

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ

ДИЁРИ БАҚР

*Шеърлар, ҳикоялар, саҳна асарлари, ҳангома,
фельетон ва мақолалар*

Тошкент
«Янги аср авлоди»
2007

84(5Ў)6
Қ53

Қодирий, Абдулла.

Диёри бакр: Шеърлар, ҳикоялар, саҳна асарлари, ҳангома, фелъетон ва мақолалар / Абдулла Қодирий; Тўплаб нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи Х.Қодирий; Масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи Т.Малик. — Т.: Янги аср авлоди, 2007. -472 б.

Буюк Абдулла Қодирийнинг ушбу асарлари тўпламига адибнинг шеърлари, ҳажвий асарлари, ҳикоялари жамланди. Шу тарздаги китобнинг илк нашрига ўттиз йилдан ошди. Сўнг яна икки бора босилган китоб ҳам барча асарларни қамраб ололмаган эди. Бу кунларга келибгина илк марта адибнинг кичик ҳажмдаги асарлари тўла жамланган ҳолда китобхонга тақдим этиляпти.

«Эй, мана шунча бойлик орттириб оёғида оёғи осмондан келган бойларингга туф дейман, бозорда исиріқ тутатиб. топган пулига наша тортиб юрган камбағалингга туф дейман». деган Тошнўлад аканинг тажангланшида ҳали ҳам жон бор. Шундай экан, яна бир бор сизни «Диёри бакр»га таклиф этамиз.

ББК 84 (5Ў)6
№857-2007/1300

Тўплаб, нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи:
Хондамир Қодирий

Масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи:
Тоҳир Малик

Ушбу китоб жилдининг комил чоп этилишида қимматли маслаҳат, ёрдамларини берганлари учун мунаввар устозларимиз Жўра Қори Бўтакўз, Абдулазиз Мансур, Бойбўта Дўстқора ўғли ва моддий ҳомийлик қилган Андижоннинг Ширмонбулоқ қишлоғидан оғамиз Қаҳрамон Раҳмон ўғли жанобларига ўз миннатдорлигимизни билдирамыз.

ISBN 978-9943-08-196-3

© Абдулла Қодирий. «Диёри бакр», «Янги аср авлоди», 2007 йил

БЕНАЗИР ДЎСТ

1

Муҳтарам китобхон, ассалому алайкум!

Айни чоғда сиз оддий китоб харид қилмадингиз, балки хонадонингизга қиёси йўқ маъно хазинаси билан кириб борадиган бўлдингиз. Шунинг баробаринда, хонадонингиз аҳли, қўйингки, шу китобни олиб ўқиган ҳар бир инсон миллатимизнинг энг донишманд кишиларидан бири билан мулоқотда бўлишдек улуг бахтга етишади. Яна айтмоқ жоизки, сиз яна бир биродарга эга бўлдингизким, китоблар жонсиз саналсалар-да, содиқ дўст ҳисобланурлар. Уларга ҳаётнинг энг оғир дақиқаларида ҳам ишониш мумкин, улар ҳеч қачон хиёнат қилмайдилар. Алқисса шуки, яхши китоб эгаси ҳеч қачон ёлғиз эмас. Шу боис сизга садоқатли дўст муборак бўлсин, деймиз.

Биз, китоб муҳиблари учун яна қувончли томони шуки, улуг адиб Абдулла Қодирий ҳазратларининг кичик асарлари мана энди илк бор тўлиқ, мукамал ҳолда нашр этиляпти. Бу шодлик воқеаси ҳам барчамизга қутлуғ бўлсин.

Қалам аҳлининг пирларидан саналмиш Абдулла Қодирийнинг асарлари «сўзбоши» аталмиш изоҳга муҳтож эмас. Каминага шундай вазифа берилганида елкамга тоғдай оғир ишни олган каби бўлдим. Аввалроқ ҳам устознинг маҳоратлари ҳақида гап айтишга уриниш бўлиб эдики, бу ҳол янгироқ фикр баён қилиш масъулиятини юклаб, узоқ вақт бир сўз ёзишга журъат эта олмадим.

«Куёш бутун коинотга нур таратгани каби, унинг хазинаси ҳам тўққиз қават осмонни тутиб кетгандир. У жаҳон аҳлига шундай маънолар тўққанки, у хазиналар ўлмас ва абадийдир... Унинг коинот қадар кенг ва юксак табиатида осмон юлдузлари каби беқиёс маъно дурлари мавжуд. Бу осмонда мавқеи хуршиди тобондек бўлиб, у таратган нур оламда абадий сўнмайди. У ўзининг нур сочувчи қаламини тарашлаб олганда куёшнинг юзига ажин тушган... Қалами гавҳар сочувчи бу шоир ўз сўзларини қоғозга ёзган эмас, йўқ, зар сочувчи куёш бунга осмондан зарварақ сочиб турган...»

Ўқиганингиз бу сўзлар ҳазрат Алишер Навоий байтларининг бу-
гунги насрий тилга кўчирилган маъноларидир. Низомий Ганжавий
ҳазратлари улуғланиб ёзилган сатрлар билан Абдулла Қодирийни
шарафлашни лозим топдим. Чунки пир даражасидаги устозни мадҳ
этиш учун ҳам маҳорат керак. Бизнинг айтар мадҳ сўзларимиз ден-
гиз юзига бир чизиқ тортган кабидир. Зотан, кўп қатори камина ҳам
устозларнинг маъниларида баҳраманд бўлиб юрган шоғирдир,
холос.

Шундай бўлса-да, улуғ адибдан мерос ушбу асарлар тўпламига
сўз ёзиш эҳтиёжи туғилди. Аввал ана шу сабабни баён этай: ҳазрат
Алишер Навоийнинг «Муншаот»ларида шундай рубой бор:

*Атодин хато келса кўрма хато,
Савоб бил, хато қилса доғи ато.
Атонинг хатосини билгил савоб,
Сени юз балодин қутқаргай Худо.*

Ҳамонки, «Устоз — отангдек улуғ» нақли мавжуд экан, мазкур-
ни «Устоздан хато келса кўрма хато...» қабилида талқин қилмоғимиз
ҳам мумкин бўлар. Тўғри, устознинг мавқеи қанча улуғ бўлмасин,
Аллоҳ ҳузурида ожиз бандадир. Хатодан, гуноҳдан холи эмасдир.
Айтган, ёзган сўзлари ҳам банданикидир, шу боис мутлақ ҳақиқат
эмасдир. Аммо бу хатоларни излаб топиш, карнай чалиб элга овоза
қилиш одобдан эмас. Бу ҳолни халқда «иштони йўқ иштони йир-
тиққа кулибди», деб изоҳлайдилар. Гап шундаки, Абдулла Қоди-
рийнинг беназир ҳисобланмиш боғларидаги меваларга нисбатан
нохолис, баъзан нолайиқ фикрларни ҳам эшитиб қоляпмиз.

2

Абдулла Қодирийнинг мазкур китоби ўқилгач, эҳтимол яна шун-
дай ҳол юз бериши мумкиндир. Мавзудан четроқ чиқилса-да, таъ-
кид лозимки, бу китоб аввалгиларидан мукамаллиги ва тўлаллиги
билан фарқланади. Бундан аввал ҳам «кичик асарлар» номи билан
адибнинг ҳикоялари, ҳажвиялари нашр этилган эди. Аммо бизга но-
маълум бўлган сабабларга кўра, бу китобларга адибнинг барча асар-
лари жамланмаганди. Ҳатто, муҳтарам олимларимиз томонидан яхши
ниятда бошланган иш, яъни етти жилдлик, мукамал асарлар тўпла-
мининг биринчи китоби ҳам бу камчиликлардан холи бўлмади. Би-

ринчи китоб чиқариш билан тўхтаб қолган ишга нисбатан фикр билдириш қийин, аммо олимлар томонидан тайёрланувчи китоб, яъни «академик нашр» тўла бўлиши ҳамда турли таҳлил ва иловалар билан бойитилиши зарур эди. Мазкур вазифани адибнинг тўнғич ўғиллари, раҳматли Ҳабибулла Қодирий бажармоққа киришган эдилар, сўнграқ у муҳтарам зотнинг ўғиллари Хондамир Қодирий давом эттириб, яқунига етказдиларким, бу меҳнатнинг ҳосилидан сиз, азиз китобхонлар баҳраманд бўлиш арафасида турибсизлар.

Абдулла Қодирийнинг адабий тил борасидаги маҳоратларини соҳилсиз денгизга қиёслашимиз мумкин. Китобни ўқигач, бунга ўзингиз ҳам гувоҳ бўласиз. Тошпўлат тажанг билан Калвак махзумнинг сўзлари бир-биридан тубдан фарқ қилади. Ёзувчи «Овсар» тахаллуси билан бир фельетон ёзса, «Думбул» тахаллусида ёзилган ҳангомадан фарқланиб туради. Билмаган одам бу икки асарни икки одам ёзган, деб ўйлаши ҳам мумкин.

«Қара-қара, Маҳкам! Дўндуқ экан-ку, анавинг. Суяги борми, а?... Бир пиёла чойимиз бор, ҳов! Итдан туққанинг қарамади-ку... Ҳайким, Салим каварнинг боласи эмасми, тўлишибди ўзиям. Сартарош Ҳожиди кўриб қолса, «ўлди», дегин. Бодоми қовоқ, юпқа томоқ, додимга етсанг-чи... Ҳой-ҳой...» — Агар бу сўзларни мадраса кўрган Калвак махзум айтганда, дейилса, ишонмайсиз. Тўғри, Калвак махзум ҳам аёлларга қарайди, кўнгли сушт кетади, аммо у «Бир пиёла чойимиз бор», демайди, шундай эмасми? Буни фақат чапани Тошпўлат айтиши мумкин. Калвак махзум эса ўн икки яшар қизчани кўрган маҳалида сўрайди: *«Отин ойинг борми?» «Бор».* *«Отин ойингнинг эри нечта?»* *Мазмуни отин ойиси оғзини пишиглаб қўйган шекиллик, жавоб бермай, ерга қаради. Мен ҳам сўзимни айлантирмай, ичимдан «етти-саккизта бордир», деб ўйладим. Қизи тушкур жажмондеккина экан, ҳайфки, бузилган-да... «Ўруснинг «Инжил»ини ўқиябсанми?»* — *деб сўраган эдим, бунга ҳам жавоб бергуси келмади. Энди ўзига яраша гандан гапурай, деб сўрадим: «Эмчагинг олмадек бўлуб қолубдур, ўйнашинг ҳам борму?» Қизи тушкурнинг ҳали қитиқ пати ўлмаган экан, юзини чирт ўгуриб: «Ху, соқолинг кўксингга тўкүлсун!»* — *деб қаргади ва йўлига югуриб кетди...»* Кўриниб турибдики, икки одам— икки олам. Ҳар бири ўзига хос сўзлар билан ўз қиёфасини чизади. Ёзувчи фалончи ундай одам, пистончи бундай деб таъриф тавсифлар бермайди.

«Жулқунбой» имзосида берилган «Қимматчилик ҳасрати» ёки «Думбаси тушиб қолган эмиш» ҳажвиялари эса бошқаларидан та-

моман фарқ қилади. Ундаги заҳарли кулгуни, кинояни «Овсар» ёки «Мазлум» бу гарзда айта олмайди. Жулқунбой қимматчиликдан қийналаётган ўз оиласини бундай тасвирлайди: «...ош-нон емоқдан бошқага ярамаган бу чол отам ила бир кампир онам, ёлғиз сўз сўйлаш ила ош пиширишга яратилган бир хотунум бор. Кўчага юз карра чиқиб, ҳар уйга кирганида «Ойи, нон бер!»ни ўзиники қилиб олган бир қизим, топганини кўчада чиқим қилиб, эрта-кеч маним овқатимга шерик бўладиган бир иним бор. Булардан ташқари тагин бир яшар ўғлим бўлса ҳам, Худога шукур, ҳали тиши чиқганича йўқ...» Бир неча жумлада оила аъзоларининг феъл-атворлари моҳирона чизилди. Бир яшар ўрилнинг ҳали тиши чиқмаганига шукур қилиниши эса аҳволнинг нақадар оғир эканини кўрсатиб турибди.

Шу ўринда мазкур китобдан ўрин олган «Ўқиш — ўрганиш» сарлавҳали мақолага диққатни тортишни истардим. Адиб унда рус ёзувчиси Антон Чехов маҳоратини таҳлил қилади. Айни таҳлилини биз Абдулла Қодирий ҳажвига нисбатан ҳам ишлатишимиз мумкин. Демокчимизки, маҳорат бобида Абдулла Қодирий ўзлари шарафлаган зотлардан ҳеч бир кам эмаслар. Адиб Чеховни устоз ўрнида кўрган эканлар. Бу «Ўзишни Чеховдан ўрганган», деган гап эмас. Жуда кўп одам Чеховни ўқиган, жуда кўп одам уни устоз деб билиб, интилган. Бироқ Абдулла Қодирий даражасига етиш барчага ҳам насиб этавермаган. Бу ўринда гап Чеховни устоз деб билишда эмас, гап — Худо берган истеъдодда! Ундан ташқари ўзбек адабиёти равнақини Европага боғлайвериш фикридан сал узоқлашиш керак. Худога шукур, йигирманчи аср ўзбек адабиёти қасри бошқа жойларга ўхшаб қуруқ саҳрода бунёд этилмади. Бу қаср бир бўстон бағрида қарор топди. Ўтмиш замонларни лол қолдирган, бугунга қадар ўз маҳобатини йўқотмаган мумтоз адабиётимиздан Европа ўрганган эди. Совет даврида Шарқни Фарбдан паст кўриш анъанаси бизнинг барча ютуқларимиз омилини Европага боғлади. Тўғри, Европа маданиятининг, хусусан адабиётининг ижобий таъсирлари бўлди, буни инкор этиш дуруст эмас. Аммо, айтайлик, ҳажвни ёзувчиларимиз Чеховдан ўрганган, дейиш ақлга сиғадиган гап эмас. Чунки мумтоз адабиётимиз тарихидан ҳажвни ўрганишга лойиқ ажойиб асарларни истаганча топишимиз мумкин. Афсус билан айтишимиз мумкин, биз мумтоз адабиётни яхши билмаймиз. Абдулла Қодирий ва унинг авлоди эса бу соҳада ҳам беқийс бўлганлар.

Абдулла Қодирийнинг ҳар бир қаҳрамонига хос алоҳида тилда ёзиши, ўша даврнинг ижтимоий-сиёсий, халқаро масалаларни чет-

лаб ўтмаслиги бугунги кунда айрим изоҳлар ва тушунтиришларни талаб қилди. Аввалги нашрларда бундай изоҳлар бўлмагани сабаблими, асарни тушунишда китобхонларда бир оз қийналиш сезилди. Шу боис ҳам Хондамир Қодирий имкон қадар изоҳлар беришга ҳаракат қилганларки, бу таҳсинга сазовордир ва мазкур китоб шу жиҳати билан аввалгиларидан фарқ қилади. Яна бир жиҳати — бу китобга тартиб беришда асарларнинг ёзилиб, нашр этилган йилларига эътибор берилди. Шунингдек, кундалик воқеаларга доир мақолалар тўпламга киритилмай, асосан бадиий адабиётга доир асарларигина жамланди.

Энди мавзуга қайтсак: ёзувчи боғидаги меваларга нисбатан айтилмиш айрим нолойиқ фикрлар ҳақида сўз очиб эдик. Бу нолойиқ фикрлар адиб асарларини нотўғри талқин қилиш оқибатида туғилган, деб ўйлаймиз. Мисол учун, баъзи диндор биродарларимиз фақат Абдулла Қодирийдан эмас, барча жадидлардан норози бўлиб, «улар динга тош отишган», қабилида сўз айтадилар. Уларнинг назарларида барча жадидлар, жумладан Абдулла Қодирий ҳам, шаккок, фосиқ, мунофиқ... Тақалаётган бу айблар «Уламо» жамияти вакилларининг даъволарини эслатади. Уларнинг фатвоси билан айрим зиёлилар эшакка тескари ўтқазилиб сазойи қилинган эканлар. Жадидларнинг, хусусан Абдулла Қодирийнинг асарларини синчиклаб, жиддий равишда ўрганган одам бу даъволарнинг бекорчи эканига гувоҳ бўлади. Абдулла Қодирий ҳеч қачон динга шак келтирмаганлар, аксинча динни ниқоб қилиб бемаза ишлардан қайтмайдиган диндорлардан юз ўгирганлар. Шу нуқтаи назардан қаралганда адиб диннинг покизалиги учун жон куйдирганлар. Қани ўйлаб кўрайликчи, динга ким кўпроқ зарар келтиради — кофирми ёки Калвак махзум, Совунак қорига ўхшаганларми? Кауфман ўлганида фотиҳага келиб «Таборақ» сурасини ўқиган эшонни нима дейиш мумкин? Ёки «Подшоҳ император ҳазрат Николай»нинг номини жумъа хутбасига кўшиб ўқиган имомларга нима демоқ лозим эди? Жимгина ўтиравериш лозимиди? Бидъат ва хурофотга қарши сўз айтмакни динга қарши сўзламак, дегувчи нодондир. Қани, атрофимизга бир боқайликчи, ҳозир Совунак қори, Мағзава қорига ўхшаганларни кўрмаймизми, жаҳолат ботқоғига ботган, бидъат ва хурофот томоғидан бўғиб турган кимсаларни-чи? Динда асоси бўлмаган, динга ёқимсиз бўлган одатлар ҳақида ҳозир ҳам гапирилса айрим домлаларимиз сал олароқ қараб кўядилар. Шунда «Битта Жулқунбой етишмаяптида», деб армон қилиб кўямиз.

Йигирманчи йиллар матбуоти тарихи ҳақида сўз юритилса, албатта, Абдулла Қодирий билан Ғози Юнуснинг ўзаро баҳслари тилга олинади. Баъзи ҳолларда бу баҳс шахсий адоват маҳсули эди, деган нотўғри хулоса ҳам баён қилинади. Муҳтарам ўқувчилар эътиборига ҳар икки томоннинг баҳсли мақолалари тўла ҳолда ҳавола қилиняпти. Мақолалардаги киноя, аччиқ пичингларни ўқиб сиз ҳам хаёлингизга «ўзаро адоват» фикри келмасин. Кузатишимизча, ўша давр матбуотининг услуби шундай эди. Абдулла Қодирий Ғози Юнус билан самимий дўст бўлганлар ва бу баҳсдан олдин ҳам у кишининг номини тилга олиб бир неча марта очиқ хат ёзганлар, танқид ҳам қилганлар. Лекин ўртада гина-кудурат бўлмаган. Ишонч билан шундай дейишимизга сабаб, Ғози Юнуснинг ўғиллари Тўлқин ака каминага оталарининг уйда ҳибсга олинишлари тафсилотини сўзлаб берган эдилар. Ғози Юнус эшикдан чиқар чоғларида «Абдулла акангникига югур, эҳтиёт бўлсин», деган эканлар. Шахсий адоватдаги одам бундай меҳрибончилик қилмайди, шундай эмасми? Ўзаро баҳснинг сабаби эса «Муштум» журналини яхшилаш масаласида бўлган. Ҳар икки томон ҳам ҳажвий журналнинг савияси баланд бўлмоғини истайди. Абдулла Қодирий кўпроқ кулги бўлишини истайди, Ғози Юнус эса жиддий танқид тарафдори. Ҳар иккови ҳам мутахассислар, хусусан ҳажвчи расомлар етишмаслигидан куйинишади, чора излашади.

Абдулла Қодирий ҳақида ёзилган кўп мақолаларда у кишининг 1926 йилдаги судда, кейинроқ у кишига қарши ғоявий хужум кучайган пайтда мажбуран, тил учида айтган гапларига асосланиб, партиявий ақидада мустаҳкам чинакам совет ёзувчиси сифатида таърифлаб келишди. Шўро замонида нисбатан муносабатини адиб ўзининг ҳажвияларида кўрсатиб қўя қолганлар. У замонга киноя билан «диёри бакр», яъни покиза диёр деб ном бериб, бу тоза диёрнинг аслида қандай шалтоқ эканини турли услубларда таъриф тавсиф қилиб бердилар.

3

Абдулла Қодирий ёзган ҳар бир жумла қалам аҳли учун бир мактаб. Афзал томонлари ҳам, заиф кўринган жиҳатлари ҳам зеҳн билан таҳлил қилиниб ўрганилади. Бироқ «Кўринг, мен Қодирийнинг хатосини топдим!» деб жар солиш эса нодонлик белгисидир.

Ҳар қандай бадий асарда сиз билан бизнинг кўзимизга камчилик бўлиб кўринган бирон воқеа баёни ёки жумла, ҳатто биргина сўз асида шу асарнинг ҳуснидир. Шеърятда мажоз санъати мавжуд бўлганидек, насрда ҳам рамзий маъноларни ўзига яширган сатрлар, саҳифалар бўлади. Билган одам денгиз тубидаги чиғаноқни кўриб «Ҳа, энди бу арзон-гаров садафда», деб ўтиб кетавермайди. Чиғаноқ паллалари ажратилса, гавҳар кўринади. Устоз адибларнинг асарларидаги сўз гавҳарлари ҳам шундай.

Русларнинг улуғ адиби Лев Толстойнинг ҳикматли гапи бор: «Ҳамма нарсани ўқийвериш ярамайди, — дейди у. — Дилда туғилган саволларга жавоб бера оладиган китобларнигина ўқиш керак». Яна бир донишманднинг фикри ибратлидир: «Модомики, ҳаёт жуда қисқа, бўш вақт эса жуда оз экан, биз уни саёз китобларни ўқишга исроф этмаслигимиз керак», дейди у. Шу фикрларга кўра сиз, азиз китобхон, дилингизга ҳамроз бўлгувчи асарни жуда тўғри танлаб, қўлга олдингиз. У ёки бу асарнинг саёз эмаслигини аниқлаш осон эмас. Бунинг учун қизиқарли воқеа баёнигагина қизиқмай, шошилмасдан, ҳар бир жумланинг маъносига тушуниб ўқиган маъқул. Бирон савол туғилса, асарнинг бирон ери сизга хато туюлса ҳам жавобни бировдан эмас, айнан шу китобнинг ўзидан топишга интилинг. Садафдан кўзингиз қамашмай, гавҳарни изланг. Устозларнинг чуқур мазмунли асарлари алдамайди: сизга маъно гавҳарларини тортиқ этади. Шарқ мумтоз шеърятда сиз бундай гавҳарларни кўп учратгансиз. Мавлоно Жалолиддин Румийда бир маснавий бор:

*Шубҳадан ким бўлди менга ёрлар,
Ич-ичимдан изламас асрорлар.*

Мавлоно демоқчиларким, «Ҳар ким ўз шубҳа-гумони боисидан менга дўст бўлди, ботиний сир-асроримни қидирмади. Мен инсонларга насиҳат қилгудек бўлсам, улар: насиҳатни англадик ва сўйлагувчи орифга дўст тутундик, дейишади. Баъзи инсонлар сўз ва фикран сўзлашади. Аммо ҳақойиқ ва асроримни изламайдилар. Сўзларимда яширин бўлган маънолар ҳақиқатини англамоқ учун феълан қодир эмаслар...»

Аввал айтганимиздек, назмдаги гавҳарларнинг насрда ҳам мавжудлиги асосан шарққа хосдир. Муҳаммад Авфий саккиз аср муқаддам тартиб берган ибратли ҳикояларини ўқиган бўлсангиз, бу жумлаларга эътибор бергандирсиз:

«... Сендан илгари ҳам кўп кишилар ушбу жомдан айрилиқ майини ичиб, охирида сабр либосини кийганлар».

«... Қўлим ва қалбим дилдор оғзи каби тор, чўнтак эси худди ёрнинг хипча белидек нозик ва ингичка эди».

«... Ваҳм ва қўрқув мендан устунлик қилиб, уйқу кўз зиёратига келмасди».

«... Подшоҳларнинг отган ўқлари ҳамма вақт ҳам нишонга тегавермайди, иқбол ариги ҳамма вақт ҳам тўла оқавермайди».

«... Ишқ ўти сабр вилоятини хароб қилибди».

Европа ёки Лотин Америкаси адабиётида бу каби латифлик йўқ, десам, балки фикримга қўшиларсиз. Балки бу латифликни чучмаллик фаҳмлаб, ҳозир адабиёт бошқа, ҳозир лўнда ифодалар замони деб инкор қиларсиз. У ҳолда сиз билан ҳамфикр бўлолмаймиз, маъзур тутгайсиз.

Юқорида келтирилган мисоллардан мурод шуки, Абдулла Қодирий асарларини синчиклаб ўқисак, шу каби латиф тасвирлардан беҳисоб даражада баҳраманд бўламиз:

«Кумушбиби хо.муш эди. Бир нарса тўғрисида ўйлармиди ёки бош оғригиси кучликмиди, ҳар ҳолда намозиом гул каби ёпиқ эди».

«Юсуф савдосида беқарор Зулайҳо исмидан, Мажнун ишқида йиғлаган Лайли отидан — сизга бошимдаги сочларимнинг тукларича беҳад салом. Мендан — ҳадфу ҳисобсиз гуноҳ, сиздан — кечирिश».

« — Ажаб қиламан, — деди Кумуш ва шапалоги билан эрининг юзига секингина уриб қўйди.

— Бу ёққа ҳам...

— У ёққа Зайнаб урсин.

— Зайнабнинг... уришга ҳаққи йўқ...»

Бу сатрларга кўп маънолар яширинган. Шулардан бири — Кумушнинг дилида қоронғулик йўқ. Рашк бўлса-да, уни жиловлай олган. Кундоши билан иттифоқликда умр кечириш мақсади бор. Дастлаб Зайнабда ҳам шу тилак мавжуд эди. Хўш, у ҳолда Зайнабни заҳар солишга нима мажбур этди? Рашкми? Ёки бошқаларнинг гиж-гижлашими? Бизнингча асосий сабаблардан бири баён этилган сатрда: «Зайнабнинг... уришга ҳаққи йўқ». Отабекнинг шу аҳди оқибатида Зайнаб қўлига заҳар тутқазмадими?

Яна бир баёнда Кумуш «Сочларимнинг тукларича беҳад салом», деб ёзади. Бир қарашда «туклар» сўзи ноўрин, қўполроқ туюлар. «Сочларим толалари», дейилса балки латифроқ бўлармиди? Йўқ, бўлмасди. Ёзувчи «тола» сўзини эсдан чиқаргандир, деб ўйлаш ҳам ноўрин. Бунда «беҳад» сўзига зътибор бермоқ жоиз. Беҳад — яъни

чексиз-чегарасиз. Соч толалари кўзга кўриниб туради. Аммо бошдаги майда тукларни кўз илғамайди — толалардан ҳам кўпроқ бўлиши мумкин. Юборилаётган соғинч саломи ана шундай ақл бовар қилмас даражада, дейилмоқчи.

Ёки: «... Шу вақт кўрпани қайириб ушлаган оқ нозик кўллари билан латиф-бурнининг ўнг томонида, табиатнинг ниҳоятда уста кўли билан қўндирилган қора холини қашиди ва бошини ёстиқдан олиб ўлтурди», деган жумладаги «қашиди» сўзи латиф баёндаги доғ каби кўриниши мумкин. Балки «силаб қўйди» ёки «сийпади», дейилгани кимгадир маъқул кўринар. Йўқ, азизлар, яна бир ўйлайлик: силаш, сийпаш, қашиш — бутунлай бошқа-бошқа ҳолатларни англатади. «Ишшайди», «жилмайди», «кулимсиради», «тиржайди» сўзлари киши ҳолатини баён этишда бир-бирининг ўрнини боса олмагани каби юқоридагилардан ҳам маънодош сўз сифатида фойдаланиш мумкин эмас. Диққат қилайлик: адиб «қашлади» эмас, «қашиди» деб ёзган. Чунки «қашлади» янада ўзгачароқ ҳолатни, сиз билан биз ўйлаётгандек кўполроқ маънони англатган бўларди. Ёзувчи тасвиридаги гўзал қиз шунчаки юзини, қулоғи ёки бошини эмас, холини қашиди. Яна қандай хол денг, «Латиф бурнининг ўнг томонида табиатнинг ниҳоятда уста кўли билан қўндирилган қора хол». Энди холдор одамлардан сўраб кўринг, хол қичишган чоғда шунчаки силаб қўйиш билан кифоя қилинармикин. Айни тасвирда эса ёзувчи хаста Кумушнинг табиатига хос ҳолатни беряпти.

Баъзан хаёлимизга «Иккинчи романнинг номини «Меҳробдан чиққан чаён» деб аниқлаштириб ёзсалар бўлмасмиди?» деган фикр ҳам келиши мумкин. Сиртдан қараганда тил қондаларига кўра келишларда хато борга ўхшайди. Асардаги неча юз минглаб жумлаларнинг бир-иккисида чиқиш келишиги билан ўрин-пайт келишиги чалкашиб қолган бўлиши мумкин. Аммо асар номида бундай камчиликка йўл қўйилиши эҳтимолдан узоқ. Чунки ёзувчи учун энг қийин ишлардан бири — асарга ном топиш бўлади. Кўп ўйланади, бир неча марта ўзгартиради. Кам ҳолларда асар номи рамзий маъноларни ўзига яширган бўлади. Айниқса ғарб адабиётида бунақанги мисолни кам учратамиз: «Азизим», «Уч мушкетёр», «Уруш ва тинчлик», «Дон Кихикот»...

«Меҳробдан чаён» эса булардан фарқли ўлароқ, рамзий маънога эга. Биласизки, масжид — Тангрининг уйи — покиза жой. Меҳроб эса бу уйнинг янада покизароқ жойи, нопок оёқнинг қўйилмоғи мумкин эмас. Буни инсонга кўчирсак, инсондаги меҳроб — унинг қалби

эмасми? Анварнинг меҳробидаги чаёнлар кимлар эди? Анвар буларнинг чаён эканликларини билмадими экан? Романнинг номи бир тилсिम бўлса, унинг очқич калити баён этилмиш воқеалардир.

Сиз, муҳтарам китобхон, бугун жаҳон адабиёти билан яхши танишсиз: Жек Лондон, Кафка, Платонов, Маркес, Кортасар, Камю... асарларини севиб ўқирсиз, улардан ҳам маъно дурлари терарсиз. Бу одатингиз фақат таҳсинга лойиқ. Балки ўқиганларингизни бир-бирларига таққослаб кўрарсиз? Бу одатни кўп одамларда учратамиз. Биз бундай таққослашни тўғри одат, деб ҳисоблай олмаймиз. Айниқса Шарқ ва Ғарб адабиётини бир-бирига солиштириб, тарози палласига қўйиш тўғри иш эмас. Ҳар бир одам ўзига яраша ақлли, ўзгача чиройли бўлгани каби ҳар бир асар ўзича теран ёки аксинча, саёз бўлиши мумкин. Ахир биз олма дарахти билан теракни бир-бирига қиёсламаймиз-ку, тўғрими? «Ҳар кимники ўзига, ой кўринар кўзига», деб бежиз айтишмаган.

Бугунги адабиётимизда Ғарб, айниқса Лотин Америкаси адабиётига маҳлиё бўлишлик, улар каби ёзишга интилишлик бор. Бунга бизнинг эътирозимиз ҳам, ғайирлигимиз ҳам йўқ. Ҳар ким ўзига ёққан чўққини кўзлайди. Каминани бир оз ўйлантирган нарса – чет адабиётдан нусха кўчирилмоқчи. Ўзимизнинг бебаҳо мактабимиз эса четлаб ўтиляпти. Маркесларнинг мактаби — Лев Толстой, Достоевский асарлари бўлган экан. Улар рус ва бошқа романчилик мактабларидан фойдаланиб, ўз халқларига оид мактаб анъаналарига суянган ҳолда дунёни лол қолдирувчи янгилик яратдилар.

Сиз айтишингиз мумкинки, «Уларни дунё танийди, бизники фақат ўзимизда машҳур, даража шунга ярашми?» Бирон бир асарни дунё танимоғи фақат даражага боғлиқ эмас. Бу ўринда қойилмақом таржима муҳим. Абдулла Қодирий асарлари тақдирини эслайлик: неча йил тутқунликда бўлди? Сталин ўлимидан сўнг гўё озодлик берилгандай бўлди, аммо бу асарлардаги энг кучли тасвирлар, гаплар олиб ташланди. Бу асарлар мана энди асл ҳолича нашр этиляпти. Грузин ёки арманиларда она тилларидан рус ёки инглиз тилига тўғридан тўғри бадиий таржима қила олувчи ўз таржимонлари бор. Бизда-чи? Абдулла Қодирийнинг асарлари олтмишинчи йилларда қисқартирилган ҳолида аввал сўзма-сўз тарзда русчага «ағдарилиб», сўнг ўзбек тилини, тарихини, ҳаётини мутлақо билмайдиган одам томонидан «бадиий таржима» қилинган. Шарбати сиқиб ташланган анорнинг қадри бўлмагани каби, бундай таржимада чиқарилган асарга ким ҳам қарарди? Эсимдан чиқмайди, москвалик бир шоир «Мош-

гуруч соқоллик қария» деган сатрни «Старик с бородой маша и риса» яъни «Соқоли мош ва гуручдан иборат қария» деб таржима қилган экан. Бир неча йил аввал Абдулла Қодирий асарлари туркчага таржима қилинди. Турк адибларининг бизга айтишларича, шошма-шошарлик билан қилинган бу таржима анча саёз экан. Таъбир жоиз бўлса, зикр этганимиз «Соқоли мошдан ва гуручдан иборат қария»ни эслатаркан. Демак, улуғ адибнинг дунё миқёсида ўз мавқеига эга бўлишига тўсқинлик қилаётган омилларни ҳам назардан четда қолдирмаслик керак. Сиз балки «Кино-чи, кино ҳам машҳур бўлмади-ку?» дерсиз? Саволингизга савол билан жавоб берайин: «Сценарийси рус тилида ёзилиб, сўнг ўзбекчага таржима қилинган кинодан яна нимани кутиш мумкин? Романни охиригача ҳеч бўлмаганда бир марта ўқиб чиқмаган актёр қандай қилиб қаҳрамонлар ҳолатини томошабинга етказиб бера олади?»

Шарқу Фарб хусусидаги сўзни нуктадон шоиримиз Эркин Воҳидов гўзал тарзда ифода этиб берганлар:

*Менга Пушкин бир жаҳону менга Байрон бир жаҳон,
Лек Навоийдек бобом бор, кўкси осмон ўзбеги м.*

Агар кўзингиз тушган бўлса, туркманларнинг улуғ адиби Хидир Деряевнинг «Қисмат» деган романлари бор. Бизда «Ўткан кунлар» қандай қадрланса, туркманларда бу асар шундай эъзозланади. Бунинг сабаби— «Қисмат»ни ёзишга айнан «Ўткан кунлар»дан олинган таассурот туртки бўлган. Хидир Деряев Абдулла Қодирийни ўзига устоз деб билган, таъбир жоиз бўлса, Абдулла Қодирий мактабида сиртдан таълим олган. Шунга ўхшаш, қўшни халқларнинг атоқли адиблари ўзларини шу мактаб ўқувчилари ҳисоблаганлар. Уларнинг аксарлари Тошкентдаги олий ўқув юртларида таълим олганлар ва Абдулла Қодирий асарларини нўноқ таржимада эмас, аслиятда ўқиб-ўрганганлар. Ёзувчининг маҳоратидан лол қолганлар.

Қани, бир ўйлаб кўрайлик-чи, уларни қандай сатрлар ҳайратга солди экан?

«...Унинг кўзлари мулойимгина сув устига оғдилар. Ариқнинг мусаффо тиниқ суви ювошгина оқиб келар, Кумушбининг қарши-сиға етганда гўёки, унинг таъзими учун секингина бир чарх уриб кўяр, ўз устида ўлтурган соҳиранинг сиҳрига мусаҳҳар бўлган каби тағи бир катгароқ доирада айлангач, оҳиштагина кўприк остига оқиб кетар эди. Ариқ сувининг ниҳоятсиз бир ҳаракатини узоқ кўздан кечириб ўлтурғач, қўл узатиб сувдан олди ва юзини ювди. Унинг

юзини ўпиб тушкан сув томчилари билан ариқ ҳаракатка келиб чай-қалди, гўёки сув ичида бир фитна юз берган эди... Иккинчи, учунчи қайталаб юз ювишда бу фитна тағи ҳам кучайди».

Мавлоно Лутфий ҳазрат Алишер Навоийнинг биргина байтларидан ҳайратланиб, барча ёзганларини шу байтга алмашишга тайёр эканликларини изҳор этган эканлар. Қондош халқларнинг адиблари қалбида ҳам муҳаббат уйғонишига балки айнан шу сатрлар сабаб бўлгандир? Аввал айтганларимизга қайтадиган бўлсак, Кумушнинг бу тасвири шунчаки гўзал баён эмас, балки асар юрагининг зарблари эди. Яъни «Сув ичида бир фитна юз берганининг» қандай оқибатларга олиб келгани ишора қилинган эди.

Навбатдаги фикрни баён этишдан аввал яна бир асардан кичик лавҳани эсласак:

«Муз тагида лойқаланиб оққан сувларнинг ғамли юзлари кулди, ўзлари ҳорғин-ҳорғин оқсалар-да, бўшалган қул сингари эркинлик нашидасини кемира-кемира илгари босадилар... Бултур экилиб, кўп қошларни қорайтирган ўсми илдизидан яна бош кўтариб чиқди... Мулоийм кўлларда ивиб, сувга айлангандан кейин гўзал кўзларнинг супасида ёнбошлашни мунча яхши кўрар экан, бу кўкат!»

Бу сатрлар яна бир улугимиз Чўлпон ҳазратларининг асарларидан олинди.

Тошкентнинг эски шаҳар қисмида Юнус ота исмли табаррук ота-хон яшардилар. Муаллимликни касб қилган бу киши ёшлик кезлари Абдулла Қодирий, Абулҳамид Чўлпонлар билан суҳбатлашиш бахтига эришган эканлар. Юнус ота Москвада ўқиб юрган пайтларида Чўлпон билан учрашиб: «Кеча ва кундуз» романи Қодирона ёзилибди», деб лутф қилибдилар. Шунда Чўлпон бош чайқаб: «Ундай эмас, Қодирийга етишга йўл бўлсин», деган эканлар.

Барчамиз ҳам устоз Чўлпон каби бўлсак эди...

Энг юксак чўққи шу, бошқа йўл йўқ, дейилгувчи даъводан йироқмиз. Эҳтимол келгусида янада юқорироқ чўққига эришилар. Балки келажак авлод адабиётимизга биз кутмаган тарзда баҳо берар, валлоҳи аълам...

Абдулла Қодирий йигирманчи асрдаги янги романчилик мактабларидан бирининг асосчиси, деб тан олингани муълум. Шу ўринда бир нарсани фарқлаш зарур: баъзан «Ўзбек прозасининг асосчиси» деган иборани ҳам учратиб қоламиз. Шундай десак, ёзувчини улуглаганимиз ҳолда, ўзбек адабиётини, ўзбек насрини қашшоқлаштириб қўйган бўламиз. Ўрни келганда айтайлик, ҳазрат Алишер Наво-

ийни улуглаганимизда «Ўзбек адабий тили мавқеини олий поғоналарга кўтарди», дейиш ўрнига, ўйлаб ўтирмай «Ўзбек тилининг (ёки «адабий тилининг») асосчиси», деб юборамиз. У ҳолда Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Яссавий, Лутфий ҳазратлари қайси тилда ижод қилишган? Улуғларимиз бизнинг ёлғон мақтовларимизга муҳтож эмаслар. Тўғри гапни ёзиш, айгиш жоиз.

Ҳамонки романчилик мактаби ҳақида сўз очдик, аввал «роман» атамасининг луғавий маъносини билиб олайлик: «роман» атамасини бировлар немис, бошқалар французларники деб ҳисоблашади. Бу атама истемолда бир неча маъноларга эга. Адабиётта хос маъноси: роман бирор воқеанинг эркин тарздаги муфассал баёнини англатади. Ўтган асрларда «роман» тарзи Европада «ишқий қисса» маъносини англатган. Икки севишганининг арзи-ҳоли «роман» деб белгиланган. Маълумингизким, бу каби ишқий қиссалар ўзбек адабиёти тарихида кўп бўлган. Адабиётнинг жамиятга муносабати, жамият тараққиётига таъсири, аралашуви фаоллашиши оқибатида роман, яъни ишқий қисса зиммасидаги вазифа ўзгарди — ишқ баёни ижтимоий масалалар билан бойитилди. Ишқий фожиалар сафига ижтимоий, жамият, замонга доир фожиалар қўшилди. Ана шундай янги кўринишдаги романни ўзбек адабиётида биринчи бўлиб Абдулла Қодирий яратдилар. Яратганда ҳам мактаб даражасида, яъни бошқалардан қуруқ нусха кўчирмай, тақлид қилмай, яратдилар. Шундай асарлар борки, агар қайси тилдан таржима қилингани ёзилмаса қайси халқ ҳаёти ҳикоя қилинаётгани билинмайди. Бу асарларда миллий қиёфа бўлмайди. Насронийнинг бошига дўппи кийғизиб кўйганингиз билан у ўзбек бўлиб қолмаганидек, асар ўзбек тилида ёзилгани билан миллий роман бўла қолмайди. Асар фақат чиройли сўзлардан, жимжима баёнлардан иборат нарса эмас. Асарнинг ҳам вужуди, қалби бўлади. Унинг миллийлик даражасини айнан шу қалб белгилайди.

Мисол учун Кумушбиби билан Анна Каренина тақдирини олайлик. Икковлари ҳам гўзал, икковларида ҳам муҳаббат бор, икковлари ҳам севги қурбони. Ҳар икки асар ҳам бу лобарларнинг ўлимлари баёни билан ниҳоясига етади. Лекин уларнинг муҳаббатлари бир хилми? Анна — оилали аёл, бегона эркакни севади. Оқибатда ўзини ҳалок қилади. Унинг бир гуноҳи икки бўлди. Кумушбиби — маъсума аёл. У эрига содиқ. Ҳатто уни кундошидан қизғанди. Балки қизғаниши, ишқнинг чегарасидан чиққани туфайли ўлим топгандир? Аннанинг севгилиси (эри эмас!) билан Кумушнинг кундоши — Зайнаб

тақдирида қандай яқинлик бор? Ҳеч қандай. Кумуш — Зайнаблар тақдирини Европа халқлари ҳаётидан излаб топиш мумкин эмас. Келинг, ўлимга доир икки баённи эсалайлик:

«...Яқиндагина ҳаёт жўши уриб турган, энди эса казарма столида, ёту бегоналар кўзида Аннанинг жасади ибосиз бир равишда қонларга беланиб ётарди: соғ қолган чаккалари, гажакли боши, оғир кокиллари орқага ташланган: гўзал чеҳрасида, ярим юмук қизгиш лабларида ачинарли, тиниб қолган очиқ кўзларида ваҳимали бир ифода бор эди: бу ифода уришиб қолишганда Вронскийга «Шошманг, ҳали пушаймон бўласиз», деган ўйна даҳшатли сўзини айтиб турганга ўхшарди...»

Бу тасвирни, Анна Каренининг топгани фожиали ўлимнинг баённи русларнинг дунё тан олган улуғ ёзувчиси Лев Толстой ёзган. Энди бу лавҳага эътибор берайлик-чи:

«... Ҳожжи Кумушининг бошига келиб ўлтурди. Отабек ва онаси оёғ устида эдилар. Кумушининг кўзи юмик, сочлари юзи устида парижон эди. Ҳожжи ўз кўли билан сочларни тузатиб, Кумушининг кўкимтил товланган юзини кўрди ва манглайини босди...»

— Ойи... Ойи! — деди Ҳожжи. Кумуш кўзини очиб, бесаранжом унга назар ташлади ва таниб... кўзгалмоқчи бўлди.

— Кўзгалманг, ойи... кўзгалманг!

Кумушининг кўз ёшиси чаккасидан оқиб тушиди... Ҳожжи ҳам ўзини тўхтатолмай, Кумушининг ёшини артиб, бошини силади:

— Худо шифо берар, болам!

Кумуш жомга кўзгалди, Отабек келиб қўлтиқлади, Ҳожжи ҳам унинг бошини тутди... Бу гал қусуқ қонга айланган эди, бурнидан ҳам бир неча томчи қон оқди... Қусуб ётгач, кўзи ярқиллаб очилиб кетди ва теварагига бетоқат қаранди:

— Ойи... дада... — сўнгра, — бегим, — деб ингранди... Эрининг юзини юзига қўйди, уялгансумол кўзини юмди...»

Бу эса улуғимиз Абдулла Қодирийнинг тасвирлари. Ўлаётган икки жоннинг бу дунёдаги икки хил кўриниши. Ана энди бу икки баёндаги номларни ўзгартириб кўринг-чи, ўхшармикин? Ҳа, мутлақо ўхшамайди. Нафис адабиётда миллийлик дегани ҳам айнан шу нуқтада кўринади.

Абдулла Қодирийнинг ўғиллари Ҳабибулла ака бир суҳбатларида диққатга лойиқ фикрни айтган эдилар: улуғ адиб «Ўткан кунлар»ни ёзгунга қадар Шарқнинг нодир адабиёти билан биргалликда Европа насрининг юксак намуналарини ўрганган эканлар. Бу айни тўғри гап.

Улуғ адибнинг асарларида Шарққа хос лагифлик мавжуд. Ижтимоий масалаларни дадиллик билан асарга сингдириш эса Фарб адабиётига хос услуб.

Гарчи «Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён» севги қиссасига ўхшаса-да, унинг замирида Ватан тақдири. Ватан қайғуси ётади. Адиб «Бир вақтлар қудратли бўлган ота юрт нима сабабдан ночор ва ғариб ҳолга тушди?», деган саволга жавоб топмоқ учун тарихни таҳлил этади. Адабиётда янги романчилик мактабини яратган адиб дастлабки йирик асарини нашр эттирганида ҳали ўттиз ёшга етмаган эди. Шунга қарамаздан саволга жавоб топди, юртни бўғиб турган хасталикларни аниқлаб, бу ташхисни қаҳрамонлари тилига кўчирди:

«Бизнинг идорамиз бу кунги тартибсизлиги билан кетаберса ҳолимизнинг нима бўлишига ақлим етмай қолди», дейди Отабек. Мирзакарим қутидор эса «Амири Умархондек одил пошшо бўлса биз ҳам ўривдан ошиб кетар эдик», деган хомхаёлда юради. Ҳомид аҳволни ўз қаричи билан ўлчайди: «Худо кофирнинг дунёсини берган», дейди у. Зиё шоҳичининг фикри ҳақиқатга бир оз яқинлашади: «Бизнинг бу ҳолга тушишимиз ўз феъли хушимиздан», дейди у. Айни тўғри хулоса Отабек тилидан баён қилинади: «Менимча ўруснинг биздан юқоридалиги унинг иттифоқида бўлса керак. Аммо бизнинг кундан кунга орқага кетишимизга ўзора низоъимиз сабаб бўлмоқда, деб ўйлайман... Орамизда бу қўрқунч ҳолатка баҳаққи тушунадирган яхши одамлар йўқ, бильакс, бузғувчи ва низоъчи унсурлар томир ёйиб, ҳар замон содда халқни ҳалокат чуқурига қараб тортадирлар... Модомики, истибдоо орқали эл устига ҳукмрон бўлғувчилар йўқотилмас эканлар, бизга нажот йўқдир, магар шундай гаразчиларни, улар ким бўлсалар ҳам иш бошидан қувлаш ва улар ўрнига яхши ва холис одамларни ўтқузиш — нажотимизнинг ягона йўлидир...»

Афсус шуки, нажотнинг ана шу ягона йўлидан юрилмади. Яқин ўтмишдаги бу ғофилликни адиб мазористон ҳолатига қийёлади ва Отабек тилидан «Мазористонда «ҳайъа алал фалаҳ» хитобини ким ҳам эшитар эди», деган тўхтамга келди. Дарвоқе, қабристонда «ножотга келинлар!» деб хитоб қилинса ким ҳам келарди... Тобелари бир-бирлари билан аҳил яшай олмаган жамият мазористон кабидир. Бу жамият аҳли гарчи тирик бўлиб кўринсалар-да, улар руҳан ўликдирлар. Ўтмиш воқеаларини таҳлил этган адибнинг хулосаси мана шу. Подшо зулмидан болшевик зиндонига ўтиш даврида миллат гўё бир уйғонгандек бўлди-ю, сўнг яна ғафлат уйқусини давом эттирди. Отабекни қайғуга солган ноиттифоқлик миллатни яна зиндонбанд қилди:

Ёзувчи бу жараённи ўз кўзлари билан кўрди, кўра туриб руҳи фарёд этди ва бу фарёд ёзилмиш асарларига кўчди. Отабек асар бошланишида тилга олган ўзаро низо балоси роман давомида ўз аксини топа борди. Ҳомиднинг қилиғидан тортиб, Азизбекнинг фитнасига қадар, барчаси миллатни, Ватанни хорлик ботқоғига ботирувчи омил экани ўз аксини топди. Абдулла Қодирий Отабек тилидан гапириб ғаразчиларни иш бошидан қувлаш, улар ўрнига яхши ва холис одамларни ўтқазишни орзу қилган эди. Ўтмишдан то йигирманчи асрнинг ўттизинчи йилларига қадар етиб келган ғараз оқими оқибатда миллат фахрларининг жонига қасд қилди.

Ёзувчининг буюклиги шундаки, йигирманчи йилларда бу ғараз, бу зулм оқимининг йўналишини кўра билди. Адибнинг асарларида миллатни уйғотишга, бу қора оқимни тўхтатишга чақирик бор эди. Афсуски бу хитоб ҳам Отабек айтмоқчи, мазористондаги «ҳаййа алал фалаҳ» сингари бўлди.

4

Абдулла Қодирий яратган мактабнинг синфлари — бўлимлари кўп. Биз бир-икки бўлимига озгинагина назар ташладик. Адабий тилга доир маҳорат, ҳикматлар баёни, табиат тасвири... Буларни ўрганиб, охирига етиш учун умр қисқалик қилар...

Ушбу жамланган асарлар тўпламининг нашр этилиши муносабати билан китобхонни табрик этиш баҳонасида бу мактабдан қандай наф олиш мумкинлиги хусусида сўз юритдик. Гапимиз бир оз чўзилиб кетганидан билингки, устознинг фикрни мухтасар тарзда, гўзал равишда баён этиш маҳоратларини етарли даражада эгалламабмиз.

Тошкентнинг эски шаҳар қисмида, Самарқанд дарбоза деб аталмиш ерда 37-уй бор. Эътибор берилса, уйларнинг тартиб рақамига кўра бу хонадон ўттиз еттинчи эмас. Дарбоза қошидаги «37» рақами 1937 йилдан, аниқроғи йил адоғи — 31 декабрдан дарак бериб туради. Айнан шу куни ёзувчини оиласи бағридан юлиб олганлар. Уларнинг мақсади адибни фақат оила бағридан эмас, халқ қалбидан юлиб олиш эди. Улар бунга жисман эришдилар, холос. Руҳга, халқ қалбига таъсир ўтқазишга ожиз эдилар.

Одатда одам вафот этгач, уни ювиб, кафанлаб, тобутга солиб, елкада кўтариб сўнгги манзил — қабрга элгадилар. Абдулла Қо-

дирий ва у табаррук зотнинг сафдошларига бу эҳтиром насиб этмади. Уларга бундан-да улуғроқ саодат берилди — улар халқ қалбига мангуга кўчдилар.

Адабиёт ўткинчилик қонуниятларидан холидир. Фақат адабиётгина ўлимни тан олмайди.

Самарқанд дарвозадаги 37-хонадонда Абдулла Қодирий олиб чиқиб кетилган уй ҳали ҳам бор. Ўша даврнинг нуқтадонлари суҳбат қурган шийпон ҳам сақланган. Шийпон атрофида, боғ ўрнидаги уйларда адибнинг авлодлари яшашади.

Самарқанд дарвозадаги 37-уйда ҳаёт давом этапти.

Тоҳир Малик
2002 йил

ТҮЙ

Қилди бу вақт бизда жавлон тўй,
Оқчаси йўқни этди ҳайрон тўй.

Бир-биридин ошурдилар тўйни,
Тонди равнақ, ғайратила боён тўй.

Беш кун ўтмай тўйни сўнгидин
Кетибон мулклар боис фиғон тўй.

Боён тўйиға ерлилар қараб
Этди сарф токи тандаги жон тўй.

Эй ғанийларимиз¹, эй фақирларимиз,
Амр этубдурму бизға Қуръон тўй.

Мундаин ишлар шаръимизда йўқ
Кори маъжус², кори шайтон тўй.

Ишламас шундай ақлик киши,
Йўламас асло аҳли виждон тўй.

Ўтса тўй бирла ёзу қишимиз,
Айлагай бизни ерға яксон тўй.

Келингиз дўстлар, дин қариндошлар,
Ташласун бўлса гар мусулмон тўй.

«Садои Туркистон» 1915 йил, 64-сон, 20 март, 2-бет

¹ Ғаний — бой.

² Маъжус — насроний.

АҲВОЛИМИЗ

Кўр бизнинг аҳволимиз, гафлатда қандай ётамиз,
Жойи келган чоғида виждонни пулға сотамиз.

Ўғлимизга на адаб, на фан, на яхши сўйламак,
На худони буйруғи бўлган улум¹ ўрготамиз.

Қоримиз шундан иборат бўлди ушбу вақтда,
Ўнтадин бедона боқиб ёзу қиш сайротамиз.

Ҳамда ҳар кун такяларда наша кўкнори чекиб,
Баччага кокил солиб, оҳ-воҳ илан ўйнотамиз.

Қаримиз, боёнимиз, балки бу вақт оҳвондамиз,
Ногоҳон кўрсак агар бир бесоқолни қотамиз.

Ўртадан чиқса агар миллатни яхши суйгучи,
Биз ани даҳрий² санаб, тўфангча бирла отамиз.

Келингиз ёшлар, зиёлилар бу кун ғайрат қилинг,
Ухлаганларни агар Қодир эсак уйғотамиз.

1915 йил

¹ Улум — илмлар.

² Даҳрий — кофир.

МИЛЛАТИМГА БИР ҚАРОР

Кел эй миллат, бу кун бир маслаҳат бирлан қарор ўлсун,
Бу кундан ўтган ишларга пушаймон бирла ор ўлсун,
Қилайлук бул куни ғайрат ҳама бирдан қилиб ҳиммат,
Жаҳолат чўл саҳросига минбаъд сабзавор ўлсун.

Бу нодонлик биза қилмиш эди тўрт фаслни қишдек,
Жаҳонни зимистони дўнуб¹ фасли баҳор ўлсун.
Аяшмай кумуш-олтунни ҳама боёнлар асло,
Солиб дорилфунунлар ҳам макотиблар² ҳазор ўлсун.

Ўқушсун миллат авлоди бизни доим дуо айлаб,
Қилиб таҳсил улумларни фунуна³ яхши ёр ўлсун.
Очайлук жамиъатлар, кўб йиғайлук ҳам ионатлар⁴,
Ки токи ятим ва бечора бекасга мадор ўлсун.

Неча чоғлар бўлубдурким, қочибмиз биз тараққийдин,
Бу кун бир илтифот бирлан бу йўлга бир гузор ўлсун.
Жаҳолат сассиги бизни ҳамиша беҳузур этди,
Бу кун илмнинг бўйи бирлан димоғлар мушкибор ўлсун.

Бизнинг жоҳиллигимизни кўриб ул шод бўлганлар,
Кўруб машғулиятимизни илмга шармисор ўлсун.
Кимиким журъат айлаб, бул каломларга амал қилса,
Жаҳонда исми ани паҳлавон номдор ўлсун.

Бу кун мен сўзладим оз нутқ сиза то Қодир⁶ ўлгунча,
Илоҳи айласун таъсир шу сўз сизга бакор⁷ ўлсун .

¹ Дўнмоқ — қайтмоқ.

² Макотиб — мактаблар.

³ Фунун — ҳунарлар; фанлар.

⁴ Иона — ёрдам, кўмак.

⁵ Бекас — ҳеч кими йўқ, ёлғиз одам.

⁶ Бакор — эҳтиёж, ҳожаг.

⁷ «Аҳволимиз», «Миллатимга бир қарор» шеърлари илк марта «Жувон-боз» ҳикоясига илова ҳолида нашр этилган эди.

ФИКР АЙЛАҒИЛ

Оқило фикр айлағил, ки на ишлаюр аҳли ватан,
Қайси фосиқ, қайси жоҳил, қайсиси бўлди чапан?

Қилдилар бир-бириға душманликни ҳар вақт беибо,
Бир-бирини айбин очмоқға киришдилар бажан.

Ер сотарлар элда неча тўй бажо этмак учун,
Чунки бидъатин йўлида ҳам фидодур жону тан.

Пулни кўб исроф этармиз, бизға тўғри келмагай,
Тўлибон тошти бу вақт ул ақчалардин рестўран.

Занлари¹ соҳибжамолу ҳам сатанг деб ўйлама,
Еб-ичиб жир битмаган андоғ сигири белабон²

Қизларин бўйнида кўруб зебигардон ҳам тумор,
Ўйламангиз олима деб жумласи нафъсиз, зиён.

Тушса пул кўлиға гар, соатча тўхтаб турмагай,³
Чунки нодонни кўлида мушт туфроқдур суман .

Қодирий наздингиза оз ҳасратидан сўйлади,
Айб этуб қилманг ҳақорат, муҳтарам аҳли ватан.

*Тошканд, Абдулла Қодирий жанобларингиздур.
«Оина» журнали, 1915 йил, 12-сон*

¹ Зан — аёл.

² Белабон — сутсиз.

³ Суман — олтин.

БАХТСИЗ КУЁВ

Теётр рисоласи

Туркистон машиатидин олинган тўрт пардалик фожига

ЎЙНОВЧИЛАР:

Солиҳ — 25 яшар, куёв бўладурған йигит.

Абдураҳим — 45 яшар, Солиҳнинг амакиси.

Файзибой — 50 яшар, Солиҳнинг қайнотаси.

Домла-имом — 50 яшар.

Элликбоши — 35 яшар, янги фикр.

Бой — 45 яшар, Солиҳга пул беручи, ижарахўр.

Раҳима — 16 яшар, Солиҳ оладурған қиз.

Пристуф ва **миршаб**

БИРИНЧИ ПАРДА

Меҳмонхона, ўнгда кирадурған эшик, сўлда бир тераза, қозуқларда чопон, салла, белбоғ ва шунга ўхшаиш нимарсалар, меҳмонхонанинг остига наमत солинған, Солиҳ кичикроқ кўрпача устида олдида дастурхонда нон, бир чойнак чой кўюб, нондан еб, чойдан ичиб ўлтурар, бир оздан сўнг Абдураҳим кирар.

АБДУРАҲИМ — *(кирар йўталуб)*

СОЛИҲ — *(Абдураҳимга қараб, сакраб ўрнидан туруб)*

Ассалому алайкум, келинг, амаки (Абдураҳимни мулоқотига учтўрт қадам юрар).

АБДУРАҲИМ — *Ваалейкум ассалом (қўл олишуб, эсонми, омонми сўзлари билан ҳол-аҳвол сўрашурлар).*

СОЛИҲ — *Қани, амаки, кўрпачага ўлтуринг! (қўли билан ишорат қилур).*

АБДУРАҲИМ — *Хўб, хўб, чойинг ҳам бор эканми? Ўзинг ҳам ўлтур (ўлтурарлар), омин, Аллоҳ ишингга ривож берсун, Аллоҳу акбар (фотиҳа ўқурлар).*

¹ Мулоқот --- кўришиш, учрашиш.

СОЛИХ — Хуш келубсиз, амаки нечук худо ярлақадн, келнн ойм, укаларнм, эсон-омон юрубднларнм? Қанн, нонға марҳамат қнлннг (чой қуяр).

АБДУРАҲИМ — Хушвақт бўл, Худоға шукр, ҳаммаларн саломат, янганг сенга кўб салом деб юбордн, бу кун сени тўғрннгга бнр гап чнқнб қолдн. Сенга маълум қнлай, яна ўзннгннн кўб вақтдан буён кўрганнм йўқ эдн, кўрнб ҳам келай, деб келдум (нон тановул қнлур).

СОЛИХ — (чой беруб) Жуда яхшн, мен ҳам снзнн соғннган эднм.

АБДУРАҲИМ — (ннёлн қўлдн) Уйннгга боруб келсанг бўлмай-днмн? Неча зарур гаплар бўладнр, борасан деб кўз тутаман, бор-майсан, ҳар кунн бормасанг ҳам беш-олтн кунда бнр боруб турсанг, ишннг қоладурнмн?

СОЛИХ — Айтканннгнздек неча бора бу кун борайнн деб ўйлайман, ўзннгнзга маълум, бнровннгн хнзматкорн бўлгандан кейнн қнй-нн бўлур экан, бораман деган куннм хўжайнн иш буюруб қўяднр, боролмай қоламан. Кеча-кечасн, ҳовлнға боруб ётнб келсам бўладур-ку, ҳовлдн элғуз ўзнм ёткани зернкаман, яна орасн узок йўл, бул ерда бнрга ишлайдурган оға-ннлар бор, ҳар кечасн бнрга гаплашнб ётнб, бнров-бнровнмнзга ўрганншнб қолганнмнз, улардан ажрагнм ҳам келмайдур.

АБДУРАҲИМ — Хайр, ундоқ бўлса, сендан сўрайдурган гапнм бор, агар хўб десанг айтаман (ннёланн бўшатуб, Солихга беруб). Менга чой берма, уйда жуда кўб ичнб келдум.

СОЛИХ — Хайр, қанн ннма гап экан, сўйланг эшнтай?

АБДУРАҲИМ — Сўзнм шулки, ота-онангнннг ўлганларнға тўрт йнл бўлуб қолдн, шундан буён шу хўжайннннгда хнзматда юрубсан, қанча оқча йнғдннг?

СОЛИХ — Оқча йнғолганнм йўқ, топкан пулнм ўз ҳаражатнмга кетуб турнбдур.

АБДУРАҲИМ — Солих болам, айтабер, ўйламакн амакнм мендан сўраб олур деб, оқчанг ўзннгга буюрснн, кўрқма!

СОЛИХ — (Ерга қараб, озроқ ўйлаб) Уч юз сўмға яқнн оқча йнғднм.

АБДУРАҲИМ — Баллн-баллн, баракалла ўғлум, шул замонда хўб йнғнбсан-да (бнр оз сўздан тўхтаб). Мен сени снрннгдан неча вақтдан буён, отангнннг ошнасн Файзнбой билан қнзннн сенга олуб бермакчн бўлуб сўйлашуб юрар эднм. Бугун эрта билан менннг уймнға Файзнбой келнб, агар Солихга қнзнмнн олуб берадурган бўлсангнз, вақтлнроқ ҳаракат қнлннг, бўлмаса бнр бошқа совчн келуб ту-

рубдир, қизимни Солиҳга олуб бермасангизлар, келуб турган совчиға куда бўлуб қолсам ҳам эҳтимол, деди. Мен унга бўлса, Солиҳдан сўраб, кечқурун жавоб берай, деб мунда келдим, мен сендан қанча оқчанг бор, деб сўраганимнинг сабаби шул эди, мана, алҳамдулиллоҳ мунча оқчаға молик бўлубсан. Уйланиб, уйингда ота-онанинг чироқларини ёқсанг, аларни арвоҳлари мендан ҳам кўброқ сендан хушнуд бўлур эди, яна ўзинг ҳовлида ёлғуз ётолмайман дейсан, хотун олгандан сўнг зерикмай, ҳовлида ётадурган бўласан. Файзибойни ўзинг яхши биласан, дастурхонлик, обрўлик, ҳам қизига кўб мол қиладурган одамдур. Энди менга, хўб, бўлади, деб жавоб берсанг, эртага маҳалладан элликбоши ва домла-имомни олуб, Файзибойниқиға боруб, фотиҳа ҳам, олуғ-солуғларни гаплашиб, биратўласига тўй бўладурган қилуб келаман, қани, нима жавоб берасан?

СОЛИҲ — *(Ерга қараб, сукут қилур).*

АБДУРАҲИМ — Уялма, бу сўзим шарифатда бор гап.

СОЛИҲ — *(Абдураҳимга қараб)* Йўқ, амаки, уялганим йўқ, ҳозирда хотин оламан, деган ўй кўкрагимда йўқ, ҳозир вақти эмас.

АБДУРАҲИМ — Нега ундоқ дейсан, хотун олмоқ фарз ва суннат эмасми, хотун олмоқни вақти-бевақти бўладурми? Ҳар кимга вақти бўлмаса ҳам сендек йигитға зарурдур, хусусан сенга ҳам фарз, ҳам қарздир. Чунки уйингда ҳеч киминг йўқ, яна икки-уч йил юрсанг, уйингни том-деворини шикаст-рехтлариға қарамасанг, вайрон бўлмоғи муқаррардир. Уйланган вақтингда уйларингға қараб турарсан, мундан ҳам фойданг бор.

СОЛИҲ — Хўб, тузук, сўзингиз тўғри. Бу сўзларингизга жуда ишонаман, лекин замонамизда ёмон бидъат, исрофлар тараққий топкан, унча-мунча оқчаға бу вақтда уйланмак қийин, мени оқчам бояги айтканим. Сизга хўб, хотун оламан, уйланаман десам, Файзибой² мендан замонаға мувофиқ оқча олса, ул вақтда мен қарздор-абгор бўлуб қолсам, иш қандай бўлур, ҳозир авф этасиз, амаки?

АБДУРАҲИМ — Вой, кўрқоқ экансан-ку, ҳозирги замонда қайси бир йигит қарздор бўлмай уйланыпти, озроқ қарздор бўлсанг, бошинг омон бўлса, саҳалда қарзингни узуб кўясан, яна Файзибой кўб катта тўй қилмайман, дейдур, замонани тўйидек сендан кўб оқча кетмаса керак, бу сенга хўб қулайдур, хўб деявер.

СОЛИҲ — *(Оз ўйлаб туруб)* Хайр, қарздор бўлуб қоламанда, ўзингиз биласиз амаки, сазангиз ўлмасун? Отам ўрниға отамсиз, нима қилсангиз ихтиёр ўзингизда.

² Қарздор-абгор — қарзни тўлолмайтурган қарздор (Муал.).

³ Саҳалда — сағал вақтда, оз мудлат ичида (Муал.).

АБДУРАҲИМ — Ана энди ўзингга келдинг, баракалла, балли, мен букун Файзибойга хабар бераман, эртага элликбоши, домлаимом билан фотиҳага ҳам олуғ-солуғга келамиз деб. Ул ҳам маҳалласини катталариға хабар беруб, тараддуд қилиб турар, Аллоҳу акбар (*ўрнидан туруб*). Менга жавоб, вақтликроқ Файзибойга хабар бермасам бўлмайдур.

СОЛИҲ — (*ўрнидан туруб*) Кетасизми амаки?

АБДУРАҲИМ — Шундоқ, энди омон бўл, мендан хўжайинингга салом дегин, хайр (*чиқиб кетар*).

СОЛИҲ — (*бир-икки қадам юруб*) Хайр, бўлмаса мендан уйдагиларға салом айтинг (*хо.мушилик билан ўрнига келуб ўлтурар, халқга қараб*). Қандай гап бўлди, шул замонда камбағал кишини тўйиға бир ярим минг сўм кетуб турган иш, бошимда отам-онам йўқки, мени ғамимни есалар ва мен учун ҳаракат қилсалар. Оҳ яраткан худойим, ўзинг ишимни тўғриламасанг, мен етим бандангнинг кори офирдур (*деб кўз ёши қилуб чўнтагидан дастрўймолини олуб, кўзини артар*).

Парда тушар

ИККИНЧИ ПАРДА

Файзибойнинг меҳмонхонаси, сўлда кирадурган эшик, ўнгда икки дарича, меҳмонхона остига наमत, саҳнани уч тарафида расмий кўрпача, бир қозуқда қўл сочуж, бир токчада бир паднус нон. яна бир паднусда тарелкаларда ширилик мевалар, устига дастурхон ёпилган, яна бир токчада тўрт дона тўн тўйда бериладурган, бир оздан сўнг маҳалласининг домла-имомни билан Файзибой кирар.

ДОМЛА-ИМОМ — Ҳа-ҳа, иш катта-ку, нима гап, мен ҳам айтдим, бир гап бор-ку, Файзибойникида, деб (*токчадаги тўнларга қараб*), тўй бўладурганга ўхшайди, токчада тўнлар.

ФАЙЗИБОЙ — Қани юқориға ўлтуринг, тақсир, гаплашурмиз (*тўрга ўлтурарлар*).

ДОМЛА-ИМОМ — Омин, Аллоҳ зиёда қилсун, Аллоҳу акбар (*фотиҳа ўқурлар*). Қани, гапиринг?

ФАЙЗИБОЙ — Ожизаға Абдураҳимбой элликбоши билан фотиҳага келмакчи, яна олуғ-солуғ қилинса ҳам ихтимол, шу сабабдан сизни чақируб келдимки, юрт кўргансиз, юртдаги олуғ-солуғларға тушунуб қолгансиз, мени тарафимдан гаплашсангиз деб.

ДОМЛА-ИМОМ — Ҳа, ҳа, ҳа жуда яхши бўлудур, худо зиёда қилсун, Абдураҳимнинг ўғлини куёв қилдингизми?

ФАЙЗИБОЙ — Йўқ, ўлуб кеткан акасининг ўғлини.

ДОМЛА-ИМОМ — Тузук, тузук Собирбойнинг ўғли Солиҳними?

ФАЙЗИБОЙ — Шундоқ, тақсир.

ДОМЛА-ИМОМ — Яхши қилубсиз. Меҳнаткаш, етимликда қаттиғчиликни кўб кўрган йигит (*шул вақтда эшикдан Абдураҳим ила эликбоши кирурлар, салом беришуб, домла-имом, Файзбой ўринларидан туруб, келганлар билан кўришуурлар, Файзбой меҳмонларга тўрдан жой кўрсатуб ўткузар*).

АБДУРАҲИМ — (*домла-имомга*) Тақсир, бир фотиҳа ўқуб қўйинг.

ДОМЛА-ИМОМ — (*қўлини кўтаруб*) Омин, тўй устига тўйлар бўлсун, Аллоҳу акбар (*ҳаммалари фотиҳа ўқурлар*).

ФАЙЗИБОЙ — (*ўрнидан туруб*) Хуш келубсиз, меҳмонлар.

ҲАММАЛАРИ — Хушвақт бўлинг, балли, раҳмат.

ФАЙЗИБОЙ — (*меҳмонлар олдида дастурхон солиб, тоқчадаги паднусларни келтуруб кўяр, яна самовор паднусни, пиёлаларни келтуруб кўюб, самовор келтирмоқга чиқиб кетар*).

ДОМЛА-ИМОМ — (*нонларни синдириб кўюб*) Қани, меҳмонлар, нонга марҳамат қилинглар (*ҳаммалари нон тановул қилурлар*).

ДОМЛА-ИМОМ — (*Абдураҳимга қараб*) Жуда яхши ғайрат қилубсиз, эшитиб, зиёда хурсанд бўлдум.

АБДУРАҲИМ — Шундоқ бўлди тақсир, мен ғайрат қилмасам, Солиҳнинг ҳеч кими йўқ, бир ёқда ҳовлиси бузулуб кетмоқда, хотун олуб берсам, уйиға қараб, ҳовлисини бузмасдан ўлтурар, деб ўйладум.

ДОМЛА-ИМОМ — Шундоқ, кўп савобға даҳлдор бўлубсиз (*Файзбой самовор олиб кируб қуюб, чой қуймоққа бошлар, пардаини охиригача, ўлтурганларга оз-оздан чой қуюб бериб турар*).

ДОМЛА-ИМОМ — Эликбоши, бир фотиҳа қилуб қўйсак, яхши бўлур эди (*Файзбойга қараб*), сиз нима дейсиз?

ЭЛИКБОШИ — Жуда яхши бўлади.

ФАЙЗИБОЙ — Ўзларингиз биласиз.

ДОМЛА-ИМОМ — Қани бўлмаса, қўлингизларни кўтаринглар (*ҳаммалари қўлларини фотиҳага очурлар*) Омин, Аллоҳ ҳар иккисининг умрини узоқ қилиб, қўшақарутсун, серфарзанд, сердавлат қилсун, Аллоҳу акбар.

ЭЛИКБОШИ — (*Файзбойга қараб*) Файзбой ака, сизға бир-икки калима сўз айтаман, агар хўб десангиз?

ФАЙЗИБОЙ — Хўб, қани, эштай, сўйланг (*ҳаммалари тинглрлар*).

ЭЛИКБОШИ — Сўзим шулки, совчигарчилик олур-солуғи сўйлашилмаса, чунки куёв бўлмиш йигит ўзингизға маълум, етим, ҳам

камбағал. Яна олуғ-солуғ шариятда йўқ гап. Олуғ-солуғ қилинса, куёвдан кўб оқча олинса, қарздор бўлуб қолса, яхши эмас, дейман. Кераклик нарсаларға озроққина оқча олуб, никоҳлаб берсангиз, шариятдаги иш бўлур эди.

ФАЙЗИБОЙ — Олуғ-солуғ бўлмаса тўй-тўй бўладими? Менинг ҳам бошимда бир қизим бор, орзу-ҳаваслик дунё, яхшилаб орзу-ҳавас қилсам, деган ниятимда бор. *(Домлага қараб)* Тақсир, бу кишининг сўзлари дурустми?

ДОМЛА-ИМОМ — Бу кишининг айтқанларидек қилсангиз халққа кулги бўласиз. Олуғ-солуғ қилинмаса бўлмайду. *(Элликбошига қараб)* Олуғ-солуғ юртнинг расми, буни қилманг демоқингиз айб гап!

ЭЛЛИКБОШИ — Мен шарияти мустафо бўйинча иш тутилса деб эдим, гуноҳ ўткан бўлса, афв этасизлар. Олуғ-солуғ сўйлашилса, сўйлашилсин. *(Абдурахимга)* Абдурахим ака, сиз нима дейсиз?

АБДУРАХИМ — Ўзларингиздан гап қоладими? Солиҳға жуда ҳам оғир бўладурган бўлмасун.

ФАЙЗИБОЙ — *(домлага)* Тақсир, қани, олуғ-солуғни юртда хўб кўргансиз, ҳам эшитгансиз, сўйланг?

ДОМЛА-ИМОМ — Бўлмаса совчигарчилик бирла катта тўйни бир қилуб сўйлаймизда, чунки енгилроқ бўладур.

ФАЙЗИБОЙ — Йўқ, бошқа-бошқа сўйлансун.

ДОМЛА-ИМОМ — Ҳаммасини бир қилаверамиз, осонроқ бўладур. *(Абдурахим ва элликбошига қараб)* Мен сўйлай, сизлар яхшилаб тинглаб турунглар, ҳар икки тўйда беш юз сўм пул, ўн беш кўй, бир от, тўрт ботмон буғдой, тўрт ботмон бринч, кажавада майиз, туршак, ўн яшук ҳар хил қанд ва ширинлик, йигирма қуюм ҳолва, уч минг дона катта нон, қозонда нишолда, қизлариға ўн бош-оёқ кийим, кимхоб, духоба, шоҳи, атлас, мовут, чидаган, чит ва бошқалар; ҳар биридан кўйлак, камзул ва мазкурларға лойиқ қимматбаҳо рўмоллар, яна уч дона паранжи шоҳи, духоба, адрас, уч дона кавуш-мас-хи, қавм-қариндошлариға, ўзлариға, заифалариға бош-оёқ кийим.

ЭЛЛИКБОШИ — Йўқ, домла, жуда ошируб гапурдингиз, йигитнинг ҳоли ўзингизға маълум, жабр бўладурган бўлмасун.

ФАЙЗИБОЙ — *(домлага қараб)* Жуда кам айтдингиз, мен мунга рози эмасман. Юрт урфи қайда, ҳа, ҳа, яна неча нарсаларни қолдурдингиз. *(Элликбошига)* Яна сизнинг ошируб юбордингиз, деган сўзингизға ҳайронман.

ДОМЛА-ИМОМ — *(Элликбошига)* Ўзингизнинг хабарингиз бор, Аҳмадбой ўғуллариға қандай тўй қилуб, хотун олуб бердилар. Бу ул одамнинг тўйини учкунидек ҳам эмаску!!!

ЭЛЛИКБОШИ — Ундоқ исрофчи бойларни қўяберсангизчи, тақсир, ҳоллари ўзингизга маълум, ҳар кимдан қарздор бўлуб туруб, қўлларидоги бировнинг оқчасини тўй томошага исроф қилиб, пулдорни пулини топиб беролмай, синиб, мулк-ашёдан ажралуб ётканларини кўрмадингизми? Уларнинг тўйини тўй деманг, охири аза-ку, тақсир!

АБДУРАҲИМ — *(Файзибойга)* Камайтуринг. Солиҳни биласиз, ҳеч нимаси йўқ, етим, мундақанги ошуқча оламан деманг!

ФАЙЗИБОЙ — Ҳали мен мунга кўнмайман, домла жуда кам ай-туб қўйдилар.

ДОМЛА-ИМОМ — *(Файзибойга)* Майли, кам бўлса ҳам, чунки куёвингиз етим йигит, шунинг учун ортуқча айтмадум, *(Абдурахимга)* Сизлардан бу пул ва бошқа нарсаларни олгани билан ўзиға сарф қиладур, ҳамёнға соладур, деб ўйламанг?

ФАЙЗИБОЙ — Мен сизларға ном-баном тушундурай, сўраган ғаллалар тўйни олишға, ҳам нониға кетадур. Қўй ва отлар сўйилуб, ёғ-гўшти ошға кетадур, бунинг ичида чарлар, юз кўрсатарлари ҳам бор. Пулға мис асбоб, икки дона палак, икки дона гулкўрпа, саккиз дона дорпўш, қизимға бўюнтумор, қўлтўқтумор, тиллақош зираклар, мундан бошқа майда-чуйда нарсалар билан тамомланадур. Нонлар бўлса, тўйға келганларға тарқатиладур, ҳолва, бошқа нарсалар ҳам. Энди тушундингизларми, менга мундан нима қоладур.

ЭЛЛИКБОШИ — Мен сиздан сўрайин, мис асбоблар кераклик нарсалар, мунга қўб кеткандан бир юз сўм кетадур, палак, гул-кўрпа, дорпўш, бўюнтумор, қўлтўқтумор, тиллақошлардан нима фойда чиқаду, улар нимага керак?

ФАЙЗИБОЙ — Палак, гулкўрпа, дорпўшлар тўйда уйни зийнати, тумор, тиллақошларни қизимиз тақаду.

ЭЛЛИКБОШИ — Уйға булардан бошқа зийнат куриб қолибдурму? Қизингизға шанғир-шунғир қилуб туя мисоллик тумор таққандан нима фойда, мен буларнинг ҳаммасини биламан, беш-олти кундин сўнг сандуқда ётадур, аларни сандуқ ҳузурини кўраду, тийинға арзимайдурған нарсаларға куёв бечорадин қўб оқча олуб кўчадагиларға ош, нон беруб исроф қилсангиз, яна кераги йўқ, палак-халак, тумор-пуморларға пул исроф қилсангиз, куёвингиз бечора қарздор бўлуб қолса, ғам-андуҳини қизингиз бирга тортадур, шариятға мувофиқ тўй қилсангиз, куёвингиз беқарз бўлса, қизингиз баҳузур, беғам умргузаронлик қилади.

ФАЙЗИБОЙ — Ҳали ҳам мен, патир ушатар, совчи арчилик сўраганим йўқ, мундан ортуқ шариятдаги тўй қандоқ бўлади?

ЭЛЛИКБОШИ — Шариъати мустафода шундоқки, куёв тарафинин қизга маҳр таъинламоқ, сўнгра бир коса сув билан никоҳламоқ. Муҳаммад алайҳиссалом йигитдан пул олғил, палак, гулкўрпа, дорпўш, тумор, қўлтуқтумор қилғил, йигит қарздор бўлуб қолса ҳам майли, дейдиларму? Ҳозирда биз туркистонликлардин бошқа жумла мусулмонлар, хусусан Макка, Мадина, Истамбуллилар юқоридаги айтканимдек қилиб қизни эрга берадурлар, куёвдан оқча сўрамоқни номусулмонлик деб биладурлар ва бизлардек исроф қилмайдилар. *(Домлага қараб)* Тақсир, сиз ҳам толиби улумсиз, Худо ва расулимизнинг буйруқлари шундоқ эмасми? Ва бу кишининг сўраганлари шариъатдан ташқари эмасми?

ДОМЛА-ИМОМ — Ҳар жойни мусулмонларининг бир расми бўлади, бизларга ҳам шундоқ қилмоқ расмдур.

ЭЛЛИКБОШИ — Ҳар жойнинг мусулмонларини эмас. Бошқа вилоят мусулмонлари шариъатка мувофиқ расм билан қиладурлар. Аммо бизлар шариъатка тескари жоҳилият замонидан қолган бидъат ила қиламиз.

ФАЙЗИБОЙ — Агарда бизлар шариъатка мувофиқ қизимизни эрга берсак, халқ бизни айб қилуб куладилар, мунга нима дейсиз, бизни халқга кулги бўлганимиз яхшими?

ЭЛЛИКБОШИ — Халқ шариъатни масхара қиладиларми? Сиз мени айтканимни қилаберинг, халқ сиздан кулса, шариъат буйруғини қилдим десангиз, ҳеч ким нима деёлмайдур, агар айб қилса, гуноҳкор бўладур.

ФАЙЗИБОЙ — Мундоқ сўзни узуб, улайдурган экансиз, жуда мени гаранг қилдингиз, энди бўлди, бўлди. Домла-имомнинг айтканиларини берсаларингиз мана, бўлмаса ўзларингиз биласиз, мен юртнинг расмини ташлаб, қизимни эрга беролмайман, энди гапни кўб чўзманг, минг гапурганингизда заррача менга таъсир қилмайдур.

ЭЛЛИКБОШИ — Хайр, хайр, мендан ўткан бўлса афв этурсиз, мен сизга куёвингизга қариндош эмасман, шунчаки, шундоқ бидъатлар бўлмаса эди, деб сўзни узайтирдим. Жабр қилсангиз куёвингизга қилурсиз, гуноҳи бўйинингизга, менга нима фойда, нима зарар *(ерга қараб сукут қилур)*.

ДОМЛА-ИМОМ — *(Абдураҳимга қараб)* Сиз хўб деяберинг, бундақанги яҳман деб ўлтурманг, тўйга кеткан оқчани Худо ўзи еткузадур, қарздор бўлса бўлар. Қарз узилар, хотун ёнга қолар, деган сўз бор. Элликбоши қаёғдаги бўлмаган сўзларни гапуриб, сизни сустантуриб қўйдилар, ул кишининг сўзини қўяберинг.

АБДУРАҲИМ — Хайр, бўлмаса билганларингизни қилинглар.

ДОМЛА-ИМОМ — Қўлингларни кўтаринглар! (*Ҳаммалари фотиҳага очурлар, домла ичида узоқ дуо қилур*) Омин, Аллоҳу акбар, баракалло! (*Абдураҳим ва Файзибойга қараб*) Энди муборак бўлсун!

АБДУРАҲИМ ва ФАЙЗИБОЙ — Қулгук, қулгук.

ФАЙЗИБОЙ — (*Абдураҳимга қараб*) Тўйни ушбу таъйин бўлгандан кам юборсангиз, ҳеч кўнмайман, сўйлашкани батамом юборурсиз!

АБДУРАҲИМ — Хотиржам бўлинг, бир нима қилурмиз.

ЭЛЛИКБОШИ — (*ўрндан туруб*) Энди менга жавоб, кетаман (*Эшикга қараб юрар*).

ФАЙЗИБОЙ — Ўлтиратуринг, ош тайёр!

ЭЛЛИКБОШИ — Балли раҳмат, егандек бўлдум (*ҳаммалари ўринларидан турарлар*).

ФАЙЗИБОЙ — Сизлар ўлтурибсизлар-да.

ДОМЛА-ИМОМ — Йўқ, бизлар ҳам кетамиз.

ФАЙЗИБОЙ — Тўхтанглар бўлмаса (*чакмон турган тоқчадан чакмонларни олуб, домлага, Абдураҳимга кийгузарлар, элликбошига навбат келганда киймас*).

ФАЙЗИБОЙ — Сабаб, киймайсиз? Бояги гапимга хафа бўлдингизми?

ЭЛЛИКБОШИ — Йўқ, тўн киймайман, деб аҳд қилганман.

ФАЙЗИБОЙ — Тўйникини кийганингизда яхши бўлур эди, чунки тўйники табаррук эди. (*Абдураҳимга қараб*) Эртага хотунлар билан бамаслаҳат тўйнинг хабарини берарман.

АБДУРАҲИМ — Хўб, хўб (*ҳаммалари чиқуб кетарлар, Файзибой саҳнада хайр, хайр деб қолур*).

Парда тушар

УЧУНЧИ ПАРДА

Солиҳнинг уйи, сўлдан кирадурган эшик ёнида дарича, саҳна остига оқ, эски намат солинган, тўрда узун, эски кўрпача солуглук, тоқчаларда пиёла, эски чойнак, қорақумгон ва бошқалар, парда кўтарилган вақтда Солиҳ саҳнани супуруб юрар.

АБДУРАҲИМ — (*кирар*) Эй болам, шундамудинг, сени хўжайинингникида деб борган эдим. Йўқ экансан, жуда овора бўлуб қайтдим, уйингга келган экансан, мен келдим деб, менга хабар берсанг бўлмасмуди, мен овора бўлуб хўжайинингникига бормас эдим (*тўрға чиқиб кўрпачага ўлтурар*).

СОЛИҲ — *(Супургусин бир чеккага таилаб)* Келинг амаки, уйдан бир хабар олай, деб бу кун шунда келган эдим, сизга хабар бермаганимнинг важҳи уйингизда бормусиз, йўқмусиз деб ўйладим. *(Абдурахимнинг ёнига ўлтурар).*

АБДУРАҲИМ — Яхши келубсан, мени сенга бироз гапларим бор эди, жуда терлаб-пишиб кетдум *(бошидан салласини олуб, ёнига кўюб, дастрўй.моли билан ўзини бироз елипур).*

СОЛИҲ — Амаки, чой-нон олуб келайму?

АБДУРАҲИМ — Йўқ, чой-ноннинг вақти бор. Кеча сени жавобинг билан маҳалладан Мулла Карим эллиқбошини олуб Файзибойникига фотиҳа, ҳам олуғ-солуғга бордук, билмайман нима бало бўлди, Файзибой қадимги ваъдаларидан қайтдиму? Юртдаги расми оламан, деб кичкина тўйга кўнмади. Эллиқбоши бечора шарифатдан ундоқ-мундоқ деб кўб гапурган эди, бечорани кўб беобрў қилди, Файзибойнинг маҳалласининг домла-имоми ёмон одам экан, юрт урфи тарк бўлмасун деб, Файзибойни кутуртирди, мен ноилож бўлуб, ошиқ бўлса ҳам хўб бўлади, деб кўнуб, чопон кийиб келдум, уйда чўтлаб боқсам, тўйга тахминан бир минг беш юз сўм кетар экан.

СОЛИҲ — Бундақанги огир нарсалар сўраган бўлса, бўлмайди, деб куда бўлмай келганингиз яхши эди, қанча оқча ва қанчадан ғалла олар эмиш?

АБДУРАҲИМ — Беш юз сўм пул, тўрт ботмондан ғалла, шунга ўхшаш майда-чуйдалар.

СОЛИҲ — *(кўзлари олайиб)* Вой баёв, бу қандақанги гап, майда-чуйдасини ўзиға ҳам етти-саккиз юз сўм кетадур, мени ўзингиз биласиз, ундоқ оқча ва ғаллалар беруб хотун олмоқға қувватим етмайдур. Қарздор бўлмоғим оқиқ кўрунуб турган иш, ҳали ҳам бунча нарса беруб хотун ололмайдур, деб жавобини беринг.

АБДУРАҲИМ — Энди бўлар иш бўлди. Беш-олти юз сўм қарздор бўлсанг-бўлубсан, қувватим етмайдур, демоқ йигит кишиға айб гап, энди тишингни-тишингға кўй, ундақанги гапингни қилма!

СОЛИҲ — Йўқ, жавобини беринг, ҳозир қарздор бўлуб хотун олмаман. Қарздор бўлсам қарзимни ким берадур *(юзини тескари қилтур).*

АБДУРАҲИМ — Эй, аҳмоқ экансан-ку, ярамас гапларни гапурма. Фотиҳа Худонинг муҳри, дебдурлар, фотиҳадан қайтсанг кишини фотиҳа урадур, «Кейинги пушмон жонга душман» дегандек, бир касалға йўлукуб, кейин пушаймон бўлуб юрма. Яна менинг феълимни айнатма *(зарда ва аччиқлар билан гапурар).* Қарздор бўлсанг бир гап бўлуб кетар, ўртада турганни уялтуруб кўялтурган иш қилма.

СОЛИХ — Хайр, мен кўндум, энди кимдан қарз сўрайман, мен ҳеч кимни танимасам!

АБДУРАҲИМ — Сен мунга ташвиш қилма, мен кеча Қосимбой билан сўйлашкан эдим, сенга оқча қарз бермоқчи эди. Мен Қосимбойнинг олдиға боруб, мунда олуб келурман. Қанча ижара оламан деса, хўб деябер (*Салласини кийиб, ўрнидан туруб, чиқиб кетар*).

СОЛИХ — (*Абдураҳимнинг кетидан гапурмоқчи бўлуб, гапуrolмай қолур, халқға қараб*) Менга хотун олмоқ бир балойи азим бўлди, олмайин десам, амакимнинг аччиғи бояғи, оламан десам, бир талай қарздор бўлуб қолсам. Энди қандоқ қиламан? Эй Худо, ўзинг осон қил. Бу нима деган гап-ки, хотун олмоқға бир ярим минг сўм пул кетса?! Раҳматли дадамдан эшитар эдимки, онангни дадаси менга бир тийин чиқимсиз қизини никоҳлаб берган эди деб. Яна бобом раҳматли мадрасаға мударрис эдилар, ул киши шариятға мувофиқ иш қилганларми ёки мувофиқ эмас? Албатта, мувофиқ бўлса керак, чунки бобом Туркистонда биринчи уламолардан эдилар. Энди — бу замонда олуғ-солуғ, ғалла, яна нима балолар чиқиб кетди, хотун олган йигит қарздор бўлмасдан уйлана олмайду. Қанчалари ержойларидан ажрамоқдалар. Мана мен ҳам ўшаларнинг жумласидан бўладурғанға ўхшайман. Эй Аллоҳ, бул бидъатларни ўзингдан бошқа чорасини тополмайди, ўзинг осон қил. (*Мундан сўнг қовогини солуб, хафа бўлуб ўлтурар, бир оздан кейин Абдураҳим кирар*).

АБДУРАҲИМ — (*кирар*) Тур, Солиҳ, ўлтурма, бой келди, пул сўрасам йўқ демагил, агар йўқ десанг, жуда хафа қиламан, салом беруб бой билан кўруш!

СОЛИХ — (*сакраб ўрнидан турар, Абдураҳимга*) Шундами бой?

АБДУРАҲИМ — Ҳа, шунда (*эшикға қараб*) Кираберинг бой ака.

БОЙ — (*кирар*).

СОЛИХ — (*салом беруб кўришар, бойни юқорига чиқаруб ўлтурарлар*).

БОЙ — Омин, қадам етди, бало етмасун, Аллоҳу акбар (*ҳанмалари фотиҳа ўқурлар*).

АБДУРАҲИМ — (*ўрнидан туруб*) Хуш кўрдук, бой ака.

БОЙ — Хушвақт бўлинг, раҳмат. (*Солиҳға қараб*) — Болам, сизға оқча керакми?

СОЛИХ — Шундоқ бой ака!

БОЙ — Қанча оқча керак, бир-икки юз сўм бўлса бўладими?

СОЛИХ — Амаким биладилар.

БОЙ — (*Абдураҳимға қараб*) Керагини айтинг (*ерға қараб ўлтурар*).

АБДУРАҲИМ — Тўққуз юз сўм бўлса бўлади.

БОЙ — Жуда яхши, неча ойда берасизлар?

АБДУРАҲИМ — Худо Солиҳга қувват берса, бир йилда беради.

БОЙ — *(Солиҳга)* Мен шу шартлар бирлан оқча бераманки, аввал тўққуз юз сўмга бир юз сўм ижара қўшуб бериб, бир минг сўмга ҳам вексил берасиз ҳам ҳовли ва ҳовлидаги ҳамма нарсаларни натариусдан гаров *(залўк)* қилуб берасиз: «Срўгида берсам хўб, бўлмаса ҳамма ҳовли ва ҳовлидаги ҳамма нарсаларим шул бойники» деб, иккинчи, олти ойдан бир кун ўтқузмасдан пулимни батамом берасиз ҳам ҳужжатингизни оласиз, агар шул шартларга хўб десаларингиз, оқча бераман, бўлмаса йўқ.

АБДУРАҲИМ — Ижарасини камроқ қилинг ва срўгини бир йил қилинг, токи тўламоқга осон бўлсун, яна Солиҳ вексилни ўзини берса бўлади, чунки ҳамма бойларга одат шул, гаровни қўйинг!

БОЙ — Ўзингиз биласиз, замон ёмон бўлуб кеткан, бу вақтда бировнинг ҳақида ҳеч ким қўрқмайдур, шунчаки ишонишка гаров қилуб оламан, ҳам ўзимнинг одатим ҳамиша шундоқ, ижарасини камайтуролмаман, срўги ҳам шундоқ.

АБДУРАҲИМ — Ҳар нима бўлса ҳам саҳал жўнроқ қилинг, Солиҳга жабр бўлмасун.

БОЙ — Мен бир гапураман, айлантуруб ўлтурушга тобим йўқ, бўлса хўб денг, бўлмаса менга жавоб беринг.

АБДУРАҲИМ — Хайр, нима десангиз шул, мен нима ҳам дедим *(ерга қараб ўлтурар)*.

БОЙ — *(Солиҳга қараб)* Вексилга қўл қўйишни биласизми?

СОЛИҲ — Ҳа, бой ака, биламан.

БОЙ — *(Солиҳдан)* Жуда яхши, ҳовлининг неча саржинлиги маълумми?

СОЛИҲ — Ҳа, маълум, илгари куни ўлчаткан эдим, жамъи тўқсон саккиз саржин келди.

БОЙ -- *(чўнтагидан қогоз-қалам олуб, Солиҳга)* Ҳовлини фарб тарафи кимга муттасил? Шарқи кимга муттасил? Жануби кимга муттасил? Шимоли кимга муттасил?

СОЛИҲ — *(қўли билан тўрт тарафга ишорат қилуб)* Буёқ Эшмуҳаммад акага, буёқ Турсун акага, буёқ Каримбой акага, буёқ Абдураҳим амакимга.

БОЙ — *(ёзуб олуб)* Баракалло, энди бўлди, турунглар, натариусга борамиз, вақти ўтмасун, пулни ҳам ўшал жойда бераман.

⁴ Муттасил — ёпишган, туташган.

АБДУРАҲИМ — Аввал чой ичиб олайлук, сизга чой келтурсун?
БОЙ — Балли, раҳмат, натариусни вақти ўтмасун, Худо хоҳласа,
бошқа вақтда ичамиз.

АБДУРАҲИМ — *(Солиҳга)* Тур, вақтлироқ борайлук.

СОЛИҲ — Хўб *(ҳаммалари чиқушиб кетар)*

Парда тушар

ТҶҲРТИНЧИ ПАРДА

Учунчи пардадаги саҳнанинг айни, фақат келинларининг уйидек дорпўшилар осилинур ва тахтмоннинг устидан кирпўши осилинур, тоқчаларга ҳар хил асбоблар қўйилур, тўрға кўрпача солинган, устида Раҳима халқга қараб дўппи тикуб ўлтурар. Бироздан кейин Солиҳ кирар, повестка кўтаруб.

СОЛИҲ — *(қўлида повесткани кўтариб, хафалик қиёфатда қовоғини солуб)* Оҳ, нима балоларга гирифторм бўлдум, қандоқ мушкул ишларга қолдум, оҳ, эсиз бошим *(саҳнанинг тўрига — Раҳиманинг ёнига ўлтурар)*.

РАҲИМА — *(Солиҳнинг баширасига қараб)* Нега хафага ўхшайсиз, ким чақирган экан?

СОЛИҲ — *(ерга қараб ўлтуруб Раҳимага жавоб бермас)*.

РАҲИМА — Нега гапурмайсиз, кўлингиздаги қандақа қоғоз?

СОЛИҲ — Эй-й, сўраб нима қиласан, шўрим куриди-ку? Тўйдаги қарзимни ваъдасидан уч ой ўткан эди. Бу кун соат 12 гача пул топуб берсам хўб, бўлмаса бой ила судя, пристуф тушиб ҳовлимни, молларимни ўзиға ўткузар эмиш, оҳ, шўрим қурсин, оҳ *(тиззасига урар, хўнграб йиғлар)*, оҳ, сен билан менинг ҳолимиз хароб. Бизлар, бизларни кўчага ҳайдар эмиш, оҳ, қайдан мен дунёга келган эканман *(чўнтагидан дастрўй.молини олуб кўзини артур)*.

РАҲИМА — Бўлмаса, соат 12 гача тўлаёлмайсизми?

СОЛИҲ — Нимани тўлайман! Ҳол-аҳволим ўзингга маълумку яна мендан тўлаёлмайсизми, деб сўрагани уялмайсанми? Менда соат 12 гача нақд бир минг сўм қайда бўладур?

РАҲИМА — *(ерга қараб йиғлар ва Солиҳга)* Амакингиздан оқча сўрамадингизми?

СОЛИҲ — Сўрадим, пулим йўқ деди, у бечорадан ҳам эллик сўм олуб, яна тўхтармукин, деб бойға пулининг ижарасига берганман *(эр-хотун йиғлашурлар, шул вақтда Файзбой кирар)*.

ФАЙЗИБОЙ — Ҳа, нима гап, нега йиғлашиб ўлтурубсизлар? (Солиҳнинг олдига келуб ўлтурар).

СОЛИҲ — (ёшини артуб) Ўзингизнинг хабарингиз бор, тўйда бир минг сўм қарздор бўлуб, ҳовли, ашёни пулдорга гаров қилуб берган эдим, ваъдасидан уч ой ўтди, тўлаёлмадум, букун соат 12 да бой билан судя, пристуф⁵ тушуб, ҳовли ва ашёларни ўзига ўткузуб, бизни ҳайдаб, бутун чиқарар эмиш, хонавайрон бўлганимизга йиғлашамиз (ҳўнграб яна йиғлар). Энди умидимиз сиздан, бир илож қилуб ёрдам қилмасангиз, сиздан бошқа таянадурганимиз йўқ (повесткани берар).

ФАЙЗИБОЙ — (повесткани олуб, бироз ўйлаб туруб) Мен қандоқ қиламан, бир тийин оқчам йўқ, уёғини сўрасангиз, шу кеча-кундузда овқатга ҳам пул йўқ. Абдураҳим амакингиздан сўрамадингизми? Бир илож қилса бўлмасму эди?

СОЛИҲ — Сўрадим, уни ҳам оқчаси йўқ экан.

ФАЙЗИБОЙ — (Повесткани ерга қўуб, ўрнидан туруб, қизига) Қизим, мен сени кўргани келган эдим, йиғлама энди, омон бўл, зериксанг ҳовлига боруб кел! (Чиқиб кетар).

РАҲИМА — (юзини ўраб, отасига қарамасдан йиғлаб қолур, Файзибой чиқиб кеткандан сўнг кетидан) Ҳар ишни сиз қилдингиз, куёвингиздан кўб оқча олмай ва исроф қилмаганингизда, куёвингиз қарздор бўлмас эди ва мундоқ ташвишка қолмас эдук (яна йиғлар).

СОЛИҲ — (ўрнидан туруб, эшикни маҳкамлаб келуб, токчадан бир пичоқ олиб Раҳимага) Энди мендан рози бўл, шарманда бўлганимдан ўзимни-ўзим ўлдурганим яхши.

РАҲИМА — (сакраб ўрнидан туруб) Сизга нима бўлди, вой ўлай (Солиҳнинг пичоқлик қўлини ушлар).

СОЛИҲ — Ҳовли, ашёдан ажралуб, кўчада қандоқ, юраоламан, ундан кўра ўлганим яхшироқ, қўй кўлумни, мендан рози бўл, мен ҳам розиман (қўлини силтар, Раҳима кўймас).

РАҲИМА — (қаттиг овоз бирла йиғлар ва ялинуруб).

СОЛИҲ — Ушлама, ўзингни-ўзинг хафа қилма, ўзимни ўлдурмасам иложи йўқ.

РАҲИМА — Бўлмаса мен сиздан ажралиб дунёда туролмайман, аввал менга пичоқ уруб ўлдуринг. Сизни ўлигингизни кўрмоқга тоқатим йўқ, кўрмай ҳам куймай! (Кўжрагини тутуб бериб, йиғлаб туруб).

СОЛИҲ — Кўй, ёш жонингга жабр қилма, сени ўлдурушга кўлим бормайди (елкасига кўли билан қоқар, иккаласи йиғлашурублар).

⁵ Пристуф — пристав.

РАҲИМА — Ўзингизни ўлдурар бўлсангиз, аввал мени ўлдуринг, сиздан ажралиб туrolмайман бу дунёда.

СОЛИҲ — Сени ўлдуринг асло кўлим бормаиди, сен бу дунёда тур, мени ўлганим яхшироқ (*ўз-ўзига пичоқ урмоқчи бўлар*).

РАҲИМА — (*сакраб Солиҳдан пичоқни олиб, ўз биқинига урар, чалқанчасига йиқилур, кўлидан пичоқ бир тарафга тушар, типирлар ва оҳлар тортар, жон берар*).

СОЛИҲ — (*Йиғлай-йиғлай қозиқдан жойнамоз олуб келиб Раҳиманинг устига ёпар ва юзидан ўпуб, Раҳимага қараб*) Эй вафодор ёрим, мени деб ширин жонингдан кечдинг, маҳшар куни Худо ва расул алайҳиссалом олдида мени эрим жабр билан ўлдурди демагил, ажалингга мен сабаб бўлмадим, балки ўзингнинг отанг сабаб бўлди. Мендан шариятдан ташқари оқча олиб қарздор қилди ва ёш умримизни хазон қилди. Сени ва мени бевақт ўлумимизга исроф сабаб бўлди. Худо хоҳласа, маҳшар кунда отанг Файзибой жавобгар бўлса керак. Оҳ, эсиз ёш жоним, эй худовандим! Бизларни ўлимизга сабаб бўлган ўзингга маълум (*Раҳиманинг бош тарафига ўтуб ўзига бирдан пичоқ уруб, йиқилиб, хириллаб-хириллаб жон берар. Бироздан сўнг бой, пристуф кирарлар*).

БОЙ ВА ПРИСТУФ — (*ўлуб ётганларни кўруб чўчуб, бир четда мўралаб, қараб турар, пристуф ҳуштак чалур, ўзи ўлукларни кўрагига қулоқ солуб*).

ПРИСТУФ — (*бойга*) Душа нет, кажется себя убивали.

БОЙ — Незнаю (*шул вақтда миришаб, Абдураҳим, элликбоши, Файзибой, домла-имом югурушуб кирарлар*).

ФАЙЗИБОЙ — (*югуруб боруб, қизини ўлук кўриб, хўнграб йиғламоқга бошлар*) Вой болам, вой болам!

АБДУРАҲИМ — (*Солиҳнинг устига ўзини ташлаб*) Етимгинам болам, воҳ болам, оҳ болам!..

(*Абдураҳим, Файзибой секин-секин йиглаб, ўлукларнинг олдида ўлтурар, бошиқалари қатор турарлар*).

ЭЛЛИКБОШИ — (*бойга*) Бой ака, нима воқеа бўлди, буларни ким ўлдурди?

БОЙ — Бизларнинг хабаримиз йўқ, мени Солиҳда бир минг сўм пулим бор эди, ваъдасидан уч ой ўткан эди. Бу кун повестка юборган эдимки, соат 12 гача берсанг хўб, бўлмаса уйингни ўзумга ўткүзүб оламан деб. Повестка берганга айткан эканки, «Бу кун пристуф тушадурган бўлса, мен бундай шармандаликга чидолмайман, ўзумни ўзум ўлдурман» деб. Биз пристуф билан келүб, шул воқеани

кўрдук, мундан бошқа гапдан хабаримиз йўқ. (*Пристуфга*) Шундоқми тўра?

ПРИСТУФ — Шундак, шундак, бизники шуни кўрди.

ЭЛЛИКБОШИ — Хўп, тушундим, ҳовлисидан ажралганига чи-долмай, ўзини ўлдурибдур, хотини ҳам эрининг ўлувига чидолмай, ул ҳам ўлганга ўхшайдур (*Файзибой ва Абдураҳимга*) йиғидан тўхтанглар, йиғининг фойдаси йўқ (*тўхтарлар*).

ЭЛЛИКБОШИ — Файзибой ака! Куёвингиз бирла қизингизнинг ўлимига нима сабаб бўлди, биласизми?

ФАЙЗИБОЙ — Йўқ, сабабини билмайман.

ЭЛЛИКБОШИ — Мен сизга сабабини айтсам, сизни бекор ша-риятдан ташқари тўй қилуб, куёвингиздан кўб оқча олуб, қарздор қилганингиз сабаб бўлди. Ўшал вақтда мен сизга айтдим, бекор исроф қилманг, куёвингиздан кўб оқча сўраманг, юртка обрў қила-ман деб, ош-нон беруб, Худо ва расулнинг буйруғларидан чиқ-манг, дедим. Сиз мени сўзимни қулоқга олмадингиз ва шариятга бўйунсунмадингиз ва мени беобрў қилдингиз, мана куёвингиз қар-здор бўлган экан, мулк-ашёдан ва ширин жондан ажрабдир. Сиз ҳам жонингиздин, ширин қизингиздин ажралдингиз. Бу дунёда кўрган ғам сизга ғам эмас, маҳшар кунни Худованди карим олдида итобга⁶ қолмоғингиз эмди уёғда турубдир. (*Халқга қараб*) Сизлар ҳам шундоқ исроф қилмоқдасиз. Исрофнинг зиёини кўрдингиз-лар, Файзибойдан ибрат олинглар, кўрдингизларми, исроф қилуб, охири ҳоли нима бўлди? Шарияти мустафога бўйунсунинглар, энди кўзларингизни очинглар. Бидъат тўйга исроф бўладурган оқча-га ўғлингизларни ўкутинглар, ёки жамияти хайрияга иона қилинг-лар. Ўғул ўқутмоқ яхши ҳам фарздур, тўйга исроф қилмоқ бидъат-дур. Яна қиз эрга бермоқни оғирлашдурганларингизни бир катта зиёни шулки, баъзи йигитларимиз ўтгуз-қирқ ёшгача уйланмай юрарлар. Сабаби эса хотун олмоқ оғирлашгани, унга бир минг сўм, бир ярим минг оқча керак бўладур. Бул оқчани тополмай, ноилож бўлуб... қандай номаъқулчиликлар қилуб номимизни ёмонликга чиқаруб, бутун ислом оламини булғатадурлар. Мунга кимлар са-баб бўлди? Албатта, қизлик оталар. Муни гуноҳиси кимга? Албат-та, қизлик оталарга, чунки шариятда йўқ нарсаларни оламан, дей-лар ва йигитларимизни мундоқ нарсалар берувга қувватлари ет-майду-да, шундай бадкорликни ихтиёр қиладилар. Яна қизлик

⁶Итоб — қарғиш, таъна.

оталарға айтаманки, қадимғи одатимизни ташласак, халқға кулги бўламиз, деб ўйламасунлар. Кулган кишилар, гуноҳлари азм бўлиб, шариятға бўюнсунмаган бўладурлар.

(Файзибойга) — Энди сизға Худо сабр берсун. Йиғининг фойдаси йўқ. Ҳар нарса қилдингиз, ўзингизға қилдингиз, ўз оёғингизға болта урдингиз. *(Бойга)* — Бир-икки кун тўхтанг, ўлук кўмилгандан сўнг ҳовлини сотдируб олурсиз.

БОЙ — Хўб, бўлмаса, ўзингиз молларни сахлаб берасиз.

ЭПЛИКБОШИ — Жуда яхши *(бой, пристуф чиқиб кетар, халққа)* Ҳар маҳаланинг домла-имомига зарурдурки, ўзининг қавмиға мундоқ ишларнинг зиёини билдуруб, манъ қилмоғи ва шариятда йўқлигини билдирмоғи. *(Домла-имомга қараб)* — Тақсир, сиз ҳам шунга сабаб бўлдингиз. Агарда сиз менинг ёнимға қўшулуб, Файзибойни қайтарганингизда мундоқ исроф қилмас эди.

ДОМЛА-ИМОМ — Мен билмадим, пешонасида бор экан.

МИРШАБ — Энди ҳаммаларингиз чиқингизлар. Мен уйни қулуплаб оламан, ҳозир дўхтур келса керак *(ҳаммалари чиқарлар, миршаб ҳам эшикни бержитуб чиқиб кетар)*.

Парда тушар

1915 йил

ЖУВОНБОЗ

Рўмон

Ҳамал ойини ўн бешлари бўлуб, баҳор аввали эди. Ҳаволар исиб, баҳор шамоллари дарахтларни ҳар тарафга эгмакда эди ва ҳар хил паррандалар дарахтларда бир-бирлари билан ўйнашиб, ёқимлик овозлар билан сайрашмакда эди. Қиши билан танчада ётиб зериккан Солиҳа ҳам офтобга қарши солинган айвониға уйдан кўчиб чиқиб, ёлғуз ўзи дўфи тикмакда, баъзи ашулалардан билганича айтмакда эди. Гоҳо-гоҳо эрининг савдодан келмай кечикканиға хавф қилуб «Эримға нима бўлди, савдодан ҳар йили бу вақтдан илгари келур эди ва хат ҳам ёзмади», деб қўрқуб ҳам қўяр эди. Ҳам ўғли Саъдулладан хафа бўлуб, «Саъдулла тушкур на мадрасада турмаса, на уйиға келмаса, на дадасига хат ёзуб омон-эсонлигини билмаса, бола бўлуб ақли кирмади. Саъдуллани куриб кеткур Раҳим шайтон алдаб йўлдан чиқарди, унга ота ҳам керак эмас, она ҳам керак эмас, уй ҳам керак эмас, Раҳимжон бесоқоли ўлгур бўлса бўлди. Раҳимжон ўлгур мунга бир бало бўлди, кеча-кундуз самоворда, улоқда, такада, билмайман, яна қаёғларда! Наҳотки ўғлумни бир кун уйиға юбормаса, энди мундоқ Раҳимжон билан юраберса, иссиқ-совуқчи домлага бориб уч танга билан ўғлумни Раҳимжондан совутиб қўймасам бўлмайдиган ўхшайди», деб хўрсиниб қўяр эди. Шул вақтда биров эшикни қоқди, Солиҳа оёғяланг югурганча йўлакға боруб «Кимсиз?» деди. Эшикдаги «Мен Рауфбой акамни олдидан хат келтурдим, ҳовлиси шулми?» деди. «Ҳа, уйлари шул, ўзлари эсон-омон юрубдирларми?» «Ҳа, соғ-саломат юрубдурлар, сизга ва ўғлингизга салом деб юбордилар, шул ҳафта ичи келуб қолсалар керак. Мана бу хатни олинг», деб эшикнинг тирқишидан хатни ташлаб, жўнаб кетди. Солиҳа ердан хатни олуб, шошиб-пишиб очиб ўқумоққа бошлади. Солиҳани онаси катта отун бўлганликдан қизи Солиҳанинг ҳам ўқутуб отунбиби қилган эди, Солиҳа улкан жойларға боруб, дийдиё китобларидан ўқуб, авома хотунларни йиғлатиб юргани учун шаҳарда отун номи билан исми чиққан эди. Солиҳа ярим соатғача хатни ўқуб, зўрға шул зайирдаги мазмунни топди.

«Дуойи салом, Рауфбой падарингиздан мулла Саъдулла ўғлимизга маълум бўлсунки, бул ерда алҳамдулиллоҳ, сиҳат ва саломатдурмиз ва сизни ҳар онда худованди олам саломат сақласун. Яна сўз шулки, неча вақтдан буён сизга саломатлигимизни хат ёзуб маълум қилолмаганимизнинг сабаби хат ёзадурган одам топилмаганидур. Бу хатни ҳам нўғай мактабига боруб, бир болага ёздурдим. Биз яна ҳафталарки, Худо хоҳласа боруб қолсамиз керак. Биздан онангиз ва бошқа сўраган қавму қариндошларга саломимизни айтасиз. Меҳрибон отангиз Рауфбой ... йилда қамалда... шаҳрида» Солиҳа сўйинганидан хатни қайта-қайта ўқумоқда эди. Сўнгра уй асбобларини йиғиштируб, супурмоққа ва чойнак пиёла, самоворларни ювмакга бошлади, чунки Рауфбой ифлос жойларни ёмон кўрар эди.

Саъдулланинг, бу дадасидан келган хатдан хабари ҳам йўқ, мадрасадан чиққандан буён Рауфбойни рўзғориға харажатга юборган 150 сўм пулини самоворларда, гоҳо пивахоналарда, Раҳимжон бесоқоли билан сарф қилуб, уйиға ўн, ўн беш кунда бир келса келуб, келмаса самовор ва нўмирларда Раҳимжонни айшини суруб юрар эди. Бу кунлардаги айшу роҳатлари бутун бу дунёда юрганлигини эсидин чиқарган ва ўзини бир бошқа дунёда юрган каби кўрар эди. Ҳам дадаси Рауфбойнинг келурини пойламакда эди, чунки 150 сўм пул 15 кунга етмаганлигидан оқчасиз қолган эди. Шул сабабдан «Раҳимжон бесақалим пул топуб бер ёки фалон жойиға олуб бор, деса қандоқ қиламан, пулимни йўғлигини билуб мендан аразлаб қайтуб қолса бесоқолимдан ажралуб қоламан», деган хаёл билан «Дадам келса бир ҳийла билан кўброқ пулидан олуб қолурман», деб Рауфбойни пойлар эди. Саъдулланинг бахтиға Ғойиббой ака ўғли Раҳимжонни мадрасадан чақириб олган эди. Чунки мадрасада Раҳимжон совуқроқ бўлгани учун, муллабаччалар яхши кўрушуб, бир-бирларига ғашлик қилуб, Ғойиббой акаға «Ўғлунг фалон муллабачча бирлан мундоғ иш қилди ва фалон, фистон», деганлари учун Ғойиббой аканинг аччиғи чиқуб «Бул вақтни муллабаччалари ҳам қурсун, ўзи ҳам қурсун, мулла бўлуб менга нима фойда қилуб берар эди, мундоғ маломат бўлуб юргандин ўқумагани яхши», деб мадрасадан чиқариб олган эди. Саъдулла мадрасадаги муллабаччалар ичида Раҳимжоннинг энг яхши кўрадирганлардан эди. Саъдуллани ёши йигирма тўртларда бўлуб, тўққуз ёшида мактабга кируб, йигирма ёшида базўр саводхон бўлган эди. Рауфбой ака «Ўғлум мулла бўладирганга ўхшайдир», деган хаёл билан мадрасаға берган эди. Саъдулла

тўрт йилдан буён «Кофия»¹ ўқумакда бўлуб, кўбда дарсга иштаҳаси бўлмаб, дойим умри шериклари билан бесоқолбозлик илмида ўтуб, ўқуган собоқлари «Фалонни ўғли хўб етилибдир. Анунни ўғлини бир кечаси базм қилишни иложи бормикан...»лардан иборат эди. Рауфбойни қариб кўрган ёлғуз ўғли бўлганликдин, мударрис афандига «Койиманг, кўнгли огримасун», дегани учун мударрис афанди Саъдуллани баъзи беадабчиликларини назар вақтига олмас эдилар.

Рауфбой ўзи айткан кунда уйига етуб келди. Хотуни ва Саъдулла билан кўришди. Бонкадан тўлави борликдан олуб келган оқчасини тўлади ва ўрнига тўрт минг беш юз сўмлик вексел кўйди. Рауфбойни ёши олтмиш тўртларда бўлуб, ёшлик вақтида замонани йигитларига ўхшаб, бесоқолбозлик, қиморбозлик, бозлик, шунга ўхшаш ичкуликларга ўрганмай топкан оқчасини туфлаб-туғиб кўпайтурган эди. Бунинг бахтига хотуни Солиҳа ҳам ўзига тузукроқ кишининг қизи бўлганликдан бир минг сўмга яқин ўз меросидан келтуруб берган эди. Рауфбой уч-тўрт минг сўмлик бўлуб Туркистоннинг машҳур катта шаҳарларида савдогарчилик қилур эди, ҳамма шаҳарларга Рауфбой деб от таниткан эди. Бойлиғига мағрур бўлиб, ўғли Саъдуллани карнай қўюб, неча кун ош беруб тўй қилган эди. Ва бу тўйнинг шарофатидан шаҳар бойларини саъйлари билан бир-икки бонкадан кредит ҳам очкан эди. Учўт (*бонкага кўйилган векселни кўриладурган кун*) кунни бўлуб бонкага чиқиб, кўйган векселини ўткан, ўтмаганлигини сўраганида иккинчи учўтга қолганлиги учун иккинчи учўт кунини кутиб турди. Савдогарчилик қиладурган шаҳридаги дўстидан бир хат келди, мазмуни шундан иборат эди:

«Дуойи салом, камина Каримбой дўстингиздан ҳурматлу Рауфбой дўстимга маълум бўлсунки, сиз мунда эканлигингизда бозоримиз касод эди, ҳозирда савдолар яхши бўлуб кетди, хусусан сизни баъзи матоларингизни оладурган чин (хитой) савдогарлари келдилар, мен келурингизга тўхтатуб турубман, агарда жанобингизга фойда керак бўлса, шул хатни олган замон кечани эрта олуб жўнанг. Икки-уч кун хаёллаб қолсангиз, савдогарларнинг кетуви муқаррардур, дўстингиз Каримбой. Ўнинчи қамалда Туркистон шаҳрида». Бу хатка Рауфбой ҳайрон бўлди, беш-олти кун тўхтаб банкадан пулни олуб кетай деса кечга қолади, сўнгра Саъдуллага натариусдан даверенност (ваколат) қилуб берди ва ҳам «Пулни банкадан олгандан сўнг менга юборарсан, чунки арзон баҳога мол оламан, кўб фойда қилсам Худо хоҳласа яна келганимда сени уйлантуруб кўяман»,

¹ Кофия — араб тили грамматикаси.

деб таъкидлади, яна Саъдуллани мадрасага боруб ўқувини, бекор юрмаслигини ўтулуб, савдога жўнади. Учўт эргаси Саъдулла банкага чиқиб, тўрт минг сўмлик вексел ўткан экан, хушвақтлик билан олди. Ҳар вақт ўйлар эдики, «Дадамдан кўброқ оқча олуб Раҳимжон билан томоша қилсам» деб. Лекин дадасининг кўб оқча бермаслигига ақли етуб ноумид бўлур эди. Шул сабабдан «Дадам койирмукин пул сўрасам», деб оқча сўрамаган эди. Мана энди қўлига мўмайгина пул тушди. Саъдуллани хурсандлигига боғит бўлди. Раҳимжонни ёнига олуб аввалги томошаларига машғул бўлдилар. Саъдуллани шаҳри мусулмонларни катта шаҳри бўлганлигидан мусулмонлар ғайрати билан бир минглаб пивахона, беш юзлаб банғихона, бир юзлаб наша, кўкнорихона, элликлаб хуфия қиморхона, ўттузлаб бачалик тақя, яна бундин бошқа алланималар, чойхоналар, яна ҳар жумъа кунни мусулмонлар ўзаро йиғилуб, оқча йиғиб, улоқ чопар эдилар. Раҳимжонни улоқ чопуға хоҳиши борлиқдан Саъдуллага айтуб уч юз сўмға от олдуруб, ҳар жума кунни улоқ чопуға бошлади. Шаҳарда баъзи йигитларға «Фалон бойбачча жувонига уч юз сўмға от олуб берган эмиш», деган овозалар ҳам бўлуб турганиға, Саъдулла чин кўнглидан жувонбозликни ўлгунча тарк қилмасликға қарор беруб қўйган эди. Бир жумъа кунни Раҳимжон улоқ чопқан вақтда оти бир нарсаға қоқилиб, йиқилиб маъюб бўлгани учун Саъдулла олган пулидан неча ҳисса камиға сотиб, яна бир от олуб берган эди. Яна бир кун улоқ чопқан вақтида оти бир нарсадан ҳуркиб, олиб қочиб йиқитди, Раҳимжонни қўли синди.

Саъдулла «Бесақалимни ўлдириб қўйса қандоқ қиламан», деб отни ярим баҳосига сотиб, бир неча кун Раҳимжонни табибға кўрсатмоқға бошлаб, қанча пули табибға кетди. Раҳимжон тузалгандин кейин улоқ чопуни ташлаб, шаҳардаги тақяларда, қиморхоналарда, пивахонада, нўмир рестўранларда Саъдулла иккаласи юрмоқға бошладилар. Бир неча вақтдин кейин Рауфбойдан ўғли Саъдуллага бир хат келди, шул мазмунда эди:

«Маълум бўлсунки, мулла Саъдулла ўғлумға, агарда бонкадан пулни олган бўлсангиз ёнингизда сақламай, тезликда почтадин менга юборинг, чунки мунда оқчаға ниҳоятда зарурмен, арзон нархлик моллар бор, шу молларни олсам, кўб фойда қилсам керак, албатта, шул хатни олган замон юборинг».

Бу орада Раҳимжоннинг дадасининг кўб қарзи бўлуб, пулдорлар қаттиғ қистаганликдан Ғойиббой ака Саъдуллага «Ўғлум сиз билан юруб бир гийин бўлсун фойда қилмаса? Бекор сиз билан юруб нима

қиладур? Энди бир бошқа кишига хизматка қўюб юбораман» деганида Саъдулла «Менга ҳамиша бир одам керак, бўлмаса мен қарзингизни берайин», деб етти юз сўм пул бергани учун, бонкадан олган оқчаси тамомланган ҳисобиға етиб қолган эди. Шул сабабдан отасиға шул равишда жавоб ёзди: «Мен ҳам мунда савдогарчилик қилуб, анчагина фойдалик бўлдум, молларимни сотиб, оқча қилуб тезлик ила сизга юбораман, мундан хотиржамъ бўласиз»дан иборат хат ёзди. Мундан сўнг Раҳимжон билан аввалги айш-ишратда давом этмакда эди. Баъзи вақтларда рестўрандан маст бўлишиб, ярим кечада қайтишларида, йўлда ёмон одамлар ушлаб, уруб, сўкуб ўттуз, қирқ сўм пуллариини олур эдилар. Шундай қилуб оз вақтда бонкадан олган оқчалар тамомланди. Саъдулланинг кармонидан бирда хабари йўқ эди. Яна бир кун рестўранга чиқишиб ичишиб, жўнамоқчи бўлиб, Саъдулла кармониға қараганда пули адо бўлганликдан рестўранчи Саъдулланинг тўн, камзуллариини гаровға олуб қолганиға ниҳоятда тажанг бўлуб, яна Раҳимжоннинг иккинчи куни ёниға келмаганиға чидай олмай, бир неча оға-иниларидан оқча сўраганида «Йўқ» жавобини эшитгач, онаси Солиҳадан беркитиб, сандуқ, самовор, намад яна бошқа нимарсаларни уйидан ўғурлаб сотмоқға бошлади. Бул оқчалар ҳам тугалгач, ноилож бўлиб, боғидаги теракни ҳеч кимға билдурмай арзонға соткани учун пулға серобгарчилик бўлуб қолди.

Жумъа куни кечкурун Саъдулла, Раҳимжон янги камзул, янги тўн, янги кафш маҳсиларини киймоқға бошладилар. Чунки Карим паҳлавон гапга таклиф қилган эди. Гапга бордилар, буларға меҳмонхонани тўридан жой теғди, таомлар ейилди, дастурхонлар кўтарилди, бир оз лутфбозлик² ҳам бўлуб ўтди. Саъдуллаға бир ҳодиса иш рўй бердики, агар мундоғ иш бўлуруни илгаридан билса, ўзи ва бесоқоли Раҳимжон, минг сўм фойда бўлганда ҳам бу жойға қадам босмас эдилар. Ва Саъдулла бир неча гапхўрларнинг «Саъдулла бойбаччаликни даврини хўб сурводди-да, яна мундоғ чиройлик боланинг ёниға солиб юрубдур», деганлариға ва бошқа гапхўрларнинг «Бу боланинг кўйида қанча минг пулни барбод берди, ҳар қанча қилса Саъдуллаға ярашадур, чунки отаси кўрган», деганлариға бирда шишинмас эди. Бу ҳодиса ҳам Раҳимжонға гапхўрларнинг кокил солулари³, Саъдулла «Бесақалимға кокил солдурмайман», деганида калтаклаб, оёғ қўлини боғлаб. ошхонаға ётқузиб қўюладир. Гапхў-

² Лутфбозлик — қочирма гап.

³ Кокил солиш — илгари шаръий ҳукмлар замонида эркаклар аёллардан айри бўлгани учун эркаклар қирқ кокил сочни дўппининг гирдига улаб, уни бесоқол болага кийдириб, ўйинга тушириб, томоша қилганлар.

рларнинг Саъдуллаға бу қилган ишлари жуда қаттиқ таъсир қилмиш ва ўзининг урувчиларнинг «Хўб сизларними?» деб янган ва уруб боғловчиларнинг бошчилари, Эшназар, Боқи саркор, Кичикхўжа жўрабоши эканликларини ҳам билиб қўймиш эди. Субҳ вақтида Саъдулланинг оёғ-қўлини бўшатиб, Раҳимжон бесоқоли билан жўнатиб юбордилар. Кечасидаги гапхўрларнинг қилган ношойиста ишларини кишига айтмасликға гапхўрлардан Раҳимжон ваъда олган эди. Раҳимжоннинг бу аламларға чидолмай Саъдуллоға қаттиғ қарши сўзлар ила: «Агар мени хўрликға солучиларни ўлдурмасанг сен билан юрмайман», деганиға, Саъдулла «Менга ҳам жуда таъсир қилди, сен айтмасанг ҳам буларнинг ишини бажараман», деб хотиржамъ қилмиш эди. Яна бир муҳимроқ иш Саъдуллоға рўй берган бўлса, ул ҳам гапхўрларнинг ўлдурмоқликни плонини тузмак эди. Бир куни Саъдулло билан чойхўрликда ўлтурганида юқорида исмлари зикир этилмиш чапан йигитларни кўриб сўйлашиб, чаҳоршанба куни оға-иниларини чақириб, ичкулик мажлиси қилмак бўлганлигини билдириб, буларнинг ҳам ул мажлисға чақирганида, чапанлар Саъдуллаға узр айтиб: «Йигитчилик-да, у куни сизға беодобчилик қилиб бесоқолингизға кокил солдук», деганларида Саъдулла «Нима бўлмайди, дейсиз йигитчиликда, мунга хафа бўлмайман, кишини шайтон йўлдан чиқарганда отаси бўлса ҳам кўзиға кўрунмайдур», деб, хафа бўлмаган бўлиб, боғида зиёфат қилувини ва боғға боруларини қаттиғ ўтинган эди.

Мундоғ плонни илгаридан Раҳимжонга ҳам билдуруб қўйгани учун Раҳимжон ҳам Эшназар, Боқи саркор, Кичикхўжа жўрабошиларга: «Албатта, боққа чиқарсизлар, чулки мен мадрасадан бир неча хушрўй муллабаччаларни олиб чиқаман», деганиға чапанлар: «Бу ўладурган дунёга бир мазалашиб келайлик-а», деб зиёфатға бормоқға ваъда берганлар эди.

Саъдулла чойхонадан қайтиб Раҳимжонга «Хўб иш қилдимму? Худо хоҳласа ҳаммасининг тегиға етаман», деган ва яниган эди. Чапанларнинг зиёфат қиладурган куни Саъдулла боғиға чиқуб, тараддуд қилуб ва уйдаги ароқ қўшилган мусалласни хумчаси билан олиб чиқган ва Раҳимжон ҳам бир неча хил таомларни пишурмоқ ҳаракатида, қозонға оловни ёқмоқда эди. Меҳмонлар ваъда қилган вақтларида келишдилар. Саъдулла, Раҳимжон қаршу олиб ўтқуздилар ва таомларни меҳмонлар олдиға қўйдилар.

⁴ Янмоқ — пўписа.

Таомлар ейилиб, дастурхон кўтарилди, мусалласни хумчаси билан келтуриб, Раҳимжон косагул бўлуб, меҳмонларга қуюб бермоққа бошлади. Чапанлар «Хўб ўткур бўлубди-да, ҳозирим — ҳузурим», деб майни сувдек симирмоққа бошладилар. Хумчадаги май тамом тугади, меҳмонлар ҳам ҳар тарафка йиқилиб ётиб қолдилар. Мундан кейинги боғда бўлган воқияни била олмаганимиздан ёза олмадук.

Орадан бир-икки кун ўтди. Эшназар, Боқи саркор, Кичикхўжа жўрабошилар кўринмадилар, ҳам уйларига келмадилар. Оталари ҳар тарафга хабар юбориб, «Кўрган кишилар бўлса хабар берилсун», деб полицияга ҳам маълум қилуб қўйдилар. Полиция тафтиш қилимоққа бошлаб, баъзи гапхўрлар сўзига қараб, Раҳимжон, Саъдуллаларни чақируб: «Йўқолганлардан хабарларинг борми?» деб сўраганида «Йўқ, кўрганимиз йўқ», деб тонганликларидан, полиция «Илгари йўқолганларни танир эдингларми?» деб сўради. Раҳимжон, Саъдулла «Йўқ, танимас эдук» деб умрларида бир мартаба бўлсун мундоғ йигитларнинг танимаган ва гаплашмаганликларини билдурдилар. Лекин бахтга қарши, мазкур йўқолганлар билан илгари гаплашиб ва самовор-чойхоналарда бирга чойхўрлик қилуб юрганларини бир неча йигитлар маълум қилганликдан полиция фаҳмлаб, ҳар иккисининг уйларини тафтиш қилиб, иккисидан ҳам қонлик қўйлақлар топди. Полицияга бу катта нишона бўлди. Ва Раҳимжон бунга бир сабаб кўрсатиб беролмай йиғламоққа бошлагани ва Саъдулланинг қочиб кеткани, ўлдурганликларига катта далил бўлурдай бўлуб қолгани учун полиция тўғри иккисини турмага ёпди. Иши окружной судга чиқди. Раҳимжон, Саъдулла тонмоққа бошлаб, иши етти, саккиз ойга судралди. Ҳар бир сўровда суд қаттиғ-қаттиғ қийновлар билан сўраганликдан Саъдулла, Раҳимжон бу азобларга чидолмай мундан ўлумни яхшироқ билуб, «Қошки, ўлимга буюрилсанг эди», деб Саъдулла тубандаги сўзлар билан иқрор қилди: «Йўқолганларнинг йўқолувлариға ўзлари сабаб бўлдилар, нега бировнинг бесоқолиға зўрлик қилуб, кокил соладурлар ва неча минг сўмларни бесоқол қўйида барбод беруб юрганни калтаклаб, беҳурмат қиладурлар, мундоқ беодобларнинг жазолари шу бўлса керак», деди ва Раҳимжон ҳам ўлдурганлигиға очик иқрор қилди.

Бу сўзлардан судга маълум бўлдики, батаҳқиқ⁵ шулар ўлдурганлар. Судда бир неча вақт маслаҳат қилиниб, жувонбоз бирлан бе-

⁵ Батаҳқиқ — ҳақиқатан.

соқолни ўн беш йилга Сибирга ҳукм қилдилар. Туркистонда мундай ишлар ҳамиша давом этуб турганини кўрувчи ва билувчи ҳар бир ақлли мусулмон киши, шарияти исломиятда манъ қилинмиш, мундоғ хунук бесоқолбозлик одатини давом этдирувчи, Туркистон мусулмонлари аҳволларига афсуслар қилуб, бекорга неча мингча пулларни исроф қилувчи, бесоқол талашида мусулмон мусулмонга душманлик ортдирувини ва бир-бирларидан қон тўкувни, бесоқолбозлик сабаби бирлан жиноят кўпауб, ёш-ёш йигитлар ўн ўн беш йилларини Сибирда, минг турлук азоб ва хўрлик билан зое қилувларини, ҳам дунёдаги ғайри миллатларга мусулмонлик исмини булғатиб кўрсатувларини ва ўзлари кулки бўлмоқларини, яна бу дунёда хор ва охиратда худонинг қаҳр-ғазабига гирифтор, Муҳаммад алайҳиссаломнинг олдиларида шармисор ва шафоатларидан бенасиб бўлувларига ачиниб, мундоғ хилофи шаръи⁶ ишларнинг кони бўлган Туркистондан бошқа шаҳарларга қочиб кеткуси келур эди.

1915 йил

⁶ Хилофи шаръи — шариятга зид.

ШОДМАРГ

Кичик фелетўн

Мулла Карим Ҳожининг ёши етмиш ёшларда эди. Ёшлиқда бошига кўб жабр-жафолар тушмиш, дунёдаги ҳамма азобларни тортмиш эди.

Балки сиз «Мулла Карим Ҳожи жуда камбағал бўлган экан, шунинг учун фақирлик азобини, очлик жафосини тортгандир», деб ўйларсиз. Йўқ, Карим Ҳожи камбағал эмас эди. Жуда бой бўлмаса ҳам, беш-ўн минг оқчаси, ўн-ўн беш ботмон шоликор ва бир қўраси, яна булар устига хатми кутуб¹ ҳам қилган, замонадан хабардор, мусулмонларнинг фойда зарарига тушунувчи эди.

Энди мендан «Ўзига етарлик дунёси, хатми кутуб қилган, замонадан хабардор бўлса, нима учун жабр-жафо чеккан?» — деб сўрарсиз, албатта. Мулла Карим Ҳожининг жафо чекувига ҳалиги замонадан хабардорлиги, мусулмонларнинг фойда-зарарига тушунувчилиги эди. Мулла Карим Ҳожининг қисқача таржимаи ҳоли мана бу:

Бир вақт мулла Карим Ҳожи охунднинг шаҳрида қози сайлови бўлган эди (бу вақт қирқ ёшларида эди). Савдогар қозилар элликбошиларга ва ҳокимларга минглаб, юзлаб пора тикиб, қозилиқни сотиб олғач, бизнинг Карим Ҳожи қози бўлувчилар ила этишган ва уларга «Хоинлар, золимлар, золим ёрдамчилари!» деб қичқирган эди.

Қози бўлувчилар нафсониятка кетиб, юқори ҳукуматка мулла Карим охунд устидан: «Сиз — ҳукумат, золим экансиз, биз — қозилар, сизларнинг хоин ёрдамчингиз эканмиз, шаҳримиз муллаларидан мулла Карим охунд, сиз — ҳукуматимизни «Золим» ва бизларни «Золим ёрдамчилари» деб атади. Жазосини берувингиз маржудир². Мундоқ ҳукуматка қарши кишиларнинг йўқ қилувингизни ўтинамиз», деб ариза бердилар. Ҳукумат бу аризани кўруви билан дарров жандарма юбориб, Мулла Карим охундни турмага олдириди. Тўғри сўзлик жазосини тортиб, сўровсиз, несиз, икки ой ётди, уч ой ётди, тўрт ой ётди. Бешинчи ойда сўроқ бўлди. Карим охунд тўғри сўзлик ўлдиғидан сўнг:

— Ҳукуматни золим дебсан, — деб сўраган саволига:

— Жуда тўғри дедим, чунки ҳукумат жамоатнинг сайлаган кишисини жамоат ишига киритмайдилар, ўз тиловинча иш юритадир.

¹ Хатми-кутуб — бирор доирадаги мактабни ўқиб тугатиш.

² Маржу — умид, орзу.

³ Ўлдиғидан — бўлганидан.

Жамоат бирор фойда-зарарни ажратувчини сайловга қарор берса, дарров ҳукумат ва ҳукумат бўрилари сапчийдилар. Мундай ҳукуматни такроро «Золим» ва ҳукумат тарафидан қўйилган маъмурларни «Золим ёрдамчилари» дейман, — деди. Суд ўлим жазосини буюрса ҳам, баъзи суддагилар девона ва телбаликка қарор бериб, ўн беш йил катр⁴ жазоси ила кифояландилар.

Ой ўтди, йил ўтди. Мулла Карим охунд дунёда кўрмаган азоблар ва жафоларни тортди. Ва ҳамиша Аллоҳ таолодан золимларнинг жазосини тилади. Ўн беш йилни азоб-уқубат, ҳасрат ва болаларининг фироқида ўтказиб, жамоат ишина аралашмаслик вазифаси ила ватанина қайтди. Болаларни ёнида кўбда турмади. Ҳаж ниятида сафар қилди. Муқаддас зиёрат жойларида Аллоҳ таолодан золимларнинг жазосини тилади. Ҳаждан ҳам қайтди. Жамоатка аралашмаслик вазифаси ўлдугиндан, золим ҳукумат зулмидан ҳаммаслаклари ила бирликда шикоятланув ила кифояланди. Мундан сўнг ҳукумат жафосина илинмади. Илинганда ҳам Қора гўрага (пристав) ўрнидан туриб, таъзим қилмагани учун уч ой турмада ётган эди.

Энди четдангина ҳукумат зулмига, мусулмонларнинг эзилганларига, шу золим ҳукумат иш бошида турар бўлса тез вақтларда мусулмонларнинг инқирозга юз гўтувларина чин-чиндан ачиниб, куйиниб золимлар ҳақиға дуойи бадлар ила кифояланди.

Бу золим адолатсизлик мулла Карим Хожини жабр-жафо, ҳасрат, афсус ила қартайтирди, ёши етмишга етди.

Ҳар кун ўғли бозордан қайтганда янги хабарлар сўровчи бўлганликдан бу кун ҳам янги хабарлар сўради. Ўғли суюнган тусда: — Суюнчи беринг ота! Халқ ва аскар бир бўлиб, ҳукуматни ўриндан туширган, ҳамма иш халқ қўлига ўткан, эски ҳукумат маъмурлари ўриндан туширилиб, қўлга олинган, министрлар ҳам ҳибс этилган, подшо ҳам қамалган, ҳуррият эълон қилинган, деди. Мулла Карим ота: — Ҳуррият?! — деди, орқасига йиқилди. Ўғиллари юзига сув сепдилар. Лекин ул ҳушсиз эмас эди, балки шодмарг⁵ бўлган эди.

Абдулла Қодирий

«Нажот»⁶ – 1917 йил, 21 март, 2-сон, 3-бет

⁴ Катр — каторга, сургун.

⁵ Шодмарг — шодлик кайфиятидан ўлмақ.

⁶ «Нажот» — газетаси 1917 йилнинг март ойидан муваққат ҳукуматнинг нашр афкори бўлиб чиққан, газета феврал инқилобини мақтаб, эски ҳукуматни танқид қилган, 20-сони чиққан, муҳаррири — Мунавварқори.

САЙЛОВМИ, БОСҚУНЧИЛИКМИ

Айнан

Уламо ва бойларимиз иттифоқга келмовлари ила баробар сайловни зўр тартибсизлик ила ўтказдилар. «Шўрои ислом»га товуш берувчига такфир қилувлардин ва бошқа зўрлик ила ўз нўмирларини халққа таратувдин, учунчи нўмирни олмай ўнунчига товуш берувни хоҳлаганларни маҳалладан чиқармоқ, ўлук-тиригига кирмаслик ила таҳдид қилдилар. Сайлов куни низомга хилоф ўлароқ, ҳар кимни ўз тарафига кучлаб ундадилар. Масалан бизнинг «Беш оғоч» даҳасина тобеъ «Хўжа Нуриддин» мазоридида шундай воқиялар бўлди: эрта билан сайловга бормоқ қасди ила кўчага чиқдим. Катта саллалик муллалар, зўр қоринлик бойлар қўлларинда даста-даста ўз сайлов нўмирларин олиб, баланд овоз ила ўткан-кетканларга ўз нўмирларин тарғиб қилмакда, ҳаттоки «Учунчини олмаган кофир! Ўнунчини хоҳлаган бадмазҳаб!»³ деб қичқирмакда эдилар. Бу зотларнинг ҳадларидан бунча тажовуз қилганларига таассуф чекиб, участка эшикига етдим.

Бу ерда қўлларинда учунчи нўмир қоғаз ушлаган муллалар ва маҳалла имомлари дасталаб бўлиб, контрўл равишинда текшириб, агарда учунчи тарафдори бўлса хўб, ўнунчи бўлса неча хил мазаммат ила қўлидан конвертин олиб, ўз қўллариндаги учунчи жойланган конвертни бермакда эдилар. Сайлов бутун босқунчилик ҳолин олган эди.⁴

Бу ҳолни кўргач, милитсияга мурожаат қилдим. «Маат-таассуф⁵, муллалардан кўрқаман!» деган жавобни эшитдим. Раисга билдирмоқ бўлиб эдим, тиғизликдан уйга кирмоқ мумкин бўлмади. Ҳайрон бўлиб туриб эдим, бир танишим ёнимга келиб: «Бу ерда ўнунчидан дам ура кўрманг, муллаларнинг тарафидан кўюлган махсус кишилар бор, агарда муллаларга етқузсалар сизга ҳужум қилувлари эҳтимол», деди. Воқиян ҳужум қилувларин ўзимда сезган эдим. Чунки баъзи муллаларнинг ва бойларнинг ўз оғзидан: «Ҳар ким ўнунчига тарғиб қилса – тўб-тўғри уриб ўлдириш», деганларини ҳалидан ҳали эшигмакда эдим. Бу ҳолларни кўргач, бутун ҳушим бошимдан учди.

Бояги эшик контрўллари олдига қайтиб, оларнинг сиёсатларига қараб туриб эдим, қора куч тарафдорлариндан бир махдум менга ўқрайди. Бу муҳтарам зот-бобаракот махдумнинг хўмраювин дар-

¹ Такфир — кофирга чиқариш, бедин ҳисоблаш.

² «Хўжа Нуриддин» — Хожа Нуриддин Тошкандий — Хожа Аҳроп Валий Убайдуллоҳнинг муриди, вафоти 1511 йил.

³ Балмазҳаб — ёмон, нотўғри йўл.

⁴ Мазаммат — ёмонлик, тубанлик.

⁵ Маат-таассуф — афсуски.

ров сездим ва дедимки: «Махдум афанди, мен халқни таҳдид ва такфир ила кўркутиб «Шўрои ислом» испискасиға тарғиб қилмаячиқмин. «Шўрои ислом» бу ишни ҳар бир кишининг инсоф виждонина топширмишдир. Аммо сиз муҳтарам махдумнинг уламо-боён жамиятингиз тарафидан билмадим на учундир низом ва қонунға хилоф ҳаракатлар кўрулмақдадир. Менга ўқрайманг! Ҳақсизлик қаю тарафда бўлса шу тарафка ўқрайинг!», дедим.

Шу аснода атрофимни ҳалиги махдумга ўхшаш зотлар чулғаб олмиш, гўёки махдумнинг буйруғини кутмақдалар, токи менга ҳужум келтурсунлар. Махдум ранги бўзарган ҳолда маним ёнларимга ва қўлтуғим орасига қаранур эди. Токи ўнунчи нўмирдан бўлса тортиб олсун ҳамда дўстларига буюриб урдирсин. Менда ҳеч нарса йўғлигини билиб бошқа тарафка йўналди.

Ҳамон бояги босқунчилик ҳукм сурмақда, ўнунчини йиртиб, учунчини бермоқ давом этмақда, балки борган сайин ривожланмақда эди. Такфир ва таҳдидлар...

Шул орада ёшлардан мулла Зайниддин афанди Ҳусайнов қора куч тарафиндан қаттиғ равишда қийналди. Бу ҳолларни кўргач, қора халқ орасинда турмакни хавфлик санаб, участкадан чиқдим. Маним ила баробар кўб кишилар учунчиға овоз берувга виждонлари қабул қилмай, ўнунчиға бермоққа муллалардан кўрқиб, сайловдан маҳрум бўлиб кетдилар. Биноан алайҳи бу сайловимиз яширин, текиз, ҳар кишининг хоҳишича бўлмай, уламо, бой ва махдумлар босқунчилиги остинда ижро этилди. Бунга таассуф этмаска мумкин тугил. Чунки учунчи испискада ҳуррият ва ҳуқуқға шул қадар қарши эскилик тарафдори қора гуруҳлар борки, булар ҳоким бўлганда на бир тартибли мактаб ва на бошқа ислоҳот кўрурга мумкин тугил.

Мазлум

(Эски шаҳарлик)

«Улуғ Туркистон» — 1917 йил, 4 август, 20-сон, 4-бет

⁶ Мақола шаҳар думасига қайта сайлов муносабати билан ёзилган. Думалар ҳайвотининг учдан икки қисми христианлар ва учдан бир қисми мусулмонлардан иборат бўлган.

1917 йил 30 июлда Тошкент шаҳар думасига навбатдаи қайта сайлов бўлиши белгиланади. Бу сайловда асосан эскиликни ёқовчи «Уламо» жамияти, тараққийпарвар «Шўрои исломия» жамияти ва болшевиклар орасида номзодлик учун кескин кураш кетади. Сайлов кунидан бир мунча илгарик руслар бу сафарги думага сайловда мусулмонларнинг кўли баланд келишини сезиб «Шаҳарнинг янги қисми учун алоҳида дума сайлаймиз», деб Тошкент думасини иккига бўлиш таклифини кўтариб чиқадилар. Бу ҳолнинг олдини олиш учун «Шўрои исломия» жамияти — агар рус тилини билмаган, сиёсий маълумоти бўлмаган «Уламо» жамиятининг номзодлари

ҚИММАТЧИЛИК ҲАСРАТИ

«Иштирокиюн»нинг бир нўмиринда Тошқун* ўртоқ «Қимматчилик тинкамга тегди» унвонли бир мақола ёзиб: ман сўққабош бўлатуриб шунча қийналмоқдаман, аммо бола-чақалик акаларнинг ҳоли нима кечмоқда экан, мазмунида бир сўз сўзлийдир. Бола-чақалик бир йигит ўлдиғимдан Тошқун оғанинг бояги сўзи маним ярамга туз сепди. Шу қимматчилик вақтининг оиладор бир кишиси бўлувим сабаби ила қўлимга қалам олиб ман-да ўз ҳасратимни ёзиб ўтмоқчи бўлдим. Лекин маним кечирмоқда ўлдиғим кунлар олдида Тошқун ўртоғимники ҳолва бўлиб қоладир. Мана тубанда ўқуб кўрулсун: Ош-нон емоқдан бошқага ярамаган бир чол отам ила бир кампир онам, ёлғуз сўз сўйлаш ила ош пиширишқа яратилган бир хотуним бор. Кўчага юз карра чиқиб, ҳар уйга кирганда «Ойи, нон бер!»ни ўзиники қилиб олган бир қизим, топканини кўчада чиқим қилиб, эрта-кеч маним овқатимга шерик бўладирган бир иним бор. Булардан бошқа тағи бир яшар ўғлум бўлса ҳам, Худога шуқр, ҳали тиши чиққанча йўқ. Маним қаровимдаги жамъи муфтхўрлар олти жон, ўзим ила етти жон бўламиз. Мана

сайловда голиб келса, думала рус номзодлари билан биргаликда иш юрита олармиканлар, агар юрита олмасалар, думанинг иккига бўлинишини аниқ билиб, оқибатда маҳаллий мухторият, мустақиллик олишга ғов бўлишларини, яна мустамлака ҳолида қолиб кетишларини билиб, иложи борича ўз жамиятларидан дума номзодлигига озми-кўбми русча маълумотли, янгича тарбияси бўлган юрист, доктор, комиссар, муаллим, зиёли савдогар, русча маълумотли приказчик, очиқ фикрли уламоларни кўрсатадилар. Лекин «Уламо» жамияти Эски ва Янги шаҳар авом халқи орасида «Шўрои исломия» жамиятининг номзодлари бадмазҳаб кафказли, динсиз татарлардан уларга овоз берманлар деб ташвиқ қиладилар. Натижада авом халқ муллалар ва бойлар жамияти «Уламо»нинг номзодларига овоз бериб, улардан 62 номзод ўтали, тараққийпарвар зиёлилардан эса фақат 11 киши сайланади... Думанинг ишларида бу «Уламо» жамиятининг номзодлари «Муваққат мактаб комитети» ҳайъатига номзод сайлашда ҳатто Мунавварқори ва Содиқ Абдусатторовга овоз бермайдилар. Ва бошқа ташкилий ишлар ҳайъатига овоз беришда ҳам ўша ўн бир тараққийпарвар ўрнига русларга овоз берадилар... Бахтга қарши Тошкент думаси большевикларнинг зўрлиги билан 1917 йил 2 декабрдаги фармонига биноан тарқатиб юборилади.

Ёзувчи Ҳабибулла Қодирий «Отам ҳақида» китобида Абдулла Қодирий ва унинг маҳалладоши, Зайниддин Ҳусайн ўғлининг ўша йилги шаҳар думасига бўлган сайловда қатнашганларини ва уларнинг бошидан ўтган воқеани ёзиб ўтадилар. Ёзиб ўтилган хотира юқоридаги мақоланинг руҳи ва мазмунига мос келгани учун бу мақолани Қодирий қаламига мансуб, деб тўпламга киритдик.

«Удуг Туркистон» — Тошкентдаги тағар буржуазияси газетаси. Феврал революциясидан кейин нашр этилган, миллатчилик қарашларини илғари сурган, муҳаррири Кабир Бакир.

* Шахслар ҳақидаги маълумотлар китоб охирига жамланди.

¹ Бу мақола газетанинг 1919 йил, 12 июл, 132-сонида босилган.

² Муфтхўр — текинхўр.

шу юқорида кўрсатганларимни тўйдирмоқлик кафолати маним устимга юклангандир. Ўзим... да хидмат қилиб, ойлик вазифам саккиз юз қирқ сўм, ҳар кунига йигирма саккиз сўм 33 тийин тушса керак. Энди шу жонвор йигирма саккиз сўм 33 тийиннинг устидаги («Ишчи» ўртоқнинг таъбиринча) машашага томоша қилинса: ман Эски шаҳар озиқ шўъбаси тарафидин берилажак озиқларни ҳисобга олмай, тўп-тўғри бозор баҳосига ҳисоб юритаман, чунки Эски шаҳар озиқ шўъбасининг берадирган йигирма кунда бир карра нонини, икки ойда бир мартаба оила бошига икки қадоқ зиғир мойини, бир ярим ойда жон бошига бир қадоқ сўк ва биринчи, оҳ ўлдим, деганда ярим қадоқ гўшини бутунлай ҳисобга олмайман. Ийднинг¹ биринчи кунидан бошлаб то алҳолгача билмадим, нима сабабдандир нон ҳам бергани йўқ. Бошқа нимарсалар ҳам ҳоказо... Агарда қаттиғ тегмаса озиқ шўъбасининг мутасаддиларига шундай тавсияда бўлинур эдим: – Бизадек камбағал Жулқунбойларни, ўзингизни, ҳам комитетингиздаги икки юзми, уч юзми хидматчиларингизни жавобини берингиз-да, ҳаммамизни оворагарчиликдан ҳам тамуғликдан қутқаринг!

Мақсаддан йироқ тушибман. Эрталабки чойни беш дона нон ила ичамиз. Бир пут унни ўрта ҳисоб ила икки юз сўм қилганда ҳар донаси беш сўмдан тушиб, йигирма беш сўм бўладир. Чойни ҳам уч сўм ҳисоблаганда юқорида кўрсатиб ўткан бир кунлик топишимнинг машашаси тамом бўлиб, куннинг мундан бу ёғига бўладирган харажатлар бутунлай ўринлидир. (Эҳтимолки, бу сахиёна⁵ ёлғуз эрталабки чой учун бериладургандир).

Ўрни йўқ чиқимлар: тушлик чойга уч дона нон – пули ўн беш сўм. Ўзим хизмат вақтида арзон баҳо ошхонадан бир коса ош ейман — пули олти сўм. Жамъи йигирма бир сўм. Энди кечкурунги ошлик тури ҳафтада шу равишча бўладир: шанба ила душанба кун мошхўрда, якшанба ила сешанба мошкичири, чаҳоршанба кун сўк оши, панжшанба кун ибра, жумъа кун палов. Паловдан бошқаларининг чиқими озроқ фарқли бўлгани учун бир кунлик масаллиқ тубандагича ҳисобланса мумкин дир. Ярим қадоқ мош беш сўмдан етти сўм элли тийин. Ярим қадоқ биринч олти сўмдан тўққуз сўм. Чорак қадоқ мой ўн сўм. Бир қадоқ картўшка олти сўм (гўш ўрнига картўшка ишлата бошлаганимизга икки ойлар бўлди. Гўшнинг исминигина эшитамиз. Бу яқинда ўзини кўрганимиз йўқ). Хожжи туз⁶ ва ўтундан

¹ Ийд --- байрам, ҳайит.

⁴ Тамуғ --- дўзах, бу ерда энг ёмон аҳвол маъносига.

⁵ Сахиёна --- сахийлик билан берилган пул.

⁶ Хожжи туз --- хожибек тош тузи.

бошқа ош чиқими 36 сўм 50 тийин. Ҳафтада кир собундан бир қадоқ кетадир. Пули 60 сўм. Бул ҳам бир кунга 10 сўм тушади. Ош харажати дан тағи бир нарса ёдимдан қўтарилибдир. Ҳафтага бир хурмача қатиқ пули 35 сўм, кунига 6 сўмдан зиёдроқ тушса керак. Жамъи ўринсиз харажат 64 сўм 50 тийин. Ўринлик — 26 сўм ила жамъи 102 сўм 50 тийин. Юқорида ёлғуз овқат харажатларини кўрсатдим. Тошқун ўртоқ айтмишли ҳам ёзнинг кўнгил сус кетадурган мевалари ҳам бор. Ўлдим деганда ўттуз-қирқ сўмни бунга ҳам бермай иложинг йўқ. Майда-чуйдалари ила ҳисоблаганда маишатимга бир юз сўм етадир. Бу юз сўмни нима қилмоқ керак. Бунга ким айбли? Молни қимматландирувчи испикулянтми? Ёки вазифани⁸ оз берувчи ҳукуматми? Бу хусусда чурқ этмасдан ҳукми ўқиғучининг муҳокамасига ташлаб ўтаман.

Боболаримизнинг «Қарзинг мингга етса, мурғи мусамман егин!»⁹ деган бир мақоллари бор. Лекин ҳозирда қарзим беш мингга етти ҳам мурғи мусаммандан дарак йўқ. Агарда бу сўз тўғри бўлса эди, мурғи мусаммандан бешини еган бўлур эдим.

Ўюн-кулгига, томошага ўчроқ (харисроқ) бўлсам ҳам оқчасизликдан ташлаб юборганимга кўб вақтлар ўтди. Матбуотга майда-чуйда ёзишка иқтидорим бўлса ҳам бу ишим яхшигина эди. Мальун қимматчилик қисриқидан кўбдан тарк этиб юбордим. Юқоридаги бир неча сатр ҳасратни ёзарга «Кампирнинг дарди фўзада», деган каби Тошқунбой мақоласи сабаб бўлди. Ман-да ўз дардимни ёздим. Йўқса эзмаланиб ўлтурмоққа вақтим ҳам йўқ эди. «Иштирокиюн» бошқармаси бу эзмаликни босарми, йўқми маним ишим эмас. Ҳар ҳолда ҳасратимни ёзиб, юракимни бўшатиб олганим учун ўзимни енгил каби сезмоқдаман. Бу ёзганларим ўқувчига ортиқча бир эзмалик бўлиб сезилур, шунинг ила баробар ўринлик ҳам деб ўйлайман.

Жулқунбой

«Иштирокиюн» -- 1919 йил, 5 август. 148-сон, 2-бет¹⁰

⁷ Спекулянт — чайқовчи.

⁸ Вазифа — маош.

⁹ Мурғи мусамман — гавҳар туҳум қиладиган само қуши; қуш гўштини одатда аслзодалар ейди, «Кунинг етиб қарзга ботиб кетсанг ҳам обрўни қўлдан берма, отдан тушсанг ҳам эгардан тушма», деб муаллиф киноя қиляпти.

¹⁰ «Иштирокиюн» («Коммунист») — 1918 йил 20 июндан бошлаб «Улуғ Туркистон» газетаси шу ном билан Тошкентда чиқа бошлаган. Туркистон Миллий ишлар комиссарлигининг нашр афкори. Газетага Кабир Бакир, Назир Тўрақулов, Ақмад Донской, Ханафий Бурашев, Мирмуҳсинлар муҳаррирлик қилган. Газета ходимларининг кўни татарлар бўлгани учун татарча сўзлар ҳам ишлатилган.

ДУМБАСИ ТУШИБ ҚОЛГАН ЭМИШ

Кичкина фелетүн

Эски шаҳар Озиқ шўъбасига бағишлайман

Гўш...

Отингдан ўргулай гўш!.. Нега мунча ўзингни биздан азиз тутдинг? Биз сенинг қадрингга етмадикми?..

Мен ўқувчининг гўш ҳақиндаги ҳолини билмайман. Лекин ўзим гўш отини эшитсам, оғзимдин калаба-калаба сувлар келади. Ўзини қассоб акалар қанорасида кўргандами? Кўрганда васлига етолмай юрган маъшукангга учрашган каби ҳуш бошингдан учади. Ихтиёрсиз ичингдан гулдурос ила: «Эй, гўш!» деган сўз ташқарига отилади. Жонажонинг, меҳрибонинг бўлган гўшнинг икки қадоғини золим ноинсоф қассобнинг қанорасидан ажратиб олмоқчи бўлуб, қаҳрамононасига жекириб: «Гўшнинг қадоғи қанча?» Бадбахт қассоб овозини бузмай: «Гўшнинг қадоғи ўттуз олти сўм, мулла ака!» (Ўл мулла ака!) Ўттуз олти сўм! Эшитгач дамнинг ичингга тушиб кетади. Бир сўз қайтармай мазлумона гўшга термула-термула ўз йўлингга жўнайсан. Дўстинг бўлган гўш маъюсона бир равишда орқангдан қараб қолур. Мана лофчига ёзмоққа ҳафасли бўлган ёшларга материал!.. Рамазон ийидан бери жонвор гўшнинг иштиёқидида оҳ-воҳ ила кун кечириб, Озиқ шўъбасининг марҳаматига интизорликда келмоқда эдим. Тўғриси айгмоққа мажбурдирманки, бу орада бутун кечалар гўш иштиёқидида ухлай олмадим. Кўз илинганда кўрилган тушка ҳам гўшдан бошқа нимарса кирмайди.

Қоқ ўттуз биринчи кун деганда халқ тилида: «Эртага Озиқ комитети гўш берар эмиш», деган хабарлар юрий бошлаб, юрагим азбаройи хурсандликдан торс ёрилаёзди. Бу хабар ҳалидан ҳали тўғрилигига чиқиб, дилим урмоққа бошлади. Бутун сабру қарорим қўлдан кетди... Уй ичимизни энди суриштиришмай ҳам, етти яшардан тортиб то етмиш яшаргача гўш хурсандлигига чидай олмай рақсга (тансага) келган эди. Шу кун маҳалла комитетидан гўш варақасини олганимни ўзим ҳам сезмай қолдим. Эртаги гўш шодлиги ила бу кун кечаси бутун уй ичимизда уйку ўрнига эртага оладирган гўшнинг қай ҳолда томоқ қилмоқ маслаҳати эди: Ойимга монти дуруст эмиш, янгамга сомса яхши эмиш, ҳаммадан ҳам акамники қизиқ, эртага қориндан бошқасини еса ўзини ўзи шаҳид қилар эмиш, буни ҳам кўйинг, дадамга бир сих бўлса ҳам кабоб тузук эмиш, энди мени ҳам тилагимни эшитинг: менга ҳаммаси бўлса ҳам ноз қиладирган ўрним йўқ...

Эрта бирлан уй ичидан фотиҳани олиб, ё ху ё ман хуни тилимга жо қилиб, қўлда каттакон халта ила ... нчи қассоблик дўкони қайдасан, деб йўлга равона бўлдик. Уйдагилар нуқул гўшнинг калта биқинини, мойнинг эса нуқул думбасини олмоқға таъкидлаб, дуолашдилар.

Энди йўлда гўшнинг бериладиган миқдори ҳақинда ривоятлар кўб. Биров жон бошига икки қадоқ деса, биров бир қадоқ, дейди. Икки қадоқ деганнинг оғзидан ўпкинги, бир қадоқликни бўғинги келадир. Ёғ хусусинда ривоятлар уч хил: биров жонга бир қадоқ, иккинчиси чорак қадоқ, тағи бир шайтонроғи: «Ёғ оламан деб овора бўлманглар, комитет қўйлари даладан келишда думбасини йўлда тушуриб қўйибдир», деди. Менга қолса думбаси ўғирланган бўлсун! Ишқилиб гўши ёғлироқ бўлса бўлгани.

Мана! Йигирма... нчи дўконнинг олдиға етдим. Одамлар ўттуз қулоч деб, ўттуз биринчи қулочнинг бошламасига биз турдик. Лекин ҳали гўш келгани йўқ эмиш. Думга турган чоғимда соат ўн бирлар чамаси эди. Офтоб пешонадан урадир. Биз қоврилиб, пешонадаги терни суриб турамыз. Орадан бир соат ўтди, гўш йўқ. Биз комитетдан койишиб, тағи бир соат турдик. Лекин ҳамон гўш йўқ. Узоқдан бир ароба кўриниб қолса ана, ана, шу гўш, деб ҳовриқишиб, бир биримизни илгарига қараб итаришиб сиқамиз. Ичимиздан аллаким «дод, сиқилдим», деб юборса тағи орқага қайтиб орани бўшатамыз. Орадан тағи ярим соат вақт ўтиб кетди. Лекин ҳаминиша йўқ, йўқ, йўқ. Офтобнинг иссиғи қувватланиб, қобқора терга тушиб кетдик. Ҳолдан тойганлар: «Гўш, ёғ емаган ўлибтими?..» деб раддан чиқиб кета бошладилар. Оз фурсатни ичида ўттуз қулочлик думда менга ўхшаш ўлуги бир пуллардан беш олти киши қолдик. Орадан тағи бир соат вақт ўтгач, кундуз соат иккиларда узоқдан гўшлик ароба кўриниб қолди. Табиғий, бу аробадаги гўш бизим учун эди. Узоқ-узоқ «ух» тортишиб қўйдик. Ароба дўконнинг олдиға тўхтагач, на кўз ила кўрайлик. бир ароба қиб-қизил ўпкага ўхшаш гўш — йигирма мартаба ағдариш-тўнтариш қилганда чигитдак мой топиш мумкин эмас. Бунинг устига устоб териси сўюлиб олинган бўлганидан гўш устига чанг-тупроқ ўлтуруб алланичкаланган.

Гўшка қўйган муҳаббатимнинг ўрнини ҳозир бир нафрат олди, кўнгил ағдарилиб қайт қилаёзим. Мана сенга гўш! Бечора қўйнинг гавдасига хитобан: «Эй, бечора қўй, сен нима гуноҳ қилдингки, сени бу ҳолга тушуриб оздирдилар», дедим. Ихтиёрсиз қўйларга раҳмим келиб, кўзим ёшланди. Биз қўйнинг думбаси иккинчи аробадир, деб ўйлаб ўлтурган эдик. Лекин ичимиздан кимдир биров: «Мой қани?» деб қассобдан сўради:

— Мойи йўқ! — деди қассоб. Мен ихтиёрсиз хахолаб кулиб юбордим. Эрталабки шайтоннинг «Комитет кўйининг думбаси тушиб қолган», сўзи эсимга тушган эди:

— Ҳа, бадбахт, рост гапирган экансан, — деб қўйдим. Гўш жонбошига ярим қадоқ эмиш.

Тўрт қадоқ шақир-шуқир сўнгатни уйга кўтариб келганимда уйдагиларни ҳам тарбузи қўлтуғидан тушкан эди.

Жулқунбой

«Иштирокиюн» – 1919 йил 11 август, 154-сон

МАЪОРИФ ШЎРОСИ ДИҚҚАТИГА

Сўйлаб ўлтурувнинг ҳам лузуми йўқдурким, бизим учун бир-бир масаладан ҳам илгарироқ мактаб масаласига жиддий қараб, камчилик-етишмаган ерларини такмил¹ ва ислоҳ этмак маорифга чўл² халқимизнинг диққатини шул нуқтага жалб этмак керакдир.

Бошқа ишларга эътиборсиз қараганимиз каби, бу маориф ишини ҳам мухмал³ қолдирсак вақтидан истиъфода этмаган, тушимизга ҳам кирмаган енгилликларга куфрони неъмат этган бўлурмиз.

Истибдод даврида биз мусулмон ёшларнинг кеча-кундуз мактаб-мактаб дея бақирдиқларимизни кўз олдимизга келтирсак, энди ўшал вақтда имтилган амалимизни кўз олдимизда кўрармиз. Иш шундоғ экан, энди ҳам танбаллик этсак, бутун масъулият келажак тарихда бизим устимизда бўлур.

Мундан бир неча кунлар илгари бир неча ўртоқлар ила мусоҳаба этишмоқда эдик. Мусоҳиблар ичида ибтидоий мактабларимиздан бирининг мудир... афанди ҳам бор эди. Миллатнинг истиқболи фақат мактаблар ила порлаяжағига имон келтирдиғимдан ҳалиги афандидан ҳозирги ибтидоий мактабларимизнинг боришиндан, бу йилги қишга мактаб ҳаётида ҳозирликдан саволлар бердим. Афанди шундоқ жавоб берди:

«Халқимизнинг янги мактабларга рабати жуда яхши. Мактабда жой етишмайди. Бошқа мактаб муаллимларининг ҳолидин хабарим бўлмаса ҳам ўзимизнинг муаллимларнинг ўз вазифасига тушуниб ҳаракат этувчилар, дея оламан. Лекин ёзув асбобларига фавқуллода эҳтиёж кечирмоқдамиз. Ўқуш учун ёзув асбоблари сўраб

¹ Такмил – мукаммаллаштириш, камолга етказиш.

² Маорифга чўл – илмга чанқоқ, ташна.

³ Мухмал – маъносиз.

гуруҳлаб «Маориф шўроси»га мурожаат этсак ҳам, шу чоққача бир натижа чиқмади. Маориф шўросининг бизга жавоби: «Шошманг, бариси топилур»дан нарига ўтмай бу йўлда ҳаракат этдиклари кўрилмайди. Агарда қиш учун қалам, дафтар ва бошқалар ҳозирланмаса — кўнгилсиз натижа бериши табиъийдир. Чунки мактаб болаларининг аксариси ишчи-камбағал болалари бўлиб, бир дона дафтарни 40-50 сўмга, бир дона қаламни 30-40 сўмга олувлари ғайримумкин-дур. Ҳолбуки дафтар бир бола учун ёлғуз биргина эмас, дарсга қараб олти-еттигача лозимдир. Мана шу тарафларини ўйлаганда билмадим, мактабларимиз қишда не ҳол кечирар. Аммо маориф шўросини бу масалага илтифоти бояги».

Ман бу сўзни мундан илгари ҳам бир муаллимдан эшитган эдим. Энди бунинг ила иккинчи бўлди. Ёзув асбоби масаласи ҳақиқатан ҳам муҳум бир масала бўлиб, вақтинда тadbири кўрилмаса ҳалиги афандининг айтканидек, яхшилик ила натижаланмаса керак.

Мактабдаги ўқувчи шогирдлар камбағал кишиларнинг болалари ўлдикдан дафтар-қаламни ўз ёнларидан олувлари мумкин эмас. Зўрғагина кунини ўтказиб турган ишчи халқ ўғлининг дафтар-қалами учун ойига бир-икки юз сўм чиқимдор бўлиб бола тарбия этуви, бошқа миллат ишчилари учун бизга қараганда онгли бўлдиқларидан енгил бир иш бўлса ҳам, бизнинг эндигина шу йўлга оёқ боскан камбағал халқимиз учун осон бўлмаса керак.

Бизнинг қора-нодон ишчиларимиз ўғлининг мактаби учун ойига бир-икки юз сўм чиқимдор бўлуви эса тўғридан-тўғри: «Ман сенинг мактабингга мунча чиқимдор бўлиб ўқита олмайман», дейди. да, ўғлини мактабдан олиб, ўқувдан маҳрум этар. Бу бизим учун табиий бир ишдир. Ҳозирда ўқув асбоблари бозордан топилиб турган бўлса ҳам сўнгроқ топилмов эҳтимоли ҳам бор. Ишчи болалари ёнлариндан дафтар-қалам олганларинда, оқчага ҳам топилмай бошласа тағи бир бало бўлур.

Шунинг учун «Маориф шўроси»нинг бу масалага яхшироқ аҳамият беруви, албатта, лозимдир. Масаланинг аҳамиятига гушинган «Маориф шўроси» балки мунинг гадосига киришкан чиқар, лекин бу ҳолда бу ишга тadbирсиз қарамак, эндигина йўлга қўйилган ибтидоий мактабларимизга ўтказилган миллат гуллари — болаларимиз учун бир жиноят бўлур.

Жу-бой

«Иштирокиюн» – 1919 йил, 23 сентябр, 180-сон

ЭСКИ ШАҲАР ТЕАТРУ ҲАВАСКОРЛАРИГА

Маълумки санойи нафиса — театру бизим Тошканд мусулмон ёшлари орасинда жуда ҳам енгил бир иш онглашилганликдан фавқулодда бир бузуқликда давом этмакда бўлиб, улуғлар мактаби бўлган театру саҳналари аллақандай сафсата ва ноаҳил кишилар қўлинда бир ўйинчиқ бўлиб келмоқдадир.

Мундан сўнг ҳам шундай ҳолни давом этмови ва ўзларимизнинг ибратгоҳи бўлган саҳналарнинг ўз даражасинда бориши учун Эски Тошканд синфий иттифоқлар шўроси мусулмон театру ҳаваскорлари (любителлариға) шу тубанда кўрсатилажак қоидаларға риоя қилуб, театру кўюлариға таклифлар айтадир:

1. Саҳнаға қўйиладирған асарларни ўйналмасдан илгари 'Эски Тошканд «Артистлар союзи» ила шул асар ҳақинда мутолаа юритилиб, сўнгра саҳнаға қўюлсин.

2. Ҳаваскорларнинг ўз ролларини яхши онглаб ўйновлари учун «Артистлар союзи»дан репетисия вақтинда бир киши чақирулсин.

3. Ўйналладирған бир асар ҳақинда «Артистлар союзи» ила келиша олинмаган тақдирда Эски шаҳар синфий иттифоқлар шўросига мурожаат этилсин.

Танбия¹: оқоридаги қоидаларға риоя этилмаган тақдирда риоясизлик кўрсатувчилар масъулиятға тортилур.

Эски Тошканд синфий иттифоқлар шўросининг мудир:

Муборакшоҳ.

Саркотиб: *Абдулла Қодир.*

«Иштирокиюн» – 1919 йил, 24 октябрь, 202-сон

ТОШКАНД ХАБАРЛАРИ

*Ғози Юнусға * очиқ хат*

«Иштирокиюн»нинг сўнги бир нўмеринда, эълон қисминда баъзи ваколатлардан жумладан, Эски шаҳар синфий иттифоқлар шўросининг «реорганизация» комиссиялигиндан истеъфо берувингизни эълон этасиз.

Ўртоқ! Умумий мажлисимиз бу ишка сиздан дурустроқ бир киши тополмагач, бу ўрунда сизни кўрсаткан эди. Сиз баъзи «сабабча»лар кўрсатиб зиммангизга олмаганингизда, кўрсатган сабабларингиздан бу ишнинг муҳимроқлигин ўзингизга қолдирилган эди.

¹ Танбия — огоҳлантириш.

¹ Реорганизация — қайта ташкил қилиш.

Бу орада нима бўлганда бугун истеъфо берасиз. Сизнинг каби «идеальный» бўлиб топилган бир зотга бу даража енгил ҳаракат «учиб юриш» келишиб ётмаса керак. Сизнинг зимангизга қўйилган «реорганизация» иши ўттуз тўрт минг меҳнаткашларни уюштириш эди... Биз сизнинг ҳозир ишлаб турган артистлигингиз², «автёр»лигингиз³ ва бошқа ишларингиздан бу ишни юз қат муҳимроқ деб биламиз. Такрорлаймиз: Ўттуз тўрт минг меҳнаткашни уюштириб, йўлга солмоқ бир юз театрдан фойдалироқдир...

Агарда таъбингиз нозиклашиб, қора рабоблар орасида бир неча кун ишларга жирканган бўлсангиз, ул чоқда бизнинг бир сўз деюрга ҳам ҳаққимиз йўқ!

Ўртоқ! Ҳали ҳам бўлса келиб, ишқа киришувингизни ишларга кишиси йўқ ўттуз тўрт минг меҳнаткашлар номидан сўраймиз.

Эски шаҳар синфий иттифоқлар шўроси номидан:

Садр: *Муборакшоҳ.*

Котиб: *Абдулла.*

«Иштирокиюн» – 1919 йил, 30 октябр, 207-сон, 2-бет

БИЗДА АСКАРЛИК МАСАЛАСИ

Бошқалар тарафидан ҳуқуқингнинг топталмови, четларга маҳкум, мазлум бўлмаслик, чет миллатларга ўз товушингни эшитдирув эшитмоққа мажбур этувга шубҳа йўқким, қўлингиздаги курулингизга, аскарий кучингизга қараб бўлув.

Қўрамазим Оврупо, Омриқо миллатлари бунчалиқ шаън-шавкатни фақат ҳарбий куч ила қозонмишлардир. Оврупо. Омриқо империалистлари Шарқ халқини фақат қурол кучи ила ўзларига асир этмишлар ва ҳали ҳам ҳарбий куч ила Шарқ мазлумларини занжирда тутарлар.

Аммо биз шарқли мазлум мусулмонлар эса шу қуролсизлик, аскар йўқлик ила шу золим хунхўрлар занжирига банд бўлмишимиз. Дуруст, биз шарқлилар ғарблиларга қараганда маданиятча бик тубандамиз, бизим мазлумиятимиз маданиятсизлигимиз учун дейилса мумкин. Лекин шундоғ бўлса ҳам истиқлол олиб, аскарсиз яшамоқ бутунлай мумкин эмас. Натижаси бошқа қуролли мам-

² Артистлигингиз — Ғози Юнус ўша вақтда саҳнада ҳам иштирок этган. Масалан, у ўзи ёзган «Заҳоки морон» саҳна асарига Темиртош родини ижро этган.

³ «Автёр»лигингиз — Ғози Юнус ўша пайтда таржимонлик ва ноширлик ишига машғул бўлиб кетиб, муаллиф шунга ишора қиляпти. Бу ҳақда Қодирий «Кула-кула ўласан» номли фелетонида ҳам гапириб ўтади.

лакатларга қул асоратда юрилувдир. Бунинг учун далил қилиб афғон қариндошларимиздан кўрсатилса мумкиндики, афғон халқи ҳозирда ва мундан элли-олтмиш йил илгарида ҳам маданиятча биз туркистонлилардан ортиқ бўлмай юрар эди. Лекин бошқа маданий миллатларнинг тахт ҳокимиятига ўткани йўқдир. Бу нимадан эди?..

Кўз олдимиздадирким, шу маданиятсиз афғон халқи бутун дунёга ҳокимлик даъвосига етишкан Онглиядан ўзининг озгина ҳарбий кучи ила ўз тилагини имзо этдирди¹. Аммо биз Туркистон ишчиларига келганда оғзимизга қўюлган тайёр ошни ҳам эблаб ичолмаймиз. Курол, қийим, жой ва овқат ҳозир бўлган ҳолда аскар бўлувдин фарсахларча² йироқга қочамиз...

Дурут, бизим бу кўрқоқлигимизни ҳам ўрни бор, мундин элли йиллар илгари ор-номусли Алимқулимиз, Қаноатшоҳларимиз* валаримиз бўлган, ватанимиз чор ҳукумати тарафидан забт этилгач, энди ўз истибдоди остинда қул этиб қолдирмак нияти золимонасинда ёнимизда пичоқ тақиб юритувни ҳам манъ эткан. Шу золимона политика орқасинда ҳозирги кўрқоқлик ҳолига таназзул этканмиз.

Биз мусулмон меҳнаткашлари буюк Ўктабр инқилобидан сўнг ҳурриятни, истиқлолни яна эгаллаш ила бошладик. Ўзимиз учун маҳкумиятдан қутулиб яшовнинг мумкинлигин сездик. Бошлаб қўлдан кеткан ҳуқуқларимиз ўз қўлимизга кира бошлади. Сўнгги вақтларда ватанимиз бўлган Туркистон идораси ҳаммаси бўлмаса ҳам ярмиси деярлик ўз йигитларимиз қўлига ўтди.

Демак, мамлакатнинг ярим идораси ўз қўлимизда. Туркистоннинг бутун меҳнаткашларининг имони комил бўлса керакки, яқинда рус меҳнаткаш биродарлар: «Шу кунгача биз сизнинг ўз вазифангиз бўлган бу ишларга узвий биродарлик учун ёрдамлашиб келдик. Энди марҳамат этиб, ўз ишингизни ўзингиз ишлангиз, мундин сўнг биздан сизга ёрдам бўлмаяжак!», дебдурлар. Бу бир табиий иш.

Юқорида ҳам сўйланиб ўтилди: «Мамлакат идораси аскарсиз мумкин эмас». Идора ўз қўлимизга ўткач, табиий, ватанимизнинг

¹ Ўша вақтда Афғонистон подшоҳи Омонуллохон (1892-1960) юртининг мустақиллиги учун кескин кураш олиб бориш ниятида эканлигини баён қилиб, Совет ҳукумати билан дипломатик ёзишмалар олиб борди. 1919 йил май ойида Совет ҳукумати Афғонистоннинг давлат мустақиллигини тан олади. Ўша кунларда инглизлар Афғонистонга қарши қуроли ҳужум уюштиради. Лекин улар мағлубиятга учраб, афғон халқининг мустақиллигини тан олишга мажбур бўлади.

² Фарсах – (фарсанг) тахминан 7-8 км.га тенг масофа ўлчови.

душмандан муҳофазати ўз устимизга тушажак. Бунинг учун ўз аскаримиз бўлурга керак. Табиийдирки, мамлакат идораси бизнинг қўлда бўлиб аскарликни бошқалар қилмаяжак. Бу мумкин ҳам эмас. Шунинг учун агарда биз мустағил, қулликдан қутулиб яшовни хоҳлар эканмиз, яқин истиқболимиздаги бахтли кунлар учун аскар бўлувимиз, ватан муҳофазасига ҳозирланувимиз лозим. Лозимгина эмас алзамдир³. Мусулмон ишчилариндан аскарлар ҳозирлов эҳтиёжи энди сиз ёшларга бўлса керакки, мусулмон ишчилариндан кўнгилли аскарлар йиғмоқ ҳақинда Марказ мусулмон бюроси тарафиндан Эски шаҳар синфий иттифоқлар шўросига бир мурожаатнома тушурилган экан. Бу мурожаатнома мазкур шўронинг шу сўнги умумий мажлисинда кўрилиб, тубандаги қарор берилганки, аҳамиятига кўра шу қарорни айнан кўчириб ёзаман:

«Мусулмонлардан кўнгилли аскар йиғмоқ Туркистон ўзбак ишчилар ҳаётичи таъмин ва четлар тарафиндан топталган ҳуқуқини тиргизу деган сўздир. Биз бу аскарлик масаласини шундоғ онглаб, Марказ мусулмон бюросининг мурожаатини тамом шодлиқ ила қарши оламиз. Остинда эзила-эзила тамом ишдан чиққан аскар бўлув сўзини бир ваҳималик ва ... деб онглий бошлаганлар. Шунинг учун мусулмон ишчилариндан аскар йиғувга зўр ташвиқот лозимдир. Биноан алайҳи, бизнинг ўттуз тўрт минг меҳнаткаш намоёндалари Марказ мусулмон бюросига мурожаат этамиким, кўнгилли аскар йиғув ташвиқотига бизим ёнимизга муқтадир мушаввиқлар⁴ бериб, бизим ташвиқот ишимизга ёрдамлашсун. Эски шаҳарга таълим жойлари очиб ҳарбий муаллимларни мусулмонлардан қўйсун. Мусулмонларнинг ўзидан аскарий муаллимлар етказмак учун курслар очиб, шу кундан эътиборан Эски шаҳар синфий иттифоқлари шўросига бир нафар ўз ҳарбий вакилини доимий этиб тушурсун».

Мана бу қарор ғоятда кўнгилли бир иш, лекин бошқа қарорларимиз каби бунда — қоғаздагина қолиб кетмови матлубдир. Яхши соатда!

Жу-бой

«Иштирокиюн» – 1919 йил, 4 ноябр, 211-сон

³ Алзам – зарур, шарт.

⁴ Муқтадир мушаввиқ – иқтидорли ташвиқотчилар.

БИЗДА ТЕАТРУ ИШИНИНГ БОРИШИ

ТЕАТРУ ВА МУЗИҚА

Маълумдирки, бизим Туркистонда драма ҳам театрнинг тарихлари 1912 йилдан бошланиб, буларни қабул этганимизга етти йиллар бўлади.

1912 йилдан илгари Туркистонда татар қариндошлар тарафидан театр ўюнлари бўлуб турса ҳам табиий бизим турмушимиздан четдароқ бир руҳдаги асарлар ўлдиқдан ерли ёшларни у даражада ўзига жалб эта олмаган, тўғриси ул вақтда Туркистон ёшлари жуда оз ва шу нисбатда шеърий асарлардан йироқ масофада турарлар эди.

1912 йилдан бошлаб «Падаркуш» исминда ўз турмушимиздан олинган театр рисоласи Маҳмудхўжа Беҳбудий* тарафидан майдонга қўйилур. «Падаркуш» рисоласи Туркистоннинг умуман деярли ҳар бир катта кичик шаҳарларинда мавқий томошага қўйилуб, ёшларимиз учун бир даража театру мақсади онглашилур. Мана шундан сўнг бизда театр масаласи бош кўтаруб, ярим-ёрти театр рисоалари ёза бошлаймиз. Бундай шеърий асарларни тақлид сўнгинда қабул этмак маданий миллатларнинг бир қонуни эса-да, бизда биринчидан, бу ишга янгилик ва матбуотсизлиққа, алаҳусус бундай нимарсаларни танқид қилурға иқтидорлик мунаққидларимиз йўқлигиндан шу кўйинча қабул этилиб, матбуот элагиндан ўтқузилмас.

Бу ҳол 1912-1917 йилгача давом этиб, 1918-йилдан эътиборан, маълум ҳар бир иш учун кенг йўл очилдиғи каби маориф ишлари учунда ўртадаги тўсқинлар олинғач, театрлар ёзмоқ иши ҳам ҳар бир қўлидан ёзув келадирган ёшлар ва ўқувчи шогирдлар учун бир эрмак ёки ҳавас шаклиға кирди.

Бу ҳол Туркистоннинг бошқа гўшалариндан кўра бизим Тошканд ёшлари орасинда кўбрак кўрилди. Бир нечаларини истисно ила, ўз имлосин тўғрилаб ёза олмаганлар, «драматург», «комик» ҳатто «оператўр» ҳам бўлиб майдонга чиқдилар-да («трагедия»ни ёзмаганларига шукр қиласан энди!) Тошкандни ола-чипор драма, комедия ва опералар ила тўлдирдилар. Буларни ўйналғали турли формадаги артистлар ҳам топилиб, ҳафтада бир неча мартабалаб театр кечалари бўлиб, Тошканд том бир маданий халқ турмушини онгла-татурган бўлди.

Бу театрулар халқимизга табиий таъсирларин бераларми, масаласига келганда маъаттаассуф биз иккинчи турли таъсир сезамиз:

томошачилар театрни бекорчиликка эрмак ва ўзларининг эскидан қолма масхарабозлиқлари, дея қарий бошлағанлар. Ҳақиқатан ҳам, ўйлаб кўрганда, бизда театр ишининг бу равишда бориши ярим маданий халқимизга шундай таъсир қолдирмай мумкин эмасдир. Бир неча асрлардан бери сафсата ва сиҳрбозлиқлар ила заҳарланиб келмакда бўлган халқимизга адабий мактаб бўлур умидинда бўлдимиз театрининг бу ҳоли ғоятда аянчлидир. ۛ

Театрларга халқимизнинг бу назарда қарай бошлови шубҳасиз театр асарларимиз аҳлсизлар¹ тарафидан бажарилувидандир. Театр, турмушдаги етишмаган ва ортиқча ерларни кўз олдимизга мужассам этиб кўрсатувчи бир ойнадир. Иш шундоғ экан, биз ҳам ўз театрувимизни кўрганда турмушимизнинг аксини кўрмагимиз керакдир.

Лекин биз ўз саҳнаимизда шу чоққача ўзининг санъаткороналиғ ила ичига киритиб юбориб асарлангиратурған на бир драма ва на бир комедия кўрамиз. Аммо кўрдик, маъаттаассуф, на драмалик номига, на комедиялиғ отига мувофиқ бир асар учрата олмадик. Қайси бир янги ёзилған драмасига қарама, бузуқлиқ, саҳна учун хиёнат!..

Комедия, дегач нима тўғри келса шундан кула бермак эмас, балки ўзининг туб шартига мувофиқ этиб кулмак, драма ёзғанда мавзуни турмушимизнинг нақ бир чирик жойидан олмоқ ва шунинг ила баробар адабиёт тороzusига солиб ёзмоқ керакдир.

Боқингиз, муҳаррирлик гурури ила ёзилған драмаларгаким, бунда бирисининг олдиғи мавзу ғоят аҳамиятсиз, турмушимизда йўқ, яъни фантазия шаклли бир нарсаси, иккинчисининг олған мавзуи аҳамиятли, лекин воқиъали тасвир йўли сўнг даража бузуқ, асардаги қаҳрамоннинг сўз ва иши характерига номувофиқ, диалог ўрнига монолог ишлатилған, монологни талаб этган бир ўрин бутун кўрсатилмаган, асар қаҳрамонининг ички сири очилмай томошачиларни қабзиятга еткурған ва актлар тўла кўрсатилмаган учун кўб ерлар мажхул ва ҳоказо...

Шу яқин орада «Темир тўдаси»³ тарафидан «Жадид қадим»⁴ исмли бир драма қўйилуб ўтди. Таассуфки, баъзи монельлар сабабли бу драмани кўра олмадим. Эшитувимга қарағанда, бу драманинг мавзуи исминдан ҳам маълум бўлувиға кўра, жадид ва қадим ора-

¹ Аҳлсиз -- чет одам.

² Қабзият - диққат бўлиш.

³ «Темир тўдаси» -- ҳарбий ватанпарвар ёшлардан тузилған гуруҳлар бўлиб, улар мактабларда ташкилий ишларни бажаришган, болаларга жисмоний тарбиядан дарс беришган, пьесаларни саҳналаштирганлар.

⁴ «Жадид-қадим» -- шоир Хуршиднинг асари.

синдаги маслак кураши ила бошланур экан-да, натижа қадим жадидни ўлдируви ила тамомланур экан. Бу эса турмушимизда йўқ бир воқия. Дуруст, жадид-қадим орасинда маслак кураши бор, бу маълум. Аммо жадид қадимнинг бир-бирини ўлдиришмак даражасига етуви шу асарда биринчи мартаба кўрилуру. Бу турмушимизда биринчи ихтиро!.. Дуруст, Бухорода қадимлар тарафидан (уламо фатовси ила) кўб ёшлар курбон этилди. Бунинг омиллари қора халқ ва ҳукумат эди. Аммо бизнинг бу ерларда бундай воқияларни юз кўрсатиши ҳеч эшигилмаган ишдир. Агарда бизда ҳам шундоқ яширин сирлар бўлса, ошкор этдиги учун бу асар муҳарририга ташаккур этамиз.

Хулоса, мундоқ келишсиз ишлар театр оламинда шу даржа кўбдирки, буларни ёзиб кўрсатув учун бутун вақтни фақат шунга боғламоқ керак бўлуру. Бу ҳолнинг давоми ёш саҳнамиз учун жиноят, суистеъмолдир. Бунинг каби эътиборсизликларни орадан кўтарув учун бирдан-бир чора бўлса, у ҳам танқид йўлидир. Лекин бундоқ ҳавасаки, майда-чуйдаларни очиб кўрсатиб, аҳли тарафидан ёзилган шеърийли театр мажмуъаларнигина жавоҳиран очиб бера турган бир мунаққидимиз йўқдир. Балки бордир, лекин майдонга чиқмилар.

Бундан бир неча кунлар муқаддам «Тўкма» театрининг⁵ бузуқлиғина қарши чиққан «Ишчи»⁶ ўзига бир даража кўнгил боғлатган эди. Лекин анинг ҳам айтмакда бўлдиғи танқидлар ёлғуз саҳна камчиликлари, артистларнинг ўюнни бузуқ ўйновлари ва шунга ўхшаш иккинчи даражадаги ўринларни танқидидан нарига ўтолмади. Меним бу дедигимдан «Саҳна ва артистларни танқид этув ноўрин эмиш», деган мақсад онглашилмасун. Албатта, булар ҳам ўз мавқеъинда тейишли ишлар, лекин демоқ истайманки, кенг маънавий жиҳатдан ўлдикдан илгари театр асарларининг асл ўзини умумий адабиёт ўлчовина солиб операсия қилиб чиқиш биринчи мартаба лозимдир. Билсунки, асар саҳнага қўйилатурган бир нарсами ё йўқ.

«Ишчи»нинг этдиги танқидларидан ҳар бир чўпчак ҳам бир ҳақиқий асар бўлиб танилуб, ҳалиги дедигимиз иккинчи даражадаги тараф, тузук бўлса бас, деган мақсад онглашиладир. Бу камчилик эса «Ишчи»нинг оз тажрибалилигиндан бўлса керак. Мен ўз

⁵ «Тўкма» — бу ерда театрининг номи мазмунида.

⁶ «Ишчи» — Ғози Юнуснинг таҳаллуси.

тириклигимиздан кўпия бўлган шеърий асарларни кўпаювин тилайман. Тилаймангина эмас, ҳамон ҳарорат ила кутаман. Бунни эса қўлидан ёзув келадурган ҳар бир кишидан эмас, ўзининг аҳлидан кутаман.

Ёшларимизнинг тарбия ери мактаб бўлса, катталаримизники театрулардир.

Катталаримизнинг мактаби ёзувчилик, педагогларнинг ёздиқлари дарслар. Фантазия, уйдирмалар бўлмасин.

Турмушимизнинг акси — уста рассом томонидан олинган акс бўлсин, — дейман.

Жубой

«Иштирокиюн» – 1919 йил, 11 декабр, 239-сон, 2-бет

ТИЛАНЧИЛИК ЁХУД ЕНГИЛ КАСБ

Инсоният оламинда энг мазмум¹ ва манфур² бир иш бўлса, ул ҳам тиланчилик — сойилликдир³.

Тиланчилик — илм-ҳунарсизлик орқали тарқалатурган бир мараз бўлганликдан табиий бу касал бизим ислом оламинда кўбдир; шу даража кўбдирки, баъзи ислом мамлакатларинда, ойниқса, бизим Туркистонда бир касб тусини олмишдир. Бизим бу, тиланчиликни ўзларига касб этиб олувчи зотлар назаринда гўё бу иш олар учун шаръий бир ҳунар ҳисоб этилур. Ватанимизда тамаъ ила умр ўткарувчи эшон, шайх, назрихўр, дуогўй, билмам тағи аллақандай дарвишлардан қатъи назар, очикдан-очик тиланчилик этувчи қаландарларимиз, маддоҳ ва ашурочиларимиз, кўчама-кўча тентировчи эрхотун, бола-бақраларимиз ва тиланчилик савдосинда шаҳар-қишлоқларда кезувчиларимизга қаралса, бизда тиланчиликнинг на даражада тараққий этиб, касб суратига кириб борганлигин кўрилуру. Буларнинг ҳаммалари деярлик ишларга қодир кишилар бўлганликдан шаръан бўлсун, виждонан бўлсун тиланчилик этарга ҳақлари йўқ кишилардир.

Қаландар, маддоҳ... исмли сафилларимизнинг⁴ ичида катта-катта бойлари бор бўлгани каби топқан оқчаларини қимор, нашахоналарда барбод берувчилари ҳам ўзларига етмаган шекилли, ёш, маъсум

¹ Мазмум — айбланилган, ёмонланилган.

² Манфур — нафатланилган.

³ Сойил — тиланчи, гадои.

⁴ Сафил — пасткаш, тубан

болаларини ҳам бу ёмон касбга қурбон этмакдадирлар. Бу бадбахтларга «Ўзинг-ўзинг, энди ўғлунгни ўқутуб бирор касб ўргатсанг яхши бўлмайдирми?», десанг: «Эй-й, бу касб бизнинг ота-боболардан қолиб келмакда бўлган иш. Ҳар кимга ўз ота касбини қилмоқ керак!», жавобини берадирлар.

Кўрасиз! Алар учун тиланчилик ўзи бир касб ота мероси! Исломият бунинг каби ялқов тамаъкорликга қаттиғ қарши бўлгани каби букунги ижтимоий олимлар ҳам жиддан қаршидир. «Тоғдан ўтун келтируб сотиб, шундан муҳтожларга садақа берувингиз тиланиб юрмоқдан яхшироқдир», деган каби ҳадислар тиланчиликдан, ялқовчиликдан халқни қаттиғ манъ этадир.

Русия ижтимоий кўшма шўролар жумҳурияти ҳам тиланчиларга йўл қолдирмов учун «Ижтимоий таъминот» исминда кучдан-қувватдан қолмиш меҳнаткашларга ёрдамхоналар очмишлардирким, бу сойилликга қарши бир чорадир.

«Ижтимоий таъминот»лар бизим саломат вужудлик, юзлариндин қон томар маддоҳ, қаландар исмли енгил касбчиларимиз учун эмас, балки қари, ишка ярамовчи, кўр, шол касалли, сағир, етимлар ва шуларнинг амсоли учундир. Иқломиятнинг бўлсун ва олими ижтимоиётнинг бўлсун бизнинг енгил касбчиларимиз бўлган маддоҳ, қаландар ва амсолига жавоби шулдир:

— Кучинг бор, вужудинг саломат ва ақлинг комил экан, ишлаб е! Бошқаларнинг қўлидағига осилма!

Аmmo биз бугун ҳаёти ижтимоия кечирур эканмиз, ҳануз бояги енгил касбчи сафилларимизнинг касбларинда мудовамат этувлари «дунё омиллари» шиори қаршисинда бунинг аксини ишловчиларнинг-да бўлинуви ғоятда таассуфли бир ҳолдир.

Ишка ноқобил заифларимизнинг «Ижтимоий таъминот»лари бўлинуриб-да, кўчаларда залилона кезинишлари бундай муассасаларнинг борлиғиндан беҳабарликдан ёхуд илгариги сойиллик лаззатини унута билмаганликдан бўлуб, бунинг тевишли чорасига киришмак ўз ақлининг биринчи навбатдаги вазифасидир.

Жубой

«Иштирокиюн» — 1920 йил, 20 феврал, 38-сон

⁵ Омил — ишчилар мазмунида.

⁶ Залилона — бечораҳол, ачинарли.

ЭСКИ ШАҲАР «ЧеКа»СИ АТРОФИНДА

Икки йил энди ярим ёрти ҳукумат ишлари ўз қўлимизга берилиб келади. Бизнинг учун ўлка масштабинда иш кўрмоқ (озгина истисно ила) тўғри келмаса ҳам шаҳар, уяз, қишлоқ ишларимиз ўзимизга топширилди. Икки йилдан бери баъзи жузъий ишларимизни ўзимиз юритиб келамиз. Табиий, илгарироқ идораларимиз бошига ўлтурган меҳмонлар тажрибасизликдан идора ишинда ўзларини тута олмаганликдан ва...лардан халқни ташвиш остинда қолдириб келдилар. Инқилоб тўлқуни босила тушди, сув тинди. Кимни ким эканлиги аниқлана бошлаб, иш бошига ҳақиқий халқ хизматчилари бўлган номзодларгина ўтқузулди.

Ўтқузулди, аммо айти бир фожиъа қаршисига фаҳмим етди. Бу, ўзимиздан идора ишларини юргузарилик иш кишилари йўқлиги эди. Табиий Некалай истибдоди ила биз идора ишларидан четка қоқиб, ҳайвон каби маишат этмоқга мажбур айладик. Аммо инқилобдан сўнг бизга керакли иш кишиларни ҳозирламоқ эди. Буни ишнинг кетиши ҳам бизга сездираар эди. Лекин биз бунга эътибор этмадик. «Бўлар-кетар»да давом этдик, аммо бунинг натижаси бу кун қаршимизда гавдаланиб туради.

Ҳозир идора ишларимизни юргузмоқга кишимиз йўқ, табиий, руслардан қўямиз. Лекин руслар бизнинг тилимизга, урф-одатимизга бутунлай таниш эмас. Ишқа русдан хизматчи олсақ тил билмайди, ёнига бир таржимон берай десак, бизда таржимон анқонинг тухуми! Мана фожиъа!..

Мен бизнинг идорамиздаги оқсовни шу лаҳзада деб билганлигимдан бу кундан эътиборан иш кишилари ҳозирлов чораларига киришувни ўз аҳлининг ёдига тушуриб ўтаман. Бу кундан бўлак тадбирига киришмасак, келажакда мундан ҳам ёмонроқ натижалар берувчи кўз олдидадир.

Эски шаҳар ЧеКаси¹ (тергов ҳайъати) уч-тўрт давр кечириб, бир неча хоинлар қўлинда ноҳақ ўюн бўлган кунлари ҳам бўлди. Аммо сўнгги вақтларда ўзимизнинг муқтадири² халқ ходими бўлган кишиларимизни бу ўрунга қўйдик. Дарвоқиб, бу ўрунга лаёқатли деб билган кишиларимиз ҳозиргилар бўлиб, булардан бошқа лаёқатлигини топмоқ бизнинг учун ғайри мумкин эди. Лекин иш шундоғ бўлса ҳам Эски шаҳар тергов ҳайъати ўз табиий

¹ ЧеКа — Чрезвычайная Комиссия, Фавқулодда Комиссия.

² Муқтадир — фидойи.

ҳолинда бора олмайдир. Бунинг сабаби маълум: — иш кишилари-
мизнинг йўқлиги!

Шу яқин орада тергов ҳайъати ўринлашган бинода ёнғин воқеа
бўлиб, бир неча кунлар ЧеКанинг ишлари тўхтамоққа мажбур бўлди.
Ҳайъат раиси Эргаш ўртоқ Нурмуҳаммад ўғли на учундур бир неча
бора хизматдан озод этилувни сўраб истеъфо берди эса-да, қабул
этилмади шекилли, у ҳамон истеъфосинда исрор этади¹.

Эшитилган сўзларга қараганда, Эргаш ўртоқни юқори доиралар
хизматига олинув эҳтимол тутиладир. Ҳар ҳолда Эргаш ўртоқ фи-
дойи халқ хизматчиси бўлганлигидан бу ўртоқдан фойдали хизмат-
лар кутулса бўладир. Эргаш ўртоқни бу ўрундан олинган тақдирда
Крайкомнинг лаёқатли кишини таъйин этувига ишонамиз. Аммо ил-
гариги ҳолларнинг такрор этилмови кўзда тутилурга тевиш.

Жубой

«Иштирокиюн» — 1920 йил, 3 март, 47-сон

БОЗОР СУРИШТИРМАЙДИР

Кичкина фелетўн

Мен ўзим иш ёқмас дангасаман. Бунинг устига бир оз ваъдаракли-
гим¹ ҳам бор. Тажрибалик кишиларга маълум бўлса керак, аксар ялқ-
овлар ўзлари учун фойдалик бўлган ишларга дангасалик қилиб, фой-
дасиз бўлган ишлар орқасинда умр ўтказалар. Мен ҳам бир иш ёқмас
бўлувим сифатила баъзи ўзим учун фойдасиз, аммо кўбинча халалим-
ни² келтуруб юрган бир иш тўғрисида бир оз гапурмоқчиман.

«Ҳовлининг бир ёнида ётукчи қўшним бор. Уйқудан бўшаган
вақтимда... ҳалиги ётукчини ишхонасида ёнбошлийман».

Йўқ, сўзни мундоғ бошлаганда тузук чиқмайдиранга ўхшайдир.

«Иштирокиюн» газетасига баъзи вақт кўзим тушиб қоладир. ил-
гарироқ (агар ёдимдан кўтарилмаган бўлса) «Ишчи» деган буrow
Хуршидми-муршидми* деганнинг ва тағи³ аллакимларнинг ёзган те-
атр китобини танқидми-манқидми қилиб юрар эди. Аммо кейинги
вақтларда ҳалиги «Ишчи» деганимиз сувга уриб кетдимиз, осмонга
учиб кетдимиз, ҳайтовур танқидини ёзмий бошлаб, жимжит сув қуй-
гандак бўлди.

¹ Исрор этмоқ — қаттиқ киришмоқ.

² Ваъдарақ — бепарво.

³ Халал — гап.

⁴ Тағи — тағин.

Энди ҳалиги сувга уриб кетканнинг ўрнига мулла Мирмуллами, домла Мирмуллами* деган тағи бириси бош кўтариб: «Фалончи ўюн бўлди, пистончининг асари эди, орсизлар (орсизми, артистми чиранишга унча ақлим етмайди) тузук ўйнамади, асар бузуқ эди, фалончи писмадончининг асари эди!», деб илгаригисига ўхшаш жовраб, оҳ-воҳ қилиб, бошини тоғ-тошқа уриб келади. Бу сўнгиси «Театр музика» ёзганда бозор қули, мозор қули, тағи алланима бало қули тасонифи», деб ёзади. Лекин «қули» деганига тушунмоқ учун — луғат кўролмадим. Мана маним энди шу «Театр музика» ёзиб, додвой қилувчига халалим келади. Тўғриси айтканда, бечоранинг ҳолига раҳмим келади. Кўбдан бери шу додвойчини шу балодан қутқизишқа бир чора излаб юраман ва ўйлаб-ўйлаб тегига етолмай бошим оғриб кетади. Энди мундан сўнг «Театр музика»сини ёзмас, деб турганимда тағи лўп этиб додвойи ёзилиб чиқади. «Бу бечоранинг боши оғримасмикин-а?» деб ачиниб, бечорани шу балодан қутқазув чорасини аздайдил излайман, аммо тополмайман. Тағи «Театр музика», тағи орсиз ўюнни бузди, тағи ҳазрат пистончи бир сафсата ёзди...

— Эй боши оғримаган бечора, ўзинг камбағал одамга ўхшайсан, бирор касалга чалиниб қолма, кўй! Орсиз бузса бузсин ўюнни. Сафсатами, папсатами ёзса ёзипти! Сен бечорага нима керак? Ўзингни бошқа касалинг йўқми? — дейман. Шу сўзим оғзимдан чиқиб ҳам тугамайди, тағи бирини ёзиб «дод қароқчи» қилибди!

Энди бечорага чинлаб бир ёрдам қилмасам бўлмас экан деб, кеча бир оз этукчининг ишхонасида ёнбошлаб ўйладим.

Ҳалиги «Театр музика»нинг бузуқлиги тўғрисида ўйлабман. Нега бизнинг «Театр музика» мундоқ киши бузуқ бўлур экан, дейман.

Этукчининг қўли қўлига тегмай билиска тақади, бигиз тикади, кўва уради, тери кесади, тилиш тил, деб шогирдини койийди, газан қайрийдир. Хулоса, шогирди ила ўзи жонлик мошина. Ман чалқанча ётаман. Этукчининг ҳаракати таажжубимни мужиби бўлди. Тиккан этугини олиб кўрдим: бахяси катта, этук чокига қўл сиғадир, санъат йўқ. Кийганда хизмат қилса, бир кунга чидайдир. Мандек ялпи одам Тошканднинг тошсиз, қишки лой деганидан ўн қадам кечса иш тамом.

«Бу ўтукингни ким олади?» — дедим. Этукчи: «Хайф бўлмасин, бозор суриштирмайдир», — деди. Тағи чалқанча ётдим. Фикрим «Бозор суриштирмайдир»да тўхтади. Яна «Театр музика»чининг ташвишинига тушдим. Тўхта, дедим. Ҳозир «Театр музика»ни ҳам бозор суриштирмас экан, дедим.

Этукдўзнинг жавоби «Театр музика» ила азобланувчига наҳ тўғри жавоб эди. Бозор суриштирмаса, маним ҳам кўпол этук тикиб, уста фалончи бўлиб фойдалангим келди. Энди ҳалиги «музика»га қарши азобланувчига айтаман: – Этукчи айткандак, орсизларнинг ҳам бозори кўтаргани учун ўюнни бузуқ ўйнайдирганлардир! Пьеса ёзувчилар ҳам бозор суриштирмагани учун қайдаги сафсата, чўб, ҳашак, супуриндилардан ҳар соат пьеса ёзса, дунёда ўзларидан «асар» қолдирмоққа ҳаракат қиладирганлардир.

Азобланувчи ўртоқ! Ҳозир маълумки, ҳар бир нимарсанинг бозори «Уста, манга бер!» Кўполдўз этукчи кўшнимнинг сўзидан маълум бўлдимки, бозор суриштирмас экан!

Ҳар ким бўлса ҳам ўтмас матоҳини ўткуриб қолсун. Вақт келур, бозор касод бўлур, халқ молнинг яхшисини тилар, ҳар касбда ҳақиқий усталаргина қолур, бошқалар ўз чоругини судрар ва судрашқа мажбур бўлур. Шунгача-чи ўртоқ, тишни-тишга кўйиб, дамни ичка олиб, тинчкина юрмоқ керак! Аммо ҳозир бозор суриштирамайди! Тошка ёмғур кор қилмайди!

Жулқунбой

«Иштирокиюн» - 1920 йил, 16 апрел, 76-сон, 2-бет

НЕГА КИМ

Кичкина фелетўн

Элбекга бағишлаб

Элбек* ўзининг мақоласида нега «негаким»ни кўб ёзадир?

— Негаким, Элбекнинг тупроғи «негаким» деган ердан олинуб «ким-ким» деган дарёнинг сувидан аралашдирилиб, лой қилингани учун.

Мирмулла ака нега Ҳамза Ҳакимни илгаригидек ерга урмай махтий бошлади?

— Негаким, Ҳамза Ҳаким жонидан тўйғанидан сўнг Мирмуллага соҳнада афсун ўқуб, дам ургани учун.

Жаноб саодатмаоб¹, муҳтарам «Номакоб»нинг² ёзган фалсафаларига нега мен тушунмайман?

Негаким, жаноб «Намакоб» ўтача олим бўлгани учун.

Нега халқ бетоблануб, саёҳат жабдуғини тузий бошлади?

¹ Саодатмаоб — саодат соҳиби.

² Номакоб — совет партия ва давлат арбоби, тилшунос ва журналист Назир Тўрақулловнинг тахаллуси.

— Негаким, рамазон ойи яқинлашгани учун.

«Иштирокиюн» газетаси нега бир кун чиқуб, бир кун чиқмай оқсай бошлади?

— Негаким, ҳарф терувчи хизматчиларни ҳукумат ортиқча тўйдурб, қорун солдирғани учун.

Нега газеталарда турклар борасида даҳанаки ур-ур, сур-сур, жанжал, тўполонлар босилуб қолди?

— Негаким, ҳамма жанжал афандининг чопони устида бўлғани учун.

Нега мен «Нашриёти Ғози Юнус» ҳақинда ёзмадим?

— Негаким, бунга хос қасиданинг борлиғи учун.

Нега сўзингни шу ерда тўхтатмоқчи бўласан?

— Негаким, бундан ортиқни замон кўтармағани учун.

Жулқунбой

«Иштирокиюн» – 1920 йил, 8 май, 91-сон, 1-бет

КУЛА-КУЛА ЎЛАСАН

Кичкина фелетун

Бир вақтларда атоқли бир лўттичи турли лўттилар (фўксларни) кўрсатар эди. Айниқса анинг чигилдак¹ бир қоғозни оғзиға солуб, ҳеч бир поёнсиз узун қилуб оғзидан чиқаруви бизни ҳайрон қолдирар эрди. Лўттибоз йўқ кунларда анинг ўрниға лўттичилик қила турган бир мажнун бор эди:

— Кишилар-кишилар, потино-потино! Чунки лўттибоз халқни йиғмоқчи бўлғанда «Потино» деган бир ашула айтар эди. Халқ мажнуннинг атрофиға қуруқ бир мазах учун йиғилғанда мажнун яна бир марта «Потино»сини айтуб олғач, чўнчагидан бир чангал² қоғоз чиқаруб, халқға кўрсатуб чиқар эди. (Лўттичи оғзиға солатурган чигилдак қоғозни ялмалкан³ эканлигин халқдан тасдиқ эттирар ва оғзини ҳам очуб, бошқа қоғоз йўқликни кўрсатар эди).

Мажнун кулунч⁴ бир ҳолда халқға оғзини а... а.... қилуб очуб кулдиргач, бояғи бир чангал қоғозни оғзиға солуб қизиқ бир вазиат ила ялмий бошлар ва бир қанча вақт чайнаб қоғозни ютуб яна «Потино-потино»сини айтуб, қоғозни лўмбоздек қилуб олур ва ҳунарини хал-

¹ Чигилдак — ўралган.

² Чангал — сиқим.

³ Ялмалкан — ямланган.

⁴ Кулунч — кулгили.

қға гурурлануб кўрсатуб чиқар эди. Мажнуннинг бу иши – лўтти-бозлигидан ҳам халққа ортиқ кулги берар, ҳаммамиз бу вақт кула-кула ўлар эдик.

«Ишчи»нинг кичкина филетўни бўлган «Ости-устига»си босилуб чиқди, буниси «Кичкина филетўн»и эмиш. «Ости-устига»си эмиш «Ярам-ярам боғи» эмиш. Эски шаҳардаги инқилоб шунга ўхшар эмиш. Келишмаган қилиқ ўлсун дейми? Буни ўқуб: Кула-кула ўласан!..

«Нашриёти Ғози Юнус»дан беш юз қирқ бир ва қирқ иккинчиси бўлган «Сўзлайтурган қўғурчоқ» ила «Туркистон табиби»си босилуб чиқди. «Нашриёти Ғози Юнус»нинг йўлларинда ҳам беш юз қирқ нечаланчи мартаба ноширдан бир-икки сўз бор. Буюк ношир Ғози Юнус жанобларининг нашриётларинда бўлатурган бир-икки сўзлари ҳақинда бир ўртоғим:

«Ҳар бир асарнинг бошинда бир-икки сўз ёзувчи қоғозни бемаза қилуб юргандан кўра, бир-икки сўзларни ҳаммасини бирга йиғуб «Ноширдан бир-икки сўз» исминда бир нарса ёзувчи нашр этса, китобнинг бошига ёзганига қараганда Ғози Юнус исмини чиқаришга қулайроқ, ҳам бир асар майдонга келган бўлмасми?», деган эди.

Бу сўзларга кула-кула ўласан! «Сўзлайтурган қўғурчоқ» озарбайжончадан буюк ноширнинг табдиллари эканки, тантана ила имзолари асар бошинда қўйилмишдир⁶. Биров «Калнинг танигани шўра»⁷ деса тағи: Кула-кула ўласан...

⁵ «Ости устига» — Ишчи (Ғози Юнус) «Иштирокиюн» 1920 йил, 5 июн, 2-бет. Мақолада Ғози Юнус Эски шаҳардаги ишчилар синфи билан бой болалари ва зиёлилардан ташкил топган «Турон» жамияти орасидаги муносабатни болаларнинг «Ярам-ярам боғи» номли ўйинига ўхшатиб бой болалари ва зиёлиларни танқид қилади.

⁶ Ғози Юнус ўша вақтда мамлакатда ўтказилаётган кооперациялаш компанияси муносабати билан Эски жўва майдонида хусусий босмахона очиб, ноширлик иши билан шуғулланади. Маърифат йўлида форс, озарбайжон, татар ёзувчиларининг саҳна асарларини ўзбек тилига табдил қилиб (асар бадиий таржима қилинмай, мазмунигина берилади) уларга номерлар қўйиб чиқаради. Масалан, унинг «Турма хотираси ёхуд ҳақсизлик касофати» номли асари 1-номерда, Озарбайжон ёзувчиси Абдулла Шонқнинг «Сўзлайтурган қўғурчоқ» асари бешинчи, Маннон Уйғурнинг «Туркистон табиби» асари олтинчи, Ордубодий Муҳаммад Саиднинг «Андалуснинг сўнги кунлари» — еттинчи, «Зоҳоки морон» асари — саккизинчи... деб ҳар бир китобчага ношир ўз номидан бир саҳифа энгил-елпи сўзбоши ёзиб чиқараверади. Қодирий бу сўзбошилар мақсадга номувофиқлиги учун киноя қилади.

⁷ «Калнинг танигани шўра» — бу мақол бемаъни ишлар билан шуғулланувчи одамларга нисбатан айтилади.

Мусулмонча «РЎСТА» газетасининг⁸ Эски шаҳар шўъбасининг вакиллигига машҳур эсликли ёшлардан Фулом Зафарий* таъйин этилган. Ривоятларга қараганда, Тошкандда бу ўрун учун ўзиндан бошқа эслик киши тополмагач, Фулом Зафарий ўзини таъйин этдирган. Бу ўртоқ шу кундан бошлаб ўз атрофига эсликли ёш ўсмирларни йиғи бошлади, дейлар... Тағи: Кула-кула ўласан!..

Жулжунбой

«Иштирокиюн» — 1920 йил, 13 июн, 120-сон, 2-бет

ҚИРОАТХОНАЛАРИМИЗ

Эски вақтларда Туркистоннинг иккинчи даражадаги шаҳарларидан бўлган Самарқанд, Хўқанд ва Андижон каби шаҳарларда мусулмон қироатхоналари бўлса ҳам Туркистоннинг маркази бўлган Тошкандда мусулмон қироатхоналари йўқ эди. Туркистоннинг бошқа ерларига кўра Тошкандда зиёли синфи кўб бўлса-да, ўзларинда бўлмаганда биргина бўлсун қироатхона бўлиндира олмовлари қироатхонага жуда совуқ қарашлариндан — аҳамият бермовлариндан бошқа нарса эмас эди.

Маданий халқлар ўзларининг энг кичкина қишлоқларинда ҳам бўлмаганда бир-икки қироатхона бўлиндиралар, катта шаҳарларинда, албатта, йигирма-ўттуз қироатхоналари бўладир. Бизнинг Тошкандда биринчи мартаба очилган қироатхона 1918- йилнинг декабринда бир икки йигитларимизнинг ғайрати ила «Турон» жамиятининг Ориф Клеблеев* номинга очилган қироатхонаси бўлди. Лекин биринчи мартаба очилган бу қироатхона яхши йўлга кета олмади. Чунки китоб келтурмакка атроф йўллари ёпиқ ва бунинг устига қироатхона учун ҳукуматдан ёрдам ҳам йўқ эди. Бошида қироатхона маҳаллий кишиларнинг ҳади эткан китоблари ила юриб турса ҳам, сўнгроқ Миллий ишлар комиссарлигининг Ориф Клеблеев исмига ёдгор бўлсун, деб берган ўн минг сўм оқчаси билан баъзи маданий ишлар ишлаб турди. Лекин бу оқча ва бу ҳол ила қироатхона ўзинда бор китоблар билан халқни қапоатландирув мумкин бўлма-

⁸ Мусулмонча РЎСТА — Россия Телеграф Агентлигининг Туркистон бўлими. Бу деворий газета ўзбек тилида Тошкент ва ўлка ҳаёти ҳақида қисқа хабар ва ходисалардан ёзиб турган. Тошкентда 1919, 1920-йилларда чиққан.

¹ «Турон» жамияти — тараққийпарвар зиёлилар жамияти, Тошкентнинг Эски жўва майдони ёнида, Махсидўз кўчасидаги Ҳарбий комитет ўрнида бўлган, Тошкентнинг маданий-маърифий маркази бўлган, саҳна асарлари ижро этилган. 1927 йилда тарқатиб юборилган.

ғач, шахсий китоби бор кишилардан китоблар реквизиция² тариқа-синда қироатхонаға олинди. Бунинг ила ҳам иш радламагач³ юз минг балолар ила ўшал вақтли Миллий ишлар комиссарлигиндан тўқсон беш минг сўмлар чамаси оқча олинган. Бу оқча ила китоб келтурмакка атроф шаҳарларга вакиллар юборув китобхонанинг муддаоси эса-да, ҳамма йўлларнинг ёпиқлиғи ва темир йўлларнинг тартибсизлиги бунга монёъ бўлуб, Тошканднинг ўзидаги кишилардан бўлган китобларни гарчи жуда қиммат баҳо билан бўлса ҳам олина бошлаган. Ушбу Миллий ишлар комиссарлигининг берган тўқсон беш минг сўм оқчаси билан 1919 йилнинг ноябрига қадар қироатхона давом этмакда эди. Декабрдан эътиборан Ўлка кутубхонасининг назоратига ўтуб, ушбу йилнинг апрелига қадар онинг қарамоғинда давом этди. Бу вақтларда қироатхонанинг моддий жиҳати яхшигина таъмин этилиб, анчагина китоблар олмоқға-да муваффақ бўлинди.

Таассуфки, Ўлка кутубхонасининг қарамоғинда қўб давом этува мумкин бўлмай, ушбу йилнинг 1 майиндан бошлаб Эски шаҳар маориф шўъбаси ёнидаги «Мактабдан иш маориф таратув шўъбаси» идорасига ўтди. Бунинг учун: «Энди қироатхона дардимизга яқиндан таниш бу шўъба қарамоғига ўтди. Бундан сўнг, албатта, қироатхона йўлга қўюлиб юборилса керак», деб шодланилса ҳам, лекин умидимиз бўшка чиқуб қироатхонанинг Ўлка кутубхонаси давриндаги вақтларини соғина бошлади. Бу кунда кутубхона сотуб олув оқчасизликдан бутунлай тўхтаган. Бунинг устига «Мактабдан иш маориф таратув шўъбаси» тарафидан қироатхона устига таъйин этилган киши қироатхона ишлари ила ноаҳл бир киши бўлгани учун, қироатхонаға нима керак, қироатхонанинг эҳтиёжи нимага ортигроқ ва ишни нима билан бошламоқ керак эканин билмас экан.

Тошканд мусулмон халқининг бирдан-бир қироатхонаси бўлган бир кутубхонанинг бу ҳолда бўлуви, хусусан ҳолни маориф шўъбаси қарамоғига ўткандан сўнг юз кўрсатуви таассуфли бир ҳолдир. Мактабдан иш маориф таратувни хоҳлаган «Маориф шўъбаси»нинг диққатини бу нуқтага жалб этамиз.

Клеблеев номига очилган қироатхонада ҳозир тўрт юз жилдга болиғ⁴ мусулмон китоблари бўлуб, Тошканд мусулмонлари каби икки

² Реквизиция — мусодара.

³ Радламагач — тартибга келмагач.

⁴ Болиғ — тўла, старли.

юз минглаб ҳисобланган бир халқ учун бўлган бу қироатхонага нол даражасинда оздир. Энг ози тўрт-беш минг жилдларга етқурилуви матлуб бўлуб, бунинг учун ички Русия, Боку каби жойларга вакиллар юбориб, китоб келтирилуви керакдир. Бўлгани шул, деб ётган билан мактабдан иш маориф таратув вивескаси у даража кўнгиллик натижа бермас.

Эски шаҳарда «Турк РЎСТА»нинг саксондан ортиқ қироатхонаси бор. Қайси чойхонанинг ёнидан ўтма «Турк РЎСТА»нинг фалончи қироатхонаси» деган вивеска ва чойхонанинг бурчагида устол устида чанг босуб ёткан беш-олти нўмир «Иштирокиюн» ва деворий «РЎСТА» газетасига кўзинг тушмай қолмас. «Турк РЎСТА» қироатхоналари очилгандан бери буларда ўқуб турган бир киши кўрилмайдир. Бир вақтларда халқга ўқуб бермак учун ҳар бир қироатхонага кишилар таъйин этилмай, деган бир хабарни эшитиб сўюнган эдик. Лекин бу ҳол узоқ давом эта олмаганга ўхшайдир. Энди бу қироатхоналар ўргумчакка уя бўлуб ёта берсунми! Мактабдан ишчилар ва ё «Турк РЎСТА»чилар бунинг бирор тадбирини кўришга ўйлаб боқадирларми?

Жубой

«Иштирокиюн» — 1920 йил, 23 июн, 125-сон

ТИНЧ ИШ

Ҳикоя

1

...Энди бу зот ҳам уламодан бири эди. Ўз аҳли тарафидан вара-
расатул-анбиё¹ қаторига киритилган учун мертуқ-сертуқларнинг
фалон-туганига қулоқ солувнинг ҳам лузуми² йўқ эди. Йигирма
беш-ўттуз йилни мадраса тупроғи ялаб ўтқарган бир кишини, та-
бийй, бизда уламо қаторига киргузмай ҳол йўқ. Ҳам ана шу ма-
драса тупроғини ўттуз йил ялаб, шул тупроқ ялов ажрини³ ҳам
олган эди. Авом ўртасинда бўлсун, уламо орасинда бўлсун ул
«Домла Шариф Охунд» бўлуб танилган ва бу исми эшиткан,
етти яшардан етмиш яшарнинг кўз олдиға катта салла, узун чо-

¹ Варасатул-анбиё — пайғамбарларнинг меросхўрлари (уламолар).

² Мертуқ-сертуқ — ўтмас, ярамас: бу ерда паст даражадаги одамлар маъносида.

³ Лузум — зарурат, ҳожат.

⁴ Ажр — мукофот, эваз.

пон, семиз тан, ўнг қўлининг енгидан тўрт эллик тасбиҳ учи кўрунуб турган, қиб-қизил баркаш юз, мошкичири соқол бир зот келиб босар эди.

Бу зот диний бир олим бўлув устига сиёсатдан ҳам хабарсиз эмас эди. Америка, Гирмония, Онглия, Япўния, Фарансия, Белгия, шунинг каби ҳар давлатларни ёдлаб билар эди. Бунларнинг ҳунарларига айрим-айрим ажратар эди. Масалан, Америка, ўзи фарангларнинг бир табақаси, яъни қабиласи. Ҳунари: амиркон тери ишлайдир. Амиркон пахтани ҳам шу чиқарган. Гирмония тўб тўпхона, уруш аслаҳаларини ишлайдир. Осмон попурини⁵ ҳам шу кофир чиқарган. Онглия — бу жуда ҳунароманд, локин ўзининг ер юзинда жойи йўқ. Аммо денгизга шаҳарлар бино қилган. Шунинг учун денгизлар подшоси деб айтадилар. Фарансия ёки Фаранг — бу ўзи майда-чуйда ишларга жуда ҳам уста бир кофир; фаранги игна, машина, фаранги иб, грамафон, нағма ва шунга ўхшаш аллақанча ажойиб,⁶ фаройиб нарсаларни чиқарган. Япўния — ўрусдан Пўрттортирни олган...

Ана бунлар энди чет қиронлар⁷ тўғрисида билган сиёсати. Ўзимизнинг яқин қиронлардан, масалан, Хитой, Туркия, Бухоролар ҳаққинда етти ёшлиқ вақтиндан бери маълумоти бор. Хитой — ҳунари хитой қоғоз, ипак жужум, жонон пиёла... нуфуси жуда ҳам кўб, на ҳисобда, на китобда бор.

Самаркентни⁸ олмоқга қўшун тортганда йўл устида дарёйи Нилми, Жайҳунми⁹ деган бир дарёга тўғри келар экан. Дарёни кўпруксиз кўрганда ижрғамига¹⁰ келтурмай черигини¹¹ сувга босиб, одамдан кўпрук қилиб, ўтуб кетар экан. Мана, кўблиги шунча экан!

Туркия — ер юзининг султони, аҳли куффордан¹² бож хирож оладир. Қаҳру-ғазабидан замин у замон, макину макон титрайдир. Одамларини уч юз отмиш кун рўза, йигирма тўрт соат намоз ўқувчи «авлиё» деб биладир. (Бу ерда муаллимчилик қилиб юрган асир туркларни ул турк деб билмайдир. Балким ёлрондаки турк оти устига

⁵ Осмон попури — самолёт, юнончада «вопур» кема дегани.

⁶ Пўрттортир — Порт-Артур шаҳри.

⁷ Қирон — давлат, мамлакат.

⁸ Самаркент — Самарқанд.

⁹ Жайҳун — Амударё.

¹⁰ Ижрғам — тортинмоқ, ўйланмоқ, ташвиш қилмоқ.

¹¹ Черик — қўшин.

¹² Аҳли куффор — кофирлар. бу ерда мусулмон динидан ўзгаси.

яширинган кўффор, дин бузувчи, армани деб билганидан ушбу малъунларга эргашиб юрган мусулмон болаларига чин кўнгилдан ачинадир...) ¹³.

Бухоро тўғрисида сўйлаб керак эмас, ҳаммамизга белгили: бошқа ислом шаҳарларига кўкдан нур ёғилган ҳолда, шу шаҳарларга ёғдирмоқ учун Бухорои шарифдан фаришталар орқали кўкга нур чиқарилур экан!..

Мана, анинг сиёсатдан, инглизнинг бир юз сиёсийонидан ортиқ маълумоти.

Ўзи мударрисликка сайланмасдан илгари оқ подшоҳга нима учундир мастравойлар каби душманлиқ сақлаб юрар эди. Алланарсамоф деган тўра ёғиндан мударрисликка «указ» берилгач ¹⁴, оқ подшоҳнинг ҳақиқа қўл кўтариб, дуо қилган кундан бошлаб ўзидан Некалайга ¹⁵ бир хайрихоҳлиқ сеза бошлайдир. Тўғри келган йиғинларда подшоҳлиқнинг нисфи нубувват ¹⁶ деганлар, кофир бўлса ҳам «нубувват», яъни пайғамбарликнинг нисф куввати бор, деб оқ подшоҳни юқори кўтариб кўядир.

Орада уруш бошланиб, Туркистонда «рабочий» масаласи кўзғалганда ғалаёнга келган халқга: «Подшоҳнинг амри вожиб, маънои вожиб фарзлигинда озгина шубҳа бор, маънои фарз амри илоҳий» ¹⁷, деб ҳаяжондан тўхтатурга тиришадир. Гирмон ундай ҳунар кўрсатибдир, оқ подшоҳнинг бунча шаҳрини олибдир, деган хабарларга сира ишонғуси келмай: «Яхши, Гирмоннинг юз ўн беш газ тўпи бор, мен буни Гирмоннинг ўзиданда яхшироқ биламен, аммо у фарқи оҳан ¹⁸ бўлса ҳам Русиянинг бир тола мўйини кам қила олмайдир. Русия бунга ўхшаш Гирмоннинг бир юзи билан урушиб кўрган, оқ подшоҳ эмди эр назар қилган ¹⁹» деб юрадир.

¹³ Биринчи жаҳон уруши (1914-1918) йилларида Туркия Россияга қарши урушиб, Россия турк асирларини Сибирда ишлатган. инқилоб бўлиб, улар Туркистон ўлкасига, Волга бўйига қайтган эдилар. Турклар бу ерларда маҳаллий халққа маданий, маърифий, туркийлик роъларини ташвиқ қилган эдилар, муаллимлик қилган эдилар. Улар Лозанна конференциясининг (1922-1923) ҳарбий асирларни ўзаро алмашув қарорига биноан ўз ватанларига қайтган эдилар.

¹⁴ Указ — фармон.

¹⁵ Некалай — Николаё (II) Александрович Романов (1868-1918) охириги рус императори (1894-1917).

¹⁶ Ярим пайғамбарлик.

¹⁷ Подшоҳнинг буйруги вожибдир, яъни мажбурий, вожибнинг маъноси шуки, буткул фарз, дея олмаймиз, фарз Аллоҳнинг буйруги.

¹⁸ Фарқи оҳан — темирга бой.

¹⁹ Эр назар қилган — халқнинг ишончига кирган.

II

1917 йил феврал сўнгида инқилоб бошланиб, оқ подшоҳимиз тахтдан тобутга олинур. Биринчи мартдан бошлаб халқ оғзинда «Некалай тахтдан тушурулиб, янги ҳукумат тузулубдир», деган хабарлар юрий бошлар. Локин бу хабарларга бизим «Охунд домла» сира ишонмайди. Шу хабарларни сўйлашчига қизиқ туриш билан: «Эй, сен аҳмоқ бўлиб қолдингми? Оқ подшоҳни ўрнидан тушуруб бўлар эмиш? Яхшиким бу сўзни манга айтдинг, ёмонроқ кишига айтсанг бошинг кетадир — бошинг! Дамингни чиқарма! Бу хабар мастравойларнинг хабари!»

— Мастравой деган ким тақсир?

— Ҳа, кўчаларга тош терадирганлар-чи, ана шунларни мастравой дерлар, шунларнинг хабарига ишониб бўладирми?

Орадан ўн беш кун ўтуб кетадир...

Некалайнинг политса — миршаблари, қозилари, мингбошилари ўрундан чиқарилиб, бошқалар сайлана бошлар. Юртнинг туруши ўзгарар. Сайлов — йиғинларнинг бир нечасинда Охунд домламизнинг ҳам қатнашишлари бўладир. Охунд домламизга эмди оқ подшоҳнинг ҳақиқатдан тахтдан тобутга олингани сезилур. Локин бу ишга нима учундирким, анинг ичи бир турли гап бўлиб: «Эй худоё тўба, бу нима деган гап эмди!..» — деб кўядир.

— Оқ подшоҳ ўрнидан тушурулибдир, «Янги ҳукумат» деган ҳукумат бўлубдир. Аммо мана бу «сайлов» деган нима деган номаъкулчилик? Худоё тўба! Худоё тўба!.. Одамларнинг оғзиндаги «Хуррият» дегани нима деган сўз, ердан «Хуррият», кўкдан «Хуррият», бугун сайлов, эрта сайлов! Худоё тўба! Худоё тўба!.. Халқ оғзиндаги «Хуррият, хуррият» деган сўзга биринчи эшитувда тушунилмаса ҳам луғат кўрилгандан кейин бир оз тушунилди.

Охунд домламиз оқ подшоҳни ўрундан тушурулиб, Керенскийнинг* подшоҳ кўтарилганини «Бўлибдир, бўлибдир эмди» билан зиҳнига сиғдирса-да, ҳалиги «Янгидан сайловни» сира миясига сиғдира олмади. «Халқ истагича янгидан сайлаб қўйиш» деган гап анинг ичини ари каби галий бошлади. Нечун ари бўлиб таламасин. ...Мадрасасининг биринчи мударриси этиб Алланарсамоф ёғиндан берилган указни бекорга чиқариб, Охунд домламиз ўрнига бошқани сайлаймиз, десалар!.. Ўҳҳҳ!..

* 1914 йилда исён этувчи рабочийлар домламизга мастравой бўлиб танилган (Муал.).

III

Отун ойимға указни олиб чикувни буюриб, ўзи айвонга ўлтурди. Шул вақтда даруни дилдан¹ оҳ тортиб юборған ҳам эди. Указ қоғози бундан бир йил илгари сандуқға тушувда Охунд домлага қандай умидлар берган бўлса, бу кун сандуқдан чикувда шу даража умидсизлик туғдирди.

Отун ойимдан указни олиб оча бошлади. Бу қоғоз яхши сақлангани учун ҳар қабатини очилган сари шалдирар ва бу шалдирав Охунд домлани алланечук маъюс этар эди.

Указ очилиб бўлди. Домламизнинг русчадан хабари бўлмаса ҳам, ҳоким маҳкамасининг мирзаси ёғиндан указни беришда: «...Мадрасинкий первой мударрису господину Муллашариф Охуну Мулла Зариф Охуну» деб ўқуб бериши эсига тушуб, ўшал вақт бутун аъзоси тил билан онглашиб бўлмаслиқ бир лаззат билан жимирлашиб кеткани эсига келиб кетди. «Господин первой мударрис»ни таъйин этиб чиройлиқ қилиб қўйилган бурмача имзолар билан семуруғ қушли тамғаларга кўзи тушуб ўтди. Аммо шул вақт «Хуррият, сайлов» шарт этиб эсига тушуб кетди. Указ қўлидан ерга тушуб кетаёзди... Эмди бир неча вақт ҳушдан ҳам кетган эди.

Эси ўзига келгач, указни буклий бошлади. Указ: «Мени кўрма, ҳам куйма!» деган каби бўлуб, ўз-ўзиндан шалдиравсиз буклана бошлади. Отун ойим указни сандуқға олиб кетмакда бўлганида ортидан алвидо қилган каби маъюсона қараб турар эди. Яна бир гулдурос билан оҳ тортғандан сўнг оқ подшоҳни ўриндан тушурганлари учун мастравойларга лаънат ўқуди. Шундай лаънат ўқудиким: «Шул соат мастравойларни ер ютса оқ подшоҳ ўз ўрнига ўлтуруб, «Хуррият, сайлов»ни йўқ қилса, указ указликда қолса!...»

Аммо Охунд домланинг дуоси ижобат ҳадафига² тегудан вақт ўткан эди. Локин домланинг бу «сайлов» ташвиши ва мастравойларга дуойи бади ўринсиз бўлиб чиққан эди. Негаким, иш домланинг фойдасига қуморила бошлаған, янги оқ подшоҳ (Керенский) вақтида домлаларимизга ўхшаған «сайлов» сичқонлари учун ҳар қанча иш қилинса, майдон очиқ эди. Ёлғуз... ёлғуз «ёш» деган бир фирқани иш бошидан ҳайдалса...

¹ Даруни дил — чин дилдан.

² Ижобат ҳадафи --- нишон.

IV

Эмди халқ орасиға дин отидан ёшларға қарши ташвиқот юргузила бошламиш эди.

Ҳозир бизнинг Охунд домламиз нима қилур эди?

Домламизнинг ўзи политикан эмасми? Ишнинг тубига аллақачон тушуниб, ёшларға қарши ташвиқот денгизинда юзар эди.

Иш Охунд домламиз кабиларнинг фойдаси билан натижаланди. Эмди Охунд домламизнинг оғзи қулоғида, «Дин бузувчи даҳрий ёшлар!» деган жаҳр¹ оғзидан фаввора уруб чиқадир. Домламиз мас-ти лояъқил², ҳозир домлаға Некалай золим, Керенский одили аъдал³ указнинг ҳам бир тийинлик қиймати йўқ, тиласа мударрис, тиласа қози, тиласа дўма!⁴ Вассалом...

V

1917 йилнинг сентябрлари эди, шекилли... Янги ҳукумат қарши-сиға болшевиклар кўзғалмоқда... деган хабарлар юрий бошлади. Илгарирак домламиз бу хабарларға кўбда ишонмаса ҳам кейинрак ўйлий бошлади. Болшевиклар ҳақинда маълумот эгаси бўлмагани учун ундан, бундан суриштурмоқға турди.

Ўҳўўў... болшевик! Ер ютсун, ер ютсун! Динни билмаса, бой ва уламо (хоин уламо)ни¹ ер билан яқсон қилмоқ тиласа. Мол-мулкни муштарак² деб билса!..

¹ Жаҳр — товуш.

² Масти лояъқил — беҳуш даражада маст бўлиш.

³ Одили аъдал — одиллар одили.

⁴ Дўма — дума аъзоси.

¹ Хоин уламо — Туркистон мухторияти эълон қилинунга қадар Умум Туркистон мусулмонларининг тўртта съезди бўлиб ўтади. Бу съездларда «Уламо» жамиятининг мутаассиб уламолари тараққийпарвар «Шўрои исломия» ва «Марказ Туркистон шўроси» уюшмалари билан доим рақобатда туриб, Туркистонни идора шакли хусусидаги масалада замон талабига жавоб бермайдиган эски тартиб-усулларни, хонликни ёқлаб чиқадилар. Сиёсий курашларда қатнашиб келаётган нуфузли «Уламо» жамиятининг ноўрин бу талаби Умум Туркистон мусулмонлари съездини ва сўнгра эса Туркистон мухториятини авом халққа қисман бўлса ҳам ёмон кўрсатишда болшевикларга дастак бўлиб келади. Ҳатто Тошкентнинг қадимчи уламолари «Уламо» съездида (1917 йил, 17-20 сентябр) юқориде айтилган уюшмаларга атиқ қилиб болшевиклар билан тил бириктиради. Гарчи Туркистон Мухторияти ҳалокатининг сабаблари мухторият ҳайъати аъзолари орасида ноаҳиллик, миллий сармояннинг йўқлиги ва қуролсизлик, миллий аскарсизлик ва бошқалар бўлса-да, мухторият кунларида (1917 йил, 25 ноябр — 1918 йил, 9 феврал) Шерали Лапин бошчилигидаги Тошкент «Уламо» жамияти мухториятни тан олмай, ўзларига «Тошкент уламо жумҳурияти» тузиб, Туркистон мухториятида парокандаликни бошлаб бериб, хонлик қилган эди. Муаллиф шу воқеаларни назарда тутяпти.

² Муштарак — ўртада, умумий.

Бу маълумотни олғач кеча-кундуз: «Эй бор худоё, Керенский ҳукумати қиёматғача оёғдан йиқитма!» деб дуо қилмоқға киришди. Воқиян ҳазрат Охунд домламининг бусотдағи бор дастмоялари шулгина эди.

VI

Йигирма нечанчи... ой эди, оламни тўп гум-гуми, пулемит тарта-рағи босган эди. Икки фирқа, яъни бой уламо билан камбағал бенаво¹ жон бериб жон олмоқда эди. Охунд домламизда бошқа камолот кутгандан ортиқ бир равишда бўлса ҳам юрак деган неъматдан маҳрум бўлганлари учун биринчи милтиқ товши билан узлатни ихтиёр қилмишлар эди. Ҳар бир тўп товши Охунд ҳазратимизга эшитилган сари узлатхонада ичлари шувиллашмақда эди.

Натижада камбағал бенаво бой ва уламони етти қат ернинг остига киргузуб юборадирган даражада енгди... Бу хабар Охунд домламининг узлатхоналариға ирсол этилмиш. Домламиз жондан умид² узуб, ҳар мин³ут «Калимаи таййиба» ва «Калимаи шаҳодат»ни вирди забон⁴ этмишлар эди.

VII

Орадан ўн кун ўтди. Охунд домламиз йўқ, йигирма кун ўтди, дараксиз, ўтгуз кун деганда аёвли жонни бир ҳович қилиб, узлатхонанинг эшикидан мўраладилар. Ўтгуз биринчи кунда атак-чечак қилиб узлатхона атрофинда синов учун юриб кўрдилар.

Тадриж ба тадриж аҳли аёл ёниға борувни жаноб ҳақ тинчлик ва осойишталиқ билан Охунд домламизға муяссар қилди. Тўп билан пулемит, болшевикларнинг астаҳидил тутган сиёсати ва алалхусус сиёсийлик Охунд домламининг юрагини олиб қўйганликдан бундан сўнг сиёсатға оралашмаслиқ аҳли аёл ўртасинда аҳд этилди.

Тинчгина имомгарчиликда давом этила бошланди. Илгари болшевик оғаларнинг, кимнинг отини, кимнинг молини, кимнинг ерини

¹ Бенаво — фақир, қашшоқ.

² Ирсол этиш — юбориш, етказиш.

³ «Калимаи таййиба» — Ла илаҳа иллаллоҳу Муҳаммадур-росулуллоҳ (Аллоҳдан бошқа маъбуд йўқ ва Муҳаммад унинг расули).

⁴ «Калимаи шаҳодат» — Ашҳаду алла илаҳа иллаллоҳу ва ашҳаду анна Муҳаммадан абдуҳу ва росулуҳ (Гувоҳлик бераманки, Аллоҳдан бошқа ҳеч маъбуд йўқ ва Муҳаммад унинг бандаси ҳамда пайғамбаридир).

⁵ Вирди забон — тилда такрорлаш.

⁶ Тадриж ба тадриж — аста-секин.

тортиб олувларига қандай маъни беришга ожиз бўлган Охунд домла-
миз «Мифтоҳул-жинон»² ва амсоли³ китоблардан истихрож этиб⁴ :
«Замона охир бўлиб, қиёмат яқинлашган экан, бу кунги болшевик
деганимиз яъжуж-маъжуж⁵ ва ё доббатул-арз⁶ бўлур» деб ўйлар
эди. Ўшал вақтда бундай демакга балким анинг ҳақи ҳам бўлгандир,
локин бу кунда анинг яъжуж-маъжуж, доббатул-арз ҳақиндаги фик-
рлари ўзгариб, болшевикларнинг ҳам инсон эканлигига имон кел-
турди.

Яқинда халқ... мадрасасига Охунд домламит ўрнига бошқа бир
мударрис таъйин этилди. Аммо бунга домламитнинг сира илтифоти
бўлмади. Шунинг билан баробар указ ҳам сандуқда унутилиб ёта-
дир, балким эсига келганда йиртиб ҳам ташлар. Шундай қилиб тинч-
гина имомгарчилигида давом этадир.

Сиёсийлик вақти эсига тушганда сесканиб кетиб: «Йўқ, шай-
тон оздирган экан ва ё эс кеткан экан!» деб қўядир. Бугунги имом-
гарчилигига келганда: «Бунинг ўзи хўб тинч ишде!» дейдир. Воқий-
ан Охунд домламитнинг ўзига лойиқ иш шуниси эди.

Жулқунбой

«Тонг» журнали – 1920 йил, 2-сон, 125-сон, 56-64-бетлар⁷

ЯНГИ СИСТЕМ БЕТАРАФЛИК

Инқилоб баракасинда ҳисобда ҳам бўлмаган аллақанча янги сис-
тем ажиб, ғариб ихтиролар юз берди ва бермакдадирким, бу янги
ажойиб аул-тараша бозорларни ёзув кўрсатув инсон тоқатидан фавқ¹
бир ишдир. Бутун дунёнинг театру бозорида, адабиёт тарихида
кўрулмаган равишда янги нафис ўзбак театрулари, ўзбак адабиётла-
ри, ўзбак артистлари, муаллимлари, мунажжимлари, муҳандис

² «Мифтоҳул-жинон» — («Жаннатлар калиди») — авлиёлар ҳаётига, ис-
лом рукнларига оид китоб, муаллифи Муҳаммад Мужир Адиб.

³ Амсоли — каби.

⁴ Истихрож этиш — цитата чиқариш, келтириш.

⁵ Афсонага кўра — хунук башара, баҳайбат, ҳамма нарсани нобуд қилув-
чи, одамхўр махлуқлар (Муал.).

⁶ Доббатул-арз — қиёмат куни ердан чиқиб кофирларни ҳалок қилувчи
махлуқ.

⁷ «Тонг» журнали — 1920 йил 3, 4 та сони чиққан, ташаббускори Абду-
рауф Фитрат. Ношири Бухоро коммунистлар партиясининг нашриёт ишўба-
си. Журнал араб, форс сўзларига қарши туриб, «Чингафой гурунги» аъзолари-
нинг мақолалари босилган.

¹ Фавқ — юқори, ташқари.

муҳтарийлари², муҳаррир ва имлочилари, қомпозитёр — рассомлари, шупургичи аробакашлари, қўйингчи, домлаларча қилуб сўзни қисқартганда ва ҳоказо ва ҳоказолари ўзбакларнинг янги систем санои нафисалари жумласидандирлар...

Аллоҳдан барака ва давомини сўрарга керакдурким, ўзбаклар бундай янги систем ихтироларни ҳали ҳам кун сайин ва дақиқа, сония сайин йўқлиқ оламидан борлиқ дунёсиға чиқаруб, ақлларни ҳайрон, кўзларни кўрмас, қулоқларни эшитмас, қўлларни тутмас, оёқларни юрмас, оғзингдан калава-қалава сўлакайларингни окузиб баъзиларни ҳайвони нотиқалиқдан³ ҳайвони ғайри нотиқалиқға⁴ айлантирмоқдадирларким, бу ҳол эса янги систем ихтироларнинг асари махсусаи маждубаи⁵ макшуфаи⁶ махсусасидандурлар.

Ўзбак элига яна бир башорат!

Қандай башорат?

Жуда ҳам катта, жуда ҳам шаъшаъадор⁷ башорат. «Янги систем бетарафлик» башорати! Яна бир янги ихтиро башорати!

Башоратномаизнинг ва «Янги систем бетарафлик»нинг асл ихтироиға сабаб бўлгани учун асл масаланинг жараёнидан қисқагина бўлса ҳам ёзиб ўтайлуқ:

Ёдимдан кўтарилмаган бўлса, «Қизил байроқ» газетасининг 131-рақамида «Илмий хидмат» лавҳаси остида «Биров» имзоли бир бечора («Қизил байроқ» таъбирича ҳам бечорадир) машҳур «авантюрист»⁸ (бу таъбир «Биров» биродаримникидир) Мунавварнинг янги имлоға қаршилиғи учун марҳум немиснинг бир юз

² Муҳандис муҳтарий — ихтирочи инженер.

³ Ҳайвони нотиқ — гапирувчи жонзод, одамзод.

⁴ Ҳайвони ғайри нотиқ — нутқсиз жонзод, ҳайвонот.

⁵ Маждуба — хайратга келтирадиган.

⁶ Макшуфа — кашф қилинган.

⁷ Шаъшаъ — дабдаба.

⁸ Авантюрист — фитначи.

⁹ Мунавварқори Абдурашидхон ўғли (1878-1931) Тошкентнинг Шайх-антоҳур даҳасида, Дарҳон маҳалласида туғилган. Туркистонда жадидчилик ҳаракати раҳбарларидан бири, маърифатпарвар, муаллим, матбаачи, жадид мактаблари учун дарсликлар ёзган. Шахсга сифиниш даврининг қурбони бўлган. 1922 йил 23 феврал - 4 апрел кунлари Тошкентда маданият ва маъриф ходимларининг «Тил — имло қурултойи» бўлиб ўтади. Маълумки, жадид маърифатпарварларининг мақсади авом халқни жаҳолат комидан тезроқ олиб чиқиш учун саводсиз халқни тезроқ саводли қилиб, дунёвий, айниқса фанний илм бериш эди. Мазкур қурултойнинг мақсади ўша даврдаги мавжуд араб имлосини ислоҳ қилиш, яъни Фитратчилар — «Чиғатой гурунги»-чилар араб имлосида ишлатилмайдиган унли товушларни ёзувда жорий қилиш,

ўн беш дуймалик тўпидан «авантюрист» устига шу қадар ўқ ёғ-
дирған эдики, каминангиз мазлум Мунавварни бу жаҳаннам ўти
ичида куюб кул бўлганлиғига қарор қўйған ва беихтиёр тилимга
«Инна лиллаҳи ва инна илайҳи рожиъун»¹⁰ оятини жорий¹¹ қилған
эдим. Аммо меним бу фоли бадим¹² бекорга кетуб орадан бир қан-
ча вақт ўтар-ўтмас «авантюрист» Мунавварнинг тирик қолганли-
ги ва майдонда ўзининг Некалай давридан қолған эски гурзисини
кўтаруб, жавлон қилғанлиғи кўрилди-да, Лаҳавла...¹³ ўқуй бошла-
дим. Чиндан ҳам бу, «авантюрист»нинг «Биров» афандининг жа-
ҳаннам ҳужумидан саломат қолувининг ўзи ҳам Лаҳавла ўқутди-
рарлиқ эди.

«Авантюрист» Мунаввар инқилобдан бери турли томондан муш-
тум еб, аммо чурқ этмай келганликдан мен уни энди жуда ҳам абжақ
бўлуб қолғандир деб ўйлар эдимки, аммо иш бу фикримнинг тамомо
акси бўлуб чиқди.

Андоғ ривоят қилурларким, Мунаввар «авантюрист» майдонда
жавлон урди, гурзисини салмоғлаб бошидан айлантурди ва наъра
тортди. «Қизил байроқ» таъбирича, бечора «Биров» ўртоғимнинг
устига андоғ зарб урдик, ерлар титради, кўклар дарз кетди. Бир
вақт қарасам, 139 «Қизил байроқ» майдонининг ўртасида мажруҳ
«Биров» ўртоғимни бағрига босқан ҳолда «Қизил байроқ» идораси
ўлтурадир. Идора атрофидаги томошачиларга айтадир: «Бу музо-

араб тилига хос бўлган уч хил оҳангда талаффуз этилувчи битта ҳарфларни
туркий тилга хос бўлган битта ҳарф-товуш билан ифода этиш ва арабча
сўзларнинг ўрнига тилимизда бўлган туркийча сўзларни ишлатишни ёқлаб
чиқадилар. «Илмий хидмат» мақоласининг муаллифи «Биров» ўз мақоласида
«Мунавварқорининг янги имлога қарши бўлишининг сабаби жадид мактаб-
ларида ўқитилиб турилган «Ҳавоижи линия» китобининг қайта-қайта нашри-
дан келадиган пулидан қуруқ қолишида» деб ва бошқа бир қанча сабаблар
билан айблаб ёзади. Мунавварқори эса «Ҳажми, мунозарамми?» номли жавоб
мақоласида (Қ. б. 139-сон) ўз китобини нашриёт эгасига сотиб юборилганли-
гини, китобидан даъвоси йўқлигини... «Мактабларда янги имло ёлғиз туркий
сўзларда тадбиқ этилуб, арабий сўзлар ҳозирда ўз ҳуруф ва имлолари ила
ёзилсунлар», «Янги имлога тадрижий йўллар ила киришилсун...» деб бир
қатор талабларини ёзиб ўтади.

¹⁰ «Инна лиллаҳи ва инна илайҳи рожиъун» — Албатта, биз Аллоҳники-
миз ва албатта, биз унга қайтувчимиз (Бақара сурасидан).

¹¹ Жорий — айтмоқ.

¹² Фоли бад — ёмон тилак.

¹³ «Ла ҳавла ва ла қуввата иллоҳ биллоҳил алиюл азим» — қудрат ва куч
ёлғиз Худодандир (дуо).

¹⁴ Музораба — уруш, жанжал.

раба¹⁴ тўғрисида савол-жавобни чўзуб ўлтурмаслик учун «Қизил байроқ» бундан кейин бу тўғрида иккинчи музорабаларга йўл бермайду. Шунинг билан бирга бетараф бўлган ҳолда ўзининг фикрини баён қиладу».

Бу вақт «Қизил байроқ» идорасининг кўзи бағридаги кўзини термултуруб ётқан мажруҳ «Биров»га тушадир-да, ихтиёрсиз оталиқ ва оғалиқ кўз ёшисини тўка бошлайду. Қаршисидаги «авантюрист»га боқадир-да: «Сиёсий ўюнчи» дейду. Бағридаги мажруҳга қарайдир-да: «Бечора бировим, мазлум бировим» дейду, хўнграб йиғлайду. Яна аччиғиға чидолмай «авантюрист»ни қарғий бошлайду: «Хўйлагар, макрчи, жувонмарг!»

«Қизил байроқ» идораси кўзидан ёшени оқуза-оқуза алла нарсаларни сўзлаб, «авантюрист»нинг зарбасини, «мантиқсизлик ва золимлик», дейдир. Шунинг ила «Қизил байроқ» ўзининг юқорида сўзлаган «Бетараф бўлган ҳолда» жумласини унутуб юборадир-да, Мунавварга очикдан-очик ҳужум эта бошлайдир.

Мана бу «бетарафлик» ўзимизнинг ота-бободан қолган эски бетарафлик эмас, «Янги систем бетарафлик!» Бу — «Қизил байроқ» газетасининг янги ихтиройи, янги ижоди!

*Янги ихтирочиларга дуочи Жулқунбой
«Инқилоб» — 1922 йил, 2-сон, 45-46-бетлар*

ОТАМ ВА БОЛШЕВИК

Кулгулик

Отам 1242 хижрий — 1823 мелодий йиллари Тошкандда туғулуб, алҳол¹, 99-100 ёшларидадир. Руслар истилоси вақтида 42 ёшида бўлуб,² Тошкандни руслардан мудофаа қилган қаҳрамонларнинг биридир.

Туркистон хонларидан Шералихонни*, ундан сўнг Худоёрхон*, Маллахон* ҳам бу орада йиллаб ва ойлаб хонлиқ қилуб ўткан Муродхон*, Саид Султон* ва бошқа хонларни, Тошканд бекларидан (ҳокимларидан) Муҳаммад Шариф оталиқ*, Салимсоқбек* (бу зот Бухоро амири томонидан Тошканд беклигига қўйилган эди. Мусулмонқул томонидан ўлдирилди), Азизбек*, Нормухаммад кушбеги*,

¹ Алҳол — ҳозир.

² Тошкентни руслар 1865 йил 15 июнда Комолон дарбозасидан кириб забт этган эдилар. Ҳозир Камолон маҳалласидаги Хўжа Аъламбардор қабри-стони ёнида русларнинг ўша тарихий кунга атаб қуриб қолдирган ёдгорлик осори ҳам бор.

Шодмон ўроқ*, Қаноат шоҳ*, Мирза Аҳмад қушбеги*, Маллахон* (Маллахон оғаси Худоёрхоннинг хонлиғи вақтида Тошкандда уч йиллаб бек бўлуб турғандир). Энг охирдан Қўшлодҳоларнинг* беклигини кўруб, ўтқузган. Хонлиқнинг бош нозири ва қўмондони ўрнида бўлганлардан Мусулмонқул* ва мулла Алимқулларни* кўрган ва урушларида бўлган. Пискатлик Қашғар амири машхур Ёқуббекни Қашғарга кузаткан.

Шундоқ қилуб, қирқ йиллаб мусулмон хонлари замонини, элли йиллаб Русия чор истибдодини ва энди беш йиллабдирки меҳнаткашлар ҳокимиятини кўради.

Табий, отам, Русия чор ҳукуматини сира ҳам тиламайдир. Чунки унинг элли йиллик истибдодини ўзи истиқбол эткан, Чорнинг аччиғ-чучугини кўб татиған. Бу кунги меҳнаткашлар ҳокимиятига ҳам унча дўст эмас. Бунинг ҳам сабаби маълум. Аммо хон замонларини ўйлаган чоқларда: «Эй, хўб замонлар бор эди, тилла жобдуқлиқ отлару ва басавлат беклару ўрдаларда ҳар кун қарса базиму... Ўтуб кетди энди бир замонлар», деб афсус еб кўядир.

Чорлар замони тўғрисиға келганда: — Хоҳ, хоҳ, хоҳ, хоҳ! Хўб оқ подшоҳ экан-ку... оқ подшоҳни ҳеч ким енголмас эмиш. Оқ подшоҳга ҳеч бир қирон бас келмас эмиш!.. Кушандаси дуч келганда шундай ҳам думини хода қилар эканки... Хоҳ, хоҳ, хоҳ, хоҳ, хо..! Ҳой Абди... ҳали оқ подшоҳни болшевой отуб юборди дедингми?.. Баракалла болшевойингта, балли болшевойингта, хўб қилубти-да! Оқ подшоҳлигини бурнидан чиқарипти... Хоҳ, хоҳ, хоҳ, хо-о-о...

Шўролар ҳукумати тўғрисида ул ҳеч бир тушуна олмайди. Шўролар ҳукумати ҳақида юз қат истифсор қилуб унутади. Унингча, оқ подшоҳни енгиб ўрнига ўлтургучи — болшевик отлиқ бир қаҳрамон йигитдир:

— Болшевойинг неча ёшда борикип?

— Болшевик бир киши эмас, дада... болшевикнинг маъноси кўбчилик, камбағал деган сўздир. Мисол сиз камбағалсиз, сиз ҳам болшевикдан саналасиз, ҳозирги болшевик ҳукуматидан мурод — камбағаллар ҳукумати дейишдир... Илгариги оқ подшоҳ ҳукумати бойлардан иборат эди. Аммо бу ҳукуматнинг оқ подшоси ҳам йўқ ва бунда бойларға ҳам ўрун берилмайди. Ёлғуз сиз ва бизга ўхшаған камбағаллар ҳукумати...

— Ҳа, ҳа, шундоқ дегин-чи...

Орадан ё уч кун ўтади ва ё ўтмайди. Эски турмуш билан за-

³ Истифсор — сўраб билиш.

ҳарланиб қолган чолингиз бояғи бир мириликдак қилуб рўмолга тугуб берилган тушгундиришни унутадир-да, болшевикни бир шахс, камбағалдан чиққан улуғ бир оқ подшоҳ деб била бошлайдир:

— Болшевойинг жуда ҳам ботурбой йигит экан-да, аскари ҳам бир-икки лак бордир?

— Ҳа, беш-олти лак бор!..

— Ўбба баччаталоқ... ўзи ҳам ҳирс қўпган экан.⁴ Ўзимнинг бир оз дармоним йўқроқ-да, ўғлим. Бўлмаса, болшевойингга йигит бўлуб кирар эдим. Агар болшевойинг олдиға чиқсанг мендан салом дегин. Сани дегин, бобой дуо қилди дегин... Баччаталоғингни бечорапарвар деб эшитаман: кўйнак-иштонга беш-ўн олчин⁵ мата сўрасанг берармикин?.. Хайр, бермаса ҳам гўрга. Ишқилуб солиқлардан дарҳон⁶ қилса бўлди. Ҳаммадан ҳам боққа кўз олайтира кўрмасун.

Баъзан чолингиз истиқбол кўмсай бошлайдир:

— Худонинг хоҳлагани-да, кофирнинг қўлида қолуб кетдик... Ўзимизда ғайрат йўқ. Агар юрт бир оғизға тупуруб, яроғ тополмаганда ҳам қора калтак бўлуб чиқса, исни-биска кўймас эди. Қадимги замоннинг йигитларидан шу кунда ҳам бўлганда-чи, эй-ҳа, ўрусингга йўл бўлсун.

— Қора калтак бўлишнинг нима кераги бор, дада? Болшевойинг катгаси ўзимизнинг мусулмондан. Қушбегилар, оталиқлари ўзимиздан, ўртада улардан битта-яримта додхоҳлар бўлса бор!..

Бу сўзни эшитиш билан чол таажуб ва таҳайюрда қоладир:

— Нима дединг?..

— Болшевойинг улуғи ўзимизнинг йигитлардан.

Чол ҳозир боши берк кўча ичида... шу ҳолда бир-икки тамшаниб олғач, яна узундан-узоқ болшевикнинг асли-насли ҳақида истифсор талаб қилади...

— Тузук, тузук, кўб яхши. Болшевойинг одамохун экан, сарбоздан кел, сарбоздан. Ўзимиздан сарбозлар борми?

— Бор, лекин бўлса ҳам йўқ ҳисобида.

— Аттанг, шуниси чакки экан.

— Нима зарари бор, дада.

— Эй, ўғлим, одам бўлгандан кейин ҳар нарсанинг ҳам бошида бўлиш керак, «Нон кўйнимда, ит кейинимда!...»

⁴ Ҳирс қўпган — тўнғиздек.

⁵ Олчин — аршин (0,71 метр).

⁶ Дарҳон — озо.

⁷ Таҳайюр — ҳайратланиш.

Шундоқ қилуб, отам болшевойга йигит бўлмоқчи-я. Бироқ бир оз дармони йўқроқ-да... Эҳтимолки, баҳорға чиқуб дармони яхшиланур, сочлари қорауб, бошқа ўғлон тишлари чиқуб бўлса ҳам, лекин ҳозирга эндигина милк ёруб келмакда бўлган иккита жар тишлари ҳам чиқуб бўлур-да, чолни болшевой ҳам йигитликка қабул қилур ва ул болшевойга чин «сарбоз» бўлур.

Ўғли Жулқунбой
«Инқилоб» — 1922 йил, 7-8-сон⁸

ИЖМОЛИ САЁСИЙ

Кичкина фелетўн

Юқоридаги сарлавҳани ўқуғач миянгизга Генуя конференси-яси¹, Лўйд Жўржнинг* ич оғриғи-ю Пуанқаранинг* итланиши ва бошқа шунинг каби бир бирисига зид бўлган фикрлар қаторлаша бошлар. Агар чиндан ҳам шундай фикрлар қаторлашқан, чўчиткан ва юрагингизни безиллаткан бўлсалар, сиз тинчлана кўрингиз. Чунки манинг «Ижмоли саёсий»² сарлавҳаси остида ёзатурган мақолам бошқа тўғридадир. Агар ичингиз келмай «Ижмоли саёсий»имни ҳозирдан билиб олмоққа юрагингиз шопири-ниб, иштибоҳингиз кучайган бўлса, бердисини ҳам айтиб қўя қолай:

Отинг қуруб, эгасиз қолғур масаланинг таъбири ҳам қийин... нима деб таъбир этсам экан?!

Масаланинг мавзуи — «Имлоий ижмоли саёсий»; йўқ, бу кели-шинқирамади; «Ижмоли саёсийи имло»; энди бу таъбир утгасидан⁴ ҳам кўполроқ чиқди. Бундаги таъбирларнинг иккаласи ҳам ўзимга ёқмайди. Лекин сиз бу икки тўмтоқда бир нарса сезган бўлсангиз

¹ «Инқилоб» журнали 1922 йил 1 февралдан 1924 йилнинг октабр ойи-гача ойда бир марта чиққан. Бош муҳаррири Назир Тўрақулов, ношири Туркистон коммунистлар фирқаси. Журналда сиёсий, иқтисодий, адабий, таълимий, миллий масалалар ёритилган.

² Генуя конференцияси — 1922 йилнинг 10 апрел - 19 май кунлари Италиянинг Генуя шаҳрида ўтказилган халқаро иқтисодий, молиявий конференция. Унда 29 давлат қатнашган. Конференция биринчи жаҳон урушидан сўнг Марказий ва Шарқий Европа иқтисодийетини тиклаш программасини ишлаб чиқиш мақсадида чақирилиб, унда асосан Совет ҳукуматини капиталистик мамлакатларга иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан бўйсундиришга уринилган.

³ Ижмоли саёсий — сиёсий воқеалар хулосаси.

⁴ Иштибоҳ — шубҳа.

⁵ Утга — униси, анови.

фақирингизга етар. Жойи келганда шуни ҳам айтиб ўтай: фақирингиз жаноб Али ҳазрат дарвеш каби алсабаснаи, шарқияи, ғарбияи, қалмоқиялардан таъбирлар тўқумоққа ва сухан гулистонининг булбули хуш алҳони⁵ бўлмоққа қўлимдан келмас.

Мақсадға кўчайлик:

Шарқ сиёсат дунёсининг айнуқса, турклик оламининг миясини айландирган масалалардан бири ва биринчиси имло саёсатидир. Шарқ саёсийларининг баъзиларининг сўзлариға қарағанда Шарқнинг бутун озодлиғи ҳам шу имло саёсатига келиб боғланур экан.

Бу кунгача имло политикаси қочиқ урушувлари каби, ундан-бундан парт-пурт товиш чиқариб қўйса ҳам, лекин кейинги кунларда, айнуқса, Тошкандда жиддий суратка кириб кетди. Тошкандда маъориф қурултойи бўлуб, белгуланган қурултой «Имло – ҳарб майдо-ни» тусини олиб юборди. Бутун қиш бўйи бир бирисига қарши тишини ғижирлатиб келган икки фирқа ихтиёрсиз суратда бир-бирига хужум қилишди.

Аҳволнинг битишиға қарағанда, чапларнинг муваффақияти очик кўриниб қолди. Чунки чапларнинг авангардларидан бўлган Фитрат халфа* Бухороға кетканидан бери кеча-кундуз тинмай, ўзининг негиз қўйган масаласига муваффақият тилаб ҳазрат Баҳоваддиннинг* даҳмасидан бир қариш ҳам ажралмаган. Ривоятларға қарағанда, унинг дуоси мустажоб⁶ бўлган дейдирлар. Бироқ ўнглари-нинг бошлиқларидан саналган Мунавварқори гарчи ҳазрат Шайх-қовандитахур мазоридан бир қариш ажралмай тунаб ва кунаб чиққан бўлса ҳам, лекин бузрукнинг назари асносида кўпинча мудраб ғофил қолди, дейдирлар. Хўқанд атрофи Ашурали Зоҳирий ишоратида бўлса ҳам, бироқ ул амалий ишлар ишлай олмаган. Чунки бу кунгача ул чаплар билан биринчи тўқнашувда олган жароҳатини тузатмак билан саргардон бўлуб, бошқа ҳозирлиқлар кўра олмаган экан.

Ишончлик манбалардан олинган хабарларға қарағанда, бу даҳшатлик фожиъани ўз фойдалари билан битирмак учун ҳар икки томон ўз вакиллари-ни дуогўй Назир махзум узлатхонасига киргизиб, назир бериб, холисона дуолар олган эканлар. Биринчидан, Назир махзумнинг кўнглининг юмшоқлиғи, иккинчидан, ўзининг ҳам қайси ёққа ўтмакка бўлган тараддуи сабаблари билан ҳали бир тарафка ҳам дуои хайр қилганлиғи маълум бўлмай, бир томоннинг муваф-

⁵ Хуш алҳон — ёқимли овоз.

⁶ Мустажоб — қабул бўлиш.

фақияти ва иккинчининг мағлубиятига йўл бермай қолганлиги маълум бўлди.

Имло политикасидан бошқа масалаларга ўтканда қурултой ағзоларининг турлук томонга туруб кетиб, устол ёнида президиумнинг ёлғуз қолган вақтларидаги тинчликлардан кўз юмуб ўтилса «Мухо-раба — қонлиқ борди», демакка арзиғуликдир.

Бу тўғридаги афкори умумияга келганда ишлар бундайдир:

Тошканднинг Яҳяхўжа эшон, Этемас эшон ва Чўпқўймас эшонлари кеча-кундуз йиғлаб-сихтаб Мунавварқори ва Авлоний* ҳаққиға дуо қилиб, чапларга лаънат ёрдириб ётадирилар.

Шарқда имло саёсати ва хорижий давлатларнинг қараш масаласига тўхтағанда иш бундай борадир:

Лўйд Жорж лўрдлар палатасида: «Шарқдаги янги имло политикаси агар ишка ошса, Ҳиндистоннинг исёниға ҳам буюк таъсири бўлмай қолмас», деган. Пуанқара ўзининг олий шўрода сўзлаган сўзи орасида: «Генуя канференсияси биз учун на даража машъум бўлса, Шарқнинг имло политикаси ҳам шунчалиқдир» деган.

«Наримон Наримонов* ўзининг бир тўрба лотин ҳарфларини орқалаб, Туркистон йўлиға чиқди», деган хабарлар юрса ҳам, бироқ бу ишончиқ манбадан олинған хабарга ўхшамайдир.¹⁰

⁷ Афкори умумия — жамоат фикри.

* Ҳақиқатан, 20-йиллар бошида Ҳиндистонда Маҳатма Ганди бошчилигида инглизларга қарши миллий озодлик ҳаракатлари авж олган ва ҳатто ҳиндлар билан Ўрта Осиё мусулмонларининг сиёсий бирдамлик ҳаракатлари бошланган эди. Бу ҳақда Аҳмад Закний Валидий ўз хотираларида ёзиб ўтади. Албатта, бу ҳаракатлардан капиталистик дунёнинг хавотири табиий эди.

⁹ Генуяда бўлиб ўтган иқтисодий конференциянинг мақсади — капиталистик мамлакатлар Россияни биринчи жаҳон урушида енголмагандан сўнг иқтисодий томондан қамал қилиб ўзларига қарам ҳолатга келтириш эди. Улар Чор Россиясидан ўз қарзларини тўлашни ва хусусий мулкларни ўз эгаларига қайтаришни талаб қилганларида болшевиклар Россияси аввал мамлакатга урушдан келтирилган зарарларни тўлаш шартини қўйиб, уларни ўйлатиб қўйган, охир оқибат совет ҳукуматини эътироф этишга мажбур қилган эди. Шунингдек, имлонинг ислоҳати ҳам асрлардан бери асоратда, жаҳолатда яшаб келатган Ўрта Осиё халқларининг миллий онгига ҳисса бўлиши ва бу орада турк миллатларининг ягона лотин алифбосига ўтиш ҳаракатлари бошланиб қолганлиги капиталистик кучларнинг ҳаётний манфаатиға катта хавф эди.

¹⁰ 1922 йилда Бокуда Кавказ зиёлилари, адиблари, муаллимлари, ҳукумат ходимлари ва Туркиянинг вакиллари иштирокида араб алифбосини лотин алифбосига алмаштириш масаласи хусусида биринчи марта конференция очилади ва унда Наримонов бу ҳаракат Кавказ ва Туркистон ўлкасига муносиб эканлигини ёқлаб нутқ сўзлайди. Муаллиф шу воқеани назарда тутапти.

Ҳар ҳолда имло муҳорабаси жуда даҳшатлик бир равишга кириб
бутун дунёнинг диққатини ўзига тортмоқдадир.

Ҳар икки томоннинг қаҳрамонлари сафка!

Жулқунбой

«Қизил байроқ» — 1922 йил, 15 апрел, 164-сон

АЗОБ БОҒЧАСИДА — ЙИҒИ-СИҒИ КЕЧАСИ

Кичкина фелетўн

23 апрел деворда «Роҳат боғчаси»да¹ бўлатурган «Қизиқ кечаси»нинг Ўратепанинг суфрасидек башоратномасини (опишасини) кўрдим-да, дарров ҳимм..., исни-бисга қўймасдан миям золиға уму² мий мажлис йиғиб, букун кечкурун қизиқ кечасига ташрифи қудум² этмакка қарор ҳам бериб қўйдим. Чунки кўбдан бери бундай қизиқ кечаларидан четда — нукул қайғу кечалари, кулфат водийларида кезиб, бунингдак кечаларга муштоқ эдим — ташна эдим. Кечкурун ўзимга ўхшаган бир дўстимнинг бормаганига ҳам қўймасдан, судраб қизиқ кечасига югурдик. Боғчада кишилар кўб бўлмасалар ҳам йўқ эмас эдилар. Дўстим билан ман кўбдан бери бундай маданият боғчалариға келмаганлигимиздан, юриш-туришимиз ва кийим соли-мимиз³ ваҳшийларча бўлмаса ҳам далатобларча эди. Маданият боғ-часининг маданий йигитлари бизга: «Шу аҳволларинг билан санлар-га ҳам маданият боғчаси ҳайми?»..., демасалар ҳам уларнинг маъно-лиқ этиб бизга боқишлари бу сўзни ифода қилиб бизни тўртмоқда эди. Биз ўзимизнинг бундай таназзулда⁴ қолганлигимиз учун уял-дик, ҳасратландик.

Маданият боғчасининг маданий йигитлари ўз ёнларида битта-битта топилса «туташ»⁵, топилмаса «баба» етаклаб юрганларини кўриб биз афсус қила бошладик, чунки биз ҳам овилдаги чечалар-дан⁶ иккитасини олиб келган бўлсақ, етаклашиб юрган бўлар эдик. Энди кейинги галда уч-тўрттасини олиб келмакни дўстимиз билан аҳд этишдик.

¹ «Роҳат боғчаси» — бу боғ собиқ «Ғиштли масжид» билан «Хўжа рўшноӣи» маҳалласининг орасида, ҳозирги Қодирий боғи билан циркнинг орасида бўлган, маъориф шўъбасининг қарамоғида бўлган.

² Ташрифи қудум — ташриф буюриш.

³ Кийим-солим — кийим-кечак.

⁴ Таназул — ўзини пастда туттиш.

⁵ Туташ — хоним, жонон.

⁶ Чеча — келиноӣи.

«Қизиқ кечаси»нинг бошлануви соат 8 га белгуланган бўлса ҳам артистлардан иккисининг марги мафожот⁷ билан марҳум бўлуб қолмоғи қизиқ кечасини соат 10 дан бошламоққа мажбур этди. Кўб кишилар бу икки марҳумни тупроққа топшироқ учун узатиб кетканликдан табиий «Роҳат боқчаси»нинг хилватхонаси томошачилардан бўш қолди. Шу ҳолда ўюн бошланувини кутуб мудраб ўлтурсам бутун хилватхонани «шап-шуп, шап-шуп» босуб кетди. Кўзимни очуб қарасам, қатор-қатор эшикдан қурбақалар кирадирлар.

— Хи, хи, хи, хи... қурбақалар ҳам махлуқми?

— Махлуқ, махлуқ! Булар маданий махлуқлар! Боқча идораси киши йўқликдан билетларни қурбақаларга сотмай кимга сотсин?⁸ Ниҳоят тўрт кўз, қирқ қулоқ билан кутканимиз қизиқ кечаси бошлануб парда кўтарилди. Биринчи парда «Уй тарбиясининг бир шакли» — тўғриси айтканда чин қизиқлик. Аммо бунда бошламасиданоқ қайғу-ҳасрат иси онқуб кетди. Кулгуда иштирок эткан ҳамма артистлар ҳам марги мафожот билан марҳум бўлган икки дўстлари учун қайғулик эдилар. Қайғусига чидалмаган артистлардан иккиси ибтидо парда очилишидан ўпкаларини тутолмай халқга орқа бериб истинага⁹ салом бериб тўтадилар. Тагин бирисининг кўзидан оққан ёши соқолини ҳўл қилди-да, оз қолдики соқоли тушуб кетиб, ўзи шарманда бўлсун. Яхшики, вақтида саҳнадан қочиб қолиб, бу расволикдан қутулди. Орсизларнинг бу ҳоллариға биз томошачи (публик)ларнинг ҳам инсоният ҳисларимиз жим ёта олмади. Ниҳоят, биз ҳам йиғлаша бошлаб пиқиллий-пиқиллий аранг биринчи пардани тугатдик. Иккинчи пардада «Турсунали балли боди» ўйналди. Бу пардада ҳам кулгу ўрниға йиғи-сиғи авж олиб, саҳна билан золда аросат бошланди. Ёлғиз золдағи инсонларғина эмас ҳатто томошачи қурбақалар ҳам чуриллаша бошладилар.

Зол саҳнада рўзи маҳшар эди. Лекин бу фавқулудда ҳолларға чидолмаган баъзи тентаклар кеча мудирға: «Сиз билан артистларнингизға бу шармандаликларнинг нима зарурати бор?» деб савол киргузган эдилар, саволлариға қарши: «Ўзи байида шунақа» деган

⁷ Марги мафожот — фожиали ўлим.

⁸ Боғдан нарида, пастликдан оқиб ўтадиган «Жангоҳ» сувининг четидаги ботқоқликда қурбақалар жуда кўп бўлган экан. Муаллиф шунга ишора қиляпти.

⁹ Истина — сцена, саҳна.

жавоб олиб бироз тинчландилар. Ман билан дўстим бундай йиғи-
сиғи мажлисларидан ортиқ тўйган ва учунчи пардада «Ҳамшаҳар
манзили»¹⁰ ўйналатурган бўғанлиқдан бунисини кутмай кетмакка
мажбур бўлдиқ.

«Бирники мингга, мингники туманга» дегандақ, ярим йўлга кел-
ганда милитсиялар «Военнўй положения»¹¹ деб бизни ушладилар.
Элтуб ертўлага ётқуздилар. Бутун туни биз ертўлада «Қизик кеча-
си» ҳақида ажиб, ғариб тушлар кўруб чиқдиқ.

Азоб боқчасининг муассасаларига ва ўзбек «орсизлар» тўдасига
марги мафожот тилаб ер тўла ичидан:

Жулқунбой Думбулбой ўғли

«Қизил байроқ» – 1922 йил, 28 апрел, 168-сон, 4-бет

ҚАЗОЙИ ОСМОНИЙЛАР

Кичкина фелетўн

Шу кеча-кундузда бир қанча қазойи осмонийлар¹ ёғилиб кетди.
Жумладан:

— «Инқилоб» журналига материал топа олмагани учун ўртоқ
Назир Тўрақулов* истироҳат баҳонаси билан Хитойга қочиб кет-
макчи бўлиб турадир.

— «Инқилоб» журналининг кўмакчи муҳаррири бўлган зот бо-
баракот² Бўлат Солиев* бир неча вақтдан бери Бухорода эътикоф-
да эди. Энди Тошканд қишлоқларидағи азизлар қабрин тунаб чиқ-
моқға азмланиб йўлга чиққан. Тунашдан сўнг Бўлат афандининг аҳли
карамотдан⁴ бўлиши кутиладир.

— «Инқилоб» журналимиз масъул мудирини Ҳоди Файзий* афанди
адресини «Инқилоб» га тиқишдирди-да, ўзи аллақайси гўрга қочди.

— Йилдаги каби бу йил ҳам тош қизиги бўлув билан Шапоқ мах-
зумнинг жунунини⁵ қўзғаб, кишанга тушаёзди. Ривоятларга қараганда

¹⁰ «Уй тарбиясининг бир шакли», «Турсунали балли боди», «Ҳамшаҳар
манзили» пьесалари Озарбайжон адилбарининг асари.

¹¹ Военной положение — муаллиф мамлакатда ҳали ҳам давом этаётган
«ҳарбий коммунизм» ҳолати ва босмачилик ҳаракати авж олганлиги сабабли
жорий қилинган ҳарбий ҳолатга ишора қиляпти.

¹ Қазойи осмоний — Аллоҳнинг ҳукми билан бўлган ишлар.

² Бобаракот — Аллоҳнинг марҳаматига сазовор бўлган.

³ Эътикофда ўтириш — масжидда ўтириб, гуноҳларидан ўтишини сўраб
тонг саҳардан кун ботгунча ўн кун тоат-ибодатда Аллоҳга илтижо қилиш.

⁴ Аҳли каромат — авлиё.

⁵ Шапоқ Махзум — Ғози Юнуснинг мустаор тахаллуси.

⁶ Жунун — жиннилик.

«Қизил байроқ» газетаси кундалик қилинмаса кишанни ҳам узмоқчи эмиш.

— Ички Русияда ун ўғрилари кўпайгани учун Пиёнбозорнинг⁸ унфуруш жуҳудлари Тошканд фуқароларининг қонлари баробарига инсофларини сота бошладилар.

— Татар адибларидан бўлган Абдурахмон Саъдий* билан Неъмат Ҳаким* ибдошлар⁹ елимлик тил талаша бошладилар.¹⁰

— Машҳур ёзувчи Кабир Бакир* афанди Бухоро билан Тошканд орасида испикулатсия бутхонасига чўқинуб турадир. Кейинги кунларда «Чин ҳақиқат ёзувда эмас, бозорда экан»¹¹лигини ҳам улур бир митингда лексия тариқасида сўзлаган.

— Композитор Фулом Зафарий қиш бўйи эрмак қилиб чиққан «Чин Темир ботур» операсини илмий ҳайъатка яхши баҳо билан сотиб, эълони ифлос¹² қилди. Энди бундай опералар ёзиб, тириклик қилмоқ мумкин эканлигига имон келтириб, халқ чўпчакларини сўраб, хотин-қизларни безор қила бошлади.

Жулқунбой

«Қизил байроқ» – 1922 йил, 13 май, 173-сон

⁷ Ўша вақтда «Қизил байроқ» газетаси ҳафтада икки-уч марта чиққан.

⁸ Пиёнбозор — бу бозор ҳозирги «Навой» номли опера балет театрининг ўрнида бўлган.

⁹ Ибдош — ипташ (татарча) — ўртоқ, дўст.

¹⁰ Татар адабиётшунослари Н. Ҳаким ва А. Саъдий, рус тилшуноси Е. Д. Поливанов ва Элбеклар «Тил — имло қурултойи» кунларида турк тиллари қонун-қондаларини таҳлил қилиб мақолалар ёздилар. Маълумки мўғул-турк тиллари ўзакка қўшимча қўшиш орқали (аплутинация), ҳинд-европа тиллари эса ички ўзаги ўзгариб (флекция, эъроб) сўз ясалади. Бу хоссани Н. Ҳаким «Қизил байроқ» газетасидаги «Ҳарф — имло масаласи» номли мақоласида «Елимлик тил» деб, А. Саъдий эса «Инқилоб» журналидаги «Турк тилларининг қонун ва қондаларин ўрганиш ҳам тузишда асослар» номли мақоласида «Туташма тил» деб ифодалайди. А. Саъдий мақоласида «Келажакда туташмалик билан овушмаликнинг (флексив) айирмаси йўқ бўлажакдир» деб зиёлилар орасида шов-шувга сабаб бўлган эди.

¹¹ Муаллиф машҳур матбаачи К.Бакир мамлакатда давом этаётган иқтисодий танглик туфайли ўз касбидан кечиб, савдо ишига шуғулланиб кетганидан киноя қияпти.

¹² Эълони ифлос — бечораликни, қашшоқликни эълон қилиш.

БИЛДИРИШЛАР

Ҳангама

ЙЎҚОТДИМ

Башараларини сепкил босган, енгил хизматка хўй қилиб олган сак-киз бош маржа йўқотдим. Даъволари баришналик бўлса ҳам ўзлари ҳомилаликлар. Дарак бергучиларга суюнчи берилур. Агарда Шай-хантаҳур мазоридан топилиб қолсалар, эътибордан соқитдирлар.

Мирзавитс

КАМИСИЎННИЙ МАГАЗИН ОЧИЛДИ

Шаҳарда машҳур ишончилик муттаҳамлардан иборат камисиўнний магазин очилди. Дунёда бор ҳамма нарсаларни, масалан: одам, кумғон, жовли, тошбақа, қурбақаларни сотиб бермакка қабул қиладир. Камисия ҳақи жуда арзон: сотилиб берилган молнинг оқчаси арра. Оқча беришда ҳам бошқалар каби қистатилмайдир. Яرمىсини мол сотилганда берилмайдир, қолган ярмисини сира ҳам берилмайдир.

«ТИХАТ»

Манким, Туркистон ўзбекларининг вакилидирман: Бераман ушбу тилхатни Татаристон вакили ибдаш Абдурахмон Саъдийга шул хусусдаким, Чингиз, Оқсоқ Темир, Аҳмад Яссавий, намангонлик Шоҳ Машраб, Абу Али Сино... буларнинг ҳаммаси ҳам татардирлар. Татар қариндошлар мазкурларни ҳар бир йўсун билан тасарруф этмакка ҳақлидирлар. Оқсоқ Темир, Аҳмад Яссавий, Шоҳ Машраб марҳумларнинг қабрларини бузуб наъшларини¹ Татаристонга кўчирилганда ўзбеклар чурқ этмай, балки кўмак берурлар. Навоийнинг татарми ва ё ўзбекмилиги масаласи алоҳида бир ўлгуришда ҳал қилинур.

Ўзбек вакили: *Думбулбоев*

БАҲО АРЗОН

Бутун ҳуқуқлари билан мукамал бир камбағалчилик сотилур. Бунинг билан тез кунда бойиса бўладир: эрталаб чой-нон ўрнига яхшилаб уч-тўрт мартаба оғизни каппа-каппа очиб ҳамёза тортасиз,

¹ Наъш --- жасад.

тушда бир чимдимгина сабр еб қўясиз, кечқурун ёки ётарда бир ҳовуч қаноат ичиб юборасиз. Шулар билан бир кунлик овқатингиз уч пул чиқимсиз ўтуб кетадир. Уч-тўрт кундан кейин ойнаға қараб кўрсангиз, боёнлигингизни бемашаққат ажрата оласиз.

Баҳо жуда арзон!
Билдиришлар мубошири:²

Жулқунбой

«Қизил байроқ» – 1922 йил, 17 май, 175-сон, 4-бет³

НАФСИ ШАЙТОН

Ҳангама

*Ҳангама талаб бўлсанг,
Шайхантаҳурга йўрта бер,
Бир ноз эгаси қанжуқ —
Минг думсизни ўйнатур.*

Ўқуғучи ўртоғим! Агар сиз манинг бу мақоламдаги мавзу масаламга тегишлиги йўқ бир эски мусулмон бўлсангиз ўзингизда иқро-ри сариҳи саҳиҳи мўътабари шаръий қилурсиз!

Нимага дейсизми?

Ҳар кун кечаси Шайхантаҳур бозори шабида¹ учрайтурганингиз маржалар² орқасидан эргашиб юритурган ўзимизнинг занжирсиз исковичларимизга!

Яна нимага дейсизми?

Волидаси билан ҳамширасининг упа-элиги ва ўсма-сурмасини ўғурлаган навнусха ёшларимизга ва ўзларининг сунъий дийдори шарифига мафтун акаларнинг оғзидан оққан сўлакайларига!

Ол-ҳа, ҳайитингиз муборак!

Бу сўнгги синф вофурушлар³ ҳақида марҳум парикмахер Ҳожининг қачондир манга: «Ўзлари матоъларини бозорға сол-

² Мубошир — бошқарувчи.

³ «Қизил байроқ» — газетаси Туркистон КП МК, Туркистон АССР МИК органи. Тошкентда 1920 йил 12 декабрдан 1922 йил 10 сентябрида нашр этилган. 13 сентябрдан «Туркистон» номи билан чиққан.

¹ Бозори шаб — рўза кунлари Шайхантаҳурда ифтордан сўнг бошла-ниб саҳаргача давом этган, унда ҳар нарса сотилган, 1930 йилгача давом этган.

² Маржа — ўрис аёллари.

³ Вофуруш — махси, калиш, ковуш сотувчи; бу ерда ўзини бозорга солувчи маъносида.

салар на қилай?» деган узуромуз сўзининг тўғрилиғига имон келтуруб, ҳаммамиз ҳам файласуф Ҳаким Ҳожининг руҳига дуо қилайлиқ.

Домлаларча этканда олам ҳодис-де...⁴

Ҳо-ҳо-ҳо-ҳо... Олам ҳодиснинг уйи куйсунки, ҳар кун кечаси шу ҳангама юз кўрсатса, ҳар бозори шаб бир мартабагина эмас, юз марта-лаб юз берса!.. Агар эсингиз бўлса, бунинг ўзи охир замон аломати...

Ёки бўлмаса нафси шайтон!..

Нафси шайтон? Агар нафси шайтон эндиги кунларда шундай киши танимаслиқ бўлуб ўзгарган бўлмаса... астафуроллоҳ... Бизнинг илгариги замонларда нафси шайтон деган нарса Мирза Бекён-тиснинг чиройлик пивохонасида бўлар эди. Наинки Шайхантаҳур бобонинг* гумбази устида!.. Сиз ҳам ҳар кун кечаси кўрарсиз: милитсанинг гўристонлиқдан ушлаб чиқатурган туппа-тузук одамшаванда сочи таралган, думи юлуқ, қиб-қизил баркашдаккина юзлик сунъий афандихон ҳазратлари билан ўзини фиръавн қизи⁵ билган дилбархон...ларни!..

Бали, бали, юзингдан нур томадир-а афандим?..

Бу ҳолни кўрганлардан қайсидир бир янги мусулмон эски мусулмонларга хитобан:

*Номига мусулмонлар,
Ҳақлиқда қуруқ жонлар!
Булгатди бобонг устин,
На бўлди мусулмонлиқ! — дейдир.*

Яна бирови Шайхантаҳур бобога қараб:

⁴ Олам ходис — бу ибора авом тилида «Турмушда бўлиб турадиган гап, воқеа» мазмунида содда талаффуз қилиниб келинса-да, чуқур маъноли бу исломий тушунчанинг асл мазмуни ҳақида 113-бетдаги изоҳда қисқа маълумот бериб ўтилади.

⁵ Фиръавн қизи — ривоят қилишларича, пайгамбар Мусо алайҳиссалом Миср подшоси Фиръавнни «Аллоҳга имон келтир, кофирликни қўй», деб хўп марта исломга даъват қилади. Аммо Фиръавн ҳар гал «Мен ўзим худоман, еру кўкни мен яратдим, халойиқ менинг ҳукмимда», деб кибрланади, найранг қилади. Охир-оқибат Аллоҳ таоло Фиръавнни шаккокклиги учун аскарлари билан бирга дарёга фарқ қилади. Бу ерда муаллиф маржаларнинг кибр-ҳаволанишини Фиръавннинг қизига ўхшатапти.

Устингда ўтар ҳар тун
Бир минг жўра ҳайвонлиқ!
Эрдинг-ку валийлардан
На бўлди бузурвонлиқ?! — дейдир.⁷

Лекин бу хитоблар ортиқ бир таассуб⁸, аммо ҳақиқатка келганда: «Нафси шайтон!»

Жулқунбой

«Қизил байроқ» — 1922 йил, 20 май, 176-сон, 3-бет

ТАРБУЗ ҚЎЛТУҚДАН ТУШДИ

Ҳангама

Генуя конференциясидан олдин

Эйй... гапдан ҳабарингиз борми ҳали, ҳожи почча, «Карбало»ми, «Кирбало»ми¹ деган мамлакатда «кампиримсе»² бўлармиш. Ўзимизнинг болшевой ҳалиги кампиримсегача қирилган бўлур эмиш. Катта қиронлар³ кампиримседа болшевой вакиллариға: «Кел энди кўй, бечора бойларингнинг, мулкдорларингнинг ерларини ўзларига қайтариб бер!», дер эмишлар. Катта қиронларнинг сўзини қайтаришқа бизнинг болшевойда ҳеч ҳад бўлмас эмиш. Худо: «Ол қулум» деб юборса, сизнинг ерингиз илгаригидек ботмон-ботмону бизнинг кўра билан завўднинг ойлиқ келими миллиард-миллард-да!

— Ҳа, ҳа, Мулла Ходибойбачча, ҳали гап шундай денг-чи; сиз билан меним молимиз закотликда, на ўтда куйсун ва на сувда оқсун! Ҳали Фарангистонда «Кампирим чор»⁴ бўладир денг-чи?

— Шундай, Ҳожи почча, агар иш ўнглаиб⁵ қетса, «капиримсе»-гина эмас, сиз билан бизнинг кампиримиз шаш⁶, Ҳожи почча, дуода бўлинг — дуода!

Канференциянинг боришини кўруб:

— Келинг-келинг мулла Ходи, иш эбланаёздими, «кампиримсий»-дан нима хабарлар бор?

⁶ Вали — авлиё, азиз.

⁷ Бузурвон — бузургвор, улуг.

⁸ Таассуб — ўхшатиш.

⁹ Нафси шайтон — шайтоннинг измига тушиш, гумроҳлик.

¹ Карбало — Генуя (Муал.).

² Кампиримсе — конференция, форсича бўлганда «Кампирим уч» (уч хотун) (Муал.).

³ Қирон — мамлакат, давлат.

⁴ Кампирим тўрт. (Муал.).

⁵ Кампирим олти. (Муал.).

— Эй-й, болшевойнинг уйи куйсун, Ҳожи почча, худда тош-метин падар лаънати!.. Қиронлар шунча афсунгарлик қилсалар ҳам болшевойнинг Чечанбойи* кўнатурған болаға ўхшамайдир. Чечанбой «Мулк қайтариб бериш қаёқда, мулк бўлса тагин ҳам оламан!» дейдир, ноинсоф! Болшевойнинг жуда ҳам қайтгани экан, худо беҳабар!

— Ўбба худо беҳабар Чечанбой?

— Х-а-а-а, Ҳожи почча, жудаям пес экан.

— Мулла Буртул* нима дейди?

— Эй-й, Ҳожи почча, мулла Буртулбойнинг сўзи сиз билан бизнинг қоидамиз эди-я, лекин бўлмайтурғанға ўхшайдир. Мулла Буртул сиз ва биз учун чирана-чирана ўлаёзибдир!..

— Ўб бечора мулла Буртул, чулчутнинг қўлига кирган нарса қайтуб чиқмас демайми эдим?.. Энди еримиз бадар кетди денг-чи, уйи куйсун болшевойнинг, ер ютсун болшевойни!

— Қўлдан чиқди — кетди, Ҳожи почча, маним қўрам билан завўдимнинг ўзи ҳам эскириб қолган эди.

— Сиз уни айтасиз мулла Ходи, еримнинг ўртасидан ўпқон чиқганидан хабарингиз йўқми, ҳали?..

Жулқунбой

«Қизил байроқ» – 1922 йил, 23 май, 177-сон, 4-бет

САРТ ОҒА-ИНИЛАРГА

Ҳангама

Бир циркуляр

«Тарихий ҳалокат олдинда» мақоласининг эгаси машҳур Олимжон Иброҳимовга бағишланадир*

Тепа чочинг тик турдим, ўзбек ака? Бу галча кечирасан мани, чунки юқоридаги ғайритабиий сарлавҳамни Остромумов* тўра даврини эска туширмак учун ва бу кундаги баъзи қозоқ, тотор, нўғой зиёлиларининг хоотири шарифларини олмоқ тилагида ёзиб юбордим. Йўқса манда ҳад бўлғаймики дўндиқ¹ ва шинам² «ўзбек» сўзининг бир тола мўйини хам қилай ва ё «ўзбек» сўзининг алифини тескари қўяй?!³

¹ Латиф маъносида.

² Келишимлик.

³ Араб имлосида «ўзбек» сўзининг бош ҳарфи алиф билан бошланиб, алифни тескари қўйилса яна алиф ҳолида қолаверади, лекин муаллиф хаёлидаги бу ҳадди учун ҳам узр сўраб ўтяпти.

Тангрим сақласун бундай озғунлиқдан, тўзғунлиқдан!

Бундаги «Ўзбек оға-иниларга» ўрнига «сарт» ... деб кетувим юқорида саналган баъзи озғунлар тушинсун учун, билсун учун «Ўзбек» сўзини онгламасдан «Чигатоё луғоти»га мурожаат ва қадам ранжида қилмасунлар учундир.

— Ёинки сизники чаккими?.. Шу балияга⁴ гирифтор бўлган ўзбек оға-инилардан каминага ҳамиша зорланиш хатлари ва бу балодан қутулмоққа тадбирлар сўраб мурожаатномалар кела бошлағач умумий равишда ушбу циркуляримни⁵ ёзмоқга мажбур бўлдим. Хафа бўлмангиз ўқувчи; циркуляримнинг «Мулла Насриддиннинг думи хуржинда»сига⁶ ўхшаб кетканига ҳозир ўзим ҳам тушуниб қолдим. Энди қозоқнинг⁷ бир мирилигидак қилиб белингизга тугуб берай:

Сойи Идил⁸ бўйидан очиқиб Туркистонга келган татар қариндошларнинг хотун-қизлариға бизнинг ўзбекларнинг баъзилари «Ўзимизнинг мусулмон-ку» деб ва баъзилари «Томиримиз, ҳаммамиз бир отанинг ва бир туркнинг боласи-ку» деб уйлана бошлаган ва татар қариндошларға куёв бола бўлмоқ истаган эканлар. Келиннинг Идил бўйидан кийиб келган увадаси ўрнига янги кийим, янги зийнатлар ҳам олиб бериб хотунлиқға олур эканлар.

Лекин «Сут билан кирган жон билан чиқар» мақоли билан ўсканлари учунми ва ё «сарт»нинг ўзи шундай жазога мустаҳиқми⁸, нимадан бўлса ҳам ҳалиги сартға эрга чиққан Идил бўйи келини узоқ чидаса икки кун, бўлмаса биринчи куннинг ўзида ё ошға қорни тўйиб, кекириб эрининг кўзини шамғилат қилиб бекиниб, бутун янги кийимларини кўтаруб, тўғри келтурса тагин бошқа нарсаларини уруб алла қаёққа қочиб кетар экан. Бизнинг ўзбек «Энди оғзим ошға, бошим бошға тегди» деганда пулдан, молдан, келиндан ажраб қолур экан...

Мана мундан тадбир сўраб мурожаат қилғучилар шу йўсундаги ўзбеклар эдилар.

⁴ Балия — бало, офат.

⁵ Сиркуляр — циркуляр — юқори ташкилотнинг қуйи ташкилотга кўрсатмаси.

⁶ Афанди эшагини сотиш учун бозорга олиб кетаётган экан, йўлда ботқоқдан ўтаётиб думи лой бўлибти. «Шу арзимаган нарса учун харидорга хунук кўринмасин» деб эшагини думини кесиб хуржунига солиб олибти. Бозорда бир харидор: — Хўп яхши эшак экану, думи йўқ экан-да, — деган экан, Афанди унга: — Ёққан бўлса савдосини қилавер, думи хуржунда, — дебти.

⁷ Сойи Идил — Волга дарёси.

⁸ Мустаҳиқ — муносиб, лойиқ.

Шундай положенияга⁹ тушкан ва мундан кейин Идил келинига уйланмакчи бўлган оғаларга васиятим:

1) — Биринчи мартабадан уйланатурғанингиз Идил бўйи келинининг сизни ким деб билганини илгари билиб олингиз. «Ўзбексан» деса қулоқ қоқмай уйлана берингиз. «Сартсан» деса ундай никоҳдан ҳазар қилингиз! Чунки татарлар «сарт» сўзини «Алдовга қобил» бир маънода англайдирлар.

2) — Шу тажрибани ўтказмасдан уйланиб қўйган бўлсангиз, бутун иш кучингизни ташлаб Идил бўйи келинини пойлангиз. Чунки сизни алдаб қочмоғи яқин эҳтимоллардандир.

3) — Яхшиси Идил бўйи қизиға уйланмангиз, негаки «Тепкан билан қўшулмайдир» мақоли кўб тажрибалар сўнгида айтилгандир...

Жулқунбой

«Қизил байроқ» – 1922 йил, 3 июн, 180-сон, 4-бет

ҲАҚИҚАТ – ОЧИБ СЎЗЛАШДАДИР

«Қизил байроқ» газетасининг 179-сонида «Ўзбек қардошларимизнинг диққатларига»¹ сарлавҳалик, «Оқ жўл» газетасининг² кейинги сонларининг бирида босилган «Тошкандни (дурусти Сирдарё областини) Қозоғистонга қўшмоқ» мақоласи билан ҳаяжонга келган ўзбек ёшларининг (ҳаяжонланувчи ва нафсига тегувчилар ёлғуз ёшлар бўлмасалар керак) юзларига сув сепмак нияти холисонаси билан бошда ўртоқ Назир Тўрақулов (Дарвеш) бўлганлари ҳолда «Оқ жўл» газетасининг идораси томонидан баённамо ва узурнамо бир нарса босилиб ўтди.

Гарчи биз «Оқ жўл»да ёзган бовуримизнинг³ «Яхши ният ёрти мол» йўллик мақоласига у даража илтифот этмаган ва баъзи ўзбек оғаларимиз каби нафсимизга тегизмаган бўлсақ-да бизнингча, эътизор⁴ ва баённомаларга арзуғулик бўлмаган «Ҳалво деган билан оғиз чучри?..» мақоласига баённомалар ёзиб ўлтурганлари учун бу ҳақда бир неча йўл қораламоқ мажбурияти остида қолдиқ.

Баённома юқорида зикр этилгандек, нафсига теккан, қони қизган, кутулмаган жойда маъюсият⁵ пайдо қилган...(қандай маъюсият

⁹ Положение — ҳолат.

¹ Бу мақола китоб охирига илова қилиб берилди.

² «Оқ жўл» - Туркистон республикаси М. К. КП ва МИК органи. Газета 1922-24 йилларда Тошкентда қозоқ тилида чиққан.

³ Бовур — биродар, дўст.

⁴ Эътироз — узр сўраш.

⁵ Маъюсият — умидсизлик.

бўлсун, ажабо?!) ўзбек ёшлариға баённома ва тавзиҳот⁶ хизматини ўтарлиқ эмас эди.

Баённомада ўзбек ёшларининг нафсларига теккан қўпол нуқтанинг икки ўрунда эканлигини кашф этиб, уларнинг бирисини «Тошкандни қозоқ бовурларға бермак», иккинчиси «Сарт бовурлар» сўзидаги «сарт» таъбирида деб кўрсаталар. Ўзбек ёшларининг нафсига тегиб маъюсиятларига боис бўлган нуқталарнинг биринчиси ҳар қанча баённома – тавзиҳот ва кўнгилдан чиқаришлар учун сазо⁷ бўлса, аммо иккинчиси (сарт таъбири) баённомалар ёзув ўлтурмоқ учун арзуғулиқ бир нарса эмас эди, гарчи ўзбекларға берилиб келмоқда бўлган ўрунсиз бу исм, ҳар бир ўзбек боласи учун ўзининг ярамас ачимсуқ таъсирини бермай қўймаса-да, лекин биз энди айнуқса, бовурларимизнинг «ҳур» оғизларидан бу таъбирни ҳозирғи «Оқ жўл» ва ўткандаги бошқа қозоқ матбуотида кўра-кўра бу тўғрида сукутни хайрлироқ билиб, «Қозоқ бовурлар бизни сарт атаса нима, ўзбек деса нима?» деган қарорға ҳам келгандирмиз. Иккинчи ибора билан айтканда, бовурларнинг «сарт» таъбирларига биз ҳеч бир аччиғланмаймиз. Бунга яхши ишонингиз. Шунинг учун баённома ва тавзиҳотлар ёзув ўлтуришлар, бизнингча ортуқ бир тақаллуф, чексиз бир меҳрибончилик эди...

Баённома мақоласининг борлиқ мундарижа ва руҳи тағин шу кейинги бизнингча (қозоқ бовурларни мустасно қилганда) аҳамиятсиз бўлган нуқтага қаратилиб, биринчиси, энг аҳамиятлиги гўё нўл, гўё йўқ ҳукмида қолдирилган. Холбуки баённома ва тавзиҳотлар учун (агарда кўнгилдан чиқармоқ учун меҳрибончиликлари қавий⁸ бўлган бўлса) энг сазо ўрин биринчиси эди. Лекин бу нуқтага кишини ҳайрон қолдирарлиқ даражада бир усталиқ билан, қисқа ҳам маъносиз бўлмаса-да, шунга яқинроқ ўн-ўн беш йўл изоҳот ва баёнот, бошқача таъбирда айтканда «Ёш болаға татти ялатиш» қабилдан «Оқ жўл»да ёзилган ҳалво...га шарҳгина боғланган ва бунда нафсига теккан ўзбекларни тинчитарлик бир нарса ҳам бўлмай, «Оқ жўл»да «софдилона» ёзилган ва ўзбекларни янглиш тутоқдирган янглиш бир ҳол устига керосин сениш хизматинигина ўтаган!..

⁶ Тавзиҳот — батафсил изоҳлаш.

⁷ Сазо — сазовор, лойиқ.

⁸ Қавий — кучайиш.

Биз бу биринчи нуқта, борлиғи ўн беш йўл баённомаси тўғри-сида шунигина айтамыз: «Оқ жўл»да ёзилган софдилона ҳалво... ўзимизниг бирга туғиб, бирга ўскан қозоқ бовурларимиз тилида ёзилган бўлуб, Қалмоқ ё Хитой тилида эмас эдики, бунга шарҳлар, изоҳлар, ҳошиялар ёзилсун! Ўзбеклар софдилона мақолага таржимонсиз тушунуб ранжиган эдилар. Шунинг учун икки оранинг бошида турган ўртоқнинг таржимонлиқ хизматини ўташлари фойдасиз бўлуб чиққан! Ўн беш йўллик баённоманинг охирида: «Мақоланинг ҳарфидан, маъносидан бошқача бир фикр чиқармоқ мумкин эмас» дейиладир. Бу тўғри, чиндан ҳам ўзбек ёшларининг нафслариға теккан нарса бошқа маънони тушунуб эмас, юқоридағи таржимоннинг, ҳошиянинг, баённоманинг худди ўзини онглаб эди.

«Оқ жўл» ва муҳаррири ўртоқ Тўрақулов биринчи нуқта ҳақида ушбу тўрт энлик таржима билан кифоялангач, бутун баённомаларнинг қолган ўн беш қулочлаб қисмини «сарт» сўзи устига кўчирадирлар.

Баённомада зикр этилган каби биз ўзбеклар кимлар томонидан бўлса бўлсун исмимизга қайси мақсад биландир тақилган «сарт» сўзига қарши курашдик ва нағижада ҳақиқатпараст татар қариндошлар, хатто ўрус ўртоқлар бизнинг даъвомизнинг тўғрилиғиға имон келтуруб, ўз матбуотларида бўлсун ва хусусий муомалаларида бўлсун «сарт» сўзи ўрниға «ўзбек» деб юрита бошладилар.

(Бундан, албатта, ўрус ва татарларнинг авомлари мустаснолар). Лекин ҳол шундай экан ўз орамиздағи баъзи яқинларамизнинг авомларигина эмас, ҳатто «мана» деган хос(хавос)ларининг¹⁰ ҳам нима учундир бу куёшдан ҳам ёруғроқ бир ҳақиқат яқиниға йўлагилари келмади. Бу кейинги синф оғзидағи тиоқсизлиққа қаноатланмай матбуотларида ҳам шу йўсун менсимаслик билан мудовамат¹¹ этиб келадилар. Аммо бунга биз хафа бўлмаймиз ва бўлмадиқ. Нима учунким, «Оқ жўл»нинг суяги шунинг билан қотқан. Бизнинг хафаланишимизга Сўфимизнинг: *«Насихат тингламас дил сахти маҳжуб»*¹², *«Кўкармас тошга ёмгур ёгса ҳам кўб»*, деган маънолик байти сад чекса¹³, боболарнинг *«Гул тикансиз, кўй бўрисиз бўлмас»*, деган ҳикматлик сўзлари ҳам йўл бермайдир.

⁹ Авом — оддий халқ.

¹⁰ Хос — юқори табақа одамлари.

¹¹ Мудовамат — давом эттириш.

¹² Саҳти маҳжуб — қаттиқ пардаланган.

¹³ Сад чекмоқ — гов бўлмоқ, йўл бермаслик.

Баённомада буюк бир ҳарорат билан ўрун берилган «сарт сўзи» баҳси тўғрисида сукут этиб ўтмак асл мақсадимиз бўлса ҳам, лекин баённоманинг бу қисмида бир-бирисига зид муаммолар ва ҳақиқатдан йироқ даъватлар бор бўлганлиқдан иложсиз тагин бир неча йўллари қораламоққа мажбур бўлдиқ. Саёсиёт ва тараққиёт тўғрilarидан дам уруб келинган, дейилади: «Бу кун келамизки, «сарт» сўзини бирор киши атиглаб ижод этмаган. Уйғур адабиётининг шоҳ асари бўлган «Қутадғу билик»да¹⁴ ўзбек-чиғатой адабиётининг муҳтарам ва биз томондан (қозоқ томондан) ҳам азиз кўрилган Амир Алишер Навоийнинг¹⁵ гўзал ашъорида¹⁶, Бобурнинг кенг руҳлик, ўз замониға очуқ фикрлик «Бобурнома»сида бу сарт сўзини кўрамиз».

Жуда яхши, буни ҳаммамиз ҳам кўрамиз. Лекин кўришда кўриш бор. Навоий ўзининг гўзал ашъорида (очуқроқ «Муҳокаматул-луғатайн» асарида) «сарт» деб ҳозирги баъзи қариндошлар каби ўзбекни кўрсатадирми ва ё бошқаларними? Мирзо Бобур «сарт» деб ўзбекни белгулайдирми ва ё ўз олдиға бошқа бир уруф ташкил этган халқними?

Бизнингча, қайта бошдан «Бобурнома»нинг ва Навоийнинг ашъоридан кўра «Муҳокаматул-луғатайн» тилини яхшилаб кўздан кечирилса, тадбиқот тагин ҳам гўзалрақ чиқар эди, биз бу ўрунда «Бобурнома» билан Навоийдан далиллар келтурмакка ўйлаиб тўхтадиқ. Чунки «Оқ жўл» идораси ва муҳаррири ўртоқнинг «сарт» сўзи тўғрисидаги пеш келтурган «Қутадғу билик», «Бобурнома» ва Навоийларни қайси муддаода ораға солганлариға тушунолмай таралдудда қолдиқ, муаммо деб билдик. Чунки «Сарт бовурлари» жумласини қувватламак бўлинган бўлса, «сарт» сўзи маъносининг мажҳулияти билан қатъий ҳукмиға «Келажакдаги фанний ҳикматларға» лузум қолмас эди. Агарда дунёда «Сарт деган бир қавм бор»лиги учун неча ва неча далил ва исботлар келтуруб машаққатланган бўлса, бутун машаққатлар ҳавоға кетди, демакдир. Чунки ўзбеклар ҳеч бир ўрунда, ҳеч бир маконда «Дунёда сарт деган маҳлуқ йўқ», деб даъво этмаслар. Бу тўғрида «Оқ жўл» ва унинг муҳаррири билан ҳамфикр ва «якранг» дирлар. «Асрлардан бери халқ оғзида келатқан бир сўзни уч-тўрт кунда битирмак мумкин эмас», дейдилар.

¹⁴ «Қутадғу билик» — муаллифи шоир Юсуф Хос Хожиб, ўн биринчи асрда ҳозирги Шарқий Туркистонда яшаб ўтган.

¹⁵ Фазлу камоли учун ҳам Абайни азиз кўрамиз (Муал.).

¹⁶ Ашъор — шеърлар.

Мўтабар «Оқ жўл» идораси ва унинг муҳаррири ўртоқлар ўз орамизда бўлсун ва татар қариндошлар ҳам ўрус ўртоқлар ўртала-рида бўлсун энди «сарт» масаласи ҳал этилган ҳукмидадир. Яна бу ҳақда фанний тадбиқотлар ижро этмакка ҳақиқатпараст қозоқ оға-иниларнинг иштиёқ ва завқлари бўлур экан, марҳамат этиб ёз-сунлар, текширсунлар, ҳақиқат учун бизнинг жонимиз қурбон.

«Ўзбекнинг ўзида ҳозирларда шаҳар халқини ҳануз сарт деб тўлуб ётқан мақоллар чиқармиш...»

Баённома эгаларининг бу жумлалари ичларида тўлқунланмоқда бўлган кучлик бир фикрнинг учқунидир. Лекин бу учқун саёсатчи оғизлардан жуда эҳтиёт билан чиққан бўлсалар ҳам бизга ҳақиқат ҳолнинг ботинини¹⁷ оғдариб кўрсатарликдирлар. Биз бу жумладан шаҳарда турғучи ўзбекларнинг «сарт» деб онглатилган маънони дарак этамиз. Саёсат деган нарса бошқа ишларда қулайлиқ ва мува-фаққият берса ҳам, бундай масалаларда бизнингча зарарликдир. Ба-ённомачи ўртоқлар бизга чин дўст бўлсалар кашф этдиклари, ҳақиқатни ичда сақлаб эмас, гарчи аччиғ бўлса ҳам очиб-чочиб сўзласунлар. Мана шундагина риёсизлик, чин оғалиқ майдонга ке-лур ва шундагина «Дўст ачитиб сўзлар, душман кулдируб», деган ҳикматлик сўзга яқинлашган бўлинув.

Юқоридағи ихтиёрсиз суратда оғиздан чиққан сўздан сўнг бу жумлага моҳирона бир равишда «Ўзбеклар аксари тожик халқини сарт дейдир», деб андава ҳам юритилуб қўйилган. Уста саёсатчи-ларнинг садағаси кетсанг арзийдир.

Сўзимиз охирида «Баённома»даги буродарона сўзланган наси-ҳатларга биз чин кўнгил билан қулоқ берамиз. Буродарона насиҳат-лар ва тушундирмак йўллари билан қозоқ бовурларнинг катта-ки-чиклари салоҳга¹⁸ келсалар керак эди, деб тилакда қоламиз.¹⁹

Жубоӣ

«Қизил байроқ» – 1922 йил, 16 июн, 185-сон, 2-3 бет

¹⁷ Ботин — ички ҳолат.

¹⁸ Салоҳ — тўғрилиқ, одоблик, аҳлоқлик.

¹⁹ Н. Тўрақуловнинг жавоб мақоласи китоб охирига илова қилиб берилди.

МАТБУОТ

Ҳангама

Иккинчи сонигача ўн беш кунда бир, учунчи сонидан бошлаб ойда бир, тўртинчи нўмиридан эътиборан ойда бир, бешинчи сонини, худой билсун, йилда¹ бир чиқатурган ўзбекча «Инқилоб» мужаллаи мубажжалласининг² 4-адади алайҳир-раҳмаси босмахонадан аранг қутилуб чиқиб қўлимизга тушди. Журналнинг бу сони бошқаларига қараганда мундарижага бой, маълумотга тўқус, сўзга устадир. Журналнинг ёзучилари ҳам қурама бўлуб; уч қозоқ, тўрт ўрус, етти татар, бир тожик, уч ўзбеклардан иборатдир.

Елимлик тил масаласини истисно қилганда, журнал жанжаллиқ масаладан барийдир⁴, муназзаҳдир⁵.

«Инқилоб» журналининг ер юзига оға-инилиқ тухумини сочмоқға хизмат этувчи бир мужаллаи мубажжалла эканлигида шубҳа йўқ. Пўчталўнларнинг хабар беришларига қараганда «Зухал» билан «Аторуд» юлдзуларида ҳам «Инқилоб»ни суюб ўқур эканлар. «Миррих»да эса «Инқилоб»нинг 1-2 сонлари ортуқ бир муҳаббат билан ўқулган. Лекин учунчи сонидан бошлаб орада бир онглашилмовчилик чиққан ва 4- ададда бу онглашилмовчилик тагин ҳам кучайсиб, «Миррих» ўқувчиларини иккига бўлинувларига сабаб бўлган. «Миррих» юлдзидан элинган кейинги пўчта хабарига қараганда, онглашилмовчилик кичкинагина бир нуқтада экан. Шундайки (Ер юзидаги «Инқилоб» ўқувчиларига ҳам маълум бўлса керак), журналнинг 2- сонида «Асари бадитъа» лавҳаси остида марҳум қозоқ шоири Обойдан* бир намуна ёзилган эди, мана ушбу «бадитъа» «Миррих»даги Обой ва унинг теварагида бўлган қозоқ бовурларнинг руҳини нақадар юқори кўтарган бўлса, Навоий ва навоийчи ўзбекларни шу янглиғ руҳларини туширмакка сабаб бўлган. Чунки Навоий биринчи галда намуна учун ўз «Асари бадитъа»сининг «Инқилоб»да қўйилмоғини куткан экан. Хабарларга қараганда, Навоий 3-сон «Инқилоб»даги «Асари бадитъа»дан бир оз ранжиган бўлса-да, лекин 4-сондан умидланиб, «Тўртинчида мандан бир нарса бўлур» деб қутиб турғани устига лўп этиб татар шоири Тўқайнинг* «Жайги тонг»ни босилиб, Навоий ва навоийчиларга тагин ҳам ёмонроқ таъсир эткан, ривоятларга қараганда, Навоий ва унинг теварагидагилар «Инқилоб»нинг «ўзбекча»лиги тўғриси-

¹ Мужаллаи мубажжалла — эътиборли журнал.

² Адад — сон.

³ Алайҳир-раҳма — раҳматли.

⁴ Барий — холи, озод.

⁵ Муназзаҳ — пок, тоза.

⁶ «Ёз тонгги».

да шак-шубҳага тушганлар ва ҳатто сабағич қалам билан «...Ўзбекча журнал» ўрнига «Қозоқча-татарча журнал» деб ёзиб ҳам қўйганлар,⁸ Масала бунинг билангина қолмай, «Миррих»нинг удабо ва шуъаролар йиғини»да Навоий Обой билан Тўқайга учуруқ қилиб, «зўраки шоирлар...» деб қўйган. Қизикқонлиқ Обой бунга қарши сукут этишка чидай олмай «Чидаганга чиқарган, пилгакач» деган. Тўқай ҳам жим тура олманган: «Син бунарға бик очуланма,⁹ Навоий ҳазрат шеғрингни татар онгламитурган бир тилда бик ямсиз,¹⁰ бик чувар¹¹ ёзилсинг. Ул энди шулай булмича мумкин тугил!» деган.

Буларга қарши Навоий: «Тотор учун чиғатой тилини онгламоқ оғир келгай» деб сўзлай бошлаган экан, мирзо Бобур:

Ашъоринг, исминг, фазлинг машҳури офоқ¹¹ турур,

Арзи.маган иш учун қизишувинг отингга келишмай турур,—

деб Навоийни тўхтатган. Мана шу «Миррих»даги қон қизишувларни истисно қилганда «Инқилоб» муттафақун алайҳ¹² суюлуб ўқулмоқдадир.

Облошқасиндаги масжид суратига ишониб бўлса керак, сўнгги кунларда «Инқилоб» домлалар қўлида ҳам кўриниб қолди. Кейинги сон «Инқилоб»нинг идорадан жавоблар қисмида: «...Чилбирни ўзимизга топшириб қўйсангиз халқнинг тараққий ва саломатига мувофиқ бир жойдан бошлаб олиб чиқамиз» деб берилган ваъда билан С. Айний афандининг ҳам «Инқилоб»га бўлган ихлоси илгариги ҳолига қайтган. Кимгадир: «Чилбирнигина эмас, арқонни ҳам «Инқилоб»га топширдим!» деган.¹³

Мухлисингиз Жулқунбой

«Қизил байроқ» — 1922 йил, 17 июн, 186-сон, 4-бет

⁷ Удабо — адиблар.

⁸ Шуъаро — шоирлар.

⁹ Ямсиз — тушунарсиз, хунук.

¹⁰ Бик чувар — жуда қўпол.

¹¹ Машҳури офоқ — оламга машҳур.

¹² Муттафақун алайҳ — яқдиллик.

¹³ Ўша вақтдаги имло масаласи туфайли журнал идораси «Юбориладиган мақола ва шеърлар ўрта имло билан ёзилса ва янгича ёзиб идорани машаққатга солинмаса эди» деб берган эълонига С. Айний хат ёзди. Идора С. Айнийга қўйидаги жавобни ёзди. Самарқандда С. Айнийга: «Хатингиз тегди. «Инқилоб»нинг ҳозирги имлосида бир инқилоб зуҳур этган ҳолда ёзолмайман. деб ваъда бергансиз. «Инқилоб» идорасининг туткан маслаги умуман ўқугувчиларга белгуликдир. Бинобарин мақола ёзмоқдаги ғайратингиз озаймасун, деб орзу қиламиз ва бу масала тўғрисида чилбирни ўзимизга топшириб қўйсангиз халқнинг тараққий ва камолотига мувофиқ бир жойдан бошлаб олуб чиқамиз деб ваъда этамиз. Сизнинг ҳам орзу ва фикрингиз кўзда тутилур. Ҳар ҳолда «Собирларнинг жойи жаннатдир». Муаллиф бу мақоласи билан журнал мундарижаси бир оз миллий руҳда тузилса мақсадга мувофиқ бўлур эди. деб кинояли фикрини тақдир қилиб ўтади.

ЖАСОРАТ – АЙБ ЭМАС

Биз жасорат сўрар эдик, лекин бериш қаерда?! Жасоратимизнинг қолған-қутқанини ҳам олмоқ муддаосида эдилар. Биз сўз эркинлиги сўрар эдик. Лекин тилимизни тек-тугидан кесмоқчи эдилар. Жасорат биткан эди, тил кесилган эди... Юрагимдаги бир оз умидни истисно қилганда бошқа нарсалар юлиниб-юлқинган эди.

Ниҳоят фиғон ва нолаларимиз арши-аълоларга етканда, умидимиз куёши Ўқтабрдан туғди. Жасорат бўғмагарларининг оёғлари осмондан, тил қассобларининг манфур гавдалари жаҳаннам тегидан келди.

Ўқтабрдан биз бошлиқча жасорат олдиқ. Сўз эркинлиги олдиқ. Чиндан ҳам Буюк Ўқтабр инқилобининг ишчи ва камбағаллар синфига берган емиши жасорат эмасми эди?!

Қарангиз: Бутун умри рутубатлик ишхонада ўткан бир ишчи, ўлтуриш-туриши, ошаш-ичиши, ёлғуз меҳнатни-кетмоннинггина тасаввур этмакка мажбур бўлган бир деҳқон бу кун бизнинг тушларимизга кирмаган фикрларни сўзлайдир, ҳайрон қолдирарлиқ даражада хат-ҳаракатлар кўрсатадир, буниси кифоя қилмағандек уста дипломатларнинг етишмаган ерларини туртуб тўғрилайдир!!!

Нега бу мундоқ? Дорулфунун битирганми эди бу ишчи? Сиёсат билан шуғулланганми эди бу деҳқон. Ва ё социализм элчиси буюк Карл Марксдан беш-ўн йил дарс олганми эди бу иккиси?

Бу эҳтимолларнинг биттаси ҳам эмас: Буюк Ўқтабр инқилоби уларга жасорат берди, онг берди, ҳақ берди!!! Шахсият кирлари, аксил ҳаракат ғуборларига мулававас бўлмаган жасорат Шўролар ҳукуматининг негизидир – асосидир. Шунинг учун ҳалигидек пок жасоратлар учун бепоён таажжубланмакка, ҳадсиз ҳайрон қолмоққа ҳеч бир кимсанинг ҳаққи бўлмаса керак.

Биз миллат ва миллатчилик дарёсида сузғучи бир жасур бўлуб танилубмизки, бизни кечирсунлар!

Истанбул қаҳвахоналарининг мужассам типи бўлган бир норгилаҳўрнинг миллатчилик ва миллат масалалари билан неча ўрўшлиқ иши бўлсун! Қувваи ақлиясини Истанбул қаҳвахонасидан бошқа бош оғриғиларга нега юборсун?!⁴ Тузук, унинг бир оз айби, кечи-

¹ Мулававас бўлмаган — булганмаган, беланмаган.

² Норгилаҳўр — чилимкаш.

³ Ўрўш — қуруш (арабларда майда пул бирлиги), грўш.

⁴ Истамбул қаҳвахоналари доим одамлар билан гавжум бўлиб, гурунг қилиб ўтираверадилар, бу одат ҳозир ҳам шундай.

рилмаслик бир қусури бор: у арайишчи⁵, ҳажв эмас, латойиф⁶ билан орамиздаги баъзи камчиликларни тузатмакчи!

«Қизил байроқ»нинг 186-сонида бирдан бир ўзбекча, «Инқилоб» журналига ўзбек ёшларининг эътиборсизликларини кўрсатиб, журнал ҳақида кўча-кўйларда маъносиз айб тақиб юрган баъзи ёшларимизни тасвир этиб ўткан эдик. Лекин «Паспўрт йўқотдим» саҳифасидаги бу мақола журнал муҳаррири ўртоқ Тўракулға қаттиғ теккан, маънони бошқа ёққа буруб ифодани, таркибни, мақсадни иккинчи томонга йўйилган. Шу муносабат билан мақола ёзғучигагина эмас, бошқа шоир, муҳаррир, драматург, «Қизил байроқ» ва тагин алла кимларга, ҳатто шу мақолани ўзига жойлаган қоғоз-сиёҳга довр ҳайф дейилган, афсус ейилган!

Ортиқ қизилган, адаб доирасидан чиқиб бўлса-да, сўкуб қолмоқ кўзда тутулган, шаънга лойиқ келмаган ҳаракатлар ҳам бўлган. Кўча сўкишларини келтуруб, тақдиси эҳтиром зиммамга юклатилиб қолдирилган, матбуот риоясини ҳам эсдан чиқарилган.

Ёш ёзғучиларимизни илмсизлик, ишсизлик билан айблаб таъна тошлари отасиз. Лекин бундай таъналар бизнинг каби ишка янги бошлаган бир миллат учун ўринсиздир. Биз мутараққий миллатларнинг тараққий тарихларини текширсак, кўрамизки, бошда улар ҳам матбуот ишлари билан юргучилар сизнинг таънангизга маҳкум ёшлар бўлгандирлар. Бир жиҳатдан сизнинг таънангиз эндигина матбуотга яқинлашиб келмакда бўлган ёш талантларни маъюсиятга туширмакдан бошқага фойдаси тегмас.

Таънангизга маҳкум ёшлар янги адабиётимиз учун тақдирга лойиқ нарсалар бердиларки, майдондадир. Лекин даъвоси тоғ-тошдан ҳам улуғ бўлган зотлардан ҳали адабиётимиз арзуғулуқ бир нарса ҳам кўрмади...

Энди жавоб берайлик: бу кунгача биз Муҳиддин Арабийгагина эмас, ҳатто ўзимизнинг Абдуллатифларга ҳам тил тегизиш ҳамоқатида⁸ бўлмадиқ ва бўлмаймиз. Арабий билан ўз даражамизни яхши билиб Арабий олдида офтобдан бир зарра бўлмаганлигимизни яширмаймиз. Ҳали жаҳли мураккабга⁹ қолғунимизча йўқ. Лекин шуниси бор: Арабийнинг кўрган тушларига, олам

⁵ Арайиш — тартиб.

⁶ Латойиф — нозик маъноли сўзлар.

⁷ Подшоҳ Улуғбекнинг ўғли Абдуллатиф кўзда тутиляпти; адашган, жохил маъносда.

⁸ Ҳамоқат — аҳмоқлик.

⁹ Жаҳли мураккаб — мутлоқ нодонлик.

мисолига (олам мисол)¹⁰ ишонмак мажбурияти бизда йўқ. Бу эрса номашруъ¹¹ бир жасорат бўлгани каби бунинг билан бизни ҳеч кимса айблай олмас. Йиғи билан кулмак орасида мутараддид¹² қилмоқнинг асло лузуми йўқ!¹³

Адабиётимизга Аёз Исҳоқов*, Фотиҳ Амирхонлар*, танқидчилар ва ҳажвқашлигимизга Олимжон Иброҳимовлар* тилагида бўлинувсиз. Бу зарарсиз хайрихоҳлик бўлса ҳам орада бир онглашилмовчилик бор. Оналаримиз отини Аёз Исҳоқов, Олимжон Иброҳимов кўюб болалар туғуб берсунларми? Ва ёки туғулган болаларнинг қайси бириси Аёзга ва қайси Олимжонга ўхшар экан деб умр ўздирайлуқми?

Бизнинг кичик ва қисик миямиз бу масала тўғрисида шуни демакка мажбурдир: муҳитимиз ва ўзимизга яраша Аёзларимиз, Камолларимиз, Олимжонларимиз бордир. Бизнингча, Аёз ва ё Олимжоннинг худди ўзи бўлмоғи шарт эмасдир.

Танқид сўзига берилган маъно бизнингча дуруст эмас. Танқиднинг маъноий луғавийси саралаш, арайишини олмоқ деган сўздир. Наинки ер билан яксон этмак! Бу кунгача биз танқид қилмоқ билан асарликдан чиққан ва ер билан яксон бўлган бир нарсани ҳам кўрмадик, балки мукамаллашканларинигина кўрдик...

Бизни қадрношунослик ва нонкўрлик билан ҳам айбламакчи бўлганлар. Мусо Жоруллоҳ*, Ризо* ва Рашид қозиларнинг* ҳам Исмоилбекларнинг қадрларини, туз ҳақларини лозимича билмаган Шарқ йиғити ичимизда турмасун демакчи бўламан. Уларнинг хизматларини тақдир этмагучи мажнундир¹⁴, бошқа эмасдир.

«Ҳанги» дейсиз. «Уят-уят!» ларни ўзингиз қатор-қатор чизасизда, лекин амалга келганда ўзингиз уялмайсиз. Бу уятсиз хитобингиз матбуот билан бизга янгилик бахш этмайдир. Нечукким собиқда ўруснинг мустабид тўраларидан «Ҳанги» хитобини кўб эшитуб

¹⁰ Олам мисол — оламга берилган таъриф.

¹¹ Номашруъ — шариятга хилоф.

¹² Мутараддид — иккиланмоқ.

¹³ Абу Бакир Муҳиддин Муҳаммад ибн Арабий (1150-1240) мўътазила мазҳабининг йирик намояндаси, «Ваҳдати вужуд» таълимотининг асосчиси. Мўътазилийлар оламни Қуръон ва сунна таълимотидан ташқари ақл билан идрок этиш мумкин, деб биладилар. Аҳли сунна эса олам ходис — оламни Аллоҳ яратган, барча шаръий ҳукмларга Қуръон, Ҳадис, саҳобалар ва мужтаҳид уламоларнинг таълимоти асос, деб биладилар. Ибн Арабий ҳатто кўрган тушларини ҳам ҳақиқат деб билган экан. Зотан, туш шарийат ҳукмича ҳужжатга ўтмайди, тушнинг рост келиши пайғамбарларгагина хосдир.

¹⁴ Мажнун — ақлсиз.

келгандирмиз. Бу кун бу таъбирни (таъбирми-таҳқирми!) ўзимизнинг «Мана» деган бир йигитимиздан эшитар эканмиз, бизнинг учун зиҳи саодат!¹⁵

Шийъ ва ё суннийлик даъвоси ёки ифвогарлик муддаоси хошо ва калло¹⁶ бизда йўқ. Дуо қилингизки, бу балойи осмонийдан¹⁷ ҳаммамиз ҳам эмин¹⁸ бўлайлиқ!

Сиз «Ҳаммамизга ҳам афсус» деб гувранасиз¹⁹, лекин ман «Ҳаммамизга ҳам баракалла!» деб сўзимни тугатаман.

Жулқунбой

«Қизил байроқ» – 1922 йил, 1 июл, 191-сон, 2-3 бет

ҚУРБОНЛИҚ ЎҒРИЛАРИ

Кичкина ҳангама

— Қурбон ҳайити ҳам келди... Бу йил қурбонлиқдан қалайсиз Ҳожи?

— Ҳайронман бой, ҳайит харжилари ҳам кўпайиб кетди.

— Қилиш керак, қилиш! Худонинг ўзи етказадир. Сиз билан ман энди, қилмасақ бўлмас.

— Шуниси ҳам бор... алҳамдулиллоҳ, сиз ва бизнинг давлат тўғрисида камчилигимиз йўқ. Қора молға қўшулсақ мумкин?¹

— Шериклик ошни ит ичмас, қурбонлиқнинг энг яхшиси қўй! Қўй сўяберинг, Ҳожи! Ўзингизда боқилган бўрдоқилардан бордир, албатта?

— Бор, уч-тўртта бор.

— Ана шулардан биттасини кўттариб уринг, қўйинг!

— Бултур имлама қилган эдик. Энди бу йил маҳаллада оч-ориқ кўб, имламага ҳам қараб турмаслар...

— Этканингиздек, ман ҳам маҳалладаги оч-ориқлардан жуда тўйдим, ўзлари сўрамасалар ҳам ёш болаларидан сўратуб, уй ичимизни безор қилдилар. Яхшиси шуки, «имлама» ҳам қилуб ўлтурманг-ку, энг осони «димлама» қилинг, димлама хо-хо-хо...

¹⁵ Зиҳи саодат — қандай бахт.

¹⁶ Хошо ва калло — мулақо йўқ.

¹⁷ Балойи осмоний — тақдир синови.

¹⁸ Эмин — тинч, ҳавфсиз.

¹⁹ Гувранмоқ — минғирламоқ.

¹ Қурбонлик қилувчи ҳар бир киши ўзига қўй сўймай етти киши бир бўлиб битта қорамол сўйиши мумкин. Албатта, бунда бойга арзон тушади.

— Ҳи-ҳи-ҳи... «димлама»нгиз ҳам қулоғимга иссиғ, иссиғ киради-я, бироқ шартига тўғри бўлмасмикан дейман...

— Қурбонлиқнинг шарти қон чиқариш, бундан бошқа шарти йўқ. Марҳум домла ҳам қилган қурбонлиқларини ҳеч кимга бермай ўзлари пок-покиза тушура эдилар.

— Ҳовва, марҳум домланинг садағалари кетсанг арзийдир. Лекин шундай ҳам бўлса кўнгил бўлмайди...

— Сиз ман айткандек қилаберинг, савоби сизга, гуноҳи манга! Агар ҳимматингиз жўш уруб кетса, бизга ўхшағанлардан бир-ик-китасини чақириб дуойи-фотиҳа қилсангиз, тагин яхши, тузукми?

— Эй-й, бизда жон² бор дейсизми, бу йил сиз ҳам шундай қиларсиз бўлмаса?

— Эй, сиз ёш боламисиз, Ҳожи, бизнинг, қурбонлиқ ҳар йили «димлама» ҳи-ҳи-ҳи...

Эшитдингизми, бу икки уйинг куйгурнинг қурбонлигини!

Қурбонлиқнинг борлиқ ҳикмат ва фалсафаси айёми саҳарғи кунимиздаги оч оилаларни тўйдирмоқдир ва Аллоҳ даргоҳида ийд кунлари оч ётқан оилаларни тўйдириш нияти билангина қилинган қурбонлар мақбулдир ва чин қурбон ҳам шунисидир.

Агар юқоридағи икки ўғрининг фикрида бўлсангиз, сизнинг ҳам уйингиз куйсун!

Жулқунбой

«Қизил байроқ» – 1922 йил, 4 август, 205-сон

МОЧАЛОВ

Кичкина фелетўн

Отингдан айланай Мочалов*... Исми шарифингни эшитсам бутун борлигимга сирқироқ кирадир, Мочалов!..

Ўтуб кетди ўшал даврларинг: Эски шаҳар кўчаларида муборак вужудинг кўриниб қолса, ҳомилалик хотунлар бола ташлар, йиғлоқ болалар йиғидан тўхтар, дағдағайи золимонангни татиған бенаволар дир-дир қалтирар эдилар. Қўлингда қамчин, белингда ошпичоқ, шопдак муртингнинг остидағи сассиқ оғзингдан «Қизингни... онангни... динингни... ота-бобонгни...» деган зикри олийлар доим фаввора

² Жон — жонлиқ, туёқ.

¹ Бенаво — фақир, қашшоқ.

урар эди. Эски шаҳарнинг етти ёшаридан то етмиш ёшаригача санинг сўкуғингда, тепуғингда эдилар. Балки кўмсарсан ўшал кунларингни?

² Албатта, кўмсайсан. Бошқаларини кўмсамасангда ифтроввой гилди кўпаслар меҳмонхонасида еган паловларингни, норинларингни кўмсайсан. Пудратчилар, заводчилар уйларида ичкан ароқларингни, ҳафта сайин қозилардан келиб туратурған пакетларни, айниқса 1916 йил рабочий воқеасида давлатхонангга арз-дод учун борғанларни отиб, гуноҳсиз қонларни сув ўрниға ичишларингни кўмсайсан! ³ Фалакнинг гардиши қуриб уйи куйсунки, санинг машъум кунларингни қайтуб келмаслик этуб, тузатди. Бунинг билангина қолмай, тинчкина ишлаб турған иссиғ ўрнингни совутди-да, турмага кетириб тикди. Фалакат улуғ, фожиъа катта... Бу кун инсофи йўқ, раҳми оз (гўёки ўзинг) Тошканд мусулмонларининг борлиғи деярлик санга даъвогар!

Эй фалак, уйинг куйсун фалак. Мочалов тўрага ўшал давлатларни ўзинг бермадингми? Энди бечоранинг қариган кунларида бу янглиғ сарсон, бунчалик саргардон қилишингда қандай ҳикмат бор? Қайғурма, тўрам. Кўбчилик эмасми, балки шавкатлик кунларинг-да иссиғингни кўрганлар ҳимоянгда бўлурлар. Агар ишинг чаппа кетса, жонинг жаннатда бўлсун!..

Жулқунбой
«Қизил байроқ» — 1922 йил, 26 август, 212-сон

² Вторая гилдия — Россияда савдогарларнинг бойлигига қараб бериладиган I-II-III даражалар.

³ 1916 йил 25 июнда подшо Николай IIнинг «Империядаги бегона халқлар эркак аҳолисини ҳаракатдаги армия районида ҳарбий иншоотлар ва шунингдек, давлат мудофааси учун зарур бўлган бошқа ҳар қандай ишларга жалб қилиш» фармониға мувофиқ Сибир, Қозоғистон, Ўрта Осиё ва Кавказ маҳаллий аҳолисидан 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган 400 минг эркак, жумладан Туркистондан 250 минг эркак мардикорликка сафарбар қилиниши лозим эди. Ўшанда маҳаллий халқ бу қарорга қарши бош кўтарган, исён мустамлакачилар томонидан қонга ботирилган эди.

ЛАЙЛИ ВА МАЖНУН

Кичкина фелетүн

Мақоланинг сарлавҳасини кўриб «Лайли ва Мажнун» операсига танқид экан, деб миянгни айнитиб ўлтурма, ака. «Лайли ва Мажнун»ни ва умуман театру кечаларини танқид қилиб: «Мана бу артист қинғир экан, мана буниси қийшиқ экан, китоби ундай экан, декаратсияси бундай экан деб критика санайтурған жинни бўлганимча йўқ. Ўюнни бир артист бузуб ўйнаса, яхши белгилаки, «дарбисот»¹ дастмойянинг ўзи шул, тузатиб ўйнайдими, буниси ҳам ўзида бори; бир драматурғнинг ёзғани тўртта шоптоли данакдан иборат бўлса, бунга ҳам ҳалиги «дарбисот»нинг ўзи кофий, шофий² — лўнда жавоб». Каминанинг назариясидек файласўфона бир назарияни кунчиқар билан кунботарға зир югуриб изласанг ҳам яхши билгилки, тополмайсан!

Мавзудан четка чиқдим шекиллик, мақсадга кўчайлик энди:

Ўнг биқинимда самарқандлик биртаси, чап биқинимда кўқонлиқнамо яна биртаси бўлгани ҳолда кетдик «Лайли ва Мажнуни»га қараб.

Ҳали соат етти. Демак, ўюн бошланишиға бир ярим, икки соатлаб вақт бор. Куни бўйи тириклик орқасида юруб зериккан халқ кечнинг энгил латиф шамоли остида роҳатланиб, тоза ҳаво исинмакда эди. Биз ҳам уччовлашиб, оғзимизни тоза ҳаво сари каппакаппа очиб, кўчанинг у бошидан бу бошига бўзчининг моккисидек бориб кела бошладик. Зебо бўй, сарвиқадсимон тан, шахло кўз, бодом қовоқ, юпқа томоқ санамлар ҳалидан-ҳали ёнимиздан ўтиб турадирлар. Бошқа вақтдағи каби ситам, илтифотсизлик, нозу карашма деган гаплар ҳам билмадимки қаёққа кетибдир, йўқ. Уёқбуёқни холи, кўзни шамғилат қилиб санга қарайдурлар-да қошларини учуриб, кўзларини қисиб юборадирлар... Бу вақт манга ўхшаған жиз ихтиёри қўлида бўлмағанлар пўрт учди, дейилса мумкиндир...

Ўзимизнинг бир йигит, ҳалиги қисқичбақалардан биртаси, бир дақиқалик «имқўқ» билан танишиб ҳам олдилар. Йигитимиз сўрайди:

— Ўзингизга ўхшаған Лайлилардан тагин борми?

Қисқичбақа жавоб берадир:

— Бор. Биз тўрт Лайли.

¹ Дарбисот — бисотида бори.

² Кофий, шофий — етарли.

— Очен хорошо, биз ҳам тўрт Мажнун, айда! Қўлтуқлашиб ҳам кетадирлар. Савдо ортиқ қизғин, бозор чаққон. Уларнинг Лайлисига етарлик бизнинг Мажнунларимиз ҳам йўқ эмас.

«Колизей»³ да ўлтурамиз. Лайли ва Мажнунлар танаффус чоқларида жангдан безор қиладирлар. Биринчи қўнғироқ Лайли-Мажнунлар ташқарида, иккинчи қўнғироқ, ҳамон дарак йўқ, учинчи қўнғироқ чалиниб парда кўтарилгач, золнинг ичида дув тўполон. Саҳнада ўюн, бизнинг золда қий-чув, тақур-туқур, худди кетмон бозор.

«— Уйинг куйгурлар, илгарироқ ҳаракатингни қилиб олсанг бўлмасми», деятурган терговчи йўқ. Ман бўлсам:

— Лайли ва Мажнунлар, — деб ўлтурабераман.

Ёнимда ўлтурган самарқандликни бошда эсли бир йигит, деб ўйлаган эдим; кейинда бунинг ҳам палчаваси чиқиб қолди, «оҳ» тортадир, афсус ейдир. Унинг кейинидан бир жуфт форсий ғазал ҳам ўқиб юборадир.

— Ҳа, нима бўлди, акун?

— Маориф масаласи эсимга тушди...

— Маорифга нима қилибдир?

— Маорифимизнинг нима бўлғони майдонга. Самарқанддан маориф ишлари тўғрисига вакил бўлуб келган эдим. Ташкандга бўлгон маориф ишчилари думларини тутқузмайлар... — деб ҳасратидан чанг чиқара бошлади. Бизнинг Тошканднинг тараққийсидан хабари йўқ кўринди бечоранинг.

— Эй, — дедим, — бизнинг Тошканднинг тараққийси ошиб кетди, ўртоқ, — дедим. — Бизнинг Тошкандда маориф деган нарсанинг тарихга топширилганига энди кўб вақт бўлди... Агар Тошканд маорифи билан кўришмакчи бўлсангиз музаи миллиямизга⁴ марҳамат қилингиз, дедим.

Чироғ ўчди.

Парда очилди.

Лайли ўлган эди. Мажнун ҳам ўлди.

«Худо раҳмат қилсин!» — дедик-да, кетдик...

Мана биз «Лайли ва Мажнун» кечасини шундай қилиб ўтказдик.

*Жулқунбой*⁵

«Туркистон» — 1922 йил, 17 септябр, 3-сон

³ Колизей театри — Тошкентдаги Амир Темур хиёбонидаги Свердлов номли театрнинг собиқ номи. ҳозирги Ўзбекистон биржа маркази.

⁴ Музаи миллия — миллий музей.

⁵ «Туркистон» газетаси КП МК, Туркистон МНК органи. 1924 йил 5 декабрдан «Қизил Ўзбекистон» номи билан ўзгартирилган.

ПАСТУ БАЛАНД ДУНЁДА

Кичкина фелетўн

Иш ғарибхонадан¹ чиққунчалиқ, чиқдингми, пасту баланд дунёда сайр эта бошлайсан.

Ёшини яшаб, ошини ошаған ўзимизнинг чолимиз. Соч оқ, соқол оппоқ, кўз нурсиз, тиш тушкан, бел букчайган, қўлдаги асо кўмаклаш-маса оёқлар ҳам юришка қарши; аҳа... дейиш билан жон чиқарға ҳозир... Аммо у ўзининг бу ҳоли билан чин бир маслак кишиси, ўзининг «тўғри» деб билган бир нарсасини бир дақиқа бўлсун эсидан чиқармайдир.

Қаршидаги масжид ичидаги янгигина очилган эски мактабдан ёш болаларнинг чувур-чувур ўқуш товушлари эшитилгач, чолимизнинг букчайган беллари тўғриланиб ҳам кетадир-да, гўё ўзини ўн беш ёшли бола каби сеза бошлайдир.

— Худоё шуқр, худоё шуқр, товушингдан кетай болаларим! Бултурги йилларда бу кунлар қаёқда эди?!— деб шодланадир.

Кўчанинг иккинчи томонида бангилардан иккитаси ўтуб борадир:

— Бу ерга ҳам очилипти дейман от тўрбадан?²

— Очилмай нима қилсун?!

— Воқиян...³

Кўчада фавқул-одат бир ҳол. Ҳамманинг кўзи биравда. Қизларимиздан биртаси юзини очибдир, ёврупоча ясаниб оёғига тўфли кийибдир! Хайр, очибдир-очибдир, кийибдир-кийибдир, бунга нега бунча ота гўри — қозихона?

Бир томондан биртаси айтадир:

— Эй, эссиз мусулмончилик, сатқи диёнат! Сани туғуб ташлаган ота-онангга лаънат!

Иккинчи томондан иккита думи қопқонда қолганлар⁴ кўзларини тўлатиб-тўлатиб қарайдирлар-да:

— Иби, бажо-ку?⁵

— Пичоққа илингудакми?

— Илинармикин, дейман!

¹ Ғарибхона — қорин.

² От тўрва — мактаб болаларининг китоб соладиган жилди, халтаси; отнинг ем соладиган тўрвасига ўхшатиляпти.

³ Воқиян — айтгандай.

⁴ Думи қопқонда қолганлар — кийими қопқонга тушиб юлиниб қолганлар, яъни калта кийинган замонавийлар.

⁵ Иби, бажо-ку — ия, тузук-ку, тайёр-ку.

Мана бу икки мусулмоннинг бир ишка икки хил қараши. Мусулмонларнинг ҳақроҳи⁶ бўлган шарият қандай қарар, буни пешвои ҳақиқийларимизга ташлаймиз... Агар бунлар ҳам кўзларининг қовоғи орқали қарасалар... вой бизнинг умумий ҳолимизга!

* * *

Растанинг ичида тапур-тупур жанжал, тапур-тупур жанжал.

— Ҳа нима?...

— Каримжоннинг* — бинифиси⁸, Майрамхоннинг* — гул ўюни. Бораверинг томоша, бораверинг томоша! Борғанлар дармонда, бормағанлар армонда!

Араванинг олдида иккита тасқара ўрус, кетида иккита масқара карнай. Тасқараларнинг биртаси худда Истанбулнинг «Дорул-воъизин»⁹ ини икмол¹⁰ этиб чиққан бир воъиз¹¹: чўзуб-чўзуб Майрамхонни махтайдир, бунинг орасида маймунларча ҳаракатлар ҳам қиладир...

Бу бир арава тасқараларга қарши халқ фикрда, ишда, амалда бирликни сақлайдир. Ҳамма Дажжол¹² чиққандек араванинг теварагида, лабларнинг таноби қочған, ҳамма шу тасқаралар билан кўнгил очқан, бунга қарши лом йўқ, мим йўқ, худди халқнинг ўзи шу бир арава тасқара билан баробар деярсиз. «На ўро хатару ва на ўро зафар!»¹³ Бораверинг томоша, бораверинг Майрамхон!

* * *

Бундан бир неча йил илгари Хадра мавзеида бир катта тўполон чиққан эди:

— Ҳа нима гап?

— Буз ҳовлиларни, ҳайда эгаларини, ур, йиқит, текисла, гиш келтур, кўтар тупроқни, ол пудратини, қур вивескани, чақир артисткани, ёз песангни, соламиз «Шарқ саҳнаси»ни!

⁶ Ҳақроҳ — тўғри йўл.

⁷ Пешвои ҳақиқий — шарият пешвоси.

⁸ Бенефис — даромади тўла ёки қисман маълум бир актёрга тўланадиган спектакл.

⁹ Дорул-воъизин — воъизлар мактаби.

¹⁰ Икмол — камолга етказиш; тугатиш.

¹¹ Воъиз — ваъз айтувчи; сафсатачи.

¹² Дажжол — мусулмонларнинг эътиқодига кўра, қиёмат куни яқинлашганда одамлар гумроҳ бўлар экан. Шунда бир кўзли махлуқ — Дажжол пайдо бўлиб, нағма чалиб одамларни нотўғри йўлга эргаштириб борар экан.

¹³ «На ўро хатару ва на ўро зафар» — бундан на хатар бор, на галаба бор; фойдаси ҳам, зарари ҳам йўқ, бекорчилик.

Ол-ҳа... бу орада нечта одам ўлган-у, нечта чўлоқ, нечта мўлоғу бир неча ўн миллиардлаб чиқиму ё раббим ўз паноҳингда асра бу балолардан!..

Тунов кун бошим оғиб шу «Мажмаъул-асхиё»¹⁴ дан ўтуб қолурманми? На аҳли ғайратдан дарак ва на аҳли меҳнатдан хабар. Бўлғуси «Буюк Шарқ саҳнаси» биносининг ўрнида баъзи аҳли ҳожатлар ўз ишлари билан оворалар...

— Ҳа, нима жин урди?

— Эй, ака плони тўғри келмади. «Муассисони саҳнаи Шарқ»¹⁵ «муассисёр»¹⁶ ликни ихтиёр айлаб, «Азми дарёи Жангоҳ» олдилар, дейишлари борми, жон-поним чиқиб кетиб, «Энди тошкандликларнинг тоза уйлари куюбдур» дедим. Чунки у қаҳрамонлар «муассисёр»ликни ихтиёр қилган бўлсалар «Буюк Шарқ саҳнаси» учун на Тошканднинг бузулмаган бир томи қолсун ва на кавланмаган ери!..

Жулқунбой

«Туркистон» — 1922 йил, 5 октябр, 10-сон, 2-бет

ДАВОСИЗ ДАРДЛАР

Ҳангама

Дард қўб — давоси йўқ, ҳасрат узоқ — кечалар қисқа, манзаралар ажиб — кўзлар кўр, жарт-журт зўр — натижалар кичик, манзил узоқ — роҳила оз, ваҳима катта — тўй бедарак, осмон узоқ — ер қаттиқ, бўйи бир қарич — соқоли икки қарич...

Сиз ўқуй берсангиз, ман шунақангги бир-бирисига тескари жумлаларни Маллахоннинг давангидек қатор-қатор, сулайтириб-сулайтириб ташлайберсам. «Мифтоҳул-жинон»нинг ривоятига қараганда, агар дарёлар сиёҳ бўлиб, харилар қалам бўлса, япроқлар қоғозга айланиб, қурбақалар ўқуғучи бўлсалар, бу аживаи-таралаларни чоп қилиб тарқатғучи Давлат нашриётининг Эски шаҳар матбааси бўлса, бунинг савоби бутун Туркистон мамлакатининг думоғиға худда сасиқ саримсоқдек таъсир бериб, ҳар қайси ўзбекларнинг номаи-

¹⁴ Мажмаъул асхиё — сахийлар жамияти; муаллиф бу ерда киноя қияпти.

¹⁵ Муассисони саҳнаи Шарқ — Шарқ саҳнасининг қурувчилари.

¹⁶ Муассисёр — асос солувчи, яратувчи, бу ерда муаллиф киноя билан сўз ўйини қияпти.

¹ Маллахоннинг давангидек — Туркистон хонларидан ўтган Маллахон ҳайвон, парранда боқишга; ит, қўчқор уруштиришга ишқибоз бўлган экан, муаллиф шунга киноя қияпти.

аъмолларига² ҳар йили тўрт фаслда хурракни батанг қўйган мўмин ва мусулмоннинг аъмоли солиҳаси³ ёзилур экан.

Энди бир озгинаға фалсафа, эътиқодиётни қўятурайлик-да, «Дарди бедаво»ларимиз устига ўтайлик.

Туркистон истатистика идорасининг тўплаған сўнгғи маълумотига кўра, Эски шаҳардаги «Ҳаракатдан баракат» мактабларининг сони шу кейинги ҳафта ичида юзга-юз ортиб кеткан. Масалан: ўткан ойда етти юз қирқ бир оғилхонадан иборат бўлған халқ ибтидой дорул-жунунлари ярим мингта, қорихоналар беш юздан тўққуз юзга етмишдир (қорихоналарда бир оз секинлик). Бу сўнгғи очилған ибтидой дорул-жунун ва қорихоналарнинг муаллимларида ҳам фавқулоддалик бор, дейдилар: соқоли от тўрбадак, саводи чиқар чиқмас фариштасуфат зотлардан иборат бўлиб, ёш болаларимизни бир йил комил деганда мулла боамал, бунинг устига даққи, калвак, оғзинг қани десалар қулогини кўрсататурған «Дарди бедаво» қилиб чиқарар эканлар.

Бу ҳақда сиесий доираларнинг юруткан мулоҳазаларига қараганда, ўзбеклар ишни бу тариқа олиб бора берсалар, уч йил комил деганда, Туркистон гўёки иккинчи Амриқо-ку, ўзбеклар орасида фарчча маданият, на у ёққа ўта оласан, на бу ёққа; худди девори қиёмат! Яна ўшал истатистика идорасининг берған маълумотиға қараганда, иккинчи томонда қилтиллаб турған Эски шаҳарнинг маъориф шўрваси⁵ бу маданият мактаблари қаршисида қаддини кўтаришға ўйлашар экан. Аммо шуниси бор эканки, ановларда йўқ шағшаға, ановларда йўқ дабдаба бизнинг маъорифнинг шўрвасидан топилур экан!.. Бул ҳам бир дарди бедаво!..

* * *

Бизникилар «Бўрк ол!» деса, бош олишға ҳозир, бир маблағлар десанг, эҳтимолки, нишка тушкан бўлурмиз.⁶ От билан эшакка солиқ солинибдур, хайр, солинса солинибдур; бу орада бир эшакчи камбағалнинг эшаги очлиқда ҳаром қотибдур; хайр, қотса қотибдур.

— Ўлган эшагининг солиғини бераверасан!

— Бечора эшагим марҳум бўлди ака, бу ерда жони узилиб, мана бу ерда ювудди, ана у ерда жаноза ўқилиб, мана бу ерга кўмилди, ака...

² Номаи аъмол — қилинған ишлар баёни.

³ Аъмоли солиҳа — яхши ишлар.

⁴ Дорул-жунун — жиннихоналар; бу ерда муаллиф эски усулдаги мактабларни танқид қиляпти.

⁵ Маъориф шўрваси — «Маъориф шўъбаси» демоқчи.

⁶ Ниш — мўлжал; сира, моҳият.

— Йўқ, бера берасан! Эшагинг бешдан кам эмас!
Бечоранинг эшаги ўлгани-ўлган, устига-устак мана бу «Бош ол-
гучилар»нинг фотиҳахонлиги қизиқ...⁷
Бул ҳам бедаво дардларнинг бириси.

* * *

Эски шаҳарнинг бошдан-оёғи, оёқдан боши, етти яшаридан ет-
миш яшари қўтур... Эски шаҳарнинг афкори умумияси⁸ шу қўтур
масаласи билан машғул (Бизда афкори умумия йўқ дегувчилар нома-
қул айтибдирлар).

Бечора халқ шу қўтур истибдодидан қутулмоқ учун ўткан-кет-
кандан илож сўрашдан бўшай олмайду. Аммо берилган дору-дар-
монлардан тўққуз чақалиқ фойда йўқ; ҳамон ҳар кимни кўрсанг:
қирт-қирт, қирт-қирт... Пуввак боғлаган Ёвропо дўқтурлари ниҳоят
келиб-келиб бизнинг «қўтур масаламиз» устида эълони ихдос¹⁰ қил-
дилар. «Халқ соғлиқни сақлаш бўлими» бу тўғрида қимир этмайди.
Кейинги кунларда қўтурларнинг ҳаммаси «Халқ соғлиғини сақлаш
бўлими эмиш» деган бир резалютсия қабул этди.

Мана бул ҳам бизнинг давосиз дардлардан...

Жулқунбой

«Туркистон» — 1922 йил, 14 декабр, 36-сон

ОҒЗИНГГА ҚАРАБ ГАПИР

Ҳангама

«Туркистон»нинг 36-сонида «Мухбирларимиздан» биттаси бир
нарсани ёзибдирким, ўқуб кўриб нах мухбирнинг оғзини ёриб юбор-
ғум келди.

Ахир, уйинг куйгур, сағал оғзингга қараб гапир-да:

— «Исрофлик тўй...» «Самарқандда ўртоқ Қурби ўғулларини кес-
тирди, уч-тўрт кун тўй берди, бир-икки миллиард пул кетди... Тўйга ис-
роф қилган ақчасини «Кўмак» уюшмасига берганда фалон бўларди...»

Заб куракда турмаган ваҳмаларни қилибсан-да, иним! Сенинг
«Кўмак» уюшманг бизнинг мулла Қурбининг кори хайрига қанча

⁷ Бу ерда муаллиф марказ налогларни бир сари солган бўлса ҳам, маҳал-
лий налогчилар солиқларни ҳалдан ташқари кўпайтириб юборганларини тан-
қид қиляпти.

⁸ Афкори умумия — жамоат фикри.

⁹ Илож — дори-дармон.

¹⁰ Эълони ихдос — янгилик эълон қилмоқ.

кўмак берди? Оғзинг бўлса гапир-чи, бетийиқ! Ва ё бу вағир-вуғу-ринг мулла Қурбининг тўйига қилган тўёнангми? Ҳайф сенга-э!

Самарқандлик мулла Қурби билан камина — тошкандлик мулла Жулқунбойнинг оналари нима учун туғуб ташлади? Доячимиз нима деб танғлайимизни кўтарди?

— Яхши бойларга куёв бўл, увалик-жувалик бўл, ўғулларингнинг тўй-томошасини кўр!..

Аммо «Тўй қилатурған пулингни «Кўмак»га бер!» дейилмабдику? Бас, шундай бўлгандан кейин биз ҳам беш кунлик дунёда болачақамизнинг орзу-ҳавасини кўрайлик. Чиқ эшикка-э, туф бетинга-э... Мухбир деган ҳар бир маза-бемазани хабар деб газетага ёзавермайдир. Андиша керак, риоя¹ керак. Агар мен шундақангги беандишалик қилиб ёзаберсам-чи, нах бутун Тошкандни кийиб юбораман. Тағин меним ёзганларимнинг энг кичкинаси туядек бўлур. Йўқ, мен сенларга ўхшаш беандиша эмасман. Агар мен беандиша бўлсам:

— Фалон даҳанинг бошлиғи, писмадончи ўртоқнинг ўзининг ёшғина хотунининг устига яна бир хотун олмоқ ҳаракатида бўлуб юрганини яхши биламан, шуни ёзсам бўлмасми эди?

Агар мен риоясиз бўлсам:

— Туппа-тузук ишбоши, яхшиғина онги бор бир тавия ўртоғим қайдандир пул топиб, иморат солди, унинг кетидан гуваладек пул исроф қилиб, ҳовли тўйи ҳам қилиб берди. Ўртоғимнинг қилган иши қип-қизил жиннилик, деб газетага ёзсам қўлимдан келмасми эди?

Агар мен андиша қилмасам;

— Эски шаҳардаги солинатурған театру биносининг мубоширлари кам харжу болонишин² деб «Жангоҳ»га солиб берган театруларида қурбақалар театру бошладилар³ деб хабар ёзмасми эдим?

Агар Эски шаҳардаги пули кўпайган хунасаи нотантилариинг бир оз андишалари бўлса:

— Беш кунлаб айқиртириб қилган тўйимизни, ўн миллиардлаб тўйга қилган исрофимизни маҳалламиздаги кўксини захга бериб ёткан оч-оғриққа бериб, олқишларини олсақ бўлмасму? — деб андиша айламасми эдилар?

¹ Риоя — уят.

² Кам харжу болонишин — харажати оз, кўриниши ҳашаматли.

³ Бу кичкинагина театр Эски жўвадаги болалар театрининг жанубий ён бошида бўлган, 1940 йиллар арафасида бузиб юборилган.

Ҳар ҳолда оғизга қараб гапириш керак. Бунинг устига бир чим-дим андиша ҳам керак?

Сўз узоқ эрди, мухтасар қилдиқ. Ёмон кўб эрди, муттаҳам қилдиқ.

Ҳозирча хайр:

Жулқунбой

«Туркистон» – 1922 йил, 26 декабр, 41-сон

ТИЛАК

Ҳангама

«Лўли элаклик бўлди, эшаги тилаклик бўлди!»

Хиж-хиж-хиж-хиж!

Киратурғаннимиз 23-йилдан тилак эмиш!

Анов маданий миллатлар қаторида биз ҳам янги йилга тилак билан кирамиз эмиш! Яхшики, яқин орада: «Эй, нотавон кўнгилга қўтур жомашовнинг орқаси» дейтурған иши бузуқ йўқ! Бўлмасачи, нах шармандавозлиқ-да!

Мия ғовлаб ўлтурғанда бирдан кўнгилга «Янги йилдан тилак» савдоси тушуб қолмасунми?... «Отанг неччилик-бўзчилик, санга ким кўюбдир бу номаъқулчилик?!» дегандек, ўзимизнинг битта-ю уч чорак ибтидой мактабларимиз, бўқча-ю елча ўрта мактабларимиз, ботмону даҳсар сиёсионларимиз, «тана-манаси» билан мунча муҳаррирларимиз билан гўё маданий миллатлар қаторига кириб қолдиқ-да, бизга энди янги-янги йилга тилак билан кириш иши кўндаланг келди!

Эй, нотавон кўнгил, эй, бирмирига уч қадоқлиқ шаптолиқоқи, кучала еган жойингга бориб тиришкин-э!

«Етмиш яшаған қизнинг етти-етти тилаги бор» дейдирлар. Унга ўхшаған бу нотавон кўнгилнинг ҳам тўққуз-тўққуз тилаги, ўткун-ўткун улкани бор!

Бўлмаса ул ёзсун, сиз эшитинг нотавон кўнгилнинг тилакларини:

1. «Ман қиламан ўтгуз, тангри қилур тўққуз!» Бу сўз бизнинг янги йилда давом этатурған ибтидой мактабларимизга жуфт туш-кай эди! Омин!

Ўткандагидак, бемаза қовуннинг уруғини кўпайтирилса, мактаб ремўнти худда ўқиш бошланатурған кун эска тушса, болалар

¹ Кучала — кишига кайф берадиган ўсимлик, унга ўрганган одам емай қолса тиришади. Шу ҳолатдан олиб ўринсиз гапларни гапираверадиган одамга нисбатан бу ибора айтилади.

совуқда дилдирашиб, бит қоқишсалар, ҳар бир тутантуруқсиз муаллим ва мураббий қилинуб белгулансалар, болалар билан қўчқор урушдиришиб халқ ўртасида янги мактабларга янги «обрў» ортириб берсалар, иншооллоҳ, тилагимиз кузаткан ўпқонимиздан чиқар!

Ихтор: шаҳар мактабларининг ҳоли шу бўлса, худо ризоси учун қишлоқда мактаб очишни тилга олинмасун. Чунки «Ёпиғлиқ қозон ёпиғлиқ»да...

2. Биз кўбдан-кўб муҳаррир, адиб ва шоирларга муҳтожмиз. Шунинг учун бу йилда ибтидоий мактаб битирмаган талантлиқ муҳаррир ва адиблар, саводи чиқмаган шоирлар «Майдони матбуотимиз»га қадам ранжида қилгай эдилар! Ҳозирги шоир ва адибларимиздан: Фитратга инсоф, Элбекка илҳом, Чўлпонга* жиннилик. Фозиға тўзим, Санжарга* ялқовлиқ, Ҳожи Муъинга* «Самарқандда чиққан янги асарлар»², Фулом Зафарийга «Ҳалима»нинг кайфидан ҳушёрлик, Садриддин Айнийга «Бухоро жаллодлари»³, Абдураҳмон Саъдийга домлалиқ учун «Имом Ғаззолий билан Яссавий», Шаҳид Эсонга* «Ҳақиқат» дан бўшаб «Туркистон» газетасига атакчечак, Мирмуҳсинга* партиядан узулмайтурган кишан, Ашурали Зоҳирийга имло жанжалига ҳафсала, Усмонхонга* ўн тўққуз идорадан хидмат (токи чопа-чопа оёғдан йиқилсун), энг охирда Кабир Бакирга Пиёнбозордағи бутка ўрнига Сабўрнийдан⁶ муҳташам мағазин тилаймиз...

² Ҳожи Муъин «Феврал инқилобигача Самарқанд вилоятида чиққан янги асарлар» сарлавҳаси билан «Туркистон адабиётини тафтиш қилатурган ёки адабиётимизнинг тарихини ёзатурган зотларга бир кун керак бўлуб қолур», деб бу рисоаларни босилиши, тарихи ва ёзувчиларининг отлари билан ёзиб «Инқилоб» журналида турли китоблар ҳақидаги ахборотномасини чоп эттиради. Қодирий муаллифга бундан кўра муҳимроқ ишлар лозимлигини, бу иш юзаки эканлигини киноя қиляпти.

³ С. Айнийнинг «Бухоро жаллодлари» романидаги айрим боблари «Инқилоб» журналида чоп қилинган эди. Муаллиф Айнийнинг ўтмишда бошидан кечирган кунларини — Бухоро амирининг берган азобларини эслатиб ҳазил қиляпти.

⁴ Муаллиф «Инқилоб» журналида А. Саъдийнинг Ғаззолий ва Яссавий ҳаёти ва ижодига бағишлаб ёзган мақоласига ишора қиляпти.

⁵ «Ҳақиқат» — диний, адабий, ижтимоий журнал. 1922 йилда икки сони чиқиб тўхтаб қолган. Ш. Эсон шу журнал таҳририятида ишлаган. Муаллиф Ш. Эсонга ҳазил йўсинида «Туркистон» газетасига хизматга ўтишга, фаол хизматга даъват этяпти.

⁶ Сабурний — Тошкентдаги «Амир Темура хиебони» ёнидаги «Сайилгоҳ» кўчаси. Унда янги шаҳарнинг энг катта савдо дўконлари бўлган.

3. Юзда беш фоиз ташкил эткан ўрус оға-иниларнинг «Правда»лари 10 мингга етканда, 95 фоизлик ўзбекларнинг «Туркистон»лари 8 мингдан 3 мингга тушуб қолди деб «Туркистон»даги оға-инилар ғуврана-зорлана бошладилар. «Туркистон»ни 8 мингга эмас, 80 мингга еткузиш учун энг оддий, энг абжақ бир чора бор:

Авалло «Туркистон»ни бир яхши домладан уч кун ўкутиб олинсун, сониян «Туркистон»да бу кунгача бўлуб келган бўлимлар шу йўсун билан ўзгартилсун:

— Сиёсат ўрнига «Жангномаи ҳазрат Али»⁸ дан тўрт оғиз;

— Иқтисод ўрнига «Жангномаи Жамшид» дан бир фасл;⁹

— Фелетўн ўрнига «Нот пинкертўн»¹⁰ ва «Шерлўк Хўлмс»¹¹ ажи-наларидан бир парча (негаким, бизнинг зиёлиларимиз учун бу худ-да пўладга сув бергандек бўладир);

— Ўлка ва Тошканд хабарлари ўрнига, «Алдаркўса» ҳикоялари-дан, «Алифлайло»¹² воқиаъларидан ширин-ширин ривоят (эълонларға тегила кўрулмасун, чунки эълон учун «Туркистон»ни олғучи сав-догарларимиз кўб кўринадилар).

4. «Инқилоб» журнали бир йилда уч мартаба чиқсун: «Янги йил-га бағишлануб бир нўмир, май байрамисиға бир нўмир, ўктабр ўзга-ришига бағишлануб яна бир нўмир, жамъи уч нўмир. Аммо Усмон-хон билан саркотиб (Хаккин) бир йилда чиққани ўн нўмир деб тал-таймасунлар!

5. «Билим ўчоғи»¹³ ўликми, тирикми, буни Усмонжон махсус журнал чиқаруб эълон қилсун!

6. Эски шаҳарда солинатурған «Буюк театру биноси» ўн ерга кўчурилуб солинсун. Шу бино биткунча ҳеч ким пьеса ҳам ёзмасун.

⁷ Сониян — иккинчидан.

⁸ «Жангномаи ҳазрат Али» — ҳазрати Алининг ғайри динлар билан олиб борган курашини афсонавий тасвириловчи китоб.

⁹ «Жангномаи Жамшид» — эрониларнинг қадимдан душманларга қарши курашиб келган воқеаларни афсонавий ҳикоя қилувчи китоб.

¹⁰ «Нот пинкертўн» — Пинкертон — детектив адабиёт қаҳрамони-нинг номи. Бу ном асли 1850 йилда Америкада қидирув агентлигини ташкил қилган изқувар А. Пинкертон номи билан боғлиқ. Унинг номида-ги детектив асарлар йигирманчи аср бошларида Америкада ва Еврспада оммалашган.

¹¹ Шерлўк Хўлмс — англиз ёзувчиси А. К. Дойл асарларининг бош қаҳрамони.

¹² «Алифлайло» — «Минг бир кеча» ҳикояларининг арабча номи.

¹³ «Билим ўчоғи» — журнали 1922 йилнинг сентябр ойдан 1923 йил-нинг майигача учта сони чиқиб тўхтаган. Туркистон халқ Маориф комиссар-лигининг наشري.

Шунгача артистларимиз унда-мунда дам «Ҳалима»ни, гоҳ «Абомуслим»¹⁴ ни қўя-қўя, қариб-чуруб дорул фано¹⁵ дан кетуб чиппакка чиқсунлар!

7. Беш йилдан бери пўчта-телеграф курсида ўқуб, энди оғзим ошга, бошим тошга тегди, деб қувонган ўзбек йигитларининг пўчта-телеграф ишларидан ҳайдалганлари— ҳайдалган бўлсун! Уларнинг додини ҳеч ким эшитмасун!

8. Некалай даврида туркистонликлар темир йўл чўчқаларидан қандай туртилган-суртилган бўлсалар, 23-йилда ҳам ундан баттарроқ туртила берсунлар. Бу тўғрида чурқ этканнинг оғзиға хоппози чиқсун!

9. Маҳкамаи шаръиянинг раиси Заҳириддин аълам фалончи, пис-тончи домлаларға танча кўрпани иссиғлаб бериб¹⁶, ўзи томоша қилуб ўлтурсун! Ҳар замон— бир замонда «Ислоҳи мадорис»¹⁷ учун «Оламгирия»¹⁸ билан «Раддул-мухтор»¹⁹ дан ривоятлар ахтариб қўйса бас!

10. «Татаристон» газетасида Туркистон ҳақида «Балойи баттар» ёзуб маташғучи²⁰ ибташ²¹ Ш. Бойчура* агар иложини топса оиласи билан Туркистонга келиб, яна бир йил истиқомат қилсун. Бундаги «Вақ табиъатли»²² ўзбеклар (сартлар) орасинда юруб тирноқ остидан кир изласун. Бир йил тўлғач ғозонға қайтуб, шап эттириб²³ «Вақ табиъатли» ўзбеклар (сартлар)²⁴ ҳақинда вақ-тиягин²⁵ нашр этсун. Ул агар шулай этса бик шап муҳаррир²⁶ була, сабаби

¹⁴ «Абомуслим» — Фитратнинг драматик асари.

¹⁵ Дорул фано — бу дунё.

¹⁶ Танча кўрпани иссиғлаб бериш — югурдаклик, хизматкорлик; лаган-бардорлик.

¹⁷ «Ислоҳи мадорис» — мадрасаларда ўқитиш услубини янгилаш.

¹⁸ «Оламгирия» — «Оламгири фатова» — ўн олтинчи асрнинг иккинчи ярмида Бобурийлардан Аврангзёб Оламгирининг буйруғи билан ёзилган фикҳ китоби.

¹⁹ «Раддул мухтор» — фикҳ китоби, муаллифи Муҳаммадамин Аш-шаҳир ибн Обиддин, ҳижрий 1306 йилда Афғонистоннинг Маймана шаҳрида ёзилган.

²⁰ Маташмоқ — уринмоқ, ғимирлаб юрмоқ; овора бўлмоқ.

²¹ Ибташ — ўртоқ, дўст.

²² «Вақ табиъатли» — пасткаш, майда гап.

²³ Шап эттириб — тўсатдан.

²⁴ Вақ-тиягин — майда-чуйла.

²⁵ Бик шап — жуда яхши, жуда соз.

²⁶ Муҳаррир — ёзувчи.

иштиҳор²⁷ була. Ўзи айтмишли шунинг билан Ғалимжон Иброҳимовнингда кимлигин очуб сола...

Зинҳор²⁸ келсун али Ш. Бойчура, зинҳор Фотиҳ Бурнашнида* ослун Бойчура... зинҳор ипташкаим!^{29,30}

Жулқунбой

«Туркистон» — 1923 йил, 1 январ, 43-сон, 5-бет

ЛУЗОНДА КҮНГИЛ ОЗИШЛАР ВА ИСИРИҚ СОЛИШЛАР

Ҳангама

Радио хабарларидан

Лифлид-20. Озчилик ташкил этган эркатойлар масаласини қарай-турган шаллақилар камисияси кеча шундай таклифлар киргизди:

1. Ҳазрат Исонинг туғулиш байрамида (рождествода) Туркия ҳукумати христианларга ҳадялар тарқатсун.

2. Туркия қўл остида бўлган христиан хотин-қизлари дунёга «Янги итбачча» ташласалар (ҳаромзодалари ҳам шу ҳисобда) Туркия ҳукумати тўхтовсиз суюнчиларини берсун.

3. «Янги туғилган ҳаромзодалар»нинг ногорачисига, юпқа-чўзмасига, бўйнига осатурган олгун бутига ва бешик тўйисига ҳам кафил бўлсун.

4. Туркия хазинаси христиан бутхоналарига ҳар йили янги қўнғироқ ишлатуб берсун.

5. Христианларга мутобиъатан¹ ҳар бир турк ўз уйига «Она худо билан бола худо»нинг суратларини оссун.

²⁷ Иштиҳор — машҳур.

²⁸ Зинҳор — илтимос.

²⁹ Ипташкаим — ўртоқжоним.

³⁰ Қозон шаҳрида нашр қилинувчи «Бизнинг байроқ» номли газетда Шариф Бойчура катта мақола ёзиб, унда жумладан шундай деб ўтади: «Туркистонда татар очларин қарши олув яхши бўлмади. Оларга... ўғай онанинг ўғай болага муносабати кибикрак муомала этилуви кўзга ташлана эди». «Шаҳарли ўзбекларнинг ғоят зўр улуши фавқулдда вақ табиъатли, бир тийин учун улатурган, кишр (сабзи) тураб сотувчи вақ савдогар; олар нугой — урусларга бир тилим икмак (нон), ё бир оз оқча берувчи Қоф тови (тоғи) кучруданда зурга соний...» «...Бу йўлда (аёлларни) вақ савдогар йигитлардан паловга эсиртикчи (наша) солиб, эсиртиб фаҳш йўлина тортулар оз бўлмади». Қодирийнинг киноялари ҳам ушбу жумлалар сабабли эди. Шокиржон Раҳимий ҳам бу мақолага қарши: «Уйингга кириб ошингни ер, ташқари чиқиб бошингни ер», — номли катта мақоласи билан «Туркистон» газетасининг январ ойи сонларида жавоб берган эди.

¹ Мутобиъатан — тобе бўлган ҳолда.

6. Ҳар бир бўйнига беш вақт намоз фарз бўлган турк, ўқуған намозидан кейин христианлар ҳақиға дуо қилмоққа виждонан мажбур бўлсин.

Агар турклар ушбу таклифларни бош тўлғамай қабул қилсалар, иншооллоҳ, ўт балосидан, сув болосидан ва бошқа анвойи турлук зиён-заҳматлардан эмин бўлғайлар.

Таклифчилар ўз талабларини турклар тарафидан лом-мим дейилмай, қабул қилинишиға ишонған эдилар. Лекин Туркия вакили Ризо Нурибек* бу таклифларға қарши шундай жавоб берди:

— Таассуфки, биз бундай эркаликларға қулоқ бера олмаймиз.

Бу жавобдан сўнг бутун иттифоқчи вакиллариға безгак касали арз бўлиб икки парашокдан хинин² истеъмол қилишдилар. Керзўнинг* кўнгли озиб қолиб ва назилус-кинначиға югурди. Иккинчи томонда Исмаат поша* билан бизнинг Чичерин тўра Ризо Нурибекка исириқ солдилар. Бу кун Лузонда қизиқ томошалар бўлди.

Таржимон: Жулқунбой
«Туркистон» — 1923 йил, 5 январ, 44-сон

² Хинин — безгак касалининг дориси.

³ Назилус-кинначи — киннани туширувчи.

⁴ Лузон (Лозанна) конференсияси — Яқин Шарқдаги вазиятни тартибга солиш мақсадида Швейцариянинг Лозанна шаҳрида 1922 йилнинг 20 ноябридан 1923 йилнинг 4 февралигача халқаро конференция бўлиб ўтди. Унда Англия, Франция, Италия, Греция, Руминия, Югославия, Япония, АҚШ, РСФСР, Туркия қатнашади. Кўрилган масала: Туркиянинг мустақиллигини тан олиш ёки олмаслик. Қора денгиз бўғозларининг иш тартибини белгилаш. РСФСР нинг бўғозлар хусусидаги масала Ленин томонидан ишлаб чиқилиб, улар тинч ва ҳарбий ҳолатларда ҳарбий кемалар учун ёпилиб, фақат савдо кемалари учун бутунлай очиқ эканлиги назарда тутилган эди. Англия вакиллари эса, Туркия бетарафлик йўлини танлаши, бўғозларни қуроллардан холи қилиш ва унинг устидан Антанта давлатларининг назорати ўрнатилишини талаб қилди. Туркия ўзини иқтисодий, ҳудудий ва бошқа масалаларда ёрдам беришини назарда тутиб Англия вакиллари бу таклифига рози бўлди. Лекин Англия вакили Керзон: «Туркия мустақилликка эришиш учун ушбу талабларни бажариши лозим» деб, қуйидаги шартларни қўйди:

1. Халифаликни бутунлай бекор қилиш;
2. Халифани Туркия ҳудудларидан ташқарига чиқариб юбориш;
3. Унинг мол-мулкни мусодара қилиш;
4. Давлатнинг диндан ажратилганини эълон қилиш;

Туркия бу шартларға рози бўлмайди. Зотан, Европанинг бош мақсадоғояси, азал орзуси мана шу сўнги шартлар эди. У бунга кейинроқ, 1924 йил 24 апрел куни эришди. Мақола муаллифи Антанта давлатларининг Туркияға қилган таклифларини ана шундай кинояли тарзда танқид қилиб ўтган эди.

ИККИ ОҒИЗ ТАРИҚАТДАН ҲАМ БЎЛСУН

Ҳангама

Хилват кунлари¹ ҳам яқинлашди. Кўрпа ёстиқни сотиб бўлса ҳам баъзи совуқ сўфилар Туркистон йўлини — Султонул-орифин² қабрини кўзлай бошладилар. Фақирингиз ҳам тариқат ишларидан унча бепарво эмасман. Тўқсон тушуб³ даҳага кириш⁴ масаласи чиқғач, фақирнинг кўз ўнгига ёғлиқ хасиб, қизил палов, аччиғ сомса, заҳардек чой гавдалана бошлайдир.

Ўзимизнинг шаҳардан топилиб турганда Туркистон шаҳарига бориб юргум келмайди. Бултур ўзимизнинг Ҳазрат эшон ҳам Миён бузрукнинг рақобатига «даҳа» ўлтуришни одат қилуб кўрган эдилар, натижа жуда яхши чиқди. Ўн еттита хилватхона тикилди. Ўттуз

¹ Хожа Аҳмад Яссавий Сўфийлик маъзаби — яссавия сулукуига асос солди, илоҳий ишқни куйлади, Аллоҳ жамолига мушаррафлик фақат узият-хилватда, зикру самодда, вуҷуди мутлақ билан суҳбатда деб билди. Яссавий «етти» рақамини илоҳий билиб, «Тариқат йўлида етти кун хилватда бўлиш 40 кунлик чилла ўтириш билан баробар» деб муридларига уқтирган. Дастлаб хилват Яссавийнинг руҳсатига кўра уч жойда — Туркистонда, Сайрамда ва Қорамурт қишлоғида ўтказилган. Хилватни ўтказувчи шахслар — шайхулислом — шарият билан боғлиқ ишларга жавобгар; ноиб ҳужжали ишларига жавобгар; сўфидонишманд — намоз пайтини эълон қилиш ва ҳофизларга, зокирларга навбат берувчи; сўфичироқчи хилват иштирокчиларини жойига ўтказиш ҳамда ҳалим ва таом тарқатиш вазифасини бажарганлар. Туркистон хилвати жаҳйда — декабр ойининг сўнгги жумасидан бошланиб етти кун давом этган. Чоршанба ва пайшанба «Айём кунлари» ҳисобланиб, пайшанба — вазифа кунни аҳли мўминларга ҳалим ва холвайтар тарқатилган. Жума кунни ҳам пешин намозидан сўнг ҳалим тарқатилган. Таомдан сўнг муридлар азизларни қўлда кўтариб хилватхонага келганлар. Йўлда ҳофизлар ҳазратнинг бевақт вафот этган ўғлига атаб «Охинадомат»ни куйлаганлар. Ҳар бир азиз ўз қавми билан Яссавий қабрини зиёрат қилиб, сўнгра хилватхонага тушган. Азизлар меҳробда қўлида тасбеҳ, бўйнида оқ рўмол (зикр) билан ўтириб фотиҳа бергач, ҳофизлар «Муножот»ни айтганлар. Ҳофизлар ғазалхонлик ва мақомотлари билан етти кун-туп ҳофизлик қилганлар. Хилватда иштирок этиш ҳофизлар учун ўзига хос кўрник бўлган. Улар асосан Яссавий ҳикматлари, Навоий, Фузулий, Атонийнинг ғазалларини сўфийларнинг камолотга етишадиган тўрт босқич — шарият, тариқат, маърифат ва ҳақиқатга мос равишда куйлаганлар. Оғир, салмоқли талқин бора-бора тезлашиб, авжига чиққан. Зикрчилар ҳам ҳофизларнинг мусиқий овозига мос равишда тебраниб ўтириб, талқиннинг тезлиги ошган сари тебранганлар ва охир жасавага келганлар. (Тасаввуфнинг яссавия тариқатида зикр тилда (зикр-жаҳрий), нақшбандия тариқатида эса дилда (зикрал-хофий) айтилади. Зикр пайтида мусиқий талқин жуда таъсирли бўлиб, уни «самъа» (арабча — само эшитмоқ) деб атаганлар, хилватда «зикр-само» (эшитиб, худони ёлга олиш) атамаси шундан пайдо бўлган. Хилватхонадан бир ҳафта ўтгач, жума кунни пешин намозидан кейин чиққанлар. Ювиниб, янги кийим кийганларидан сўнг, уларни муридларни кўтаришиб, уйига олиб борганлар. Сўфидонишманд навбатдаги хилватни эълон қилиб, мурид ва иштирокчиларга руҳсат берган. Азизларни бир неча кун давомига халқ зиёрат қилган.

² Султонул-орифин — Яссавийнинг илмий рутбаси.

³ Тўқсон тушиш — уч ойлик қиш.

⁴ Даҳага кириш — масжидда ўтириб, гуноҳларидан ўтишини сўраб, тонг саҳардан кун ботгунча ўн кун тоат-ибодатда Аллоҳга илтижо қилиш.

бештача муридлар даҳага ўлтурдилар. Ҳар кун намозшомдан кейин мас-жиднинг ичида сайл, хилватда ўлтурган ошна, оға-инининг олдиға кир-сак узоқ-яқин ёр-дўстлардан келган анвоёи турлук неъмат, қозоқ бовур-ники ҳам қолмасун десак, яхна эт, эй... қайси бирисини санай энди...

Қоринни дўппайтириб олғандан сўнг бошланади жаҳр. Ҳазрат эшон меҳробда, ҳалқанинг бир чеккасида иккита ҳофиз, бир пайт зикр, бир пайт ҳикматдан ҳофизлик, йиғи-сиғи, аросат! Бу вақтда тош битиб кетканлар ҳам эрийдир, дуо олиш учун бир онда эшон бобомиз қоғоз оқча билан меҳроб оралаш кўмилган... ким ўғул талаб, ким қиз талаб, ҳой бовур, нима тилагингиз бўлса қўл дуода, ҳонақоҳ ичи қизгин бозор.

Нима кўп дунёда, ёмон кўп, яхши ишни кўра олмағучилар кўб. Шу яқин орада ўзининг қўлидан эшонлик иши келмаган муллалардан бит-таси: «Хонақоҳда савдо иши ҳаром. Бас, савдогарликдан иборат бўлган «зикр самоъ» ҳам ҳаром!» деб юбормасунми, бетамиз!⁵ Узоқ-яқиннинг халфа муридлари ҳалиги пештахамни⁶ ушлаб олуб «Ҳайф санга!» дей-ишдилар. Маҳалла аҳлининг ҳамияти диниялари кўзгаб кетиб тиюқсиз-ни юртчиликдан ҳам чиқаришға қарор беришдилар. Эшонимизнинг «Илми ботиналари» кўб бўлса ҳам «Илми зоҳириялари»⁷ бир оз бема-зароқ. Бўлмаса ҳалиги мулланамонинг кофирлиги билан ҳукм қилиш мана-берда турган гап эди. Шундай бўлса ҳам маҳалла юрт оғаси муф-ти аълам⁸ бўлса шунга етти танга пул билан югуруб турубдир.

Фақирингиз маҳкамаи шаръиянинг⁹ ишсизлигига туруб-туруб ҳай-рон қоламан. Пайти келганда шундайин бемаза муллаларнинг кофирли-ги ва тошбўрон қилиниши билан ҳукум қилуб дунёда ўзидан бир от қолдирмайдирми? Ҳар ҳолда дунёда эр зоти қуриган кўринадир.

Муҳиббут-тариқат¹⁰ Жулқунбой
«Туркистон» — 1923 йил, 12 январ, 46-сон, 2-бет

⁵ Ҳар қандай мазмундаги савдо ишларининг хонақоҳда ҳаромлиги «Ҳадис»да тасдиқланган. Зикрни бошқарувчилар ва зикрчилар одамлардан Аллоҳ йўлига леб ҳалияр олганлар, бу моддий манфаат ҳаром дейилган.

⁶ Пештахам — оғзи бузук.

⁷ Илми ботина — диний илмлар, руҳий илмлар.

⁸ Илми зоҳирия — табиий фанлар.

⁹ Муфти аълам — шарийат қонунларини талқин қилувчи, шарийат ва ҳуқуқ масалалари юзасидан ҳукм чиқарувчи, фатво берувчи лавозимли уламо.

¹⁰ Маҳкамаи шаръия — 1923 йил Турк МИКнинг руҳсати билан тузилган. Низомга кўра бу муассаса «Омма ўртасила тараққиёт, маданият ва инсоният масалаларни тарқатиш» мақсадида тузилган, шуниингдек, у ҳукумат билан халқни бир-бирига яқинлаштириши, динни ислоҳ қилиши, исломда бўлган турли кераксиз оқишлар билан куралиниши, оммавий диний ташвиқот олиб бориши ва фанний фикрлар тарқатиши учун кадрлар тайёрлаши лояим эди. Ушбу вазифаларни бажара олмагани учун бу жамият ўша йили ёпилган.

¹¹ Муҳиббут-тариқат — тариқатни севувчи.

ЧУВИ ЧИҚДИ

Ҳангама

*Шариятсиз киши учса ҳавога,
Кўнгил берма унингдек худнамога!*¹

Сўфи Оллоёр

Тўртта бемаъни бир ерга йиғилиб олибдир-да, отини «Маҳкамаи шаръия» қўйибдир.

— Маҳкамаи шаръия очдиқ, шарияти набиянинг² равнақини истасангиз бизнинг ёнға марҳамат қилингиз! — деб рўкач учун содда домлалардан бир нечаларини ўз ичларига олибдирлар-да, уялмай-суялмай «Тошканд маҳкамаи шаръияси» деган вивескани ҳам Кўколтош мадрасасига осибдирлар.

— Эй уялмаганлар! Бу кун бўлмаса, эртага сиримиз очилиб, шарманда бўламиз деб ўйламадингизларми?

Алҳамдулиллоҳ сумма³ алҳамдулиллоҳким, аҳли мусулмонга ашрорун-носнинг⁴ зарарлари тегмай туриб «сирлари» очилди. «Маҳкамаи шаръия» деганнинг чуви чиқиб, бизнинг томондан бир парча чурук латтага тугилди.

«Маҳкамаи шаръия»нинг чувининг чиқиши жуда осон бўлибдирким, эшитуб зиёда хурсанд бўлдиқ ва аҳли солиҳ⁵ диндошларнинг анзори олийларига⁶ тортиқ қилишни ўзимизға фарзи айн билдик:

«Маҳкамаи шаръия»даги «Ислоҳи мадорис»чилар (ба чимаъни?) ҳаракати беҳудага юз қўюб, мадрасаларга янги усули дарс ва янги мударрис тайинламакчи бўлганларида А. аълам домла жаноблари мударрислик учун ўз тарбияларида етишкан зотларни таклифи босавоб қилибдурлар. Аммо ислоҳотчилар бу таклифи босавобни рад айлаб, чиртинг-пиртинглар билан жавоб бериб, ҳаракати нописандада бўлибдурлар.

¹ Илмсиз киши олий мартабага эришса ҳам ундай худбин, шуҳратпараст, рижор одамга ихлос қилма.

² Шарияти набия — пайғамбар йўли.

³ Сумма – яна (худога шукр).

⁴ Ашрорун-нос — ёвуз одамлар.

⁵ Аҳли солиҳ — тўғри йўлдан юривчилар.

⁶ Анзори олий — улуғ назарлар.

⁷ Таклифи босавоб — тўғри таклиф.

Иккинчи, Шомий домла* деган бемаъни мажҳулун-носнинг⁸ ўрнига мулла Зиёуддин маълумун-нос вал-хос вал-авомни⁹ мударрис бўлсун, деб меҳрибончилик қилган эканлар. Яна ул бемаънилар дағаллик айлаб ва яна бунинг устига бирмунча шўртумшуқлик¹⁰ ҳам қилибдурлар.

Учунчи, «Мадрасаи шукрхония»ни булғатуб олудаи нажас¹¹ айлаб ётган жамоаи жадидни калтак олиб ҳайдамоқ маҳкамаи шаръия афродига¹² фарзи айнди¹³, деб меҳрибончилик қилганларида яна улар суслик кўрсатибдурлар.

Шунинг ила А. аълам домлаға «Маҳкамаи шаръия»нинг сирини очилиб «Маҳкамаи жадидия»лиги ошкор бўлибдур. Ва яна «Ҳамияти диния»лари жўшка келиб «Маҳкамаи шаръия»да шарийат йўқ экан!» деб хитоб айлабдурлар. Ва яна «шайхул-ислом»лик мансабларидан ҳам истеъфо берибдурлар. Ва яна «Маҳкамаи шаръия»нинг чуви чиқибдур...

Мулла Жулқунбой

«Туркистон» — 1923 йил, 25 январ, 50-сон

БИР ЧИМДИМ БИЛДИРИШ

Кўчада учраган ҳар бир елкаси яғирнинг чопонини ўғурлаб олмоқ одатим бўлмагани учун ҳар кимга ўхшаб бекорга кучана бергим келмайди.

Ўқувчи ўртоғим, маълуминг бўлсинки, ман ҳар вақт санинг кўнглинга қараб жиннилик қила бермайман; қалам деган нарса ҳам ўқлоғи эмас. Аммо отамни партияга киргизиб олиб унинг «ҳа бер»идан қутулуб олсам, ундан кейин хурсанд қилиш меним вазифамдир. Ҳозирча хайр, ўртоғим!

Жулқунбой

«Туркистон» — 1923 йил, 1 феврал, 53-сон

⁸ Мажҳулун-нос — одамларга номаълум.

⁹ Маълумун-нос вал хос вал-авом — юқори ва қуйин табақа одамларга маълум одам.

¹⁰ Шўртумшуқ — жаҳли тез, жиззақи.

¹¹ Олудаи нажас — ахлатга булғанган.

¹² Афрод — фардлар. кишилар.

¹³ Фарзи айн — лозим.

ХУСУСИЙ МАКТУБЛАРДАН

Ҳангама

Каминалари хусусий кабинетларида ўлтуруб, янгигина пўчталӣўн томонидан топширилган дўст-душман мактубларини ўқуб, гоҳ кулар эдилар, гоҳ йиғлар эдилар. Дўст-душман мактубидан бир неча нусха:

«...Оёғингга қараб юр!.. Кечаги газетда ҳақимда алжиганингни бу галча бола-чақанг ҳурматига кечирдим. Йўқса битта каллакесарга заказ берилган эди... Имзо...»

Резалютсия¹: ўзим ҳам жондан тўйганман!

* * *

«Биродар! Қўчқор подачининг сигири тескари туғубдир. Шунини ўхшатуб газетингга ёзмайсанми? Ўзи жуда қизиқ гапда!..

Имзо...»

Резалютсия: саники ҳам маъкул!

* * *

«Ўртоқ! Ман санинг шаҳарнинг четроғида туришингни биланман. Шунинг учун сандан бир илтимос бор. Худо учун илтимосимни рад қилма. Оилам ила яқинғинадан бери бир балога йўлиқдиқ. Ёлғиз мангина эмас, бутун маҳалла аҳли йўлиқдилар. Бу воқияга энди уч ойлар чамаси бўлди. Кундузлари ҳарчику нотинчлик билан ўткурамиз. Аммо кечалари! Сўрама биродар, бизнинг ҳолимизга мушуклар йиғласун! Бир чимдим ухлаш йўқ, бутун кечаси жонсараклик. Ўзимизни ҳам қўябера, ҳаммадан ҳам бешикдаги болани айт... Эй, бечора-бечора, санинг нима гуноҳинг бор эди?!

Товушинг ўчкурнинг товушини эшиткан сайин бешикда ётқан гуноҳсизнинг ўтакаси ёрилиб шайтонлайдир. Эртасига бутун кун домла хўжа қилуб умримиз ўтадир...

Бунинг маҳалласига дев дориган² экан, деб ўйлай кўрма. Бу унинг олдида ҳеч нарса. Аждарҳо пайдо бўлғандир, деб ҳам ўйлама. Чунки биз аждар деганингдан ... оламиз, бу ўзи ажиб бир бало, хунук бедаво!

¹ Резолюция — қарор.

² Доримоқ — келмоқ, ораламоқ.

Энди бўлмади, энди уйни ташлаб қочаман. Йўқ, у турсун — йўқ ман турай. Санга илтимос шулки, ўзинга яқин ердан бир ҳовли топ, ман кўчай шу маҳалладан, бошимни олиб кетай шу уйдан. Бир мангина эмас, бутун маҳалла кўчиш қасдида. Бечоралар: «Шаҳардан ҳовли топилмаса уязга бўлса ҳам чиқиб кетамиз», дейдилар.

Ўзи ажиб бир бало, ишонмасанг бир кун кел, бутун тун мижжа қоқтирса, ҳар нарса де. Санга байталмоннинг отини айтиш-ка ҳам юрагим йўқ. Хайр нима бўлса ҳам айтай: «Шарқ» саҳнаси билан «Турон»³ нинг тўртта карнайи га-а-а-а-ат, га-а-а-а ту-у-у-га-а-а-аат! Фарт-фарт-фарт! Ҳа товушинг ўчкур, ҳа, эгасиз қолгур!

Махсидўз маҳалла: Имзо...»

Резалютсия: шу гапинга номаъкул бузоқнинг гўштини ебсан. Жимгина қимирламай уйингда ётабер. Товуши санинг маҳалланга ёқмаган карнай «Шарқ» «Алт мусиқия» сидан бир навъидурки, унинг инсонга уч турлук фойдаси бор, дейдилар. Чунончи:

1. Ҳар инсон, форсийча «хар», ўзбекча «эшак» деган ҳайвоннинг нағмаи жонсўзини эшитсун ва ё карнай товушини!

2. Мусиқийшуносларнинг сўзларига қарағанда, бу икки жонворнинг товуши ижрои таъсирида баробар бўлуб, кишининг миясини тўлғузар экан ва яна руҳига озиқ бўлуб табиъатини ҳам нозиклашдирар экан!

3. Хусусан, карнай бизнинг халққа гипнўтизм қабилдан таъсир бериб, беихтиёр карнай товуши чиққан томонга югуртирар экан. Шу муносабат билан «Турон» ва «Шарқ» саҳналарининг картина белатлари чақа пул бўлуб, мурод-мақсадга етилар экан.

Мана укажон, кўрдингизми, карнай деган «Алт мусиқия»нинг «Ҳикмати комедия»сини! Кўчаман-нетаман деб ўлтурмангки, миянгиз тўлсун ва ўзбек миллатига оз деганда бир маҳалла мусиқийшунослар етишсун!

Торт-ей, карнайингни, садағанг кетай!

Жулқунбой

«Туркистон» — 1923 йил, 6 феврал, 57-сон

³ «Шарқ» ва «Турон» саҳнаси — Тошкентнинг Эски жўва майдонидаги Махсидўзлик кўчасида, эски ҳарбий комиссариат биносида бўлган.

⁴ «Алт мусиқия» — паст овозда чалинувчи асбоби.

ҚУРБОН БАЙРАМИ

Ҳангама

Бойларникида имлама, хасисларникида димлама.

Бу кун қуввати келган ҳар бир «муслмони комил» ўзлариға ўхшаган бир ҳайвонни қурбон қилади. Қурбонлиқ қилган муслмонларға охиратда бўладирган имтиёзлардан қуруқ қолмайлиқ, деб машҳур сиёсий тулки лорд Керзўн ҳам бу ҳайит Лондон халқи учун бир қўй қурбонлиқ қилмоқчи бўлди. Чунки у дунёда сирот кўпруги¹ деган ваҳмалик бир нарса бор эканига Керзўн ҳам ишонибдир. Ҳар кимнинг бу «Қиличдан тез, қилдан нозик кўпрук»дан ўтиши мажбурийдир. Керзўндан каттароғи ҳам муслмонларнинг ақлиға ҳайрон қолмасдан мумкинми? Сирот кўпругидан ўтиш учун бир мингта ҳаво флотининг икки чақача аҳамияти йўқдир. Қурбонлиқ қилган қўйни минасиз-да, пилдираб ўтуб кетаберасиз-да, тўп-тўғри сиз учун ҳозирланган жаннатга кириб, бир қулоғи бу дунёға юз минг баробар келадирган ҳур², бурнининг катаги мана шу Туркистон ўлкасига бир юз миллион баробар келадирган филмонни³ бир тийин налўт тўламасдан тасарруф қилаберасиз («Мифтоҳул-жинон» таъбири). Мана бу имтиёзлардан кимнинг шўппайиб қолғуси келадир.

Ҳамма ҳам роҳат ва саодатни яхши кўрадир. Баҳо ҳам унча қиммат эмас: бир қўй ё икки кишига бир ҳўкуз, вассалом... Тағин бу томони ҳам бор, қон чиқарилса кифоя.

Бойларимиздан Салимсоқ семиз бултур қилган қурбонлиғи билан қизини чорлади. Қўчқорхўжа акам жўраларига гап берди. Болтичўлоқ маҳалла сўфиси билан имомини ва ҳам уч-тўрт маҳалла муштумзўрларини имлаб қурбонлиғини едириб юборди. Булар-ку майли, Ёдгор семиз шундай бой бўлса ҳам зиқна-да, қурбонлик гўшт-ёғини димлаб қўйди.

Бу тўғрида ҳеч кимга айб қўйиш керак эмас. Қурбонлиқ гўштлардан очларға насиба чиқариш учун пайғамбарнинг декрети босилган қонунлар мажмуаси ҳам умматлар қўлиға теккани йўқ, уламолар қўлиға теккан бўлса ҳам улар бундай буйруқларни бекорга чиқарганлариға қўб замонлар бўлди.

Қон чиқди — кифоя.

¹ Сирот кўприги — дўзах устига тортилган қил кўприк.

² Ҳур — жаннатда бўладиган гўзал фаришга қиз.

³ Филмон — жаннатда бўладиган гўзал хизматкор йигит.

Ҳай-ҳай, қандай яхши... бу дунёда қадри йўқ мусулмон оға-иниларнинг у дунёда бундай роҳат билан кун кечиришларига ҳасад қилгучи кофирларнинг кўзи чиқсун.

Мусулмонлар учун жаннатнинг баҳоси бир қўй, икки кишига бир ҳўкуз, туя бўлса ҳам майли. Қони чиқарилса кифоя. Ҳай-ҳай, ҳамма пайғамбарнинг уммати ичида бахтиёр Муҳаммад уммати. Ҳай-ҳай, бу давлат бизга етмасми, Муҳаммад умматидирмиз.

(Ж—К)

«Туркистон» — 1923 йил, 24 июл, 160-сон

Ҳ У Қ У Қ

Кичкина фелетўн

Хотун-қизларимизга бағишлаб

Азбаройи Худо айтингиз-чи, ҳуқуқ деган нарса ўзи нима?

Ҳуқуқ нимадан иборат? Гуваламики, уни биз майдалаб ҳожатимизга яратайлик?! Нима ахир? Бунинг жавобини — «ҳуқуқ» деган дарди бедавони бўйнига осиб олганлардан сўраймиз.

Шўролар ҳукумати ҳар бир чоти айри, боши юмалоққа, ҳар бир ҳайвони нотику ва ғайри нотиққа ва ҳар бир инсу жину деуу парига том-том боло-боло бом ҳуқуқ берди, деб гапуришадирлар! Бу тўғри-ми баковул.

— Ясовуллар, қозию куззотлар бу гапка, бу ишларга тушунадирларми?

Гап бундай: ўзингизнинг Халча опангиз; аллақердан ҳуқуқ текширадирган бўлуб, эрга берилаётқан бир қизнинг уйига борибдир. Хайр, яхши — текширсин.

Нега энди 13 ёшлиқ Ойнисани оёғидан, қулоғидан чўзиб, елмай, югурмай 18 ёшга кўядир?

Тагин бир иш: масалан, ўзингизнинг Зайнаб опангиз: эридан, қўйинг-чи, уйдаги ҳар бир ясси-япасқи қинғир-қийшиқ, аживатараладан ейдур калтакни; шилқ-шилқ; ўзи оч, боласи оч; нон деганда ғириллайдир кесак... Бечора опангиз ундан-бундан сўраб-сўроғлаб борадир катта вивескалик бир ҳуқуқ олиб берадурганга. Йиғлайдир, сиқтайдир, арзи бандалик қиладир; аммо қўл қуруқ, ёлғиз бош!

¹ Том-том боло-боло бом — мукаммал.

Чақириладир эри, ёнида уч-тўртта гумашга, илтимосчи, азайим-дон, тутатқи, иҳи-пихи, гап бийрон, фарч-гурч, ўлли-булли, ўлумдан хабаримиз бор бундан йўқ!

Мурофаа²: икки коски³, яна бир гуржи. Қанақа гуржи дейсиз? Ҳа, тушунадурған мухторият, фалон писмадону гуёки бу мажлиска ўзи шундай қиртиш⁴ қидирибгина келган, тавба!

— Зайнаб опа, оғзинг қайси?

Бечора қулогини кўрсатади.

— Ҳуқуқ!

Ёнида жаллод ва бошқа қасамхўрлар; Ғўдайиш, пичинг! Бечора дир-дир қалтираған, қози маҳсимнинг ҳам гаплари айлантирмалик:

— Ким яхши?

— Эрим, почча!

— Ким ёмон?

— Ҳуқуқ, почча!

Ҳуқуқ — гап билмаган, иш билмаган Зайнаб опаларники эмас, шайтон устози бўлган Ҳожи Абдиларники, шайтон мардикори бўлган Салоҳиддин муфаттинзодаларники! Шоир Хоқоний⁵, дегандек: Ҳолати манҳусад⁶а қолган «ул» эмас, тўртта наҳсинг орасида боши айланган ану бечора!

Гап кўп, кўмир оз, кези келди, бир ёздиқ!

Ҳақиқат эълони: Жулқунбой

«Туркистон» — 1923 йил, 24 декабр, 213-сон

ЧИҚИБ БОЗОР АРО ПОШШОЙИ ТАНГА КИРИБ ЎЛТУРДИ КЕТКАН ЖОН-ТАНГА

Кичкина фелетўн

Ана энди туфлаб тугадурған пуллар ҳам чиқди... Отанга раҳмат, дадаси кўрган!

Ман-ку, ҳали тангани ушлаб кўрганим йўқ, аммо ўша моянахўрлар янги пошшойи тангадан йигирматасини бир қўлга ушлаб иккинчи қўлга қатор тушурсалар борми, жиринг-жиринг, шалдир-шулдир-да!

Тусингдан айланайнинг кўрими ҳам яхши, товуши ҳам худди қизларники, бежирим... Девонахонингизнинг бир тилагим бор эди-

² Мурофаа — суд мажлиси.

³ Коски — оғзи бузуқ.

⁴ Қиртиш — кушхонада туёқ сўйилганда терисини туз сеппиб жийлашдан олдин ички томонидаги пай-шалхақлари қиртишлаб олиб ташланади. Бу қиртишларга доим дайди итлар мазахўрак бўлишади. Бу ҳолатни мажозан доим бировникида қорнини тўйдириб юрган одамга нисбатан ҳам айтилади: «Ҳа, у қиртиш еб катта бўлган» дейишади.

⁵ Муфаттин — фитначи, ифвогар.

⁶ Манҳуса — ювинмаган, наҳс.

ки, энди ул ҳам бўлди. Яъни ўша ўроқ билан болғаю бир тутам бошоқни қоғозда эмас, ана шунақанги боши тошдан бўлган нарсанинг устида кўргим келар эди. Шукр, ўзим ушлай олмасам-да, оға-иниларнинг қўлларида кўрдим; оға-иниларнинг бошлари омон бўлса шунақанги кўрсатиб юраберарлар-ку, ахир! Нима, ман уларнинг тангасини еб кўяманми?..

Беш кундан сўнг чақабой чиқсалар, ўн кундан кейин тилла тўрам² ҳам чиқарлар, а? Энди биз ҳам боққолнинг олдиға бориб бир миллиарт, ўн миллиарт³ деб оғиз кўпуртириш ўрнига елкамизни сиқибгина: «Бир пақирга³ носвой, бир мирига⁴ савзи!» деб айтармиз-ку.

Бердибой акам бўлса: «Э ука, болшевойингнинг пулидан хафа бўлдим-ку, ҳисобини билиш бир сари, курсинига тушиниш икки сари... Бизларга ота-бободан қолган чақачамизни чиқариб берсин!» дер эди.

Ман:

*Сабр қилсанг гўрадан ҳолва битар,
Сабрсизлар ўз оёғидан йитар!*

— деганимда, бир тиллоин пулини курсиндан йиқилиб тушуб, ўзининг анча зарар қилганидан шикоят қилар ва «Э, ман, курсинидан зарар қилабериб буд-шудимдан айрилиб қолайми, ундан кейин бу итбачаларингни ким боқадир, а?» деб манга пичинг қилар эди.

Одамларнинг кўлидаги пул бўлуб юрган тамға қоғозлар энди кўзимга худди мохховға ўхшаб кўринадир. Аммо ман пошшойи тангасига⁶ қойил-да!

*Чиқиб бозор аро пошшойи танга,
Кириб ўлтурди кеткан жон-танга!*

Кейинги мисрани абжад ҳисобига олсангиз ба илми каромат (1924)⁷ тарихи чиқар.

Думбул девона

«Туркистон» – 1924 йил, 25 март, 248-сон

¹ 1924 йилда муомаладаги пулнинг қадри кетиб, пул ислоҳоти ўтказилган эди. Мақола шу муносабат билан ёзилган. Бу ерда муаллиф бир сўмлик ва эллик тийинлик сўлкавой пул ҳақида гапиряпти.

² Тилла тўра — 1922-1947 йилларда СССРда муомалада бўлган ўн сўмлик червон пул.

³ Пақир — икки тийинлик чақа.

⁴ Мири — беш тийинлик чақа.

⁵ Тамға қоғоз — танга пуллар чиққунча бир-уч-беш тийинлик гербли қоғоз пуллар муомалада юрган, гап шу ҳақда боряпти.

⁶ Пошшойи танга — червон пул.

⁷ Ба илми каромат — Аллоҳнинг каромати билан.

«МУШТУМ» ТАЪРИФИДА

Тарихга бир айланиб қаралса, муштнинг аҳамияти зогора нондек бўлиб кўз ўнгида гавдаланур. Аммо холи ҳозирамизга ҳам кўз қирини ташланса, мушт деган ҳайвони ғайри нотиқнинг сиёсатда подшоҳ, иқтисодда авлиё, фанда кимё ўрнини ишғол этганини кўрилуру. Буларни ҳам бир ёққа қўя туриб, муштнинг аҳамияти муҳиммасини ўзимизнинг манави маҳалла-кўйдан қидирилса тафтишотга тагин ҳам яқинроқ турилган бўлинуру:

Маҳалла-кўйларимизда битта-битта бўйни йўғон — бўйни ғавслар борлигини ҳар бир кимса билуру ва уларнинг маҳалла ижтимоётида ўйнайтурган рўллари ҳам катта-кичikka белгулукдир. Бизнинг текшириш ва кашфиётимизча асл хусусият бўйни йўғонлиқда бўлмай, унинг замиридаги муштдадир ва муштумзўрлиқдадир.

Лекин бу таъриф жаҳонгир ва буржуазия файласуфлари нуқтаи назаридан бўлиб, аммо пролетариатнинг муштка бўлган назарияси бунинг аксидир. Журналимиз шу кейинги қўли қадоқлар синфининг «Муштум»и бўлганлиқдан унинг маъноси ҳам ҳалиги таърифнинг тамоман тескарсидир.

Бу «Муштум» – зўрлиқ муштуми эмас, ҳақлиқ муштумидир; бу «Муштум» — зolimлар муштуми эмас, мазлумлар муштумидир. Шунинг учун бунинг маъноси ҳам бошқачадир.

— Ҳамманикига дўлона ёққанда, бизникига девона ёғди!

— Қовун, деб экканимиз шунғия¹ бўлуб чиқди!

— Олтун қўнғуз деб махтағанлари қора қўнғуз эканки, рўмолча билан бурунни ўрашга мажбур бўлдиқ...

— Боғдан гапирсак — тоғдан келадилар!

— Али, десак — бали, дейдилар...

— Шу йўсун: гулшан² разолатда³, гулзор сафоҳатда⁴, бозор сиёсатда, майдон ҳамоқатда⁵, бойимиз, мулламиз, эшонимиз, ёшимиз ва моховимиз, песимиз сайру гулустон этмоқда⁶ ва жунуни маърифат⁷, фунуни шайтанат⁸ водийларида масти-лояъқил кезмақдалар...

¹ Кўй — кўча.

² Шунғия — бошқа экинлар иллизидан озиқланадиган текинхўр ёввойи ўт.

³ Разолат — пасткашлик.

⁴ Сафоҳат — нодонлик.

⁵ Ҳамоқат — аҳмоқлик.

⁶ Жунуни маърифат — жинниликни маърифат деб билиш.

⁷ Фунуни шайтанат — шайтоний ҳунарлар.

⁸ Масти-лояъқил — ақлсиз даражада маст бўлиш.

Мана, шундай «овони саодат»⁹ ларда тўрт томондан мўралаб, эл ичига оралаб, ҳақиқатни қоралаб, яхшидан ёмонни саралаб;¹⁰ шахсий фарздан соф, тўғри юрмаганга боп бир «Мушти пурзўр» га эҳтиёж сезилди ва узоқ ўйлаб турилмай узоқ-яқин, дўст-душманларимизнинг кўмаклари умидида ушбу «Муштум» журналининг нашрига ҳам қарор берилди.

Тумшуғингиз устига янги меҳмон муборак бўлсин, афандилар!

Жулқунбой

«Муштум» — 1923 йил, феврал, 1-сон, 2-бет

СИЁСАТ МАЙДОНЛАРИДА

Сарлавҳани ўқугач, Пуанқаранинг лўттисидан¹, Керзўннинг Туркияга қилаётқан олифталигидан эшитамиз, деб кўнглингиз айнар. Воқибан бу тўғрида кўнглингиз айнаб, ҳазми қийин бўлган Ёвропо йиртқиқларининг куракда турмаган сиёсатларини «воқ» этиб қусуб юборишга ҳам ҳақлидирсиз. Тўғриси ҳам бу ит эмганларнинг тутқан сиёсатларини ҳар қандай Шарқ боласи осонлиқ билан ҳазм қила олмайди. Бундай заҳарзаққум олуд сиёсатни илон катлети, чиён сомсаси еб, Лўндўн рестўранларида нашгу намо қилган Керзўн чўчқанинг нозик меъдаси ҳазм қилмаса, эгаси ўлган эшакнинг гўшини (Германияни) Пуанқаранинг кўнгли тортмаса, бундай палид ва нажас сиёсатларни ишчи халқининг касби ҳалолгагина ўрганган меъдаси кўтара олмайди.

— Ёвропо балохўрлари, ўз ора «Олинг қуда-беринг қуда»ларни қачонгача мазлум Шарқ ҳисобига қилар эканлар? — деб сўрарсиз, албатта.² Бу саволингиздан нечоғлиқ сабрсизлик ва самимийлик ислари дунёни тутқанидек бунинг жавоби (агар ўзингиз, башарти аҳли салоҳ³ синфидан бўлсангиз, кўзингиз узоқни кўруб, қулоғингиз инқилоб қийқуруғини эшитса) ҳам ердан, ҳам кўкдан, ҳам тоғдан, ҳам тошдандир.

Қачонки бу муттаҳамларнинг балоси ўз ичидан чиқадир: қачонки Ёвропонинг ишчи деган синфи хуружга келади; ана шу вақтда

⁹ Овони саодат — бахтли замонлар.

¹⁰ Мушти пурзўр — бақувват мушт.

¹ Лўтти — найранг.

² Шарқ мамлакатлари бир неча юз йиллардан бери Европа ва кейинроқ эса АҚШнинг иқтисодий-сиёсий маънафаатлари доирасида келаётган бўлиб, 1910-1920 йилларда капиталистик кучлар бу мамлакатларни яна бир карра ўзаро тақсимлаётган эдилар. Масалан, Лозанна ва Гея конференциялари шу ниятдаги ҳаракатларнинг ҳосили эди.

³ Аҳли салоҳ — тўғри, ҳалол одамлар.

бу Шарқ елкасига миниб олган рўдаполарнинг мия қатиғи бурнидан келиб, жойи жаҳаннамдан белгуланадир. Аммо шунда ҳам Шарқ оғзинг қани деганда бурнини кўрсатиб ўлтуратурган бўлса, қассобдан гўш олиб баққол билан гаплашса, маданият деган лаш-лушдан қирқ газ нарига қочишни қўймаса, яхшиси шуки, ўзининг иссиғи ўрнини совутмасун, эшак аравасини тортаберсун!..

Лузончи муттаҳамлар билан Туркия вакиллари «борди-келди»-си масаласига келганда, муттаҳамларнинг лўттиси жуда ҳам эшак мия еган даражададир.

Бутун дунёдан ўзига кўмакчи излаган Туркия ўз ёнида Русиядан бошқасини кўрмайдир. Бизнинг Чечерин бўлса Туркияга юрак бериб: — Шаллақиларнинг дўқидан кўрқма! — дейдир.

«Яланғоч сувдан тоймас» дейдилар. Туркия бутун дунёнинг биринчи яланғочи бўлганлиқдан олабўжиларнинг ҳар бир «Ваҳималик картинка»сини кўришга ҳозирдир.

Жулқунбой

«Муштум» — 1923 йил, 2-сон, 2-бет

САЛОМНОМА

— Отқа қоққан тақадек, сувдан чиққан бақадек, бир мирилик чақадек — маъориф шўросига сало-о-ом!

— Ўзи четка буқинуб, шахсиятка тўқинуб, аллакимга чўқинуб — ўғри ушлаганга сало-о-ом!

— Кўрунган ер оқ салла, оқ бўлса ҳам бўш калла, оқу қора ҳам малла — Туркистон уламоларига сало-о-ом!

— Бошлариға соч қўйған, отларини ёш қўйған, фаҳш¹ деганни фош қилған, яна отини ёш² қўйған — думсизларимизга сало-о-ом!

— Масков бориб келибон, минглаб фойда қилибон, ҳафтада гап ейибон, томга карнай қўйибон; халқ қайғусин емайин, мактаб очай демайин; эллик-олтмиш қўй берган, саккиз кунлаб тўй берган — Туркистон савдогарларига сало-о-ом!..

Амма-холаси ҳаводор, айланай!

Келин янгаси: Думбулниса.

«Муштум» — 1923 йил, 2-сон, 3-бет

¹ Фаҳш — қинғир, нотўғри.

² Ёш — комсомоллар.

³ Думсиз — калта кийинган.

«МУШТУМ» ПОЧЧАМИЗГА АРЗ

Почча!

Биздан ҳол-аҳвол сўрасангиз, биз Тошканд деган бир шаҳарда турамиз. Шаҳримизни баъзи кексалар «Шош» деб, газетчилар «Туркистон маркази» деб ҳам атайдирлар. Биз, мана шу «ойнабандлик» шаҳарнинг¹ «Эшонгузар» отлиқ маҳалласида туруб ярим белдан лой кечамиз, лой, почча! Маҳалламизга тош терилса биз ҳам бошқалардек лойда шўлтиллашдан қутулсақ, деб мундан уч йил илгари «баладия бўлими»² га ариза берган эдик. Лекин баладиянинг «ана-мана, эрта-индин»лари билан шу кунгача сабр қилуб келар эдик. Ўткан кун бир хушxabар эшитуб «Ҳа, энди тухуми оғзиға келибдир» деб чопишуб баладияга борсақ: «Тош Юнусободға терилур, сизники кейинга қолдирилди» деган жавобни бердилар. Кейин билсақ, Юнусободға отбозорини чиқарилур экан. Кечагина ур калтак — сур калтак билан белгуланган отбозор бу кунга келуб оқсадими, бу қайси жинни қўйнинг калласини егандан чиққан ақл? Мана шу гапка нима дейсиз, почча?

Маҳалла муштумзўрлари

«Муштум»: *Баладия бўлими кўнглига келганини қилишга ҳақлиқ бир идорадир. Агар ул отбозорни мохховзорга олуб чиқамиз деса, сиз нима дейсиз? — Лой кечишдан зорланмангки, гуноҳкор бўлурсиз. Чунки одамнинг асли лойдир, тош эмасдир.*

«Муштум» — 1923 йил, 2-сон, 1 март

¹ «Ойнабандлик» шаҳар — эртакларда подшоҳларнинг саройлари «ойнабандлик», яъни кўркам, муҳташам, деб тасвирланади, муаллиф шунга ишора қилиб киноя қиляпти.

² Баладия — коммунал хўжалик идораси.

ИТ УРУШДИРИШ ИШЛАРИ

Кўкча даҳаси билан Бешёғоч даҳаларининг ораларидаги сиёсий муносабат қутулмаган жойда бузилиб кетиб, сан-манга бо-ришиб қолдилар. Бу бузилишнинг ибтидоси Кўкчанинг Чиғато-йи¹ билан Бешёғочнинг Чақаридан² ит урушдириш масаласи-дан чиқди. Чиғатойнинг ўн йилдан бери сув ўрнига сут бериб, зўрайтириб келган олапарини Чақарнинг аҳамиятсиз гуржиси қочируб қўймасунми. Бу воқиядан кўкчаликнинг катта-кичиги ҳаяжонга келиб Маллахоннинг тарихий итларидан бўлган «да-ванги»ни майдони харбга³ чиқардилар. Бу воқияга ҳар икки тарафдан ўн минглаб киши тантана ва дабдаба билан иштирок қилиб урушдириш маросими махсус дуолар билан бошланди. Гарчи уруш майдонларида бўлиш ҳавфлик бўлса ҳам на чораки, тўғри хабар олмоқ учун муҳораба⁴ устида ҳозир бўлмоққа маж-бур эдим.

Ярим соатлик қонли «Гов-в-в-в-в, гув-в-в, ов-в-в, ов-в-в»дан сўнг Маллахоннинг давангиси мағлуб бўлуб, фажеъ бир суратда яралан-ди, баъзиларнинг тарбузлари қўлтўқларидан тушуб, кўнгил озиш-лар ҳам воқия бўлди. Бешёғоч оға-иниларининг бу вақтдаги қувонч-лари ичларига сиғмас ва паҳлавон итларининг оғзидан ўпишлари ҳам ғайри ихтиёрий эди. Уруш вақтда олинган расмлар бор. Агарда журнолга мувофиқ кўрсангиз юборурман.

Бу кунларда кўкчалик оға-инилар қаёқдан бўлса ҳам паҳлавони забардаст ахтармоқдалар. Сиёсий доираларнинг сўзларига қараган-да, паҳлавон топилса, нурун алонур, бўлмаса фидойи йигитлардан битгасини ит суратига киргузиб майдонга киргузар эмишлар.

Ҳозирда «таб бости»⁵ учун ҳар икки томон хўроз, каклик, кўчқор каби уруш олатлари орқали иш кўриб турсалар ҳам, лекин булар ит ўрнини босолмайдир.

Бундан уч-тўрт кун илгари Самарқанд оға-иниларидан иккитаси Кўмирсаройда⁶ туя урушдириб кўрсатди. Каминангиз туя урушини

¹ Чиғатой — Тошкент маҳаллаларидан бирининг номи.

² Чақар — маҳаллалардан бирининг номи.

³ Майдони харб — жанг майдони.

⁴ Муҳораба — жанг, уруш.

⁵ «Таб бости» — овуниш, совутиш.

⁶ Кўмирсарой — Тошкент атрофидаги қозоқлар саксовулни куйдириб, писта кўмир қилиб, туяда шаҳарга олиб келиб Кўмирсаройда сотишган. Кўмирсарой Чорсуда, ҳозирги «Ўзбекистон Давлат Жаҳон тиллари университети»-нинг орқасида, сайхон жойда бўлган.

умрида биринчи мартаба кўришиданми, «Ҳар ҳолда бу хил томоша ҳам бизнинг Тошкандга керак экан», деган фикрга келдим. Бу томошада ўн минглаб халқ иштирок этса ҳам, лекин итникидек ўзаро чиртинг-пиртинглар бўлмади.

Думбулбой ўғли

«Муштум» — 1923 йил, 2-сон, 3-бет

«ТАВАККАЛТУ АЛОЛЛОҲ»НИ ДЕГАН ЭР: НА ТАЛҚОНУ НА ҚАЛҚОННИНГ ҒАМИН ЕР

Ўзбек шиори

Мана бу бир жуфт байт, ўзимизнинг ота-бободан қолиб келган ҳалол молимиздур. Ушбуни ҳам ким маники, деса боши ўлумда, моли талондадур. Агар қўни-қўшниларнинг кўз олайтиришларидан қўрқмай, доирани кенгайтириброқ юборсақ бу байтдан бутун Шарқни ҳам насибадор қила оламиз. Аммо бошқаларга йўл-йўруқ йўқдур.

Чунончи бу бир жуфт байтнинг маъхазини текширсак, тарихнинг кулоч-кулоч ичқарисига кириб кетамиз; varaқ-varaқ тарих ҳамоқат ва шақоватидан ўкуй-ўқуй ниҳоят ҳазрат Одамга, ниҳоят алмисоққа боруб етамиз. Ровийларнинг ривоятига қараганда, алмисоқ кунни бир фариштанинг қўлида: «Ал-ҳаракату фал-барака», иккинчи фариштанинг қўлида «Ман таваккал фатасаққал» деган шиорлар кўтарилибдур. Шул вақтда жарчи чақирибдурким: «Эй, арвоҳи бани Одам, ушбу икки шиордан биттасини қабул қилишга эрклиқдирсизлар!»

— Олҳа... Қарабсизки арвоҳи миллати нажиб ўзбек «Ман таваккал фатасаққал» шиорини ушлаган фариштанинг устига тутдак тўкулуб:

«Таваккалту алоллоҳ»ни деган эр:

На талқону на қалқоннинг ғамин ер!

— деган байтни хўр билан ўқуб етти қат кўкни титратибдирлар.

Бу текширишимиз, даъвомизни тарих билан исбот қилиш бўллуб, аммо далил ва исботни халқимиз ва тириклигимизнинг ўзидан олган-

¹ Маъхаз — манба.

² Шақоват — бахтсизлик.

³ Алмисоқ — Аллоҳ таоло руҳлардан аҳду паймон олган кун, ўзини ва фаришталарини тан олган руҳлар мусулмон, олмаганлари кофир бўлган кун.

⁴ «Ал-ҳаракату фал-барака» — ҳаракатда барака бор (Ҳадис).

⁵ «Ман таваккал фатасаққал» — кимки таваккалчи бўлса дангаса бўлиб, қолади (араб мақоли).

⁶ Бани Одам — Одам Атонинг болалари.

да иш яна абжақ. Кимнинг оғзиға кулоқ солсанг «Бўлса бўлар — бўлмаса ғовлаб кетар», «Умаралихону Маъдалибек, таралагиждан-гу таралагижданг», қаҳрамонлар билан битта-битта танишиб боқ-сақ тағин ишлар жойида.

— Муаллимларимиз: «Чалакам чатти ёрам зувалам завзи калам чанта?» ни билиб олганлар-да, нариги ёғиға бир орқа таваккул!

— Ишчиларимиз оғзидағи: «Кўли қадоқ, пешона тери, ур калтак — сур калтак» сўзи кулоқларни гаранг қилса ҳам амалда эҳе...

— Хотунларимиз: «Қозонда жиз-биз, ўрунда сиз-биз» шеърини ўқуйдирлар-да, натижада беш-олтита дувараклар миллат учун хадя: яъни авлод, ватан, дейсиз-да, қулбаччаларни!

— «Зиёлик, ёш кўз очған ва янги фикр» — сарлавҳасидағи муам-молар эшитишимизга қарағанда «Миллатга илм керак, маърифат ке-рак!» деб ҳовлиқар эмишлар-да, ишка келганда «Ла ҳавла ва ла қув-вата илла биллаҳ...»

— Тошмат акамизнинг бурунларидан ип тақилған бўлса ҳам ҳамон таваккалту алоллоҳ...

Бас, бу бир жуфт байт ҳар жиҳатдан ҳам бизникидир, бизнинг ила алжипсу ва ла билимдир.

«Таваккалту алоллоҳ»ни деган эр:
*На талқону на қалқоннинг гамин ер.*¹³

Муштум

«Муштум» – 1923 йил, 3-сон, 2-бет

⁷ Хонларимиз Умархон, Маъдалибеклар давлатчилик ишларини қолдириб, маишатга берилиб кетган эдилар, шундан киноя қилинади.

⁸ Араб алифбоси тартибини кўрсатувчи саккизта сўз: абжад, ҳавваз, ҳутти, каламан, саъуфас, қарашат, саххаз, зазағ; эски усул мактабда болалар дарсни шу сўзларни ёзиб, ўқишдан, абжадхонликдан бошлаганлар.

⁹ Бир орқа таваккул — у ёғиға худо пошшо.

¹⁰ Бу ерда муаллиф синфий кураш авж олдирилиб, ҳамма кунни ишчилар синфига ваъда қилинса ҳам амалда улар ҳеч бир рўшнолик кўрмаганларидан киноя қиялпти.

¹¹ Ҳеч бир куч — қудрат йўқ, фақат Аллоҳ номи билан, ёрдами билан бўлади (Ҳадис).

¹² Алжипсу ва ла билим — яна билмадим, Аллоҳ билгучидир.

¹³ Бу шиорнинг мазмуни Қуръон оятлари ва ҳадислар билан асосланган-дир. Аслида бу шиорнинг мазмунида тоат-ибодатда, ихлос-эътиқодда, зуҳду тақвода Аллоҳнинг каломи-аҳкомларини адо этиб, ботиний покланиш, зоҳирий риёзатлар орқали марди худолик мақомига етиб, сўнг таваккул қилгучи-лар назарда тутилади. Бундай мақомга эришган Аллоҳнинг дўстларини табиийки дуолари қабул бўлгучи кишилар дейилган, яъни улар аввал талқоннинг (ризқ) ҳам, қалқоннинг (ҳимоя) ҳам тадбирини олган инсонлардир. Бу-

НИМА ҚАЁҚҚА КЕТАДИР

Ишчининг топқани хўжайиннинг халтасига кетади.

Совдагарнинг топқани ўғул тўйисига кетади.

Тошканд кўнчиларининг топқани қишлиқ тўкма билан ёзлик гапка кетади.

Қиморбознинг топқани гарткам¹ билан тўртта ошиққа кетади.

Беданабознинг топқани тариққа кетади.

Муриднинг топқани эшонга кетади.

Эшоннинг топқани саккизта хотунга кетади.

Хотунларнинг топқанлари иссиқ-совуқчи домлага кетади.

Бойбаччанинг топқани «Турквино»² билан баришнахонларга кетади.

Ёшларнинг топқанлари упа-элик билан ўсма-сурмаларга кетади.

Эски шаҳар исполқўмининг топқани ҳар хил юқори шефство-ларга кетади.

Баладия бўлимининг топқани хизматчиларнинг маошига кетади.

Вақф шўъбасининг³ топқани идорасини бежаш учун қип-қизил гиламларга кетади.

Отнинг топқани эшакка кетади.

Бўрининг топқани тулкига кетади.

«Муштум»нинг топқани туркистонликларнинг тумшугига кетади.

нинг «Ҳадис»ни ушбудир: ҳазрати Умар разияллоҳу анҳу бир шаҳарга яқинлашиб борганларида, ундан бир киши чиқиб шаҳарга кирмасликни, вабо борлигини хабар беради. Ҳазрати Умар орқага қайтишга қарор қилдилар. Шунда аъёнларидан бири: «Эй амирал-мўъминин, қадарда борини кўрамиз, тақдирдан қочасизми, кирайлик» дейди. У зот: «Қадардан қадарга қочаман, билиб туриб қадарда бор, дейишлик ақлсизликдир», деб жавоб берадилар.

Лекин бу буюк шиор бора-бора ўз қадр-қимматини йўқотди, илоҳий таваккулдан қолиб, юқорида айтилган араб мақолидек сохта, қуруқ таваккулга, ақидага айланди, шу ҳолича биз халқнинг онгига, одатига кириб борди. Ушбу мақоласида муаллиф бурнидан боғлаб, ин тортса ҳам тақдирини Худодан кўрувчи, таъзимда турувчи, ақлсиз, имонсиз, қўрқоқ, маҳсим, нотавон ҳолга келган бир қавмидан шикоят қилади.

¹ Гардкам — ўртага тикилган нарсанинг ҳаммасига ўйналганда айтиладиган сўз.

² «Турквино» — ўша пайтда «Турквино» номли Туркистон Давлат трести бошқармаси турли хил вино ичимликлари чиқарган.

³ Вақф шўъбаси — вақф ерлар инқилобдан сўнг маъориф ихтиёрига берилиб, даромади мактаб ва маъориф эҳтиёжларига сарфланган.

Ушбуларнинг ўқуған кишининг дами — дамбалига⁴ кетади!
Бизнинг топқанимиз аччиқ-тизиққа кетади! — деб,

Мулла Жулқунбой ёздилар.

*«Муштум»: Ёзанларингизнинг ҳаммаси ҳам ҳавога кетадур! —
деб биз ҳам муҳримизни босдиқ.*

«Муштум» — 1923 йил, 15-март, 3-сон, 3-бет

ТАРАҚҚИЙ

Батқалдоқ хўжа: — Ҳой эшон, биз ҳам энди анча тараққий қилиб-
миз-а?!

Лўкидон хўжа: — Қаёқдан билдингиз?

— Хотунларимиз нос ўрнига попирўс чека бошлабдурлар.

— Қаёқда кўрдингиз?

— Қаёқда кўрар эдим, сентралний мўнчада¹ кўрдим...

Шилгай

«Муштум» — 1923 йил, 3-сон, 7-бет

ПЎСКАЛДАСИ

— Ҳай ака! Вақтинг бўлса гапимга бир оз қулоқ бер! Қалай, ўзинг
тантимсан? Агар танги бўлсанг, санга бир гапим бор. Пўскалласи-
ни айтсам, сан ўзинг, йўқ сан эмас, санинг халқинг била туриб сув-
га... шунақа қиладилар-да...

— Йўқ-йўқ, ҳовлиқма, бердисини айтқунча кишини беланги қилиб
қўйма, тагин! Гап бор, жинни, гап:

Фирдавсий* айтадики: *«Тараққо-туруққу амуди гарон, Жаҳон
шуд чу бозори оҳангарон!»*¹ Мана шу таъбирга ўхшаш ўзоғи, бурно-
ғи йиллар, баҳоси суриштирилмасдан ҳув ҳисобда ҳам йўқ, китобда
ҳам йўқ талай янги мактаблар очилған эдилар. Шу вақтларда ўзи-
мизнинг ота-бободан қолған панжшанба нон мактаблари оёқдан
қолиб домлаларнинг уйларига ўт тушкан эди.

— Эй, гапинг қурсун...

⁴ Дамбал — иштон.

¹ Мўнча — (татарча) ҳаммом, у Амир Темури хиёбонидаги собиқ Свердлов театри, ҳозирги «Ўзбекистон Биржа Маркази» биноси ёнида бўлган.

¹ Гурзиларининг шундай тараққ-туруққидан гўё жаҳон темирчиларнинг бозоридек бўлиб кетди («Шоҳнома» асаридан).

— Шошма-шошма, тентак, паловнинг мойи тегида! Хайр, шу билан мубораза²и ҳаёт², таноziи бақо³ гапларига тушунган ўзимизнинг ўшанақанги домлалар: бўлса ўғулларини, бўлмаса ўзларини олти ойлиқ қурсларга уруб, бот фурсатда янги мактабларнинг саркардалигига ҳам етишкан эдилар.

Ўзингнинг хабаринг борки, янги мактабларнинг ҳам тегига сув келиб, яна «Ўзимиз хон — кўланкамиз майдон» бўлган эди ва бўлмоқда.

Агар мандан гап сўрасанг, ўшал эски мактабдан чиқиб, курсда ўқуб, сўнгра янги мактабга саркарда бўлганлардан биттаси кеча маҳалла масжидида мактаб очибдур. Секин бориб довол орқасидан кулоқ солсам: «Алиф ломга аза-ал, ҳени мимга ҳеза-хам...» «Абжад, нонинг бўлса жеб жог; Каламан, чирмандангни чаламан...» Шарқийси⁴ ҳам қизиқ:

«Эй оналар, ёғ солиб юпқа қилинг,
Ўқлоғига тоб беринг супта қилинг!»

Мана тентак, бу домлага қараб пўскалласини айтканда «Била туруб сувга...»

— Ўбба бадбахт, жадид⁵ экансан, жадид! Ҳай сўзинг курсун, қараб туриб гуноҳкор қилдинга!

— Ҳай тентак, тўхтасанг-чи, қизиғи бор — қизиғи:

«Абжад, нонинг бўлса жеб жог; Каламан, чирмандангни чаламан».

«Эй оналар, ёғ солиб юпқа қилинг...»

«Алиф, бе, те, се...»

Думбул

«Муштум» — 1923 йил, 3-сон, 8-бет

НАҲС БОСҚАН ЭКАН

Кашмиридан келган ромчининг олдиға ўлтуруб:

— Қани бир бахтимизни синаб қарайлиқ-чи, — дедим.

— Ранжми, ғойибми, ҳозирми? — деб сўради.

«Кўрнинг тилагани икки кўзи», «Кампирнинг дарди ғўзада» дегандек, маним ҳам ўйлаганим сизга ўхшаган «Чоти айри, боши юмо-лоқ» дардисарлар эмасми, шунинг учун мақсадимни онглатдим.

— Кимдансиз?

— Кимдан бўлар эдим, шу кўриб турганингиз этаксизлардан.¹

² Муборазаи ҳаёт — ҳаёт учун кураш.

³ Таноziи бақо — боқий қолиш учун талаш.

⁴ Шарқий — ашула.

⁵ Жадид — янгилик тарафдори.

¹ Этаксиз — бетайин, тутуруқсиз.

— Яъни?

— Яъни, ўзбак.

— Истиқболимиз қалай экан, демакчисиз-да?

— Ҳа, шундай, садаға.

Кашмири қуръа тошларини йиғиб олиб рўмол устига чочди, тошларни еттига бўлиб етти жойға қўйди ва мулоҳаза билан сўзлай бошлади:

— Халқингизнинг ошиғи олчи, пичоғингиз мой устида; халқингиз рост кўчани қўйиб, паст кўчадан юрар экан, кўпларингиз эшакка тескари миниб чирманда чалар экансиз...² тўғрими?

— Тўғри, садаға, — дедим.

— Банданинг боши — Оллоҳнинг тоши, дейдирлар: бирингиз Абдулқафоз валлоҳи азим³, иккинчингиз — шоптоли қоқи дўст беданам, учунчингиз — Монийнинг ясаган сурати⁴, тўртинчингиз — бўйни ғавслар⁵ учун лаганбардор; шаҳарларингиз хароба, қишлоқларингиз вайрона, халқингиз ақл-ҳушидан бегона, хотунларингиз шинни⁶, катталарингиз нинни⁷, шунинг учун болаларингиз жинни, йигитларингиз юраксиз аҳмоқ, қизларингиз сочи узун-пахмоқ, отларингиз эшак, эшакларингиз хўтук...!

— Каромат қиласиз, почча, дедим.

Кашмири давом қилди:

— Тошға қаранг, биродар, тошға: бу сўзларни ман сўзламайман, тош сўзлайдир, тошлар! Истиқболингиз куппа-кундузидек ёруқ, йигирма беш йил десаммикан, элли йил десаммикан, ҳар ҳолда муддат унча узоқ эмас, пичоғингиз мой устида кўринадир: Тўрт томонингиз қибла; халқингиз томға чиқуб «қалала ҳашту» ўйнағайлар.⁸ Мустамлакачилар «Том тепканга беш ёнғоқ — тепмаганга қўй қума-

² Қаёққа кетаётганингизни билмайсиз, лекин тантанабозликдан бўшамай-сиз демоқчи муаллиф.

³ Абдулқафоз — абду-қул, қафоз — энса: марказнинг қули, яна улур Тангрининг ўзи яхшироқ билади.

⁴ Моний афсонавий хитой сураткаши, чизган суратлари тенгсиз гўзал, мумтоз адабиётда суратларига гўзалликни нисбат бериб муболага қиладилар, муаллиф бу ерда одамлар Монийнинг суратидек чиройли, лекин улар тилсиз, ички олами қалтироқ деб киноя қиляпти.

⁵ Бўйни ғавс — бўйни йўғон, мансабдор.

⁶ Шинни — ўта ақлли.

⁷ Нинни — гўдак, ақлсиз.

⁸ «Қалала ҳашту» — бир неча болалар доирада чўкка тушиб ўтириб «қалала ҳашту» деганда бошни ерга қўйилади, «кунжара кўпкун» деганда қадни кўтарилади, болалар ўйини.

лоқ!»⁹ деб маймун ўйнатқайлар... Истикболингиз жуда ажиб: кўрганлар дармонда, кўрмаганлар армонда, йигитларингиз ҳез очқайлар, кўбларингиз табдили сурат¹⁰ қилиб эшак, ҳўкуз ва маймунлашқайлар; уламоларингизнинг ишлари тагин ҳам қизиқ: бечоралар миядан ажралиб, дозимларини салла қилғайлар ва кўча-кўйларда во дино во шарийато¹¹, деб чопишуб юргайлар...

Пол шу ўрунға етканда ортиқ чидаб туролмай:

— Етар, садаға! — дедим. Кўнгил айнаб, кўз ўнгларим қоронғиланиб кетди. Полнинг назрини ташладим-да, бошим оққан томонға калавляб кетдим. Йўл-йўлакай кўзимга кўринган акалар энди шох чиқариб келмакда бўлган ҳўкузга ва гоҳо янги туғулган хўтукка ўхшаб кетар эдилар, уйимга кирар эканман:

— Бизни тоза наҳс босқан экан, — деб бир ҳовуч совуқ сув ичиб юбордим...

Жулқунбой

«Муштум» — 1923 йил, 31 март, 4-сон, 2-бет

«КЎМАК» УЮШМАСИГА ИОНАЛАР

Кейинги кунларда «Кўмак» уюшмасига¹ берилган ионаларнинг² ҳисоби жуда ҳам кўпайиб кетди. Тушкан ионаларни уюшманинг битта кассаси эплай олмаганлиқдан иккинчи касса очмоққа мажбур бўлинди. Кейинги ойда иона берган сахийларнинг рўйхати мундай-дир:

1. Валиҳожиди — беш миллиард сўмга арзийтурган дуо.
2. Фуломшайх бойбачча — «Ўқушға кеткан йигитлар мулло бўлсунлар» деган яхши тилак (баҳо қўйиш комиссиясининг сўзига қарағанда бу иона ҳам 5 миллиардга арзир экан).
3. Азимбойбачча кўмирчи — саккиз пуг тошкўмир.
4. «Тужжор» ширкати — иккита сопол товоқ билан битта хурмача.

⁹ Илгари вақтда куз фаслида лой томларни сувоқ қилишдан олдин ёш болаларни томга чиқариб, томни тепкилатиб, сўнгра сомон сувоқ қилинар эди. Тепкилашган болаларни кўнгли учун уй эгаси уларга ёнғоқ ёки шўнғи ўхшаш бирон мева берар эди. Тепмаган болаларга ҳеч нарса берилмас эди.

¹⁰ Табдили сурат — қиёфасини ўзгартириш.

¹¹ Во дино ва шарийато — эй диним, эй шарийатим.

¹ «Кўмак» уюшмаси — 1921 йилда Туркистондан чет элга, масалан, Германияга бориб ўқиш ҳаракати бошланади. «Ўзбек билим ҳайъати» ва «Кўмак» уюшмасининг ёрдами билан 1923-1924 йиллар давомида Туркистон ва Бухородан 58 та талаба Германиянинг турли ўқув юртлирига бориб ўқиганлар. «Кўмак» уюшмаси бу талабаларга моддий ёрдам юбориб турган. Афсуски, бу талабаларнинг ўқишини битириб ватанига қайтганлари 30-йиллар қурбони бўлган.

² Иона — моддий ёрдам, нафақа.

5. «Қамар» ширкати — чорак қадоқ олма чой.

6. Пойафзал бозоридағи дўкандорлар ўзаро — бир пой бачкана этик.³

7. Чит бозорининг дўкандорларидан — бир газу уч чорак газлама.

8. Аттор оға-инилардан — икки қути упа.

9. Қассоблиқдан — беш дона ўпка.

10. Қандолатчилардан — уч истакан писташка билан бир қадоқ пашмак ва бошқалар.

Ушбулардан Берлин ўқуғучиларимизга юборилди:

Берлин талабаларимиз ортуқча муҳтож бўлганлиқларидан биринчи галда тўрт пут тошқўмир, иккита сопол товоқ, бир посилка дуо юборилди.

Мухбир: *Думбул*.

«Муштум»: Олтун олма, дуо ол — дуо олтун эмасми?

«Муштум» — 1923 йил, 4-сон, 6-бет

ШҶХ БАЙТАЛ

Шўх байтал ҳар бир миллатда ҳам бор. Фаранг шўх байталлари¹ ҳақида ажиб ривоятлар эшитамиз.

Англиз сиёсийонлари Лўндўн шўх байталларини Шарқ амир ва шоҳларини ёввошландириш учун Арабистон, Эрон ва Ҳиндистонларга йўллар эканлар.

Лўрд Керзўн ўз сиёсатини Шарқда амалга ошириш учун қизчасини Эрон ҳукмдори Аҳмад шоҳга назир тортқан, деб ҳам сўзлайдилар.

Кобулда ётқан собиқ Бухоро амирининг* бутун қайғу кулфатларини унутдириб турган эрмакларнинг биринчиси англиз шўх байталлари бўлса, иккинчиси ўзимиздан чиққан шўх айғирлар², дейдилар.

Чет элларда бўлган шўх байтал масаласи мана шу йўсинда. Аммо бизнинг мақсадимиз бунда эмас.

— Ички Русиядан олиқ-сотик учун бу ерга келгучи ўрус қарқуноқлари³ бор-гап булар устида ҳам эмас.

³ Бачкана этик — болалар этиги.

¹ Байтал — урғочи от.

² Айғир — эркак от.

³ Қарқуноқ — бу ерда: ўғри; хуфия маъносида.

— Шариф афанди Бойчур деганча наша солинган палов ошаб,
эсириб⁴ юрган татар олатўғаноқлари⁵ ҳам йўқ эмас — буларнинг
ҳам бизга аҳамияти йўқ!

Бўлмаса гап сойда-ю, қайси қирда?

*Берди Худо Тошканд учун бир пари
Эсанкираб кетди гўдак ҳам қари!*

— Тисс!

Дуруст, Ўктамхоннинг* Тошканд келганига энди анча йиллар
бўлди, унинг базмини, ҳуснини кўрмаган Тошканд меҳмонхонаси
энди эҳтимол сира қолмағандир. Тўй-тўқунларда унинг бир пиёла
чойини ичиб, чаккасига юзталиқ қистирмаган эҳтимол сиз билан
биздирмиз. Аммо шунчалик давру давронлар ўтқузилган ва ўтқу-
зилмоқда бўлган бўлса ҳам бунчалик очуб... тисс!

Ёпиғлиқ қозон-ёпиғлиқ... Туя кўрдингми-йўқ...

Тузуқ, Ҳофизкўйки маҳалласидаги кейинги жанжаллар билан
ишнинг усти бир оз очилуб кеткандек ҳам бўлди, шўх байтал маса-
ласи ҳатто меҳроб жанжаллариға ҳам айланиб кетди. Лекин биз шунда
ҳам ишни ёпилуб қолмоғини тилаймиз. Чунки бу неъмат осмони-
нинг устида кўб махлуқларимизнинг насибалари бордир. Қурт-
қуримсқа, ола кўнғуз-қора кўнғуз, баковилу ясовулларимизнинг хис-
салари бордир.

Битгаю битга бўлуб етишкан шўх машрабимизнинг⁶ субҳи шом,
балки аладдавом⁷ дуойи жонини қилуб юрган:

— оқ саллалик варасатуланбиёлар⁸ ва азиз авлиёлар ҳақ-ҳурма-
ти,

— шўх байтални деб молидан, жонидан кечкан, энг охирда уйи-
даги хотунини қўйган бойлар ва бойбаччалар ҳурмати,

— тўйларда, базмларда шўх байталнинг бир пиёла чойига ўлиб-
ўлиб етишатурган йигит яланглар ҳурмати.

— Тисс! – деймиз, туя кўрдингми – йўқ! – деймиз.

Муштум

«Муштум» — 1923 йил, 5-сон, 2-бет

⁴ Эсиримоқ — (татарча) маст бўлмоқ.

⁵ Олатўғаноқ — чумчуқсимонлар оиласига мансуб йиртқиқ қуш; бу ерда хуфия маъносиди.

⁶ Шўх машраб — табиати шўх, ўйноқи.

⁷ Аладдавом — доимо, ҳамиша.

⁸ Варасатуланбиё — пайғамбарларнинг ворислари, давомчилари.

ДАРДИ ЙЎҚ — КЕССАК, ИШҚИ ЙЎҚ — ЭШШАК

— Калникига ошға-а-а-а!!!

Гур-гур одам калникига туз ялаб чопадир...

— Айиқ полвон кураш тушадир, Жўра қизиқ маймун ўйнатадир, Фарғонадан Арава полвон келди, Жиззахдан Ит полвон келди...

Кўрубсизки, кураш ўрнини ижарага олган зарғалдоқ хўжаларнинг қилган фойдалари минди-минди...

— Чет эллардаги ўқуғучи ёшларимиз фойдасига бу кун «Турон»-да театру қўйиладир!

Ла ҳавла ва ла қуввата... Тошканд мусулмонларини... яйзара¹ ер ютубдир ва ё катта-кичик оға-ини ин-инларига кириб кетибдир...

Шунга ўхшаш «Шарқ саҳнаси» яхши ният ёрти мол, деб кино кўяр, «одамови»ларни йиғмоқ учун эшак ҳуркарлик қилиб, томға тўртта карнай ҳам чиқарадир; лекин шунчалик атторчиликлар, «Сурма кет, ўсма кет»лар бир пақир; саҳна хазинадорларининг оғизлариға пашша ўлтурған, ўюнхона эшикидан «финг» деган бир чибин учмайди. Шу соатда шаҳарнинг барча чойхоналарида гиж-гиж чурвақа, лим-лим... бузоқ:

— Оғзингми, ўрпилган ўрми?

— Башарангми, бадбахтнинг даласими?

— Кўзингми, пўстакнинг йиртигимми?

— Энгахингми, йўлга чиққан ҳиндининг...ми?²

— Хо, хо, хо!

Топған-таянған совутмачоқ шу. Бошқа дастмоя йўқ. Бангихонада «ҳарб-зарб»³ олуб юргучи бир ўртоғим нашанинг тутуни гуркураган чоқларда:

*Харсак — марсак,
дарди йўқ — кессак,
ишқи йўқ — эшшак!*⁴

деб байт ўқуған бўлуб жоврар, ман бўлсам «Бу нима дегани тен-такнинг» деб байтига тушунолмас эдим. Энди келиб-келиб бу байтнинг маъносини Эски шаҳар саҳналаридан топуб мавридсиз бўлсада, ўзим шу байтни яккахонлик қилмоқдаман:

¹ Яйзара — яксара, бирагўла.

² Бу айтишув такялардаги бангиларнинг ўзига хос аскияси.

³ «Харб-зарб» — ҳарбий стратегия жанги; бу ерда даҳанаки жанг маъносиди.

⁴ Бу байтни бангилар бангихонада қарсак чалиб айтиб кетидан бири: «Соқий самадий, эски пўстакни ямади, кўйга бўри келганда қўйчивон ҳай-ҳайламади» — деб «жаво!» — дейди. Қолганлар унга жўр бўлиб «жаво-о» деб бақришади (жаво (ҳиндча) — наша чекишга кел, дегани).

*Дарди йўқ — кессак,
ишқи йўқ — эшшак!*

Воқибан, дард бўлмаса, ишқ бўлмаса одамнинг кесакдан нима фарқи бўлсин-у, эшакдан нима айирмаси!

Валлоҳи аълам биссабов^{5,6}.

Жулқунбой

«Муштум» — 1923 йил, 5-сон, 6-бет

ЁМОН КЎЗ

Ёмон кўздан сақланиш керак

Баъзи-баъзида «Туркистон» билан «Ёш шарқ» газеталарига¹ кўзим тушуб қоладир. Нималарга йўлиқасан денг! Худо кўздан сақласун.

Газеталарда қизик-қизик байтлар босиладир. «Мамаданалар»-нинггина оғзидан чиқатурған «тўти қуш» гапларини ўшал байтларда кўрасиз. Гапка мунча чечан бу ҳаромилар?!

«Фалон мактабнинг фалон синф талабаси»² деб қўл қўйилгандан кейин, албатта, уни ёзғучилар «аҳли соқол»² худо бандалари эмас, ёш гўдаклар, туркий қилиб айтсанг, кичкина тирранчалар!

Ёш болаға ким қўйибдир катталар турғанда оғиз очиб, гап гапиршиши? Замонанинг болалари бу ҳикматнинг маънисини биларми эди? Улар гапираберадирлар.

Боланинг кўб гапирганини «мамадана» деймиз. Мамадана болалар кўпинча жинни бўладирлар. Бунинг сабаби-да шудирким, бола «Ҳа» деб жовраб сайраб гапираберса бир очкўз мўъмин болади-да: «Ўсдирганинга балли, хўб сайрайтурған бўлибдирми?» деб, кўзини мойлантириб бир қараб қўядир. Болага кўз тегиш шу бўладир.

Ана шу мўъминнинг қараши – ёмон кўз, яъни «бадназар» бўладир. Ёмон кўздан сақланиш ҳар бир мўъминнинг вазифаси.

⁵ Яна ҳам тўғриси Аллоҳ биледи.

⁶ Муаллиф мақолада мусулмон халқларининг бекорчилигини, гумроҳлигини, гафлат уйқусига ботганлигини танқид қиляпти.

¹ «Ёш шарқ» газетаси — Туркистон комсомолининг органи. 1920 йилдан 1923 йилнинг декабр ойигача, «Ўзгаришчи ёшлар» журнаliga айлантирилгунча қадар чиққан.

² Аҳли соқол — соқолни, намозни ўзига ниқоб қилиб риёда юрган одамлар.

Газеталарни ўқусангиз, кичкина-кичкина тирранчаларнинг гапка усталигига ҳайрон қоласиз. Ўшалар ҳам мусулмон боласи, мўъмин бандаларнинг ўғли.

Биттасини яхши танийман: худда Пирмуҳаммад аълам домла-мизнинг махдумлари. Ўшандай мусулмон фарзандларини ёмон кўздан сақлаш керак.

Ғараз³: елкаларига битта-битта тумор тақиб қўйиш қийин иш эмас. Ёмон кўздан сақлайтурган дуолар, туморлар, кўзминчоқлар тўлуб ётадир.

*Зомонанинг охири,
Катталар жим-жит,
Болалар сайрайди.*

Шунинг учун айткан-да, ота-боболаримиз:
«Кичкина митти—Хонхўжани йиқитди» деб...

Муштум

«Муштум» — 1923 йил, 6-сон, 1-бет

БИРИНЧИ МАЙ

Биринчи май куни – бизнинг башарамиз иржайган, иккинчидан бой, уламо, ашқиёларнинг¹ башараси тиржайган кундир.

Биринчи май – биз ўйнаган, кулган; мустамлакачи «мушфиқ меҳ-рибонларнинг» қон йиғлаган, куйган кунидир.

Биринчи май – бутун дунё меҳнаткашларининг бирлашкан бай-рами, бутун дунё ифлосларининг бир-бирлари билан ит-мушук бўлуб ажрашқан кунидир.

Биринчи май – ишчи деҳқон халқи учун бахт-саодат куни, бур-жуазия ва унинг қуллариға бахтсизлик келтирадирған кундир.

Биринчи май – бизнинг келгусимиз учун муайян бир чизиқ қол-дирадир. Қаршимиздағи байналмилал тўнғуз қўпқурларға аччиқ-тиззиқ қолдирадир.

Биринчи май – бизни шод ва хандон қиладир. Бутун дунё жаҳон-гирларини хонавайрон қиладир.

³ Ғараз — мақсад.

¹ Ашқиё — золимлар.

Биринчи май – бизга ҳуқуқ берганда, душманларимизга хўрлик ва ҳуқуқсизлик берадир. Энг қисқаси бизга яхшилиқ, уларга ёмонлик; бизга фазл², уларга ҳазл³; бизга инсоф, уларга ноинсофлик берадир.

Биринчи май – меҳнаткашлар бирлиги кунидир. Бу кун бутун дунё меҳнаткашлари байрам этадирлар.

Ғарб ишчиси Шарқ ишчисига, Шарқ ишчиси Ғарб ишчисига салом юборадир. Демак, бу кун бутун дунёдаги ишчиларда самимийлик ҳиссини кўзғатадир. Бу кун бутун дунё оч-яланғочи байрам этадир, ҳам бутун куч-қувватлари билан капиталга қарши курашиш учун сўз бириктирадир.

Ҳар ҳолда Биринчи май ўзгариш ҳасадгинларининг кўзини қамаштирадир, ҳиқилдоғидан хиппа бўғадир.

Бирлашингиз, бутун дунё йўқсуллари!

Муштум

“Муштум” — 1923 йил, 7-сон, 2-бет

СОВИНАҚ ҚОРИ БИЛАН МАҒЗАВА ҚОРИ

Совинақ қори¹: — Бу йил бай пули² неча кишидан олинди, Мағзава қори³?

Мағзава қори: — Э-эй, бу йилги рўза, маза йўқ ошнам. Такрор пули⁴ ҳам чиқмайтурган, кўринадир.

— Ҳа, нимага?

— Нимага бўлар эди, хатмчи⁵ йўқ...

— Игни урсанг Қуръон туширтиратурган чиқибдир-ку, хатмчи йўқ эмиш!

— Бор-борлиққа. Аммо мўмайроқ митат⁶ чиқаратурган хатмчи йўқ!

— Иш билмагандан кейин хатмчи ҳам йўқ, митат ҳам йўқ!

— Совинақ дейман, сан нимани билдинг!!!

² Фазл – устунлик, ортиқлик.

³ Ҳазл – мазҳаралик.

¹ Совинақ қори — енгил-елпи, чала қори.

² Бай пули — баъзи одамлар рўза арафасида қорига бай пули бериб, марҳумлари ҳақиға Қуръон туширтирадилар.

³ Мағзава қори — эзма қори.

⁴ Такрор пули — қорилар йил давомида Қуръон ўқиб, такрорлаб турадилар. Савобталаб бирон киши ўқилаётган Қуръонни марҳумлари руҳига ҳам бағишлашини сўраб қорига пул беради.

⁵ Хатмчи — (хатм-тамом қилиш, тугатиш) марҳумлар арвоғига атаб Қуръон туширтирувчи ва шу муносабат билан худойи қилувчи.

⁶ Митат — даромад (арабча: мўтот — ҳақ, ужра).

— Мен иш билдим, сен саллага зеб бериш билан идғом маъалғуннани⁷ билдинг!

— Хўш-хўш?

— Нима хўш-хўш, индинга Пўлавоининг хатмини битирсам, утгаси кундан Шўлавоининг хатмини бошлайман. Ундан кейин Сўнавоиники. Шундай қилиб бу рўзаи моҳи шарифда энг кам беш миллиард митат!

— Ҳа-ҳа, ҳаммасидан ҳам бай пули олдингми, Совинак?

— Олдим. Пўлавойдан беш юз, Шўлавойдан икки юз, Сўнавойдан уч юз!

— Қандай қилиб?

— Пўлавоининг олдига бориб: «Шўлавои акам бу йил хатмни катта қилар эмишлар, шундай оғир вақтларда унча-мунча одамга хатм қилдириш ҳам қийин...» деб юрагига ўт солиб қўйдим. Сўнавоининг дўконига тушуб: «Бу йил хатмингиз йўқми, одамлар: «Сўнавоининг дамаси⁸ йўқроқ» деб сўзлашадилар», деган сўз билан унинг ҳам пайтавасига қурт тушурдим. Шундай қилиб йўқ ердан ёлғуз ўзимга уч хатм чиқардим. Мана иш, ана митат!

Мағзава қори кўнглининг энг чуқур жойидан чиқариб, уф-ф-ф деди ва ҳасратидан чанг чиқара бошлади:

— Бу йил бахтимиз сувга урган экан Совинак, ҳеч бир хатмчи «итми-сан, эшакми-сан» дея бермагач, ноилож «Шунча такрорлар бекорга кетмасун» деб ўзимни бозорға сола бошладим. Қаерда бир эски хатмчини кўрсам, маддоҳ баччалардек жоврадим: «Эшбой акам хатмга айткан эдилар, бу рамазон қўлим тегмайдир», дедим. «Маним кўнглим сизда эди...» Иккинчи бировни кўрганда: «Бу йил хатм жуда кўб кўринадир, Тошкандда ўн минг қори бўлса ҳам етишмас». Ниҳоят шунчалик авроқлар билан ўлиб-кутилиб, битта жиз-бизини топсам ҳам, лекин қурғуринг мандан ҳам ўлумтук экан: «Беш кунлик қилсангиз қанча оласиз-у, уч кунлик қилсангиз қанча берамиз.⁹ Мардикор пулингизнигина олиб, ифтор билан саҳарликни уйингизда қилсангиз қалай бўлар экан» дейдир.

— Қизи талоғинг пудратини¹⁰ берар экан-да, хо, хо, хо!

⁷ Идғом маъалғунна — араб тилида ўхшаш ҳарфни бир ёзиб иккилантириб димоғда ўқиш (тажвид илмида); бу ерда Қуръон зеб бериб тиловат қилиш маъносиди.

⁸ Дама — ўчоққа ҳаво юборадиган асбоб, дамгир; бу ерда: ғайрат, авж, куч маъносиди.

⁹ Қуръонни кунда ўн порадан ўқилса уч кунда, олти порадан ўқилса беш кунда хатм қилинади. Беш кунликнинг баҳоси ортиқ бўлади.

¹⁰ Пудрат — хизмат ҳақи.

— Шуни айткина, Совинак. Шундай қилиб хатмни беш юз миллионга баҳолаб олдим. Уч юзни ўзим олсам, икки юзни сомеъга¹¹ бераман. Уч юзинг нос пулига ҳам етмайди. Бу йил маза йўқ ошнам...

Шилгай

«Муштум»: Оқчани кам берсалар «ялмаш» усулини¹² қўллаш керак. Қуръонни ялмаб ўқуйсан, десалар «Бир мирига келгани шу» деб жавоб бериш керак.

«Муштум» — 1923 йил, 7-сон, 2-бет

БИЗ КИМ ВА НИМАЛАРДАН ҚЎРҚАМИЗ

Ҳар кимнинг ўзига яраша қўрқатурган нарсаси бўлади. «Иштонсизнинг чўпдан ҳадуги бор», дегандек, шу вақтда иштонлик инсон — ҳадуксиз одам эҳтимол йўқдир. Туркистон истатистика идорасининг кейинги йиққан ҳисобига қараганда, иштонсизлар банаъжи¹ кўпайибдирилarki, биз уларни айнан куйида кўчирамыз:

Мустамлакачи — аччиғланган чоғида сирининг очилишидан қўрқадир.

Ҳар турлук идора мудирлари — сайлов яқинлашса мансабдан тушиб қолишдан қўрқадирлар.

Янги кўз очқан ҳисобсиз ўзбек шоирча ва шоирачалари — минг машаққат билан азобланиб ёзган шеърларининг газеталарда босилмай қолишидан қўрқадирлар.

Тутангируқсиз мақола ёзишга ўрганган муҳаррирлар — тўсундан тегиб қолатурган танқид калтагидан қўрқадирлар.

Бой ва совдагарлар — айниқса буларнинг қўркунчлари поёнсиздир...

Чунончи: дўкон совдаси яқинлашса, ижарани ошириб юборатурган яканчилардан² қўрқадирлар, қўлларига кўпроқ пул йиғилиб қолса, моллар ошиб, пул курсининг тушиб кетишидан қўрқадирлар, қўлида анчайин қоғоз кўтарган кишини кўрсалар «торговой налўт»

¹¹ Сомеъ — қорилар ва шогирдлари ўзаро Қуръон тиловат қилиб ўтиришса «даврадош» дейилади; қори таровиҳга ёки ифторга бир шогирди — сомеъ (эшитувчи) билан бирга боради. Қори тиловат қилаётиб адашса сомеъ, луқма солиб туради ва ўзи ҳам тиловатда иштирок этади. Бу хизмати учун сомеъ ҳам ҳақ олади.

¹² «Ялмаш» усули — тез-тез, нари-бери ўқиш.

¹ Банаъжи — беҳад, ниҳоятда.

² Яканчи — инспектор; порахўр.

тушмоғидан қўрқадирлар, рўза ойи кириб закот бериш³ эска тушса, моллар ҳисобини олишдан қўрқадирлар... Ҳар ҳолда бу дуркум халқ учун ер ҳам қўркунч, кўк ҳам қўркунч. Фақат қоро ернинг остигина тинчдир!

Камбағал деҳқон ва ишчилар — кун сайин бозор баҳосининг бирга бир кўтарилишидан қўрқадирлар.⁴

Ҳукумат идораларидаги порахўрлар— порахўрлик билан кураш бошлангандан бери ўзларининг сояларидан ҳам қўрқадирлар.

Кўкдаги булутлар — ёғмай деса Худонинг буйруғидан, ёғай деса ердаги махлуқларнинг чиртинг-пиртингидан қўрқадирлар.

Ўзбек хотунлари — эрларининг калтагидан, қизлари кўчага чиқай деса оналарининг туртуғидан қўрқуб, пелар моховдан, моховлар пелдан, аживалар тараладан, таралалар аживадан; қисқаси катта-кичик, ясси-япасқи, қинғир-қийшиқ, узун-қисқа ҳаммалари ҳам қўрқоқдирлар...

Ман нима ва кимдан қўрқаман?

Айниқса, маним ишим жуда ҳам қийин: ёзай десам, ошна-оғайнининг шўртумшуклиғидан, ёзмай десам «Муштум» поччанинги жериғидан қўрқаман.

Яна бундан бошқа қўрқатурган икир-чикирларим:

— Эски шаҳар кўчаларидан юрсам, бетимга лой сачрашидан қўрқаман.

— Ёғмур ёққан кунларида Эски шаҳар расталарининг ағнаб кетишидан, совдагарларнинг тўнғуз кўпишидан қўрқаман.

Билим юртлари ёнидан, бошланғич мактаблар қаршисидан ўтуб қолсам, истиқболдаги алвир-шалвир ўзбек маданиятидан қўрқаман!

Ҳарҳолда маним ҳам қўркунчларим ўзимга етарлик...

Ассалому ала маниттабаъл-худо.⁵

Жулқунбой

«Муштум» — 1923 йил, 1 май, 7-сон, 6-бет

³ Закот — шарият ҳукми бўйича пулдор, молдор мусулмоннинг ўз моли ва пулининг қирқдан бир улуши миқдорида рўза вақтида бева-бечораларга, камбағалларга берадиган хайр-садақаси.

⁴ Ўша йиллари мамлакатда пул қадрсизланиб, нарх-наво кўтарилиб кетган эди, муаллиф шундан киноя қиляпти.

⁵ Тўғри йўлга эргашганларга салом бўлсин (Ҳадисдан).

— Эй-й, муштуминг тошқа тегсун, рўзага тил тегизди!— деб «Муштум»нинг рўза нўмирларидан тарвақайлашганлар кўб бўлишубдирлар.

— Хумори башаралар, ифтор ва хатмчилар, Совинак ва Мағзавалар... хулоса, кўб акаларнинг кўнгилларини оздирибдир.

Кўз бўлмаса қозиқнинг ўрни, деган эканлар. Мия бўлмаса шалоқ арава ҳам мияга ҳисобланур эмиш. Кувондиқ сассиқ ўз айбини била қолса юраги ёрилиб ўлар экан. Ўлса-ўлсун; тўнғуз кўпса¹ биз йўқ дедикми?

— Ҳа, рўзага тил тегизди; ҳа, мани Мағзава қори деди-ю, муттафақун алайҳи кофир бўлди. — Ҳа, бизнинг ифторимизни ит еса нимаю, кучукка берсак нима зарар, бературган закотимизнинг усули билан қанақа иши бор экан?

Шунингдек, кўча-кўйларда билиқсиб юрган аштак-паштак оғаларга дегумиз келди-ки, қозонимизда бор экан, чўмичимизга чиқубдир; «Бордан юқар, йўқдан нима чиқар?» деган экан биров. Шунга ўхшаш ойнадан аччиғланиб ялқашнинг фойдаси йўқ, ҳалигидек афт-башарани бир оз тозалаб олинса, ҳам масхараликдан қутиларсиз, ҳам тасқараликдан.

Бердисиға тушунмай қилинган ўпкаворликдан, шовқин-сурондан бир мирилик натижа чиқмас. Шуниси ҳам бордир-ки, бунингдек оқ калтак-қора калтак бўлишлари билан «Муштум» поччангизни кўрқутиш қийин бўлуб, аммо тумшуқлари устига мундан ҳам оғирроқ зарблар тушмоғи аниқдирки, э-валло⁴, дегайсиз!

Мана бизнинг узримиз шудир. Тушунсангиз шул, бўлмаса Эгам чақиргай сизни!

Муштум

«Муштум» — 1923 йил, 8-сон, 1-бет

¹ Тўнғиз кўпмоқ — ўзини мусулмон деб билган одам ислом динининг бешта фарзига амал қилиши лозим. Биринчи фарзи — Имон — тил ва дилдан: «Мен Аллоҳга, унинг фаришталарига, китобларига, пайгамбарларига, охираг кунига, тақдирдаги яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам Аллоҳ томонидан бўлажасига, ўлгандан сўнг яна қайта тирилши муқаррар эканлигига ишонаман» — дейиншдан ҳосил бўлади. Гуноҳкор бандалар маъшар куни Аллоҳнинг ҳузурда жавоб бераётганларида ҳайвон қиёфасида, масалан энг нопок ҳайвон — тўнғиз ҳолида кўпар эканлар (кўпмоқ — турмоқ). Бу ибора ана шу фарздан олинниб айтилади.

² Муттафақун алайҳи — ҳамманинг розилиги билан.

³ Ялқаш — ўпкаланиш, гина қилиш.

⁴ Э-валло — ё Худо.

АРАЛАШ

Байрам қутлуг бұлсун

— Хўрозларимиздан биттаси бир чаккада тўртта уюри билан туруб, боғларға, далаларға имлаб:

*Кўз очайлиқ ўртоқлар — ҳайит келди ёр-ёр,
Жажжи қизни илмоққа пайт келди — ёр-ёр, — дейдир.*

— Шайхантовур сайилига шўрвалар, жаркофлар отидан «пешбурун» қилиб буфет очқан ўртоқлар — ғаладонни салмоғлаб, Эҳе... — дейдирлар, — фойда қилдиқми, зарар? Эҳе... — дейдирлар.

— Шайхантовур ярманқасига рўза бўйи мол ёйған жувонлар, кампирлар, қизлар, тумсалар¹ фажеъ бир қиёфа билан «Алвидо ё моҳи рамазон», деб рўмол силкитадирлар.

— Ўттуз кун рўзада бўйни хурмачанинг боғиға тенглашкан катта-кичик акалар «уффф», дейдирлар, «Моҳи шарифдан қутилар кун ҳам бор экан», дейдирлар.

— Шайхантовур сайилидаги арзончиликдан қутулған қармонлар, ҳамёнлар бу кундан бошлаб белангидан қутулғандек бўладирлар.

Сайилга пул еткузолмасдан боққолнинг тўпписини қассобға, қасобнинг тўпписини боққолға кийгизиб юрган товламачилар, уй рўзгорини сотуб, ота-оналарини қон қақшатған афандилар сайл муомалаларини тўғрилаш учун уч кун ҳайитда обакидандон² сотадирлар.

*Чайнамай шиминг — чайнамай шиминг,
Обию боби, ҳаммангизга дори!*

Ийди шариф қутлуг бұлсун, қариндошлар!

Жулқунбой

«Муштум»: Юқоридаги эҳе-пеҳеингизга яхиши тушунолмадиқ, яъни бултургидек ҳисобини тоқ келтириб жуптоқ ўйнайдирлар демакчи бўласизми? Қўйингки, мулла Жулқунбой, оғзингиз ҳам жуда бепаравуз-да³, ўртоқ!

«Муштум» — 1923 йил, 17 май, 8-сон, 3-бет

¹ Тумса — туғмайдиган хотин.

² Обакидандон — шакар қиёмидан тайёрланган манпаси.

³ Бепаровуз — (паровуз — кўрпани мағизи, адипи); бу ерда оғзи бузуқ, коски маъносид.

«МУШТУМ» ОҚСОҚЛАНҒАН ЭМИШ

Бу хабар эл оғзида бир-икки ойдан бери юрубдир. «Муштум» нимага ўз вақтида чиқмайдир, «Муштум» мушт едими, нима бўлса-да, «Муштум»ни давом этдириш керак, деган савол ва тилаклар идо-рага ёмғурдек ёғиб турадир. Ҳар ҳолда савол ва тилакларда «Муштум» каби бир ботирнинг майдондан йўқолмаслиги керак экани тақвия¹ ва тавсия этиладир. Йўқ, «Муштум» мушт емади. «Муштум» давомидан тўхтамади, ҳам тўхтамас деган умиддамиз. Лекин масаланинг учи мулла-миржиринг червон алайҳиссаломга бориб тақаладир. «Муштум» ҳукумат ҳисобидан чиқмайдир. Томнинг қорини кураш, сув, ўтун келтириш «Муштум»нинг ўз устига тушкандир. «Муштум» аёлманд бир киши. Ўқувчилар тушунмасдан:

— «Муштум» почча, гоҳ-гоҳ кўриниб туринг, нега кўринмай-сиз, сизни ёлғиз топиб бирта-яримта мушт урдими? — дейдилар. Лекин «Муштум» мушт емади. Деҳқонларнинг белини синдирган червонитис «Муштум»нинг ҳам белини синдирди. Чунки «Муштум»нинг эрка ўғли бўлган «Давлат нашриёти» червонитис ейдир. «Муштум»нинг бутун топқан-тутқани «Давлат нашриёти»га бериладир. «Муштум» давом этиб келадир. Яна давом этмакчи. «Муштум»нинг бир душмани бўлса, қаршисида минг дўсти бор. Лекин душмани ишлайдир, тинмайдир: дўсти кўб, лекин бир оз ҳимматсиз эди. Энди кўб ердан: «Биз ҳам душманлардек ҳимматлик бўламиз, журнал сотилганда қимматроқ оламиз», деб ёздилар. Биз шунга ишониб, у ер-бу ердан қарз хавола қилиб, «Давлат нашриёти»нинг оғзи-га уруб «Муштум» ботирни майдонга яна чиқардиқ.

«Муштум» — 1923 йил, 12 сон, 2-бет

ЯШАСУН КЎНЧИЛАР ТАШКИЛОТИ

Меҳнаткашлар ташкилотсиз яшай олмайдилар. Бу мантиқий бир сўз. Бутун ўлкамизда бирор маҳкам ташкилотлик қасаба уюшмаси йўқ. Магар бор бўлса-да, у ҳам якка ва ягона Тошканддаги кўнчилар ташкилотидир.

Бу ташкилот бизнинг «миллий анъана»ларимизни оқизмай-томизмай сақлаб келиши баробарида, уни кенг суратда тарқатиш учун ҳам жуда яхши ташаббус кўрсатмакдадир. Тангри кўнчилар ташаббусини самарасиз қолдирмасун!...

¹ Тақвия — қувватлаш, ёрдам.

Бу йил далаларни ким обод қилди? Базмлар тарақ; ноғора, чирманда қарс-вадаванг; бачча ва баччабозлик намуна бўларлиқ даражада эл қошида манзур этилди. Кўнчилар жумҳурияти бўлган Кўкча даҳасининг Муссўлиниси*, Гардинги*, Пуанқараси бор. Эски шаҳар милитса идораларининг кўнчилар ҳаракатига ирод еткизишга ҳеч бир ҳаққи йўқ. Пайшанба кечалари қийқуруқдан кўшни жумҳурият халқи миждо қоқа олмайди.

— Ҳа, нима ғалва?

— Қизил тирноқлар ташкилоти ўзининг қандай маҳкам ташкил топқанини кўрсатмакдир.

— Аниқми?

— Аниқ!

— Бўлмаса миллат яшайди, десанг-чи.

Намойиш... пайшанба куни Янги шаҳар кўчаларидан арава, арава қизил тирноқлар ташкилоти ноғора, чирманда чалиб, бачча ўйнатиб кўча айланурлар.

— Ҳа, нима гап?

— Қизил тирноқларнинг айш-ишратини ёврүполиқ буродарлар ҳам кўрсун эмиш...

Ёшлар, комсомоллар деб кўя қолай, бир кун Кўйлўқский кўчадан намойиш қилиб ўтуб кетаётқан қизил тирноқ жамоатига: «Бу ишингиз четлар қошида кулги-ку», деган экан, ўшал он ҳалиги комсомоллардан бирани онасини учқўрғондан кўрган.

Афсус, ёз ўтиб ноғора, чирманда билан бўладурған базмнинг вақти кетиб боради. Энди тор меҳмонхоналарда дутор, танбур билан базм қилиш қандай кўнгилсиз...

Нима чора, жувонға кокил солиниб кўюлғандан кейин тор уйда ҳам кенг феъл бошланиб кета беради. Шунинг учун «Кўнчилар ташкилоти яшасун!» деймиз.

«Муштум» — 1923 йил, 12 сон, 2-бет

БЎТҚА

Сукданми, мечкайданми, нима балодан бўлса ҳам «Туркистон»га кинна кириб, беш-ўн кун юрак оғриғи бўлуб қолди.

«Муштум» ҳам «Туркистон»нинг иситмаси билан анча шалайим тортиб қолди.

¹ Ирод етказиш — қаршилиқ қилиш.

² Жувон — ёш йигит.

¹ «Муштум» журнали дастлаб «Туркистон» газетасига илова ҳолида чиқарилган эди.

«Инқилоб» узоқ вақтлар сил касали билан оғриб, ниҳоят ўлуги агитпрофдан² кафансиз суратда чўзулиб чиқди.

Ўзбекча «Коммунист йўлдоши»³ журналига ҳам ўлат оғриғи тегиб бир кунликка ўжраб⁴ кеткан бўлса ҳам, ўрусчасини ўйнаб-кулуб юришига ҳеч бир таажуб қилишнинг ўрни йўқ.

Демак, Туркистон матбуотининг жони чиқди. Пичоқ тегмай туруб қони чиқди.

* * *

Ҳозирги куннинг янги хабарларидан биттаси Масковда очилган Бутун Русия қишлоқ хўжалик астафкасидир.

«Маскаф деган шаҳарда астафка деган от ўюнхона очилар эмиш».

«Астафкага ўн саккиз минг оламдаги барча ажойибот-ғаройибот нимарсалар чақирилган эмиш, маймунбозлик дейсизми, мушакбозлик дейсизми?!»

«Бизнинг маҳалладаги Ойша буви ҳам астафкага боруб чархини товлар экан, ҳе-ҳе-ҳе, тавба!»

«Фарғонадаги Юсуф қизиқ* ҳам тўққуз ароба ҳез олуб астафкага кетубдир».

«Бу кофирнинг қилган ишига одамзоднинг ақли етмайдир. Гала-гала, — дейдирлар».

«Ҳа, худойға шукр... лайлакнинг кетидан қор ёғиб, ҳиндининг ақли тушдан кейин кириб, дегандек, бизнинг ёшларнинг ақли кирибми, эси кетибми, ҳайтовур бу йил Маскафка ўқуш учун деб гала-гала!..»

«Маскаф кўчаларида сайёдона кезган зебобўй, сарвиқад, сийминтан⁶, шаҳло кўз, бодом қовоқ, юпқа томоқ, чиккабел албастилар ҳам гала-гала, — дейдирлар».

Фаришганинг оминига тушмасун деб тилак қилинг!

Бўтқамизнинг лавлагиси учун:

Машҳур шоир ва муҳаррирларимиздан ўртоқ Абдулҳамид Сулаймон Тошканддан ўз юрти бўлган Андижонга бориб ўз миллати бўлган Андижон халқиға муҳаррирлик қила бошлади.

² Агитпроф — Ўзбекистон фирқа Марказ Кўмитасининг ташвиқот ва тарбияот бўлими.

³ «Коммунист йўлдоши» — 1923 йилнинг февралда икки сони чиқиб тўхтаган. Туркистон Коммунистлар Марказий Кўмитасининг наشري.

⁴ Ўжрамоқ — куйиб, қовжираб кетмоқ.

⁵ Астафка истилоҳини ўзимизнинг Қувондиқ сўфидан олдим. Бунлаги ривоятлар ҳам ўша кишининг масжиднинг жиловхонасида ўлтуруб сўзлаган лекциясидандир. Йўқса виставка тўғрисида маълумотим йўқ эди (муаллиф).

⁶ Сийминтан — кумуш танли, оқ танли.

Яшасун ўз миллатини таниган муҳаррирлар, деймиз!

«Фарғона» газетасидан⁷

— Гапинг ўзингга урсун, оғзингдан чиқуб, ёқангга ёпишсун,
— деймиз.

Жулқунбой газетасидан

Ашъори ғализа⁸

Фил миниб чоптуриб ўтуб кетдим

Чўлпон

Елиб-югуриб шоирнинг кўрган тушининг таъбирини сўрасақ
ўшал куни паравўзнинг қоқ дўмбирасига минган экан.

Қитъа

*Олақарга агар ул сайраса тотли тил ила,
Ўйламанг «Бизни севинтиргали ул сайрар» деб.
Йўқ-йўқ! Ул бизнинг учун оғзини очмас, қоплар,
Боре кўрса бир ўлумтук унга севиниб сайрар.*

Элбек

Олақарга ҳам сайрар экан, деб қичиғлиқ қилманг, биродар! Чунки Элбек афандининг олақарғаси тамоман бошқача олақарғадирки, сайраса ҳам ажаб эмас. Кексаларнинг сўзларига қараганда, башарти зағизғон сурнайчи қурбақанисони ўз никоҳига олса, бу икки навжувондан бўлган бола булбули ҳофизни бир чўқишда қочирутурсан олақарга бўлур эканки, мана бу Элбек афандининг ҳалиги қушидир.

Лутфилла Олимийдан*:

— *Зери домани ту чи сон эй гулпераҳан?*¹⁰

Чўмични келтир!.. Бўтқанг тегига олуб кетди!..

Мирза Жулқун

«Муштум» — 1923 йил, 13 сентябр, 13-сон, 2-бет

⁷ «Фарғона» газетаси Фарғона вилоят партия қўмитасининг ва вилоят ижроия қўмитасининг нашри, «Меҳнат байроғи» газетасининг ўрнига 1921 йил май ойидан чиқа бошлаган. Ўша йили Чўлпон Андижонда босмачиликни тугатишга қарши чоп этилган «Дархон» газетасида ишлаган, муаллиф шунга ишора қилган.

⁸ Ашъори ғализа — ғализ шеърлар.

⁹ Боре — марта, дафъа.

¹⁰ Эй гул кўйлаклик, этагингни остида нима бор?

«МУШТУМ»НИНГ ИККИНЧИ ЁШИ БИЛАН ТАБРИК ҲАМ УНГА БИРМУНЧА ПАНД ВА НАСИҲАТ

Шукр, кўбчиликнинг қарғиш баракасида бу кун сиз — шум «Муштум», бир ёшингизни тўлғузиб, иккинчи ёшга ўрмалай кетдингиз. «Ёмонга ўлум йўқ!» дейдирлар, бу тўғри эмиш. Азизларнинг садағаси кетайлик!

Баъдаз муборакбод, фақир «Муштум» адамиздан сўрайманким, башарти ўзингизнинг-ку, исми шарифингиз ёмонлиққа йиртилиб, дуойи хайр ўрнига қарғиш, буғдой экиб какра¹ ўрубдирсиз. Бас, вазифангиз ёмонлиқ, кўнгил оғритиш, риоясизлик², тумшүққа тушуруб, манглайдан ғурра чиқариш бўлгандан кейин, бул вазифаи шарам-шараққосни «муллаларникидек» қилиб адо қилдингизми ва қилганингизга имонингиз комилми?

Албатта, бизнинг кирсиз, олмоққа арзон-емоққа маза бўлган бўрсилдоқ сўзимизга (ўзингиз танги³ бўлганлигингиз учун) бўйингизни эгарсиз умидидамиз.

Тузук, сиз ўзингизнинг бир мириси кам бир йиллик умрингизда анчагина ваҳмалик картинкалар кўрсатиб, кўб бемаъниларнинг елка қичигини қондирдингиз ва ўзини қоб-қора, кўнглини сип-сиё, яъни кўмир бозоридан лапкадор қилдингиз. Шундай, биз бундай хизматларингизга қойил!

Аммо латта чайнарликка қолиб хўжа али — али хўжа, икки ўн беш — бир ўттуз бўлуб, чуқурга тушуб қолган чоқларингиз, қичигини тимискилашга мажбур бўлган замонларингиз ҳам бўлди. Тузук, сиз айтарсизки, маним ёнимда туратурган «Тарсак» бўлмади, «Шапалоқ» келмади, ҳатто ўзинг ҳам бир неча вақт тарвақайлаб юрдинг, деб.

Яхши, ман тарвақайлаған бўлсам турмушнинг оғирлигидан ва ўзимнинг аёлмандалигимдан тарвақайлағандирман, аммо Самарқанддаги «Тарсак» билан Фарғонадаги «Шапалоқ» ўз вазифасини билиб, тушуниб адо қилмас экан, уларга бизнинг сўзимиз шулгина:

— Бу кундан кўра ўлганинг яхши, икки юзинг қоро бўлсун, «Муштум» дадангни уволи тутсун!

Бу ергача бўлган борди-келдимиз, фақат сиз «Муштум»нинг «сўз» ёғингизда бўлди. Аммо расм жиҳатингизга келганда тишимизни-тишимизга қўйишга мажбурмиз. Каррикутура турмушнинг ичкарисига

¹ Какра — ғалла экинларининг орасида ўсадиган тахир ўсимлик.

² Риоя — ҳурмат.

³ Танги — мард.

лўнда бўлуб кириб ўлтуролмас экан, ундан-бундан, устидан ғажиб-ялмаб юрар экан... Нима деймиз энди, ўзингиз айткандек айб на дўлда, на тегирмонда. ⁴ Фақат пешонамизнинг шўрлиғида деймизми? Бўлма-са ўзимизнинг жунбошлардан ⁵ «ўшанақалар» етишкунча эмас, онадан туғуб, ўсуб, ўқуб, ўрганиб бўлғунча «дим!» ⁶ ўйнаймизда, энди!

«Муштум» дада! Иккинчи йилга қараб асби тозининг бошини қўяр экансиз, тўғридан-тўғри лўли маҳалласига қараб эмас, пасқам, қинғир-қийшиқ кўчалардаги жиннихоналарға ҳам марҳамат қилингиз!

«Муштум»га кўмаклашиш тилагида бўлган:

Хо-о-о-ов элдаги оғалар!

Менга томон қаранглар!

Элларингиз ичида қиттағина еридан бузулган мохов, кишан лозим бўлган тентак, ачиған қаймоқ, сасиған эт, таги йўқ челақ, бўри бакавул, тулки ясовул, ало-ҳазал қиёс ⁸ кўрсаларингиз тўрт эллик носвой қоғозига битиб «Муштум»га юборингизлар» — *«Муштум»* қайғусини еб:

Абу Думбул

«Муштум»: Панд-насиҳатингиз кам-кўстсиз қабул этиладир. *«Муштум»* ўз айбини иқроқ қилувчи ўғул боладур. Элимиз ичида ҳали песини кўрсатсак, «Ун теккан эди» деб ғўдаювчи васиқасиз хунасалар жуда кўбдир. *«Муштум»*нинг ҳар нўмири устида бўлган пала-партиш ҳужум, яланғоч сўкушлардан шояд хабарингиз бордир. Лекин *«Муштум»*нинг уларға жавоби яна муштдир. Сўз ва карриқатурадаги камчиликларимиз бор. Уни тузатиш учун тиришамиз. Сўз жиҳати тобора тузалмақдадир. Расм жиҳатига келганда сиз жуда тез киришкансиз, расм жиҳатига сиз ҳам тишни тишка қўйишни лозим кўрган экансиз, биз ҳам тишимизни тишимизга қўйиб турамыз. Ички турмушни «Фақат ўчоқ боши турмушидан олиними керак» деган фикр ҳам унча тўғри эмас. Мисолни 17-нўмир *«Муштум»*дан

⁴ Тегирмоннинг тез ёки секин айланишига қараб дўла ҳам кўтарилади ёки пастга туширилади, бу ибората уннинг сифатсиз чиқиши унда ҳам, бунда ҳам эмас, гап буғдойда демоқчи.

⁵ Жунбош — соч қўйган; ўша вақтда Тошкентда чиқадиған газета-журналларнинг рассоми австриялик Иоахим Тулля эди, муаллиф шундан киноя қиляпти.

⁶ «Дим» ўйнамоқ — ким биринчи гапирса ёки ҳаракат қилса ютқизиқ ўшанда бўлади (болалар ўйини).

⁷ Асби този — учқур от.

⁸ Ало-хозал қиёс — шунга ўхшаш.

⁹ Пес — айб.

олайлиқ: ижрокўм ҳақидаги ҳам, паранжи масаласига доир каррикатураларни ҳам турмушимизнинг бир кўриниши деб даъво қилсақ фоят ҳақлимиз. Бундай каррикатураларга устидан ғажиш деб қараш жудаям ёпишмайди. Ҳар ҳолда табрикингишга қарши ташаккур, камчилигимизни кўрсатишингизга уялдимиз...

«Муштум» — 1924 йил, 18-сон. 1 январ, 18-сон

ЧАҚИРИШЛАР

Ўзим, «Муштум»да дағал-дағал, қўланса-қўланса сўзлар ёзишга ваъда берганим ҳолда ушбу ўртоқларни ҳам топсалар битта-битта, топмасалар учта-тўртта чирманда пул билан «Муштум»га кўмакка чақираман: Шоабди Мовлонқори локфуруш, Мирзақосим попириш-качи, Зоиржон тўбчи, Абдиҳожикалишфуруш, Муҳаммадкарим хасфуруш, Абдурозиқбой кўнчи, Муллатўйчи чиннифуруш, Юсуфбек агтор, Иқбол деган читфуруш. Ва яна булардан бошқа эсимдан чиққан оға-инилар.

Агар-ку айтдирмасдан берсалар кўб яхши, бўлмаса нах ўғурланган хўкузининг териси¹ билан ўзим ҳам, бошқалар ҳам шарманда бўлуб ва яна ўзимни томдан ташлаб елкаларига миниб олғайман ва яна уволим бўйинларида қолғай. Чақирғучи:

Жулқунбой Совринбой ўғли

«Муштум» — 1924 йил, 25 январ, 20-сон

КЕЛИНИ КЕЛГАНДА КЎР, СЕПИНИ ЁЙҒАНДА КЎР

— Ош тегса — тўй, тегмаса тафарруж...¹ деб огалар тўйға борадирлар... «Қорамол эгасига ўхшамаса ҳаром ўладир», «Аватига чавати, мисқозонга лой тувоқ», Энг охирда: «Эшагига яраша тушови», — деб зор-зор, чун абри нав баҳор йиғлаган, ҳам «Хув!» деб чўлу биёбонға чиқуб кеткан экан, бир бечора!..

Убайдилла хўжам билан Чайиб ичкин тўрам келдилар-да, елмай-югурмай, ўйламай-бўйламай; карнай-сурнай, жарт-журт остида «Нашриёт ширкати» деган муаммони даранг-дурунг билан очуб ҳам

¹ Афанди мол бозорида кета туриб эгаси йўқ хўкизга дуч келипти, уни етаклаб уйига олиб кетибди. Бундан эгаси хабар топиб Афандининг эшигини қоқиб: — Хўкизимни қайтариб беринг, — депти. Афанди: — Мен хўкизингни кўрмадим, агар сўзимга ишонмасанг, терисини олиб чиқиб, сени шарманда қиламан, — дебти.

² Тафарруж — томоша.

³ Чун абри нав баҳор — эрта баҳор булутидек.

юбордилар. Мақсад ва маслак унча-мунча эмас: катталиги ботмону даҳсар... Мақсадимиз китобсиз «зир» югурган элни ўз нашриётимиз билан думба-жигар қилишдир!

— Вой, бўйингга қоқиндик!..

— Вой, сани ясаб ташлагандан айланай! — деб барчамиз ҳам нашриёт ширкатидан айланиб ўргулишдик.

— Ҳой, муаллим! Пишириб е дарсликларни, ҳой, ташлагани китоб, эплаб ол буларингни! — деб бир-бировимизни туртишдик. Аммо ҳеч бир иш бузуқнинг эсига:

— Келини келганда кўр, сепини ёйганда кўр! — деган гап келмади...³

* * *

— Кўчага ташлаб қўйган пул, текин офтобга чиққан мушук, юк ташийман деган шалоқ арава... ана шундай ўнгу терс сўзларга ҳар ким ишонса, ебдир номаъқул бузуқнинг гўштини, ичибдир Ибонўв бойнинг⁴ чиройлик қобоғига кириб, бир дужина⁵ пивасини!

— Ҳой, нимага?

— Ўл, нимага?! Ҳой уйинг куйгур, кутиш деган бир ой бўладир, икки ой бўладир, наҳотки бир йилу ўн икки ой бўлса?!

Дуруст, «Нашриёт ширкати» ўз хизматидаги бир неча бекасу бечораларни яхшилаб боқуб келади, айниқса буродаримиз нашриётка киргандан бери анчагина қорин ҳам солуб олди. Аммо... аммо... қиш билан ҳар куз семиртириб кўкламни кутиш фақирини изча деҳқоннинг иши, наинки бошқаларнинг!

Ўзимиз хунук, сўзимиз аччиғ, тилагимиз татти⁶; биноан алайҳи жазавамиз тутқандаги сўзларимиз маъзур қўрулғай...⁷

Жулқунбой

«Муштум» — 1924 йил, 22 феврал, 22-сон. 2-бет

³ Келини келганда кўр, сепини ёйганда кўр — бу мақол ҳали амалга ошмаган иш устидан мақтаниб юрма мазмунида айтилади.

⁴ Ивановбой «Тошкентда пива заводи қураман», деганда «Мусулмонлар пива ичишмайди, зиён қиласан» деб рус савдогарлари уни қайтаришган экан. Ивановбой биринчи бўлиб 1886 йил Тошкентда Ўқчи маҳалласидаги собиқ 6-пива заводини қуриб, Пиён бозоридаги дўқонида пивани дастлаб бепул сота бошлапти. Эски шаҳарнинг чапани йигитлари ҳам текин пивага ўрганиб, кўчаларда ичкилик ичишни бошлаб берган эканлар. Пиён бозорининг номи ҳам шундан қолган.

⁵ Дужина — ўн икки дона (бир хилдаги нарсалар ҳақида) бу ерда бир тўда маъносида.

⁶ Татти — нордон.

⁷ Муаллиф бу мақолада ўлда-жўлда келаётган маориф соҳасидан хавотир қилиб халқнинг қайғусини ўйламайдиган лоқайд, тамбал шахсларни танқид қилган эди. Журналнинг шу сонида шу мақолага бағишлаб рассом ҳам янги очилган «Нашриёт ширкати»нинг ҳашаматли биносини, ичида эса мудирнинг ухлаб ўтирган ҳолатини чизиб каррикатура қилган эди.

ТОШКАНД БОЙЛАРИ

«Муштум»нинг борди-келдиси

Инқилобгача Тошканд бойлари деб шуларни билар эдик:

1. Шохалим ҳожи Шоҳисҳоқов*: (ҳозирда ҳам давлати катта, бошқалар инқилобдан зарарланган бўлса, бул киши фойдаланди).
2. Вали ҳожи Абдулмалик ўғли*: (бунинг ҳам давлати чакки эмас, ҳозирда ҳам бирни учка сотуб, эски ҳолига қайтмоқ ҳаракатида).
3. Орифжон Маллабоев*; (вафот, дунёга келган бўлса-да, келмагандек), 4. Орифхўжа Азизхўжаев*; (бу кунда жуда пири бадавлат, Туркистонни сотқучи машҳур хоинлардан пўчўтни гражданин Сайд Азимбойнинг* шафоати билан Некалай ҳукуматига содиқ ўғул бўлуб танилган ва унинг кўмаги соясида бутхона, тўнғузона ва амсоли... хоналарни таъмир пудратини олуб одамшаванда бўлуб юрган эди).

Иккинчи даражадаги бойтарошлар¹: 1. Комилжон Аҳмаджонов*: (бул жоңиворнинг аксар умри шаллақилиқ, лўлилик, моли-мардумхўрлик² билан ўтди). 2. Абдулмавлонбой ҳожи*: (давлати чакки эмас эди. Ҳозирда ҳам ўғуллари иш сурмакда. Бу оила фақат еб-ичиб умр ўтказадир). 3. Фулом қори Тиллашайхов*: (бул бечора кўб давлатини «Уламо» жамияти муфтхўрлари³ йўлига тикиб, ўзи муфлис⁴ бўлаёзган эди. Ҳозирда эса «Уламо» жамиятидан олуб қолган дуолари барақасида тағи ҳам боюб кетди. Охири бахайр бўлсун). 4. Буродарон Қурбонбоевлар*: (Буродаронларнинг шуҳратлари масжид солиш биландур): 5. Боқижонбой*: («Оти улуг — суфраси қуруқ» мақоли шу кишининг шаънига айтилган, лекин ўзи зарарсиз киши). 6. Иброҳимҳожи Каримбоев*: (бул кишининг барча ташаббуси тааддуди завжот⁵ масаласига кетди. Шунинг барақасида бир неча ўнлаб ўғуллари бўлдиким, бул кишидан миллатнинг қилган истиғфодаси фақат шундангинадир. 7. Азиз Халфа*: («Уламо» жамиятига кўб хизмат қилуб алҳол тақсирот⁶ касалига мубтало бўлуб қолди). 8. Буродарон Норбековлар*: (агарчандики, бу авлод тараққийпарвардир, лекин мирқуруқлик буларга ирсий касалликдур). 9. Тўхтажонбой Алижонбоев*: (товламачи бойлари-

¹ Бойтарош — ўзини бой деб кўрсатадиганлар.

² Мардумхўр — бировнинг ҳақини ейиш.

³ Муфтхўр — текинхўр.

⁴ Муфлис — савдода синиш.

⁵ Тааддуди завжот — хотинлар сони (Муал.).

⁶ Тақсирот касали — иззатталаблик, манманлик.

мизнинг энг ашаддийси эди, Масков фирмаларини қон қақшату⁷б, Тошкандга муҳташам масжид солуб берди. Городдаги «Национал» биноси ҳам унинг хизмати меваларидан. Илгари гарс ёрилуб, сўнгидан шарт синди. Бу кунда бўлса қўйчилик қилуб яна қобирғасини ёпуб қолди).

Қисқаси, бу иккинчи даражага киратурган кишилар жуда кўб, машруъ ва номашруъ бу мавқеъга минган алмойи-алжойилар ҳисобсиз, аммо фақат тутуруғи борларнигина ёзиб кўрсатдик.

Инқилобдан кейинги НЭП фарзандлари тўғрисиға тўхталсақ миямиз шишиб қоладир. Яъни нукул фарчча мой еб, чўмучимиз мой устида сузадир ... Гап кўп — қалам тўмтоқ, ишгаҳо карнай — палов бедарак, отимиз улуг — суфраимиз қуруғ... каби юқори-қуйи гаплар билан ҳозирга бу кейинги мавзуни иккинчи вақтқа қолдирсамиз ҳам, бироқ НЭПнинг, Тошканд бойларининг «шоҳ асари» бўлган Азимбойбачча⁹ устида тўхтолмай ўтолмаймиз. Тузук, бу буродаримиз ўзининг гуруллаган кунларидан нишона қилуб, кейинги уч йилнинг бадалида етти-саккиз ердан масжид бино қилди, ҳатто Юсуфхўжа эшоннинг қабри устига дахма қилиш ҳимматиғача боруб етди. Бироқ бу ҳимматлар бизнинг ақли қосиримизча лойиқи шуҳрат ва тақдир эмас... Бизнинг ҳар биримизнинг ёнимиз дўпшайдими, дарҳол масжидга урина кетамиз. Аммо ҳамма касал, барча тирриқлик мактаб деган муаммонинг устида! Демакчимизки, бу янги даврнинг «йўлбошчиси» Азим саркордек бир одам бўлсун, мактаб солиш ишини умумийлашдирсун!

Гапдан гап чиқуб, сўз узоққа кетди. Бу мақолани ёзишдан муддао шулки, юқорида Тошканд бойларининг биринчисига Шоҳолим ҳожи акамизни қўйган эдик. Тўғриси ҳам бу мақола ўша кишининг туфайли билан ёзиладир.

Туркистондан Масковга вагон-вагон магиз, ўрик, гурунч, Масковдан Еттисувга той-той газлама, Еттисувдан Туркистонга қўшоқ-қўшоқ кўй, Туркистондан Масковга яна ҳалиги гап... худди чархфалак.

Бу ишни қилаётқан одам франсиялик Рўкфеллер* эмас, америкалик Рўтшилд* ҳам эмас, ўзимизнинг тошкандлик Шоҳолим ҳожи акангиз! Бу гап тўғри, худо берса шундай бўлар экан. Ақл, иш, ке-

⁷ «Национал» меҳмонхонаси — Бухоро кўчасидаги бу бинода ҳозир Уруш ва меҳнат фахрийлари уюшмаси жойлашган.

⁸ Машруъ — шаръий.

⁹ Азимбой — Саидазимбой.

лим-кетим, ҳаммаси ҳам мошинавори.¹⁰ Албатта, бунчалик иш сурган кишининг чирмандаси ҳам бир неча қоплаб бордир, деб ўйларсиз. Фақирингиз ҳам сизнинг фикрингизда... Тунов кун бойнинг отаси ўлди, элли червонкалаб оқча фақат жанозага йиғилган қалэнғиқасанғиларга улашилди. Худо зиёда қилсун.

— Неча масжид солди? — деб сўрарсиз, албатта. Ҳозирча солинган масжид-пасжиддан дарак йўқ.

— Неча мактабнинг оталиғини олди? — деб яна сўрарсиз. Лочин билан баҳслашкан олақарга айткан эканки, шуни олсам биркам юзтаси қоладир, деб. Унға ўхшаш бизнинг ҳожи акамиз ҳам башарти энди бир мактабнинг оталиғини олса фақат битта бўладир.

Ҳожи акамизнинг ёшлари эллидан ошқан бўлса ҳам лекин ўғулқизлари йўқ, деб баъзи одамлар таъна қиладирлар. Биз айтамызки ўғулсизлик айб эмас, агар ҳожи акамиз чин ота бўлмоқчи бўлсалар (худоё товба қилдим) бутун миллат болалари ул кишининг болалари, ўғуллари, қизлари! Дунёда бундай оталиққа ҳеч кимса ноил бўла олмас, тушунсалар!

— Ҳой, ҳожи!

Ёшинг анчага борди, бир оёғинг ерда бўлса, бир оёғинг гўрда, эсинг борида этагингни ёп! Илло, йиғуб-терганларинг фақат уч-тўрт қузғунларга қолишини унутма! Яъни отинг, донғинг ўзинг билан бирга кўмилмасун...

Сўзимиз ёлғуз бир киши устидагина эмас, «Қизим, санга айтаман — келиним сан эшит!» қабилида бошқаларга ҳам ом.¹¹

Калвак махзумнинг жияни

«Муштум» — 1924 йил, 23-сон, 6–7-бетлар

ҲОЙ, ЕР ЮТКУР

Хотун-қизларнинг байналмилал кунига бағишлаб

Бу кун хотун-қизларнинг байналмилал байрам кунлари. Албатта, бу «муштипар»ларнинг кўнгилларини олмоқ ҳар бир белида белбоғи бор бўлган кишининг вазифасидир. Бироқ биз ҳайрондирмизки, қайси йўсун билан уларнинг кўнгилларини олиш қерак? Биз бу нуқтани ўбдан ўйлаб кўрдик. Аммо ақли қосиримизга ҳеч бир эпақалик гап келмай, миямиз қотди.

¹⁰ Мошинавори — ўз-ўзидан, ихтиёрсиз.

¹¹ Ом — умумий, ҳаммага баробар.

¹ Қосир — қисқа, ожиз.

Тўғриси айтканда (орада эшиткучи йўқми?), бу сочи узун, ақли қисқа анав-манавларга байрам қилишни ким қўюбдир?.. Тузук, хотун-қизларнинг сочлари узун, ақллари қисқа, бу ҳақиқат. Аммо ўзлари Худойи таолонинг ширин қилуб яратқан махлуқларидандирки, бу гап ҳам тўғри. Бинобарин, уларнинг ўйнаб-кулишларига рози бўлмаган одам хумсадир.² Бироқ масаланинг шу ерига тушунолмаимизким, бизнинг сочлик эшонларимизга бир йил — ўн икки ой бўлса, шу ўн икки ойнинг ҳаммаси ҳам уларнинг байрамидир. Баҳор бўлса шулон³ қайнатғали мазорга чиқсалар, ҳайит келса яна иш йирик бўлса, туғуриқ чиқса яна байрам, тўй бўлса бешик-белик, упа-элик, тўй устига тўй... Энди тагин нима керак, бу ер юткурларга.

Ҳукуматчилик бўлгандан кейин кишининг тили қисик бўлуб, чурқ эталмас экан... Йўқса тунов кун... Халқ қозихонасида речь айткан «Жужунай сўфи» оғамизнинг сўзи наҳ бизнинг муддаомиз эди:

— Хотунларга ҳуқуқ, деб хотун-қизларимизни бузуб юбордилар, бу кунгача ҳуқуқсиз яшай билган хотун-қизлар бундан кейин ҳам яшай оладирлар. Хотун-қизларга ҳуқуқ олуб бергучи таъвиянинг кераги йўқ! — деди.

Речни биз⁴ халойиқ узоқ олқишладик, қози афанди бўлса ашад таъсиротидан ҳўнғир-ҳўнғир йиғлади. Орадан битта ҳуқуқчи чиқуб: «Бул киши хотунига ҳуқуқ бериб оғзи куйди...» деб сўзлай бошлаган эди, уруб оғзини дабдала қилдиқ. Агарда сиз ҳам ҳуқуқ тарафдори бўлсангиз, сасиған оғиздан ачиған сўз чиқар деярсиз, ҳавола ба худо⁵. Аммо сирасини сўзлаб ўтдик биз. Агарчандики⁶, фақирингиз бу байрамга бетараф қарайдир, шунинг учун бетарафона кенгашлар беришдан ҳам тоймайдир:

1 — Инқилоб тўполони билан хотун-қизларимизнинг паранжларини янгилаб берилсун.

2 — Ошни қирмоч олдирған учун ҳам баъзи бир оға-инилар «ҳасм»ларининг чангини қоқар эканларки, бу иш яхши эмасдир. Баъзи унча-мунча иш учун пахтасавар қилинмасун.

Ихтор: 1. Бундан бошқа мавзуларда масала, сўзингизни қайтарса, ижозатсиз кўчага чиқса, маҳсингизни тортмаса ва шунингдек,

² Хумса — хунаса, ярамас.

³ Шулон — бой, камбағал, бева-бечораларга бериладиган иссиқ овқат.

⁴ Речь — нутқ, маъруза.

⁵ Ашад таъсирот — қаттиқ таъсирланиш.

⁶ Ҳавола ба худо — Худога ҳавола.

⁷ Агарчандики — гарчи.

⁸ Ҳасм — душман.

гуноҳлар воқиб бўлса, шундоғ урингки, бадани унниқиб мўмата-лоққа айлангунча қўймағайсиз.

Ихтор: 2. Хотун-қизларни урадирган олат (мизроб) уч турлукдир: а — қамчи; иш вақтида сувлаб олинса хотун уриш учун бундан яхши олат йўқдир; б — мушт ва тарсак; в — оёғ; бу олат мазрубани ётқузуб олғандагина ишка ярайдир, айниқса пошнаси баланд этик бўлса... Ўткуррак қайиноналар келин-кеватка ҳужум қилганда ўқлоғи, ўғуч каби олатларни истеъмол қиладиларки, бу ҳам яхши усулдир.

3. Хотунингиздан аччиғлансангиз, уни фақат мошхўрдага боғлаб, ўзингиз чойхона ва ошхоналарда мойлиқ паловни тушуриг. Хотун-қизга одоб беришда бул ҳам яхши усулдир (Аммо баъзи бир акалар хотунларини умр бўйи мошхўрдага боғлаб, ўзлари ҳамиша чойхонада қолур эканларки, айниқса буниси фақирга кўб пором келадир). Ана бизнинг сўзимиз шул: ёқса сизга, ёқмаса ўзимизга.

Ҳой, ер юткур! Киши-киши, юзингни бекит!..

Жулқунбой

«Муштум» — 1924 йил, 8 март, 24-сон, 2-бет

ТОШКАНД ХАБАРЛАРИ

Тошканд ва теварагида маориф оии билан бирга ёғмур оии ҳам эълон қилинди. Чакканинг ўтиши чаккидир, негаки, Эски шаҳар халқи сувда сузиш илмидан баҳрасиздир, вақтдан истиъфода қилуб ҳар бир оила ўрдак боқсун, ҳозирга бир юз етмиш уй йиқилуб, катталардан уч юз киши шаҳид ва гўдаклардан беш юзтасининг гуноҳсиз қонини аранг думахона ўз зиммасига олди. Яна беш юзлаб уй рукуъда¹ йиқилганлар сужуддадир.²

Ёғмур агар эбида ёғса маълумки, оби раҳмат, яъни манбаъи ҳаёт деймиз, илло ҳалокати табиётнинг энг кучлиги ҳам ёғмурдир, десак шояд янглишмаган бўлурмиз. Начукким, ҳазрати Нуҳнинг балоси тўфон билан эди.³ Бу хабарларни ёзар эканмиз, кўркунч бир ҳақиқат кўз ўнгимизда эди. Ажабо, биз мусулмонлар иртидодда қавми Нуҳ даражаларига бориб етдикми?

¹ Пором — кўнгилдагидек, ёқимли.

² Рукуъ — намозда икки букилиб туриш; эгилиш.

³ Сужуд — намозда бошни ерга қўйиш; йиқилиш.

⁴ Нуҳ — милоддан аввал яшаб ўтган пайғамбар, одамлар йўлдан озганлиги учун Тангри уларга жазо қилиб тўфон юборган, Нуҳ қавмини халок қилган экан. Нуҳ пайғамбар эса олдиндан огоҳ қилингани учун ўз яқинларини ва барча жониворлардан бир жуфтдан олиб кемада жон сақлаб қолган экан.

⁵ Иртидод — диндан қайтиш.

Кечирмакда бўлганимиз кунларни биз явмин-нахсдан⁵ ҳисоблаймиз. Шунинг учун ҳар кимга билиб оёғ кўймоққа, чакка балосидан, шабоблик⁶ касофатидан эмин бўлмоққа тавсия қиламиз. Айниқса, «Баладия бўлими ҳеч нарса демади-ку», деб эски том остида ўлтурмангиз, ўлтурсангиз ҳам том қисирлашди дегунча қочуб қолингизки, ҳамма нажот шундагинадир.

Хусусан Эски шаҳар расталарига тушиб, Маллахондан⁸ қолган осори атиқа лафкаларнинг ёнидан ўтишдан, албатта, албатта, ҳазар қилинг, ўтар бўлсангиз ушбу дуони ўқунгиз: «Оллоҳумма ихфазни мин фалакотил инқилоби ҳозад-дўккона ва насъалука ан турсиланна жамиъа балоика ва қазоика алаш-шўъбатил-баладияти».

Ушбу дуо кўб баракатлик дуодир. Ман шакка фақат кафара.¹⁰ Бу дуони бир қоғозга ёзиб, думахонанинг вивескасига боғласангиз хосияти ошкор бўлғай!

Мухбир *Совринбой*

Илова: Заҳириддин аъламдан фатво сўраймизки, башарти катта кўчадаги бир иморат ёки девор ўткунчилардан бир нечасини босса, уларнинг хунини ким тўлайдир? Уй эгасими ёки думахонами? Фатво китобингизда, албатта, бунинг бир ҳукми бордир.

«Муштум» — 1924 йил, 8 март, 24-сон, 6-бет

ИСТАТИСТИКАНИНГ КЎРСАТИШИЧА

Юбилейимиз муносабати билан

Истатистикаси бор бир миллат ойнаси бор бир қавм, демакдир. Ойнангиз кўлингизда бўлса шубҳа йўқки, дийдори шарафингиз сайхонидаги барча қинғир-қийшуқликларни кўрарсиз.

Истатистика деган нарса халқимизнинг тушига ҳам кирмаган, яъни миллати нажибамиз бундай неъмат ажибадан маҳрум бўлса-да, аммо бу ўрунда холи ҳозирамизнинг истатистикасидан баъзи бир нимарсаларни «юмалоқ-ясси» қилмоқчидирмиз-да! Кўб яхши гап.

⁵ Явмин нахс — ёмон кун.

⁶ Шабоблик — ёшлик, бебошлик.

⁷ Эмин — хавфсиз, тинч.

⁸ Маллахон — Худоёрхоннинг ўғай акаси, 1856-58 йилларда Тошкент ҳокими бўлган.

⁹ Эй Аллоҳ, мени бу дўконнинг ағдарилиш фалокатидан сақлагил ва жамин бало ва қазоларингни шўъбаи баладия устига юборишингни сўрайман.

¹⁰ Ким шак келтирса кофир бўлади.

¹ Нажиб — ҳурматли, мўътабар.

Мамлакатимизда нима бор, ҳайвонлар ижтимоъидан ² ҳам фойдалик бир ҳисоб тузуб бўлурми? — дегучи сассиқ такалар балки бор чиқар. Бу гап бир томондан нечоғлиқ тўғри бўлса, иккинчи томондан шунчалик эгридир. Негаки, ҳайвонлар ижтимоъи деган жумланнинг ифодаси оmdir. Башарти умуман Туркистон ҳайвонлари кўбчилигини «хўкуз» деб ақида қилинса-да, улар ҳақидаги ҳисобу китобларни фойдасизга чиқарилса; иккинчи томондаги шу хўкузлар етакчиси бўлиб кўринган ва ўзларини доно ва донишманд олган девсийрат ³, тўнғузнамо, маймун қилиқ, қуёнсифат, бўри келиш, тулки мисол, илон шувиш, бақа мижоз... афандиларнинг ҳақларига хиёнат қилган бўлурмиз.

Демак, биз шу кейинги тасқаралар тўғрисида ижмолан ⁴ бўлса-да, бир истатистика жадвали тузмакчидирмиз. Маълумки, бизнинг жамоат ходими бўлиб танилган кишиларимиз бир неча қисмга бўлиндирилар:

1. Сиёсийонлар. 2. Муаллимлар. 3. Муҳаррирлар. 4. Зиёли ёшлар.

Башарти бизда ҳам истатистика деган жонвор бор деб кўз юмиб, истатистика идорасига кирган бўлсақ, гўёки, шу идорадан ўзимизнинг қизиқсинган маълумотимизни олуб чиққан ҳам бўлсақ, мана биз ўзимизнинг ўғлон кўзларимиз билан нималарни кўрган бўлур эдик:

3789 бош сиёсийон; булардан тўқсон фоизининг бор-йўқлиги ҳеч кимнинг ҳам кўнглига келмайдир, беш фоизи тулладан чиқмаган макиён ⁵, уч фоизи мушкилики уларга қандай ҳукм беришдан «Мухтасарул-виқоя» ⁷ ҳам ожиздир, бир фоизи ҳайбаракалла ⁸, бир фоизи хом чучвара.

Мана бу ҳисобдан шу эҳтиёж ҳис қилинардики, тўқсонни йўқсонга чиқариб қўйиш, макиёнларни уюрга қўшиш, мушкилларни омоложение усули билан бир ёғлиқ қилиш ⁹, ҳайбаракаллагиларга хуббулмулк ¹⁰ бериш, хом чучвараларни қайнаган сувга солуб олиш

² Ижтимоъ — гуруҳ, тўда, пода.

³ Девсийрат — девга ўхшаш, йўғон-елпи.

⁴ Ижмол — қисқа, мухтасар.

⁵ Фойдасиз, ҳосилсиз демоқчи.

⁶ Мушкил — хунаса.

⁷ «Мухтасарул-виқоя» — фақиҳ Бурхониддин ал-Марғилонийнинг (вафоти — 1197) «Хидоя» номли фикҳ асарига ёзилган шарҳ китоби, муаллифи Убайдулла ибн Масъуд ал-Маҳбубий.

⁸ Ҳайбаракалла — лаганбардор, мансабпараст.

⁹ Ёшартириш; бу ерда эркаклаштириш лозим демоқчи.

¹⁰ Хуббулмулк — мансабпарастлик.

керакдир. Зероки, тажрибаларни кўрсатишича, биздаги юрак оғриги касали шу хом чучваралардандир.

Бугун ўлкадаги муаллимлар сони 17 855 дир. Булардан 57 фоизи эски гўнг (буларни ерга солинса-да, таппи қилинса-да, мустаъиддирлар)¹¹, 17 фоизи янги ахлат, ўн фоизи палағда, саккизи пойнак¹², олтиси мойак¹³, учи пучак, бирининг ўндан бириси сарак¹⁴, қолгани кўракда турмайтурган пачоқдир. Шунинг учун «Бўлмаганга бўлишма» қабалида очилган ўрта мактаблар «Дорул-эгов»лардан чиқуб келган муллабаччаларни одам афтига олишқа, бунинг учун қирқ саккиз синфлик таҳририялар¹⁵ очишқа ва шундан сўнг асосини бошлашқа мукаллафдирлар.¹⁶

Матбуотимизнинг қон томири бўлган муҳаррир ва шоирлар сони... (бай-бай-бай; пишти кабоб, пишти!...) Оқмирзакарим айтар эрдик: «Сан хоро-о-о бан хоро». Шунга ўхшаш ман ҳам айтаманки, «Биз хоро-о-о, муҳаррир ва шоир хоро!» Тўғриси жим-жиму туя кўрдингми, йўқ; ёпиғлиқ қозон — ёпиғлиқ!

Мунаввар зиёлиларимизнинг сони агарда истилоҳ топуб¹⁷ ўқушни эбласангиз 1900, 7000, 8000, 500 000 дир. Очикроқ таъбир қилганда «Ҳисобда ҳам йўқ, китобда ҳам йўқ!» деб шундай сонлик ҳисобқа айтадирлар. Бу ўртоқ мадрасада сиғайи муболағани кўпрак истеъмол қилган экан, деб балки мандан куларсиз. Лекин бу ҳисоб муболаға эмасдир. Чунки бизнинг мунавварларимизнинг ҳар бирида минг эмас ўн минг ҳайвони нотикнинг ақли, фикри, сезгуси, даъвоси ва бошқа лаш-луши бордир. Мана шундан онгланган бўлса керакки, бизнинг сўзимиз пуч эмас, кучдир.

Бу мунавварларимизнинг асосий машғулиятлари куйидаги режада кўрсатиладир:

1. Ўн беш фоиз ёшларнинг асосий ғоялари ичкулукка;
2. Йигирма беш фоизнинг яратилиш сабаблари ўрус ва бошқаларнинг фоҳишаларига;
3. Йигирма беш фоизнинг туғилиши соч ўсдириб, хина қўюб, янги мўда кишим билан бирга оқишқа;
4. Ўн фоизи қуруқ маҳмаданагарчиликка;

¹¹ Мустанд — лойиқ, муносиб.

¹² Пойнак — дарз; йиртиқ.

¹³ Мойак — асл эмас, яроқсиз.

¹⁴ Сарак — бутун, синмаган тухум.

¹⁵ Таҳрир — тузатиш.

¹⁶ Мукаллаф — вазифадор, бурчли.

¹⁷ Истилоҳ — термин, атама.

5. Қолған йигирма беш фоизнинг ғоялари НЭПга чин ўғул бўлмоққа¹⁸ қадир.

Бу ўрунғача ҳисоблари кўрсатилган халқ етакчиларидан бошқа яна бир дуркум оқ салла, қора кўнгил мунавварлар бордирки, инқилобдан сўнг эълони ифлос қилганлиқларидан уларни ҳисобга олиш ва олмаслиқ «адаму вужуд»²⁰ бизнингча баробардир.

Жулқунбой

«Муштум» — 1924 йил, 8 апрел, 25-сон, 2–3-бетлар

ДЎСТЛАРГА УЗРИМ

«Муштум» бу кун ўзининг 25-сонини тўлдириб байрам қиладир. Бу байрамда ўзимнинг ҳам иштироким бўлгани учун... Узрсииз безрайғали уялдим, тўғриси. Яъни узр айтмакчиман.

Узрим гуноҳимдан (?) хунук чиқса, яна узрим бор!

Биз, шўролар ҳукуматининг баракасида «Муштум» деган бир кулги журналга эга бўлдиқ. Ҳа, эга бўлдиқ... Тушунибми, ёхуд «бўлганлар» қаторидами?..

«Кулги журнал» от кўюб «Муштум»ни чиқариб келган бўламыз. Чиндан ҳам кулгими эди, ёхуд унинг ўзидан ҳам кулганлар бўлдими?

Бу кун унинг сонини йигирма бешга тўлдириб «Юбилей» қиламыз. «Юбилей» қай вақтларда ва қандай иш, ҳам кишиларга қилинадир, албатта, бунинг моҳиятини белгулаш қийин эмас. Мана шу маълум бир иззатни ба ҳаққи қозониб байрам қилинадирми ё йўқ?

Кундалик матбуотимиз бир эмас: учлаб, тўртлаб бор. Уларнинг анчайин ҳавойи мавзулардан баҳслар очуб, гуллар сочуб ҳовлиқишлари ҳам йўқ эмас. Иккинчи томонда «Муштум»ман, деб мушт кўтариб чиққан журналимиз бу кун йигирма бешинчи сонини тўлдириб «Юбилей» нўмири билан байрам қиладир, қадаҳ кўтарадир... — Ҳой тентак, ким санга юбилей қилишга ҳақ берди? — деб агар унга савол берсак, эҳтимолки ҳеч кимдан ҳам туртки емаймиз. «Нега?» десангиз, шу йигирма беш сон «Муштум»нинг бирортасига кундалик матбуотимизда танқид ва ё тақриз йўллуқ бир гап ёзилдими? «Бунинг

¹⁸ Ёвуз «Ҳарбий коммунизм» сиёсати, ёки унинг бироз енгил нусхаси бўлган «Янги иқтисодий сиёсат» даври умуман олганда Туркистон халқининг ижтимоий-иқтисодий турмуш тарзига ёт бир тартиб эди. Муаллиф бу ерда шахсий фойдаларини кўриб, лекин умумий зарарни кўрмай бу сиёсатни тарғиб қилиб юрган айрим туркистонлик тўтиқуш зиёлиларимиздан киноя қилиб ўтади.

¹⁹ Эълони ифлос — синганлигини, яроқсизлигини эълон қилиш (масалан снёсий майдонда).

²⁰ «Адаму вужуд» — бор-йўқлиги, ўлик-тириги.

тузук, унинг чакки» деган йўл-йўруқ кўрсатилдими, «Фарғона»да, «Зарафшон»да¹, «Туркистон»да? — Ҳеч!

Бунга қандай маъно бериш керак, кундалик матбуотимизнинг ҳамоқати деймизми, мағрурияти деймизми, нима ахир? Лекин бу «*Муштум*» учун ҳақоратдир, анувлар учун разолатдир, жаҳолатдир.

Биз «*Муштум*»ни йўлга сола олурлиқ кишимиз бор чиқар, деб хом² хаёлда юрган эканмиз... ҳақиқатда эса манзил узоқ, роҳила оз эмиш...

Ҳой, ўртоқ! Яхши онглаки, матбуот дунёсида кулгандан-кулиш қонуни ҳали ҳам бор. Иштони йўқ тиззаси йиртиқдан кулган бўлса-да, ажаб эмас... ўзинг ҳам кулгучининг масъулияти тўғрисида ҳеч бир назария ўқуған эмасдирсан!

* * *

Бу кунда кулгулук — ҳажвиётнинг чин эгаси йўқлиғидан фойдаланиб, «Сув йўғида — таяммум»³, «Эшагига ярама – тушови», деганларидек, марди майдон сифатида икир-чикирлар ёзиб «Арзима-са-да, арзитарсиз» умидида келаман. Келасидаги кулгулук боғимизнинг булбули эмас — зағизғони, гули эмас — тикони бўлмоғимни-да иқрор этаман. Гул ёғочиди бошлаб, чечак эмас — тиканак ўсадир-ким энг ози шу ҳолни кузатиб ажзимни⁴ иқрор қилишқа мажбурман. Биноан алайҳи сўзим қўпол, муомалам дағал, латифам аччиғ, мутоя-бам хунук; кулдириб йиғлатиш, ачитмай тўқуниш ҳунарлари манда йўқ. Шу л хунарсизлигим орқасида холис пандларимдан, кирсиз тўқу-нишларимдан хаёлий натижалар⁵, шайтоний мақсадлар чиқаришга тиришқучи «Фаттойи кафш»лар⁶ оз эмаслар. Лекин ман ўшандай шумшук махдумлардан сатқи хафалик қиламан. Чунки шу кунгача маним мезоним виждоним бўлуб келди, бундан сўнг ҳам жиловим ўшанинг қўлида. Демак, маним истиқболим таъмин қилинғандир. Қоро ниятлик киши моххов бўлғай.

Узрим шу л: тиласанг йиғла — тиласанг кул!

Жулқунбой (А. Қ.)

«Муштум» — 1924 йил, 8 апрел, 25-сон, 6-бет

¹ «Зарафшон» — 1922 йил октябр ойдан Самарқандда вилоят миқёсида чиққан газета.

² Манзил узоқ, роҳила (улов) оз — мақсад буюк, куч йўқ.

³ Таяммум — сув бўлмаган жойда тупроқ, пахта, латта каби нарсалардан фойдаланиб олинган шартли таҳорат, бу ибора керакли нарса йўғида бошқа нарсдан фойдаланишга тўғри келганда айтилади.

⁴ Ажз — ожизлик, заифлик.

⁵ Тўқуниш — уришиш, койиш.

⁶ Фаттойи кафш — кафш патаги.

⁷ Шумшук — ночор. бечора.

ЎРГАНГАН КЎНГИЛ ЎРТАНСА ҚЎЙМАС

Яхшилиққа ўрганган бир банда осонлиқ билан ўз яхшилиғини қўймайдир. А, ёмон-чи, Худо паноҳ берсун, ит суяк чайнамаса, тиши қичийдир. Хулоса, ёмон ёмонлиғини, яхши яхшилиғини ташлай олмайдир. Мабодо ташласа боши оғрийдир, кўзи чиқади.

Демак, масаламизнинг фалсафий ёғи тамом бўлиб, жиддий ва амалий томониға ўтиб, ёмонлар хусусида бир неча жумла таҳрир этмакчимиз. Қисқаси, омманинг назарига эски даҳандан янги ва суви қочмаган бир сўз ва матбуот оламида мўғолламаган бир неча силлиқ ибора қолдирмоқчимиз.

Табиий, бу даъвомиз тўғри бўлса бўлар, тўғри эмас экан, ўзингиз минг мартадан эшиткан сўзларингиз қаториға киритиб қўяқолурсиз, чунки замонамиз эзмалик, матбуотимиз чайнов бир замондан ҳали жудаям нарига жилгани йўқдир.

Кўрмайсизми, ўзгаришка еттинчи йил, ҳамон бир чархни айлантирамиз, ҳамон бир сўз ва бир қадам устида жонбозлиқ қиламиз. А, етти қироннинг бири бўлган матбуотимиз бир сўзни узун бир муддат чайнайди, ғажийдир. Субҳоноллоҳ!..

Шоирларимизнинг бир қисми, муҳаррир ва муҳаррирчаларимизнинг бир бўлаги ҳамон бир-биридан андоза олиш ва бир-бириникидан нусха олиш билан машғулдир. Ўқутувчиларимиз бўлса, сабоқ бериш эмас, сабоқ олишқа лойиқ ва сазовордирлар.

Энди мақоламизнинг сарлавҳаси бўлган «Ўрганган кўнгил ўртанса қўймас»га келайлуқ:

Муҳаррирчилик бўлгандан кейин қалам туткан замонинг фалсафа соткинг келадир. Узун-узун монолоғлар ёзиб ўзингни майдонға ташлағинг келадир. Мана бу касалдан каминангиз ҳам қутула олмаганимға ҳозирғи мақола жонлиқ шоҳид бўлса-да, тарихни дунё яратилишдан, ёки Нуҳ тўфонидан бошламаганимға, ҳеч бўлмаганда хоин, золим Некалайнинг қонхўрлиғидан бошламаганимға ўзим шукур қилганим каби сизнинг ҳам холис шукур қилишингизни бир карра тавсия этмакчиман.

Уҳ... мен шу ерга ёзиб келиб эдим, шоирлигим эсимга тушди. Қанақа шоирлиқ денг, хамина ҳозирғи замон шоири эмасманми, шеъримға сарлавҳа қўймоқчи бўлдим. Қандай сарлавҳа денг, умумий қоидага мувофиқ сарлавҳамни «Гул» деб қўйдим. «Гул» дедингми, кетидан «Булбул» калимаси лоп этиб оғзингга келмасунми. Гул ва булбул билан қўшулиб чиройлиқ бир сарлавҳа таъмин этилди. Бу

одат умуман шоирларимизда бор бўлгани мени таскин қилди. Шеърни ҳам бошлаб юбордим. Ёздим, чиздим. Бош мисраънинг охири гул келди. Иккинчи мисраъ бевосита булбул келди. Чунончи:

*Ўзбек қизидир мисоли бир гул,
Ўзбек йигити у боғда булбул.*

Демак, шеъримнинг бошланғичи таъмин этилди. Қолган мисраълари мени унча қийнамади. Битириб, шеърнинг остига тахаллусимни қўйдим, газета идорасига югурдим.

Газета саркотиби вуқор билан олиб, дафтарга қайд эткан чоқда шеъримнинг сарлавҳаси қатордағи мақола сарлавҳаларининг белини буккандек кўринди.

Эртасига ҳалиги шеър газетанинг иккинчи бети бошида босилиб чиқиб, ҳамманинг оғзида қироат қилинди. Элимиз ўрганган, бундай шеърларни ўқуш элимизга унча оғир эмаслиги белгули. Чунки шеърнинг сарлавҳаси «Гул ва булбул» экан, мисраъларнинг ҳаммаси ҳам «Гул ва булбул» билан тамомланур.

Мақола ёзишда ҳам бошқа муҳаррирлар каби умумий ихтисосқа моликлигим бор. Сарлавҳалар: «Етти йиллиқ ўзгариш ва биз», ёки «Маъориф ва қўшчилар», ёки «Франсия буюк инқилоби ва бизнинг вазифамиз», деб шундай сарлавҳадан бирини қўйиб олдингми? Сарлавҳа остидан чизиб мақолага киришканда, хоин, золим, қонхўр Некалай ва унинг думларининг бизга қилган зулм ва ваҳшати ва ул хоин-золимнинг ахранник ва полисияларининг бизга қилган жабрзулми ва ҳақозо... Бир неча жумла золим, қонхўрлардан кейин мақсад устида пойма-пой бир неча жумла тузилиб, мақола шу жумлалар билан тамом бўла бошлайдир: битсун золим, қонхўр Некалай, яшасун Шўролар ҳукумати!.. Остига имзо чекиб, буни ҳам газета идорасига юбориладир.

Демак, масаламиз «Ўрганган кўнгил ўртанса қўймас», устида экан, шоиримиз ва ёзувчимизки шундай шоирлиқ ва муҳаррирликка ўрганган экан ўрганибдир. Бунда сўз йўқ. Мен ҳам ўрганганман. Бунда ҳам сизнинг ишингиз бўлмасун. «Гул ва булбул» шеърларини, хоин, золим Некалайнинг зулми тўғрисидағи мақолаларни ёзабераман ва бемалол сиз ўқуб ташлайберасиз, газеталар ҳам босаберади. Шоирлиқ ва муҳаррирликка кўнглумиз ўрганибдир. Ўртанса нима қилайлук.

Эски шайтон

«Муштум» — 1924 йил, 8 апрел, 25-сон, 22-бет

ТАРЖУМАИ ҲОЛ

ЭШОНЛАРИМИЗ

I

Эҳтимолки, сарлавҳани ўқуғанингизда тасфияи нафс¹, тазкияи қалб² қилғучи ва қилдирғучи, нур ичига чўмилган, риёзат³ билан чўпустихон, тамом фоний⁴, фақир ва эҳтиёж билан ҳамнишин бўлган вужудларни кўз ўнгимизга келтурарсиз. Лекин ҳар кимнинг кўриши ҳар турлукдир.

Эшонларимиз!..

Мана, маним кўз ўнгимга қимлар келиб кўринди: тахбис нафс⁵ ва талбис қалб⁶, сулукига солик⁷, икки дунёда ҳам юзлари қоб-қора, текинхўрлик билан чиб-чирдак⁸, ғўб-ғўмбақ, тамом семиз, давлати шаҳриёри билан мусаллах⁹, фақиру фано билан ёв, ўюн-кулги, айшу тараб¹⁰, нозанин хонимлар, париваш маҳрамлар ғояи аъмоллари¹¹ бўлган вужудлар... Бас, бу икки турлук кўришдан шу нарса келиб чиқади: ё сиз кўр ва ё ман! Ё сизнинг кўзингизга оқ тушкан ва ё маним!

Журналимизнинг шу сонидан бошлаб биринчи галда эшонларимизнинг, иккинчи галда уламоларимизнинг таржумаи ҳолларини ёзмоқ фикридаман. Бироқ сизнинг айтмоғингиз мумкиндики, «Кўришинг бу бўлса— ёзининг қалай бўларикин?» деб. Аммо ман сизга шуни айтаманки, таржумаи ҳол деган гап шамолдан ёки ҳаводан олинмайдир, аҳволи баён қилинатурган шахснинг ўз ҳаётидан олинадир. Қозонда нима бўлса чўмичқа ҳам шу нарса чиқади. Ман ҳам шу қонундан четка чиқмасман, қозонда мошова пишкан бўлса, албатта, палов сузмасман. Иккинчи шулки, «Эшонларимиз» бобида Тошканднинг йигирма чоғлиқ авлиёларининг маноқиблари¹² сўзла-

¹ Тасфияи нафс — нафсни поклаш.

² Тазкияи қалб — дилни поклаш.

³ Риёзат — машаққат.

⁴ Тамоми фоний, фақир ва эҳтиёж билан ҳамнишин — ўткинчи дунёдан бутунлай кечган, фақирлик ва муҳтожликни ихтиёр қилган.

⁵ Тахбис нафс — нафси бузуқ.

⁶ Талбис қалб — кўнгли шайтон.

⁷ Сулукига солик — ўз йулида собит юрган.

⁸ Чиб-чирдак — ўранган.

⁹ Давлати шаҳриёри билан мусаллах — куч-қудрати билан қуролланган.

¹⁰ Тараб — хурсандчилик, айшу ишрат.

¹¹ Ғояи аъмол — мақсад.

¹² Маноқиб — сифатлар, фазилатлар.

надир. Улардан (албатта, уларнинг ўлук- тирикларидан) умид шулдурки, ҳақиқат отига¹³, деб ёзган таржумаи ҳолимиздан ранжимаслар ва ҳақиқат отига гарчи бадҳазм бўлса ҳам ҳазм қилғайлар!

Эшонларимиздан биринчиси: Иззат сиришт¹⁴ ва саодат сарнавишт¹⁵ некукирдор¹⁶ орифулло Саид Маҳдихон бинни Саид Боқи-хон бинни Абулқосимхон эшон бинни қутбул-ақтобхон¹⁷ Тўраҳон эшон алавий¹⁸ нақшбандийдирлар. Аммо биз бу силсиланинг таржумаи ҳолини Абулқосимхон эшон марҳумдан бошламоқчимиз. Шундоққи, Абулқосимхон эшон ўз замонининг қутби эди. Унинг валоятига²⁰ Тошкандгина эмас бутун Туркистон, ҳатто Некалай I ҳам ғойибона қойил эди. Абулқосимхон эшонни Русия истибдодига танитқан кишиларнинг биринчиси унинг Тошканд муридларидан бўлган машҳур Саидазимбой билан Шарафийбой (татар)дир. Ул вақтларда Туркистон хонлар қўлида бўлуб, ҳали Русия истибдодига ўтмаган, шунинг учун улуғ оқ подшоҳ қутби замонимиз бўлган Абулқосимхон эшоннинг валоятларидан умидвор эди. Бу жаноб ҳам ўзларининг югурдаклари бўлган Саид Азим ва Шарафийлар орқалиқ оқ подшоҳга ғойибона ҳусни таважжуҳларини²¹ юбориб турар эрдилар.

Вақтики Абулқосимхон тўрамнинг дуолари ижобат ҳадафига²² тегиб Чернаеф* Тошкандни фатҳ қилди; дўстлар шод, душманлар ғамгин бўлуб тўрамнинг ўзлари улуғ жондорол гўбарнатўр Чернаефнинг олдида гулдек очилган эди. Кўнгил тинчиб орадан бирор йил чамаси ўткач, жондорол гўбарнатўр фатҳу нусратда²³ улуғ фидокорлик кўрсаткан авлиёларни ўз ҳузурига зиёфатка чақирган, устол атрофи Шарафий, Абулқосимхон эшон, Ҳожи Алим, Ҳакимхўжа²⁴ каби оқ саллалик гўллар билан тўлган, дастурхонда тўнғуз гўштидан бошқа ҳар нарса муҳайё қилинган эди. Вақтики зиёфат

¹³ Ҳақиқат отига — ҳақиқат учун.

¹⁴ Иззат сиришт — азалдан иззат эгаси.

¹⁵ Саодат сарнавишт — азалдан пешонасига бахт битилган.

¹⁶ Некукирдор — яхши феъл-атворли.

¹⁷ Орифулло — Аллоҳни таниган.

¹⁸ Қутбул-ақтоб — даҳолар даҳбси.

¹⁹ Алавий — саҳоба Алининг авлоди.

²⁰ Валоят — ҳокимлик.

²¹ Ҳусни таважжуҳ — яхши муносабат.

²² Ижобат ҳадафи — нишон.

²³ Фатҳу нусрат — ғалаба қозониш.

²⁴ Ҳакимхўжа 1865 йиллардаги Тошканднинг қозисидир. Ул вақтларда Тошканд қозиси ёлғуз бир кишидан иборат бўлур эди (Муал.).

хитомига²⁵ етуб, баъдаз фотиҳа адютант томонидан қаҳрамонларга инъом улашиладир. Жумладан Абулқосимхон эшоннинг олдиға бир кумиш самовор, Ҳакимхўжанинг олдиға кумиш патнус қўйиладир. Бу вақт Ҳакимхўжа қози патнусни самоворнинг ўрнига қўюб, самоворни ўз олдиға тортадир... Бу ҳолдан воқиф бўлган адютант самоворни эшоннинг олдиға олуб, Ҳакимхўжага айтадир:

— «Сизни таниганимизга ёлғуз биргина йилдир. Аммо эшон, бизнинг ҳукуматга ўн беш йилдан бери хизмат қилуб келади!» Ҳакимхўжа қозининг дами кесилади. Шу вақтда мажлиска онглашиладирким, эшон унча-мунча одам эмас...

Бас, оқ подшоҳнинг навқарлари бўлган жондороллардан шунчалик иззат, ҳурмат, инъом, эҳсон кўргучи бир бузруквор эшонга бутун халқ мурид кесилади, каромат, валоят ортади. Кауфман* Туркистонга волийи умумий²⁶ бўлуб келгач, каромат камаядир эмас, балки, юз қат яна ортади.

1884-йилда фон Кауфман ўлади. Унинг тағзиясига чиққан бизнинг Абулқосимхон эшонимиз бутун Тошканд мусулмонларини ҳайратда қўюб Кауфман руҳига «Таборақ...»ни тиловат қилуб бағишлайдилар...

Шу аҳволда бу дунёнинг барча бахт-саодатларини кечириб, ниҳоят (1309 хижрия, 1891 мелодияда) миллионлаб муридларни зор йиғлатиб, барча йиғуб терганларидан умид узолмаганлари ҳолда дунёдан кўчадилар. Эшоннинг тирикликларида тўёлмай қолган халқ тобутни эртадан кечкача қўлма-қўл кўтаришиб юрадилар. Энг охирда тобутни бурда-бурда қилуб, ўзаро тақсим қилишгач тинчийдилар (Эшон бузрукворнинг қабр тошлари: «Ин марқади²⁷ мунаввар муршиди комили мукамал шайхул ислом валмуслимин ҳофиз калом раббул оламин муҳиббул уламо ва малжаул-ғурабо²⁸ ҳазрати эшон Абулқосимхон бинни қутбул-ақтоб ҳазрат эшонхон Тўраҳон алавий нақшбандий» деб битикликдир).

Марҳум эшоннинг бағзи бир хислатлари: Ул зот аксар авқотларини²⁹ ёш, маъсум ўғлонларнинг суҳбатида кечиради эдилар. Ҳаққитало дийдорининг аксини шу ўғлонлар юзида мушоҳада қилар ва бир ўғлоннинг қўлидан ичилган бир пиёла чойни кавсар сувидан³⁰

²⁵ Хитом — хотима, ниҳоя.

²⁶ Волийи умумий — вилоят ҳокими.

²⁷ Ин марқади — бу нурли гўр.

²⁸ Малжаул-ғурабо — камбағалпарвар.

²⁹ Авқот — вақтлар.

³⁰ Кавсар суви — жаннат булоғи.

беҳроқ³¹ ҳисоблар эдилар. Ўзларидан сўнг ўн парлаб нозанин ёш хотун ва чўрилар сочларини ёйиб қолдилар.

Ул зотдан Саид Боқихон отлиқ бир халаф³² қолиб, ота қадрдони бўлган оқ подшоҳнинг ҳимоясига сиғинадирлар. «Эгасини сийлаган итига суяк ташлар», деганларидек Саид Боқихон отасининг туфайли билан Бешоғоч қозилиғига белгуланадирлар ва шу маснадда³³ йигирма йиллаб давр сурадирлар.

Бир томондан қозилиқ тушими, иккинчи томондан эшонлик касби билан оталаридан қолган боғ, шоликор, ҳовли, мол, обжувоз, тегирмон ва бошқа амлоқлар ёнига яна ўн қайта бойлиқ изофа³⁴ қиладирлар. Шу йўсунда бу жаноб ҳам дунёга видоъ қилуб, барча йиғуб терганларини махдумлари бўлган Махдихон эшонга омонат қолдирадирлар.

Энди Махдихон эшон таржумаи ҳолига ўтайлик.

Жиян

«Муштум» — 1924 йил, 8 апрел, 25-сон

II

Махдихон эшон ана шу Абулқосимхон эшон марҳум набирасидир. Бу зотнинг ҳам мансаб ва дунё суйишда боболаридан қолишатурган ўрни йўқдир. Некалай замонида бу жанобнинг кўнглига ота мероси бўлган қозилиқ орзуси тушиб, бир неча вақт нуфузлик, ҳукуматга яқин бойларнинг эшигида йиғлаб юрди. Бир томондан бойларнинг кўмаги, иккинчи жиҳатдан пристаф ва эллибошиларга канверт орқалиқ улашилган «бадал»лар ёрдами билан туппа-тузук «Қозийи ислом» ҳам бўлуб олди. Биз қорнини ёрғанда алиф ўрнига лоақал калтак чиқмайтурган дардисарнинг қозилиққа нечук ўлтуриб олиш йўсунини шунда кўрдик. «Бир, деганда тўрт томондан» дегандек эшонликка тушатурган назру ниёз ҳам қозилиққа тушиб турган унча-мунча чойчақалар баракасида узоқ тарихдан тортилиб келган давлат қаппайғандан-қаппайди; ерга-ер, молға мол кўшулаборди.

Саид Махдихон поччамиз 1911 йиллар орасида шарият курсисига ўлтурган бўлса, то 1917-йилгача Мочалоф-Почалофларнинг кўлига сув қуйиб «отам, онам» билан қилтиллаб кела олди. Аммо

³¹ Беҳ — яхши.

³² Халаф — фарзанд; шогирд.

³³ Маснад — мартаба.

³⁴ Изофа — қўшимча.

чархи кажрафтор даврасини тескаридан олуб, шартта инқилоб деган касофат юз кўрсаткан эди, шилқ этиб бизнинг Махдихонимиз ҳам шарийат курсисидан қулаб тушди.

Лекин бизнинг жасур эшонимиз бундай муваффақиятсизликлардан умидсизланиб ўлтурмади. Ҳамон ишнинг томирини қидиргандан қидира бориб, ниҳоят, «Уламо» жамиятидан тешиб чиқди ва бу жамиятнинг ўрта қўлдек «мана» деган айғирларидан бўлди. Ҳатто шу жамиятнинг таважжуҳи соясида қайта бошдан қозилиқ ўрнига минмак эҳтимоли ҳам чиқуб қолган эди. Бироқ бир кеткан бахт иккинчи қайтуб келмас экан. Бу орада болшевик деган кофирлар бош кўтариб «Уламо» жамиятининг суробини тўғрилаб қўймасунми. Шунинг ила бизнинг тоғамиз дарҳол ўзининг бошқа ҳамқурблари³⁵ билан Бухорога қочди. Бухорода икки йиллаб ризат чекиб, кўб балоларга йўлиқуб ниҳоят Тошкандга қайтуб келса ҳам лекин уйдан эшикка чиқолмайтурган бўлган эди. Ва ўша кундан бошлаб кўбчиликни «яка мохов» қилуб, ўзи обрўсизлик ва амалсизлик балосига гирифтор бўлди. Баракат берсунки, отабободан қолган эшонлик, ҳам муридлар бор экан. Йўқса аллақачон сил касалига мубтало бўлуб, бу дунёи фонийдан видоъ қилган бўлур эди.

Бутун юртни «яка мохов» қилуб, «Уламо» жамиятидан хасипни совитиб чиқғач, бир қанча йиллардан бери сакталикка³⁶ учраган эшонлик касбига чинлаб киришди, ғам-андуҳни кенг саҳрода тарқатмоқ ва шу баҳона билан мурид овламоқ қасдида саёҳатга чиқди. Эшоннинг ота-бободан мерос тариқасида қаламрўйга³⁷ ўткан муридлар; Авлиё ота³⁸, Туркистон, Қарноқ³⁹, Чимканд; Тошканддан Қалас, Чинос, Нишбош, Хумсон ва шунга ўхшаш ерлардир. Мана шу ерларнинг минглаб гўсхўр⁴⁰ муридлари ичида ҳам саёҳат, ҳам тижорат қилуб, ғам-андуҳни тарқатиш билан бирга неча юзлаб қўй, эллик-олтмишлаб қорамол, минг путлаб дон, юзлаб тўн, қоплаб оқча ортдириб қайтди. Аммо мундан сўнгги асосий касб — эшонлик; хонаги эрмак — даҳага ўлтуриш⁴¹; тижорат — эшонлиқдан тушкан юзлаб қўйларни бўрдоқи қилуб сотиш; мажлис, яъни гапу гаштак —

³⁵ Ҳамқурб — яқин дўст.

³⁶ Сакталик — турғунлик, чалажон.

³⁷ Қаламрўй — бирор ҳукмдорнинг қўл остидаги ерлар.

³⁸ Авлиёта — Жамбул шаҳри.

³⁹ Қарноқ — Туркистон шаҳрига яқин қишлоқ.

⁴⁰ Гўсхўр — лақма, гўл.

⁴¹ Хонаги эрмак — даҳага ўлтуриш — бекорчиликдан ибодат қилиш.

кал Абдулқодир, Имом шайтон, Иброҳимхон ва шунга ўхшаш ҳафта фаҳм, пайтава қулоқ бойлар билан бўлмоғиға қарор берилган эди.

Бир вақтларда эшоннинг ўрдадек мактаббооб ҳовлиси интернатга олинган бўлса ҳам, лекин бу балодан «анов-манов»лар билан аранг қутулиб олинди.

Энди таржумаи ҳолни тўхтатиб, эшонга шуни айтамыз: Абулқосимхон эшон бобонгизнинг ўз умрида яхши иш қилгани бўлса, ул ҳам халқдан оқча йиғуб, ўз отиға мадраса солгани ва унда болалар ўқитгани эди.⁴² Аммо сизнинг бўлса ҳозирги давлатингиз, мулки ашёнги мундаин мадраса ва мактаблардан бир қанчасиға ҳам етадир. Нима қиласиз? Бирорта хайр ишка қадам ранжида қиласизми? Ёки шу кўйи сув қуйғандек бўлуб кета берасизми?

(Эшоннинг шу яқинда бўлган бир можароси ҳақида Хумсон қишлоғидан олган бир мактубимиз бўлса ҳам, у нарсани бу ўрунга киргизиб ўлтурмадик).

Эшонларимиздан иккинчиси жаноби Шамсиддин махдум бинни Фиёс махдум бинни Аҳмад махдум. Аммо Аҳмад махдумни шаксиз каромат соҳиби эди, деб ривоят қилғучилар бор. Лекин ул киши тўғрисидаги ривоятларга аниқ ишониб қолмас ҳам бўлатурган кўринадир. Зероки Аҳмад махдум ўзларининг каромат ва мўъжизалариға мункир⁴³ келгучи бағзи бир шаккоқларга далил ўрнида «Яъти мин баъди исмуҳу Аҳмад» оятини⁴⁴ ўқуб, мудофаа қилур ва ўкраб йиғлар эканлар. Мазкур оятдаги «Аҳмад»нинг сариҳ⁴⁵ шу Аҳмад махдум бўлганлиғиға уламо байнида⁴⁶ бир иттифоқ борлиғи Тошканд халқининг маълуми бўлса керак. Ҳар ҳолда марҳумнинг Қуръонда хабар берилган «Аҳмад» бўлишида шубҳа йўқдир. Демак, онглашилган бўлса керакки, ҳақида сўз юритмакчи бўлганимиз Шамсиддин махдум шундай бир зотнинг фарзандидир. Бу кишини лоақал ўша боболари ҳурматиға таниш ва эътиқодни маҳкам қилиш ҳар бир мўъмин-мусулмон бўлган кишиға фарзи айнди.

⁴² Ҳозирги Халқлар дўстлиғи майдонидаги Абулқосимхон мадрасаси.

⁴³ Мункир — инкор этиш.

⁴⁴ Исо бинни Марям: «Эй Бани Исроил, албатта, мен Аллоҳнинг сизларға (юборган) пайғамбаридирман. (Мен) ўзимдан олдинги Тавротни тасдиқлағувчи ва ўзимдан кейин келадиган Аҳмад исмли бир пайғамбар ҳақида хушхабар бергувчи бўлган ҳолда (юборилдим)», деган эдим. Қуръон, «Саф» сураси 6-оят.

⁴⁵ Сариҳ — аниқ.

⁴⁶ Байни — ораси.

Бу зотнинг ўзлари ҳам ғоятда нозик табъ, зиёда аллома, ҳам та-
каллуфсиз бир муршиддирлар.⁴⁷ Ҳар ҳолда улуғ зотнинг фарзанди,
десақ комил бир мадҳ қилган бўлурмиз.

Шамсиддин махдум Тошканддан тортиб то Самарқандгача му-
рид тарбия қиладирлар. Тушим важҳи⁴⁸ чакки бўлмаса ҳам, аммо
бу зот доим мир қуруқ бўлуб юрийдирлар. Чунки ишлаб топилган
мол нафис кийимларга, лазиз таомларга аранг етуб турадир. Бошқа
эшонларимиз нечоқлиқ исқирт, қанча мумсик⁴⁹ бўлсалар, бу киши
уларнинг зиддига шунча сермаишат ва серзавқдирлар. Уйларида
дуруст маишат кечира олмаганлари фурсатларда тузукрак киши-
ларниқига «Айтмаган жойға, йўнмаган таёқ» ҳам бўлуб оладирлар.
Бу муршиднинг завқларини шундан ҳам онгласа бўладирким, ак-
сар йиғин, яъни зикр самоъ кезларида бир томонда таважжуҳ
бўлса⁵⁰, иккинчи томонда миллий оркестр чалиб, миллий ашулалар
айтилиб турадир.

Жанобнинг зиёфатларда жумъа ва таважжуҳ асноларида айта-
турган сўнгги сўзлари шул: «Замона оғир, шу оғир замонларда бир
муршиди комилга топширилмаган мусулмон фарзандининг ҳолиға
вой!...»

Махдум поччанинг иршодларидан⁵¹ ўтуб яқингинада «Қўшқу-
лоқ махдум» деган бир халфа ҳам етишди. Бу Қўшқулоқ ҳам ўз ол-
диға сулук тебратиб, кўб мусулмонларни роҳи ростга⁵² солмоқда-
дир.

(Яна бор)

Жиян

«Муштум» — 1924 йил, 20 май, 2(27)-сон

⁴⁷ Муршид — тўғри йўл кўрсатувчи; пир, эшон.

⁴⁸ Важҳ — ҳизмат ҳақи, даромад.

⁴⁹ Мумсик — хасис.

⁵⁰ Таважжуҳ — Аллоҳга муножот.

⁵¹ Иршод — тўғри йўл кўрсатмоқ.

⁵² Роҳи рост — Аллоҳнинг йўли.

ФИДИ–ФИДИ ГАПЛАР

Кишига кулоқ керакми, йўқми? Бир камбағални ҳа деб эза бе-ришми, ё бир чимдим-икки чимдим инсоф ҳам лозимми?

Бу юқори-қуйи сўзларни, бу «Сан қўй, ман сенчай»ларни, бу фиди-фиди гапларни нима қиламиз, ахир?! Панжшанбадан зериккан бир бечора «Ё панжшанба турсун, ё ман» деб панжшанбага қатъий протест баён қилган экан. Унга ўхшаш биз ҳам шу юртнинг фиди-фиди гапларига шу сўзни айтиб қўя қоламизми?

Кеча биттаси кулбамизга келибдур; ҳаллослаб энтиккан, тили бўлса бир ярим қарич...

— Ҳа, тағи қайси жин урди?

— Эй ука, бизни уратурған жин нечта бўлар эди, ёлғуз ўшанинг ўзи-да!

Бу жин урганнинг касали ёлғуз битта: қачон бўлса фиди-фидиси; «Қордан қутулиб ёмғурға тутулдинг-э?» эмиш. «Вақф шўъбасида² ўлтурган кишилар ана унақа-ю, мана мунақа! Ҳа, савдо шўъбачаси жуҳуд растадаги дўконларни бирин-бирин ижарага қўйиш ўрнига барисини бирдан қўюб юборди! Ҳа, улгуржи³ сувни лойқагиб лаққа балиқ тутмоқчи эканлар-да!⁴ Буку — бу. Бир саркарданинг⁵ юз хотираси учун жимилдириғи йўқ бир мадрасанинг мутаваллилигига ўшанинг хеши Мамашариф белгулануб, неча ойдан бери беш чирмандадан⁶ маош берилиб келадир! Эй ука, қордан қутулиб, ёмғурға тутулдик! Бир пиёла совуқ сув ичмасам, юрагим куюб кетди-я!» — деб мендан совуқ сув сўрайдир.

¹ Афанди хотини билан ҳар пайшанба яқинлик қилмоққа иттифоқ қилиб, хотини: — Эсингизга солиш учун саллангизни қозиққа илиб қўяман, дебди. Маслаҳат Афандига маъқул бўлибди. Лекин хотинининг нафси устун келиб саллани ҳар кун қозиққа илибди. Беш-ўн кунда Афандининг қуввати кетиб дебданки: — Эй хотин, дод пайшанбадан, пайшанбани зулмидан ўлдим, бу уйда ё пайшанба турсин, ё ман турай, дебди.

² Ҳарбий тўнтаришнинг (инқилобнинг) биринчи йилларидаёқ Туркистонда бошқа мулклар қатори вақф мулки, яъни диний муассасаларнинг мулкларини давлат томонидан мусодара қилиниши маҳаллий халқ томонидан кучли норозилик уйғотган эди. Туркистон Шўролар Жумҳурияти Марказий Ижроия қўмитаси томонидан 1923 йил 11 январда маориф комиссарлиги қошида бош вақф шўъбаси ташкил этилади, раиси Алиев, илмия мудирини Мунавварқори. Шўъбанинг вазифаси вақф мулкларини тиклаб, даромадини маориф ва маданият соҳасига сарфлаш эди.

³ Улгуржи --- катта.

⁴ Ўғрилик қилиш, даромад олиш.

⁵ Саркарда --- мансабдор.

⁶ Червонец пул.

Бир вақт қарасангиз оғзида оши, кўзида ёши бўлган яна биттаси:
— Баҳай-баҳай?

Ҳой, шу ҳукуматларинг, шу шопу шалофларинг⁷ нимага керак-а! Сан қўй, ман сенчай; сан ўғри, сан нодон; ман семиз эмас, сан семиз! — билан умр ўтаберсунми? Шу алвир-шалвир халқнинг, шу филдирак тегида қолган қурбақаларнинг юз хотираси, тиниб-тинчиши йўлида ҳам ўйлайдурган бирорта иши бузуқ борми? Ёки фақат бир-бировини кулала қилиш⁸ йўлида беш отарға ўқ қидиришғинами?... Эй, бу кунимиздан ўлганимиз яхши, қолганларнинг тингани яхши; туф, группабозлиғинг номуборак юзига! — дейдир.

— Ўзинг айт ука, қўғурчоқ ўюнидан нима чиқади-а?! Ё иш ўлсун, ё одамми? Ё моххов бўлсун, ё песми? Бизда одам ҳам ўлган, иш ҳам; моххов ҳам бўлганмиз, пес ҳам!.. Кўрдингми ҳали, баладиядек бир ўруннинг курсисида кумолоғини кака, деб юрган бир телба ўғлон!.. Шаҳарнинг эндиги кунни шундай энтак-тентак, шақа-шулларға қолдими?

Тўртунчиси — яна бир сўфи; кўзининг ёшидан соқолиға марварид минчоқ осибдир.

— Ҳа, сўфи?

— Эй иним, биздан ҳол-аҳвол ҳам сўрамайсан... Агар бир саркарда бир масжиднинг гиламини янги тушурган келинчагининг кўрманасига бериб юборса, сан нима дейсан? Бу гап қайси мазҳабда жоиз-у, қайси зақўнда қойим!⁹ Масжидларнинг гиламини ачаларининг тўйига олуб кетишлариға биз сўфилар бир нарса демас эдик; энди кўрмана қилишлариға биз чидамаймиз-да, иним!..

— Ҳўнг-ҳўнг йиғлайдир.

Қисқаси, шундай ғиди-ғиди гаплардан жуда ҳам миям қотди, сира тинчлик керакми, йўқми, қўлингдан келса янчиб юбор-а, уйинг куйгур!

Жулқунбой

«Муштум» — 1924 йил, 24 апрел, 1/26-сон, 2–3-бетлар

⁷ Шопу-шалоф — эски вақтда амалдорларнинг тақиб юрадиган қурол-аслаҳалари.

⁸ Кулала қилиш — ўлдириш.

⁹ Қойим — қарор қилинган.

СЎНГ ОЙЛАРДА ТОШКАНД

ГАЗЕТАЛАРДАН

«Зарафшон»нинг 129-сонида ўртоқ «Биров» ўзининг «Тошканд мактублари»да мундай деб ёзади!

«Тарих — ибодат бибининг чархидан иборатдир, деб айткучилар янглишмаган кўринадилар».

«Бундан икки-уч йил бурун маориф, матбуот жиҳатидан талай илгари кетган Тошканд бу кун наҳса қолуб борадир. Икки-уч йил бурун Тошканд маориф ишлари жиҳатида ҳақиқатан, Туркистоннинг маркази эди: ҳисобсиз тутуруғи йўқ мактаблар, бемаза қовуннинг уруғидек мажбурий хизматдан қочқан ўқуғучилар, кийимсизликдан дирдираган, очлиқдан довдираган турлук-турлук дорул-муаллимин ва қурсларнинг ўқуғучилари, даранг-дурунғ тўдалар ва унда тарбияланатурған совдогарзодалар... Мана буларнинг барчаси ҳам марказ, яъни Тошкандда бўлар эди».

«Матбуот тўғрисиға келсак, ҳар муассаса қошида журналлар, газеталар ва мумкин қадар мунтазам ва мукамал чиқишиға тиришгучи яна кундалик ва ҳафталик газета ва мажмуалар (такаллуфингдан айланай!) ва валар... Энди-чи, худойға шукр, энди барча фаолият Самарқандга ўткандир; даста-даста ибтидоий мактаблар, кўша-кўша дорул-муаллимин ва техникумлар ва булардан бошқа анвоъи турлук қурслар ва уларда кеча-кундуз ёнуб турған машъала ва фонарлар... Зотан, Самарқанд узоқ ва яқин тарихда Шарофат бибининг ўрнини тутмайдирми? Биринчи мартаба тузатилган шалоқ арава мактаби Самарқандда очилмаганми? Бундан ўн олти йил бурун бир минг олти юз китоблик кутубхона қайси шаҳарда бор эди?»

Ўртоқ «Биров» она тили билан бўлган саноғида давом этадир:

«Биринчи мартаба газета ва журнал Самарқандда чиқмадимми? 1904-1906 йилларда Тошкандда чиққан «Хуршид»¹, «Тараққий»², «Шуҳрат»³, «Тижорат»⁴, газеталарини газет, деб ўйлайсизми? (Агар ўйласангиз, ҳайф сизга!) — Биринчи «Падаркуш»⁵ Самарқанддан

¹ «Хуршид» — илмий, сиёсий, адабий мавзуларни, жадидизм ғояларини ёритган, муҳаррири ва ношири Мунавварқорн.

² «Тараққий» — жадидларнинг тўнғич газетаси, муҳаррири Исмоил Обидий (Тараққий).

³ «Шуҳрат» — жадидлар газетаси, муҳаррири Абдулла Авлоний.

⁴ «Тижорат» — бу газета Тошкенд бойларидан Саидазимбойнинг ҳомийлигида чиққан.

⁵ Абдулатиф эмас, театру рисоласи (Муал.). «Падаркуш» Бехбудийнинг асари, муаллиф бу ерда подшоҳ Улутбекнинг ўғли Абдулатифга ишора бериб, сўз ўйини қўляпти.

чиқуб ва Самарқандда ўйналмадимиз?... Ҳайф Тошкандга-ю, раҳмат Самарқандга!»

«Электрсиз лампа билан қиш чиқарган «Навоий техникуми» нима бўлар эди деб ўйлайсиз? Холбуки, Самарқанд билим юрти кундуз кунлари ҳам электр лампа истеъмол қиладир» .

«Тошкандда кутубхона очилганига олти йилгина бўлди ва унинг китоби ҳам шундан бери бир дона бўлсун ошмайди!»

Бундан сўнг «Биров» ўртоғимиз «Кўр виждонларга лаънат» ўқуб олгач, сўзида давом этадир:

«Тошканднинг матбуоти тўғрисида ёзиш учун сўз эссиздир. Муддао шулки, марказ газетаси оти билан (ўзи билан эмас) «Туркистон» ва «Муштум»гина қолғандир, «Туркистон» газетасига идораси шунча аҳамият берадирким, аввалан берилган «илмий мақоалардан» бир нечаси йўқотиладилар. Сўнгра бир нечаси «жоҳил қаламлар» томонидан чизилиб, «олим қаламлар» ҳаққиға хиёнат қилинадир ёки бузулиб, расво қилинуб, босилуб чиқғанда ҳам «Эгаси таний олмаган эшак» ҳолиға тушириладир».

«Туркистон» газетаси муҳаррирлари «Ал-хаёу минал-имон» сўзига жуда ҳам ишонган махлуқлардирлар. Зероки, «олим қаламлар»нинг эшакларининг думи хуржундалигини юзларига айтолмай, «олим қаламлар»ни уч ойлаб саргардон қиладирлар. Холбуки «Зарафшон» газетаси «олим қаламлар»нинг ҳар бир қолған-қутқан, чайинди-ювинди ва бошқа амлоки рўзгорларини босуб, материал жиҳатидан бойийдир. Бутун ўлкадаги ясси-япасқиларни, ҳатто Тошканднинг «олим қаламлар»ини ҳам ўзига тортадир.

Бу муқаддимамиз-ла шуни демак истаюрз: «Ортиқ⁸ Тошканд ифлос⁹ этмишдир, ташаббус ва фаолият Самарқанд тараф кечмишдир. Ажабо, бунини Фарғона ва Самарқанд ҳамонми эътироф этмаюр? Занимизча¹⁰ этмишдир. Эмди биза фақат пойтахти Самарқанәми, Қўқонами кўчирмак масаласи қолиюр. Ават¹¹, Самарқанд шаҳрина кўчирмилиийз.¹² Самарқанд шаҳрининг мозийси порлоқ ўлдиғи каби

⁶ Аблаҳики рўзи равшан шамъи кофурий ниҳад.

Зуд биники ба шаб рўған набошад дар чароғ (Саъдий) (*Муал.*).

(Агар аблаҳ ёруғ кунда кофурий шам ёқса, ҳадемай кечга бориб чироғда ёғ қолмаганлигини кўрур).

⁷ Хаё имондандир. (Ҳадисдан) Имони борнинг ҳаёси бордир.

⁸ Ортиқ (усмонли туркча) — энди.

⁹ Ифлос — сипмоқ, инқироз.

¹⁰ Зан — фикр, ўй.

¹¹ Ават — ҳа, албатта.

¹² Кўчирмилиийз — кўчиргаймиз.

истиқболида муҳтарам «Зарафшон» газетасила таъмин этилмишдир!»

«Тошканд, янгилик деб «янги имло»ни қабул қиладир. Аммо Самарқанд билан Фарғона уни танимайдирлар. «Тошканд янги имлоси» дедик, ават, биз бундай дейишга маъзурмиз. Ават, биз «Тошканд янги имлоси»га чўқдан бери биргина баслаюрз».¹³

Шундан сўнг ўртоқ «Биров» бу янги тарихий даври билан «Зарафшон»нинг қўлини сиқади ва «шўлп» этиб Исмоилзодаи Мозандаронийнинг* юзидан ўлуб ҳам оладир.

Ҳозирга «Муштум» ўқуғучилариға бу мақоланинг муқаддимасинигина кўчириш билан кифояланиб турамиз. Достон бўлмоғи эҳтимол тутулган бу «Тошканд мактублари»нинг қолган қисмларини ҳам мўътабар «Зарафшон» газетаси мамнуният ўз ичига олар, деб ўйлаймиз. Чунки «Ҳар нимарса махтағаннинг қули» дахи¹⁴ очикроқ таъбир қилганда Қувондиқ акамнинг эшаги ҳам «жонвор-жонвор» деб сиргини силасангиз бўйнини эгиб турадир.

Кўтаргучи: Думбул девона

«Муштум» — 1924 йил, 24 апрел, 1/26-сон, 3–6-бетлар

МАТБУОТ КУНИ

Меҳнаткашлар босмасининг бойлар думи, капитал хуржуни бўлган тескари матбуотнинг қаршасиға ўзининг соф нияти, покиза ҳиммати билан чиқуб бошлағаниға энди ўн йилдирки байрам яслиб келинадир. Бу кун, истимлок¹ орзуси хўжалиқ кайфи, жунун шароби², босқинчилик дағдағалариға қарши чин «Муштум», ҳақиқий гурзининг жавлонига бўлган байрам кунидир. Меҳнаткашларнинг машруъ ҳуқуқлари йўлида итдек ишлаган ва бу йўлда дунё тарихи кўрмаган муваффақиятлар қозонган меҳнаткашлар матбуоти кунидир.

Неча-неча пўкак бош, ёғоч оёқ акаларни эпка олиб одам шаванда қилган яна шу меҳнаткашлар чопидир. Кўсаларга соқол, соқолликларға хина, мохховларға даво, давосизларга дард, барахналарга³ пўшак берган, кўбчиликни якранг ва як нусха қилуб фақат бир

¹³ Кўпдан бери умид қиламиз.

¹⁴ Дахи — яна.

¹ Истимлок – мустамлака қилиб олиш.

² Жунун шароби – жинниликдан маст бўлиш.

³ Барахна – яланғоч.

тўғрида – мазлум, мақхур⁴ синф тўғрисида ўйлатқан, ажабо, ким ва нимадир?

— Башарти миянгизга қурт тушуб муҳокамадан айрилмаган бўлсангиз, шўролар чопи ва чопхонасидир, деб билмоғингизни оживона илтимос қиламиз!

Бобомиз «Правда»⁵ биз болалари дунёга келмаган вақтда дунёда эди, ҳам занжирсиз ҳирслар, қонсираган бўрилар майдонида танҳо эди; чунки ўзининг интилган ғоясининг ким ва нималар учун бўлганлигини, бу йўлда берилган қонлар, жонларнинг ғоятда ўринлик кетканини хўб тушунган эди. Мана шунинг учун гала бўрилар ичида ул ёлғуз арслон эди. Баракат берсунки соф ният,⁷ гидрсиз жиҳоди акбар⁶ қаршисида ғояси фақат «эзиб ички»гагина бўлган палид фикрлик муттаҳам қора матбуот ўзининг галаси билан думини хода қилишга мажбур бўлди ва иш «Жоъал – ҳақ ва заҳақал-ботил»⁸ сўзига келиб тўхтади. Энди етти йилдирким, бу ҳақиқат арслони чин маъноси билан яшайдир ва яшаган сари унинг болалари, яъни ҳақиқат ўғуридаги жонбозлар кўпаядирлар, урчийдирлар. Уларнинг борлиқ фидокорликлари: «Мазлум, мақхур, меҳнаткаш синфининг роҳат-саодати йўлида!»

Журналимиз ҳам шу ҳақиқат оловининг учқунидир. Шунинг учундирким, биз тегиб ўткан қитиқлик ерлар эгасини чўчитмай, жонларни ачитмай қўймайдир. Чунки биз ҳақиқат ўтининг учқунимиз, биз бутун руҳни, борлиқ маънони шу арслон бободан оламиз. Биз тескариликнинг, капиталнинг, эгриликнинг душманидирмиз; негаки бобомиз шундай эди. Биз риюясизлик, андишасизлик, ошна-оғайниларни сийламаслиқ ҳунарининг энг авжида турамиз; чунки бобомизнинг васияти бу; биз мазлум ишчи синфининг йўлига жон берамиз; негаки...

Матбуот кунимизга бағишланиб ёзилган бу мақолани меҳнаткашлар матбуоти тўғрисида марказий матбуот камиссиясининг шу ораларда тузуб Шўролар Иттифоқи Марказий Комитетининг тасдиқиға топширган низомномасининг бир ўрнини кўчириш билан тамомлаймиз:

⁴ Мақхур-қаҳр – ғазабга дучор бўлган.

⁵ «Правда» – Россияда инқилоб пайтларида чиққан газета.

⁶ Жиҳоди акбар – улуғ уруш (дин учун).

⁷ «Эзиб ички» – хурофот.

⁸ «Жоал – ҳақ ва заҳақал – ботил» – ҳақ нарса келди – пуч нарса кетди. Қуръондан, 17-сура, 81-оят.

«Меҳнаткашлар матбуотига хусусий шахсларнинг ҳам маъмурларнинг хиёнатларини ва шу фирқа ҳам жамоат ташкилотларининг хато ва нуқсонларини очиб кўрсатмак ҳуқуқи бериладир».

Демак, матбуотимиз яна кенг ҳуқуқли ясовул бўладир; демак, «Муштум» сир очиш, ҳақиқатни айтиш йўлида яна каттакон амр, яъни «фармони хумоюн»⁹ оладир ва бўйнига тумор қилуб осадир. Пичоқ мой устида!..

Яшасун, меҳнаткашлар ҳуқуқини қимоя қилғучи озод шўролар матбуоти! Битсун, энг сўнгги ёвимиз бўлган мустамлакачи ва хиёнатчи ўғрилар!

Жулқунбой

«Муштум» – 1924 йил, 20 май, 2(27)-сон, 2-бет

МАҲКАМАИ ШАРЪИЯДА ХОЛВА –ТАЛҚОН МАСАЛАСИ

Барчанинг маълуми бўлса керакки, шу кеча-кундузларда Тошканд маҳкамаи шаръиясида ажиб бир фаолиятлар қўрила бошлади. Жумладан, халқ орасидаги бидъати саъиялар¹ билан курашиш ишида маҳкамаи шаръия ўз зиммасидаги улуғ вазифаларни бажармоқдадир. Юқори доираларнинг сўзларига қараганда, агарда ғайри шаръий саъияларнинг олдини шу кезларда олуб қолинмас кўб фасодлар чиқмоғи мумкин экан. Биноан алайҳи, аксар аҳли донишлар маҳкамаи шаръияга ўзларининг миннатдорчилиқларини тугата олмаётibdирлар. Аммо аҳли фасод халқ бўлса айниқса, маҳкамаи шаръиянинг ҳайит кунлари кўчаба-кўча кезиб, ҳолва-талқон йиғуб юрганидан ранжиб: «Эй, шарийатда мундан бошқа иш қуриб қолган эканми, энди ҳайит учун дастурхон ёздирмайтурган закўн чиқарилдими?» деб дув-дув шикоят қилишсалар ҳам аммо, бизнингча, бунинг аҳамияти йўқдир.

Хулоса шулки, бу ҳайит бидъати саъиялар билан курашишда маҳкамаи шаръия аъзолари энг яхши самарали операсиялар ижро қилди. Келин кўриб юрган ва келин бўлган «ақли қисқа» хотун-қизларнинг ўтакасини ёриб, нечталарининг болаларини туширди. Отаси ўлиб дастурхон ёзганларнинг чуви чиқарилди, чўнчак-чўнчак

⁹ «Фармони хумоюн» – қутлуғ фармон.

¹ Бидъати саъия – бидъат одатлар.

писта-бодомлар маҳкамаи шаръияга ташилди. Маҳкамаи шаръиянинг бу шаръий ҳаракатига қарши қизишган авом халқ ҳар турлук юқори-қуйи сўзлар айтиб, «Бу иш товоқ-қошиққа тегиш эмасми?» дейишадир ва ўз томонидан маҳкамаи шаръияга бирмунча таклифлар қиладир:

1. Хотун-қизларнинг ҳайитда кўчага чиқмоғига шаръиат рухсат бермаса, уларнинг очилмоғига рухсат берсун. Чунки хотун-қизлар фақат уч кунлик ҳайитдагина уй захидан ёзилар эдилар. Ҳар ҳолда иккиннинг бири.

2. Таъзиялик уйларда дастурхон ёзишга изн берилсун, агарда дастурхон ёзиш бутунлай ҳаром бўлса, ул вақтда ҳайит кунлари ўлукларга фотиҳа ўқуб юришнинг бидъатлиги билан фатво чиқарилсун. Ўлганларга Қуръон ўқуш манъ қилинса, дастурхон ёзиш ҳам ўз-ўзидан йўқ бўладир. Чунки биз халқ уйимизга келган ошна-оғайниларни дастурхонсиз қарши ололмаймиз, келмасалар дастурхон ҳам ёзмаймиз!

3. Биз бу кунгача имомларимизни пулга ёллаб намоз ўқуб келамиз, пул бермасамиз, домламиз тахта-ўқлоғини йиғиштириб қўядирлар. Ўқуған намозларимиз «хोलисаниллоҳ» бўлсун десангиз, имомларга ҳам бир фатво чиқариб, уларни бир касб қилишқа ундангиз, токи бизнинг елкамизда доим рўдапо бўлиб, солиқ солдириб юрмасунлар. Агарда маҳкамаи шаръияга «хोलисаниллоҳ»лик шаръиятда йўқ бўлса, буни ҳам газнитда буйруқ тариқасида ёзиб ўтилсин.

4. Маҳкамаи шаръиянинг аъзоларидан бўлған ҳалиги имомлар бой кишининг жанозасига бориб, камбағалникига бормайдирлар, чунки бойникида оқча олиш аниқ. Жаноза ҳам оқча баробарига ўқуладирми, шу кунгача бу ҳақларда маҳкамаи шаръия бирорга тушпуш кўрмадимми?

5. Маҳкамаи шаръия аъзоларининг тўй-зиёфатларга борғанда елкалари қичимасун. Чопон кийдирмакчи бўлсалар «Йўқ, биравдан эвасиз тасарруф ҳаром», десунлар.

Қисқаси, авомнинг бундай алмоий-алжойи таклифлари жуда кўб бўлса ҳам биз ўрун торлиғидан аксарини ёзмай қолдирамиз ва «Яшасун ўз вазифасини билиб адо қилғучи маҳкамаи шаръиямиз!», деб мақоламизни тугатамиз.

Домла думбул

«Муштум» — 1924 йил, 20 май, 2/27-сон, 10–11 бетлар

ТОШКАНД ХАБАРЛАРИ

РУЪИЯТ МАСАЛАСИ¹

Тошканд маҳкамаи шаръияси «Сувни кўриб этик ечамиз» деб рўзанинг 28-кунидан бошлаб ҳар қаердаги мезаналар устига чиқуб, янги ойни кўрмакчи бўлган эдилар. Лекин янги ой «ювиқсизларга» юзини кўрсатмагани учун якшанбалик ҳайитни сешанбага қўйдилар. Бироқ ҳайитнинг биринчи куни уч кунлик ойни кўрган маҳкамаи шаръия аъзолари ва уламолар кўзларининг ожиз бўлганига иқроп қилмасалар ҳам, аммо кўз дўхтурига чиқуб кўзларининг оқини олдиришга қарор бердилар.

«СУЗУК ОТА» ХҲҲАЛАР ЖУМҲУРИЯТИДА*

Бу жумҳуриятнинг ўз олдиға тузилган усули идораси бор бўлиб, жумҳурият халқи бу тузукотга² бўйиң эгмакка мажбурдир.

Бу жумҳуриятнинг аҳли каромати³ ўз ичидан чиқуб турғанлиқдан бошқа ёқлардаги авлиё-хўжаларға бориб юрилмайдир (яъни ўзларидан тинчигандирлар). Шунинг учун ҳамиша бир жон-бир тан бўлуб «азизлар» (жумҳурият раиси) хизматида тинчгина яшайдирлар. Бироқ жумҳуриятга «азизлар» сайлови вақтида унча-мунча юқори-қуйи ота гўри-қозихоналар чиқуб қолганда ҳам лекин тезгина жанжал битуб, иш тотувликка айланадир.

Шу ораларда жумҳуриятнинг эски азизлари (халифаси) ўлиб, унинг ўрнига азизлар сайлаш масаласи чиққан эди, анчагина тортишмачоқлар сўнигида иш аранг эбка келди. Шундоқки, азизлар бўлиш учун ёши улуғ бўлган (азизлар наслидан) бир киши сайланмоғи қонун асосида кўрсатилгандир; аммо бу сайловда азизлар наслидан бўлган икки кишининг ёшлари баробар келганликдан кўб жанжал ва онглашилмовчиликларға сабаб бўлди. Бу жанжални битириш учун фавқулдда бир қурултой чақирилди. Қурултойда оташин нутқлар, энсани қотирарлиқ сўзлар бўлуб халқ иккига айрилди. Лекин таассуфким, орадан қонли воқиялар чиқмай қолди. Ур-ур, сур-сур натижасида одатга қарши ўлароқ икки «азизлар» сайланиб, кеча қурултойи ёпилди. Сайлангучи азиз афандиларнинг

¹ Руъият — (руъияти ҳилол) — кўриш, илгари календар бўлмагани учун ой-кунларни ойнинг чиқишига қараб белгиланган.

² Тузукот — қонун, қоида.

³ Аҳли каромат — каромат қилувчилар, авлиёлар.

⁴ Азизлар — азизлик (шевада азларлик) мансаби Яссавий авлодига мансуб бўлган, улар шаръий ҳукмларни, урф-одатларни назорат қилиб турганлар.

битталари Мўминхўжа беданабоз, иккинчилари Абдулхолиқ чирмандакашдир.

Қурултойга йиғилган жумҳурият граждандлари, яшасун янги азизларимиз битбилдиқ эшон билан таралагиданг хўжалар! — деб суюнч-қувонч билан қизил гул сайлига⁵ жўнадилар.

Қурултой аъзоларидан мухбирингиз Қақилдоқ хўжа

* * *

— Ҳимматли Аҳмат акам Жангиоб театрусини битириб бермоқчи бўлгандан кейин Эски шаҳар эскилари ўртасида зўр шов-шув бўлиб, оз муддат ичида Аҳмат акамнинг кофирлигига 150 та фатво ёзилди.

— Руъият масаласидан кейин «Маҳкамаи шаръия» аъзолари ўртасидан иккита қора мушук ўтуб кетди.

— Губчак қорун бойларимиздан энг машҳури бўлган Шохолим-хўжа яқинда бир очни тўйдирган экан, шунинг касофатига қулғуна⁶ касалига мубтало бўлиб қолибдир.

— Эски шаҳарда бўлган мушук-сичқон жангида ўнг минг кишининг бурни пачоқ бўлиб, қирқ минг кишининг ияги эзилди.

— Уламолардан Абдулвоҳид қори⁷ сўнг вақтларда яна қадрини кўтариб, динсизларга қарши мушт дўлайишка киришди. Агар ёшлар⁸ гусл , истинжо⁹ , ҳайз¹⁰ , нифос¹¹ масалаларига ирод етқарса¹² икки ямлаб бир ютаман деб юрган эмиш.

— Мулла Пирмат аълам рафиқаи муҳтарамалари бўлган «Саволи муқаддар хоним»дан¹³ ажрашқандан бери эслари кирди-чиқди бўлиб қолибдир.

«Муштум» — 1924 йил, 20 май, 2(27)-сон, 10–11-бетлар

⁵ Қизил гул сайли — илгари Тошкент халқи эрта баҳорда шаҳар ёнидаги Иброҳим ота мозори (Чуқурсой мавзеида) теварагидаги бог-адирларда очиладиган қизил, сариқ гул сайлига чоршанба кун и кетиб, жума кун қайтишар экан. Сайлда турли таомлар пиширилар, созлар чалиниб ашула, пайров-аскилар, дор, кураш, ўйин-қулгилар бўлар экан.

⁶ Қулғуна — захм, сифилис касаллиги.

⁷ Абдувоҳид қори — бу киши ҳақида «Қалвак махзумнинг хотира дафтари»да эслаб ўтилади.

⁸ Гусл — чўмилиш.

⁹ Истинжо — тозаланиш.

¹⁰ Ҳайз — қон кўриш (аёлларда).

¹¹ Нифос — аёл туққанидан кейин қирқ кун сақланадиган кун.

¹² Ирод етқазуш — танқид, баҳслашиш.

¹³ Саволи муқаддар — сирли, номи яширилган.

ОЛТИ ЙИЛЛИК БАЗМ

Инқилобий матбуот базмимизнинг ёши олтига етди, деб бу кун ўзбек қизил матбуотининг чирмандакаш ва ноғорачилари «Тўй устига тўй» қилар эканларки, бу хабари жонсўзни¹ кеча эшитиб, чуқур бир энтиқиб қўйдим. Чунки фақирингиз бу базмнинг аъзоларидан бир фард²; баракаллачиларидан бир менгров³; қийқуруқчиларидан бир тутал⁴, ҳам чарчамайтурган бир тентак чапакчиси эдим. Шунинг учун бу тўйда иштирок этиб, олти йиллик бу базмдан олган таассуротимни юмалоқ-ясси қилишим керак бўлар эди.

Иштирок йўсунини узоқ ўйлағач, хотири шарифимга хунук-хунук гаплар, чучма-чучмал ишлар келиб ҳайрон бўлдим ва бу галги вазифамнинг нечоғлиқ «хумса» ҳам «дағал» эканини онгладим. Ўйлай-ўйлай, ниҳоят отнинг бошини тортиброқ иш кўрилсин, акаларнинг энсаси қотарлиқ гаплар бўлмасин, деган қарорни бердим.

Фақирингиз бир хил акалардек қурбақа ҳам лайлақлардан мисоллар келтириб, фалсафага бўкиб, ўқуғучининг миясини қоққач, қатини қўлига бериб ўлтуришни унча дўст тутмайман-да, тўппа-тўғри масаланинг манбаига қараб йўл соламан. Чунки ҳамма фисқу фасод манбаъда бўладир, манбаъдан бир нарса тополмағанда қўлга асо ушлаб тимискилашнинг ва калга⁵ ва на кўрга⁶ бир пақирлик фойдаси йўқдир. Олти йиллик матбуот байрамимизда ҳам шу хатти-ҳаракатни таъқиб қилсам иш бениҳоят енгил кўчиб, кундуз куни чироқ ёқиб ўғри қидиришга ҳожат қолмайдир. «Олти йиллик қизил матбуотимизда ким нима иш қилди?» — деб ўзим-ўзимга сўроқ берсам-да, бунинг жавобларини санаб кетсам, албатта, гапдан-гап, чўпдан-хас чиқиб иш бемазага айланадир. Бас энди нима иш қилиш керак?

Манимча, ишни астар-авра қилиб ўлтурғандан кўра шу олти йиллик базмдаги чирмандакашларнинг номаи-аъмолларини бир кэрра кўздан кечиришнинг савоби етмиш йиллик ибодатдан ортиқдир. Биноан алайҳи, сурнайчиларнинг номаи аъмол ёхуд қисқача таржи-маи ҳолларини бир-бир кўздан кечирайлик.

¹ Хабарни жонсўз — жон ўртовчи.

² Фард — киши, шахс.

³ Менгров — меров, овсар.

⁴ Тутал — бирон фикрни телба-тескари ифодалаш сўз ўйини; масалан: олтига қозон олдим; тўрттаси тешик, иккитасининг таги йўқ.

⁵ Кал — айёр.

⁶ Кўр — нодон.

⁷ Номаи аъмол — яхши-ёмон ишлар ёзилган қоғоз.

Олти йиллик қизил матбуотимизнинг биринчи марди-майдонларидан санаб, тепанинг бошига Фитрат билан Назир Тўрақулларни кўямиз-да, уларга ожизона арз этамиз: «Мерси, сизларга!» Шундан кейин бир оз ризосизлиқ вазиятини олиб айтмасак-да, айткандай бўламиз:

— Сукдан бўлдими, мечкайдан бўлдими, ҳар нечук-да юқори кўчани кўйиб, куйи кўчадан кетдингиз? Тўғри кўчадан алжиб, лўли кўчасига бурилдингиз ва шунинг ила довдираган матбуотимизни қовжиратдингиз...

Карнайчиларимизнинг учунчиси Усмонхондир. Тўрт томонга югуриб тили бир ярим қарич осилган; бир кўзи мағрибда, бир кўзи машриқда; серҳаракат-у бебаракат, бир кишини истаб юрган бўлсангиз бевосита ўртоқ Усмонхонга учрашингиз...⁸ Зиёда чимегўйям?⁹

Шоирларимизнинг биринчиси Чўлпон афандидир. Бу кун қизил гулу эрта нафармон гул; ҳали денгиздаги чўб бўлса¹⁰, бир оздан кейин дунёни сел олганда тўпуғига чиқармайтурган, маслакида собит, аҳдида қойим¹¹, кўз кўриб қулоқ эшитмаган ажиб бир қаҳрамон. Унинг олти йиллик хизмати ҳам шу йўлда бўлди.

Ашурали домла — «Садойи Фарғона»дан¹² жонли бир тарих. Инқилоб тўлқини бир хил акаларни четка қоқиб турган бўлса, аммо Ашурали инқилоб билан бирга оқди, унга берилатурган қийматнинг маркази сиқлати¹³ ҳам шундадир. Имло тўполонида¹⁴ домлалар сафига ўткан бўлса ҳам, кейиндан бир неча фирибгар, айниқса Абдулла Раҳматнинг¹⁵ авроғига осонгина алданди.

⁸ Муаллиф Усмонхоннинг бир вақтнинг ўзида жуда кўп юқори лавозимларда ишлаганлигига ишора қиляпти.

⁹ Бундан ортиқ нима ҳам дердик.

¹⁰ Муаллиф Чўлпоннинг «Сомон парчаси» шеъридаги:

*Мухит гирдобидида бир сомон парча,
Бир похол чўлидек оқиб борамаи...
Кирмайман кўчанинг боши беркига,
Чўнки таслим бўлдим мухит эркига...*

мисраларига ишора қилиб, шоирнинг тушкунлик кайфиятини танқид қилиб, озодликдан умид узмасликка далда бериб ўтяпти.

¹¹ Қойим — қарорли.

¹² «Садойи Фарғона» — 1914 йил Фарғонада биринчи марта ўзбек тилида чиқарилган газета. Унда Ашурали Зоҳирий мусахҳиҳ бўлиб ишлаган. Юзтача сони чиқиб тўхтаган.

¹³ Маркази сиқлат — моҳият, мағиз.

¹⁴ Имло тўполони — 1921 йилнинг январ ойида умум ўзбек тил-имло қурултойи бўлиб, катта баҳслар бўлиб, унда араб графикасининг ислоҳ қилинган шакли тасдиқланган эди.

¹⁵ Абдулла Раҳмат — фарғоналик маорифчилардан.

Абдулла Авлоний — бир маҳал гаримсар тегиб, кутулмаган жойда қора косов бўлиб қолди. Ҳозирда ўчоқ кавлашдан бошқага ярамайди.¹⁶

Мирмуҳсин ўртоқ тўғрисида нима дейишга ҳам ҳайронмиз. Матбуотимиз Мирмуҳсиндан фойдаландими ёки Мирмуҳсин матбуотданими, ҳар ҳолда шу иккиннинг бири бўлса керак.

Садриддин Айний* — инқилобнинг бошларида бир мунча ишлаб юрди, ундан кейин «Бухоро жаллодлари»ни ёзди, шундан сўнг ўзи ҳам Бухоро жаллодларининг қўлига тушди. Инна лиллаҳи ва инна илайҳи рожиъун.¹⁷

Шаҳид Эсон — Истанбулнинг Туркистонга бўлган ягона совғасидир. Лекин шуниси ажабдирким, Эсон афандининг сўзига матбуот тушунмаганидек, матбуотниқига Эсон афанди ҳам тушунмайди. Бу уни бир пулга олмаса, у ҳам буни уч пулга олмайди. Ҳар ҳолда айб дўлдами, тошдами, бунинг ҳукмини келгусига ҳавола қиламиз.

Ҳожи Муъин ибн Шукруллонинг олти йиллик умри таржимаи ҳол ёзиш билан ўтди. Ишсиз қолганида соғ кишиларнинг таржимаи ҳолини сўраб, юракларини орзиқдирди. Бир вақтларда мутаваккилан алоллоҳи биттасини «ўлди»га чиқариб «Зарафшон»да марҳумнинг таржимаи ҳолини ёзиб бошлаган эди, бироқ таассуфқа қарши «раҳматлик» ўлмаган экан, яъни марҳумнинг ўзи билфёъл¹⁸ газетада узр ёзиб, Ҳожи Муъиннинг юзига бир шапалоқ кўйиб, аранг таржимаи ҳолчининг чангалидан қутилиб олди. Ҳар нечукда Ҳожи Муъин кўз остига олган кишилари (мавзулари) кўб бўлса ҳам бахтка қарши ҳамон марҳум бўлмай, бечорага тузукрак ишлашга имкон бермай келади.²⁰ Бу жиҳат билан қараганда Ҳожи Муъин афанди маъзурдир.

Олти йиллик базмимизда иштирок қилган татар ўртоқларнинг биринчиси Абдураҳмон Саъдийдир. Тарелка тутиш²¹ ва бошқа анов-манов, олди-қочдиларини истисно қилганда холис бир сиймо бўлиб қолади.

Неъмат Ҳаким — Абдураҳмон Саъдий билан ёқа ушлашканда танда бозорни²² яхшигина қизитқан эди. Саъдий билан

¹⁶ Абдулла Авлоний — (1878-1934) олим ва ёзувчи, шоир, жадид матбуотининг асосчиларидан. Сўнроқ маъориф ва давлат ишлари билан банд бўлиб, матбуотдаги фаолияти сусайган эди, муаллиф шунга ишора қиляпти.

¹⁷ Биз барчамиз Аллоҳнинг бандаларимиз ва албатта, яна унинг ҳузурига қайтувчидирмиз (Қуръондан, Бақара сураси, 156-оят).

¹⁸ Аллоҳга таваккал қилган ҳолда. (Қуръондан).

¹⁹ Билфёъл — амалда.

²⁰ Маъзурдир — узрли.

²¹ Тарелка тутиш — лаганбардорлик, хушомадгуйлик, чақимчилик, сотқинлик.

²² Танда бозор — тез, чаққон, жинни бозор, ўтмас моллар кўр харидорига сотиладиган бозор.

оғиз-бурун ўпушгач томошабин анқовларни жуда зериктириб қўйди.

Иззиддин Сайфулмулк* — ўзининг ягона хизматининг самараси бўлган сифилисни биринчи галда Туркистонга тақдим этди, минбаъд ундан сўзак, сил, моххов ва бошқа юқумлиқ касаллар кутамиз.

Зариф Баширий* — билар-билмас лўлининг эшагини суғориб, пулини олиб келди, унча-мунча иғвоси ҳам йўқ эмас.

Вали Алломўв (Нурмат)* — ажойиб бир истеъдодга молик таржимондир. Ўзи ҳақиқатда элли оғиз чамаси ўзбекча сўз биладир. Лекин ўзининг фавқулодда истеъдоди соясида шу элли оғиз дастмо-яси билан ўн минг калималик маъноларни ифода қила оладир. Ўзбекча сўз қаҳатлигига учралган бир замонда Алломўв ўртоқнинг бу ҳунари шоёни таҳсин ва тақдирдир.

Ёш ёзғучиларимизнинг бириси бўлган Санжар* ўртоқ ялқовлиқ-да ягона бўлиб чиқди. Кўринишда иш по горло, ҳақиқатдачи; эҳе...

Вадуд Маҳмуд ўртоқ* — бир буродаримизнинг тасвирича «кўклам»дир, кўкламнинг ёзи билан кузи қалай бўлишини ҳозирдан айтиб қўймоқ номаъқул бузоқнинг гўштини емақдир.

Ўттам афандини* ҳам Санжар билан никоҳлаб қўйсақ ажойиб бир ялқовлар оиласи вужудга келтирган бўламиз. Ёмоннинг бир қилиғи ортиқ, деганларидек бу қурғуримиз ўлгунча мамаданаи худо урган бўлиб чиқди.

Шокиржон Раҳимий* — пулни жуда-жуда яхши кўрганидек, «командирўвкани» ўшанча ёмон кўрадир. Пуллик жойға ўзини томдан ташлайдир. Командирўвка десанг безгаги ушлайди. Пешонаси кенг, томоқнинг заволи.

Зиё Саид* — ёхуд ногорачининг баччаси, уста кўрмаган шо-гирд ҳар мақомға ҳам йўрғалайди.

Зеҳнийга* — Элбекда нима ғаразинг бор?

Элбекка — Сани Зеҳний чақираяпти...

Олти йиллик қизил матбуотимизнинг ўғутлари мана шулардан иборат, десак бўладир.

Тош-торозу ўқуғучининг қўлида. Шунинг учун баҳо қўйиш комиссиясининг кераги йўқ.

Жулқунбой

«Муштум» — 1924 йил, 21 июн, 4(29)-сон, 2–3-бетлар

²¹ 1921 йилда ўтказилган тил-имло ислоҳотида бу икки татар олими матбуотда ўзбек тил-имлоси хусусида кўп илмий мунозара қилган эдилар, муаллиф шунга ишора қилияпти;

МАСКОВ ХАТЛАРИ

I

«Муштум»!¹

Хузурингдан чиқар чоғимда манга берган ваколатинг ҳамон бўйнимда тумордир. Бироқ сипоришингни² қайси йўсун билан бажаришка ҳайронман. Чунки Масковнинг барча ишлари олигта, санга ярарлиқ ерини тутиб бериш қийин; кўз тиниб, бош айланган, мия ишламайди.

Сан бундаги узоқ яқиндан бир оз чақ-чақ қилмоқчи эдинг шекилик? Лекин бир оз янглишкан эканмиз; негаки Масковнинг ўзи жуда серчақчақ одамлар эмас. Озгина айбингни тутиб кулабошлайдилар. Ишгони йўқ тиззаси йиртиқдан кулган... бу тўғри гап: бир чорак упу, ўн пайса³ элик⁴, бир плакўн атир, бўйнингга пайтава, отаси гижгидан, онаси жим-жимдан келган, шовдирама энгил кийиб, довдирама бўлиб кўчага чиқмасанг иш кашал. Акс ҳолда мойлиқ кийинингни модмозелга, қадоқлиқ кўлингни баринга тегизиб бўлмайди. Ишчи халқ устида чақ-чақ бўлиши мумкин эмас. Чунки ул сан айтмасанг-да, завод ҳам фабрик, тутун ва чириклари билан ҳозирга қорайган, вақтинча кайфу сафони бу оҳират кишиларига топшириб, ўзи шу гўрсўхталарга қабр қазиш билан овора.

Санга нималардан ёзиб юборишга ҳайронман. Чунки Туркистондан келиб бу ерда тўраликка ўқуб ётқан оға-иниларга яқинлашиш, яъни «Маҳрама асрор» бўлмоқ учун анчагина борди-келди керак. Масков — марказ, унинг бинолари ҳам етти-саккиз қават, осмони кенг, манга ўхшаш тупроғи энгил кишилар ҳаш-паш дегунча «айраплон» бўлиб учадир! Ман юқорида «Борди-келди керак» деган эдим. Тўғри, уларга яқинлашиш учун, албатта, васиқа керак. Ўзинг яхши билсанг керакки, фақиринг васиқасизлардан. Жилда қуриғанда улар билан алоқа боғлаш учун энг ози беш йиллик «стаж»⁵ лозим. Бахтка қарши каминангда бу қурғур ҳам йўқ. Шунинг учун бу товаришларинг билан тўрт оғиз гаплашиб олмоқ ҳам мушкул. Унга майнабозлиқ керак бўлса-ку, хайр; энсаси

¹ Қодирий 1924 йилнинг ёзида Москвага кетиб, Валерий Брюсов номидаги СССР Давлат Журналистлар институтида бир йил ўқиб қайтади. Қуйидаги «Масков хатлари» ўша ердан редакцияга йўлланган эди.

² Сипориш — топшириқ.

³ Бир пайса — тахминан 50 грамм.

⁴ Элик — крем.

⁵ Кашал — чатоқ.

⁶ «Маҳрама асрор» — сирдош.

⁷ Васиқа — амал, лавозим.

⁸ Стаж — малака.

қотиб турғанни устидан чиққан бўлсангми, эҳе... сўзингизни қайтариб олишга тўғри келадир. Нима қилай, танқа бурунларингнинг ёнига йулмай чет-четда «қўнқабой» бўлиб юрибман-да!

Кеча тўсатдан ўша «буродарони истажўвлар»нинг тўрттасининг мажлиси устидан чиқиб қолибман. Дарров одамизоднинг ёввойисини кўриш билан ҳол ўзгача-ю ситам бўлакча бўлди. Гўёки фақиринг бир челак совуқ сув бўлиб ёниб турған оловга сепилдим... Ойим-ойимга боқар, ойим туйнукка боқар; ундан кейин санда пичир, манда пичир... пис этди-да, пувакдан дам кетди; шув этди-да, аканг қарағайни нам босди! Ўғул-қизнинг маслаҳати эканда, — деб ўйладим.

Айтчи ўзинг, бу стажфурушларингнинг мақсади нима, ахир? Ёки манинг ўт-бетимда несим борми, Худо ҳаққи тушунсам! Нима, манда ўғул-қиз йўқми, манга кенгаш керак эмасми?

Сўзни нимадан бошлаб ёзишга ҳайронман: Масковнинг «Мирзақирон чиллаки»ларининг савдоси билан умргузаронлиқ қилғучи баъзи бир ўқуғучиларимизнинг «Бири бит, бити сирка» бўлолмаганидан ёзайми, унда бунга савдо-сотик учун келиб, қаёқдаги тутуриқсиз шилинпоча¹⁰ гўзаллардан шатта еб, Масков кўчаларида саланглашиб юрган каммерсант акаларимизнинг ҳаётидан ёзайми?

Ҳар ҳолда миям ўзимга келгунча кутиб турчи.

Жулқунбой

Масков

«Мухтум» — 1924 йил, 1 август, 7 (27)-сон, 2-бет

МАСКОВ ХАТЛАРИ

II

Гоҳо Туркистон ва Бухородан бу ерга савдо учун келган судрат-ма чопон, ёпма салла¹ акаларга учраб қолишлар ҳам бор. Салла-чопон, кавш-махси, белбоққа қистирилган кир ёвлиқ², айниқса махсининг қўнжиға ҳавсала қилган кенг ковул иштон³, буларнинг устига қўлдаги қаҳрабо тасбиҳ... ҳаммаси ҳам жойида!

⁹ Бу мақол бир-бирини кўролмайдиган, зимдан адоватда юрувчи, бир-бирини кўрса энсаси қотиб четга қаровчи хотинларга нисбатан айтилади.

¹⁰ Шилинпоча — оёғи очик.

¹ Ёпма салла — дўппининг ўрнига ўзидан чиқариб ўраладиган салла.

² Ёвлиқ — дастрўмол.

³ Ковул иштон — оғи кенг иштон.

Акамнинг ўзларича айтканда, «чин мусулмон», ўзимга қўйиб берсангиз «тирик намоиш» бу афандини кўриш биланоқ еганим оғзимда, ютканим бўғзимда қоладир. Ва эсимга Туркистон ва Бухоро тушиб гўёки араққа янги ўрганган бойбаччадек бир сесканиб ҳам юбораман. Балки анувлардан уялиб сесканарсан, дерсиз. Тўғри, лекин қисман. Чунки аксимни кўзгуда кўруб ойнага туфлашни аҳмоқликдан санаб юрмаган бўлсам эди... Шунинг учун бу ерда сескантиратурган омилнинг каттаси бошқа гап.

Бошни чўлғаб олган салла билан ер супириб юрган тўн остида биласизми, қанақа лаш-луш бор? Эшакка тескари минган дангалдор таассуб!!!⁴ Ҳозирги кунда тилга олишқина эмас, оёғқа босиш ҳам уят бўлган бу акамнинг фикрича кўб кишилар кийим ўзгартириб диндан чиқиб кетди, а, бунинг ўзи бўлса, алҳамдулиллоҳ эскича, яъни диндан чиққан эмас. Нега десангиз салласи ҳамма вақт бошида, тўни бўлса ер супирадир. Агарда ул шундан бошқа фикр билан салла ўрағанда эди, тўн кийганда эди, айтингизчи, уни ким айблаётди олур эди, айб қилишга кимнинг ҳаққи бор эди?

Ёвропа одамлари ўрта асрдан қолма асарларга жуда қизиқиб қарайдилар, уларнинг бўш вақтлари музаларга мунҳасир. Тасодифни қаранг, кўчада ўрта асрдан қолма бир сиймо... Халқ ўрта аср осорини кўб кўрган кўришқа, лекин шунинг билан бирга бунда-кўчада мужассам жонлик ўрта асрнинг бир сиймоси... текин, машаққатсиз томошадан ким зерикади, дейсиз? Ҳамманинг кўзи шу маймунда... таажуб, муҳокама, истеҳзо, илжайиш...

Масқовда бўлган кишига айтқулиги йўқ; Совет, Тевер ва... булварлари.⁷ Айниқса «Севтинуй булвар» ҳақиқатан, аҳли дарднинг ёруғлиқ жаҳони!⁹

Қош қорайғандан сўнг шу булварлар бўйинча инсонлар денгизи оқадир. Бу денгизни ўзимизнинг турмишга олиб тасвир қилиш — ўхшатиш қийин. Лекин ўқуғучи мандан кулса ҳам ўзимнинг кечаги ўхшатишимни айтмай кетмайман. Сиз ёшлик чоғингизда онангизга эргашиб «келин тушди»га борганмисиз? Унда (келин тушдида) бола-бақра, хотин-қиз, йигит-яланг, бўғоз-қисир халқнинг қий-

⁴ Таассуб — фанатик.

⁵ Муза — музей.

⁶ Мунҳасир — боғлиқ.

⁷ Цветной, Тверь булварлари.

⁸ Аҳли дард — ошиқлар.

⁹ Булварларни суи истеъмол қилғучилар тўғрисида ҳукумат томонидан қаттиғ чоралар кўриладир деб эшитдим (Муал.).

чув ва борди-келдисини кўрганмисиз? Ана шу «келин тушди»да кишига аллақандай бир сезгу ҳосил бўлур эди. Булварни ҳам кеча шунга ўхшатаёздим, лекин манови ёқдан «келин тушди»нинг содалиги, поклиги бор! Кеча бир соат чамаси шу булварларнинг бирида дафъи дилгирлик¹⁰ қилиб юрдим, булвар қоронғи эди. Яқингинада ишчилар томонидан йиқитилган қора турмишнинг булвар ва рестўранлардагина қолган қора изига табиат ҳам қовоғини солиб қарагандек ҳаво булут, ойдинсиз тун эди. Яшил ёғочлар орасидан тушкан теваракдаги биноларнинг милт-милт ёруқлиғи, ҳам боғнинг одим-одим еридаги ичкулук дўконларининг чироғи, бошқа рўшнолик йўқ. Қисқаси булвар-булварчиларнинг нах кўнглидек. Ичкулук дўконларининг бирига яқинлашқан эдим. Шу вақт узоқдан чироғда аллақайси бир ҳамватаним кўзимга иссиғ-иссиғ кўринмасинми? Ҳовлиққанча олдиға югурдим. Янглишмаган эканман. Ҳақиқатан, ҳамватан бўлган бояғи бухоролик мусулмони комил, лекин бошда тожи шарият¹¹ йўқ, узун тўн устидан бел боғланган, қўлтуғдағу... (тавба!) жажмондеккина бир хотун! «Астаф-фируллоҳ» деб қўйдим.

Ҳамватан ёки миллати нажиб¹² билан таниш эдим, кўришдик, ҳолаҳвол сўрашдик. Мандан ийманди шекиллик хотундан қўлини олмақчи бўлди. Бироқ хотун қўймайдир, гўёки ўзингиз билган эшикнинг ошиқ-мошиғи! Шармандавозлиқ... Бу мусулмони комилни хотун билан кўргандаёқ бошимға бир фикр келган эди.

— Масковдан уйландингизми? — деб сўрадим. Кутилмаган жойда имонлик қулнинг ранги ўчди, юзида ивир-ғивир ўзгариш сезилди ва ёнидағи ёнқозуқ бўлуб турган хотунчага қараб олди.

— Хи... — деди ва қийналиб давом этди, — мусофирчилик, айбқа қўшмайсиз...

— Иҳим... — дедим.

Маним, кўндоқда теккан дейсизми ёки онадан туғма дейсизми, ишқилиб бир адабсиз — ярамас қилиғим бор. Яъни пайрави келганда риоя, андиша деган гапларни эсимдан чиқариб чўрттаки бўламан-қоламан: — Эй ўқуған беш вақт намозинг жигарингдан урсин! — дедим ва давом этдим: — Эй туткан рўзанг, ўгирган тасбиҳинг луччангдан¹³ урсин! — дедим.

¹⁰ Дафъи дилгирлик — зиқликни, нохушликни тарқатиш.

¹¹ Тожи шарият — салла.

¹² Нажиб — ҳурматли, эътиборли.

¹³ Лучча — луча, лаб.

— Иби, хи...
— Ўл, хи, — дедим ва кетабердим.
— Иби, бери қаранг мулло... ахи ўзингиз ҳам мусофир-ку...
— Ўл, ку!
— Ахи...

Жулқунбой

Масков, 30 июл

«Муштум» — 1924 йил, 26 август, 8-сон, 2-3-бетлар

МАСКОВ ХАТЛАРИ

Кечикиб келди

III

Бу кун Туркистондан газеталар олдим. Қўлтуғимда «Фарғона», «Зарафшон» ҳам «Туркистон» газеталари; йўл бўйича ўқуб бораман. «Туркистон» кўз кўриб, қўл туткундек (Ўратепанинг суфрасидек дейишқа оғзим бормайди) байналхалқ¹ катта бир газета бўлибдир. (Мундаги «байналхалқ» истилоҳини² «байналмилал»³ деб тушинмоғингизни ўтинаман. Меҳробдаги домла имом поччани беҳаловат қилган Афанди, ўзининг жавобида «Ҳикматини орқамдагидан сўра» деган экан. Унга ўхшаш сиз ҳам бу истилоҳнинг ҳикматини эгасидан сўрангиз!)

«Туркистон»нинг 327-сонини оғдариш-гўнтариш қилар эканман, кўзим Элбек ўртоқнинг «Текинхўрларға» деган шеърига тушди. Шоир бу ўринда жуда ҳам тўлиб-тошиб текинхўрларға хитоб қиладир.

*Талаб олмоқ сизларга қўбдан қолма одатдир;
Аммо талаб егучи, бизча ёлғиз, бир итдир.
Кимки талаб теп-текин еса, билгил, ҳаромдир;
Ҳаромнида егувчи яна ёлғиз бир итдир...*

Элбекнинг ёлқинлиқ бу хитобиға қарши талағучи тилидан шундай жавоб берилса бўладир:

¹ Байналхалқ — халқаро.

² Истилоҳ — термин, атама.

³ Байналмилал — миллатлараро, интернационал.

*Сўксанг сўкгил, урсанг ургил, ёлгиз санинг итингман.
Кирлик танингга кирган бўрдоқидек битингман.
Ҳаром танга ҳаром бит, аватиға-чавати;
Қичинмангиз, сабчиманг, тинчроқ туринг, бир сўрай!*

Алқисса, шу сон «Туркистон»нинг бошқа қисмларини ҳам кўздан кечира бордим. Келиб-келиб кўзим «Ғайратий»* отлиқ ёш шоиримизнинг имзосига тушиб қолмасунми? Юрак ошиқинди, ёш шоирнинг шеър бозоримиздаги янги ҳунарини томоша қилмоқчи бўлдим:

«ЭҲТИЁТ БЎЛИШ КЕРАК!»

Янги шаҳар бозорларида ҳар хил газлама кўтариб сотиб юрғучи ўрис, татарлар бор; булар 2-3 газ газламани қишлоқиларга 5-10 газ деб алдаб сотиб кетадилар. Бечора қишлоқи чапак чалиб қоладир. Эҳтиёт бўлиш керак.

Ғайратий»

Бу имзо устидаги гапни шеър вазнига солиб кўрмакчи бўлган эдим, лекин уҳдасидан чиқиб бўлмади. Сўнгра шоирнинг дард ва самимиятига таҳсин ўқуб қўйдим.

194-сон «Фарғона» газетасини очдим. «Капирасия ҳам унинг аҳамияти» — бош мақола: «Жаҳон уруши ҳам сўнғи ватандошлар уруши орқасида Шўролар ҳукумати тузилиши билан баробар, бу шўро меҳнаткашлар ҳокимиятини келгусида сақлаб қолмоқ ҳам муштаҳкам бир йўлга қўймоқ учун бизга керак эди. Қайси йўл билан бўлса ҳам хўжалиқ ишларимизни тузатмак, вайронага айланган рўзгоримизни тўғри йўлга солмоқ учун бу тўғрида турли чораларга киришмак лозим эди...».

Кўнак аравага⁴ тескари ўлтурғанда бошим айланиб қусатурған одатим бор. Бу мақолани ўқуй бошлашданоқ шу ҳолга учраб дарҳол мутолаани «валаззолин»га еткузиб⁵, имзони томоша қилдим: лолақизғалдоққа ўхшаш бир нарса кўзга аранг-аранг илинар эди... Газетанинг ичкарисини очдим, Шокир Сулаймоннинг «Сўзим...» деган шеъри яғрин ташлаб ётар эди. Бунда шоир кимгадир хитоб қиладир:

⁴ Кўнак аравага – кўнка арава.

⁵ Валаззолинга еткузиб — «Фотиҳа» сурасидан; бу ерда гапни тезда ниҳоясига етказиш маъносиди.

*Эркин боғларда сен чечак отдинг,
Қаро изларни кўрмадинг, кетдинг,
Умид, амалга кенг қулоч очдинг,
Қайғу аламга ёндошмай қочдинг...*

дегач, шоир ўзининг бу қочишга бўлган ризосизлигини изҳор этиб:

*Унитса бўлмас маҳзун кунларни
Унитмак мушкил қонли тунларни... — дейдир.*

Фақир, бундаги «Қаро изларни кўрмагучи» тўғрисида узоқ тафаккурга кетиб «Тибби Юсуф» ва «Тибби Акбар» ларни очиб ниҳоят шундай гап топдим: «Тибби Акбар»нинг айтишига қараганда, агар бир кимарса ёруғлиқни тарк этиб, аммо қоронғулиқни имтиёз қилмаса ул одам «шабкўр»дир. Ва яна янги тибни кўрдим. Бунинг айтишига қараганда, агарда бир кимарса йиғи ўрнида қаҳ-қаҳа қилса ундай одам «истерика» деган асабий оғриққа мубталодир. Бас, бу тафтишотдан маълум бўладирким, инсон сиҳатининг мезони эътидолдир.⁸ Замонамиздаги эътидолларини йўқотғучиларга беланчадан тушмаган ёш бола ҳукмини бериш тўғри бўлур деб ўйлайман. Валлоҳи аълам биссавоб.

«Зарафшон» газетасини очдим. Садағанг кетай иш жуда катта. Бу газетамиз катталикда Европа газеталаридан сира қолишмайди. Маъно жиҳатидаги фикримни сўрасангиз, ўйлашиб жавоб бераман; чунки, ҳозирги мақсадим унинг тили устида. Ҳар бир сон «Зарафшон»ни қўлга олгач бир мунча тожик калтагини еб уста бўлган ўзбек тилини учратмай мумкин эмас. Бу газетада ўзбек тилининг салмоғи (оҳанги) ва уйғунлиқ ҳам очиқлиғи кўпинча тожик кудинггини¹⁰ еб беланги бўлиб чиқади.

«Жаҳон муҳорабасининг кўб қаторида Шарқ хотунлариға ҳам кўб зарарлар кетириши «Кўммунист» газетасида ношир Ж.Иванова ўртоқнинг «Шарқ хотуни ва муҳораба» исмлиқ бир мақоласида очиқ кўрсатиладир» («Шарқ хотуни ва муҳораба»

⁶ «Тибби Юсуф» — муаллифи Юсуф ал-Хиравий Навойнинг замондоши Бобурнинг шахсий табиби, шоир ва олим, тиббий асарлар муаллифи.

⁷ «Тибби Акбар» — муаллифи Муҳаммад Акбар бинни Мирхожа Муқим Муҳаммад, халқ оғзида Арзоний номи билан машҳур табиб. Аврангзеб даврида яшаган, бир неча тиббий асарлар муаллифи.

⁸ Эътидол — ўртача.

⁹ Валлоҳи аълам биссавоб — Улуғ Тангри яхшироқ билади.

¹⁰ Кудинг — матога тах едириш.

деган мақола «Зарафшон» 173-сон). Яна; «Англтара¹¹ вакиллари шўро қарзини таъмин қилиш ваъдаси сабаблик лойиҳанинг оғур («оғир» бўлса керак буродарлар!) лаштирилганлиғини сўзладилар!» (шу сонда). Тағин: «Мўпирнинг хитобаси»¹² (марҳум «Мулла Насриддин» тириклик кунларида «хитобномаси» деб ўқур ва ёзар эди!) ва бошқалар. Ундан кейин «скидка»ни «гузашт» дейдир, «чегириш» деган билан тили кесилиб қоладир, деб эшитдим.

Энди бу уч газетамиз имлоси устида дасти дарозлиқ¹³ қилайлиқ: Лўлининг лозимини кўрганингиз борми? Кўрган бўлсангиз иш осон. Яна сизга бир ҳикоя:

Сурнайчилардан биттаси машқ қилиб турган экан, шул вақт савили¹⁴ ҳам қўшилишиб юборибдир. Бу бемаза машқдан аччиғланган сурнайчи, сурнайини қўлига олиб:

— Ё сан чал ва ё ман чалай! — деган.

Шунга ўхшаш бизнинг имлоларимизнинг «Униси қолсину ва ё буниси!» Шу чоққача бу тўғрида сўз айткучи бирорта бемаза мардикор йўқлиғи ажойиб бир ҳодисадир.

Ҳозирги газеталарингиздан олган таассуротим шугина, бошқа гаплар бошқа вақтга.

Ҳа, айтқандек, бир гап эсимга тушди, бу ерга ёзиш бу гапнинг ўрни бўлмаса ҳам, нима бўлганда ҳам китобка кириб қолсун, деб ўйладим. Тошканддагилардан биттаси ёзадир:

«Машҳур фалончи ошнанг дейди, хотуни устига олган ёш маҳбуба хотунчасини, дейди, ўз ризо ва ихтиёри билан, дейди, ўз уйида бир ботавфиқ¹⁵ йигитка никоҳлаб берди, дейди. Бу тўғри гапми?

— Зерикқандир ва ё янгиси топилғандир, деб ўйладим.

Жулқунбой, 22 август

«Муштум» — 1924 йил, 18 сентябр, 10-сон, 2–3-бет

¹¹ Англтара — Англия (усмонли туркчада).

¹² МОПР — Международная организация помощи борцам революции — Инқилоб курашчиларига халқаро ёрдам уюшмаси — 1922 йилнинг сентябр ойида Москвада кекса болшевиклар ташаббуси билан ташкил топган. Уюшма фашизмга, миллий зулмга қарши курашувчиларга моддий ва маънавий ёрдам бериш, террор қурбонларини ҳимоя қилиш халқаро компанияларини уюштириш масалалари билан шуғулланган.

¹³ Дасти дарозлиқ — қўли узунлик, куч кўрсатиш.

¹⁴ Савил — орқа, кет.

¹⁵ Ботавфиқ — инсофли.

КИЧКИНА БИЛДИРИШ

«ҲЕЗЛАР ЖАМИЯТИ» ТУЗИЛДИ

Шаҳримизнинг фаъол ҳезлари томонидан кенг прўграммалиқ «Ҳезлар жамияти» тузулди. Бу жамиятнинг асосий вазифаси жумалик гап ва базмларга ҳезларни тўғри тақсим қилишдир.

Жамиятка четдан Тўлаган қизил кўз, сартарош Ҳожи акалар чақирилди.

Жамиятнинг адреси: Маҳкамада Худойберди ҳез дўкони

Вақил: Бемаза махзум

«Муштум» — 1924 йил, 11-сон, 15-бет, 3 октябр

ТОШКАНДА

СОВУҚ УРДИ

Сўнгги бемаҳал тушкан совуқ бизнинг Кўкча даҳасидаги базмчи кўнчи йигитларни уриб кетди. Бўлмасам ёзи билан пайшанба кечаси ноғора базмдан миждоа қоқа олмас эдик.

Худоға шуқр, совуқ ургандан бери сув қуйғандек жим-жит.

АРВОҲ УРДИ

Кўкча-Айрилиш маҳалласининг имоми Абдуллаҳожи шаккоклик қилгани учун арвоҳ уруб, бир-икки ҳафта оғзи қолиб, тескари тушкан қозоқи кавшдек қийшайиб ётди.

ЗИКИРЧИЛАР

Зикирчилардан бир-икки аҳмоқ ҳар куни ТурЦИК останасига жағини қўйиб ётар эди. Кеча шулардан бири остонада ухлаб қолган экан, бир қизил аскар туртуниб келиб, жағини босиб олди.

Ярим соатдан кейин скўрий помош келиб олиб кетди, жароҳати офир, эҳтимол қазо қилса.

ХИЛИ ТУЗАЛИБ ҚОЛДИЛАР

Маҳалла комиссияларини қайтадан сайлаш хабари чиққандан кейин, маҳалла комиссиялари хили тузалиб қолдилар.

Дуо қилинг, булар яна ўрунларида қолсунлар.

Қақилдоқхўжа

«Муштум» — 1924 йил, 11-сон, 22-бет, 3 октябр

«МУШТУМ» ЖУРНАЛИГА

Футурист¹ шоиримиз Олтой* ўртоққа тақлидан баъзи шеърлар ишод қилган² эдик. Узоқ ўйлаб турмай журналингиз орқалиқ нашр этишқа ҳам қарор бердик. Аммо бу шеър биринчи тажрибамиз бўлгани учун журналга босмасдан илгари Масковнинг атоқли футуристларидан бирортасининг кўзидан кечирмакчи бўлиб уч кишилашиб ончинон³ қидиришиб кўришдик ва лекин бирорталаридан дарак бўлмади.

Баъзи кишилар уларнинг Масковдан Тошкандга кўчиб кетканларини сўзладилар. Баҳарҳол эндиги ихтиёрни ўзларига топшириб, шеърни арз қиламиз.

ПИЛДИР ПИС

Пилдир, пис...

Гувала, лўмбоз, замбил,

Аштак-паштак

Темиртак-пистак!

Тогдан лов-лов,

Миянг гов-гов!

Қорнинг катта

Елкасига мин, ҳа,

Чечагини юл, ҳа,

Кўтар-кўтар, ҳа-ҳа!

Мунинг оти мойқовоқ

Ўпқонига пахта тиқ!

Кинна-кинна, чиқ-чиқ!

Тогдан, тошдан,

Ун яла аллоф,

¹ Футуризм — (лотинча: келажак), 20-асрнинг 10-20-йилларида бадий ижодда юзага келган илғор оқим. Асосчиси италян адиби Ф. Т. Маринетти. У урушни, «Жаҳоннинг ягона гигиенаси» деб таърифлаган ва Италия футуризмини фашизм билан қардош оқим сифатида тарғиб қилган... Мазмуни: оннинг турмушга муносабатини идеалистик асосда ҳал қилиш, адабиёт ва санъатнинг ғоявийлигини рад этиш, бадий ижодни ижтимоий мазмундан озод этиш, ниҳоят инсонни унутиб метални, механизмларни тасвирлаш кабилдир. «Бизни аёл кишининг табассуми ва кўз ёшларидан кўра бир парча ёғоч ёки темирдан чиққан ўт кўпроқ ҳаяжонга солади» деб ёзди Ф. Маринетти. Қодирий ушбу шеърда ўзбек футуристларини, хусусан уларнинг етакчиси бўлган шоир Олтойнинг ноқобил, бемаъни шеърларини танқид қилиб ўтади.

² Иншод — шеър битиш.

³ Ончинон — тоза, роса.

Қон яла қассоб!
Чугурчиқ, чир-чир.
Тар-тарак, тар-тарак,
Сопқон, гўлак.
Отолмади падар чалтак
Уйинг куйсин хожимирак.

Суфани кўлтигла,
Ходани ковша.
Мол гўштини қоқла
Қора кунга сақла.

Кабоб пишти,
Белини ечти,
Косовни ўпти,
Бетамиз кўпти!

Бу йўлим тиканак,
Манзилим узоқ,
Қўйганинг тузоқ
Лақабинг бузоқ.
Ҳов-ҳов
Умооо
гум-гум,
Така-така, тум-тум!

Бири анбар,
Она қиз қайда?
Ола була тоғда.
Гулдир губ,
Пилдир, пис.

..... !

— деб янги футуристингиз

Овсар
Масков

Қўшоқ: Башарти шеърим маъқул бўлса билдирилсун, кўлим тег-
маса ҳам ёзиб туришка ваъда бераман. Гонарар арра.

Овсар
«Муштум» — 1924 йил, 17-сон, 3-бет, 28 октябр

МАСКОВ ХАТЛАРИ

IV

МАДҲАЛ¹. ТУМОВ ВА УЧУНИҚ ФАЛСАФАСИ

Тибби жўгининг² айтишига қарағанда, тумовнинг маншаъи³ учдир: биринчи — боди муҳолиф⁴, иккинчи — сувдан ясалган ҳолва, учунчи — тузсиз ош. Аммо учуниқ тўғрисида ҳукамои қадим тумовнинг маншаъи бўлган ҳалиги уч унсурнинг инсонга бирдан ёпишган ҳоли дебдирлар. Баҳарҳол бу назариялар гарчанд асир дийдалардирлар⁶ ва лекин ҳукамои аср ҳозиранинг фикрларига ҳам унча муҳолиф эмасдирлар.

Аммо фақирул-ҳақир, ходимул-ҳукамо ва муҳиббул-атиббо⁸, гарчи устодларнинг ақли салимларига қарши боришдан ҳазар қилурман, илло тумов ва учуниққа бўлган ўз назариёт ва кашфиёти жадидаларимни⁹ бу ерда арз қилмасдан ҳам ўтолмайман. Шуни ҳам айтиб қўйайинким, фақирнинг кашфиётим маҳзи¹⁰ тажриба асосига мабни¹¹, кўриб кечирганларимнинг айнидир.

Ожизингизча, Масковдаги «Бухоро билим юрти»дек бўйининг қариш бўлганига қарамасдан соқолининг икки қариш бўлмоқлиғи; битта яшчик билан тўртта прикашчик ёлланмоғи; усти ялтирагани билан ичининг қалтирамоғи; саноғи бўлгани билан салмоғининг йўғлиғи — мана буларнинг ҳар бириси янги замон тумов ва учуниғининг омилларидандир. Бу ҳоллар бирма-бир тажриба ва синашлардан ўтказилиб, сўнгра арзи бандаликка¹² қўйиладирлар. Валлоҳи аълам биссаовб.

¹ Мадҳал — кириш.

² Тибби жўғи — жўғи (ҳиндча), йўғ — одамни руҳий ва жисмоний усул билан чиниқтириб доволаш, халқ орасида бу сўз фирибгар, алдамчи маъносида ҳам ишлатилади.

³ Маншаъ — келиб чиқиш жойи.

⁴ Боди муҳолиф — шамолнинг тескари эсиши.

⁵ Ҳукамои қадим — қадим ҳақимлари.

⁶ Аср дийдалар — бир асрни яшаганлар.

⁷ Ҳукамои аср ҳозира — ҳозирги аср ҳақимлари.

⁸ Муҳиббул атиббо — табибларнинг дўстлари.

⁹ Кашфиёти жадида — янги кашфиёт.

¹⁰ Маҳз — фақат.

¹¹ Мабни — қурилган.

¹² Арзи бандалик — ўз ҳолини баён қилиш.

МУҚАДДИМА: ҚАРИ ҚИЗ ПЕШОНАНГА ЙИҒЛА

Бу кун ҳам туни билан бел ва болдирларим сирқирашиб, оғриб чиқди. Сим караватнинг чўкуртаклари похол тўшакдан туртиб чиқиб, ҳалиги сирқирашлар билан биргалашиб менга ҳужум қилганда, фақир маҳбубаси тўғрисида ўйлаб кўзига уйқу келмаган ошиқлардек билонглаб тўлганар эдим. Билонглай-билонглай бир оз уйқуға борғач, кўз ўнгимдан баъзи туркистонлик акамларнинг нутқиға ўхшаш тутуриғи йўқ тушлар ясов торта бошлади. Ва бу орада қилобхон тўрам¹³ жинз этиб алла қайси еримни ўпиб олган эдилар, кўзим мошдек очилиб кетиб, қоровул чақирганимни ўзим ҳам сезмай қолдим. Хуллас, ҳар кундагидек бу кун ҳам мижду қоқиш қийин, тўлганиш ораларида бир неча қайта караватдан ҳам юмалаб ерга тушдим. Зарари йўқ, бирон ерим қалтиспалтис емади.

Эрталаб бошим лақиллаб сувға тушкан нондек бўлиб, ансам қотқани ҳолда уйғондим. Кичкинагина кулбамиз муздаккина совиган, баданимдан баъзи ўрунлари бир мунча мўғорлағансумол эди. Оғзимни каппа-каппа очиб рутубат миқрўбларидан уч-тўрт юзини наҳорға тановул қилғач, устидан қир-қир қилиб йўталиб ҳам қўйдим. Баъдазон юзимни қиблага қаратиб Масковнинг шундай болонишин¹⁴ еридан уй олиб, менга ўхшаған нимжонларни рамақижонлик¹⁵ даражасига еткузишға таважжуҳ қилган¹⁶ ваколатхонамиз ҳақиға дуойи холис учун қўлимни очдим. Асноий дуода негадир, пол тегидан чўл қурбақа ҳам чуриллаб юборди, қўлимни юзимға суртишим билан шўрлаб ётқан девордан шитиршитир қилиб бир-икки ҳович турпоқ ерга тўкилди. Мазмуни, дуо қабул бўлди шекилли!

Имирсиб-ғимирсиб, ихраб-сиҳраб карридўрга чиқганимда бир бурчакка беш-ўнтаси йиғилишиб «бойчечак»¹⁷ айтишиб турар эдилар. Уларнинг ёниға силтонглаб ман ҳам бордим.

— Бахай?¹⁸ — дедим.

¹³ Қилобхон тўра — клапа, бурга.

¹⁴ Болонишин — баланд.

¹⁵ Рамақижон — жуда озған, тўзған.

¹⁶ Таважжуҳ қилган — ҳаракат қилган, юзланган.

¹⁷ Бойчечак — бекорчилик.

¹⁸ Бахай — бахайр, беморни ёки бирор бахтсизликка учраған кишини кўрганда кўнгил сўраш учун айтиладиган ундалма.

Улар ҳам манга ўхшаш войвоёги бола очқанлардан эмиш; қайси белангилик дардига мубтало бўлибдир, кими оёғидан айрилаё-зибдир ва қайсиси ноҳина тумов¹⁹ ва ҳоказо ва алоҳозал-қиёс.²⁰

Биз туркистонликларнинг маҳримизга баробар саҳни билан ўн бир ёғочлик уй, тўққуз ёғочлик айвон ва амлоки рўзгор²¹, сариқ сигир, ясси қозон, қақир-куқир дегандек қайин отамизнинг чорвоғидан, яъни Маскови фирдавс монанднинг²² гадоё топмас кўчасидан тушкан. Қари қиз, пешонанга йиғла, деярсиз, албатта; ҳаққингиз бор...

Ҳалиги войвоёги бола очқанларга Аюби собирнинг²³ сабрини тилагач, кулбаи аҳзондан²⁴ чиқиб жўнадим.

Х О Т И М А : Э Ш А Г И Д А Н Т У Ш О В И Қ И Й М А Т

Манзил узоқ, роҳила оз дегандек, манзилга етиб олиш учун икки тромвойга миниб керак, аммо роҳила оз...

Силтонғланиб ботмону даҳсар йўл юргач, йўл устида бўлган Бухоройи шариф билим юртларига етдим.²⁵ Силла қуриған, бир оз нафасни ростлаб олиш тақозо қилур эди — Бухоро билим юртига бурилдим. Бўсағада Бухоронинг амирзодалари деяйними, ўқуғучилари деяйми, ҳайтовур иккиннинг бириси; олипта кийим, пуфф-пуфф, соч таралған, батинка мойланған, оғизда совнарқўмский попирис, буралиб-буралиб чиқған тутун, кўз ўткан-кеткан аллакимларда... Эנסа қотиш касалим кўзғалон қилиб Ла ҳавл... билан бу биринчи тилсимотдан ўтдим. Нарироқ бориб бир вақт қарасам теварагимни она сути оғзидан келган ёш гўдаклар ўраб олиб ман билан ҳойдуқи ўйнамоқчи бўладирлар. Болалари тушқир зерикиб қолған эканлар шекиллик, бирави тўнимдан, бирави почамдан юлиб-юлқиб саккиз томонга торга кетдилар. Баъзи бир сут қўмсағанлари мени аллакимлари фаҳмлаб кўкрагимга тирмаша бошлаган эдилар, узр айтиб аранг унатдим. Бўлмаса шармандавозлиқ десангизчи! Шундан сўнг болалар билан маним ҳолимга четдан кулиб, томоша қилиб турған бир Турсунбойдан сўрадим:

¹⁹ Ноҳина тумов — от шамоллаганда бурун катагидан ўсимта ўсиб чиқини; одамда шамоллаб бурундан сув келиши.

²⁰ Ало ҳозал-қиёс — шунга ўхшаш.

²¹ Амлоки рўзгор — рўзгор анжомлари.

²² Жаннатга ўхшаш Москва шаҳри.

²³ Аюби собир — исломиятдан аввал ўтган Аюб пайғамбар танидаги жароҳатларнинг азобиға 73 йил сабр билан тоқат қилган экан.

²⁴ Кулбаи аҳзон — ғамлар уйи.

²⁵ Бу билим юрти Бухоро республикаси ҳукумати ҳисобидан ташкил этилган эди.

— Булар қаерда туғилган болалар, Бухородами, Масковдами?

— Бухорода.

— Қочон келганлар?

— Йўргакларида.

— Нима қилмоқчилар?

— Ўқумоқчилар.

— Оналари ҳам биргами? — дедим ва оёғим остида чувалашиб ётқан болаларни алдаб-сулдаб четлатгач, илгари юрдим. Эшик олдиға етишим билан шу орада ўлтурган етти-саккизта қиз бирдан бор товушларини қўйиб «Йиғлама ёрим»ни куйлаб юбордилар. Қулоқ солмоқчи бўлган эдим, ансам қотинқирағандек бўлиб, дарҳол ўзимни ичкарига олдим.

Каттакон зол; тўғриға юрсангиз боғ, чапга юрсангиз дарсхона, ўннга бурилсангиз кулуб ва қироатхона, яъни тўрт тарафингиз қибла, шақшақа майдону умбила байтал. Ман қироатхонаға кирдим. Билим юртидаги болакай ўқуғучи ўртоқларимдан биттаси ўзининг катталарча ақли билан сўрашиш ўрнига манга попирис тутди. Раҳмат айтиб олдим. Попирисни саситиб, кўб қисмини пашша чайнаган газета ва китоблар ичидан янгилик охгара бошладим. Кўб машаққатлар ниҳоятида Бухоро билим юртининг яқинғинада чиққан «Юбилей мажмуъаси»га кўзим тушди. Ман ҳам юбилейга иштирок этиб, бир путу ўтгуз етти ярим қадоқлиқ ҳавсала билан мажмуъани ўқуй кетдим.

Бир йиллик юбилейга аталиб ёзилган ранго-ранг мақолалар, ҳайтоҳайт шиорлар, шакардан тоглиқ, асалдан лазиз оби раббано²⁶ нусха «Ол кетти!» умидлар, ҳайбаракалла тантаналар ўрусчага таржумаси билан мавжуд эди. Ундан кейин сўнг мўдада туширилган расмлар айниқса «Юбилей куни зиёфатка йиғилган меҳмонлардан бир қисмининг чой ичиб ўлтурган вақтлари» ва ўзгалар кишига ажаб бир мароқ бағишлар, юбилей куни ажойиб тантана билан ўтказилгани онглашиллар эди. Текканга тўй, текмаганга тафарруж²⁷ дегандек, баъзи ўртоқларға тўйдан тўққуз-тўққуз тегиб расмда қайта-қайта кўнқайибдилар.

Мажмуъани кўздан кечиришим ҳамоно баданимда бир уюшканлик, ансамда буришканлик ҳис этдим. Бунинг билангина қолмай бир неча қайта атсам воқеъ бўлди, яъни кутилмаган жойда байталмон тумов теккан эди.

— Хашшу!..

Жулқунбой

«Муштум» — 1924 йил 12-сон, 15 октябр, 1–2-бетлар

²⁶ Оби раббано — Худонинг қуруқ суви.

²⁷ Тафарруж — томоша.

МАСКОВ ХАТЛАРИ

V

Беҳад ва беҳисоб салом ва паёмлардан¹ сўнг бошлаб ҳар жиҳатдан том ҳуқуқлик мерос бойбаччаси Ўзбекистон шўролар жумҳуриятини янги рўзгор ва янги ҳовли билан табрик қиламан. Ва қўшкан қўшоғи билан дунё тургунча туриб болалиқ-чақалиқ, увалик-жувалик бўлғай эди. Оқни қорадан, фойдани зарардан ажратиб рўзгор тебраткай эди, деб қўлни юзимга суртаман!

Сўнгра ожизларидан ҳол сўрасалар Тангрига шукр, ўйнаб-кулиб юрибман ва яна ҳамма вақт барчаларининг дуойи жонлари билан машғулдирман. Бу ердаги болалари аҳволларидан сўрасалар, алҳамдулилоҳ, улар ҳам эркагу урғочи, бўғозу қиср дегандек ўйнаб кулиб юрийдирлар. Субҳи шом балки аладдавом³ таҳсила улум⁴ кўйда-дирлар. Аммо болаларингиз орасида беғоя ва беомол⁵ ошиқ ўйнаб, ит уриштириб, кўйнак-иштон йиртиб юрганлари йўқ, деб айта олмасам ҳам лекин бор, дейишга ҳам тилим бормаيدир.

Ёлгончини Тангри душманам, деган экан⁷ бор, десам йўқ чиқса; йўқ десам бор чиқса тонгла⁶ рўзи маҳшарда⁸ нима деб жавоб бераман?

Қисқаси сўз шулки уларнинг ичига оралашиб, азмойиш⁸ қилиб қўрганим йўқ. Башарти жаноблари бул маънини билишга орзуманд бўлсалар ва яна тўрт энлик нос қоғозни дариф тутмай ишоратини қилсалар, камари хизмат белдадир (уч-тўрт куним садқаи азмойиш кетсин!)

Ва яна махфий қолмағайким, маърифат исини олиб Масковга чопқан бирмунча искавичларингиз азбаройи мактабларнинг тикилинчилиги сабабидан, сони⁹ илгариги ўзингиз кўрган катта толлар-

¹ Паём — ҳабар.

² 1924 йил 27 октябр СССР МИКомитетининг 2-сессиясида Туркистон Бухоро ва Хоразм республикалари ҳудудида янгидан миллий давлат чегараларини ўтказиш ҳамда янги совет социалистик республикалари ва вилоятларини тузиш тўғрисида қарор қабул қилинган эди. 1925 йил 13-17 февралда Ўзбекистон ССР Советларининг 1-сезида Ўзбекистон ССР тузулганлиги эълон қилинди.

³ Субҳи шом балки аладдавом — эртаю кеч балки доимо.

⁴ Улум — илмлар.

⁵ Беомол — мақсадсиз.

⁶ Тонгла — қиёмат куни (туркийда).

⁷ Рўзи маҳшар — қиёмат куни (форсийда).

⁸ Азмойиш — суриштириб билиш.

⁹ Сони — иккинчи.

нинг кесилиб кетканлиги¹⁰ жиҳатидан кўча-кўйларда сарсон ва саргардон бўлиб қолдилар. Буларнинг фикрини қилиб, бирор айбини ўзингиз кўрмасангиз аҳвол кўб паришондир.

«Озиғини топиб беролмагач, искавич кўпайтиришнинг нима ҳожати бор?» деб Овсар махзумингиз марҳамат қиладилар. Айбга қўшилмасин!

«Элакка кирган оймнинг элли оғиз гапи бор», дегандек бир-икки калима эзмалик қилатурган бўлсам, бошлаб Масковга юборган баъзи бир... туталларингиз аҳволларини ёзмасдан ўтиб бўлмайди. Шундоқки, улардан қайсилари тўппа-тўғри Хўжабой халфанинг халтасидан чиққан сузма қуртдек мазалиқ эканлар ва яна «Юрт кўрган — эл кўрган» дегандек, уч-тўрт кун Масковда анқайишиб юрдилар, сўнгра паловни соғинғандек бўлиб аланғлашга бошлаган эдилар, ҳайтовир биз талабаларингиздан баъзи биравларимиз икки ёрти бир бутун бўлишиб уларни палов жиҳатидан мамнун қилишдик. Уёғ-буёғдан қилиб, дегандек палов олдидан «қизилча»¹¹ ҳам ўтилиб турилди, шекиллик...

Шу анқовларингиз тўғрисиға баъзи биравлар баришнами-ей, маржами-ей, ишқилиб алланарса балоларни кўшиб, сўзлашиб юрган эдилар, аммо ожиз ишонинқирамадим, чунки шариятда руъият — эътибор¹², деган сўзни эшитканим бор эди.

Муҳиддин қори ашулачингиз келди. Бечорага чойчақани оз берганга ўхшайсиз, пулсизликдан «бефарзанд арвоҳ»дек чирқираб юрибдир¹³, гўё Масковни тинчиткандек, энди Италияға бормоқчи эмиш.

Овсар махзумдан бу тўғридағи фикрини сўраган эдим: «Отанг нечилик — бўзчилик, санга ким қўйибдир бу номаъкулчиликни» деган жавобни берди (ўзи ҳам жуда чўрттаки-да!). Нўябр ўтаёзган бўлса ҳам, ҳали оғир оёғингиз Масковдан қимир эткани йўқ. Ёз бор, қиш бор, дегандек «ёв қувди» деб ўйлайсизми? — Бўлса бўлар, бўлмаса говлаб кетар, савил қолғури!

Қочиқларингиз¹⁴ бирин-сирин келишиб туришибдилар. Хотир-жамъ бўлурсиз. Овсар махзумингиз бўлса улар тўғрисида тулладан

¹⁰ У даврлар ўтиб кетган.

¹¹ «Қизилча» — коняк.

¹² Шарият ҳукмича аввал кўриб, кейин хулоса қилинади.

¹³ «Бефарзанд арвоҳ» — айтишларича, фарзанд қолдирмаган одамнинг арвоҳи дуога умидвор бўлиб доим чирқираб юрар эмиш.

¹⁴ Қочиқлар — бирон бир сабаб билан келишолмай Масковга бошпана истаб қочганлар назарда тутиляпти.

чиқсалар одам бўлиб кетарлар, деб юрийдир. Ҳа, айткандек, шу кеча кундузларда болаларингизнинг овқат ваҳҳидаги аҳволлари жуда танг бўлиб, кўб умирлари Туркпредседателингизнинг эшигида ўта бошлади.

Пулни вақтида юбормас эмишсиз. Ўлдим-ўлдим, деганда бир сўм, икки сўм ялатиб қўядирлар. Бечораларингиз пул кутиб, сабоқни билмай домладан калтак еб, жуда довлдирашиб қолишдилар. Қиш бўйига ҳам шу мужмаллиғингизни давом этдирсангизми? Ҳа, дея уч-тўрт қанор пахта-махтадан сотиб бўлса ҳам шуларингизни тинчитиб қўйинг, дада! Пахта пишиб қолди-ку, ахир.

Ўзим бўлса бир-икки ҳафтадан бери уйдан эшикка чиқмай тухум босқандек тинчкина ётибман. Масков кўчаларидек серташвиш жойларда санқий бериб нима қилай? Худой кўрсатмасин, хаптамабил-маптамабилнинг тегида қолсама...

Ожиздан ул ердаги қилтириқ хўжа, жимилдириқ сўфи, тузоқ узар маҳсим, олбости тўра ва бошқа анвоёи турлик чўб-хас, шарабараларга салом айтарсиз, деб қалам тебратгучи:

Жулқунбой

20 ноябр

«Муштум» — 1924 йил, 18-сон. 2–3-бетлар, 30 октябр

МАСЛАКУ МАҚСАДДАН ШАММАИ ИЗҲОР¹

Бу йўлларни қоралағучининг ота-бобоси ҳазрати Одам атодан тортиб, гоҳи деҳқон, гоҳи мардикор, гоҳи саржинчи, қисқаси шулки, зодагонлар таъбирича, «Бири бит — бити сирка» бўлмай келган ўнқовсизлар² синфидандир. Аммо мен бўлсам мустамлакачилар калтагини еб, калтак зарби билан кўзим мошдек очилиб (уруб қолинг айланай почча!) алқисса, ота касбим боғдорлиқ бўлса ҳам замонанинг зайли, тўғриси, мўдаси билан огимни муҳаррир, ўзимни зиёли, Шарқни мазлум, Англияни золим, батинка кийишни маданият, гуруппабозлиқни салоҳият, динни таассуб ва моддани табиийётдан ҳисоблаб келмақдирман. Шунчалик фазлу камолни санағандан сўнг ўз-ўзидан маълум бўлса керакки, фақир унча-мунча кафши кўчада қолган алвир-шалвирлардан эмасдирман. «Раңг кўр, ҳол сўр», деган экан машойихлар.

Бу энди, маслаки шариф.³

¹ Шаммаи изҳор — озгина арз.

² Ўнқов — имкон.

³ Маслаки шариф — улуғ йўл.

Баъзи бир яратилганча қолган ўртоқларим майдонда бўлмасалар эди, ўзимни шунчалик кенг маслагимга яраша мақсадимни ҳам очиқдан-очиқ сўзлаб берар эдим. Лекин гап шундоқ бўлса ҳам бу ўринда фақат сизгагина юрагимни очиб солмоқчиман. (Бироқ сўз шу ерда қолсин, зинҳор сўзни чувалтириб, темирчилик қилиб юрманг ўртоқ, зинҳор!) Дуруст, оёғ олишимни кўргач, душман синфнинг «Нотавон кўнгилга кўтур тоғора», дейишида шубҳа йўқ. Модомики, маним мақсадимга, яъни орзу-ҳавасимга замин бор экан ва замон мусоид⁴ экан, нега ман дўсти-душманнинг таънасидан-тўввасидан ҳуркиб турай? Модомики, маним ҳаммаслак ва ҳаммақсадим бўлган ўртоқларим ўз ғоя омолларини⁵ феълан ва амалан исбот қилмоқда эканлар, нега ман мулоҳаза дарёсида чўмилмай?

Бирлаб эмас, юзлаб ўртоқларим расмий бўлмаса-ю, думалоқ ясси равишда хотунни икки қилмоқда эканлар, тоқай ман бир хотун билан азиз умримни барбод берай?

Тўққузлаб эмас, тўққуз юзлаб ишчи ўртоқларим офилда отлиқ, далада қўшлиқ, чўбонда қўйлиқ бўлиб қолган эканлар, ман тоқай яғир эшакка ҳам эга бўлмай?

Баъзи биравларим Бухоро ва Хўтаң деган жойлардан ипак гиламлар келтирганларида ва Масков, Ленинград деган шаҳарлардан роял деган маблағлар, ойнаи жаҳоннома деган лаш-лушлар олдиртирганларида тоқай ман отам марҳумдан қолган эски пўстақда умур кечирай. Хотунгинам роял ўрнига чарх йигирсин ва ман ойна тополмай афтимни тиниқ сувдан кўрай?

Дўстларим, оқ уй ола баргоҳлар солиб айшу ишрат қурғанларида, тоқай ман ҳар соат саждага мойил турган чорчўпнинг орасида «Ла ҳавла»... ўқуб кун кечирай?

Дўстларимдан биттаси икки минг червонска тушириб шоҳона бир иморат қилган экан, ўткан кун фотиҳага бориб келдим. Нафсиламрга қараганда, Тошкандда ўзининг олий бинолар солиши билан машҳур бўлган Тўхтажонбой ва Орифхўжа эшонларни бир чўқишда қочиратурган бино бўлибдир. Ҳордиқ чиқаргандан сўнг «Кўча томонга исириқ боғлаб қўй, меҳмонхонангдан ошна-оғайнини узма, дастурхонингни калу кўрдан аяма!», дедим. Ошнамнинг яхши ният билан қилган иморатини баъзи бир маорифсирарган муттаҳамлар, «Мактаб учун мувофиқ бино бўлибдир, от айланиб қозигини топар!» деб ивир-шивир қилар эканлар. Кўчага

⁴ Мусоид — мувофиқ, уйғун.

⁵ Ғояи омол — мақсад.

чиққан эдим, иморатни томоша қилғучилардан бўлган бир тийиқ-сиз шоир:

*Вақтоки афтодаҳол эдинг, елкангда апкашинг,
Сут ўрнига сув сотиш касб эрди санга яккашинг.
Ажабо, бу кўрдигим тараққо-туруқ надир?
Ажабо, бу шоҳона қасиру равоқ надир?!*

— деб таъна тошини отмоқчи бўладир. Буржуазия идеолўгияси билан суғорилган бу шоирни яхшилаб койидим ва «Товшингни ўчир, ҳароми!», дедим.

Бас, санга ўртоқ, маълум бўлган бўлса керакки, бу мақолам билан нима демакчиман. Худойға шукр, манда ҳам ўғул-қиз бор, бас, манда ҳам орзу-ҳавас бор, лекин толеъ деган муттаҳам йўқ.

Ман бошда:

*Қалам гуфтоки, ман шоҳи жаҳонам,
Қаламкаширо ба давлат мерасонам.*

— байтига ишониб ёзғучилик касбига киришкан ва ҳар соат тепа туйнукдан тушиб келатурган давлатни куткан эдим. Лекин энди етти йилдирки, на давлатдан хабар бор, на қорним тўйиб томоқ еган кунимни эслай оламан. Этагим-этагимга еткан бўлса, Тошпўлад тажангнинг ҳаққу ҳурмати! «Қалам гуфтоки...»нинг шоири тўнғуз кўпсачи, мани етти йилдан бери бекорга сарсон ва саргардон қилди, ҳаром тукимга турмайтурган хашпара махсимлар ёруғ дунё орзу-ҳавасининг арши аълосигача бориб етканларида, ман кўтир итнинг кейинги оёғи ҳам бўлолмадим. Кеча уйда ўлгуриб, ўткан самарасиз кунларимга во-вайло ўқур ва нафсимга анвоъи сарзанишлар берар эдим. Ниҳоят бошимга бир савол келди:

— Модомики, дунёга келиб орзу-ҳавас кечирмакчиман, модомики, ипак гиламларда, шоҳона биноларда сайру гулистон этмак асли гоия омолимдир; бас, энди нима қилай?

Албатта, биринчи галда эски шиорим бўлган «Қалам гуфтоки...»ни чурук латтага тугиб, тоқчага ташлашим керак эди, ташладим ва қаламимни қарс этдириб иккига бўлдим, шунинг ила баракасиз ёзғучилик касбим билан видоълашдим. Аммо муроду мақсадга тезроқ етишмак учун восита бўлган янги касб сайлаш масаласида миям суйила бошлади.

⁶ *Қалам дейди, мен шоҳман жаҳонга,
Қаламкашини еткизурман давлатга.*

Низомий Ганжавий.

⁷ Хашпара — хаштпора, бир пул, арзимас.

⁸ Сарзаниш — танбеҳ; койиш.

Янги касбим учун деҳқончиликни чоғлаб боқдим. Лекин бу касб хусусан шу замонда эпақалиқ ҳунарга ўхшаб кўринмади. Шундоқки, башарти деҳқончилик қилганимда бир йилда бир юз пут ҳосил олсам⁹, бир пут буғдой саксон тийин бўлса¹⁰, мундан ўттуз пути капсанга, яъни пўстдумбага чиқиб кетса¹¹, сотиб пулига нохотшўрак олиб есам... «Йўқ», дедим: — сан манга тўғри келмас экансан, дедим. Сўнгра пахта экишни жўплаб кўрдим. Башарти икки ботмон ерга пахта эксам, пахтам бўлди, деб турганимда, челақлаб қору ёмғурни қуйиб берса-да, биринчи сўрт пахтам иккинчи — учунчига тушиб, яъни беш сўмим ярмига қолиб орзу-ҳавасгина эмас, уйимдаги эски пўстагим билан бошқа қақир-қуқурларим ҳам пахтанинг ямогига кетса... «Ла ҳавла»... ўқуб, деҳқончилик тўғрисида тавба-тазаруь қилдим. Савдогарчилик ҳам ёнбошқа келарлик кўринмади; «ур» дейишдан қичиган жойинг қаерда, деб нолўгини солиб берсалар борми, орзу-ҳавас қия-да, Худой кўрсатмасин. Тагин бу ҳунарнинг ёввойи чиқимлари¹² ҳам беҳисоб, деб эшитканим бор. Сўнгра ҳозирги мўзабзаб¹³ замонада орзу-ҳаваснинг энг аъло даражасига бориб еткан ўртоқларнинг касбларини текшириб кўрдим: Уйингга буғдой тўлаберғурларнинг кунлари ё бир саркор¹⁴ ва ё битта яримта олақарғаўжанинг¹⁴ ўчоғининг кулини олиб ҳалигидек ўғлининг тувагини тўккучи инсон афт, тўнғузнамо, мағзава маҳсим ўртоқларим бўлиб чиқдилар. Дарҳол ман қарор бердим:

*Отингни сот, тўнингни сот шу иккиннг бири бўл,
Бўлолмасанг аё бахтсиз бу кунингдан кўра унниқиб ўл!*

Балки сиз: «Шу афти-ангоринг билан санга ҳам ҳеми?» деярсиз ва: «Яғир эшагингни чуҳ де!» деб куларсиз. Йўқ, ман бу ҳунардан энди ортиқ тўйдим, бу сўзимни Мадикаримнинг олдида ҳам айтаман, Абдикаримнинг олдида ҳам. Модомики, маним мақсадимга замон мусоид экан ва замин бор экан, ман нега умидсизланай?

*Шул кеча кўрибман бир яхши туши,
Бошимда жигам, кўлимда қуш!..*

Сиз ҳозирга «Кўкнорини кўпроқ ичибсан», дерсиз ва ҳолимга куларсиз. Аммо бир йилдан сўнг уйимга бир меҳмон бўлингиз-чи.

⁹ Капсан — хирмон кўтарилганда камбағалларга бериладиган улуш.

¹⁰ Чиқитга, яъни ўша вақтдаги Янги Иқтисодий Сиёсатга мувофиқ деҳқонлардан олинадиган соливларга, демоқчи.

¹¹ Ёввойи чиқим — турли налог ва поралар.

¹² Мўзабзаб — нотинч, бетайин.

¹³ Саркор — хўжайин.

¹⁴ Олақарға — келгинди.

— Боришда ўнг қўлда, келишда чап қўлда шоҳона бир иморат. «Бу кимники?» — деб сўрасангиз, албатта, фақирнинг исмим тантана билан қироат қилинур, дарбозадан ичкарига кирсангиз бир гулзор, тўрда худда амири Бухоронинг аркидек олий, мутанган¹⁵ бир зол; бу маним сизнингдек гўсхўрларни қабул қилатурган меҳмонхонам, етти зина орқалиқ юқориға чиқсангиз олди ромлик кайвони¹⁶ айвон; лекин ҳозир бўлингиз, эсингизни йўқотиб қаршидаги ойнага тўқиниб пешонангизни қашқа қилиб қўйманг тагин! Бу ойнани Маскўв шаҳридан бир ошнам келтириб берган, баҳосини билмасам ҳам лекин қиммат, деб эшитдим. Буёққа кириш, буёққа; гиламнинг устидан, ҳа-ҳа-ҳа, гиламни босишға ҳайф кўрдингизми. Тўрга, тўрга, ишкафнинг тегига!

— Янги ҳовли муборак бўлсин?!

— Кутлуқ бўлсин!

Қўлингизни фотиҳага кўтарганингизда кўзингиз девордаги шу байтка тушар:

*Замонимиз замон бўлсин,
Манманлари омон бўлсин!*

Жулқунбой

«Муштум» — 1925 йил, 2-сон, 20 январ, 2–3 бет

«МИЛЛИЙ АШУЛАЧИМИЗ» ҚОРИ МУҲИДДИН ИТАЛИЯДАН ЎҚУБ ҚАЙТДИМИ

Ўзбекистоннинг ҳаммасига маълумдирки, қори Муҳиддин ҳад-ҳисобсиз пул тўплаб, Италияга кеткан эди.

Муҳаррирингиз бир ўзбекистонлик бўлганим учун дунёнинг иссиқ-совуқидан унча яхши хабарим йўқдир, биз ҳар нарсага ишонадирган ва ҳар бир олганимиздан қўл ейдирган¹ бир миллатмиз.

Мана суруштирмасдан олган Муҳиддин қоримиздан ҳам қўл еганимиз бизга маълум бўлди. Ҳар шаҳардан минг сўмлаб пул тўплаб бердук, «Муҳиддин қори кечаси» ясаб, таёқ билан² билет сотдирдик, Бухоро жумҳуриятида ҳам таёқлаб тўпланган пулдан ташқари минг сўм ашрафи кўмак³ берилди.

¹⁵ Мутанган — данғиллама.

¹⁶ Кайвон — баланд.

¹ Қўл ейиш — алданиш.

² Тайёқ билан — мажбуран, зўрлаб.

³ Ашрафи — 19 аср охири, 20 аср бошларида муомалада бўлган Эроннинг тилло ганга пули, у Бухоро ва Туркистонда ҳам юрган.

У қаерда театру қўйса бино бепул, хизматчи бепул қилинди. Қандай қиламиз, бизда ҳалигача бир тузукрак ашулачи чиқгани йўқ эди, бунга мажбуран бўлса-да, халқ ашулачиси ном бердик, ҳатто олий муассасаларимиз «Халқ ашулачиси» унвонини бериб, 17- масъул ишчилар ставкаси⁴ билан ойлиқ белгиладилар. Ҳар шаҳар Муҳиддин қорининг Италияга кетиши шарафига хайрлашув кечалари қилиб ўтказилди, ҳар қайси кечадан тушкан пул боши ёрилмасдан, кўзи чиқмасдан қори афандига берилди, ниҳоят халқ ашулачиси хайрлашиб, Италияга жўнади.

Камина ўқуш мақсади билан Масковга келиб, узоқ фурсат юрганимдан кейин, кўчада Муҳиддин қориға ўхшаган, лекин Англия лордларича кийинган бир кишини кўруб, одам одамга ўхшар экан, бу жудаям Муҳиддин қориға ўхшар экан, деб ўз йўлимга кетабердим, ишониш ҳам мумкин эмас эди, чунки кўриниш жуда бошқа, бошида американча шлапа, қўлида фил тишидан зийнатлаган таёқ, кийим-бош жудаям кулунг ўргулсин. Илакчага билакчасини ўтказган, бошдан оёғ ипакка ўралган бир мадам!

Ётоқхонага келиб бир ўртоғимдан сўрадим: бу Муҳиддин қоримиз Италияга кеткан эди. Мен шу бугун худда Муҳиддин қориға ўхшаш бир Ёвропо бойбаччасини кўрдим, деганим он, ўртоғим шақиллаб кулиб юборди. Деди: «Муҳиддин қори апирист, қандини урсун, ҳукуматни алдади ва ўзбек халқини гўсхўр қилиб Масковда тараласини тортиб юрибдир. Ўша акам худда миллий ашулачимизнинг ўзгиналаридир. Ишонмасанг яна ўша бойбачча дуч келганда орқасидан эргашиб боргин, қандай воқияларни кўрасан», деди. Яна бир кун ўқушдан келиб турганимда дуркин халқнинг ичида ҳалиги бойбаччани кўруб, кейинидан аҳоби қаҳф итидек⁵ эргашдим. Бордилар Масковнинг машҳур бир рестўранига, палтолларини ешиб кирдилар ичкарига, камина нима қилсин, ичкарига кириш учун мулламиржиринг керак, ҳеч ўйлаб ўлтурмасдан миллатнинг шунча пули қори афанди учун барбод бўлганда, бизнинг ҳам элчихонадан ёрдам тариқасида олган пулимиздан бир-икки сўмига чой ичиб чиқсақ чиқибмиз-да, деб бевосита камина ҳам жулдур палтони қозиққа илиб, оёғдан шолб этиб калушни чиқариб ичкарига кирдик. Ҳайҳот, ёриқ дунёнинг жаннати!

⁴ Олий даражадаги иш ҳақи.

⁵ Асҳоби қаҳф ити — ривоят қилишларича, бир гуруҳ авлиёлар золим зулмидан қочиб қаҳфга — ёрга кириб яширинадилар. Шунда бир ит ҳам ҳайдашларига қарамай, саҳобалар ортидан бориб ёрга киради ва улар билан бирга ҳалок бўлади. Шу йўсин ит гўё «инсон» қаторига киради.

Қори афанди мадам билан илгаридан заказ берган усталлари бўлса керак, бориб ўлтурдилар. Қори усталига яқин, бироқ аҳамиятсизгина бир ўрунға бориб ўлтуриб, бир истакан чой чақириб, китоб мутолаасига киришдим. Китоб мутолааси қаёқда дейсиз, кўз, диққат қори афанди усталида эди. Румкалар урушди. Шунда ҳам бунинг Муҳиддин қори эканига ишонмайман, мадамға кайф орасида Ўзбекистонни махтаган вақтида дағал бир ўрусча сўзлаганидан кейин, бу кишининг Муҳиддин қори эканига жазм қилдим ва шу он Туркистонда бунинг шарафига ясалган кечалар, тўпланган оқчалар, театрда қорининг сурати сотилиб турганда бир мўйсапид чолнинг қизиб кетиб «Яшасин ўқувчиларимиз, яшасин миллий ашулачимиз, четка бориб ўқур экан, қориға жонимиз, молимизни фидо қиламиз», дегани кўз олдимдан бирма-бир саф тортиб ўтаверди. Икки соатча базм давом этди, бизнинг ҳам чой, нонимиз икки-уч сўмга яқинлаша борди. Миллий ашулачимиз урди устални, келди хизматчи, бир қатор червон узатди, мадам билан гандираклашиб чиқдилар кийимхонага, кийдилар палтони. Хизматчига «на чай» бериб чиқдилар эшикка, миндилар автомобилга, кетдилар хоҳлаган жойлариға. Биз бўлсақ сарф қилган икки сўм элли тийин ҳасратида мушшайиб, оёғ автомобилиға сувора бўлиб келдимиз ётоқхонага!

Ўқувчи учун икки сўм элли тийин эмас, йнгирма тийин ҳам катта бир нарсадир.

Масков талабаларидан Мулла Эшонбой

«Муштум» — Мулла Эшонбойнинг бизга Муҳиддин қори устидаги мадҳияси худда «Муштум» саҳифасида ўн саҳифа бўлар эди, биз шуни миллий «ашулачимиз» ҳурматиға қўлдан келганча қисқартиб босдиқ.

«Муштум» — 1925 йил, 10-сон, 17-бет, 30 май

«СУЗУК ОТА» ХЎЖАЛАР ЖУМҲУРИЯТИ ЯНГИ ТАБЎЙНЛАР:

«Муштум»нинг қайси бир сонида «Сузук ота хўжалар жумҳурияти»нинг тузилиши ва бошқа хусусларида ёзилиб ўткан эди. Журнални батартиб ўқуб борувчиларға маълум бўлса керак!

Мана шу жумҳуриятда муҳим-муҳим ўринларга кишилар белгилади.

Жумҳуриятнинг бошлиғи «Сузук ота»даги машҳур бир эшон бўлганлари учун шу ердаги масжиднинг неча йилги қадрдон имоми-

ни ўриндан бекор қилиб, ният қилишни¹ билмайдурган ўзларининг ўғилларини имом белгиладилар.

Сўфи ўзларининг хусули хос² итлари бўлганлигидан ўз ўрнида қолдирилди. Ақли овар бўлиб намозхон коммунистлардан бирининг отаси ўтди.

Жумҳуриятни, айниқса хаста⁴ эшонни теварақдаги душманлардан сақлаб туриш вазифасига ўз маҳаллаларида бўлган муттаҳам бир қиморбозни интиҳоб⁵ қилинди. Ҳар ким шу янги жумҳурият кўчасидан вақти бевақт ўтса пропусқа сўрамай илигидан оладир.

Бундан бўлак бир қанча ўринларга киши белгилаш кичик президиумнинг ихтиёрига қолдирилиб мажлис ёпилди.

Мухбир «Ж»

«Муштум»: — Нима бало, ўзинг ҳам намозхонми?

Ният билгани қайси шаҳарни олиб берадир, билмаганда қайси шаҳарни, имомгарчиликка ит ҳам ярайдир, қуш ҳам, қайси бир имомнинг тузукрак саводи бор, жоним!

*«Муштум»** — 1925 йил, 11-сон, 6-бет, 10 июн

ЎЗИШҒУЧИЛАРИМИЗГА

«Муштум» ўзининг ёзишғучиларининг самимиятини, дардини яхши биладир. Чунки дард бўлмаса, самимият бўлмаса, биз подачини кўлида калтаги билан кўрмас эдик.

Биз бу ўринда шу самимий йўлдошларимизга, кўлдошларимизга бир-икки оғиз гап сотмоқчи бўламиз: сиз бир муҳитда яшайсиз; яъни қишлоқда, шаҳарда ёки кўйда. Шу ўзингиз яшаган муҳитда шубҳасиз дағаллик бор, кўполлик бор, қинғирлик бор ва қийшиқлик бор. Шу аносири арбаъадан² қайси бўлса бўлсин мутаоқиб³ сизнинг ижтимоий руҳингизга ўзининг чучмал таъсирини бермай ва нафратингизни уйғотмай кўймайдир. Албатта, шу вақт «Муштум»ни жўплаб кўлингизга қалам оласиз. Аммо шу қалам олишдан илгари бир мунча

¹ Ният қилиш — намозни бошлашдан олдин арабча ёки форсча ният дуоси ўқилади. Масалан: ният кардан би гузорам ду ракаат фарзи намозни бомдод... каби, ният қилинмаса намоз чала ўқилади.

² Хусули хос — ўзлари етиштирган.

³ Ақли овар — ақл бериб турувчи, ўргатувчи.

⁴ Хаста — ҳазрати.

⁵ Интиҳоб — сайлаш.

¹ Кўй — кўча.

² Аносири арбаъа — тўрт унсур: ер, сув, ҳаво, ўт.

³ Мутаоқиб — кетма-кет.

андиша лозимдир, шошмаслиқ керакдир. «Шошкан қиз эрга ёлчима», мақолини балки эшитканингиз бордир. Ўн карра ўлчаб бир мартаба кесмак яхши: 1) Сиз олган мавзунинг ижтимоий ва сиёсий манфаати; 2) Қош қўйиб, эвазига кўз чиқармайсизми; 3) Масала замирида шахсий манфаатингиз, яъни олди-берди жанжалингиз йўқми ва бошқалардан таъминотингиз бўлиши керак. Бу жиҳатдан қаноатингиз том бўлса, энди навбат қаламникидир.

Яхши билиш керакким, қалам ўқлоғи ва матбуот кетмон бозори эмас. Йўсунсиз равишда хотирға келган ҳар бир сўздан жумлалар тўқимоқ фазилат саналмайди. Сўз қолиб, фикр унинг ичига қўйилган ғишт бўлсин, қўбчилик хумдонидан пишиб чиқғач янги ҳаёт айвонига асос бўлиб ётсин!

Кулги журналида иштирок қилиш бир оз назокат талаб қилади. Чунки сизни нафратландирган, истеҳзоландирган масала ёки шахсни ўз ҳаётидан, ўз хусусиятидан олиб кулги ҳолига қўйишингиз керак. Яъни сиз бу кулгуликни ясаган бўлиб кўринманг, балки ўзи ясалган бўлсин. Ўз ҳолини ўзи арз қилсин. Токи ўқуғучингизгина эмас, ҳатто кулгига қолган рақибингизни ўзи ҳам чорасиз сиз билан биргалашиб кулишмакка мажбур бўлсин.

Адабиётда бир неча хил кулги йўллари бўлса ҳам (масалан: пичинг, кесатиш, киноя, тағофул⁴ ва бошқалар...) лекин энг мўътабари характер кулгисидирким, юқорида айтиб ўтдик, аммо бунда қуйидаги шартларнинг топилиши керак:

1) Қаҳрамоннинг характери (яъни сизнинг олган масалангиз ва ёким кишингизнинг ўзидагина топилган табиъат), масалан: сўз, иш, феъл ва...

2) Шу характеристика ичидан сиз бермакчи бўлган маъно ёки ибратнинг ўз-ўзидан томиб туриши;

3) Шу икки турлик нарса ичидан истеҳзо ёким хо-хо-хо моддасининг табиий суратда келиб чиқиши.

Бу ўринда масала яхши онглашилсин учун бир мисол берайлик: Тошпўлад ака маҳалла камиссиясидан ўз таъбирича бир қийиғ қоғоз оладир-да, сўйиниб кетади. «Ҳа, дедим, пошшоликка энди йигит керак бўлганими, дедим» дейди. Таҳлил қилсақ бунда кўрамиз:

а) Тошпўлад тажангнинг ўз иборати — сўз характери (кўринишдан);

б) Тошпўладнинг оч қолиб пошшоликдан иш кутиши (маънодан);

⁴ Тағофул — билиб билмасликка олиш.

г) Ҳолбуки бу қийиғ қоғоз билан уни ишка чақирилмайдир, балки ундан беш сўм налўк олинмоқчи (кулки).

Сўз сўйлашда ва улардан жумла тузишда узоқ андиша керак, ёзғучининг ўзигина тушуниб бошқаларнинг тушунмаслиги катта айб. Асли ёзғучилиқ, айтмакчи бўлган фикрни ҳаммага баробар онглата билишда, ораға онглашилмовчилик солмаслиқдадир. Мундан бошқа, фикрнинг ифодаси хизматига ярамаган сўз ва жумлаларга ёзувда асло ўрун берилмаслиги лозим. Шундагина идоранинг тузатиб бо-сишига йўл қўймаган ва мустақил услуб ва ифодага эга бўлиб ўзин-гизнинг қаламдаги истиқболингизни таъмин қилган бўлурсиз. Ки-шига ишониш ва беҳуда кучаниш маъкул гап эмас, биравга орқа қилиб ўзингизда бўлган талантнинг руҳига фотиҳа ўқуй кўрмангиз! Бир соатда эмас, ўн соатда ёзиш, бир қайта эмас, ўн қайта тузатиш кишининг ёрдамига термулишка қарағанда ҳам фойдалиқ, ҳам умид-ликдир.

Мундан сўнг «Муштум»ни кичкина қилиб чиқариладир. Аммо сиз сизмай қолишидан қўрқмай ёзганларингизни бизга йўллай бе-рингиз. Ёзишғучи сўфиларимизда ҳунар бўлса хонақоҳ ҳеч бир вақт торлик қилмас. «Муштум» эскича ўғрилиқ, жаҳолат, залолат ва ғай-рилар билан курашини давом этдирадир. Бироқ мундан сўнг ул тил-га, санъатка, адабқа риоясини том қилиб қўлидан келганча ёш талан-тларни шу доирада ўсдиришка тиришадир.

Ўртоқлариға ҳурмат билан «Муштум» идораси

1925 йил, 17-сон, 14–15-бет, 4 октябр

ТОШКАНД ФИРҚА КАНФЕРЕНСИЯСИНИ ТОМДАН КЎРДИМ

Хотира

Овсарлигим асар қилиб бирорта мандатнинг иложини қилолма-дим. Часовойларға ялиниб-ёлборган эдим: «Канференсиянинг эши-ги жиннилар учун очиқ эмас!», жавобини бердилар. Овсарлигим учун ахир, саккиз йиллик истажим бор, десам ҳам қулоқ солғучи бўлмади. Шундан кейин аччиғим билан мадрасанинг томиға чиқдим.

Канференсияда катта одамлар кўб экан. Ўзимнинг бирга ёнғоқ ўйнаган ўртоқларимдан Акмал фирром¹ — (ўйинда жой отмас эди).

¹ Ўзбекистон КП МКнинг масъул секретари Акмал Икромов назарда ту-тиляпти.

Тош тегирмончининг ўғли — (ўзининг оти эсимдан чиқибдир, дадаси раҳматлик менга татти нордон² берар эди), Алимбой акамнинг ўғли— Комил читр³ (ўзи кўқил⁴ ошиқни яхши кўрар эди), Бурнаш абзи, Исмаат новвой (ноннинг зуваласини кичик узиб ўзини қиммат сотар эди), Турғин бўзчи ва бошқалар ҳам кўринди. Бу тентаклар мандатни қаёғдан олди, деб оғзим очилиб қолибдир.

Мен томга чиқғанда, ҳамма одамлар қулоқларини шолволлатиб музыка эшитар эканлар, юқорида ўлтурган каттакон одамнинг олдида кумишга ўхшаган ўрис қўнғуроқни кўрдим. Комил читрнинг жони ичига сиғмай човирткадек сакрай берган эди, ҳалиги кумишга ўхшаган қўнғуроқ чинғир-чинғир қилиб Тошмат тегирмончининг ўғли «Гартиб!» деб бўкирди. Ҳамма бўйнини ичига олиб, жимгина мўлгиллашиб қолди.

Бир вақт қарасам, қизил устолнинг ёнида ҳалиги Акмал фирром... дунёйи оламни чавак босди. Мен, чуғурчиқ келдими, деб кўкка қарадим.

Қудратингдан кетай, Худо! Бу анови ўзим кўрган Акмал мишиқи эмас: худда грамафўнчи — булбул бўлиб сайрайди! Гапининг мазмунини олиб кўрсам... ахир, ўз умрингизда қаймоқ еганингиз борми? Бўлса мен ҳам томда ўлтуриб баррадек⁵ нон билан қаймоқ едим. Боласи тушқир, ишчи-деҳқоннинг эгилиги⁶ нима билан бўладурган бўлса ҳаммасини ҳам бирма-бир ипка чизди, дунёда сира гап қолмади.

Кенг ерларда яйраб ётқан тўнғиз тароқларни⁷ шу яқин фурсатларда ва саъид соатларда бадбахтнинг чўлига⁸ томон гала-гала ҳайдалишларини айтди⁹, Фирқа гулзориға янглиш кириб қолган яғир эшакларнинг қулоғи кесилиб тегирмончиға топширилганларини ҳам сўзлади: кейинги «сурғи»дан сўнг фирқанинг ичи тузалиб шифоёб бўлганини ҳам гапурди. Шу ҳикматлик гаплар ичида: «Яна бир вазифамиз, ўзимизда етишкан хоммолларни ўз жойимизда ишлатмак

² Татти нордон — манпаси (Муал.).

³ Комилжон Алимов — «Қизил Ўзбекистон» газетасининг бош муҳаррири.

⁴ Кўқил ошиқ — (Муал.) эчки, кўзичоқнинг ошиғи.

⁵ Эгилик — яхшилиқ.

⁶ Тўнғиз тароқ — тоғ-адирларда ўсадиган бир хил ўсимлик.

⁷ Бадбахтнинг чўли — Қозоғистоннинг жанубидаги «Бадбахт чўли», у ҳозир ҳам ўлик ҳолдадир.

⁸ 1921-1922 йилларда Туркистонда ўтказилган ер-сув ислоҳоти даврида ўлкага келиб ўрнашган жуда кўп рус заминдорларининг ерларидан бир қисми мусодара қилинган эди. Ислоҳотнинг иккинчи босқичи эса 1925 йил декабр ойидан бошланган эди, муаллиф шу воқеаларға ишора қиляпти.

⁹ «Сурғи» — чистка, партияни тозалаш компанияси.

учун корхоналар очиш!» деб юбормасинми? — Хаҳ, — дедим, — тилингни чиқар, Акмалжон, дедим; Кўктерака солинмоқчи бўлган чит фабриконни энди битар экан, дедим, йилига йигирма тўрт ой бекорчиликдан қўли қавариб очликдан ҳамёна тортқан шаҳар ишчисининг мундан сўнг егани мой экан, дедим. Йилдан-йилга ўлгали жой, эккали ер тополмай оёғи ерда, кетмони кўкда қолган деҳқонбойлар ҳам «Энди дунёга келдик» деяре эканлар, дедим.¹⁰

Хулласки, ўртоғим мулла Акмалжон нукул менга пором¹¹ келатурган гаплардан сўзлар эди. Мен қуёшда жилинган бақадек, отқа қоққан тақадек унинг оғзига тикилган эдим. Бора-бора вужудимда бир роҳат сезиб секингина ёнбошладим. Эшита-эшита томнинг лабига чўзилдим...

Кўзимни очсам, ҳамма қоп-қоронғи, мадраса тип-тинч. Билдимки, бояғи роҳатда кўзим илинган ва шу орада бу кунги мажлисни ёпиб жўнаган эканлар.

Овсар

«Муштум» — 1925 йил, 18-сон, 15 октябр

САККИЗ·ЙИЛ

Бу кун Ўктябрнинг саккиз ёши. Томда ногора, белда зоғора. Майли, қўйсин ногорасини, урсин зоғорасини!

Ўктябрнинг ёши саккизга етти: бир тўққуз кўйнак, икки тўққуз ғайрат ва уч тўққуз ҳиммат керак, деб катта-кичикнинг оғзида карнак!

Майли, олдиға ўғул қўйган ота-онанинг мундан бошқа нима қайғуси бўлсин? Тортабер карнайингни!

Кечагина туққан болангнинг оғзи сўлак, эрта-индин лави лунжи икки бўлак, деб томда юрган мағриб сатанглари бу кун Ўктябрчага қизларини бериб, қудалашмоқчи эмишлар.

— Шотини тикланг, томдан тушсинлар!

Қизил шоирлардан биттаси:

Ўктябрча ўсадир,

Ёв йўлини тўсадир;

Асовланган эшакнинг

Қулогини кесадир! — деб байт тўқипти.

Қулогинигина эмас, менга қолса думини ҳам кесиш керак.

¹⁰ 1925 йилларда ишсизлар сони Ўрта Осиёда 28 мингдан ошганлигини ахборотномалар хабар беради.

¹¹ Пором — маъқул.

Ўткан кун танишлардан биттаси кейинига чиганиб¹ туриб ўзимизнинг ҳангамалардан сўз очадир:

— Кўр Саъди билан Кал Файзининг саккиз йиллик умри ёқалашмоқ билан ўтти, биз томоша қилдиқ! — дейди.

— Бали! — дедим.

— Ишчи иситма, деҳқон безгак эди; бунга ҳам биз шоҳид! — дейди.

— Кўргулик! — дедим.

— Қишлоқнинг ҳаммаси, шаҳарнинг барчаси саводсиз! — дейди.

— Жаҳл хирмонингизга барака! — дедим.

— Қишлоқлар вайрон, шаҳарлар хароб! — деб, оқ уради.

— Сиз бойкуш эмишсиз! — дедим.

— Кўр Саъди ҳамма ғайратини хотинга, Кал Файзи червонга берди. Чунки ғояи омом чўнчак ва бурчакдан мутасаввар² эди! — дегач, ер тепиниб қаҳру ғазаб сочади:

— Лаънат ул тўдаи бетавфиқларгаким, ишчи-деҳқон ҳолига сўқир кўзларидан қатра нам тўкмадилар; ҳайф ул фирқаи мансабпараст мажнунларгаким, кўзлари устолдан бошқани илғамади ва Ўктабрнинг руҳларга ижтимоий ларзон бериб, эскан шамоли ҳам ул рўкаш³ виждонларни тўлғамади⁴ — дейди.

Мен:

— Шоирона хаёлингдаги шу ҳақиқатларни кўрмакчи бўлсанг ҳозир турмаларга кириб чиқ! — дедим⁵.

Шу шоир танишимнинг айтишича, бу ҳол саккиз йиллик дostonимизнинг чучмал саҳифаларидан бир кўриниш эмиш, истиқбол учун унинг фикрини сўраган эдим:

*Ўктабрча ўсадир,
Ёв йўлини тўсадир,
Чўнчакпараст жонларнинг,
Қулогини кесадир!* — жавобини берди.

Мирза соврин

«Муштум» — 1925 йил, 19—20-сон, 2-бет. 7 ноябр

¹ Чиганмоқ — тисланмоқ; кўрқмоқ.

² Мутасаввар — тасвирланган.

³ Рўкаш — усти ялтироқ, ичи қалтироқ (Муал.).

⁴ Тўлғамоқ — таъсир қилмоқ, қор қилмоқ.

⁵ Яхшилар турмага қамалиб, ёмонлар инқилобга сотилиб кетди, демоқчи муаллиф.

АЙ, ХУДАЙ УРҒАНЛАР

— Бачимаъни ер ислоҳот?¹ — деб махдум почча сўрайди. Мухотабким², қуйи масжиднинг имоми мулла Тошоҳунд эрдилар. Мадра-сада ўқулган калом ва мантиқ баҳсларини хотирлаб, кўзлари юмиқ ҳолда марҳамат қиладиларким:

— Ислоҳул арз... мунбит кардани замин³, яъни ўзбаки ерни ис-лоҳ!

Мулла Тошоҳундким, латифа ва азкияда мадрасанинг пешвоси эрдилар. Махдум поччанинг «Лонусаллим»га⁴ ҳозирланганини се-зиб, мутояба тариқасида яна марҳамат буюрдиларким:

— Чиғатой гурунгининг модари лисонида : ерни гўнглаш, яъни гўнгни ер — хих, хих, хих...

«Лонусаллим»ни унутиб, махдум почча ҳам кулгига иштирок қилди.

* * *

Жаҳли басит⁶ иззатмандларидан икки пешвонинг масжид жилов-хонасида таппилашларидан бу бир намуна. Аммо «Ер ислоҳоти» тўғрисида қишлоқ мулкдорларидан Сотимдовнинг фикрини билмак-чи бўлсангиз яна ўзга томоша:

— Ассиламалайкум! — дейди агар Сотимдовга учрашиб қолсангиз.

— Ваалайкум ассилам! — дейсиз.

— Бола-чақа совми?

— Сов. Ўзингиздан сўрасақ?

Бу сўроққа Сотимдов жавоб бермайди-да, қўйнидан бир қапча латта-путтага ўралган уч қадоқ чамаси бўғжомани олади. Сиз мун-дан биласизки Сотимдовнинг совлиғи жўқ.

— Аслида бободан қаған жер 25 тенаб; васиқаси монов! — деб бўғжома ичидан бир қоғозни суғуриб сизга кўрсатади. Аммо сиз гапка тушунмай, Сотимдовнинг оғзига қараб онғраясиз⁷.

— Раҳметлик атам, — дейди Сотимдов, — қистовга ақсақал бўған-да, Карим бўқақнинг балаларидан ўттуз тенаб жерни нақт ақчага

¹ Ер ислоҳотининг маъноси нима?

² Мухотаб — эшитувчи.

³ Ерга ишлов бериш, ерни серҳосил қилиш.

⁴ Лонусаллим — таслим бўлмаслик.

⁵ Чиғатой гурунги — йигирманчи асрнинг 20-йилларида вужудга келган ўзбек зиёлиларининг ташкилоти. Бу ташкилот низомига кўра ўзбек тилини бегона сўзлардан тозалаш мақсадини ҳам қўйган эди.

⁶ Жаҳли басит — ўта нодон.

⁷ Қистов — қишлов.

сатиб аған, васиқаси нақ ўсы чиқар! — деб яна бир қоғозни олади; — Монови бўлса бобой вақтида жанжелга кирган Тас сўфининг жерига, атанинг файдасига деб сут ҳукм қиған. Сиз ўрус жазувини биласиз-ғўй?! Буси Азим кененинг⁸ метрукаси⁹ араға тусканда берасалар¹⁰ бир багман жерни ўз иқтиярларимен атаға теқсимона, деб қат¹¹ қиғанлар! Моновлар ата марҳум бўлуб, ўзим жерларни қамраганим сўнг журт балаларидан бирда-ихида нақт пулға қард¹² қиғанмен. Бўған эчкимининг сўз айтаси жўқ!¹³ — деб Сотимдов йигирма-ўттуз васиқаларни битта-битта тарихлари билан сизга уқдириб чиқади-да:

— Жигит дейман-ов! Буларингди болсобойинг кўрса аттенга айтиб қолар-ов?! — дейдир.

— Албетта! — дейсиз.

— Жер айланиб¹⁴ теқсемшиларинг жетиб қолғудек кўринса¹⁵ айтиб қўйған¹⁶ бес-ўн тенга незримиз ҳам жўқ эмас-ов, жигит! — деб Сотимдов васиқаларни йиғиб, қайтадан қўйниға тикадир ва сиздан жўялиқ гап эшитиб, тамом хатиржамъ бўлған ҳолда ўз йўлиға кетадир.

* * *

Сотимдов, албатта, Ибрайим бўқаға қарағанда содда. Бунда шу-бҳа йўқ. Албатта, буниси пих ёрған, ер ислоҳоти эълон қилинғандан берига энг ози ўн беш қадоқ қовжиради. Битта яримта ҳол сўраған-ға: «Ичим оврий» ёки «Безгегим услади» деб жавоб беради. Худой кўрсатмасин уч жуз тенаб жер теқсимга кириб қолса борми, ҳаммангиз ёппасига Ибрайим бўқанинг жанозасига!

Ибрайим бўқани пих ёрған деган эдик. Чунки ул юқорида биз кўрган Сотимдовдек ҳар кимга васиқа пеш қилиб юрмайдир. Балки қишлоқ ерсизларининг ёниға бориб секингина даромад қиладир¹⁷:

— Қосим томир-ов, ишлар чеппағўй!

Тошимбой гапка эйтиборсиз «қирт-қирт» қилиб этини қашийдир. Умартоз носини туфлаб сўрайдир.

— Чеппаси не?

⁸ Кене — кана (Муал.).

⁹ Метрука — гувоҳнома.

¹⁰ Берасалар — ворислар.

¹¹ Қат — хат.

¹² Қард — харид.

¹³ Ҳеч ким ҳеч нарса деёлмайди.

¹⁴ Жер айланиб — замон айланиб (Муал.).

¹⁵ Жетиб қолғудек кўринса — келиб қолса.

¹⁶ Айтиб қўйған — атаб қўйған.

¹⁷ Даромад қилмоқ — гап бошламоқ.

— Гезитда ўқудим! — дейди бўқа — ... ҳукумат, жер мужукка, деб жарлиқ¹⁸ чиқарган!

Умартоз Тошимға қарайдир. Тошим бўлса энди қашинишдан ўтиб бит ўлдириш билан овора.

Сўз навбати яна бўқанинг ўзига:

— Мен ўйлаган эдим, жер беттарин¹⁹ мужукка бўғандан ўз томиримизга қолсин, деб, ақчаси бўлса-жаз бар, қис бар, дегандек... ўз томиримизсизгўй! — дейдир.

Тошимбой жавоб ўрнига оғзини дўппидек қилиб очиб юборадир. Умартоз бўлса шу тобда ҳўкуз ҳайдаб келган Султон жигит билан совлиқ сўрашиб, Ибрай бўқадан бир неча одим узоқлашадир. Бу ҳолдан тамом ёрилиш даражасига еткан бизнинг бўқамиз бўлса:

— Ай, ҳудай урғанлар! Болсебоймен барингиз серик²⁰ чиқарсиз-ов! — деб ичдангина ёнадир-да, кўрғониға қайтадир.

Думбул

«Муштум» — 1925 йил, 19-20-сон, 4-6-бетлар, 25 ноябр

¹⁸ Жарлиқ — ёрлиқ.

¹⁹ Беттарин — баттарин (Муал.).

²⁰ Серик — шерик.

²¹ Мулла Тошоҳунд ер ислоҳотининг устидан кулар эди-ю, лекин аслида бу ислоҳот Туркистон халқининг човидан олганига фаҳми етмас эди. Болшевиклар «Ҳарбий коммунизм»ни тўхтатиб, Янги Иқтисодий Сиёсатни жорий эта бошладилар. Бу сиёсатга кўра, ер-сув ислоҳоти Туркистонда ҳам уч босқичда 1921-1922; 1925-1929; 1929-1936 йилларда ўтказилди. 1-2-босқичда вақф ерлар ва бир қисм катта, ўрта ер эгаларининг ерлари тортиб олинди, эгалари қулоқ қилинди, дастлабки колхоз-совхозлар тузилди, ерсиз деҳқонларга ер ижара берилди. Айниқса пахтакор деҳқонларга катта имтиёзлар берилди, болшевиклар Чор ҳокимиятидан кўра жуда кенг миқёсда пахта монополиясини юргиза бошлади. Бозорга рухсат берилди... «Ҳарбий коммунизм»да оч-яланғоч қолган халқ ўзини бироз тиклади. Ўрта ҳол деҳқонлар кўпайди.

3-босқичда эса барча ерлар ялписига коллектив хўжаликларга бирлаштирилди, оз қолган катта ер эгалари, айниқса энди Я.И.С. туфайли пайдо бўлган минг-минглаб ўрта ҳол деҳқонлар ишончсиз синф сифатида қулоқ қилинди, мол-мулка мусодара қилинди. Аслида узоқни ўйлаб режа қилинган Я.И.С.нинг моҳияти ишчилар диктатурасига деҳқонларни иқтисодий-ғоявий боғлаш эди, коллективлаштириш эса қишлоқ хўжалигида хусусий мулкни тугатиб, давлат монополиясини ўрнатиш эди. Мана шу зўрлик билан, босқинчилик билан олиб борилаётган совет сиёсатига мулла Тошоҳунд, Сотимдов ичида норози, қарши... лекин овоз чиқарган ҳар қандай шахсга аёвсиз равишда «Аксиланқилобчи» тамғаси қўйилиб турган бир паллада муаллиф -- н.южсиз ҳолда худой урган томошабин бу халқни нозик бир адабий услубда танқид қилиб ўтган эди.

ЭЧКИНИНГ ОТИ АБДИКАРИМ

Кўйнинг косасини оқартириш эбида, аммо эчкининг оти Абди-
карим.¹

Айни чўллаган кезде бир бечора сув келтирди. Худда ичиб тур-
ган пайтда битта наҳс қўвачани синдирди. Оғзи қийшиқ бўлса ҳам
бойвачча гапирсин. Янги чиққан жимжималик ҳақиқатка қараганда
яна ўша жанаски² маъкул!

Домлаларча айтсак, фалак кажрафтор³, ҳақиқат сўқир ва махтов-
лиқ сигирлари қисир эмиш. Зеро, шу хумса фалакни уч кунгина ўзинг
синаган йўрғасида кўрганинг борми? Ахтахонангга қантарган
арғумоқингнинг тезагидан бошқа нимасига эга бўлдинг? Ҳақиқат
сўқир бўлмаса, нега унга битта харидор чиқмабдир? Ана шу тўғри-
ларда ҳам бир ўйлаб боқ, хонавайрон!

Тузик, сен яхши ният билан тариқ экасан ва устига сувлар сеп-
сан. Натижа?

— Уйи куйсин натижанинг, боласи ўлсин, бурнига ел тушкан
ҳақиқатнинг. Кўнгил айнайдир.

Бу элнинг неси кўб? Чўталчиси ёки бўталчиси. Айтиш уят, аммо
айтмаслик номус. Кўлдан бир иш келиши гумон, бироқ иштаҳа кар-
най! Дармон йўқ ва лекин юракнинг қора бурчакини обод қилган
бир армон бор.

Нима қилсин бечора?

— Туф!

Ичиб турган ошингга бир муфсид⁴ томонидан шу меҳрибончи-
лиқ. Товоқ-қошиққа ит тегди. Ош ихтиёрингдан кетти.

Тошпўлад ака: «Сўзимнинг тариқча гидирини топсанг, худойга
сол!» деб онд ичадир. Шунга ўхшаш сўзимдан зиғирча гидир топ-
санг мени ҳам ўша товоқ-қошиққа теккучининг ёнига боғла!

Анови саккиз йиллик гапларни возеъи вазъ қилганда⁵, албатта,
манови кўриб турганинг писмиқларни йўқотишқа буюрган. Бироқ

¹ Ўтмишда Абдиқарим исмли қассоб харидорларни алдаб, эчки гўштини
қўй гўштига аралаштириб сотар экан. Буни харидорлар билиб қолиб, бешқа
қассобдан гўшт олаётганларида «Бу Абдиқаримнинг гўшти эмасми, эчкининг
оти Абдиқаримми?» деб сўрар эканлар. Жумлада муаллиф ўзбек халқи рўшно-
лик кўриши мумкин, лекин ҳукумат тепасида ёлғончи, фирибгар Абдиқарим-
лар ўтирибти, деб киноя қилиб ўтяпти.

² Жанас — тезак.

³ Кажрафтор — тесқари, эгри юривчи.

⁴ Муфсид — фасодчи, бузғунчи.

⁵ Возеъи вазъ қилган — асосчиси асос солган.

биз, айниқса биз, ҳамон шу чандирлардан қутилолмаймиз. Бу иғво тўраларидан билмадимки, қачон супургини тозалармиз.⁶

Баҳарҳол узун сўзнинг қисқаси, муҳим идораларимиздан битгаси идорачилар айтканча ўзгариб, эшаклар яйловга чиқди ва идорасизлардан битгаси чиппакка кетди.

Мақсад онглашилмаган бўлса сўзимизнинг шираси кейинги аравада. Худо илҳомчингиз. Бираҳматика ва фазлика ва карамика ё арахамар-роҳимин.⁷

Овсар

«Муштум» — 1925 йил, 21-сон, 2-бет, 25 ноябр

БИР ЙИЛ

Жиддий

Ўйчи ўйини битирғунча, ишчи ишини қип қўяди, депти боболар. Шунга ўхшаш «Иттиҳоди ислом» ва «Иттиҳоди турк» деб жовраб, бошини қовуштира оёғига ҳайрон бўлиб юрган аҳли иттиҳодлар истиҳорадан бош кўтаргач кўрдиларким, арава лайлак! Ла ҳавла валақуввата ўқилди ва оҳистагина савол берилди:

— Бу нима деган гап? Худоё тавба: қозоғи ўз олдиға хон, тожики ўз бошиға султон, ўзбеги ўз жўниға³ бек! Бас, бизнинг иттиҳоди фалон отлиқ сассиқпопишагимиз қани? Бу жониворнинг қанот-қуйруғини қайси уйинг куйгур мутади ва уйимизга ким ўт қўйди?

Қопини йўқотқанларнинг ишини қип қўйган, албатта, биз эдик. Зеро, кўкармаган дарахтни, албатта, кесиш ва ўрниға янгисини экиш керак эди. «Иттиҳоди фалон» деб, дўконига вивиска қоққан бу бенаволар⁵ юз йиллардан бери кўбчиликка қуриған ариғдан сув боғиш-

⁶ В. И. Ленин Туркистон М. И. Кни эгаллаб турган миллатчи коммунист русларни маҳаллий коммунистларнинг шикоятни билан бир неча марта Русияга чақириб олиб, ўрниға бошқаларини юборган эди. Бу писмиқлар бу ерга келиб энг катта, энг хавfli сиёсий иғволардан бири — маҳаллий халқлар орасида ўзаро миллатчилик иғволарини тарқатган эдилар, муаллиф шунга ишора қиляпти.

⁷ Раҳмат ва фазлу караминг бирла эй, раҳм қилғувчиларнинг раҳмлироғи (дуо).

¹ Иттиҳод — иттифоқ.

² Истиҳора намози — ухлашдан олдин бирон ният қилиб истиҳора намози ўқиб ётилса, жавобини Аллоҳ кишининг тушида аён қилар экан, Аллоҳдан илҳом сўраш.

³ Жўниға — ҳақида, тўғрисида.

⁴ Сассиқпопишак — Худхуд (Муал.).

⁵ Бенаво — фақир, қашшоқ (ғоявий).

лаб, шамолдан луқма берар эдилар. Байи бу дунё, пули охират бўлган бу «иттиҳод» хўлёлари худда ваҳиманинг онаси ва лофнинг айни бемазаси эди.

Шубҳа йўқким, ўша «иттиҳод» жиннилари бу кун ҳам бизга бурчак-бурчакдан фиқс отарлар:

«Миллатларни қирқ тўққузга бўлиб, ўзбошимчалиқ кўйига солдингиз ва дард деса куйдирги айтадиган қилдингиз», — деярлар. Ушбу бурчак иттиҳодчилариға бизнинг берадирган жавобимиз бир: «Биз ҳақиқатни ҳаётдан олдиқ. Ҳаммадан илгари шахс ўзини танисин, сўнгра бошқани! Зеро, «Ўзини билмаган ўзгани билмас», сўзи турмуш онасининг дард чекиб туққан тўнғич ўғлидир. Биз миллатларни озод ўсдирғач, доираси ғоят тор бўлган, иттиҳоди ислом ва ё туркгина эмас, балки бутун дунё меҳнаткаш ва деҳқонлари иттиҳоди; энг авжида бутун дунё инсонлари иттиҳоди вужудга келтирамиз!»

Озод Ўзбекистоннинг бир йиллик тўйида орамиздаги ўзбек, тожик ва қозоқлик иғволарини алангалатиб юрган дуварак одамларни йўқотмоқ қасамини ичайлик.

Шилгай

«Муштум» — 1925 йил, 22-сон

ҲАР КИМДАН АНОВ — МАНОВ

ЎШЛИК ҚАЛПОҚБОШ ЁЗУВЧИДАН

— Кўчаларинг қақир-чуқур, қурбақалар бақир-буқир, кафшларинг шап-шапига патакларинг чапак чалар; капаратга югура кўров, хотинга упа оласан, қизингга бўлса ироқи собун, ўғулчангга ошиқ оласан; ўчирт туриб зерикмағил, кутиб-кутиб савоб оласан. Сенга савоб керакмас-а — бошингга бир шапка керак, қўлингга бир папка керак, ичкари қараб ўтаберасан, Сўна биби, Шашаниса жамолини кўраберасан — ўлаберасан. Азабон бўлис чойхонаси: Аширматаканг ўғлини кўр, чойхонага чўккалаткан — таннозгина Кумрини кўр, тунда келиб базмини кўр, ёшларингни азмини кўр!

Пошшахўжа ўғли яна, волижроқўм аканг била хотин-қизнинг вакиласи, камсомоннинг жажожигинаси, кечалари дутор-сатор, димоғларинг мушки ифор. Мен ёзаман қақир-қуқир, босаберасиз апиршупир!

⁶ Хўлёл — хомхаёл.

АВЛИЯТАЛИК ЧЎКИЧДАН

Мулла Кумуш домла тўрам: — Оёғқа масх тортма¹ ҳаром, — деган эди. Авлиятанинг муллаларин жаҳли чиқиб: Фатвонг сенинг эрур шалоқ, ўзинг қофир хотин талоқ, аслинг сенинг чалма қозоқ! Мунозара-муколама², мубоҳаса-мужодала³, ажаб ширин муомала, китоб очиб, китоб ёпиб, бир-бирини итдек қопиб; натижада икки томон, бўлиб олиб қопқора қон, харсиллашиб-гурсиллашиб мурожаат қилди Қозон.

ТОШКАНД ЎРДА САМОВОРИДАН БИР ДЕВОНА ЁЗАДИР

— Ўзбек қизи очилибдир, ерга бодом сочилибдир, очилса ҳай очилибдир, бир хиллари шошилибдир; чойхонада саккиз йигит, ўрта-сида битта чигит; какир-кукир этар чилим, катта-кичик унга елим! Бу на бало, бу на қазо? Мақсад шуми очилишдан? Ёху дедим шошилишдан!

Кўтаргучи Думбул

«Муштум» — 1925 йил, 23-сон, 3-бет, 20 декабр

ШОМИЙ ДОМЛАНИНГ ОҚСАЛЛА ТАШВИҚОТЧИЛАРИ

Саҳар ногорасини қоқиш олдиан сурнай «Наво»ни эзиб бошлаган эди.

Ёш-яланглар Шайхонтахурдан тарқала бошлаганда биз худда Дегроз маҳалласидан ўтдик. Думахонанинг марҳамати билан унда бунда ўтқазилган «интрисфанор»нинг заиф ёруғини менсимаган катта кўча зулматида ажойиб ва нуроний бир манзар аста-аста тўрт тарафка тарқалмоқда; бутун кўча оппоқ салла билан тўлган, бели мукчайган, суянчиғи фақат ҳасса бўлиб қолган чоллар, олдинда қўл қовуштириб, фонус кўтариб кетаётқан ёш муллабаччалар орқасидан тўда-тўда бўлиб кетишиб борадир. Бундай милтиллаган фонусларнинг боши билан оёғига кўз етиб бўлмайди. Биз ҳайрон бўлдиқ, нима гап бўлганини билмак орзусиға тушдик, булар қачон соб бўлар экан деб, кўчанинг бир четида турдиқ. Ҳа, деганда буларнинг кети

¹ Оёғқа масх тортиш — сунний мазҳабида таҳоратсиз, оёқ кийимсиз оёғқа масх (панжа) тортилмайди, шиаларда таҳоратсиз, оёқ кийимсиз тортилади.

² Муколама — суҳбатлашиш.

³ Мужодала — баҳслашиш.

узилмайди, ноғора чалиниб бўлди, қарасақ, «саҳарлик»дан қоладурганмиз. Бизнинг маҳалла томониға ажралган беш-олтита мўйсафидлар билан биргалашиб кетдик.

Ёнимдағи шеригим ҳалигиларни гапка солди: буларнинг ичидаги бир писмиқ чол ҳеч индамади. Биргаси «Таравиҳдан тарқадиқ» деб сўзни битирди. Бир соддароғи Шомий домланинг мадҳларига тушди. Биз ҳам сўз ораларида махтаб-махтаб қўйиб эшитдик:

— Домланинг садағалари кетай, — деб бошлади ҳалиги содда мусулмон, — у кишининг билмаган илмлари, ўқумаган китоблари, дунёда бормаган, кўрмаган жойлари йўқ...

Биз билдикки, булар Дегроз мачитида таравиҳдан кейин Шомий домланинг «масала»ларини эшиткали йиғилар эканлар.

Писмиқ чолнинг «мазмунлик йўталиб қўйиши»ни онгламай ҳалиги содда мусулмон сўзда давом этди:

— ...Арабистон, Миср, Чин, Мочинларни юз марталаб айланганлар. Ҳар бир мушқил масалаларга дарров жавоб айтадилар. Бу кишининг масалаларини эшитмак учун Дегроз мачитига ўн икки дарвозадан гала-гала мусулмонлар йиғиладирлар. Бу кун чамаси икки мингдан ортиғроқ одам бор эди. Рўза, ҳаж, закот, фитр, хайр, нифос масалаларидан ташқари шу замон гапларидан ҳам айтиб қўядирлар, деди.

Писмиқ чолнинг нафаси тиқилиб, олонғлай бошлади. Замон ҳолидан, дегандан кейин биз ҳалиги дилкаш отамиздан Шомий домланинг ёшларға қандай қарашини сўрай бошладик. Писмиқ чол ёшлардек тетик бўлиб югуриб, дилкаш отамизнинг ёниға ўтди. Дилкаш отамиз бу тўғрида домламизнинг фикрларини айтиб бермакка киришкан эди.

— Ёшларнинг мўйсафид ва уламоларға ҳурматсиз қарашлари динни заволга олиб бормоқда, деб домлам кўб ғамгин бўладирлар...

Сўз шунга етканда дилкаш отамизнинг тили тўсатдан тўхтади. Қулоқ солиб турсақ ҳеч ун чиқмайдир. Сездикки, писмиқ чол югуриб тушкандан кейин дилкаш отамизға бир бало қилғандир; лекин мен ўзим писмиқ чолнинг ҳасса билан туртиб қўйганини хира-шира кўрган эдим. Туртилмаган вақтда ҳалиги дилкаш отамиз бизга кўб нарсаларнинг ҳақиқатини балки айтиб берар эди. Балки шу домланинг эскиларга ва ёшларға бошқа-бошқа гапириб тирикчилик қилганлиқларини, яъни мунофиқлик билан умр кўрганлиқларини, мунофиқликнинг уламолар фойдасиға жоиз эканлигини, балки ўзларининг ётиб чиқганлиқларининг сабабларини ва бошқа сўзларни бирин-бирин айтиб берар эди.

Шомий домлага бир маслаҳатимиз бор: таравиҳ ва хатм баҳона-си билан зўрғатдан ташкил эткан одамларини тозалаб олсинлар, ҳалиги «маҳмадана» чолдек оғзи бўшларни, сирларини ҳар кимга айта берадурган лақмаларни ўз суҳбатларидан чиқариб юборсинлар, фақат маҳалла-кўйлардаги ҳеч нарсадан хабари йўқ одамларни авраб, Шомий домлага «мурид-мухлис» кўпайтиргучи пишиқ ва писмиқларни қолдирсинлар.

Ж-й

«Қизил Ўзбекистон» – 1925 йил, 16 апрель, 105-сон

УЛУҒ АЙЁМ

Эрта тонг вақти алоқида бир сезги берадир.

Мусаффо ҳаво, майин ва ёқимли шамол куртақдан эндигина чиқиб баҳорни саломлаган ёш ва тиниқ япроқларни елпиб турадир. Баракалик ёмғурлардан кейин яшнаб кеткан барра майса ўтлар ерлар бетини секин-секин ўпиб кеткан тонг шамолида ҳилпираб-ҳилпираб кетиб, ҳазил қилишгандай бир-бирларини кучоқлайдирлар. Бутун ер юзи, том-тош, ёғочлар кўк билан безанган...

Табиатнинг шундай ширин чоғида сурнай, карнай орқасидан ноғора чалиниб кетадир. Буларга қулоқ бериб ётасан; лекин кўб ёта олмайсан, турфинг, шуларга қўшилиб қувонгинг келадир...

ҲАЙИТ

Ҳар ким маълум бир жойга кетмакда. Кўчаларда ҳар кунги тирикчилик гами йўқ... Кун чиқар томонни қизартириб қуёш чиқди.

Саффан-саффан!

Намоз ўқуғали эмас, жанозага эмас, намоишига тизилиш!

Саф-саф тизилган халойиқда салла йўқ; қизил байроқлар, ленталар салла ўрнида...

Биринчи май ҳайити.

Ёш кашшофчилар, комсомоллар, ўқувчилар, фирқалилар, ботроқ – қўшчилар, касабалар қатор-қатор ўтиб, тўрт тарафга қараб кетмакдалар. Ҳар кимнинг оғзида сўз бор. бирави ўз қаторидаги одамларга биринчи майнинг бутун меҳнаткашлар ҳайити эканини астойдил тушунтириб бормоқда, бирави унинг янглишларини, баъзи «тарихий хато»ларини тузатмакда... Иш қилиб ҳаммасининг сўзи бир жойга тақаладир:

— Биринчи май — бутун меҳнаткашлар ҳайити.

Бу қаторларда бир камчилик бор, жуда катта камчилик: ерли хотин-қизлар йўқ; хотинлар бу қаторларда расман иштирок этмаганлар. Улар шундай ажойиб ва ёқимли фурсатда томлардан, деворлардан, жин кўчаларнинг узоқ бир чеккаларидан, эшик тирқишларидан қараб иштирок этадилар. Кўчаларга чиққанлари ҳам кўб, лекин намойишдан узоқда оғир паранжи остида босилиб борадилар. Аммо уларда бу куннинг табиий хушнудлиги очикдан-очик сезилиб турадир. Аммо намойиш ўтмаган, ноғора, сурнай эшитилмаган жин кўчалар, қоронғи бурчаклар бизда жуда кўб: бу жойларда, тўрт девор каталаги орасида қисилиб ётқан хотин-қизларимизнинг биринчи май ҳайитидан хабарлари борми?

Аҳволни паришон қиладурған нарсанинг каттаси мана бу.

Намойишларда, ҳам «ваъз»лик қилинған жойларда унча-мунча кўзга чалинған ўқувчи қизлар ва «Эркаклардан хайиқмайтурған» хотинлар бор. Мана шулардан бири ўзбек хотинларининг ҳолидан хафа бўлиб нималар айтадир:

– Узоқ эмас, олис бўлса икки-уч йили бу майдонлар, кўча-куйлар ҳаммаси хотин-қизлар билан тўлиб тошадир. Бундан кейинги май байрамларини хотинлар эркаклар билан кўшилиб ҳайитлашадилар.

Бутун афтомобиллар сафарбарликка олинған.

Юк афтомобилларининг устида оғир юклар бор, уларга эскилар, пулдор, тўра, пўп, эшон, домлаларнинг оғирлиги тушкан. Ёшлар, комсомоллар ўшаларни тоза ҳам майна қилиб хурсанд бўлишиб юрибдилар. Гувиллаб ўтиб турған афтомобилларда ўзларининг масхаралиklarини томоша қилған одамлар, мулла, эшон, тўралар тавба деб, чанг еб қолишдан бошқа нарсага арзимайдилар...

Юмшоқ афтомобилларда «Гўдак камисарлар» визиллаб ўйнашиб ўтиб турубдир; бошларига кўк ўтдан тож (иклил) ўраб олған ёш қиз ва болалар кўчаларда, том-тошда қараб турған оналарига, опаларига афтомобилдан кўкат, гул ташлаб ўтиб кетадилар, уларнинг қизиқ-қизиқ, ширин-ширин ашулалари қизил байроқлар билан безалган кўчаларнинг нозик нағмаси бўлиб эшитиладир.

Ҳалиги «ваъз»чиларни гапи рост, биринчи май бутун дунё меҳнаткашларнинг ҳайити ва бойларга қарши намойиши бўлса, биз хўб яхшилаб ўтказдик. Аммо бошқа подшоҳликларда бу кун меҳнаткашларнинг ҳоли нима кечди экан? деб биринчи май кечаси намойиш ва сайилдан тарқаб келаётган халқ орасидан гаплар эшитилар эди...

Хулласини айтканда, бундай биродарлик ҳайитининг олди-да рўза, ҳайит, қурбон, пасхалар жуда шумшайиб қоладурган бўлди. Сабабки, биринчи май — умум меҳнаткаш халқнинг бир-галлашиб, катта мақсадларни кўзда тутиб, кўчаларга чиқиши билан ўтди-да...

Ж-БОЙ

«Қизил Ўзбекистон» – 1925 йил, 3 май, 115-сон, 2-бет

«МУШТУМ»

Танқид

«Муштум» отини эшитканда муштуминг қичийдир, аччиғинг қистайдир, энсанг қотадир, чунки «Муштум»дан бизнинг кутканимиз чин «Муштум»лиқ эди. Икки йилдирки мавзу бир:

*«Эшонимнинг тасбиҳлари носвой қовоқ,
Домла поччам саллалари узун чўзоқ!»*

Кўб кутдик: «Э, эшонингни тасбиҳи билан домла поччангни салласи қурсин-э!» дейтурган одамни. Ҳеч қаердан садо чиқа-бермагач, яна кутиб ўлтуришка сабр чидамай бу чидамасликка яна «Муштум»нинг ўзи қитиқ солди. Яъни «Муштум» кейинги вақтларда йўл йўқотиш устига мажнунона ҳужумга ҳам киришди: унарга ҳам мушт, унмаска ҳам мушт! Ниҳоят «Муштуминг тошка тегсин, ҳароми!» дейиш даражасига етдик. Кетма-кет тушиб турган бу думбул муштларингиз кимга, мушт егучилар кимлар, отаси ва ўзининг касби нима? Кимлар билан яшаб, қайси бе-мазанинг суфрасидан нон ейсиз? — деб сўрамоқчи ва шу баҳонада «Муштум»нинг ўзини ҳам бир кўздан кечириб чиқмоқчи бўлдиқ.

Устига қарайсиз: «Муштум» — сиёсий, ижтимоий .. ойда икки дабқир чиқатурган расмлик кулки журнал!» Ичкарига қараймиз: сиёсатда на сатира унсури ва на ижтимоийётда юмор таъми! Очиқдан-очиқ қоровул чақириш ва «Тут мани!»

Биз «Муштум»нинг «Кулки» деб аталишидан сатира маъносини оламыз, аммо «Муштум»чи, кулки, деб аталиб қолганига ўзи ҳам ҳайрон. Чунки томдағи тараша ерга томон «тап-тап!»

Ҳар бир касб ўз ҳунарини илгарига юборса, бизнинг «Муштум» орқага қараб тисланадир, жиддийлаша борадир. Гузарда чойхўр-лиқ қилиб ўлтурган Тўхтамурад билан Тошпўлад ака мажлисни ҳазилдан бошлаб натижани жиддий сўкиш ва ёқа тутиш билан туга-

тар эдилар. Шунга ўхшаш «Муштум»ни ҳам ўшаларнинг жияни-да, деб қўя қолмоққа яна бўлмайди.

Ёзгучилиқда бир қонун бор: ҳаммадан илгари маъно, ундан сўнг шу маънони, фикрни ифода қилиш учун сўз қуриш, сўз эмас — санъаткорона, яъни шундоғ сўзки, айтмакчи бўлган фикрингни ифодаси учунгина махсус яратилган бўлиб, ясама бўлмасин! Фикр-кулки пардасидами ифода қилинмоқчи ёки жиддий равишдами — бу, албатта, вивескага¹ қараб бўладир. Мана шу шароитни бажарилиб бу жиҳатдан таъмин этилгач бошқа масалаларга ўтишка хақ олган бўласан. Аммо бизнинг «Муштум»да бу биринчи галда кузатиладирган шароитни топиш қийин, «Муштум» ҳаммадан илгари танпарастлик² қайғусида. Тузсиз ва мазасиз ошлар билан бўлса ҳам қорнини тўлдириб қаппаймоқчи; саккиз саҳифасини саксонга еткузмакчи... Журналнинг чин эгаси бўлган деҳқонда тил йўқки, «Маъносиз говлаған палак мени қон йиғлатадир!» деб айтса...

Ўзбекистоннинг ҳар бир гўшасидан ўзингга муҳбир ва ёзишғучилар етишгирдинг, деб «Муштум»га ташаккур айтамыз. Аммо шу ёзишғучиларга йўлбошчилик қилаолмадинг, уларни ўз йўлингга солиб ишдан чиқараёздинг, деб ҳалиги ташаккуримизни қайтиб олишга яна мажбур бўламиз. Қисқартиш йўқ, мулоҳаза йўқ, кулки ранги бериш йўқ. «Пайтава қош» нима ёзган бўлса бас! Мисол учун фақат «Муштум»нинг кейинги 13-сонидаги мақола ва хабарларгагина бир кўз ташлайлик: «Оқпадар»нинг³ бош мақоласи — башарти муқаддидадаги «Чалакам-чатги...» билан хотимадаги «Рад бўлинг, фалакимизга тушкан шунғиялар!» кулкига ҳисобланса, «Муштум»нинг ўз таъбирича «Нима десангиз ҳам ихтиёр сизда!» Иккинчи мақолада ўртоқ «Пайтава қош» муқаддима қилиб, «Муштум»да фазилати ёзилмаган ҳеч бир жонлиқ жонсиз нарса қолмади» дейди ва бу ифтихор афт дастмоясизлик узридан сўнг «Ноилож шаҳарларимизнинг фазилатини ёзмоқчи бўлдим», деб тўқсон тўққузинчи мартаба сайралиб ўтилган чор байтни ўқуйди. Бу эрса «Муштум»нинг энг маънодор ва серкулки мақолаларининг бири бўлгани учун ҳаволани муҳаррир ўртоққа қиламыз...

Олтинчи ҳам еттинчи бетлардаги «Дуойи салом» ва «Ягона кулуб» мақолаларининг ўрни бирор бетдан эмас, энг кўпи ўн беш сатр бўлади. Тўққузинчи бетдаги «Тарихи истиқбол» тўғрисиға

¹ Вивеска — мундарижа.

² Танпарастлик — танни семиртириш; худбинлик.

³ «Оқпадар» — Ғози Юнуснинг мустаор тахаллуси.

берилган маълумот гарчи жиддий ёзилган бўлса ҳам зарарсиздир, бироқ журналнинг асл характериға ҳам зарарсиз, деб айтиш қийин. Ва шу мақола кетига уланган «Ҳақиқий тарих» манзумаси қоғознинг жониға биткан бало бўлмаса ўзга фойдаси тегар, деб айтиш яна қийин. Чунки йигирма йиллардан бери бизнинг каттадан кичигимизнинг ашуламиз фақат шу қора тарихни такроридан иборатдир. Яна ҳам такрори кекирикдан бошқаға ярамас, деб ўйлаймиз. Агарда «Мушфиқий» ўртоқ шунча ҳимматини «Тарихи истиқбол»ға тақлидан халқимизнинг келгусини кулки ҳолда тасвир қилиш учун бағишлағанда эди, эҳтимолки «Муштум»ға янги бир материал берган ҳам бўлар эди.

Ўн биринчи бетдаги «Эси жойида экан» ҳикоясининг асло босилиш лаёқати йўқдир. Асарнинг эгаси бўлган «Тегишқоқ» хафа бўлса ҳам унга айтамиз: «Муштум»ни аямасангиз ҳам бир оз ёзғучилиқ исмини ҳурмат қилингиз! Башарти ўзингизнинг ҳам эсингиз жойида бўлса иқрор этасиз, шу ҳикоянгиздаги қаҳрамонингизнинг нусхаси Ўзбекистонда топиладирми, йўқми? Агарда шу ҳолни «Онаси туғқанда, ўлган», десангиз бизни маъзур кўрингиз!

Хулоса: «Муштум»нинг мундарижаси тўғрисида бирма-бир танқид жадвали тузуб ўлтуришининг ўзи ҳам бир эзмалик ёхуд вақтни сунистеъмолдир. Энди «Муштум»нинг тилига тўхталсақ:

- 1—Тилсизлик (дудуқлик ёки соқовлик);
- 2—Бўғоз-қисирлик (дағаллик);
- 3—Услубсизлик;
- 4—Сўзда иқтисодсизлик ва бошқа сиз-сизликлар яна унинг хусусиятларидан бўлиб чиқади.

Ҳеч ким инкор этмаса керак: бошқаларнинг матбуоти ҳиссасига иккита вазифа тушса, бизникиға тўртта тушадир. Ўзгаларникиға тўртта тушса, бизникиға саккизта тушадир. Чунки қўшни матбуотнинг вазифаси фақат халқни танвир ва йўлга ташвиқ бўлса, бизда бу вазифалар устиға зам қилинган тилни тузатиш ёки ишлаш масъулияти ҳам бор. Таассуфки, бу масъулиятни яхши тушунган кишиларимиз жуда оз ва кундалик матбуотимиздан «Фарғона»ни истисно қилғанда бошқалари бу масалаға жуда аҳамиятсиз қарайдилар. Шу аҳамиятсиз қарағучилар жумласига бизнинг «Муштум» оталиқ вазифасини ўтайдир.

«Муштум» оталиқ вазифасини ўтайдир, дедик. Чунки бунинг исботиға қийналиш йўқ: «Муштум»ни ўқуй оларлиқ ҳар бир киши унинг бу айбини тил билан иқрор қилмаса ҳам, лекин яхши ҳис эта-

⁴ Танвир — маърифат.

дир. Даъво жуда қуруқ бўлмасин, десангиз шу қўлимиздаги 13-сон «Муштум»нинг 2-бетидаги «Лўттибозлиқлар» бош мақоласидан олиб, бир-иккита мисол кўрсатайлик: «Ерли халқ билан ёврополиқлар ўртасида бўлган ва онгсиз қисмини фақат ерли халқ боғдорлари ташкил қилган янги шаҳар ижроқўми, баладия идораси қандай қилиб текширилса бу идора ерли халқдан кулиб тургандек кўриладир» (2-устун, 25-йўл). Бу илмий жумладаги тилга мен билан ўртоқ «Оқпадар» тушунмасақ, ишчи-деҳқонининг тушунуши жуда мушкул ва бу тил тузатиш эмас — бузиш! Яна биттаси: «Рад бўлинг, фалакизмизга тушкан шунғиялар!...» (3-бет 14-йўл) Бу жумла эса маълумотсизлик устига яна тил билмаслиқдир:

1 — «Фалак» эмас — «палак»дир;

2 — Шунғия палакка тушмайди, балки палакнинг илдизидан кўкариб чиқади.

3 — Ўртоқ «Оқпадар» ўйлаган палакка тушадурган нарса шакар қуртидир. Қисқаси, ўзбекчада чиқмоқ билан тушмак маъноси бир эмас...

«Муштум» ўзининг тилсизлиги устига яна бўғоз-қисирлик (дағаллик) касалига ҳам мубталодир. Маълумки ўзгаларникидек бизда ҳам икки турлук тил бор: халқ тили, матбуот ёки адабиёт тили, мана шу асоси бир бўлса ҳам лекин фарқи катта бўлган икки турлук тилини «Муштум» аралаш юритадир. Ўртоқ «Оқпадар» ўзининг тўрт эллик мақоласида ҳам матбуот тилини, ҳам халқ тилини ишлатадир. Даъвони яхши онглатиш учун бундоғ десак ҳам мумкин: Мақола бир, мавзу бир, аммо ёзғучи бўлсачи, ҳам Тошпўлад тажанг, ҳам Калвак махдум, ҳам... шу дағаллик баракасида «Муштум» жонсиз ва руҳсиздир. Дона учун ўзини бўяган зогча икки тарафдан ҳам рондаи даргоҳ⁵, сарсон ва саргардондир. Бу тўғрида мисол кўрсатиб ўлтурмаймиз, мисол учун сизга «Муштум»нинг ҳамма сонлари.

Услугисизлик тўғрисида гапуриб ўлтурмай шунигина айтамыз: услуб деган нарса тил билишка боғлиқ бўлган ва ҳар бир ёзғучининг тилининг характери каби бўлиб танилган бир хусусиятдир. Демакчимизки, ёзишга малака ҳосил қилинғач, услуб ҳам ўз-ўзидан туғиладир. Сўзда иқтисодсизлик ҳақида юқорида бир мартаба ёзиб ўтдик. Аммо бу ўринда тамом қаноат билан шунни айта оламиз: йиғирма тўрт бет «Муштум» кулгисини саккиз бетка келтириш асл сиз кўзлаган мундарижа ва тўлалиққа зарар бермаганидек, қуйндағича иқтисодий ва ижтимоий манфаатлари ҳам бўлур:

⁵ Рондаи даргоҳ — қувланиш.

1 — Қоғознинг уч ҳиссаси иқтисод;

2 — Наборшиқлар ўринсиз хизматдан озод;

3 — Ўзларига ҳам ҳафтада уч кун сайл ва тўртинчиси, ҳам энг каттакони: халқни зериктирмаслик.

Унинг расм қисмидан ҳам қаноатланиш қийин, аммо ичкарасидек эмас. Шу 13-сондаги турмушдан, болалар саҳифаси, дажжол, ҳаёт-мамот масалалари ва соғлиқни сақлаш расмларини айбситиб бўлмайди. Биринчи бетдаги «Европо саҳнасида» расмининг эскирганлиги ва бизнинг ишчи-деҳқон савиясига ётлигини эътиборга олмасақ, бу ҳам чакка бўлиб чиқмайди. Яъжуж-маъжуж расмига доир «Тарихи истиқбол» тузук маълумот бермаганидек, уларга тирмашқан қитъалар исми ўрисча қўйилган. Тиш-тирноғи билан ўзбекчалаштириш ҳомийси бўлиб танилган бир журнал учун бу гап катта камчилик бўлмаса ҳам, аммо Европо мажмуалари феълдан хабарсиз ва ўрисча билмаган ўқуғучиларни бир мунча вақт қабзиятка солиб қўйиши шубҳасиздир ва лекин бошқа фойда-зарари, албатта, бўлмас. Охириги бетдаги динга қарши қўйилган карикатура ҳам ақлга сиғмайдиран эмас. Аммо бизнинг ишчи-деҳқон руҳидан тамоман жоҳиллик ва ғафлат, деб айтиш қийин бўлса ҳам бироқ қилтиллаб турган «Муштум»нинг ишчи-деҳқон орасидаги обрў ва ҳурматига ҳам ўқулишига кўр-кўрона суиқасдир ва сиёсий саволсизликка яқинлашаёзган бир андишасизликдир, деб ўйлаймиз: бу мулоҳазасизликни унинг ичкарасидан ҳам кўпинча учратилса бўлади.

Умуман биз «Муштум»нинг расм қисмига юзакироқ қараб ўтдик. Чунки маънони суратдан эмас сийратдан олиниши машҳур бир мезондир.

Ундан сўнг ўз ҳаётимизнинг лавҳаларига чин либос кийдиргучи ўз кишимиз, ўз сураткашимиз йўқ, бу йўқлиқ ҳам тилни тишлатадир.

Жулқунбой

«Қизил Ўзбекистон» — 1925 йил, 7 август. 193-сон

⁶ Қабзият — диққат бўлмоқ, сиқилмоқ.

⁷ Аслида бу икки мунаққиднинг баҳслашувига икки диннинг орасига низо солувчи ва шаккоклик намунаси бўлган мана шу карикатура-сурат сабаб бўлган эди. Сурат Исо пайғамбар ва Муҳаммад пайғамбар бир-бирларининг либос этакларини сиқиб турган ҳолатда чизилиб остига қуйидаги изоҳ берилган эди:

Исо: — Эски ридоингни сиққан сари мазҳаблар кўпаядир.

Муҳаммад: — Насиҳатингни ўзинга қил, мен қанча сиқсам ҳам саникидек кўпаймайди.

Муштум: — Ё Муҳаммад, бўш келма, ғайратинг жойида. Исодан камлигинг йўқ.

⁸ Сийрат — хулқ-атвор, хислат.

⁹ Ғози Юнуснинг жавоби китоб охирига илова қилиб берилди.

ШАЛЛАҚИ

Халқда бир мақол бор: «Ўғри кулиб энггар, гар йиғлаб». Шунга ўхшаш ўртоқ Ғози Юнус ҳам шаллақилиқ билан энгмакчи!

Ўқумаган бўлсангиз «Қизил Ўзбекистон»нинг 193-сонидан «Муштум» деган сарлавҳа тегини кўриб чиқингиз-да, ундан сўнг ўшани 201-сонидаги «Танқидми, тош отиш» мустазодига¹ солиш-дирингиз!

Қизиқ гап: «Мен нима дейману эшагим нима дейди?» деган экан бир бечора!

Мен мўътабар Ғози Юнусдан бунчалик таназзул кутмаган эдим. Тузук, куткан эдим: салмоғлиқ жавоб, саноғлиқ мулоҳаза! Наинки тутканда тутдек тўкилиб, ютканда йўқдек сафсата.

Муддаъининг² даъвосича демагогиядан соф, юмруққа⁴ ёпишмоқдан холи бўлган бу баённомани ўқуғанда дафъатан жавоб бериб ўлтуришни қаламим учун эмас, қимматлик ва муқаддас газета саҳифасига, ундан кейин ўқуғучилар вақтига хайф билган эдим. Бироқ Мулла Ғозининг бу падарона тараҳҳумномасининг⁵ фожиан алимасига⁶ дафъатан тушунгучи аҳли басират бармоқ билан санарлиқ, аммо қурбон бўлгучи ёш-ялан аксарият эди. Ана шу кўбчиликни мулоҳаза қилиб яна жавоб бериш фикрига келдим.

Жавобдан илгари бир оз кейинга қайтайлиқ: мен ёзғанда сарлавҳа остига «танқид» деган гапни туширдим. Чунки муддаъининг ҳақиқат кўзи бир оз оқсаганини ва елмай-югурмай демагогия, деб бақиринини билар эдим. Ҳақиқатан, шундай бўлиб чиқди-да, ахир!

Матбуоткагина эмас, ҳаётнинг ҳар бир кўчасига кириб юргучи ва аксар ўз сўзини ўтказгучи «танқид» отлиқ чапаннама бир махлуқ бор. Бу махлуқнинг холиқи⁸ ҳаётнинг ўзи ва лекин отасига йўлбошчилик қиладир. Чунки ҳаётнинг узоқ муддатлик тажрибалари ва аксар хатолари ана шу ўз сўзлик, аччиғ тиллик нафсоният, ғараз ва шахсият оғриқларидан тоза «танқид» махдумни тугдирғандир. Ҳаётни янғидан-янғи муваффақиятларга судрағучи, маърифат деган му-

¹ Мустазод — илова.

² Муддаъи — даъвогар.

³ Демогогия — сафсата.

⁴ Юмруқ — мушт.

⁵ Падарона тараҳҳум — оталарча меҳрибонлик.

⁶ Фожиан алима — аламли фожиа.

⁷ Аҳли басират — ўткир кўзли, сезгир одамлар.

⁸ Холиқ — ярағувчи.

аммонинг калиди, маданият дунёсининг бешиги ана шу «танқид»дир. Мен танқидни шу маънода тушуниб, бир неча йиллик ярим-ёрти тажрибаларим устига ва ўша тўғрилардаги назариётлар асосига (тўғрими, эгрими, лекин холисона) маълум фикрларимни тердим. Лекин Ғози Юнус ўртоқ «танқид» истилоҳини бошқа маънода юри-тиб келган бўлса керак, хесиз ва бесиз кишини қовоқ арига чақдир-моқчи⁹, шиш устини «тибби Юсуфий»нинг кенгашича қора балчиқ билан чапиб яна наҳс босдирмоқчи бўладир...

Танқидга бир нима демасдан туриб лўли кўчасига кириб кета-дир: «Ҳа, Жулқунбойга тарелка тута-тута тарелкаларим синиб кет-ти, шаҳарнинг бир бурчагидаги ҳовлисига қатнай-қатнай кавшимиз-нинг чакаги йиртилди...» дейдир. Ўйлаб кўрилсин, бу нима деган маънисизлик? Бу сўз замирига нимани яширмакчи? Агар мақсад: «Жулқунбой келса журнал яхши бўлар эди», бўлса камоли эҳтиром билан айтаманким, буни кимга уқдирган бўлса ҳам шайтоннинг уйи ёнсин!

23-йилнинг феввалида шекиллик, «Туркистон» газетасига ўртоқ Абдулҳай Тожи* муҳаррир белгиланди ва шу ўртоқ бир кулки жур-нали чиқарингиз, деб мен билан Ғозини чақирди. (Бу вақтда Ғози газетанинг мудири эди) биз иков ишга киришдик-да, натижада сак-киз сонча «Муштум» чиқди. Шу ўртада Абдулҳай газетадан кетди, унинг кетиши билан (идоранинг оқчасизлиғидан бўлса керак) мен ҳам ишдан озод қилиндим. Журналга четдан ёрдам бергучи, яъни озод ёзишгучи сифатида кирдим. Маълумки, ҳар бир кишининг (жум-ладан Ғозининг ҳам) ўзига яраша даҳмазаси бўладир ҳам томоғинг қаердан тўйса ўша жойнинг ашуласини айтишга тила, тилама маж-бур қоласан. Шунга ўхшаш мен ҳам баъзи идоралардан иш олиб, эртадан-кечкача матбаада ишлай бошладимки, Ғозининг кўзи юмил-ган эмас, аммо шунда ҳам «Муштум»ни унутмадим, масалан Ғози бўлмаган вақтларда баъзи сонларни ўзим чиқардим ва биринчи йил-нинг 15-сонидан бошлаб то 35-сонғача давом эткан «Калвак мах-дум хотираси» ва бошқалар уста Ғози айткандек, тарелка ва яли-нишлар натижаси эмас, маҳзи¹¹ самимият тўлқинидир. Заказ ва та-релка билан айниқса таълифотда¹² бир иш чиқариб бўладир, деса номаъқул бузоқнинг гўштини есин, Ғози! Тарелка қаердан келар экан, деб қаламингни йўниб ўлтурсанг мешдек шишиб ўласан, садаға!

⁹ Биров орқали жабр бермоқ.

¹⁰ Тарелка тутмоқ — лаганбардорлик, ялинмоқ.

¹¹ Маҳз — фақат.

¹² Таълифот — асар ёзиш.

Энди Ғозининг шалоқ жавобиға ўтайин:

— Ғози «олимус-сирри-валҳафиётдир»¹³, чунки Жулкунбойнинг унга очик белгилик бўлган бир сирри бор! Ўзи хўб яхши биладир. Аммо ҳозирча очмайди. Негаки, бу сир Жулкун кўрқоқни чўчитиб, тилини қисик қилиши учун кўб мужарраб¹⁴ доридир. Ҳой, мулла Ғози! «Мард бўлсанг майдонда ҳангра!» деган гапни эшитканингиз борми? Ахир юракка жуда ёмон ваҳма солдингиз-ку? Диндор демакчимисиз, миллатчи дейсизми? Нима ахир?

Агар фақат сизгагина маълум бўлган фақирнинг мудҳиш мақсадим шу иккининг бири бўлса яна карнайчига яхтак-иштон йўқдир¹⁵. Отингизни бу ердан «чуҳ» денгки, қоровулнинг кураги бўш эмас!¹⁶

Бўш вақтингиз бўлса, ўткан асрда эмас, шу 20 асрнинг 20- йилида нашр қилинган асари ожизонангиздаги «ҳамд»ни ўқингиз:

*«Ҳамд айтарман йиғлаб-йиғлаб Худойимга,
Тўкиб ёшим роз айтарман Аллоҳимга,
Жоним бирла наът айтурман расулulloҳ,
Ҳабибингни ҳурматидан бергил паноҳ».*

(«Турма хотираси». Ғози Юнус асари)

Ғози Юнус дабудрустдан кишини элаб ташлайди: «Муштум»нинг мавзуи бир, дейсан, бунга исботинг қани?» — дегач «Йўқ, бу демагогия», деб ҳукм ҳам бериб қўядир. Ўша 20-йилда ҳамдни айтканингизнинг ҳурматиға кўзингизни каттароқ очиб, лоақал 13-сон «Муштум»ни бир кўздан кечиринг-да, мавзуларни бир-бирига чақишдилингиз ва ундан кейин гўлдираш воқия бўлмаса жавоб берингиз! Кундуз куни чароғ кўтаришдан безорманки, бу мақсадим ҳам сизга маълум!

Ғози Юнус ажойиб бир тил олимидир. Ўзининг даъвосига тўғри-лаб, тил қоидалари ҳам тузадир: «Муштум»да жиддий танқидлар ҳам бўлаберадир. Устида ҳам сиёсий, ижтимоий, танқидий, деб ёзилган», дейди. Дуруст, шундай дейилган. Бироқ шу тавсифлар кетига уланган «Кулки журнали» хабарига нима дейсиз? Мундан чиқдики, сизнинг тил қоидангизда «Сиёсий кулки, ижтимоий кулки, танқидий кулки» деб ёзилмоғи керак экан-да?! Агарда шу даъвонгиз дуруст

¹³ Олимус-сирри-валҳафиёт — ошкора ва махфий нарсалардан хабардор. билувчи, бу хусус фақат Аллоҳгагина хосдир.

¹⁴ Мужарраб — синалаётган, текширилаётган.

¹⁵ Илғари карнай-сурнайчига тўйдан кейин тугунда сарпа берилган.

¹⁶ Бу қочирим ибора: сиз кўтарган масала (от) — матбуот майдонини ифлос қилади, уни тозалашга вақтимиз йўқ, мазмунида.

бўлса, нега шу чоққача на сиёсатдан ва на танқид ва ижтимоиётдан бирорта мақола ёзиб ўқуғучиларни сероб қилмадингиз?

— Ҳақиқатдан қочиб, тилга янги қоидалар тузиш разолатдир, ўртоқ!

Ғози Юнус ўзини қўруғлашда танҳо дир. Мен: «Атроф ёзишғучиларини тўғри йўлга соллмади», деб ўткан мақоламда ёзган эдим. Лекин бу сўз ўртоқ Ғозининг уста сиёсатига қурол бўлаёзиди. Шундоғки, бир неча янги ёзабошлаган ёшларни бағрига босиб: «Анунни қара, санларни фалон деяпти-я!» демакчи ва ўзининг соясидан ҳуркиб «Ўғри!» деб бақирмоқчи, содалавҳларни¹⁷ ишдан қўймоқчи! Аммо шу ёш қаламларнинг ҳомийси бўлиб кўринган Ғози, ўз бағрига олганларнинг бири ўртоқ «Пайтава қош»ни раҳмсиз суратда ўз манфаатига қурбон чалиб айтадир: «Пайтава қош»қа ишлаш учун берилган материаллар бир оз тузини йўқотадир!» Ғозининг бу ҳолини ўқуғучилар муҳокамасига бериб, мен ўз томонимдан бундай дейман: агар сиз китоб сўзига ишонсангиз виждонингизнинг сал обияти¹⁸ қочибдир!..

Ғози Юнус ўзининг жаҳлига мункирдир¹⁹, аммо жаҳолати қавийлашканда²⁰ тешиб чиқиб хўжасини шарманда қиладир. Мен «Сўзда иқтисодсизлик», деб «Муштум»нинг ниҳоятда серсўз ва кам маъно эканини мурод туткан эдим. Мулла Ғози бўлса «Иқтисодсизлик» замирида тилимизнинг ишланмаганини, услубсизликни ва тагин алланима балоларни кўрсата келиб: «Бу кун имлочиларнинг ҳар бири бир бошқа имло билан ёзганда бир жумла сўзни ўн киши ўн хил тузадир», деб ўзини кулги бир ҳолга қўядир. Сизга муаллимлик қилолмайманку, бироқ айтиб ўтаман: бир жумла сўзни, албагта, ўн киши ўн хил тузадир. Сиз бунини бир хил ёзмайди, деб айтмангки, уят. Агар қабул қилсангиз бир маънони онглатқан бир жумлани ўн киши тарафидан ўн турлик ёзилиши сиз айткан имлонинг тузалишига ҳеч бир вақт қарамайдурган табиий бир қонундир. Имло тузалгач, кишилар бир тус, бир сурат ва бир бўйда туғиладилар, деб кутиш айниқса сизга — Ғози Юнусга келишмайдир... Бунчалиқ ҳам ўзингизни, ҳам бошқани овора қилиб ўлтургандан билмаган масалангизга сукут қилсангиз нима бўлар эди. Ва шу қизганч²¹ ҳолингиз устига «Кўб кеккаяберма!» деб тумшуқ чўзишдан уялмадингизми?

¹⁷ Соддалавҳ — гўл.

¹⁸ Обият — сув, камаймоқ мазмунида.

¹⁹ Мункир — инкор этувчи.

²⁰ Қавий — кучаймоқ, жўшмоқ, қувватланмоқ.

²¹ Қизганч — ачинарли.

Ғози ўзи майдонға чиқарған ихтиродан ҳам тонмоққа моҳирдир. Мен «Мушгум»дан айнан кўчириб айтаман! «Рад бўлинг, фалагимизга тушкан шунғиялар!» дейсиз. «Бу тўғри эмаску», деб Ғози қарайдирки, ҳақиқатан иш чатоқ! Шундан сўнг: «Деҳқонлар ҳам палагимиздан шунғия чиқди, демасдан, палагимизни шунғия бости, деб айтадулар» дейди ва елмай югурмай «тушкан» сўзни «бости»га алмашдириб кўядир-да, майдонда ётқан ўн минг нусха «Мушгум»даги «тушкан» сўзини «бости»га оғдариб чиқишқа вақт тополмайди...

Эзмалик бўлса ҳам яна бир тўғрида Ғози айтканча «Изҳори фазл» қилайлик: «Шунғия чиқди» деган сўз озчиликка айтилади, аммо «Шунғия бости» сўзи ғалабаликка дейилади. Масалан: «Шунғия чиққан эди» (битга-ярим) «палакни бости» (чиқа-чиқа кўпайиб) шунга ўхшаш «ёв келди» (уришмоқчи ёки уришиб турибди) «ёв бости» (ёв кучайиб бости, қутулишқа чора қолмади) бўлади. Демак, сиз мен айткан «чиқди» сўзини қабул қилмай туриб «бости»ни ўзлаштиролмайсиз. Бу бурма бичиғингиз ҳам ўзингизга тан бўлсин!

Ғози ўртоқ! Агар даъвонгиз сиёсий саводлилиқ бўлса жавоб берингиз-чи: шўролар ҳукумати ва фирқанинг Шарқда тутқан сиёсати билан ички Русиядаги сиёсати орасида фарқ борми, йўқми? Русия ишчи-деҳқонлари орасида юргизилган бир кампания бизнинг Ўзбекистонда ҳам ўтказиладими, йўқми? Истиснолар, фалонлар?²² Бас, сиз билан мен ишчи — деҳқон ходими бўлатуриб, нега валинеъматимизга²³ оёғ хизмати²⁴ни ўтаймиз?

Бултур Масковдаги собиқ «Бухоро билим юрти»да²⁵ ўртоқ Исталин отиға «қулуб» очилатурған бўлиб расми кушодга ҳалиги ўртоқ

²² Албатта, фарқ бор эди. Болшевиизм ғояси миллатни, динни, маҳаллий шарт-шаронтни тан олмади. У Ўрта Осиёга ҳам кириб келиб неча асрлардан бери шаръий аҳкомлар билан ҳимоя қилиб келинаётган хусусий мулкни бекор қилди. Ёлғон ваъдалар билан «Ер деҳқонга!» деб 1921-22 йиллар ер ислоҳотини ўтказиб ер эгаларининг ерларини, заводчи бойларнинг завод-фабрикаларини, тижоратчи бойларнинг мол-мулкни мусодара қилди. Динни давлат ишларидан ажратиб, Туркистоннинг жон томири: бўлган шаръий аҳкомлар жорийсини тақиқлади, вақф ерларини давлат ихтиёрига олди, мадрасаларни, эски ва янги усулдаги жадид мактабларини ёпди. Оқибатда халқ озодлик учун болшевикларга қарши уюшиб оёққа турди. Бундан кўрқиб, Совет ҳукумати 1922-23 йиллардан вақф ерларини маориф шўъбаси ихтиёрига берди, шаръиат маҳкамалари очилиншига, мактабларда дин илми ўқитилишига рухсат берди, ер-сув ислоҳоти тўхтатилди. Лекин бу компаниялар Россиянинг ўзида аёвсиз равишда олиб борилган эди.

²³ Валинеъмат — бу ерда Сталин назарда тутиляпти.

²⁴ Оёқ хизмати — чалмоқ, тўсиқ бўлмоқ.

²⁵ Расми кушод — очилиш маросими.

билан Калинин бўбой²⁶ таклиф қилинган эдилар. Мажлиска Масков ўқуғичиларимизнинг кўблари иштирок қилиб, ўртоқ Калинин раислик этди ва ярим соатлик насиҳатомуз нутқида «Масковга маърифат истаб келган сиз мазлум Шарқнинг деҳқон болалари биринчи галда билим олмоққа, ундан сўнг шу олган билимингизни ўзингиз туғилиб ўскан ердаги онгсиз, мазлум, динда мутаассиб²⁷ ишчи-деҳқонларингизга силлиқлик билан юқдиришқа ҳаракат қилингиз. Русия шароитидан тамоман бошқа бўлган бир муҳитда жуда нозик масъулиятни ўтагучи қаҳрамонлар эканингизни унутмангиз!» деди.

Бу улуг раҳбар Шарққа келмай туриб мундаги таассуб билан ғойибона ҳисоблашар, биз шогирдларига энг маъқул ва ҳассос²⁸ васиятини сўзлар эди. Бу васият умуман Шарқ халқларида кўрилган ҳалиги хусусиятни яхши билганликдан ва мавзу ниҳоятда эҳтиёткор иш кўришни талаб қилганликдан сўзланар эди. Агар бизнинг кўҳна адибимиз бўлган Ғози катта раҳбарнинг ҳалиги васиятига қулоқ солмаганда ҳам ўткан йиллардагина номозини ўқуб, рўзасини тутиб юргучи ва матбуот орқалиқ ҳамду наът тарқатқучи — ўзидан ўрнак олса «Салласига яраша ақли ҳам бор экан», деб катта-кичик баракалла ўқур эди.

Раҳбарнинг сўзи: Русия шароити бошқа, сизники бошқа бўлиб турган бир замонда икки асрлик маданият эгаси «Безбожник»ка²⁹ тақлид қилиш «Бутим йиртилиб ўламан» дейишдир. Йигирма беш йиллик тажриба эгаси ва элли йиллик маданият соҳиби бўлган «Мулла Насриддин»³⁰ тўғрисида маним фикримни сўраш, яна рухсат бермасангиз ҳам ҳамоғатдир. Ўзим кўрмаган, билмаган ноошно бир ўлканинг чўпига ҳам кўр-кўрона тақлиддан ҳазар қиламан, ўртоқ!

Жулқунбой

«Қизил Ўзбекистон» — 1925 йил, 25 август, 208-сон

²⁶ Калинин М. И. — СССР МИК раиси.

²⁷ Мутаассиб — динга кўр-кўрона берилувчи, фанат.

²⁸ Хассос — сезгир.

²⁹ «Безбожник» — 1922-41 йилларда Москвада чиққан «Худосизлар» атеистик газетаси ва 1925-41 йилларда чиққан журнали, бу ерда Русияда матбуотнинг пайдо бўлган вақти назарда тутиляпти.

³⁰ «Мулла Насриддин» — 1907-1932 йилларда Озарбайжонда чиққан сатирик журнал. Кейинчалик «Кирпи» деб номланган.

ЎЖАР КЎР

Қалам қўлимда, лекин нима учундир, бир неча галдан бери равон кетмайди... Кимдандир нафратланиб, қайси бир жанасдан ҳурук-кандек бўладир... Ҳурукма, дейман, лекин ул ҳамон йўлда тезак кўрган арғумоқдек чимирилиб буриладир... Оёғи остидаги тезакни босиб, янчиб ўтмакка унамайди. Эҳтимолки, унинг бу ҳоли ахлатни босадурган оёғини ҳайф билгани учундир¹!

Арабларда «Аввал йўлдош танла, шундан сўнг йўлга туш!» мазмунида бир мақол бор. Шунинг сингари йўлим тўғри ва хатарсиз бўлса ҳам йўлдошнинг ўтача ифлосига йўлиқибман, яъни чаким шалтоққа тушибди... нима қилай? «Кўшнинг кўр бўлса, кўзингни қис!» мазмунига амал қилмай чора борми?

Ҳақиқатан, кўшним кўрди. Ўзи илгарига бир одим боса олмаганидек, етакка ҳам унамайди, яъни халқ айтканча кўрларнинг ўжарилди. Унатмоқ мақсадида «Ҳой, қори ака! Ўлтурган жойингиз жуда ифлос, бир икки қадам берига юритиб келай!» десангиз, тагидаги ифлосидан олиб сизга ва девор-тошга чангал-чангал отади ва катта-кичикни ҳаммом боришига мажбур қилади. Ўзи бўкиб ўлтура берса биз ўзиники ўзига ҳалол дер эдиг-а, бироқ бошқаларни бетаҳорат қилгани ёмон, бу сўқирнинг!

«Шаллақи ким?» деб Ғози Юнус 211-сондаги, билмадим, нима номасида менга савол ташлайди. Мен камоли эҳтиром билан жавоб бераманки, «Шаллақи — сиз!» Чунки шаллақининг шохи ва ёким узун шалпанг қулоғи бўлмайди. Сиз ўзингизда шох ва шалпанг қулоқ ахтара кўрманг! Агар билишка ҳавасингиз бўлса «Шаллақи» деб халқ ўртасида машҳур бўлган сизнинг уруғингизда кўрилган хусусиятлар қуйидагича:

1 — даъвода асосизлик;

2 — таги йўқ челаққа сув тўлдириш;

3 — мақсад, бир ҳақиқатни майдонга ташлаш эмас, балки қайси йўл билан бўлса ҳам шу ҳақиқатнинг устига таппи қалаш ва шу уч чоралар орқасида юракни мустамлака ҳолига қўйган обрў ва кимсан — фалончиликларнинг шоирона кайфига ҳалал бермаслик. Мана,

¹ Жанас — тезак.

² Ҳақиқатан ҳам, насли айри отлар тезакни ҳеч босмайли ёки устида ётмайди.

³ Чак — чек, хисса.

⁴ Ўжар-худбин, ҳар бир ишни ўзи тилаганча юритмакчи бўлган киши. Ғарблиларча романтикага яқинлашиб келса ҳам, бироқ Еврупо романтиклари бизнинг ўжарча жоҳил бўлмайдилар (Муал.).

шаллақининг илмий таърифи шулдир. Ғози Юнус агар бу таърифга бовар қилмай «Шаллақи» аталишдан нозланса, шу 211-сондаги менга берган иккинчи жавобиғаёқ ўзи инсоф қилиб (инсофи бормикан, тавба!) бир кўз ташласин.

Жулқунбойнинг шахси устида (танқиди устида эмас, чунки меним ёзганларим танқид эмас эмиш!) тиши ўтмаса ҳам талайгина қуруқ суяк ғажибдир, лекин Жулқунбойнинг асосий талабларига келганда думини қайчи қилиб, ўзини араванинг тагига олибдир⁵. Холбуки, унга ола-бўжи бўлиб кўринган Жулқунбойнинг танқиди Ғозининг қуруққина суяк мужиб, Тошканд билан Қашқар орасида тилини бирярим қарич осилтириб чопишида эмас, балки «Муштум»нинг мавзуи, сўзда иқтисодсизлиги, тил билмас ғалчалиги ва бошқалари тўғрисида эдиким, «Қизил Ўзбекистон»нинг 193-сони ўқуғучининг қўлидадир. Ўзини «Муштум»нинг бобойи калони эълон қилиб майдонга от сурган, садоқат ўрнига шахсият маржонидан⁶ бўйин тумор осиб вирди нафсоният⁷, зикри шақоват⁸, оғиз очиши ёлғон ва махтанчоқлиқ бўлган Ғози Юнусдан жавоб куткан эди. Лекин ул чин раддия ва ёки таслим ўрнига унинг тувагини тўғриламоқчи бўлган бир кишининг устига занжирини узмоқчи, ошнолик алоқасини бузмоқчи бўладир.

«Қуруққина уйимга ўт, кўзимга чўп тушди!», деб дод-фарёд қилиш билан ҳалол луқмани бу ерда қўйиб, тоғдаги машоққа бесаранжом югуриш билан «Ғози Юнус»ликнинг тамтамроқ¹⁰ обрўсини сақлаш, ажобо мумкинмикин? Шу жаҳолат, шу сиёсий ва адабий саводсизлиқ билан тумшугини чўзиб қачонгача вовайлато ўқур экан, бу бечора? Ақллилар наздида, аҳли донишлар назарида уятсизларча афтига қора суртиб «Ололмайди кал!» рақсини адо эткучи во асафок¹¹, оғам Ғози Юнусдир!

Шу ўринда сизга «Юрт ичида шўра кўрсаткан олий»га¹² оталарча бўлмаса ҳам, оғаларча бир кенгаш берай:

Ўзлари марҳамат қилгандек, кундан-кунга замон ўзгарадир, ишлар янгарадир. Ачасини кўйнагини кийиб чиққан Ғози Юнуслар кат-

⁵ Бу қочирим ибора қўрқиб қочган итдан олиниб айтилади.

⁶ Шахсият маржони — худбинлик.

⁷ Вирди нафсоният — иззатталаблик, манманлик.

⁸ Зикри шақоват — бадбахтлик.

⁹ Бу қочирим ибора «Қўлингдан келмайдиган ишга қўл урма» маъносида ишлатилади.

¹⁰ Тамтам — олифта, дабдаба.

¹¹ Асафо — афсус, надомат.

¹² Бу ибора яхши ишлар қолиб ёмон ишлар билан шуғулланувчи нодон одамларга нисбатан қўлланилади.

та-кичикдан жиртак оладирлар. Матбуот саҳифаси ва адабиёт саҳналаригагина эмас, ҳаётнинг ҳар бир соҳасига чурук-чориқ, латта-путта ёзганлар раҳимсиз суратда супирилиб, аксар кунлари жувоз ҳайдашга қоладир. Сиз Ғози Юнус, ўзингиз иқрори шаръий қилганингизча, жаҳл тўрвангизни ҳар кимга амонат топшириб жаҳолат интишорига ¹³ кўшиш ¹⁴ қилмангиз-да (чунки жаҳолатимиз Ғози тўрва очмаса ҳам ҳадсиздир), култа ¹⁵ соқолингизнинг, кекса мўйингизнинг мулоҳазасини қилмай, савод мактабига киригиз! Чунки ёшлигида обакидандон шимиб, ақли тушдан кейин кирган Ғози Юнусларга илм суви билан жаҳолат тўрвасини покизалаш лаҳадгача фарздир!

Мен Ғозининг кечаги берган жавобини ўқуб, кайфланиб-кайфланиб кулдим. Чунки бу кунги матбуотимиздаги чўлтоқ супургилардан бири, ҳам биринчисининг жонлиқ характеристикасини ҳам фақат бу мақола берар эди. Аммо сўкишдан, риторика — маънисиз фасоҳатдан ¹⁶ нарига ўтаолмаган ўғри фазилатка қирғин келсин, дедим. Юқорида айтканимдек, ҳақиқатан чаким шалтоққа тушкан эди. Чунки мен ораға ташлаған асли масала Ғози Юнуснинг алдар халтасига тушиб кеткан, орада маълумингиз ранги ўчиб қони қочқан бир сиймо — Ғози Юнус кўлида ўқлоғиси билан юрар эди. Ҳой, ¹⁷ — дедим, — ҳали ҳам бузоғингиз топилмадим, эгачи? — дедим.

Бузоқ йўқотиб, кўлиға ўқлоғи ушлаб кўчага чиққан Ғози Юнусда юмишим йўқ. Сиз ўқуғучи мендан умид тута кўрмангки, Ғозининг йўқолған бузоғининг шаънига бирма-бир марсия ёзар, деб. Ёзмайман. Нега, десангиз мен бу боққа фақат бир кинначи сифатида кирган эдимки, бузоқ йўқотқан эгачим ўқлоғи кўтариб қаршилади. Бу боғнинг холис эмчи сўзига тушинадирған йигитлари бордир-ку, ахир!

Ғози Юнус бир ўринда ҳақиқатка томон эшикнинг тирқишидан қарағандек бўлиб, Тошканд билан Қашқарнинг фарқига бориб келадир. Агарда ул Қашқар каби Тошканд билан Ўзбекистоннинг ўзга гўшаларини ҳам чақишдира бошласа эди, тоқчада хатна муомаласини кутиб ўлтурғучи болалар «Чил-чил...» ғазалини ўқуб юборар эдилар ¹⁸. Аммо Ғози типирчиладир. Айби йўқ, бул ҳам қолсин,

¹³ Интишор — ёйилиш.

¹⁴ Кўшиш — ҳаракат.

¹⁵ Култа — хотинларнинг бу кунда истъёмолдан қолған бош кийимлари. (Муал.).

¹⁶ Риторика — фасоҳат — чиройли сўзлаш.

¹⁷ Бузоқ — бу қочирим ибора мақсад, масала, калаваннинг учи маъносиди.

¹⁸ Илгари Тошкентда хатна тўйинда болалар уйни тўлдириб, тоқчаларга ҳам ўтириб олиб бола хатна бўлган замони «Чил-чил ҳасса» деб бақириб ўз хурсандчиликларини билдирар эдилар.

ўқумай таббатка тушкан¹⁹ охундимиз елмай-югурмай мактаб масаласига ҳам сўнақайсиз чўмични уриб оладирлар. Шу вақт афти-башарага бир қараб олсангиз, гўё айтарсиз, қайси боғнинг гули ва қайси чаманнинг булбули экан бу зот, деб.

Мактаб қайғисини егучи бу педагог, бу мутафаккир шу ўзи кундан-кунга интибоҳини кўриб турган мактабларимизнинг маъсум болаларига ва қизларига кечаги 15-сон «Муштум» орқалиқ нимани ҳада қилди экан? «Муштум»ни таъқиб қилиб борган мактабларимиздаги маъсум болалар, фаришта қизчаларнинг ҳолига раҳм ва шафқат борми сира?

Бу мулоҳазасиз бадмастнинг гўдаклар ҳуқуқини поймол, ахлоқини халалдор²⁰ қилиши ўзининг банголуд²¹ миясига сифмаса, яна айтаман, меним миямга сифмайдир.

Ё Ғози! Бу андишасизликни қайси оғилдан ўргандингиз ва биз бунини сиз айткан интибоҳнинг қайси қисмига қўшайлиқ? Ёки сиз бундай мулоҳазасизликлардан воз кечкунингизча болаларни мактабдан оллуб уйига қамаб қўяйлиқми? Журналда болалар саҳифаси очқан гўдакларни «Муштум» шериги қилган Ғозининг андишасига таппи қаландими, ажабо?!

Уят, Ғози Юнус! Маъсум гўдакларнинг, фаришта қизчаларнинг уволи, лаънати ва нафрати сизга бўлсин, Ғози Юнус!

Мен сизни ўткан мақоламда мулоҳазасиз кўр муқаллид, деган эдим. Бу ўринда яна сизни «Ўжар кўр!» дейман. Чунки бу расмни Русияда чиқиб турган баъзи бир адабсиз журналларга тақлидан олгансиз. Холбуки, ўша сиз тақлид қилган журналларнинг сизга ўхшаш алоҳида ўқуғучилари бўлиб, мактаб эшигидан киргизиш мамнуъ²² бўлганидек, оила усталига ҳам ўйлиниб қўйиладир²³. Таассуфки, сиз ўз қўлингиз билан мактабларга «Муштум» улашиб изҳори фазл қиласиз ва оғилхона ахлоқингизни гўдаклар орасига тарқатасиз! Сиз айткан интибоҳ шу бўлдики? «Муштум»ни чиқариш учун чеккан заҳматларингиз ва Аюби собирман, деб қилган даъволарингиз шунинг учунми эди? Хайф сизга, Ғози Юнус! Нафрат сиздек адиби шаҳирга²⁴!

¹⁹ Таббат — Қуръони Каримнинг 110-«Наср» сураси. Таълимда олдин «Муаллими соний», «Ғажвид» дарсларидан сўнг Қуръон ўқишга тушилади, бу ибора ўқимай иш бошига чиқиб олганлардан киноядир.

²⁰ Халал — нуқсон, айб.

²¹ Банголуд — банг аралашган; булганган.

²² Мамнуъ — ман этилган.

²³ Журналнинг шу сониди уятсиз сурат чоп этилган эди.

²⁴ Шаҳир — машҳур.

Мени кўпроқ тадрижчиликда²⁵ айблайсиз. Очиб айтай: маълум масалада мен тадрижчи! Қўлингиздан нима келади? Ҳолбуки Шарқ бешигида катта бўлган бу кунги адиби шаҳир Ғози Юнуснинг ҳамма умри ҳам тадриждан иборатдир: онаси туғди, ноғорачи келди, чўзма чалпақ қилинди, ўсди. Мадрасага кирди, мияси таассуб похоти билан тўлди, ниҳоят, ўзи айткандек, мундан ўн икки йиллар илгари фикрида бир ўзгариш пайдо бўлиб, муашшахлар²⁶ ёзди, муашшахдан ўтиб «Ишчилар дунёси», деган сиёсий журналини²⁷ чиқарди, турмага тушиб Худога зори ва тазарруъ қилди ва ўзи айтканча, босмачиларга қарши нашриётда бўлинди ва охирда бу кунги думбул ҳолатка келиб тўхтади. Мана бу ҳолни тадриж деб айтадилар. Янги табиат бўлса ҳам²⁸ бизнинг барча кишиларни Ғози ҳолида кўргим келар эди-я, бироқ, буни мен кўрган ҳақиқат майдонидан топиш қийиндир. Орада «Ҳарким Ғози Юнус бўлаберса подани ким боқадир», деган эски ҳақиқат ҳамон ҳукм сурадир. Ғози Юнус йўлидан бориб ҳақиқатка эришмак менимча бир ҳўлөдир²⁹. Ҳақиқат эса халқнинг биринчи бир мартабада иқтисодини тузатиш, ундан сўнг чин маърифат бериш, ҳам шулар асосига бошқа масалаларни қўйишдадир. Ҳолбуки, Ғози Юнус ўзи сузишни билмаса ҳам, сузишка ҳаваскор кишига ўхшайдирким, иштонидан чиқарган дўмбирасига ишониб қўл ичида оёғи кўкдан келган бир йигитнинг ҳолини кўрганим бор.

Тўрт йилдирким, янги иқтисодий сиёсатда яшаймиз, ҳам шу асосда кундан-кунга маълум мақсадга яқинлаша борамиз. Нега биз отни қамчилаб борган жойда тўсатдан бир неча қадам кейинга қайтдик? Фикри салимингизча, бунга нима маъно берилсин? Ҳолбуки бизнинг ўлкалардаги маълум кураш НЭП тадрижидан ҳам нозикроқ бир масала экани майдондадир.

Яна мисол учун ўз ҳаётигиздан олиб бир намуна: ўз оилангиздаги оғаларингиз, укаларингиз, эгачи-сингилларингиз ва онангиз сизнинг қарамоғингизда ва ишоратингизда эди. Нега шу оиладан қувланмоққа, болта таҳдиди остида қолмоққа мажбур бўлдингиз? Чунки пўстак ақлингизни мой босиб, биздаги бу кучлик таассубни ҳечка санаган, асосни маърифатдан эмас, сафсата ва оғзи бузуқлиқдан бошлаган эдингиз. Бас, Ғозининг вужуди ҳақиқатдан ва андишадан иборат бўлса, шу ҳақиқат-

²⁵ Тадриж — табиат ва жамият ҳодисаларининг даражама-даража ривожланиш усули, эволюция.

²⁶ Муашшах — байт ёки мисра бошидаги ҳарфларни тартиблаганда кишининг исми ҳосил бўладиган ғазал.

²⁷ «Ишчилар дунёси» журнали 1918 йил 18 январдан бошлаб Тошкентда чиққан, олти-етти сони чиқиб тўхтаган.

²⁸ Янги табиат — коммунист, болшевик.

²⁹ Ҳўлө — фақат хаёлда, тасаввурда зоҳир бўладиган, аслида йўқ нарса.

³⁰ Маълум кураш — бу ерда Туркистон ўлкасида ҳукм сураётган саводсизлик, маърифатсизлик, жаҳолат назарда тутиляпти.

ка барчадан ҳам яқин турган унинг оила можароси нимадандир? Нега ўзига енг бўлмаган шаллақи ўзгага бўй бўлмоқчи бўладир?

Халқдаги таассубни ўрганиш учун ҳар ким ўз оиласига ва яқинларига кўз ташласин, халқ ижтимоий шу оилалардан уюшканидек, унинг руҳий ҳолларини ҳам шундан ўрганиш қулайдир. Лекин бизнинг «Муштум» фуруш оғамиз ичдан кесилишга³¹ маст бўлиб, ўзи онглаб етмаган масала устида ҳўл кириб, қуруғ чиқади. Раҳбар «Силлиқлик билан юқдилингиз!» деб васият қилганда кўзини кўр, қулоғини кар қилиб дағаллик кўчасига киради. Лоақал ўз бошидан кечирган можароларидан ҳам ҳисса ололмайди, бу ўжар!

Ҳозининг яна бир асоси «Ҳозирча мулоҳаза керак бўлса, ўн йилдан сўнг нима қиласан?» мазмундаги аблаҳона бир саволдир.

— Ўзинг марксистхўммисан³² Ҳози? Ёки таққан шопу-шолопларинг эл кўрсин учунми? Вой, сани ўша одам суратига қўйиб бежагандан ўргулай! Ман ҳам сандан сўрайинчи: ўн йилдан сўнг НЭП нима бўлар экан-а?! Жаҳл тўрвангдан бир сўраб қара-чи, иши бузуқ!

Сўзни яна чўзмоққа фурсатим йўқ, чунки айтиладурган гаплар безнамо бир ўжарга, олиптанамо бир кижрга³³ эмасми? Аммо сўз охирида ўртоқ Ҳозига қиладурган бир тавсиям бор:

Таъби салимингиздан³⁴ чиқиб кисан ҳимматингиз билан босмачиларга қарши нашр этилган асари ночизонангиз³⁵ хусусида матбуотда бир изоҳ бериб ўтмак муддаосида юрганингизни эшитиб кўб хурсанд бўлдим. Башарти фурсатингиз кифоя қилса, тахти таҳрирингиздан чиқиб босмачиларга эмас, ўзингиз билган яна бир расмий идорага қарши нашр этилган «Ишчилар дунёси» отлиқ яна бир маблафингиз³⁶ бор. Ана шунда ҳам баъзи бир изоҳқа муҳтож мақолаларингиз йўқ эмас. Сўрайманки, шу тўғрида ҳам бир нарса деб қўйингиз! (Тавба қиласизми, тонасизми майли-да, ишқилиб) сизга эҳтироми том билан:

Жулқунбой

«Қизил Ўзбекистон» — 1925 йил, 6 сентябр, 218-сон³⁷.

³¹ Ичдан кесилиш — фурурланиш.

³² Хўм — хумса, хунаса.

³³ Кижр — кучи етмаса ҳам кишига ёпишгучи дуварак одам (Муал.).

³⁴ Таъби салим — пок кўнгил.

³⁵ Асари ночизона — азинмас асар.

³⁶ Маблағ — бойлик.

³⁷ Муҳтарам ўқувчи, сиз бу икки мунаққиднинг назарий мунозараларини ўқиб чиқдингиз, гарчи унда баъзан улар ўзаро шахсият доирасида ҳам сўз қотган бўлсалар-да, лекин уларнинг даъво қилиб чиққан сархил мақсади — адабий-назарий, маданий-маърифий ва ижтимоий-сиёсий масалалар биз ҳушёр ўқувчиларнинг мезон назаримиздан қочмаслиги лозим. Зотан, улар то умрларининг охирига қадар моддий эмас, маънавий-ғоявий дўст бўлиб қолган эдилар. Буни Ҳабибулла Қодирининг ва Ҳози Юнуснинг ўғиллари Тўлқин ака Юнусовнинг ёзган хотираларидан ҳам ўқиб билиш мумкин.

ЧЎЛПОННИНГ «ТОНГ СИРЛАРИ» ШЕЪРИЙ ТЎПЛАМИГА СЎЗБОШИ

Баъзи бир ўртоқлар Чўлпонни йиғлоқ, деб айбситадирлар. Балки ҳақлари ҳам бордир. Чунки унинг:

*Чечаклар ўскуси кўз ёшларимдан,
Бўгинлар унгуси ўйлашларимдан... —*

деб ҳасратланиши бизнинг кўз ўнгимизда «йиғлоқ» бир шоирни гавдаландирадир. Бироқ, шоир шу тўккан кўз ёшларидан чечаклар ўсдирмоқчи бўлмаса эди, биз ҳам унинг муътаризлари¹ қаториға кирган бўлар эдик.

Анқов таъначилар шоирни ранжитишда мудовамат² қиладирлар, ҳатто: «Сен кўк шоири!» дегучилар ҳам бўлиб, чорасиз шоир уларга ўз ҳолидан очиқ жавоб беришқа мажбур қоладир:

*Сиз дейсизким, мен кўкларни ўйлаймен,
Ер бетига сира назар солмаймен.
Янглишасиз: мен кўкларга беркинган
Ер қизидан хаёлимни олмаймен!..*

Ўктабр ўзгариши қора тунимизнинг тонгини отдирди эса-да, бу мудҳиш кечнинг баднамо кўлагалари ҳамон шоирнинг юрагини титратдилар ва ул чор-ночор йиғлади... Шу йиғи орасида барқ уриб кўринган эрк қуёши бу кўз ёшларидан «Чечаклар унгуси»ни сўзлади...

Менимча, «Тонг сирлари»да кўрилган кўз ёшларининг сири шу дир. Шу қисқа жумлада ўқуғучини бу кунги Чўлпон билан танишидира олган бўлсам ўзимни бахтлиқ санар эдим.

Жулқунбой

Тошканд, 1925 йил, 6 сентябр

¹ Муътариз — эътироз қилувчи.

² Мудовамат — давом эттириш.

ИБИ, АҲМАҚ БЎЛЛИНГ-ЧИ

Кулгулик

Бир одам бор: эртаю кеч босқон билан курашадир. Бурнининг катаги ва қулоғининг жимжимаси ҳамишаликка қорақуядан сурма қўйган. Яъни касби темирчилик. Илгарилари шу темирчи билан жуда қалин оғайни бўлсақ ҳам бу кунларда орамизга чўп тушкан. Зеро, ул тожик, мен ўзбек. «Овози тожик»нинг таъбирича, мен — тожик мактабларига ўзбек тилини зўраки ва мажбурий равишда киргизгучи золимларнинг ўғли, ул бўлса, зўрланган, жабрланган мазлум тожикларнинг боласи! «Овози тожик»нинг тилагича адоватимиз мана шу йўсин табиий равишда ҳўкизнинг шохидек ўсиб чиқандир.

Кечирасиз, ўқуғучи. Бандангиздан шу ўринда тариқдеккина ёлфончилик кечти. Зеро, мадрасада сиғайи муболағани кўп ўқуғанман. Ҳалиги темирчи тожикнинг менга адовати йўқ, аммо сизга таърифини қилганим ҳўкизнинг шохи фақат мендагина ўскан эди. Шунинг учун фақат менгина темирчини кўрганда қовоғимнинг тўқими ни солиб, тумшуғимни бир ярим қарич осилтириб ўтар ва саломига жавоб бермас эдим. Тунови кун ишсиз кишига эрмақ, деб йўл устида латта чайнаб ўлтурған эдим. Орқамдан биров келиб туртади... Қарасам ўша темирчи тожик:

— Ассаломалайким!

Зардам қайнаб алик ўрнига оғзимга шу гап келибдир:

— Нима қилардинг?

Тожик бу муомаламга ҳайрон қолди:

— Иби, жинни бўллинг-чи!

— Ҳа, жинни бўлдим.

— Иби, жинники бўлибсан, — деди тожик, — нега бизга айтмадинг?!

— Домланга ҳожатим йўқ! — дедим.

— Иби, иби! — деди темирчи, — Ахи биз мулло Қурбиниқи боқиб тўхтабмиз. Паланатингни нимага фойдаси тегсин? Акунки¹, сан жинни бўллинг беҳуда вақтда, Самарқанд қочиб кетди-чи? Оташ аробасига пақаринг бўлмаса бахудо ман берай!

Кўрдимки, тожикнинг сўзи юракдан, етмаса ёнчигини ҳам ковлайдир:

— Тўғрисини айтайми, оғайни, — дедим, — ҳар қанча меҳрибончилиғинг бўлса — тожикка қил, мен бўлсам домла — хўжани ўзбекдан кутай.

¹ Ортдирма даража.

² Акун — энди.

³ Пақир — икки тийинлик чақа, пул маъносид.

— Иби, иби. Замон охир бўлли-чи?

— Замон охир бўлмаса ҳам, — дедим мен, — кечаги «Овози то-
жик»⁴да сенинг одамларингдан биттаси худди қиёмат қилиб юборди!

— Иби, сан ҳам аҳмақ бўллинг-чи?

— Аҳмоқ бўлмасам ҳам биздаги «Қўшнинг кўр бўлса, кўзингни қис!» мақолига бўйинсундим.

Тожик мендан жуда ранжиган эди. Тепинди, гижинди, сўкинди, нос отди ва оғзида носи билан сўради:

— Шу гапка аниқ хафа бўллинг?

— Хафа бўлмайдурган гапми?!

— Ҳай, хафа бўлибсан, — деди тожик. — Некалай пошшонинг вақтига, мусулмонободнинг вақтига ана боринг-ки, беш юз йилга сиз ўзбакларнинг домуллолари мактабларга, бо яна мадрасаларга тожик тилига дарс айта эканлар. Бо ана шу ерга қандай чикин сиёсат бор экан? Анаки шу инқилоб бўлли, мактаблар очилли, ўзбак тилига китоблар ёзилли, анаки шу бизнинг тожик болаларга янги китоб йўқ бўлли. Анаки бу ерга мажбурият бор эди. Зўраки йўқ эди. Шуники фаҳмига бормайсан, сан кўб аҳмақчи одамсан!

— Аҳмақчи мен эмас, оғзингга қараб гапир! — дедим.

— Ҳай, аҳмақчиларнинг сўзига бовар қилиб, ўртоғингдан юз ўғир-
ди қиласан?

— Нима бўлса ҳам кишига оғир-да, Мамашариф! — дедим. Ўрто-
ғимнинг оти Мамашариф эди.

— Сан тангла⁵ шундайчикин дарди ҳарина⁶ газатчиларнинг ло-
фини, — деди Мамашариф. — Ахи, сан занбалчи, ман темирчи, бо
яна бизга киначи даркор? Агарда даркор бошад лофни газатчилар
урсин, адоват донасини аҳмақчилар сочсин! Бизгачи? Ахи, биз беш
юз йилки жур бизнинг тўконга, манки сан аблаҳқа бир наботчой
қилиб берай, сан ичиб «ху» айткин!..

Бир-биримизга бўлган ҳурматимиз эски ҳолига қайтди. Баробар
юришиб, кўкчойга кетдик. Кинани Мамашариф айткандек, мен ҳам
аҳмақчиларнинг ўзига ҳавола қилдим.

«Ер юзи» журнали — 1925 йил, 2-сон, 29 ноябр

⁴ «Овози тожик» — 1924-31 йилларда Самарқандда чиққан газета. «Совет Тожикистони» газетасининг дастлабки номи.

⁵ Тангла — ташла.

⁶ Дарди ҳарина — бўлмағур гап.

БЎЛСУН — БЎЛМАСУН

Беш ёғоч «Ўлка намуна иш мактаби»да ўқуғучи Иноқбой инимиз янги йилга бағишлаб идорамизга ёзган тилагида:

«Тилидан дабба бўлган ёшларимиз: «ни» ўрнига «нинг» ишлатиб «ни» бечорани ғариблатиб, бу йил ҳам «нинг-нинг» лашиб қолсинлар. Ундан кейин баъзи «мужик юткан» ўрисларимиз: «ҳам» ўрнига «и» ишлатиб мажлисларда «и-и»лашиб юрсинлар!» — дейди.

Себзор даҳасидан ёзғучи Онбир номлиқ жиянимиз:

«Ўткан 25-йил самовор — чойхоналарда Пучуққори ва Кучукқорилар патнус қўлда, мақсад пулда ҳанграшабериб бизни жуда безор қилдилар. Энди 26-йил, албатта, шу эшакларни нўхталаб берсин!» — дейди.

Намангандан ёзғучи Хирақўз отлиғ набирамиз:

«Халча қори акамиз 26-йилда ҳам Сардоба даҳа «Қўшчилар союзи»га аъзо бўлиш учун ва бўлиб олиб биронта бўш устолга миниш учун ариза беравуриб, миямизни қоқиб қўлимизга берсин!» — дейди.

Тошканд уязи, Полвон ариғдан ёзғучи ёш бўғин укамиз:

«Полвон ариғнинг имоми мулла Жўра Охун қори ўғли 26-нчи йилда ҳам эски кароматида давом этиб, қишлоғимизнинг туғмаган ёш хотинлариға ҳомила тарқата берсин ва бундақанги имоматни ташлаб, жар-журларда қочиб юрмасин сўраймиз!» — дейди.

Шерободдан (Сурхондарё) ёзғучи Санжар афандимиз:

«Биз ерлилашдиришдан, ерлилашдириш биздан зерикди. 26-йилда шу бош оғриғидан оғиз очмасликка бир товушдан қарор қилайлик!» — деб кўбчиликни тартибга чақирадир.

САГУ талабаларидан Отахон Инагамов отлиғ бир мажҳул:

«Эски шаҳар билан Янги шаҳар орасида шўлтиллашабериб жуда шалтоғимиз бошимизга чиқиб кетди. 26-йилда Янги шаҳар Камхўзи ўз хизматчилари қаторида бизга ҳам янги бино солиб берсин ва ёки эски бўшаган оғилхоналарға бизни жойлашдирсин!» — дейди.

Ўртоқ Инагамовга янги йил муносабати билан биз ҳам ўз тарфимиздан тилак билдирар эдикки: сиз ҳам Янги шаҳар оғилхонасиға жойлашиб олсангиз шукронасиға фамилиянғизни Инъомов деб қўйинг ёки «Игнатов»га алишдилинг. Чунки Инагамовни ўқуғанда кўнгилга «Янги чўқунган ўрусми?» — деган савол тупар экан.

Конимех районининг Беш работ бўлисидан ўртоқ Холис:

«Беш работ бўлисининг раиси Йўлдош Тўхта ўғлининг халққа қилган меҳрибончилиғи ва хотинларга босқинчилиғи кундан кунга бола очиб борадир. Меҳрибончилик ва босқинчиликдан безори жон бўлган биз халқ аризамизни кўтариб ревкомга топширамиз. Ревком ишни текшириш учун жиноят қидириш шўъбасига ҳавола қиладир. Фурраги бола очқан Йўлдошбой бўлса бўйнини эгиб қидирув шўъбасининг бир жониворига йиғлайдир. Раҳмдил жонивор бўлса «Ҳозирча иш бизга келгунча йўқ, келса ўзим тўғрилаб юбораман!», дейдир. 26-йилда шунақа тўғрилаб юборғучилар ҳам кўпайсин!» деб тилак билдирадир.

Самарқанддан ёзғучи пўчта-телеграф хизматчиси Лаллов ўртоқ:

«Эски шаҳар пўчта-телеграф мудирини 26-йилда ҳам бўш биноларни ўзининг Расидан келадирган хотунининг-опасининг-эрининг-эгачи синглисига, яъни шўрвасининг шўрвасига зайнит қилиб қўйиб, биз хизматчиларни уйсиз очиқ ҳавода сарсон қилаберсин, зеро, бу ҳам нияти газотка¹ қўшиладир!», дейди.

Аммо биз фақирул-ҳақир жомеул-ҳикоят² «бўлсун-бўлмасун» ўз тарафимиздан шу тилакларни билдирамизки, 26-йилда театруларимизнинг қолган кутқанига ҳам ўт тушиб ёниб кетсин, артистларимизга вабо тегсин, сиёсийларимиз орасида гуруппабозлик яна бош кўтарсин, шаҳарларимиз вайрон, қишлоқларимиз ер билан яқсон бўлсин, мактабларимиз ёпилиб қорихоналар очилсин, ерларимиз бадрақлар орасида парча-парча бўлсин. Мулкдорларимиз тоғу тошларга ҳижрат қилсин, тўнғузлар боқсин, матбуотимизнинг тутуруғи бўлмасин, аммо саҳифаси саксонга етсин. Турғунбой яхши десин, камиссия кўзини юмиб туриб ёмон десин, қовунлар етилмай узилсин, нафсониятчилар³ алтидан бузилсин, яхшилар кетсин, ёмонлар яшасин!

Мен кўтардим билагимни, Тангри берсин тилагимни, омин!

Овсар

«Муштум» — 1926 йил, 24-сон, 2-3 бет, 1 январ

¹ Нияти газот — жиҳод; бу ерда миллатчилик демоқчи.

² Жомеул-ҳикоят — ҳикояларни жамловчи.

³ Нафсониятчи — манфаатпараст.

БУРУН ВА ҲОЗИР

Қаламкашлар ҳаётидан

Ҳар бир замоннинг ўз олдиға оч девоналари, дамбалсиз¹ шармандалари бўлганидек, иккинчи томонда шаҳзода ва киромандалари² ҳам бўладир. Бизнинг ҳозирги кунимизда аксар мисолни ўз касбимиздан олсақ мухбирлар борки, бир-икки сўм оладирған гонорари (қалам ҳаққиси) учун эртадан кечкача идорадан идораға, чуқурдан чуқурға тушиб, итдек ҳориб, ўша пешона териси бўлған уч ярим пақирни ҳам жанжал ва оворагарчиликсиз ололмайди. Ёзғучиларимиз борки, эртаю кеч матбааларнинг тақ-туқи, қўрғошинларнинг захри, бахтсизликнинг қаҳри остида ишлаб, кези келганда нон, деб кесак тишлайдирлар ва идоралар марҳаматидан ҳар ўн беш кунда белларига туғиб берилған беш-ўн тангани ҳам кўпинча уйға еткунча йўлда тушуриб қўядирлар. Сдамлар борки, мўйлабини бураб, қорнини силаб, ҳузур ва ҳаловат деганингни икки ямлаб бир ютқани ҳолда яна ойиға фалонча червонни белиға туфлаб тугадир.

Бу ўринда ёзған гапларимизнинг муносабати шунга боғлиқдирким, идорамизга наманғанлик «Ғиқ»³ рафиқимиз ўткан асрнинг Қўқон шоирларидан марҳум Абдураззоқ девонанин⁴ ўз асрининг шаҳзодасига салла сўраб ёзған бир парча туталини юбориб «Шуни журналингизга боссангиз экан, аслидан кўчириб юбордим» дейди. Биз тутални ўқуб чиқдиқ ва бобомиз девона марҳумнинг фожиъаси кўз ўнгимизда гавдаланди.

Бечора бобо муҳтож ва шу эҳтиёж бахтсиз бобони «девона» ясаған. Меҳнаткаш елкасида кун кўргучи «бахтлилар» шоирнинг муҳтожлигидан истиъфода қилиб, унинг талантини ўз кайфларига, эрмакларига қурол қилғанлар ва ўзини «девона»лар қаториға киритканлар. Уларнинг арзимаған инъомлари ва эҳсонлари учун кўрингиз бечора бобо нималарни ёзадир:

«Саййидим, тожисарим, нуктарасим, аҳди қадим бандаға бир салла карам қилған эдилар, магарам хотири ашрафларидан маҳв ўлуб кеткан учун ёди муборакка солай, деб баҳри тавил айладим иншо:

¹ Иштонсиз.

² Кироманда — азиз, иззатли.

³ «Ғиқ» — адиб ва мухбир Рафиқ Мўминнинг тахаллуси.

⁴ Абдураззоқ девона — Абдураззоқ Биний, халқ шоири, Фарғонанин Ойим қишлоғида 1917 йил вафот этган.

⁵ Баҳри тавил — узун дарё демакдир, фазалнинг бу вазнида жуда кам шоир ёзган.

Маликаи доди расо, мухташамо, онглаки, калламдаги саллам титилиб қиймаю парча қийилиб, илма улоқ, лахлаху равзан, кўзанинг тешиги, угра ювуқ, бурда чувик, кўҳна кафандек чириган, эски ямоқ солғали бўлмас, ярамас ҳам сузук, афсурда тугун, зўрға турган, куя урган, чириги хўрда надомат, ипи чандима чилтари гадодек ўралиб, балки юзубошимға тушиб, суфра-сочуғдек осилиб, бу эрта-ю кеч боди сабо қиладир. Нолаю фарёд ила қулогимға уриб наъраи ҳайдар урушиб, қичқиришурларким бориб ҳазрати шаҳзодага арз эт, йўқ эса энди сани хар қиламиз, елкангда самоълар тепишиб жаҳр қиламиз, охири басар қиламиз, деб ҳама он турфа тумав айлади, бизни бу сабабдан ҳамаи сурати аҳволни умидгаҳим меҳри ваҳим хизматига равшан этурман. Масалан, рўдаи чиркин монанди лўлийи ҳаромзодаи шовқунчийи биров каби йиртиқ кафан, кўҳна ватан, диққи расандин қутилиб, эски дасторларин ёки анинг харжини марҳамат айлаб карамингиз етишиб, сўнгра халос этмасалар уч йилги жанас рўда фалокат зададин қутилмас киши асло!»

Шаҳзоданинг эски салласини сўраб баҳри тавил иншо қилган Абдураззоқ девонанинг ҳоли билан бу кунги «девоналаримиз» орасида бўлса озгина фарқ бордир. Ул ҳам Шўролар ҳукуматининг кейинги «девоналар» турмишини тузатиш ниятидалиги.

Шилгай

«Муштум» — 1926 йил, 24-сон, 10-бет, 1 январ

26-ЙИЛДА КУЛДИРГУЧИЛАРИМИЗ

Жиддий

Адабиёт дунёсида икки турлик танқид бор; жиддий танқид ва ҳажвий танқид. Жиддий танқид ўзининг кузатқан нишонаси устида ўзгаришлар ясаса ҳам аммо кўпинча авомга мажҳулроқ бўлиб ўтадир. Айтиш мумкинки, жиддий танқид баҳс қилинган масаланинг ўз аҳлига, яъни юқори табақа — зиёлиларга махсус кабидир. Ундан сўнг жиддий танқид турмушнинг ҳар бир бурчакига кириб юриш учун ҳам таназзул этолмайдир. Бу жиҳат билан қаралса-да, у оммавийлик хусусиятидан йироқдир.

Танқиднинг иккинчи хили бўлган ҳажвийни (сатира маъноси билан) оммавий дейилса бўлади. Чунки кулки танқид-турмуш бўлиб

¹ Таназзул — тушмоқ, кирмоқ.

учқучи бургутдир. Ҳаёт шароитига ярамаган заиф, қизғанч², ман-
фур, музир³ ва шунинг сингари унсулар унга емдир.

Ҳажвий танқид авомнинг руҳига яқин ва унинг ҳис эткан, аммо
ифода қилаолмаган масалаларига таржимондир.

Хулоса, ҳажвий танқиднинг табиъатидаги кулгулук унсури авом-
нинг маҳбуби, тагин тўғриси унинг ўз ижодидир.

Бир миллатнинг ҳар бир соҳада туткан мавқеъи маданиятидаги
даражасига, яъни савиясига қараб ҳукм қилинса ҳам, аммо ҳажвийёт-
даги даражаси бунга қарамайди. Миллатнинг кулгулик даҳоси ак-
сар ўшал қавмнинг интибоҳ⁴ тарихининг қалдирғочи бўлиб кўрина-
дир. Масалан, Италияда — Данте, Испанияда — Сервантес ва Рос-
сияда — Гоголлар каби. Чунки даҳоларни етиштиргучи бош омил
бузуқ шароит эди.

Бизнинг кулгулигимизнинг ўз олдиға бир мунча тарихи бўлса
ҳам, аммо янги ҳажвийётимиз ўзининг чин негизини ҳали сола олган
эмас. Зеро, Ўртаб ижтимоий инқилобининг туртуги бизни интибоҳ
кўчасига томон уйқусиратти. Онадан туғма турлик соҳаларда иш
кўра бошладиқ. Шунинг учун-да, биз бу кунги ҳажвийётимизда кес-
кинлик кўролмаимиз, «Машраб» ва «Муштум» каби кулки мажмуа-
ларимиз ҳажвийётда унча чуқурлаша олмадилар. Гироқ шуни ай-
тиш керакким, улар шу асоснинг кетмонини чопқучи ва истиқбол
ҳажвкашларининг ундовчисидирлар.

«Муштум» журналининг тўртинчи ёшка қадам қўйиши муноса-
бати билан унинг ёзишғучилари борасида бир неча сўз айгмакчи-
ман. Яъни ҳозирги ҳажвийётимизнинг тақдири кимлар қўлида ва улар-
нинг истиқболи қалай? Ўз мулоҳазамни айтиб ўтаман.

Юқорида айканимиздек, биз «Муштум» ёзишғучилари орамиз-
да ўтқир кулки ижодчилари йўқ, ҳаммамиз ҳам ўз ҳолимизга яраша
кулки тўқуймиз, жамият қитиғига тўғрилаб қўл юбора олмаймиз.
Буни иқрор қилмасдан чора йўқ. Бироқ яхши хусусиятимиз шунда-
ки, ҳар замон жамиятнинг қитиғини излаймиз, излашдан чарчамай-
миз ва ўлтуриб қолмаймиз, масалан, мен ўзимнинг беш-ўн кунлик
«Муштум» билан бўлган яқин алоқамда яхши ҳис этдим. Доимий
ёзишғучиларимизнинг ўн беш кун илгари ёзгани билан ўн беш кун
кейин ёзгани орасида кўб айирма бор.

² Қизғанч — аянчли.

³ Музир — зарарли.

⁴ Интибоҳ — уйғониш.

Мисол учун, жумладан, ўртоқ «Тирмизак»ни олсақ, 18-сонда ёзган хабари билан шу қўлингиздаги 24-сонда босилган мақоласи орасида жуда катта фарқ бордир. Умуман ёзишгучиларимизда кўрилган бу ҳол кулкулгимиз истиқболнинг хайрлик фолларидандир⁵.

Ёзишгучиларимизнинг иккинчи яхши хусусиятлари шундаки, ёзган мақолаларини босилиш ва босилмасига қарамайдирлар. Босилмади, деб умидсизланмасдан ёзишни давом этдира берадирлар. Бу ҳам уларнинг ўз касбларидаги самимийликни ва дардни онглатадир. Узун сўзнинг қисқаси, биз ҳажвиётда кундан-кунга илгари бо-рамиз. Бу соҳадаги муваффақиятимиз таъмин этилгандир.

«Муштум» журнали 26-йилда куйидаги кулдиргучиларимизга ишониб иш кўrsa бўладир:

Мағзава, Меҳтарбод, Чафан (Ямоқчи), Бўрибой (Бахман), Беандиша, Мухбир (Марғилон Ёрмозоридан), Қурум, Мурот, Дардманд, Иблис, Зарра, Ўш шапалоғи, Санжар, Эски кўрқоқ, Гурушпабоз, Чалпак, Тирранча, Ачичақўқон, Ёзабилмас, Ё дўст ва бошқалар. Ёзгучилар ичида булардан бошқа аҳёнда бир ёзиб қўйса-да, аммо қалами умидлик бўлган ўртоқлар ҳам йўқ эмаслар.

Жулқунбой

«Муштум» — 26 йил, 24-сон, 10-11 бет, 1 январ

ЙИҒИНДИ ГАПЛАР

Ўқуғучилар билан дардлашмаганимга қарийб бир ярим ой бўлди. — Қайси бурчакда ухлаб қолдинг? — деб сўрама, жиян. Бу ўлкада нима кўб экан — ухлайдирган бурчак ва унда ўмпайиб, тўмпайиб ухлағучи менга ўхшаш овсарлар! Мен сенга айтсам, ўзбекнинг иш-чиси, деҳқони, маъорифи, маданияти, иқтисоди, шалтай-балтайи, хуллас барчаси ҳам ухлайди. Аммо ўчоқбошини холи топқан олақарғалар² бўлса хўбам билган номаъкулчилигини қиляпти! Қилаверсин, эгасига товоқ-қошиқ керак бўлса, ахир бир кун қатрон-патрон қилиб олар-ов, оғайни! Иш қилиб ўлмасдан баҳорга чиқиб олсақ бўпти... «Ўпса нетар, ювса кетар», деган экан ота-бобо.

Мен шу дунёдаги одамзоднинг куйди-пиштисини темиртакда қийнаб ўлдурсам дейман:

⁵ Хайрлик фол — яхши келажак.

¹ Ўчоқбоши — ҳукумат.

² Олақарға — келгинли

— Ерлилашдириш! Ўзбеклашдириш! Фалончининг виждонига куйдириг чиққанми? Ўлиб бўлдик-ку! (Тўнғиз кўпсанг йўқ, дедимми!) Ярам янгиланди! Кўрчипқонимни кимнинг олдида ёрай?! (Бувингни олдида ёр!) Маҳалламдан мунчаси ишсиз, фалончаси оч! (Оч бўлса кафанини ҳозирла!)

Кўчага чиқсанг кўринган кишидан эшитадирган сўзинг шу. Кулоғингга пахта тикмасанг, бошқа иложи йўқ!

— Вой ўша куйди-пиштгани йиғиб, териб эгам чақирсин!

Ҳали-ку бу оғзаки гишғиша. Аммо кечаги кун газетда Охунбобоевдек ³ битта саркорингдан ⁴ ҳам феълим айнай ёзди. Ҳаммадан ҳам буники қизиқ. Маданглик ⁵ маориф ходимчилари қурултойида маъруза ўқиб нима дейди, денг:

— «Жумҳуриятимизда ҳар 200 мурассаъ ⁶ чақирим ерга, ёхуд ҳар 4909 одамга битта мактаб бор. Ёки ўқиш ёшида бўлган болаларнинг ҳар (эмас, хўтук) 979 тасига бир мактаб тўғри келади!» .

Ана бу мияси ачимаганнинг гапига қаранг энди! Худоба шукр қорнинг тўқ, қайғунг йўқ, бас, тинчкина фаройизхонлик қилмасдан оқсоқоллиғингни қилаверсанг бўлмайдими, уста Йўлдош!

Тузик, чақирим-пақиримингта маним ҳам қаршилиғим йўқ. Раҳматлик бўбой: «Саккиз чақирим ⁹ бир тош бўлади, бир тошни яхши отинг бўлса бир соатда босасан», — деб айтар эди. Икки юз чақириминг... ҳисобнинг калласи минан 24 тош бўлса, ҳалигидек отинг чаман ¹⁰ бўлмаса бир кўниб эртасига туш чоғида аранг етиб борасан. Уловинг эшак бўлса-ку ниятни сафарга қилиб рўзангни баҳузур еявер!¹¹

Гап қаерда эди, ҳали... ҳа, айткандек ҳар беш минг одамга битта мактаб ёхуд 979 тагина уйида энасини зериктирган гўдакка биттагина эрмак тўғрисида эди.

Шу замонадаги баъзи одамларга ажаб ҳайрон қоламан. Бир минг болага битта мактаб бўлса нима-ю, ўн минггига битта тўғри келса

¹ Йўлдош Охунбобоев — Ўзбекистон ССР МИК раиси.

⁴ Саркор — раҳбар.

⁵ Маданглик — маданий.

⁶ Мурассаъ — қийматли тошлар билан безалган, маърузачининг сўзида бу сўз мурабба (квадрат) деб берилган.

⁷ Йўлдош Охунбобоевнинг маърузаси «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1926 йил, 4 феврал, 29-сонида босилган.

⁸ Фаройизхонлик — ҳисобдонлик.

⁹ Чақирим — 1,06 километрга тенг узунлик ўлчови.

¹⁰ Чаман от — қирчанғи, секин, юрадиган от ёки эшак.

¹¹ Маълумки, сафардаги одам рўза тутмайди, рўзангни очавер, барибир етиб боролмайсан, демоқчи.

сен билан менга нима ҳасрат! Башарти муддао мирзабошиларни¹² кўпайтириб, идораларни ерлилаштириш бўлса азбаройи Ленин ва Маркс узаткан оёғингни йиғма!¹³ Кўчага чиқсанг ҳар қадамда битта мирзабоши, ҳасратидан чанг бурқийди: иш йўқ, куч йўқ, ўн тўққузта ерлилашкан идорадан ҳафта ўтмай чиртинг-пиртинг қоғозини олибдир. Ростини айтсам, «Қул ўлмас, ризқи камимас» мақолини унча-мунча одам тўқиб ташламаган. Дарҳақиқат, ҳар беш мингига битта мактаб бўлса ҳам бечоралар йиғлаб, сиқтаб, яғирига кул сеппиб, бир кунини кўраепти. Бунинг устига кун сайин таппа-таппа келиб турган бешик-белик ва қадр, ҳурматлик меҳмонларга ҳам сиррини бергани маълум эмас.¹⁴ Энди бир мингига битта мактаб тушкан ҳар беш мингнинг хўтуқлари ҳам бир кунини кўриб кетар, деб ўйлаймиз. Битта-яримтанинг ўчоғига косов бўлар ёки от боқарми, ахлат қоқ арми, иш қилиб бир бало бўлар-ку! Бас, менга қолса мундоғ майда гапларнинг қайғусини чекиш ҳеч арзимаيدир.

¹² Мирзабоши — хизматкор, малай.

¹³ Оёқ йиғмаслик — йўлдан, ниятдан қайтмаслик.

¹⁴ Бу ерда чет эллардан ва марказдан келаётган меҳмонлар назарда тутиляпти.

¹⁵ Давлат бошқарув аппаратини, умуман Туркистонда «Миллий жумҳуриятлар» ҳаётини миллийлаштириш, ўзбеклаштириш — идора хат-хужжат ишларини ўзбек тилида юритиш, деганда барча бошқарув аппаратини ерли аҳоли қўлига топшириш деган маъно тушунилади. 1919 йил 12 июлда РКП(б) МК Туркистон республикаларининг халқ комиссарларига «Ерли аҳолини кенг ва мутаносиб равишда давлат фаолиятига жалб этиш зарурлиги тўғрисида» жиддий фармойиш берган эди. РКП(б) МК бу масалани миллий жумҳуриятлар тузилгандан сўнг, чет эллик меҳмонлар келиб миллий масалалар жумҳуриятларда қандай ҳал этилаётганлигини кўриб, билиб кетаётганларидан сўнг қайта кўришга мажбур бўлди.

РКП(б) МК ўзининг 12-қурултойида ҳар бир жумҳуриятда идора ишларини миллийлаштириш масаласини қайта кўради. 1924 йил 29 март сонида «Зарафшон» газетасининг муҳбири «Муштум» танқидинг ўринсиз» номли мақоласида шундай деб ёзиб ўтади: «Ҳозирги хўжалик ишларимизнинг тўқсон фонзини, балки кўпраги овруполик ўртёқларнинг қўлидадир. Шу вақтгача буларнинг оралида синфий ажорма масаласи қўзғалганини кўрмаймиз. Балки иш нуқтаи назардан оддий кишилар бир тарафда турсун, хўжаюн ва оқсуяклар қўюлгандир. Чунки улар ўзларининг мутахассисликларини орқасида кўб вақт зарар ўрнига фойда ҳам бера олурлар»...

Халқ комиссариати қошида очилган ерлилаштириш комиссияси жойлардан синфий мансубияти, ижтимоий аҳволини текшириб ўлка ва вилоят идораларига тажриба учун кўплаб кадрларни йиғиб жўнатадилар. Лекин бу тадбир ҳам самарасиз қолаётгани; юборилган кадрларнинг ҳеч бири лаёқат ва истеъдоди эътиборга олинмагани, бошқарма мудирлиги фаолиятини ўрганишга қўйилмай мухбирлик, кассирлик, қоғоз тикиш каби энг оддий ишлар билан овора бўлиб юрганлари ҳақида мухбирлар газета мақолаларида ёзиб ўтадилар. Болшевикларнинг бу тадбирларини Георгий Сафаров «Мустамлака инқилоби, Туркистон сабоқлари»

Энсамни қотирған гапларнинг яна биттаси анови кун бўлиб кечкан маданглик маориф ходимчиларининг қурултойидир. Тўғриси айтканда, зиёлиларни фойдалиқ қилиш масаласидир. Лекин ашаддий қаҳқаҳамга мужиб бўлган гап ҳам шуниси. Ўртоқ Акмалча Чўлпонбойнинг:

*Зиёлимассен зиёли хезлардан,
Упа-элик олудаси қизлардан.
Охунд бобо ўгли каби эр керак,
Боёнлардан олинғуси ер керак! —*

деган шеъри билан зиёлиларининг афтига туфургани ҳолда яна нима учундир имони сусайиб «Хезлар тавба-тазарруъ қилса фирқанинг қучоғи уларга очиқ!» деб қўядир.¹⁶ Дарҳақиқат, хезлардан биттаси тавба қилиб, истиғфор¹⁷ айтса, Акмал жиндак бу тавбага ишонадими, йўқми, ҳозирча унинг ичига кириб чиққан махлуқ йўқ. Бироқ бунга ишонар экан Акмалинга айтадирган икки оғиз гапим бор:

Сенга мисол бериш учун Шайх Саъдийнинг ҳикмати ва ё Калиланинг Димнаси¹⁸ мурожаат қилиб ўлтурмайман. Мисолни худда нақ мутакаллимдан¹⁹ эшит:

(1921 й. М.) номли китобида «Мустахлакчиларга ерли халқдан чиққан ҳақиқий раҳбар, ўзлари билан бир сафда турадиган тенг ҳуқуқли уртоқ керак эмас эди. Уларга тилмочлар ва ижрочи миршаблар зарур эди» деб изоҳлаб ўтади.

Октябр инқилобининг ўн йиллиги муносабати билан Масковга борган француз ишчи делегациясининг бир гуруҳи Туркистонга ҳам ташриф буюради ва улар сафарлари якунида ўз таассуротлари билан декларация эълон қилди. Шу декларация муносабати билан 1928 йилда Парижда яшаб турган туркистонлик мухожир, ватанпарвар Мустафо Чўқай ўгли «Туркистон шўролар ҳокимияти даврида» номли рисоласини ёзади. Адиб Абдулла Қодирийнинг ушбу «Йиғинди гаплар» фельетонида кўтарилган айни шу масалаларни Мустафо Чўқай ўгли ҳам ўз рисоласида батафсил таҳлил қилиб ўтади.

¹⁶ 1926 ва 1927 йилларда Тошкентда Ўзбекистон маданият ва маъориф ходимлари қурултойи бўлиб ўтади. Бу қурултойда болшевикларнинг мамлакатда ўтказётган бир неча хил кампанияларидан бири — зиёлилар масаласи кўрилади. Унда зиёлилар иккига: пролетар ва эски зиёлилар гуруҳига бўлинади. Эскиларга миллатчи, пантуркист ёрлиқлари осилиб, уларга қарши қаттиқ сиёсий ҳужум бошланади. Махсус қарорлар қабул қилиниб, эскилар санъат, адабиёт, матбуот ишларидан, айниқса раҳбарлик лавозимларидан четлаштирилади, баъзилари таъқиб остига олинади (архивларда бу икки қурултойга оид материаллар жуда кўп). Қурултойни Акмал Икромов маъруза қилиб очади, иккиюзламачиликдан иборат бўлган бу маъруза «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1926 йил 21 январ, 18-сонида босилган.

¹⁷ Истиғфор — кечирим сўраш, тавба қилмоқ.

¹⁸ «Калила ва Димна» — шаҳзодаларга таълим-тарбия берувчи, панд-насиҳат услубида ёзилган ҳиндларнинг «Панчататра» китоби.

¹⁹ Мутакаллим — сўзловчи; нотиқ, ўзимдан.

Мен ҳар куни Худога тўққуз мартаба осий бўлиб, ўн саккиз мартаба тавба ва истиғфор айтаман. Исёним²⁰ бепоеён бўлганидек, истиғфорим ҳадсиз ва лекин исёнсиз қолган соатимга жуда оз учрарман! Бас, онглафилким, эй Акмал! Тавбага бўйин буккан банда, бандаларнинг энг ярамасидир, қуллик бунёд қилган расво-расволарнинг яна ашаддий расвосидир. Ўз бутунлигини сақлай олмаган бошқага эн бўлаоладир, деган гапни ҳеч бир китобда учратолмадим. Айтмакчиманки, тавбаси бошини есин, сен бўлсанг ишингдан қолма, отингни чуҳ, де! Ҳақиқат олдида бўйин эгиш товбадир, ўзгаси го-вғадир!

Шу оралардаги муҳум ҳангамаларнинг яна биттаси «Миллий қўшиннинг фирқа канференсияси» деб арз қилсам эҳтимолки, ҳеч кимнинг кўнглига оғир келмас. Нафсиламир, қилай деса иши, ётай деса оғриги йўқ йигитларимизни башарти мувофиқ кўрилса ва газармаларингиз бўш бўлиб кўнгилларига гап келмаса, кўлларига милтиқ топилмаганда ҳам битта-битта кетман даста бериб, қўруқчиликка қабул қилиш чакки бўлмас, деб хаёл қилурмиз. Яна раъйи ўзлариникидир.

Ер ислоҳоти муносабати билан Ўзбекистонда бошқа ислоҳотлар ҳам ясалар эмиш, деб эшитдим. Дарҳақиқат, мамлакатда ислоҳотга муҳтож масалалар кўбдир. Масалан, катталарга ақл ва басират²¹ ислоҳоти, муҳаррирларга тил ва маъно, шоирларга илҳом ва услуб (маъно бўлмаса ҳам майли), ёшларга ахлоқ ва кийим, хотинларга жабру зулм, домлаларга дин ва салла, «Муштум» ёзишғучиларига фақат шахсларнинг ёқасига ёпиша беришлик ва бошқа мавзулар тўғрисида ўйлаб ҳам қарамаслик ва ҳоказо ислоҳотларга ниҳоят даражада эҳтиёж кўбдир.²²

Овсар

«Муштум» — 1926 йил, 2(27)-сон, 2-3 бет, 25 феврал

²⁰ Осий, исён — Аллоҳнинг амрини бажаришдан бош тортиш, диндан қайтиш, муртадлик.

²¹ Басират — кўриш; кўзни очиш.

²² Бу мақола босилгач Қодирий Ўзбекистон жиноят қонунлари мажмуасининг «Аксилинқилобчи...», «Раҳбар ходимларни обрўсизлантириш...» моддалари билан қораланадилар, жинорий иш қўзғатилади, уч ойлик сўроқ-терговдан сўнг Ўзбекистон Олий Суди Қодирийни судлайди. Судда Қодирий ўзини оқлаб, қуйидаги узрنامа маърузани сўзлайдилар.

АНОВ — МАНОВ

Мошхўрданома

Кимга?

— Баъзи ерга бўлиб мудир жиннилар,
Жинни эмас, йўргак ичра ниннилар;
Мундан ўзга офат бизга йўқ эмиш,
Шунинг билан ёв қурсоғи¹ тўқ эмиш, — дема:
— Иш бошида бўлса агар бир гўдак,
Агёр учун бўлса ўшал худ кўрак,
Ўрисчаси настоящиймиш дурак,
Сенга нима керак, менга нима керак,
Чалиб нима қилдинг, боғда татарак? — чунки:
— Сўзида бўлмаса зарра тузи,
Нима қилганини билмаса ўзи,
Ҳам пойма-пой бўлса айткан сўзи,
Айб этма, балки кўрдир кўзи! — фақат сан:
— Таъзими-чун қўл боғла,
Айтиб сано тил ёгла,
Ёглиқ насибанг, чоғла!
Ўмпайтир, тўмпайтир, чўнқайтир,
Сен бирла бўлмас ҳеч иши! — ва лекин:
— Гар бўлсанг сен тўғри сўз,
Суймас эсанг ўғри сўз,
Ул бедаво қийқонгланиб,
Нафсониятка боғланур,
Сен шунда асло «уф» дема,
Афтини чоғлаб «туф» дема!
Зеро — туфукка арзимас!
— Бу кимга?
— Ҳой ошнам, тарелка тут,
Аҳду паймонларинг унут,
Тилинг тегида сақла тил,
Ҳузур, ҳаловатингни бил,
Четдан туриб ҳолимга кул,

¹ Қурсоқ — қорин.

Ҳар ҳолда мойлик луқма ил,
Қуйруқ бурашига устасан,
Давлат учун шоистасан,
Мағзи бузулган пистасан,
Қил билганингни айби йўқ,
Қим муҳтарамдир? — Қорни тўқ! — бироқ:
— Олис кетолмас отса ўқ!
Қайтмайди йўлдан урма дўқ,
Ҳар ерда қилгай кўзни лўқ!
Лекин сен одам бўласан,
Охир бир кун ўйла, нима бўласан?
— Албатта ўртоғим!
— Буниси-чи?
— Бир бедаводир хўжамиз,
Хумса чиқибдир жўжамиз,
Билмас ишидан дарс берар,
Ёвгон пишибдир гўжамиз;
Энсанг қотар, кўнглинг кетар,
Қуз ҳам кечиб, қиш ҳам ўтар,
Бир кун келиб кўклам етар,
Райҳон униб ажриқ битар!
Буниси ўзимга:
— Қўй ҳасратинг мақсад нима,
Беҳуда сўзларни дема!
Шуҳрат талаб, иззат талаб,
Бўлсанг агар ушбуни қил, ақлингга кел:
— Ҳой, десалар икки букил,
Мисли тариқ ерга тўкил,
Иззатни кўр — ҳурматни кўр,
Шуҳратни кўр — давлатни кўр! — йўқса:
— Келса қилич бўйнингни тут,
Ичгил заҳар-заққумни ют,
Қирқлик² билан қайгинг унут!

Мошхўрдачи Шилгай
«Муштурм» — 1926 йил, 28-сон, 8 март

² Қирқлик — арақ.

ШУ ЯҚИНДАҒИ БИР МУСОҲАБАДАН

Ҳангама

Мусаннифдан¹ нонуштага бир икки оғиз узрнамо эзмалик:

Тошдек қотиб ухлаған эканман. Кўзимни очиб теварагимга қараган эдим — манзил узоқ, роҳила² оз. Ортимга боқсам, юқори бир ўринда бобойларнинг «Озиқлик от ҳоримас» деган сўзлари. Яйланиб учмоққа — чайланиб учмоққа³ қанот-қуйруқ керак. Билдимки, бу ҳолим билан бу кунми, эртами Боқи акамнинг мойжувозиға ҳам ярамайман, яъни қош қўяман, деб Эшимқулни моховға ошна қилсам-да, ажаб эмас. Шу мулоҳазаларда уч-тўрт кун яхшиларнинг сўзини ҳам эшитайин, дедим. Ёмоннинг яхшиси бўлиб юргандан яхшининг ёмони ҳам бўлиб кўрайин, дедим. Ҳам сиз ўқуғучидан беш-ўн кунга узоқлашиб туришни бўйнимга олиб диёри бакрдан⁴ қўзғалдим.

Уч-тўрт кунлик бўш вақтимнинг бошим оғримаған кезларини гоҳ Тошпўлад ака билан ва гоҳи Калвак тоға билан мусоҳабага⁵ бағишладимки, кулмасдан ва сўкмасдан ўқуб турмоғингиз айни самимулқалб маржудир.^{6,7}

Жулқунбой

¹ Мусанниф — ёзувчи.

² Роҳила — от-улов.

³ Яйланмоқ — қанот қоқмоқ маъносиға келади. Болалар арғимчоқ (ҳалинчак) учканда: «Яйланиб учдим, чайланиб учдим, арғамчиларға бойланиб учдим», деб ашула қиладириллар. Чайланмоқ — чоққаланмоқ деган маънода (Муал.).

⁴ Диёри бакр — қўл тегизилмаған, бузилмаған мамлакат. Айтиб ўтганимиздек, Қодирий малака учун Москвага борган эди. Тошпўлад ака, Калвак тоғанинг баъзи ҳикоялари ўша ердан йўллаб турилган эди. Бу ерда муаллиф ўқиш туфайли юртдан бироз узоқлашиб турганини эслатиб ўтпти.

⁵ Мусоҳаба — суҳбат.

^{6,7} Чин қалбдан умид қиламан. Тошпўлад аканинг сўзини яхлит ёзганимиз учун наҳвий ва бошқа хатолар кўб, кечирсинлар (Муал.).

ТОШПЎЛАД ТАЖАНГ НИМА ДЕЙДИ

Чапанлар ҳаётидан

Ман шу замоннинг ҳезалакларига сира тушунолмадим-да. Буларнингнинг на мансабига ман қойил, на ҳукуматига! Шу икир-чирларингни, шу шопу-шалоп таққанларингни писанд қилсам Жамшиднинг арвойи...

Бу нима ўзи? Худой ҳақиқи тушунсам... бунисасими?¹ Муртимни кўтариб турай, ўтуб кетсун!.. Эски жўвасидан яғрин ташлаб ўтар эдим, избошқасига тескари ўлтуруб, телпакчасини чаккачасига кўймача қилуб бир ҳезалак ўта қолди-ку. Ўз кўнглида олипта шекиллик. Вой, дедим, вой, сани ўша олипта қилуб туққанни... дедим. Олипталикка... қилдингми, дедим. Ишингдан қолмай, ўша олуб берган шаҳарингни попкачангга солуб берай!..

Хабаринг йўқ ҳали, Маҳкам полвон, кеча исполқўмидаги ҳезимкашларнинг «канасиртига» боруб қолубман... Санга ёлғон Худога чин, нуқул ҳез, нуқул толмача... Вой ўлай-кутилай дебман... Битта ҳезалак, олиптасумол ўзи, битта отинчаға осилган бўладир... Вой шўрим курсун, дедим. Кошки эпласанг, ўзи борми? — дийман...

Ҳезларингга йигит товши ҳам ёқмайди... Тисс³, дейди. Сўраймиз⁴, дейди. Сан айтчи, Маҳкам! Тисс, дегани нима бу ҳезларингнинг... Одам боласидан қўрқсам ҳар нарса дегин, Маҳкам! Пинагимни бузмай, тараламни тортуб, ашуламни айтиб ўлтурабердим... Бизда пул йўқми? Биз, нима бериб «канасиртига» кирдик, пулми — хазонми?⁵ Айт-чи ўзинг?!

Ҳой, қизилбош!⁶ Чойингни катоб қил ҳозир!

Бу иши бузуқларинг нима дейди, а? Анав кун битта тўққуз қайтқани маъракага чиқуб, Худо йўқ дер эмиш-а? Бу нима дегани бу ўрусдан бўлганингни? Шарийти Мустафо кўш қўллаб урмасмикинлар? Уламоларинг ҳам сувга урипти ўша куни... Пирингнинг арвойи, ўша маъракада ман бўлмапман-да! Бўлмаса-чи, наҳ калласини шартта олуб, ичагини салла қилар эдим, тўққуз қайтқанингни...

Худой ҳақиқи, замонангга тушунсам, шу муслмонларингдан ҳам кўнглум қайтуб қолди!

¹ Буниса — милитсия демакчи (Муал.). ² Канасирт — концерт. ³ Тисс — жим. ⁴ Сўраймиз — яна бўлсин, бис. ⁵ 1924 йилда пул ўзгариб, қадрсизланган эди, шунга ишора қилиняпти. ⁶ Тошпўлад тажанг томонидан чойхоначиға берилган исм (Муал.).

Ҳой, қизилбош! Битта тайбасни⁷ ясаб ташла, пирингнинг арвойи!
Галавам айнади... жаво!⁸

*Жаво-жавоси билан,
Чилим садоси билан!
Амма холаси билан,
Жиян тоғаси билан!..*

Ҳой Маҳкам, бу кун тосни⁹ қаерға қурамыз, а?..

*Оқизмадим, томизмадим Жулқунбой
«Муштум» — 1924 йил, 23-сон, 5 март*

* * *

Шу замонангнинг ишларига тушунсам, Худойға сол! Бу нима ўзи? Афанди мактабими? Буни ким чиқар-ди, а? Анав куни хўрозимни қувлаб кириб қолибман, бир уй жужуқ, салом йўқ-алик йўқ... Ҳаммаси ҳам кўрқоқ! Бобоғим нима деган гап, ахир! Қут-қут-қут! — деб болаларнинг олдидан ўтса ҳаммаси ҳам қочуб бир бурчакка тўпланибдир! Вой, дедим, вой, юракларингдан аканг, дедим. Ҳой Маҳкам! Шу афанди мактабида ўқуған болаларингни юрагида ўғути бор йигит бўлади, деб ўйлайсанми? Шу ойимтилларинг ҳезалак бўлиб чиқмаса итнинг олдига боғла, мани!

Ит эмган Ҳайдарингнинг² гапини эшитдингми, ҳали? Ҳа, дейди, шу афанди мактабида ўқуб чиққан болалар, дейди, айрапланига тушуб учар эмиш, дейди. Шу айраплани нима ўзи, а? Тушунасанми, ўзинг? Ану бирда учурған олабайроқ варрагимни кўрган эдинг, а?! Худое тавба, тўртга кучук болани боғлаб учурибман думига! Анганг қилади, қийқуриқ... Бу нима ўзи, бу лаш-лушларингни писанд қилсам пирингни арвойи! Шошма-шошма қасамхўр, Маҳкам! Қаёққа, қовоққами? Мани ҳам беш пақир-тўрт пақир³ қарздор қилсанг-чи, ит эмган! Обираҳматидан⁴ ичуб қолайлиқ биз ҳам.... Худой ҳаққи ҳуқуматингга қойил бўлсам. Бу нима ўзи, қовоқхонами, тиллахонами, а? Фуқараси оқча қоқиб ичсунми? Шу вақтда: — ким чин пошшо эди? — десанг, пирингнинг арвойига «Некалай» пошшом, дей-

⁷ Тайбас — чилимга солиб чакнишга тайёрланган наша. ⁸ Жаво — нашага кел, деган сўз. Бангилар ўз истилохи (Муал.). ⁹ Тос қуриш — чордона қуриб ўтириш.

¹ Ўғут — ғайрат, кўр, ўт. ² Ҳайдар афанди — турк асирларидан бўлиб, ҳозирги «Аброр Хидоятлов театри»нинг қаршисидаги собиқ «Намуна» мактабининг мудирини бўлган, гимнастикадан дарс берган. ³ Пақир — икки тийинлик чақа. ⁴ Оби раҳмат — арақ. ⁵ Тиллахона — ҳожатхона.

ман. Қора кўзингни айт, дўндиқникини ўйла! Қизил эшигингда⁶ шакардак пиваси олти пақир, қизил винаси тўққуз пақир, оппоқ арағи уч оқта⁷! Қойилман, Некалай пошшом!..

*Истаканинг непочўм лублу Ма-мажжону,
Истаканга тўлдириб сол! Лублу уважай!*

Фиръавнингники ҳам жонга тегди⁹. Кўрчи, шу беданамни, кеча тўрқовоқдан олдим! Битга-яримтага ишқаб бер¹⁰, пирингнинг арвойи қочиқ бўлса... Салим каваринг нима қиламан, дейди, а? Ютигимни сўрасам тескари қарайди; нима, мани ҳам гўзимат қилмоқчими¹¹? Айт, яхшилиқча берсун! Чапақайим келганда¹² наҳ тўнғузнинг боласидек савайман... Худой ҳаққи шу кеча-кундузда пулсизлигим ошди!

«Муштум» — 1924 йил, 25-сон, 7-бет, 8 апрел

* * *

Шу кеча-кундузда куфрлигим жудаям ошди-да... Бу белбоқсизларинг нима қилмоқчи ахир? Тушунсам, пирингнинг арвойи!

Кеча маҳаллага борган эдим, Маҳкам полвон. Битгаси келиб, сизни камасия чақиради, дейди. Бордим. Камасияси қўлимга бир носвой қоғозини бериб: — Сизга етти ярим сўлкавой налўговой келипти, дейди. Феълим айнаб кетди: — Ким айтипти, дедим. Ҳукумат, — дейди. — Ҳукуматинг ким ўзи, дедим. Олиггалик қилмай етти ярим сўлкавойни бераверинг, дейди. Вой, — дедим, вой, вой сани ўша олиггалигингга пес қилай¹ дедим. Кекирдагингни чўзма-ей, тумшугингга ел тушкур, дедим. Бир нарса қилиб кетинг буни полвон, дейди.

Етти ярим сўлкавойни жой ростонда² оласан, деб жўнаб кетдим. Айтчи Маҳкам, шу налўговойни ўзи бор гапми, ёки камасияга чойчақа керакмикин, а?

⁶ Қизил эшик — пивахона. ⁷ Та. — танга (Муал.). ⁸ Туркистонга гостролга келган рус циркчиси Липатов қизи Марямхон Қўқоннинг Қайнарбулоғида сайр қилиб юриб шоир Муқимийнинг дўсти, ҳофиз Муҳаммаджон Макайнинг даврадаги кўшиғини эшитади, унга ўз томошасига таклиф этиб хат узатади. Муҳаммаджон дўстлари билан томошага боради. Марямхон саҳнада туриб:

*Люблю, люблю Мамажан, люблю Мамажан,
Зачем нужен мне другой, люблю Мамажан...*

деб кўшиқ куйлайди. Ҳайратли бу кўшиқ Туркистон ёшлари орасида тезда тарқалади. ⁹ 321-бетдаги изоҳга қаранг. ¹⁰ Ишқаб бер — сотиб бер. ¹¹ Гўзимат қилмоқчимми — газетага ёзмоқчимми. ¹² Чапақайим келганда — зўр жаҳлим келганда.

¹ Пес қилмоқ — сиймоқ. ² Жой ростон — растан — турмоқ, ҳамма ўрнидан кўпадиган, турадиган кун, маҳшар куни.

Тузук, Маҳкам! Нима, ман пул қоқяпманми?

Чой чақасини ундан-мундан қилуб, тараласини тортиб юрган Тошпўладинг етти ярим сўлкавойни тағин қайси гўсхўрдан³ олсин, а? Бобоғимни⁴ сотиб берайми? Ёки сайратмамними?⁵ Этигим бўлса-ку, ўн беш кундан бери гаравда, чопонни бўлса ўткан кун ўзингни олдингда уч сўлкавойга сотдим. Худой ҳаққи, галавам айнади... Нима, бермасам мани остирармиди, шу хезларинг?! Саттор⁶ бир тийин берсам.

Ҳой, қизилбош! Чилимингни берасанми, йўқми, ит эмган?

Қара-қара, Маҳкам! Дўндуқ экан-ку, анавинг! Суяги борми, а? — Бир пиёла чойимиз бор, ҳов! Итдан туққанинг қарамади-ку. Ҳай, ким, Салим каварнинг боласи эмасми, тўлишилти ўзиям. Сартарош Ҳожи кўриб қолса ўлди, дегин!

Бодом қовоқ-юпқа томоқ, додимга етсанг-чи...

Ҳой-ҳой!

«Муштум» — 1924 йил, 3 (28)-сон, 31 май

БЎЗАХОНАДА

Тунов кун кайфимиз бир оз ширалангандан сўнг, Тошпўлад тоға косани узатиб айтар эдики:

— Иччи, шуни ич! Замонангни шундан бошқа нимаси қолди, ахир?.. Қорнинг ёрилса ҳам ич, ука!

— Маним олдимда унга-бунга тил тегиздинг, деб таъбинг олинмасин, ука! Агар сўзимнинг тариқча гидирини топсанг, Худойға сол! — Ич ука, ич. Шу замонангга тушинсам пирингни арвойи. Ман на фуқарангга қойил ва на ҳукуматингга, Худой ҳаққи миям қотди! — бу нима, ўзи, лўттими¹, майнавозлиқми?

«Бир одил пошшо бўлса,

Ҳар ким суйганин олса...»

— Машойихинг нимага айткан ахир бу ғазални?— Ёнингда бир миринг бўлмағандан кейин, ишлашка ишинг— ётишка касалинг бўлмағандан кейин суйғанинг у ёққа турсин, жониворнинг талисига² ҳам қўлинг етса саттор! Нима, қассобчилингдан қолма дейсанми, томингни тешавер дейсанми? Шу топгача-ку хомчўт қилиб кўрсанг, ўн бир калимагўйнинг бошини олибман, иккита ўрусвой-

³ Гўсхўр — лақма, гўл. ⁴ Бир навъ урушқоқ катта хўрозга «бобоғ» дейдилар (Муал.). ⁵ Сайратма — бедана (Муал.). ⁶ Саттор — қиморбозларча қасам калимаси (Муал.).

¹ Лўтти — найранг. ² Тали — ёрғоқ (Муал.) — талиғ, ҳайвоннинг суяксиз эти.

ингни саранжом қилибман; армани билан пирсиёнингдан³ ҳазрати Баҳоваддин⁴ бўлибдир. Тузук, касби кор қилиб манак-манак беби-лискасини, ҳам топдим. Топдим-топишка эши бузуғингни; пичоғимнинг қонини ювмасдан туриб ёнимда тўртта ўзимга ўхшаган дабба... Биттаси — «Қорним оч, беш оқта бер», дейди. Биттаси — «Галавам айнади, битта араққа узатуб тур», дейди. Нима қилай, ёнимда бўлатуриб хумсалик қилайми, одамгарчилик қўймайди, ахир. Ма, дейман— ма, дейман, бўйнини экканни оғзиға пул билан ураман. Чойхонада битта кўкчойни шопириб ўлтурсам бир кампир: болам оч,— дейди, — қизим касал, эрим ўлган, — дейди. Йиғи-сиғи, Худой ҳақи юрагинг ачийди. Ўзинг одам фарзандимисан! Нариги бурчакда муртини қанжиқ думи қилиб бураб ўлтурган силлиқ тўн хумсанг бўлса, — Худой берсин, — дейди... Бери кел, она дейман, ма, дейман, обор, дейман, дуо қил она, дейман... Шундоғ қилиб бир ҳафтани жўнатиб, мандан ҳисобингни олсанг, ўзимдан бошқа ҳеч ким йўқ! — Ҳа-ҳа-ҳа, тавба... Хайри-худойингга қойилман Тошпўлад!

— Санга ёлгон, Худоға чин, Жулқин читр!⁸ Етти марта турмасига кириб чиқдим. Овахтисида ёта-ёта ёнбош лар тешилиб кетди, ука! Муни қара-муни: шу чандиқларингни ҳаммаси турмачасиники! Вой

³ Пирсиён — инглизча персиан (форслар, эронлар) ўзбек тилида бузилиб пирсиён дейилади. ⁴ Сўфи Оллоёрнинг «Саботул — ожизин» асарига илоҳиётчи олим Тожиддин Ёлчуғилнинг «Рисолаи Азиза» деб ёзган шарҳ китобида айтилишича, ҳожа Баҳовуддин кимхоб тикиб, тириклик қилар экан. Ҳожа бир кун телпак тикиб ҳар нина санчганида «Ла илаҳа иллаллоҳу Муҳаммадур расулulloҳ» деб етмиш мартаба айтар экан. Телпакни етти йилда тикиб битириб, кимки бу телпакни сотиб олса, баҳоси етти жаннатдир, дебти. Бир кун Аллоҳ таоло бир фариштани зангги суратига киргизиб: «Бориб Баҳовуддиннинг телпагини сотиб ол», дебти. Фаришта бориб нархини сўраб Ҳақ ҳузурига қайтибти, ҳожанинг сўраган баҳосини айтибти. Аллоҳ таоло: «Бориб олти жаннатга сотиб ол, зеро, мен ҳожанинг тилагини биламан», дебди. Фаришта бориб савдолашиб, охири ҳожа олти жаннатга телпакни сотибди. Аллоҳ таолонинг унинг тилагини билгани шу эканки, «Олмоқчи бўлган бу олти жаннат унинг ўз мулки, қачонки қилмаст кунни бўлса олти дўзахга Муҳаммад умматини киргизмай, ўз мулки бўлган олти жаннатга раво кўрур». Аллоҳ таоло ҳожанинг бу ишидан мамнун бўлиб, лекин қаҳримдан омонда қолмасинлар деб, еттинчи жаннатни бермаган экан.

Ҳазрати Баҳовуддин етти рақамини табаррук деб билган экан. Шундан бўлса керак Баҳовуддин йўлига тангадан ёки нондан еттига ҳадя қилиб келинади. Бозорда ҳозир ҳам «Нархини Баҳовуддин пиримга топширдим», «Пирим пиширади», «Пирим айтқанлари бўлади» деб савдолашадилар. «Кўйининг нархи қанча бўлди?» деб сўрасалар, «Баҳовуддин бўлди» деб жавоб қиладилар, яъни бу жавоб шоронгга қараб нархи 7 сўм, ёки 70 сўм, ёки 700 сўм бўлганлигини билдиради. Бу ерда Тошпўлат калимагўйининг сони еттига бўлди, демоқчи.

⁵ Манак — сопол кўвача (Муал.). ⁶ Бебилиска — машаққатсиз, меҳнатсиз. ⁷ Хумса — хунаса, ярамас. ⁸ Читр — тиканаклик бир хил қовушмаган ўт (Муал.). ⁹ Чандиқ — жароҳат ўрни (Муал.).

адолатчангга айтай, Некалай! Нима қил дейсан энди? Худой ҳаққи, беварака ўғирлиғинг ҳам жонга тегди; қиморингга ҳам ганак ¹⁰ йўқ. Нима, энди ота касбингни қил, дейсанми, бўзингни тўқи, дейсанми? Вой ўша сўзингни тузидан акаси Жулқинчаси! Ўрусвойингни читини қара — серсуннайини ¹¹ қара; олмагул читчаси турганда бўз мартингни ким кийсин? Пирингни арвойи, галавам айнади...

— Бодроғи нима ўзи айт-чи, манга. Жоҳорининг бодроғими ¹² ё рўста ¹³ бодроқми-а? Анув Матиқулни танийсан-ку, жанобинг! Ана шу хумсанг ҳам бўзчиликдан синигги, пирингни арвойи. Тунов куни кўрибман: ҳа, ҳорма Матиқул, моккишгни отиб турибсанми, хумса! — дейман. Бозорни мазаси кетти, Тошпўлад: бўзчилиғинг ҳам қия бўлди ука, — деди. Энди бодроққа кўшилиб кетмакчимаң, — дейди. — Бодроғи нима у, а? Сабитисканг ¹⁴ ҳам тоза ҳижжани ¹⁵ кўпайтириб юборди-ку, хумса.

— Ҳали деҳқон бўламан дейди, дегин, пошшоликдан ер оламан, дейди, дегин. Ростини айтайми, Матиқулинга пошшолиғинг ер берса паққос куйди, Худой ҳаққи куйди. Матиқулинг жоҳори экса азбаройи Худо итқовун унади. Ман санга айтсам, деҳқончилиғи учун самарска мужукка сира тўғри келадигани бўлмайди. Бодроққа ер берадирган пошшолиғингни ҳам эسخонаси бутундир-ку. Ит эмганларинг ҳам тоза тўлиб боради-да. ¹⁶

— Ичсанг-чи, ич, шу-чи: пошшоликка хизмат қилиб юрган бесоқолларинг ¹⁷ ҳам тоза чарвилапти-да. Билсанг тунов кун чиройлик пивасига кириб эдим; ўша лапка ¹⁸ кўтарган хумсаларингдан тўрттаси... усталчанинг теги оқ бутилкага тўлипти, ишонсанг ҳар бир чақирғанда бир жужнасини ¹⁹ заказнай қилади — мушкилларинг. Ваҳмам кепти. Ман иккитасини ичиб чиқдим.

¹⁰ Ганак — тикиб қимор ўйнайтурган оқча ёки бошқа нарса. (Муал.). ¹¹ Серсунний — шерстенной (Муал.). ¹² Бодроқ — батрак (муал.). ¹³ Русто — қишлоқ. ¹⁴ Сабитиска — Совет ҳукумати. ¹⁵ Ҳижжа — янги тўқилган сўз демакчи (Муал.) термин. ¹⁶ 1925 йилдан совет ҳукумати Матиқул сингари хусусий мулк эгалари бўлган касиб-хунармандларга катта-катта солиқлар солиб, уларнинг касбини синдирди. Ва улар батраклик қилишга мажбур бўлиб, давлатдан ер олиб, деҳқончилик тилини билмай бу касбда ҳам «куйдилар», ишсизлик кўпайди... яъни маълум даражада саноат ва қишлоқ хўжалиғига зарар етказилди. 1921-1922 йилларда Туркистонда ўтказилган «Ер-сув ислоҳоти» баҳонаси билан маҳаллий ер эгаларининг мусодара қилинган унумдор ерларидан катта қисми «Самарский мужиклар»га ҳам бўлиб берилиб маҳаллий халқнинг миллий манфаатлари топталган эди. Муаллиф шулардан киноя қияпти.

¹⁷ Бесоқол — илгари бесоқоллар эгасига хизмат қилиб, ҳадялар олиб юрганлар, бу ерда ёшлар, комсомоллар назарда тутиляпти. ¹⁸ Лапка — папка. ¹⁹ Жужна — дюжина.

— Ҳоким ит эмганинг ҳам сабитискага хизмат қилиб тоза ҳам бойипти-да!²⁰ Хумсангни солмача қилган иморатчасини кўрдингми? Ёпқан томчасини кўриб, вой, исириқ осипча дейман, вой, ўша Худога ёққан бир қилигингни хиналай, дейман. Ўзига оёғим тегиб кетса азбаройи Худо оёғимни уч қайта ювиб ташлайман. Худой ҳаққи бетаҳорат қилади, ит эмганинг ўзи партиянай экан-а, хумса.

— Анув, Хошим ҳезалакни танийсанми. Ана ўша лапка кўтарган саки бедуминг²¹ ҳам тўртта гўдаги билан хотунини кўйипти, ит эмган, энди бир татарскасига ўйланар эмиш— ҳезалак! Хумсангни кўйган хотуни тегармикин, манга? Нима, жувон бўлса ҳам бир ўйла-ниб кўймайми, ўладирган дунёнда! Шу замонангда ўйланмаган ҳам дуруст, ука, дард устига чипқонинг нимаси-а?

Калвак тоғанг ҳам очлиқдан ит ғажиган ошиқдек бўлипти-да, шу кунда; саллангни сот, тасбиҳингни кўзмунчоқ қилиб атторлиқдан дўкон оч, дейдирган битта мард йўқ, пирингни арвойи. Тунов куни кўриб, Худо ҳаққи, раҳмим келди!

— Иччи шуни, ич! Ундан кейин узатчи бўзангни мирисини.²² Ёнимда тўққуз пулим бўлса Худойга сол!..

Албатта, Тошпўлад акамнинг сўзида бирмунча гийри адабий гаплар бор. Таассуфки, истинографияга олишда буларни чиқариб ташлаш мумкин бўлмади. Ўқуғичиларимиздан афу сўралур.

Ж

«Қизил Ўзбекистон» — 1925 йил, 23 июн, 157-сон, 3-бет

ЙЎЛДА

Шошма, Жўлқин ука, шошма. Қаяққа йўрғалайсан, бозоргами? Чилимни бир сўриб олай-чи, хумсани, ундан кейин биз ҳам санга ҳамро. Тўхта, ука.

Калвак тоғанг нима депти ҳали, ўқучи манави гўзиматингни!¹ Гўзиматингни ўқийдурган айнагимни кўрпачанинг тегида унутиб-³ман, тавба. Санга ёлғон, худога чин, ука: етти дон² Ҳафтакни

²⁰ Бу киши Ҳоким сутчи номи билан таниқли бўлиб, НКВД ташкилотида фаол хизмат қилганлардан, Тошкентда Арпапоя маҳаллалик. ²¹ Сакибедум — калта дум ит, 1920 йилларда кийимни калта кийиш расм бўла бошлаганда хунук кўриниб калта дум дейишган. ²² Мири — беш тийинлик чақа.

¹ Гўзимат — газета (Муал.). ² Етти дон — «Чаҳор китоб» тўртта китобдан иборат бўлиб, иккинчи китоб «Бидон, асъада каллоҳу фид-дорайн... (Онглагилки, Алюҳ сени икки дунёда ҳам бахтли қилсин...)» деб бошланади. Тошпўлат «еттидон» сўзини ана шу «бидон» сўзига ўхшатапти. ³ Ҳафтак — Ҳафтияк (Муал.). Қуръоннинг қисқароқ сураларидан тўпланган еттидан бир бўлаг.

кушод⁴ эзиб ички қилдим,⁵ Чол китобинг⁶ билан Сўфоқиёрингдан⁷ тўрттаси нуқул варваракка дардарак бўлипти; кампир бўлса пайшанба нонни сира аямас эди — раҳматлик. Шунча борди-келди билан алиф хумсанг ичимга калтак бўлиб кирган бўлса пирингга сол!

Саноул ахликул гоббову аббок

*Яратти қатратингдин кавсари пок...*⁸

Шундан бошқа эсимда қолган бўлса домла поччангни Имоми Аъзам урсин. Вой, ўша жазазалик пайшанби нон еган тишингни қоқиб олай сани... қани, ўқучи!

Ҳо-ҳо-ҳо — тавба, ҳали камтарингни куфрга чиқаришти, дегинчи. Вой, ўша санга мандат қилиб берганингни ўмарай! Тантимисан ўзинг, танти бўлсанг торт-чи, имонимни — кушод етти пут келмаса, азза ва жаллага¹⁰ сол. Ман санга айтайми, шу шаппатилмишиндан тожикни чиқариб¹¹, кишини куфр қиладирган миллаларингдан¹² беш пайса имон топсанг итингни олдиға боғла мани. Вой ўша қози дасторларингни¹³ йиғиштириб липпамга¹⁴ қистирай!

Бўлди, ўкума — тоғаннинг чиқарган гўзиматини, азбаройи худо миждов гапка куфрлигим ошади. Йигит бўлсанг мандан икки калима дoston эшит — эшитасанми... Қиссаи кўтоҳ¹⁵ шуки, жанобинг айткандек қилиб, тунов кун мардикор бозориға тушкан эдим — қулинг,

⁴ Кушод — ростдан, ҳақиқатан. ⁵ Эзиб ички — сув ёки чойга чайқаб эзиб ичса гўё даво бўладиган дуо қоғози. ⁶ «Чаҳор китоб» (Муал.). — «Номи ҳақ», «Бидон», «Қоланнаби» ва «Ҳамди беҳад» деган форсча китобчалардан иборат бўлган мактаб дарсликларидан бири. Бу китобни Мавлоно Шарафиддин Бухорий Фаридулдин Атторнинг (1148-1219) асарларидан тузган. Унда Аллоҳга ҳамду сано, ислом рукнлари, қисман тасаввуф ва фикҳга оид мавзуларда сўз юритилади. (Изоҳ С. Айний асарларининг 5-жилдидан олинди). ⁷ Сўфи Оллоёр (Муал.). ⁸ Сўфидан:

«Саноул холиқу габроу афлок,

Яратти қатраидин гавҳари пок...»

илаҳ (Муал.). (Коинотни яратганга ҳамду санолар бўлсинки инсондек азиз бир жонзотни бир қатрадан яратди... ва бошқалар.)⁹ Имоми Аъзам — (тахаллуси, мелодий 699-767) исми Абу Ханифа Нўъмон бинни Собит. Исломдаги ҳанафия мазҳабининг асосчиси. Сунний мазҳабдагилар Имоми Аъзамни пир тутадилар.¹⁰ Азза ва жалла — азиз ва улуғ (Худонинг сифати).

¹¹ Шаппатилмишиндан тожикни чиқариб — шапалоқлаш; маълумки эски мактаб таълим-тарбиясида уриш, жазолаш жорий этилган, бу ерда ёзувчи эски мактабнинг калтагини еб, форсий дарсликларни қуруқ ёдлаб, ҳарфхўр, чаласавод бўлиб чиқётган ўзбек боласидан ва муаллимидан киноя қилипти. ¹² Милла — мулла (Муал.). ¹³ Дастор — салла. ¹⁴ Липпа — иштонбоғ тевараги (Муал.). ¹⁵ Қиссаи кўтоҳ — гапнинг калтаси.

қарасанг кетман кўтарган хумсаларинг арофат.¹⁶ Қулинг ҳам қаторға кириб ўлтурдим. Ҳайтовур мардикор бозорингни ижарага олган хумса йўқ экан.¹⁷ Санга ёлғон, худоға чин, ука, одамзоднинг юзтаси тўққуз пул: ўзваги, тожиги, маччоси қозоғи, қалмоғи... борчи, етмиш икки жамарғасидан¹⁸ ҳам топасан. Боҳо олтига, одам оладирған хумсанг бўлса анқо. Феълим айнади, вой камбағалчиликни чиқарғанни, дедим. Кетманни тегимга қўйиб ўлтурдим. Ёнимда бир безгак, рангини қарасанг сариқ сумалак; бунинг устига эҳи-эҳи қилиб йўталиб ҳам қўяди. Ҳа дедим, касалингни мардикор бозорида тортасанми, ака, дедим. Ёки бу ерни пошшоликни касалхонаси, деб ўйладингни, дедим. Эй ука, деди, йўқчилиги курсин, жўжавирдек жонман, деди. Ўзи деҳқон фарзанди экан, бобойи деҳқон тоза қўллаптилар, камбағални! Азбаройи худо, таъбим тирриқ бўлди. Борди-келдимни ҳисоблаб қараган эдим, чўлоқ кетмандан бошқа ҳеч гапим йўқ, рангирўйига қарасам жуда увол, Сан кет, ака, — дедим. Ана шу бу кун қанчаки ишласам саники бўлсин, касалингни уйингда торт, — дедим. Безгак хумсанг марҳаматимга сира ишонса-чи. Индамадим. Қаҳрим билан мардикор бозоринг бўйича яғрин бериб гурс-гурс одим ташлаб бир-икки ўтиб солдим. Ақли кўзида бўлган бир хумса совлатимга пўрт учди. Ҳа, дедим, ўн бир кунлик ишингни бир кунда бажариб берайми, ака, — дедим. Етти оқ тага гаплашдик. Безгагингни ҳам шу боҳога сўзлашиб, ёниға келдик. Апти-башарани кўриш биланоқ хўжайиннинг кайфи учди. Ҳа, дедим бу хўроз-ку ака, дедим. Бунингни ранги ўзи туғма, ўнта наррашерингни¹⁹ ишини қилмаса ҳалол тузингга сол, — дедим. Бўлмади, хумсанг жудаям пих ёрған туллак экан. Аранг отанг яхши, онанг яхши билан бир сўлкавоёйга баҳаял итарибман. Бордиқ, ҳайтовур хўжайин жониворинг бизни ишка солиб, ўзи бозорға жўнаб солди, касофатингни салқинга чўзилтириб, ўзим кушод кетманнинг оловини чиқардим. Хумса асргача егулугини еб, ёткан ерида валдираб ётди. Кечқурун баминадор ўн икки оқ тани олиб ўн бирини безгакка узатдим, бир оқ тани ўзим нашамга олиб қолдим, хумсанг ҳали ҳам марҳаматимга ишонса-чи, нуқул «ортиқ бердингиз» дейди-я. вой сани эгам чақирсин, дийман.

¹⁶ Арофат — ҳаж қилгани борганлар Макканинг шарқидаги тоғ тепаликлари — Арафотга чиқиб, ҳаж расмларидан бири — икки ракат намоз ўқийдилар. Тошпўлад мардикор бозорини шундай гавжум, муқаллас жойга ўхшатиб, киноя қиляпти. ¹⁷ 1920 йилларда ҳатто мардикор бозори ҳам ижарага берилиб, ижарачи бойлар мардикорга солиқ солиб давлат солиғини тўлаганлар, шундай ўзлари ҳам даромад қилганлар. ¹⁸ Жамоа (Муал.). ¹⁹ Наррашер — эркак шер, бу ерда мард маъноснда.

Кеча кетманни ҳам олти яримтага сотиб юбордим. Нима, очингдан ўл, дейсанми. Ахир уч кунгача киши иш тополмаса нимани ейди?

Ана шу бир извошка бўлиб ўткан кажава қоринни танийсанми, жанобинг? — Баракалла. Ана шу чўлоғинг ким ўзи, айтчи манга? Нечта мачит солди, мадрасадан нечта, а? Ёки топкан-тутканини қорнига йиғиб борадими... Вой сани ўша қорнингга шибба қўйиб юборай. Ман санга айтсам, буларингни миридан-сириси ўзимни қўлимда. Агар пошшолиғинг мани тергавскасан²⁰, деса борми, шу бойларингни энка-тенкасини чиқармасам пирингга сол, худой ҳаққи қий-қуриқ қиламан.

«Қизил Ўзбекистон» — 1925 йил, 16 июл, 174-сон

ЙЎЛДА

Кечаги сондан давоми

— Шу-чи, ука, Тошканингдаги мана, деган бойларинг бариси ҳам тирноғимнинг юзида: Бувадахон тўранг, Азимбой кўмиринг, Соиб махсиминг, Азим шайтонинг, Мирхолиқ қийшиғинг, Матишукуринг, Юсуф хўжанг, Шоолим чўлоғинг, янги чиққан Азиз яканчинг, қўйчи — чит бозорингга кириб ҳам ўлтурмайман. Шу хумсаларинг қайси бир камбағални бошини силади. Ёки махтап-пахтап¹ солиб берганини биласанми? Вой ўша ҳаммангга ҳам липпамни қоқай, бойлар!

— Тунов кун Кўктеракка² ўтиб қолган эдим: Азиз яканчинг Лўли маҳалладаги йўл устига шийпончасини ёпмача қилган экан. Худой ҳаққи, тўрт томондан туриб томоша қилибман: ўзи бўлса пар ёстиққа Шарвон бибининг ёғ хумчасидек ағнаб ётипти. Вой, дедим, вой, ўша мерос бойваччасини хиналай, дедим. Хумса семизинг келди-кеттини фақатла оқсоқол³ билан суғорар экан. Ана шунисига ман қойил!

— Манави ўтканинг ким ўзи, бошидаги шапкасини қара, ўзи муслмон фарзандими-а?.. Ҳали юрт сўраб ётқанларинг шулар, дегин! Вой ўша оберган шаҳарингни шалварингга солиб берай. Қовоғини қара, қовоғини:⁴ ушла хода ўғриси, хумсани!

— Анав кун шу афанди хумсаларингдан биттаси, қизил тўппини⁵ чаккачага қўймача қилиб битта-битта босиб бораяпти. Қушбеги

²⁰ Тергавска — тергавчи (Муал.).

¹ Махтап — мактаб (Муал.). ² Кўктерак — Тошкентнинг шимолидаги бир мавзе. ³ Оқсоқол — спирт (Муал.). ⁴ Қовоғи — димоғи демоқчи. ⁵ Қизил тўппи — 1920 йилларда зиёлиларга қизил дўппи кийиш расм бўлган.

билан қошиқ солишса пирингга сол!⁶ Рўмолчани тумшуқчанинг те-
гига боскан. Худой ҳаққи кўчангда чанг бўлса. Гаврлигим тутти,⁷
тўхта-чи Тошпўлад, дедим. Шу афандини таъбчасини бир тирриқча
қилиб қўй-чи, ахир савоби бўлар-ку, дедим. Ишгонимни липпа уриб,
кўчанинг қоқ ўртасига тушдим. Оёғ акангни пап-пап қилиб қўйишим
бор-ку, дунёи оламингни чанг бости. Ана энди қўлингдан келса
афандингни таниб ол! Шу, кўрсанг, оёғни ночалғай ташлаб бора-
пан, худда кўрсанг орқамдан дудбўрон очибман, ука. Бирдан кўча-
да шуштаквозлиқ. Тўхта, дедим ўзимга, қайси бир хумсанг қулоғи
остида қолдйкин,⁸ дедим. Шуштак, устига шуштак; ўртада ўзим-
дан бошқа буниса⁹ йўқ. Бир вақт қарасанг, турпоғингизни ичидан
худда Гўрўғли султондек бўлиб ҳалиги афандинг чиқибо келди-ку.
Ҳа, дедим, мондаҳо¹⁰, абскачи¹¹ йўқми, дедим. Хумсангни авзойи
бузиқ:

— Кўчани чангиткан ким? — деди. Жуда ит апт. Бирдан қара-
санг, қаҳрим қирқ қадам берига келиб қолмасинми, бургитдек қанот
ёзиб устига бордим:

— Ман! — дедим.

— Нега чангитдинг!?

— Нима қилар эдинг?!

— Жур раёнга!

— Раён қарзим йўқ!

Қарасам бўлмайдирған. Шошма, дедим, бўлмаса раёнчабоп
бўлиб олай-чи бир, дедим. Яхтакни ешиб кўчага отдим, тўппини
мағлайга туширдим. Шип этиб афандингни бўйнига боғлаған пайта-
васидан тутдим. Бўлмади, айна боплайдирған пайтда одамлар йиғи-
либ қолди, аранг афандингни чангалимдан қутқаришипти, пирингни
арвойи. Вой, дедим вой; чиқ ўша чанги йўқ Андирискангга¹², — де-
дим. Бу шаҳар, дедим, мусулмон фарзандини манзили, — дедим.
Ўша жийда халга қилиб келган Қалдағочингдан¹³ ўргулай сани, —
дедим. Ҳой, айт-чи манга, шу ялпи қайтканларингни¹⁴ гарадскага
чиқиб кеткани ростми-а?

⁶ Қушбеги — хонлар саройида бош вазир ёки ҳуқуқи вазирга тенг бўлган йирик бир амалдор. Лекин бу афанди шундай кеккайипти-ки, қушбеги билан бир товоқдан овқат ейишни ҳам ўзига эп кўрмас экан.⁷ Гавр — габр, кофир, жоҳил.⁸ Қулоғи остида қолмоқ — ўлмоқ.⁹ Буниса — милитсия (Муал.).¹⁰ Мондаҳо — ҳорманг.¹¹ Абскачи — обиск қилувчи.¹² Андириска — Андрейск — янги шаҳарда руслар яшайдиган жой номи, у ерда ичкиликхона ва ҳирсхоналар кўп бўлган экан.¹³ Янги шаҳарда «Қалдирғоч» маҳалласи бўлган. Бунда бир туркум ўзбек ва рус зиёлилари яшаган.¹⁴ Ялпи қайтган — Худодан қайтган.

Хайрми: шошма-чи бўлмаса, йигирма беш пақирингдан қарз бериб тур-чи, манга. Бу кун чой ичкан бўлсам ҳалол пулингга сол! Эртага Наби қизил бошнинг самоворига бир кел-чи, пажалска!

«Қизил Ўзбекистон» — 1925 йил, 19 июль, 176-сон

* * *

— Саломалайкўм! Э бормисан, ука, ўра-пўрага тушиб кетмадингми ҳайтовур? Жуда соғиндим, мани соғинмайсанам, хумпар!

— Худойлигимни айтайми: шу афандичаларингни биттасигаям қойил эмасман, худой ҳаққи! Бу хумсаларингдан ҳам ҳасипим совиди, соч ўсдириб ақлни гаравга қўйганими? Хўб деявер, азбаройи худо янглишсам!

— Шу афандичаларингни биттаси санми? Шойи кўйнакчангни қара! Вой ўша чўнчакчасига мишигимни қоқай!.. Кулма, худой ҳаққи куфрлигимни оширасан! Сан халойиқни ҳамманг ҳам тирноғимни юзида: ¹ пошшолиғинг шойи кўйнакка, деб беш сўлкавойни узатди-ми, симинт ² Тошпўлад акангни унутасан, худой ҳаққи, унутасан!

— Кулма, дедим, кулма! Сани кулгига ўргатканни айтайми? Мошиначида ишинг бўлмаса ³ Тошпўлад бойваччадан икки оғиз гап эшит! Эшитасанми? Ўқу, манави қийиқ қоғозини, ўқучи! Хўб чайна мағзини! Вой сани ўша налўгбоши қилганни қайчилай!

— Мани-ку ҳоли паришонимни ўзинг ўбдан биласан, кечадан бери ноништа қилган бўлсам ҳазрати Жаброилга сол! ⁴ Ўткан кун Набининг самоворида ётиб эдим, камасия чақиради, деди. Бордим. Ҳе йўқ, бе йўқ, қийиқ қоғозини узатади. Ҳа, дедим, пошшолликка энди йигит керак бўптими, дедим. Кулади. Ҳа, дейди, сизга беш сўлкавой налўговой кепти, дейди. А, дедим, базозликдаги ⁵ дўконимни барҳам берган эдим-ку, дедим. Бориб ўзига арз қилинг, дейди. Худой ҳаққи куфрлигим ошди. Қийиқ қоғозини липпамга қистириб, тўппа-тўғри налўгбошисига бордим. Манга ўхшаш бўйнини эккан хумсаларинг жуда кўб экан. Ҳа, дедим, налўгбошинг қайси хумса ўзи, дедим, усталчада ўлтурган биттасига тўғрилашди. Липпамдагини олиб қўлига бердим. Муни додига ет, пажалиска, дедим. Отин-

¹ Тирноғимни юзида — қилмишинг маълум². Симинт — сию минуту: даров демақчи (Муал.)³. Илгари одамлар кийим-кечагини ўз уйда тикиб кийишган. Тикув машинаси пайдо бўлиб, тикувчига кийим тиктириб, европача кийиниб юрган бойларни, зиёлиларни халқ олипта, ҳезалак, тикувчини «ҳезимкаш» деб атаган. Тошпўлад шунга шаъма қияпти⁴. Ҳазрат Жаброил ошпаз ва новвойларнинг пиридир. Қорним тўқ бўлса, ош-нон пиширгучиларнинг пири бўлган Жаброилга ҳавола қил, демақчи (Муал.)⁵ Базоз — газламафуруш.

гиз нима?— Тошпўлад. Отангизни оти? — Эшмурод. Сўраб нима қилди, дегин: Ҳа, дейди: «Сиз Тошпўлад Эшмурод ўгли беш сўм тўлар экансиз!»

— Чақаси бўлмаса-чи, дедим.

— Нима иш қиласиз?

— Бекорчилик.

Шундан кейин монда дафтарини ⁶ очди:

— «Тошпўлад Эшмурод ўгли тегирмончи».

Худой ҳаққи кулгим қистаб, гаврлигим тутди:

— Сиз кўрган тегирмонимни тоши синиб қолган, ака! Бир йилдан бери беш чорак ун тортқан бўлсам пирингга сол! — дедим.

— Тегирмон тошингизни кафилини олган эмасмиз!

— Тошпўлад тоғанг ҳам беш сўлкавойингни кафилини олган эмас!

— Бораверинг!

— Сан ҳам баҳузур ўлтуравер, ука! — дедим.

Оғзимда носим бор эди башарасига туф, дегим келди-ку, тагин шайтонга ҳай бериб, тўппим арава ⁷ чиқа келдим. Нима, оч итингни бурнидан ип тақади, деб ўйлайсанми?

Ана шу налўтбоши хумсани танидингни? Анув бой бор-ку ахир, Эшонхўжа гупчак деган... Ана шунинг ўгли экан бу налўтбоши бўлган хумсанг... оти Неъмон ⁸ бужир!... — Тош тегирмончининг олдиға тушиб, унча-мунча шана қилиб юрар эдим. Бирар кун кўриб қолган бўлса Тошпўлад тоға тегирмончи экан, деб ўйлади-ёв, бу эшбужир! Энди худой ҳаққи тегирмонига тушмайман. Шу қийиқ қоғозини сан олиб қўй-чи, пирингни арвоийи! Сандап сўраб қолса, энди тайбасни тегирмонда қилмайди, деб айт, хумсангга!

Муаллифдан: ариза битиб беринг деб уйимга келгувчи Тошпўлад тоганинг ўртоқлари жуда кўнайиб кетди. Ҳатто уйда ўлтуруши ва ош-сувга қараш ҳам мумкин бўлмай қолди. Ва аризанаवलлимни бошқа даҳаларнинг Тошпўлад бойваччалари била кўрмасин, деган хавф ҳам тугилди. Шундан сўнг Тошпўлад тоганинг ҳалиги сўзини ёзмоққа мажбур бўлдим.

— Мундан бошқа ўзининг бой тоғасига тўққуз сўм налўк ёзиб тоғасининг гумаштаси ҳам бўлолмаган яна биравга тўқсон сўм налўк соладирған одатлари ҳам бор эмиш, бу эшбужирнинг... Ўғиллиғи тутиб кетиб дадасини налўқдан дархон қилиб қўймаган бўлса шу-ёв!

«Қизил Ўзбекистон» — 1925 йил, 23 август, 206-сон

⁶ Монда дафтар — қарздорлар дафтари. ⁷ Тўппим арава — дўппини чаккага қўйиб (қийшайтириб) кийиш. ⁸ Шана — наша (Муал.).

Азбаройи худо, куфрлигим ошти. Савобингни ҳам теги тешук чиқти. Айт-чи, манга: бапиржа турдиси¹ ким ўзи? Башарти тош-та-рози қилсам, шу хумсангни кучи неча пут келарикин?

— Азбаройи худо, шу хумсангни эшигида кушод икки ой бўйинимни эгиб «нон» деганимда, кесак ғириллайдирган бўлди. Агар сўзимни тариқча гидирини топсанг, қирқ тўрт йиллик имонимга сол! Лоақал тромбойингни ариғиға ҳам курагимни уролмадим, ука!² Ҳар ким ёлгон гапирса, ётар жойи ёлғиз, жиян!

Салим сўтагинг³ том сувоқ қилган экан, кеча ҳашарга борган эдим, худой ҳаққи, шу хумсангни ҳам косаси сира оқармай кетаяпти! Анави йил Тожи ямоқчининг қизига уйланган эди. Хотинчаси тозаям ташлаб берипти. Қарабманки, бешга гўдак! Ҳа, дедим, бу чувринди баччаларни қаёғдан йиғиб олдинг, хумса, дедим. Салим сўтагинг кулади, ҳа дейди, ҳаммаси ҳам худой берган қулбаччаларинг, Тошпўлод, дейди. Вой, дедим; вой ўша ўйламай иш қилган одам фарзандига, дедим. Битта арпа саватинг борми, Салим, дедим. Бўлса, дедим, қама ҳамма жўжаларингни, пуллаб берайин-чи ман санга, дедим. Худой ҳаққи, Салим сўтакка жудаям оғир бўпти: ёнингни кавласанг оғзини очади гўдаклари тушкир! Ўзоғи йил хумсангни иши йирик: тегида от-араваси, ёнида чойчақаси гатоп⁴ эди. Шу пул топиб ақл йўқотқан хумсаларини ни уриб ўлдирсанг ҳам арзийдир, ука! Бултир шу хумса Салиминг нима қипти дегин? Битта нахс босқан билан шерик бўлиб, амиркон экипти, фабрикоччи ўрусвойингдан беш-ўн сўлкавой пул ҳам олипти. Эсон-омон кузга етиб, қанорчасини йиртиғини ямаб турғанида, шартта нима бўпти, дегин, урипти ёнғирни-урипти ёнғирни, бир вақт қарабсанки, пахтасининг бари пўристой!

— Нима, ўрусвойингни салапўй⁵ деб ўйлайсанми? Феруза кўзига оқ оралашмаган⁶ бўлса ҳам, даррав айнагини тақмасдан иложи йўқ, хумсангни! Чўт қоқиб, чўрт-пўртини қипти-да: Салимбай, сеники бари ямониска ну карзга тугри — депти. Иннайкейин қарабсанки, Салимингни войвоёғи бола очиб, қишиминан жўжаларига от-арава-

¹ Бапиржа турди — биржа труда (Муал.).² Илгари трамвай рельсининг ариқчаси кўчанинг лойига тўлиб қолавергани учун болалар ва аёлларни ишга ёллаб уни темир куракча билан тозалаб турилган. Бу иш энг энгил ишлардан ҳисобланган.³ Сўтак — иш билмас, уҳдасиз одам (Муал.).⁴ Гатоп — тайёр (Муал.).⁵ Салапўй — слепой — кўр (Муал.).⁶ Оқ тушиш, оқ парда, глаукома.⁷ Салимбой, пахталаринг ярамас: ҳар ҳолда олган пулингта тўғри келадир, яъни қарзинг йўқ (Муал.).

ни сотиб едирипти. Энди бу йил бувайи деҳқоннинг арвойига хатми Қуръон ўқиб тинчкина ўлтурган эмиш. Кеча лой ташиб турганида манга шу ҳасратни қилди. Бу гап ҳалиги Абдиқарим⁸ ясаб ташлаган бешта жўжалардан чиқди-ёв! — Ҳа, дедим, бўлар иш бўпти, энди нашангни баҳузур чакавер, Салим, дедим. Манави жўжаларингни бўлса, дедим, худо йўлига қўявер, дедим.

— Санга ёлгон, худойга чин, ука! Айни лойни ичида кетманни ночалгай ташаб ўрдакчасига сузиб турган эдим, шу пайтда йўлакдан ўзингни хумсаларингдан биттаси кўриниб қолди-ку! Қўлида ўша ўзинг кўрган хилондони⁹, оёғида нағмалик этиги!.. Ҳа, дедим, юртингиз тинчликми хўжайин, дедим. Салом йўқ, алик йўқ, ҳорма, бор бўл ҳам қўлтиғда... Закўн бўйи, юриб олдимга келди:

— Бу уйнинг эгаси ким?

Салим сўтагингни жон-пони чиқиб кетти. Безгаги хуруш қилиб нима деганини ўзи ҳам билмай қолди.

— Сиз одамларни қаёғдан олиб келдингиз?

— Ўйидан олиб келдим.

— Нега биржадан олмадингиз?

Салим манга қаради. Ҳашарчилар ҳам томнинг лавидан мўралашиб қолдилар.

— Шу кўриб турганларинг ҳаммаси оқибат ука, — дедим.

— Оқибатинг нимасси?

— Чой-чақани ўйламасдан этигинг билан устингдаги бурма кўйнакни ешиб, маним ёнимга тушсанг ана ўшанинг оти оқибат, ука! — дедим.

— Унақа закўн сўқма! — дейди.

Худой ҳаққи авзойим бузилиб купрлигим ошти:

— Бор-бор! — дедим, — васиқанг йўқ экан¹⁰ мирзабоши, аптинга лой сачрайди, — дедим. Лойни пишитмоқчи бўлиб шаб-шуб кетманни ташлай берган эдим, ўзини четка олди. Ҳа, дедим, закўн билганинг билан китоб сўзини ўкумабсан-да, хўжайин, — дедим:

«Ҳашар ишлаб ухлаганга маҳшар кун и азоб ўлмас,

Тайбас қилиб шароб ичсанг яна санга ҳисоб ўлмас».

Китоб сўзига ҳам қулоқ солмайди, хумсанг. Дафтарини чиқариб, ҳашарчиларнинг бир-бирисини битта-битта тўй хати¹¹ қилди. Шу-

⁸ Абдиқарим — анқов, меров, ақлсиз. ⁹ Хилондон — соқол тароқ, поки, тиш кавлагич каби буюмлар солинадиган чарм сумкача. ¹⁰ Васиқаси йўқ — бетайин. ¹¹ Тўй хати — чақириқ қоғози, повестка.

минан давлатингни кўланкасида барчамиз ҳам эрталаб ўша ўзинг билган бапиржа турдисига бормоқчи бўлдиқ. Ана ука, кечаги ҳодиса шу! Ҳозир бапиржасига қараб юритаман. Худой ҳаққи, шу замонангни оқибатидан ҳам хафа бўлдим. Ёнингда беш-олти пақир-сақир пулинг бўлса узат-чи, пирингни арвойи!

«Қизил Ўзбекистон» — 1925 йил, 20 сентябр, 230-сон

* * *

Азбаройи худо, бошимни шу йўлга тикдим. Откан ошиғим қачон кўрсанг чик-да, хумса. Қиморингдан чувим² чиқа бериб, чикигачирк деб тикқан пахта¹нг ҳам ҳеч нима бўмай қолди. Нон ўрнига кесак тишлаб, ёз бўйи сув ичиб ишлаб оёғида битта чилим қовоққа эга бўлиб ўлтурибман. Ёриғ ёзинг ўтиб лоақал уч-тўрт қадоқ нашани ҳам ўмариб ололмадим, ука. Буни ҳам кўяберов, манави бўбай⁴дан қолган бир-икки таноп ер устидан ҳам хуш қиморларинг дов сўраб ўлтурипти. Уч юз олмиш уч томирим⁵ жунбушка келиб турган пайтда ҳалиги чалдеворни ҳам гардкамга⁶ бериб юборсам борми, уйдаги кампиринг ўлуксиз аззасини оча берсин!

Шу-чи, ука! Санга ўғил бола гапни айтсам, ўзимиз айни одами-зод фарзандининг ғариби эканмиз. Юртингда кимсан фалончи бўлиб шунинг орқасида энамга уйланиб, бола-чақанинг қафилини олса ҳам фақатла салласининг пашига ишониб кеккайган⁷ ўша хумсанг агар падарим бўлса ҳам тўнғиз кўпсин, азбаройи худо, чаккам тиришти! Уёғини сўрасанг, каминангга оқ сутини бериб ўсдирган энамга ҳам ишонмай қолдим. Тошпўладча туғилди, деб сўйинган энамни ҳам омбор тегига ёққан учи билан қилган чўзма-чалпаги урсин!

Қиссаи кўтоҳ шуки, «Беш-ўн кунлик наша ўмарарман-ов» деб кеча Сарикўлдаги⁸ деҳқон оғайниларнинг кўрғониға йўрткан эдим. Борсам Сарикўлинг йиғи-сиғи! Ҳа, — дедим — кўрғонларингни бўри бостими, хумсалар, дедим. Худой ҳаққи, Сарикўлингни ҳоли пари-

¹² Хумса хўжайиннинг тергашида жон бор, юқорида айтиб ўтганимиздек, агар Салим сўтак одамларни, биржа тудадан — мардикор бозсрдан олса давлатга ҳам, хўжайинга ҳам фойда келар эди.

¹ Чик — олчи — пошшо (ютуқ — бахт), товва — вазир, пукка — сўфи, чикка — ўғри (ютқизиқ — бахтсизлик). ² Чув — қиморда ютқизиш термини. ³ Хуш қимор — қиморда қўли келган одам. ⁴ Дов — қиморда ўртага тикилган пул ёки қимматли нарсаси. ⁵ Гардкам — ўртага тикилган нарсанинг ҳаммасига ўйналганда айтиладиган сўз. ⁶ Илми, мартабаси ёки бойлигининг даражасига кўра салланинг печи солинар эмиш. ⁷ Уч-учига пахта ўраб, ёглаб, азиз-авлиёларнинг арвоҳи шод бўлсин деб, пайшанба, жума оқшомлари ёқиб қўйиллаган чўп чироғ. ⁸ Сарикўл қишлоғи — Тошкентдаги Шимолий темир йўл вокзалининг жануб томонида бўлган. Ҳозир ундан Сарикўл кўчаси қолган.

шонига икки соат томоша қилибман. Ит эгасини танймайди, барисиям калла деб қовоқни елкасига тўнкарипти. Ҳангамаси нима дегин? Сарикўл мамлакати ҳазти Исойингни қаламрўйига⁹ ўтар эмиш, гарадсканинг камхез¹⁰ деган битта мушкили¹¹ н етти соат ичида Сарикўл қаламрўйдан бари Муҳаммадонинг¹² чиқиб солсин, деб печатини босиб, зимламирскаси¹³ бўлса жамики ерларнинг хомчўтини чизиб қўйибти. Ҳа, — дедим — пошшолифингни бадрағискага¹⁴ ер бериши аниқ экан-да, хумса, дедим. Майлисимага¹⁵ Сарикўлингни нуқул манга ўхшаш саркардалари¹⁶ йиғилган эди. Асавларингни гапига гапига қовишмайди. Ҳа, — дейди — пошшолифинг ўттуз газлик тўпидан отиворсаям Сарикўлдан сапсем силжиш йўқ, дейди. Пошшолиқ билан ҳазил ўйнайди-ёв бу хумсаларинг. Ҳой — дедим — ўрусвойингни сўқиб қўйган закўнини бузиш бир чилим нашани чакиб ташлаш эмас, халойиқ! — дедим. Ҳа, нима қиловиз бўлмаса, деб биттаси жекиради. Нима қилардинг, — дедим, — ерни ибонга бериб ўзларинг бўри овлайсан. Ҳалигидек ичингда подачиларинг бўлса тўнғиз боқасан! — дедим. Чувур-чувур. Гапни-гапка қовишгирса худойга сол. Насим кўкчингдан икки қадоқ наша ўмариб, Сарикўлингни худойга топширдим. Ҳайтовур, ибонларинг қўймайдиған кўринади. Энасининг маҳрига тушкан бўлса олавурсин, тўғри айтдимми, ука?

Ж

«Муштум» — 1925 йил, 23-сон, 2-бет, 20 декабр

МАЪЛУМОТ УЧУН

«Мулқдорлар қия кетди, бадроқлар ила¹ кетди!» — деб бизнинг «Бекорчилар қулуби»нинг ялан оёғ шоирлари ўз ора ҳангама тўқиншибдирлар.

Мақсадга ўтмасдан илгари ўқуғучиға «Бекорчилар қулуби» тўғри-сида, албатта, қиттағина изоҳ бериш лозим. Бекорчилар қулуби, деганимиз маҳалла ва гузарлардаги чойхоналарнинг замонавий либос кийган исмидир. Ялан оёғ шоирлар эса ўша қулубларнинг туксиз², қирриқ аъзоларидирким, эртадан-кечгача:

⁹ Ўрисларнинг маҳрига ўтади, демоқчи.¹⁰ Камхез — комхоз, коммунал хўжалик ташкилоти.¹¹ Муҳаммадон — Муҳаммад пайғамбарнинг умматлари, мусулмонлар.¹² Зимламирска — ўша вақтда Россиядаги землемерлар ташкилотининг Туркистон шўъбаси Тошкентда ҳам очилиб, у танобчилик, статистика, гидро-техника ва шу каби ишлар билан шуғулланган.¹³ Бадрағиска — батрақларга, бу ерда ўрисларга демоқчи.¹⁴ Майлисимага — мажлисимга, атрофимга,¹⁵ Саркарда — манаман, деганлар.

¹ Ила — юқори.

² Туксиз -- айёр, хирпи.

— «Бу бозор камбағалчиликни сотиб, пулига бекорчилик олиб емасам бўлмай қолди!» — сўзи билан умргузаронлиқ қилурлар.

Тумшугиға тирговуч қўйиб⁴, қўлтигиға битта-иккита нозанин оққан баъзи рустамнамолардан таваққуъ ўлинурки, сарқадам⁸ шу кулублардан бирига марҳамат қилиб, куфрлиги ошиб ўлтурған Тошпўлад аканинг бир пиёла «оби худойи»сини⁹ ичиб кетсинлар. Лекин «Оби сурх¹⁰ билан меҳмон қилмади, деб кўнгилга келтирилмасин. Ахир Тошпўлад аканинг ҳам орқасиға офтоб тегар, ул ҳам сизни (янги чиққан) «қирқ газлиги»¹¹ билан бир кун меҳмон қилиб қолар, шошмоқ шайтоннинг иши!

* * *

Мен маҳалламизнинг «кулуби»ға келиб кирганимда орада қизин бир музокара давом этиб, мажлисининг раислик лавозиматини муҳтарам Тошпўлад ака адо қилар эди. Масала барчанинг диққатини ўзига жалб эткан бўлса керак, ҳалқадан менга илтифот қилғучи кўринмади. Тошпўлад ака офзида носи билан бўйин томирини ўқлогидек ўйнатиб айтар эди:

— Бадрақ хумшаларинг ўжидан тиниб қолди-ёв, бироқ шанлар минан мани пайғамбарим қўшқўлладилар... Туп! (Оғзидаги носини бўйранинг тегига ташлаб давом этди) — Азбаройи худо, таллонлигимни¹² оширасанлар, қашигани тирноқларинг йўқ, сўфиликни қўлдан бермайсанлар!¹³ Хулласини айтсам, бадрақларинг сабитискангга эрка ўғил бўлса, сан хумсалар ҳам ўгай онанинг фарзанди эмассанлар. Энди яланғоч гап¹⁴ шуки, шу ўлтурған бекорчи хумсалар ҳам бир ўрам бўлишиб, сабитисканинг олдиға борамиз, саломалайқўм хўжайин, биз келдук, деймиз. Хўш, дейди. Бадрағискангни тинчитибсан, энди бизнинг ҳам додимизга ет, пажалиска, чақасизлигинг жонга тегди, деймиз. Поврикон очаман, сенларни мастиравой¹⁵ қиламан, деб афсун ўқуса кўнмаймиз. Ҳа, нима қилай бўлмаса, ғазначамга ҳар бирингни якта-якта шўнғутиб олсам вақтларинг хуш бўладими, деб албатта пичинг ўқуйди. Шалтай-балтай керак йўқ, хўжайин деймиз. Гардани ғавсларингдан¹⁶ ерчани олиб бадрағискангни тинчитдинг, энди савдогар хумсаларингни дўкон-даскогини ҳам бизга бўлиб бе-

¹ Умргузаронлик — умр ўтказиш, яшаш. ⁴ Кеккайиб. ⁵ Марусялардан қўлтиқлаган. ⁶ Рустамнамо — қуруқ савлат, усти ялтироқ ичи қалтироқ. ⁷ Таваққуъ — кутиш, умид қилиш. ⁸ Сарқадам — йўл усти, оёқ ости. ⁹ Оби худойи — чай. ¹⁰ Оби сурх — қизил сув, вино (Муал.). ¹¹ Қирқ газ — ароқ. ¹² Таллон — тажанг, диққат, тоқати-тоқ. ¹³ Қўлингдан бир иш келмайди-ку, лекин насиҳатдан, сафсатдан бўшамайсанлар. ¹⁴ Яланғоч гап — очик гап. ¹⁵ Мастиравой — ишчи. ¹⁶ Гардани ғавс — муштумзўр.

расан, азбаройи худо, пажалиска, деймиз. Биз ҳам, деймиз, сантала-катингдан мол олиб бирни икки қилишни хўб биламиз, деймиз.

Тошпўлад тоға гапни шу ерга келтуруб сомиъларни¹⁸ кўзи билан сузиб чиқди, ҳамма унинг оғзиға тикилган эди. Тошпўлод тоға руҳланди шекилли, яна:

— Ерни бўлишка кучи еткан сабитиска хумсанг магазинларни бўлолмайди, деб ўйлайсанми? Азбаройи худо, бўлишка кучи етади, фақатла арзангга қўл қўйиб берса — гатаба!¹⁹ — деди ва носқовоғидан кафига нос қоқиб менга қаради. Табиий унинг гаплари маним учун кулги эди.

— Бўлмаган гапни сўзлайсиз, тоға! — дедим, — ер бошқа, дўкон бошқа.

Тошпўладнинг менга қарши авзойи бузилди:

— Сан, гўзиматчи²⁰, жим ўлтур! — деб жекирди, — гўзиматингга «ол кетди» ёзиб, ойиға юз сўлкавой гиришингни²¹ бил!

— Лекин ҳалиги гапингиз сира қовишмайди, — деб яна кулдим.

Тошпўлад тоға ўрnidан туриб маним ёнимға келди. Оғзида носи бор эди, қўлимдан попкамни олиб очди:

— Қовишдим, йўми, шан қўяғур, жиян! Некин «Мағнумот учун» попкангга туплаб қўяман! — деди.

Попкамнинг ичига оғзидаги носини ҳалиги «туф» дейишида ташлаган эди, ҳамма кулишиб юборишди. Мен ўсал тортиб, нима дейишимни билмай қолдим.

— «Мағнумот учун» эмиш!

Гўзиматчи

«Мултум» — 1926 йил, 28-сон

* * *

Баъзи вақт гапка тушунмаган волидангдан ҳам хафача бўлиб қоласан. Эрта гиш-гиша, кеч гиш-гиша, азбаройи худо, таллон қилади. Ҳа, волидачалиш, ёдинг бахай? Нима дейди дегин, ука Маҳкам:

— Тўрт қор тушиб томни курамадинг, курагингни кўтариб томға чиқ!

Азбаройи худо, чакана гап, чакана гапка тобим бўлса худойға сол; тўрт қор деганинг нима ўзи, Маҳкам халфа? Ўн марта қор тушиб, томнинг қори бир ярим газга етмасдан қўлимға курак ушлаган бўлсам пирингга сол, Маҳкам тентак! Кучингга борабар келган

¹⁷ Синдикат, демақчи (Муал.).¹⁸ Сомиъ — эшитувчи. ¹⁹ Гатаба — готова, тайёр. ²⁰ Газетчи (Муал.).²¹ Гриш — олиш.

иш билан панжалаш, чаканаси азбаройи худо, сув очиради¹, Маҳкам!

— Кампирларингни гапи нуқул ғиди-ғиди — «Кучимга баробарлашсин, деб ўлтурсанг чакка ўтади, том босади» — дейди. Чаккангни ўзи нима, Маҳкам? — Оби раҳмат. Том қуласа нима? — Янгидан солиш!

Кўчага чиқсам, маҳалла тўпалон.

— Ёдинг баҳай?

— Бу кун сайлов!

Саккизта камбағал каминангни ўраб опти.

— Ҳа, нима гап!

— Сани улуғ сайлаймиз.

Ризойи худо, галаванг айнайди:

— Сайлов бошида мўйлав қиладирган² қадимги эллибоши поччаларинг қани? Тожи хўжайин, Беназар ҳожиларинг қаёқда ахир?

Худой ҳаққи, ҳукуматингни бу ишини писанд қилдим: маҳалладаги ҳамма эллиги-энсизи, домла-помла, Эназар ҳожи — Пиназар ҳожи... ке қўявирчи, бари боовраларингни ўз уйига қамаб, устидан шартга қулп сопти! Агар биттанг омбор-помбордан чиқиб сайловга оралашсанг, — депти, — кўравурасан мандан, хумсалар, — депти!

Некалайингни оқ соққа, қора соққа сайлови³ эсимга тушса азбаройи худо феълим айнайди: қози поччанг минан Бадалмат дўманг лифофадаги⁴ пулни маҳалла эллигига⁵ нима учун берар эди, ахир? Ялатса оқ соққа, ялатмаса қора, шуюм энди хумсаликка қўшилдимиа? Вой ўша дўмавойинг⁶ минан қози домлангни бурнига чертай!

Шу қўл кўтарди минан усталчасига ўлтурсам дейман-ку, бироқ Ажавар қорингни чиртинг-пиртингидан чўчиб қолдим, Маҳкам!

¹ Сув очиради — ланж қилади. ² Мўйлав қилиш — мўйлаб учуриш, ишини тўғрилаш. ³ Биринчи жаҳон урушида ички фронтда ишлаш учун мустамлака ўлкалардан ишчилар олинган. Ишчиларни олиш тартиби шуки, яшикка оқ хат, қора хат солиниб кимга оқ хат чиқса у онла урушга одам бермаган, қора хат чиқса одам берган. Бу тадбир маҳаллаларда дума ва маҳаллий амалдорлар бошчилигида ўтказилган. Оқ соққа — инқилобдан илгари шаръий ҳукмлар бўйича шаҳар қозилигига ва русларнинг янги ҳукмлари бўйича шаҳар думасига номзодлар сайлаш учун ёғочдан ишланган оқ соққалардан фойдаланиб, қайси бир номзоднинг яшигига кўп оқ соққа тушса унинг номи баланд келган. Тошпўлат бу ерда оқ хат билан оқ соққа сайловини аралаш ифодаляпти. ⁴ Лифофа — конверт (Муал.). ⁵ Эллиги — эллибоши. ⁶ Дўмавой — давлат думаси. 1906-1917 йилларда Россиядаги қонун чиқарувчи ваколатли муассаса. Бу муассаса Туркистон ўлкасида ҳам мустамлакачилик фаолиятини олиб борган. ⁷ Қўл кўтарди — овозга қўйиб сайлаш.

Санга ёлрон, худойға чин, ука, Ажавар қоринг⁸ каминангни тергавга тутипти, бафармони худо, бамисоли мункир-накир, ўлдимми десанг оғзингда носинг бор:

— Кимсан?

— Тошпўладман.

— Нима иш қиласан?

— Юк орқалайман.

— Хўлеганмисан?¹⁰

— Го хўл, го қуруқ дегандек, иш қилиб, топилганини еб тураман.

— Қимор ўйнайсанми?

— Ҳа, ганақ топилса эрмак-да.

Азбаройи худо, шу замонангни борди-келдисига тушунсам; хўл егани нимаси-а, халфа? Тиқилса хўл, тиқилмаса қуруқ ея бериш-да, а Маҳкам!

Жулқунбой

«Қизил Ўзбекистон» — 1927 йил, 1 феврал, 26-сон

⁸ Абдужаббор қори Сиддиқов (1897-1940) бу киши Тошкентнинг Чорсу-сига яқин Мирза ғози маҳаллалик, ўз даврининг фаол маорифчиларидан бўлган.

⁹ Мункар-накир — кишини ўлгандан кейин гўрда сўроқ қиладиган икки фаришта. ¹⁰ Хўлеган — хулиган, безори (Муал.).

КАЛВАК МАХЗУМНИНГ ХОТИРА ДАФТАРИДАН

«Муштум»нинг борди-келдиси

Эй, боши бўш донолар, эй, қовоқ кийган диндошлар, вой, мусулмони комиллар!

Замона охир бўлди: кўб беҳуда ишлар чиқди. Шарорат пешаларининг¹ ишлари авж олиб бизнингдек фақирлар хор бўлди. Кийимлар қисқариб, сочлар узайди, эркаклар хотун, хотунлар эркак қиёфатига кирдилар. Барчадан ақл кетди, ҳамма гумроҳ; борар йўлидан, қилар ишидан адашди, уламога ҳурмат, ёшларга шафқат, ўғлонларга муҳаббат йўқ! Бас, буларнинг барчаси охир замон аломати бўлмай нима бўлсун?!

Тунов кун икки чораклик салла бошимда, юз битталиқ тасбиҳ қўлимда, малла чопон эгнимда кўча-бакўча, гузар-багузар кезиб, охирзамон ишларини бирма-бир тамошо қилур эрдим. Мишиқ-тупуги оқған болагиналар ярим белдан лой кечиб, ит урушдириш билан машғуллар, кўриб зиёда завқим келди:

«Эй гўдаклар, — дедим, — биз ҳам бир вақтларда шундай эдик, энди ўтуб кетти ўша замонлар», — дедим. Ёшлиқ бир подшоҳлиқ, ўйнагани қоладир шу гўдакларнинг.

Шу йўсунда болалиқ кунларимни эслаб борур эрдим, орада нима бўлди-ю, олдимда лўп этиб милтиқ кўтарган бир ўрус чиқуб қолди, кофирнинг зеҳни койимасун деб йўл бериб четроққа туруб эрдим, ҳалиги бадбахтнинг оғзидан «Ассалому алайкум» чиқуб қолмасунми?.. Бошда «Мазак қилдиёв бу кофир!» — деб ўйладим-да, менга қараб келаёткани учун «Кофирнинг саломига жавоб жоизми, йўқми?» деган шубҳада қолдим. Қарасам, менга қўлини узатаёткидир. Ноилож қўлимни бериб башарасига қарадим. Тавба-тавба, ўзимизнинг қуйи маҳаллалик Абжал сариқ!

— Ҳа, Абжал, чўқиндингни, шапкани қанчага олдинг?! — дедим. Теги мусулмон боласи эмасми, бир оз қизарди.

— Йўқ, тақсир... милисияларга яқинда шунақа кийим беришди, — деди.

— Ахир бутхонада бергандир, берса ҳам! — дедим.

Кулди. Демак худди сирнинг устидан чиққанман. Мендан ўн адимча узоқлашиб кеткан эди, кўнглимга бир гап келиб, уни тўхтатдим:

¹ Шарорат пешалар — ёмонлик қилувчилар.

— Азтойдил бўлдингми, ёки шунчаки замонасозлиқми? — дедим.

— Ҳазиллашманг, тақсир!

— Уялма, Абжал, бу вақтда тириклик тошдан қаттиқ, бола-чақанинг ташвиши кишини қайси қўйларга солмайди... — дедим.

— Ҳа, тақсир! — деди.

— Яширинча бўлса ҳам намозингни ўқи, чўқинганингда ҳам ичингдан — «Худоё ўзинг кечир...» деб тур, қани бўлмаса бир «таждиди имон»² қилайлиқ! Лоилоҳа илло...

Бечора теваракка аланглаб калима айтди. Ул кеткандан сўнг мусулмонларнинг ҳолига ниҳоятда афсус қилиб йиғладим: — оҳ, — дедим, — бу кофир мусулмонларнинг бошига нималар солмади, — дедим.

Бозорға қараб борур эрдим. Ёнимдан худда қўғирчоқнинг бола-сидек ўрусча кийим кийиб ясанган, қўлида чўққанинг терисидан ясалган нарсага китоблар солган ўн икки яшар чамалиқ бир қиз бола шипиллаб ўтуб кетди. Ўз-ўзимга, тўхта-чи, шу мочағар билан бир сўзлашай, деб:

— Тўхта, қиз! — дедим. Тўхтади.

— Қоёққа борасан?

— Мактабга!

— Мактабинг қаерда?

— Шу яқинда.

— Отин ойинг борми?

— Бор.

— Отин ойингнинг эри нечта?

Мазмуни отин ойиси оғзини пишиглаб қўйган шекиллик, жавоб бермай ерга қаради. Ман ҳам сўзни айлантирмай, ичимдан «Етти-саккизта бордир», деб ўйладим. Қизи тушкур жажмондеккина экан. Ҳайфки бузулганда...

— Ўруснинг инжилини ўқиябсанми? — деб сўраган эдим, бунга ҳам жавоб бергуси келмади. Энди ўзига яраша гапдан гапурай деб, сўрадим:

— Эмчагинг олмадек бўлуб қолибдир: ўйнашинг ҳам борми?..

Қизи тушкурнинг ҳали қитиқ пари ўлмаган экан: юзини чирт ўтуруб: «Ху, соқолинг кўксингга тўкулсун!» деб қарғади ва йўлига югуриб кетди. Ўйлаб, қизнинг аслини билдимки, онаси юқоридан тавба қилиб тушкан ҳаромзодалардандир ва отаси ҳам...лардандир. Бўлмаса, тухумдаккина қизини шу бошидан инжил ўкутуб, бузуқчиликқа

² Таждиди имон – имонни янгилаш.

қўярмиди? Ва шу боланинг топиб келган пулини баҳузур еб ўлтурармиди?.. Асли бузуқ, тийнати³ бузуқ, тавба дийтурған замон, бу-родарлар!

Шундай анвоъи — турлик фитна-фасодларни кўра-кўра бозорға етдим. Ўйлаб қарасам, бозорда анчагина юмушларим бор кўринади: дукчидан кампирга бир неча дуг⁴ олишим керак; наваранинг қўлига ўн-ўн бешта кўзмунчоқ, бел оғригим тўғрисида Самад ҳақим билан кенгаш, ажалга омон берса, ундан кейин — шаҳарни сайр ва саёҳат...

Ҳайтовур дукчи ошнамнинг ўзи бор экан. Кўришиб сўрашдиқ. Имоматдан тушканимни эшиткан экан, кўнгил кўтарган бўлиб:

— Қул ўлмас, ризқи камимас, домла, бу маҳалла бўлмаса — нариги маҳалла, еттининг оши бўлмаса — йигирманики! — деди, кулишкан бўлдиқ.

— Ҳа, айтканингиздек, ҳали ҳам бир кунимиз ўтаётибти, бахтимизга кампир бор экан, ипу иплиқ қилиб рўзгорни тебратиб турубдир, — дедим. Яхши хотун билан ёмон хотуннинг тағриф-тавсифини қилишдиқ. Ошнам хотунлар тўғрисида машойихларнинг айтиб кетканларидан ўқуди:

Яхши хотун саҳар туруб,

Чархини товлар, дўст беданам.

Ёмон хотун саҳар туруб,

Ўчоғини ковлар, дўст беданам,

Ёмон хотунга кумоч бериб,

Қорнига тепсанг, дўст беданам.

Яхши хотунга шакар бериб,

Лабидан ўпсанг, дўст беданам...

Садағаси кетай машойихларнинг. Нимаики айтибдирлар, ҳаммаси ҳам пурҳикмат-да!

Яхши дугдан иккитасини танлаб олиб, салламга қистирдим, бағдаз хўшвошлашиб атторликка кетдим.

Жулқунбой

«Муштум» — 1923 йил, 16-сон, ноябр

³ Тийнат — хулқ, феъл.

⁴ Дуг — чархнинг йигирилайтган ип ўралиб борадиган қисми.

Атторликда мулла Берди деган бир ошнам бор, ўзи беҳад до-нишманд, ақли расо, илми сифоҳигарчиликнинг¹, илми сиёсат ва илми ҳикматларнинг² барчасидан ҳиссаманд одам. Буларнинг устига алҳ-ол³ газнит ҳам ўқийтурган бўлубдир. Каминани начанд фурсатлардан бери зиёрат қилмаган эрди, бағоят хурсанд бўлуб, дарҳол чой-нон қилди.

— Камина охират илмига, сиз дунё илмига моҳирсиз, қани газнитингиз ҳам бор экан, илми сифоҳигарчиликлардан нима хабар? — деб сўрадим.

Ушбу ҳафт иқлимда бўлуб турган кўб катта ҳодисалардан хабар бериб, худда кўриб келганлардек қилиб сўзлади. Фақирнинг қувваи муҳофизам озроқ, шунинг учун бу ерда фақат эсимда қолган хабарларнигина нақл қилурман.

Гермоннинг юртида болшовоёй тойифаси пайдо бўлуб, халқни кўп бесаранжом қилур экан; шунинг учун ул вилоятда бир қадоқ нон саксон минг туман⁴ бўлубдир, халифаи Румнинг сарбозлари инглизларни билоди Румдан⁵ суруб шаъни-шавкат ва фатҳи-нусрат, асъаса ва даб-даба бирлан Истомбул шаҳарига кириб, барқарор бўлубдирлар. Ёпон кофирнинг бутун мамлакатини ер ютуб, подшоси аранг осмон вофуринда кутулиб қолибдир, бутун оламдаги кофир зоти ушбу кечакундуларда ниҳоятда бесаранжом бўлуб, аммо атроф ва жавонибдаги мусулмонлар беҳад фаровон фароғатда умргузаронлиқ қилиб, тинчкина савдо-сотиқ, олди-берди қилур эканлар.

Ўзимизнинг юрт сўраб турган амалдорлар аҳволотидан савол қилиб эрдим, дўкон ижараси билан правой қоғозни⁷ ошириб юборганларидан дуру дароз шикоят қилди ва яна ушбу кунларда ҳамма маҳкамаларда ўзимизнинг туркона она тили билан иш қилаётганларидан хабар берди.

Ҳа,¹¹ энди ўзимиздан¹² ҳам булохтир⁸, десатнай⁹, анжирнай¹⁰, сакратар¹¹ ва кофиралилар¹² етушуб қолди-да, деб ўйласам ҳам, кўнглимга: «Она тилини маҳкамаларда ишлатиш жойизмикин, йўқмикин»,

¹ Илми сипоҳ — давлатчилик, маъмуриятчилик илми. ² Илми ҳикмат — фалсафа. ³ Алҳол — ҳозир. ⁴ Туман — ўн минг (пул бирлиги). ⁵ Билоди Рум — Туркия мамлакати. ⁶ Осмон вофури — вопур (юнонча: кема), самолёт. ⁷ Правой қоғози — права қоғози, илгари дўкон очиш учун вақфдан бериладиган рухсат қоғози, ҳозир ҳокимиятдан бериладиган рухсатнома. Қалвак маҳзум аъзолик бадалининг нархи ошиб кетаётганидан шикоят қиляпти. ⁸ Булохтир — бухгалтер. ⁹ Десатнай — десятник. ¹⁰ Анжирнай — инженер. ¹¹ Сакратар — секретар. ¹² Кофирали — исми мусулмонча, ўзи кофир

деган шубҳа келди. Аммо бу масала тўғрисида бир ўзга вақтда китоб кўрмакчидирман. Бағдаз мулла Бердининг олдидан хўшвошлашиб, чит бозориға юзландим.

Эй, баракалла! Эрвит¹³ дейсиз-да, худда Эрвит! Юрт ғамини егувчи савдогарларимиз қайта бошдан чит бозорини баайни фабрикон қилиб юборибдирлар, фабрикон! Худо зиёда қилсун, чирманда¹⁴ деган бир пул чиқибдир. Ўзи ниҳоят бақувват эркан. Агар толиғ ёрлиқ қилиб, қўлда бир-икки чирмандангиз бўлса — чит бозорида «гижданг!» Йўқса, жаннатда кўриш бору, ейиш йўқ. Ҳий, ҳий, ҳий, тавба!

Гузарим¹⁵ исполковнининг¹⁶ ёнида тушкан эди. Шу чоқда гажирнай¹⁷ от қўшилган резинка арава келиб, бўсағада тўхтади. Аравадан иккита арманинамо пирсиён башара йигитлар тушуб эрдилар, фақир улуғларимиздан бўлмағай, деб тавозуғ қилдим. Биравининг кўзи оғриган бўлса керак, ойнак тополмай қалпоғини бурнининг устига кийибдир. Бу ким, деб сўраган эрдим, «садирнишин»¹⁸ дедилар. Аммо иккинчисини биринчи кўришдаёқ таниб олдим. Агар янглишмасам, бу киши ман билан бир жанозада учрашқан ва ўзи аллақайси маҳалланинг имоми эди, яъни фақир билан ҳамкасб одам. Эшитишимга қараганда илми ҳам фақирнинг илмига ета-қўпа бўлса керак. Бечоранинг толиғи ёрлиқ қилиб, имомати устига исполковнига қойиммақом ҳам бўлубдир.

Ҳар кимарсада толиғ бўлсун — ҳеч кимарса фақирдек биргина имоматдан ҳам қувланиб, кўча-қўйларда бесару сомон бўлмасун!

Исполковнининг олдидан Хадрага қараб юрмакчи бўлган эдим, «лоп» этиб, бир иш эсимга тушди-да, Маҳсидўз маҳалласига¹⁹ томон бурулдим.

Сабаби бурилиш шундан иборат: марҳум Никалай оқ подшоҳнинг хазинасида чаҳорёрлардан²⁰ қолган бир Мусҳафи шариф бўлур экан. Никалай подшоҳ ушбу Каломи шарифга бениҳоят ихлосманд бўлуб, бир минг беш юз сарбоз билан мазкурнинг муҳофазасига кўшуш қилур эркан. Вақтики мастровой деган халойиғи бепарҳезлар бош кўтариб, орада кўб жанги жадал юз бериб, неча одам ўлуб ва неча нафар мажруҳ ва

¹³ Эрвит — Ирбит шаҳри. Россияда ўтган асрларда Ирбит ярмаркаси билан машҳур бўлган.¹⁴ Червон(ец) пул.¹⁵ Гузар — йўл.¹⁶ Исполковни — ижроком.¹⁷ Гажирнай — козёний.¹⁸ Садирнишин — раҳбар.¹⁹ Маҳсидўз маҳалласи — бу маҳалладан ҳозир Тошкентнинг Эски жўва майдонидан Чорсу бозорига тушиладиган Маҳсидўз кўчаси қолган.²⁰ Чаҳорёрлар — (тўрт дўст) Муҳаммад пайғамбар вафотидан кейин араб халифалигида ҳокимият тепасида турган тўрт халифа. (Абу Бакр — 632-634, Умар — 634-644, Усмон — 644-656, Али — 656-661).

маъюб бўлуб, бағдазон ўшал мастравой деган халойиқи бепарҳезлар голиб бўлуб, барча тахту бахтларни қўлга олиб ва яна ул фитначилар ичидан болшеби деган яна бир бепарҳез чиқиб ва яна мастравойлар билан бениҳоят қаттиғ жанг қилиб ва мағлуб айлаб ва яна оқ подшоҳнинг қизиға уйланиб, бағдазон тахтда барқарор бўлган эрди. Ана ўшал жангда бизнинг Тошканд уламоларидан Абдулвоҳид қори²¹ деган бир уламои забардаст болшеби ботирнинг жиловида юруб, дуоийи зафарни доимо ўқуб ва яна болшеби подшоҳга дамида²² қилур эркан ва яна болшеби ботир жухуд қориға айтиб эрканки, агарда ушбу жангда зафарёб бўлсам, нимаики тилагинг бўлса берайин, деб. Вақтики, болшеби зафарёб бўлуб, бағдазон Абдулвоҳид қоридан сўрабдирким, нима тилагинг бор? — деб. Дафъатан қори домла беғоқат ва саросима бўлуб, бағдаз қўл кўтариб ширин сўзлар билан дуоға тил очиб ва яна бандаликни бажо келтириб сўрабдирки, камина қулингиз давлатингиз қўланкасида беташвиш Тошканднинг тў-ю маърака, гапу гаштак, иситма-совутмаларида ишгирик қилсам, деб ва яна иккинчи тилагим булдурким, хазинадаги Мусҳафи Усманийни²³ берсангиз ва фақирингиз олиб боруб, Тошканд уламо ва мусулмонларига тухфа ва ёднома қилсам деб. Болшеби подшо дарҳол домланинг тилагини қабул айлаб, ёрлиғ ёзуб Тошкандга йўллабдур.

Фақирнинг Қуръон тўғрисидаги билганим шулдир ва яна бу ўринда нимани билган бўлсам шуни ёздим. Валлоҳу аълам биссабов.²⁴

Жулқунбой

«Муштум» — 1923 йил, 17-сон, 21 ноябр

²¹ Абдувоҳид қори — Тошкент музофотининг машҳур уламоларидан, мударрис, шоир Олтойнинг отаси. Акмал Икромовнинг яқин қариндоши. Шайхонтоҳур даҳасининг «Дукчи» маҳалласидан. 1907 йил 3-Россия думасига Туркистон ўлкасидан депутат бўлиб сайланиб, мажлисларда миллий-сиёсий масалаларда эътирозда бўлган учун Тула вилоятига сургун қилинган. У ерда Лев Толстой, Булгаковлар билан учрашиб баҳslashлади... 1938 йил 82 ёшда халқ душмани сифатида қатл этилган. Жадид уламоларининг ташкилоти «Шўрон Ислония» ҳайъатининг аъзоси. ²² Дамида — куф-суф қилмоқ, дуо ўқимоқ.

²³ Мусҳафи Усмон-Муҳаммад пайғамбар с.а.в. вафотларидан кейин давлатни бошқариш унинг энг яқин саҳобалари ихтиёрига қолади. Вақт ўтиб, халифа Умар давлатни бошқараётган халифа Абу Бакрга айтадики: «Қорилар дунёдан ўтиб кетишяпти, жумладан пайғамбаримиздан Қуръонни таълим олган буюк етмишта саҳоба шахид бўлиб кетди, Қуръонни жамлаб китоб қил-сакминкин», деб таклиф солади. Абу Бакр: «Пайғамбаримиз «ёзинглар» деб айтмаган эдилар-ку» деб эътироз қилганида, халифа Умар: «Гапингиз тўғри-ку, балки пайғамбаримиз Аллоҳдан Қуръоннинг давоми яна нозил бўлурминки, фикрида қолиб, ёзинглар, демаганларминкин. Лекин расулуллоҳнинг «Баллуғу анний валов кона оятан, яъни мендан кейин келадиган умматларимга мендан бир сўз бўлса ҳам етказинглар» деб қилган васиятлариға амал қилсак зарарли бўлмас», дейди. Ва шундан кейин ёзингга қарор қилишиб, ҳофизи Қуръонлар тилидан пайғамбаримизнинг котиблари Зайид бинни Собит кийик

Мазкур Каломи шарифнинг зиёрати кўздан бери кўнглимга ўрнашқан эрди ва шунинг учун Маҳсидўз маҳалласига қараб йўл солган эрдим.

Барчага маълум бўлса керак: Маҳсидўз маҳаллада кўб олий гиштин фабриклар¹ бор ва яна Каломи шариф ҳам шу ерда, деб эшитдим.

Бир фабриконнинг ёнига етуб эрдим, эшикдан бир хунасаи мушкил соч кўйган бедин чиқиб келди. Дийдори номуборакига кўзим тушкач, имоним қирқ газ нарига сапчиб, дарҳол калима келтириб тўхтадим. Занталоқ бедин такаббуруна ҳаракатлар билан попирскасига ўт беруб, у ён-бу ёнга аланғлар эрди. Замонасозлиқ учун:

— Идраска! — деб кўл кўтариб, ичимдан «Лаънатуллоҳи алайҳи»² дедим. Фақирдек бир содда мулланинг ўрус забонида сўзлаша билганимга таажжубланди шекиллик бошдан-оёғ Махзум поччангизни кузатиб чиқди. Тўхта, дедим: ўрус динига кирибсан, билурмикинсан ўрусчани ёки ман дедим, ичимдан. Бағдазон ҳамияти диниям кўзгалиб кетиб, «идраска»нинг устига асл мақсадимни ҳам кўшиб юбордим:

— Кудан Инжил, топорич? (Қуръон қаерда, ўртоқ?) — дедим.

Фақирни бу балоғати лисонда кўргач, ҳа, довдирамас экан, занталоқ, бедин! Оқарди, кўкарди, аммо бир оғиз жавоб қайтарса-чи!

терисидан ишланган китобга Қуръонни ёзади. Бу Қуръон Муҳаммаднинг хотини, халифа Умарнинг қизи Ҳафса онанинг қўлида сақланади. Халифа Усмон даврида ислом давлатининг сарҳади янада кенгайди. Бироқ унинг ғоялари борган элларда Қуръонни турли ҳолда қироат эта бошлайдилар. Бу ҳолдан ташвишланган халифа Усмон Ҳафса онадан Қуръонни олиб ундан тўрт нусха кўчиртириб Мисрга, Шомга, Басра ва Туркияга жўнатади.

XV асрда нақшбандия тариқатининг нуфузли намоёндаларидан тошкентлик Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валий (1401-1490) Кичик Осиёга сафар қилиб, унинг табибликдан бохабар ҳамроҳ шогирди бемор бўлиб ётган мамлакат подшоҳини касалдан тузатади ва подшоҳ бунинг эвазига табибининг тилаги билан мамлакатда сақланаётган ушбу Мусҳафи Усмонни сайёҳ меҳмонларга тақдим этади. Шундай қилиб Мусҳафи Усмон тахминан 1480 йилда Самарқандга олиб келинади. (Амир Темур Ироқни забт этганда бу Қуръонни Бағдоддан олиб келган, деган тахмин ҳам бор).

Самарқанд Россия томонидан истило қилингандан кейин бу Қуръон 1869 йилда генерал Кауфманининг буйруғи билан Петербургга жўнатилади ва 1918 йилгача император кутубхонасида сақланади. Шу йили январ ойида Бутун Русия мусулмонлари жамиятининг талаби билан татар мусулмонлари ихтиёрига берилиб Уфада сақланган. 1923 йили эса Ўрта Осиё мусулмонлари ихтиёрига берилади ва у ҳозир Мовароуннаҳр диния бошқармасининг кутубхонасида сақланмоқда.³ Улуғ Тангри яхшироқ биладир.

¹ Фабрикон — иморат.² Лаънатуллоҳи алайҳи — унга Аллоҳнинг лаънати бўлсин; шайтон.

Камина бу бадбахтнинг сиррини хўб билиб олганим устига, ўзини ҳам яхшигина ўсал қилдим. Дуруст, ўрус тилида лоақал фақирча баҳраманд бўлса, ўрусча кийиниб чўкунсун-да!..

Бағдазон бечоранинг ҳолига раҳмим келиб, хижолатдан чиқармоқчи бўлдим ва табассум қилиб дедим:

— Мусҳафи Усмоний қаерда?

Бу сўзимдан бояғи ўрусчанинг маъносига тушунди, хижолатидан арақ ичканлардек қизарди ва яна ўзини такаббурликка солиб кулди ва сўради:

— Ўрусчани қаерда таҳсил қилдингиз, тақсир?

— Ўрус забонини билишга таҳсил керакми? Ба назди уламо таҳсил як аст — наҳвул-лисонил-араб³. Масалан, бизнинг маҳалладаги Эш қийшуқ яканчи ҳам ўрус тилини сувдек биладир, аммо ул ўрус тилини таҳсил қилган эмас. Ўрус тилини билмакчи бўлган одам чўқинуб бутхонага чиқуб юрмай, ҳалиги Эш қийшуқ билан икки кун ҳамсуҳбат бўлса бас!..

Бечора кўб лоҳаз бўлуб қочқали жой тополмай қолди, камолот ва заковатимга таҳсин ва офаринлар ўқуб, фақир билан баҳслашканига пушаймон бўлди.

— Мусҳафи Усмоний қаерда, деб сўрадингиз-ов, тақсир?

— Ҳовва, — дедим.

— Мен қаерда эканини яхши билмайман, ана шу муишдаги бинога кириб сўрасангиз-чи!

— Бу бино ўзи қанақа жой? — деб сўрадим.

— Қироатхона, Маҳкам қори деган бир мубошири⁴ ҳам бор, шунга учрашингиз, — деди.

Тўнғуздан бир ўн адим узоқлашиб эрдим, фақирга ашадди⁵ бир қаҳ-қаҳа рўй берди:

— Эй, нодон-нодон, ҳайф санинг ўткан умрингга, ҳайф санинг бошингдаги сочингга, бу оғзингдаги попирискангга, совлатинг бўлса эшак ҳуркитадир, аммо дунё ва охират илмидан бир зарра баҳрэнг йўқ эркан: ҳайф санга, лаънат сандек фарзандни вужудга келтирган ота-онангга — дер эрдим.

Эй буродорлар! Агар ўзларингизда андак фаросат, андак илм бўлса ўйлаб кўрингиз, бул малъун манга нима деди ва деганига ўзи тушундим, азбаройи худо?!

³ Уламо наздида таҳсил биттадир — яъни арабчанинг грамматикасидир. ⁴ Мубошир — бошқарувчи. ⁵ Ашадди — зўр.

Қироатхона — иборатдир тиловати Қуръон қилатурған жойдан, мулла Маҳкам қори — иборатдир ҳофизи Қуръон⁶ бўлған зотданки, ўшал қироатхонада доимулавқот тиловати Қуръон қилсун. Бу даюсони қарангки, ўзининг оғзидан чиққан иборатка тушунмайди. Ваҳоланки, айткан иборати каминанинг саволимга жавоби босавобдир .

Бас, ба дурустки, фақирга зиёрат муяссар бўлди: Абдулвоҳид қори домланинг имонларини худо саломат қилсунки, бунчалик дин йўлида хизмат кўрсатиб болишбекдан Қуръонни сўраб ва яна келтуриб ва яна қироатхона очуб ва бир қорийи мураттабни⁹ бунга мутасадди айлабдирлар. Бинобарин ул зоти шарифга барча мўъминлар изҳори миннатдорчилик қилсалар керак.

Бағдазон салавот¹⁰ айтиб, тиловатхонанинг¹¹ эшигига етдим. Ойнабандлик икки қанот эшиги бор эркан, биринчисидан кирдим. Ичкаридан бир мунча саллалик ва салласиз одамлар кўриниб, кафшимни ешиб, бағдазон ичкарига кирдим ва саросимага қолдим, атроф ва жавонибни девдек-девдек катта суратлар босубдир, туппа-тузук одамлар ўрус курсинга ўлтуриб газнит ўқуйдилар. Кўб ҳайрон бўлуб мулланамо, одамшаванда бирисини бориб туртиб: «Нима гап?» дедим. Ҳайрон бўлуб менга қаради. Қўл узатиб эсон-соғлиқ сўраша кетдим. Бечора ҳамон ҳайрон эрди. Сўзни иккинчи томонга бурмасам бўлмайтурған кўриниб, «Тиловатхонанинг мушоири мулла Маҳкам қори қаердалар? — деб сўрадим, ичкарига ишорат қилди.

Аммо ажаб бир иш воқия бўлди. Фақир адашиб ўзга жойга кириб қолибман-ов, деб ўйлаган эрдим, бироқ мулла Маҳкам қорининг шу ерда бўлиши ажаб бир ҳодиса бўлуб чиқди. Киришимни-да, қайтишимни-да, билмай миям қотуб, ниҳоят киришга қарор бериб, равон орқалиқ ичкарига кирдим. Тилсимотдек бир жой эркан, рафларга анвоъи турлук китобларни уюб ташлабдирлар. Ҳайрон ва саросима қараб туриб эрдим, ичкари томондан бир заифанинг товши эшитилиб, сесканиб, орқамга қайтдим.

— Оҳ, — дедим, — бул бепарҳезларнинг¹² сўзларига инониб бир мўъминнинг хонадониға кириб қолибдирман, — дедим.

Шул замон ичкаридан кўзимга бойбаччалардек бир йигит кўринди. Дарҳол «Узур!» деб орқамга қайтмоқчи бўлдим, Йигит етуб келди ва: «Нима юмушингиз бор эди?», деб сўради.

⁶ Ҳофизи Қуръон — Қуръонни ёд билувчи. ⁷ Доимул-авқот — ҳамма вақтлар. ⁸ Жавоби босавоб — қониқарли жавоб. ⁹ Қорийи мураттаб — ўттиз пора Қуръонни ёд билувчи. ¹⁰ Салавот — раҳматлар, дуолар. ¹¹ Тиловатхона — ҳозирги Маҳсидўз кўчасидаги «Турон» кутубхонаси. ¹² Бепарҳез — тийиқсиз, попок.

— Банда бехато бўлмас, бойбачча, беҳабар хонадонингизга кириб қолибдирман!

Йигит кулди. Ўзи бениҳоят боадаб эркан:

— Бу ер хонадон эрмас — қироатхона, сизга нима керак эди?

Камина хижолатдан қутулиб, бойбачча бирлан кўришдим, бағдазон сўрадим;

— Мулла Маҳкам қори шу ердадилар?

Йигит борлиқ ишораси бериб, фақирни илгарига бошлади. Бордим, нима кўрай, бурчакда, ажаб бир нозанин қиз... Курси берди, ўлтуриб фотиҳа ўқудим, билдимки, бул нозанин бойбаччанинг ўйнаши эркан. Икки ошиқ хилват қилган фурсатда камина кириб қолган эрканман. Бағдазон мулла Маҳкам қорини сўрадим. Нима ишингиз бор, деди. Ишим ўзларида, дедим. Бойбачча табассум қилуб: «Фақир Маҳкам қори бўламан», — деди. Бу йигитнинг боадаб бўлганидан ҳам дуруст одам деб ўйлаған эдим. Аммо ўйнаш қилиши бўлса ўзига, чунки эчки ҳам ўз оёғидан, қўй ҳам ўз оёғидан осиладир. Бағдазон Мусҳафи Усманийни сўрадим. Бизда йўқ, деб жавоб берди. Мусҳафи Усманий «Маҳкамаи шаръия» деганнинг қўлида эркан, пўлад сандиққа солуб сақлар эканлар.

Фақир ниҳоятда ҳайрон бўлуб қолдим, барча меҳнатларим зоеъ кетди ва яна мусҳафнинг зиёратига мушарраф бўлолмадим. Шул замон таассуф ва надомат ичида мулла Маҳкам қори инимиздан савол айладимки, бул жойни қироатхона, деб тасмия¹³ қилишдан мурад нимадир ва яна бунчалик китобларни жамъ айлаб ва бунчалик ускина — дастгоҳлар қуруб ўлтуришдан нима фойда бордир, деб. Ҳамма саволларимга бирма-бир жавоб берса ҳам аммо бул ишларга ақли қосирим бовар қилмай мутаҳайюр¹⁴ бўлдим.

Дуруст, бунча китобларни йиғуб, одамларга ўқутуб, ўқуғанининг бадалига чизи¹⁵ бир маблағ олинганда ҳам эрди, фойдаси бор эркан, деб билар эрдим. Аммо чизи олмасдан эрта-ю кеч бир неча одамлар овора ва саргардон бўлуб, китобларни урунгириб ва яна супуриб-сидириб ва печка қалаб ултуришдан нима мақсад бор? Фақир бул ишка тушунолмадим ва бошқа оқил кишилар ҳам бул ишни хўб ўйлаб кўрсунлар!

— Қандай китобларингиз бор, фақир ҳам ўқусам жоиз, яъни имкони борми? — деб сўрадим.

— Китоблар ҳисобсиз, тақсир, ҳар бир кимарса учун кутубхонамиз очиқ!

¹³ Тасмия — аташ, исм бериш. ¹⁴ Мутаҳайюр — ҳайратда қолмоқ. ¹⁵ Чизи — озгина.

- «Шарҳул-виқоя»нгиз борми?¹⁶
- Йўқ, тақсир.
- «Шарҳи мулло Жомий»?¹⁷
- Йўқ.
- «Маслаки муттақин»?¹⁸
- Йўқ.
- Бас, сизда нима бор?
- Бизда ҳар бир китобдан бор.
- «Далойили ҳайрат»?¹⁹
- Йўқ.
- «Канзили Ҳусайн»?²⁰
- Йўқ.
- «Нурномаи шариф»?²¹
- Йўқ.
- «Кимёи саодат»?²²
- Йўқ.
- Йўқ-йўқ-йўқ! Бас, бул китобларингиз қуруқ қоғозларми?
- Йўқ, тақсир, булар сиз сўрагандан бошқа хил китоблар, масалан, илмий, фанний, диний ва дунявий.
- Бўлмаса бобийман²³ денг-чи, китобларим жадид²⁴ --- мажит китоблари денг-чи...
- Йўқ, тақсир, китобларимиз мусулмонча. Ўзимиз ҳам бобий эмас.

¹⁶ «Шарҳул-виқоя» — муаллифи Убайдулла ибн Масъуд ал-Маҳбубий, машҳур фақиҳ Бурхониддин ал-Марғинонийнинг (вафоти — 1197) «Ҳидоя» номли фикҳ асарига ёзилган шарҳ китоби. «Мухтасарул-виқоя»нинг муаллифи ҳам шу киши бўлиб бу китоб «Ҳидоя» асарининг қисқача мазмунидир. ¹⁷ «Шарҳи мулло Жомий» — Абдураҳмон Жомийнинг араб тили грамматикасига оид китоби. ¹⁸ «Маслакул-муттақин» — Сўфи Оллоёрнинг фикҳга оид китоби. ¹⁹ «Далойилу-л-ҳайрат» — долойилхоналарда ўқилган. XV асрда араб ақоидшуноси Сулаймон ибн Язурунинг Муҳаммад пайғамбар ва авлиёларнинг ҳаётлари ҳақида нақл ва ривоят китоби. ²⁰ «Канзили Ҳусайн» — сиҳр, дуо, кароматга оид китоб. Муаллифи Фулом Ҳусайн ибн Саид Муҳаммад. 1833 йил Ҳиндистоннинг Жаҳонобод шаҳрида ёзилган. ²¹ «Нурномаи шариф» — бу ҳам сиҳр, дуо, кароматга оид китоб. ²² «Кимёи саодат» — Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ғаззолийнинг (1058 — Тус (Эрон) — 1111) тасаввуфга оид китоби. ²³ Бобийлик — XIX асрнинг 40-50 йилларида Эронда шиа мазҳаби ичида вужудга келган диний оқим. Асосчиси Муҳаммадали Бобуллоҳ. У «Баён» номли китобида ўзини Муҳаммад ўрнига келган пайғамбар деб, ўз китобини эса Қуръон ҳамда шариатнинг ўрнини олиши керак деб, исломга янгилик, ўзгариш киритмоқчи бўлган. Ҳозир ҳам бу оқимнинг тарафдорлари мусулмон мамлакатларида анча нуфузга эга. ²⁴ Жадид — (жадидчи — янгилик тарафдори) — XX аср бошларида туркий ва тожик халқлари орасида юзага келган маърифатпарвар, ислоҳотчи сиёсий оқим.

Шул вақтда беҳад қаҳру ғазабим келиб кетди, ҳар бир туким бир ханжари обдор бўлди, бир наъраи — раъдивор тортиб мусулмонларни озгурмоқда бўлган шул жадид китобларни ағдариш-тўнта-риш қилуб, кўчага чиқариб ташлагим келди. Шул замон рафнинг устига кўзим тушди, кўрдим-ки бир қуён бола очибдир ва шул жониворға узоқ фурсат қараб қолуб, ғазабим бир андак пасайибдир. Бағдазон бадбахтдан сўрадим:

— Агар сиз башарти жадид бўлмасангиз, бундаги девсийрат²⁵ суратлар нимадир? Башарти, алҳол намоз вақти шуруъ²⁶ қилуб, ушбу жойингизда адойи салот²⁷ қилмоқчи бўлсам, аммо тўрт тарафим сурат бўлса... ва ёки сизнинг мазҳабда бул гап жойизми?!

— Масжид яқин, тақсир!

— Башарти, таҳоратим танг қилган бўлса, ёки ушбу жойдан бошқа ерга чиқуб намоз ўқуш хавфлик бўлса, аммо сизнинг тиловатхонангиз нопок китоблар ва газнитлар ҳамда бутлар билан тўла бўлса, бул тақдирда нима қилурсиз!..

Аммо бул жой тиловатхона эрмас эркан, шайтонхона эркан! Ғазабим борган сайин аланга олур эрди, бул жойда узоқ қолишни маслаҳат кўрмай, сўзига ҳам қулоқ солмай чиқуб кетдим. Ташқариға чиқсам, кафшим йўқ, ундан-бундан сўрасам аҳадди²⁸ дуруст жавоб бермади, ниҳоят танг бўлдим. Қоровул чақиришни ҳам билмадим, милиска ҳам тополмадим. Билдимки, бу ишни қилган ҳалиги қоридир. Китобларни текинга ўкутаман деб, одамлари орқалиқ фақирдек содда одамларнинг кафшини ўғурлар эркан, аммо бундай палид бир жой²⁹ға киришимни арвоҳлар ҳам ёқтирмаган бўлсалар керак. Бо ин ҳама³⁰ кавш кетди. Маҳсичан қолдим. Кўчанинг чети бирлан битта-битта юруб уйга жўнадим, аммо йўлдағилардан кўб хижолат чекдим...

*Ҳарки хонад дуо тамаъ дорам,³⁰
Зонки ман бандаи гуноҳқорам*

Асл нухасига тўғрилаб кўтардим, деб фақирул-ҳақир: *мулла Жулқунбой*.

Ва яна узоқ-яқин дўстларими эга махфий қолмағайким, домланинг саргузаштлари дуру дароздир, фурсати билан қолганларини ҳам кўтарсамиз керак.

«Муштум» — 1924 йил, 18-сон, 1 январ

²⁵ Девсийрат — девга ўхшаш, йўғон елпи. ²⁶ Адойи салот — намоз ўқимоқ. ²⁷ Шуруъ — бошлаш. ²⁸ Аҳадди — бирор киши. ²⁹ Бо ин ҳама — шундай қилиб. ³⁰ Кимки дуо ўқиса, мен умидворман, чунки мен гуноҳқор бандаман.

ТАРЖИМАИ ҲОЛИМ

Падари марҳумимиз Шош¹ шахрининг забардаст уламоларидан мулла Мирзасалимсоқ Охунд домлаи ҳожиул-ҳарамайн аш-шарифайндирлар². Марҳум падари бузруквор алломаи замон ва машҳури жаҳон бўлуб, ул жанобнинг ҳалқаи тадрисларидан³ беҳисоб уламо ва фузалолар етишуб, баъзилари қозилиқ мансабига ва баъзилари мударрислик мартабасига ва кўблари имомат ва мактабдорлиқ вази-фасига ҳам энг аднолари⁴ азайимхонлиқ касбига мушарраф бўлуб-дирлар. Алҳол бўлса, ул жанобнинг шогирдларининг кўблари пири бадавлат бўлуб, уйга кириб қолғандирлар.

Марҳум бузруквор Бухородан хатми кутуб қилуб келганларидан сўнг Қамбар ясовулбоши деган бир амалдор ўзининг Маҳичабону отлиғ хушрўй қизини тўю тамошолар билан падарга назр тортибдир. Бағдазон ул покдомон бирлан нечанд фурсат умргузаронлиқ қилсалар ҳам, аммо фарзандлари бўлмабдур.

Падар бул боисдин бениҳоят маълули хотир⁵ бўлуб, дойим зори ва тазарруъ айлаб, Худойи таолодан бир фарзанди солиҳ талаб қилур эрканлар. Шул аҳволда неча фурсатлар ўтуб ва яна бузруквор кўб мазоротларни тунаб ва яна жонлиқлар сўйиб, ниҳоят хом-талаш айлар эканлар⁶, падар қирқ беш ёшга борганларида Худойи таолонинг раҳми келиб фақир волидаи марҳуманиннг раҳмларида қарор топибдирман.

Ало хозал-қиёс тўққуз ой, тўққуз кун ва тўққуз соат ўтуб, рўзи душанба ярим кеча вақти ойнинг ўн тўртинчи куни моҳитобоннинг айни тўлишкан замонида ёруғ дунёга барқ уруб, қадам ранжида қилинубдирман. Дўстлар шод, душманлар ғамкин бўлуб, падари бузруквор дарҳол ҳазрат Баҳоваддин йўллариға етти нон худойи қилубдирлар. Доя бўлмиш хотун фақирни ердан олуб, йўргакламакчи бўлганида камина чирқираб, гиря оғоз қилуб,⁸ асло йиғидан тўхтамаганимдан, падар сезибдирларки, фарзандлари бечиз эмасдир. Чунки ул доя бўлмиш даллаи маккора ва нопок бир хотун бўлуб, фақир бул нопокни ёқтирмабдирман. Бағдазон ул жаноб фақирни ўз кўллариға олган эрканлар, дарҳол гирядан тўхтаб, падарга табассум қилубдирман...

Бағдазон фақирнинг тарбиятига кўшуш айлаб, етти кечамни эсон-омон ўткузуб, саккизинчи куни бешикка солубдирлар. Аммо ўн бирин-

¹ Шош — Тошкент. ² Ҳожиул-ҳарамайн аш-шарифайн икки ҳарами шарифни (Макка ва Мадинани) зиёрат қилган киши. ³ Халқаи тадрис — бирор муаллимда сабоқ олган талабалар доираси. ⁴ Адно — паст, қуйи. ⁵ Маълули хотир — ғамгинлик, ҳафалик. ⁶ Хомталаш қилиш — бепул улашни. ⁷ Ало хозал-қиёс — шунга ўхшаш. ⁸ Гиря оғоз қилмоқ — йиғи бошламоқ. ⁹ Далла — қўшмачи.

чи кечамда бир оз чалиглаб¹⁰ ўтубдирким, алҳол бул маънининг асорати каминада боқийдир, яъни такаллум¹¹ қилганимда «қиқ-қиқ» қилуб ва яна «мош» дейиш ўрнига «бош» деб, «мим»ни айта олмайдирман. Бамисоли ҳазрати Мусо алайҳиссаломнинг «син» ўрнига «шин» этканларидек ва яна фақир волидаи марҳумага осойиш бермай, доим-ул авқот фиғон ва зори¹² қилур эрканман. Бул боисдин сабаби вужудлар бениҳоят паришонхотир бўлуб, ҳукамо¹³ ва кексалардан чора сўраганларида фақирга кўкнори бермакка кенгаш берибдирлар. Бағдазон бирмунча кўкноридан ҳалво пишириб каминага истемол қилдирганларида фақир кум босқандек фароғат қилуб, зори ва фиғондан тўхтабдирман. Аммо ўпкам амиркон маҳсидек гижирлайтурган бўлубдир.

Фақир шу йўсун икки йил комил бешикда сирилиб ёта-ёта «Атта жий, анна оппоқ», дейтурган такаллумга тилим гўё бўлгани ҳолда бошқалардек бешикдан қутулиб, эркака чиқибдурман. Аммо назир бошим кесак қисқан қовундақ қийшиқ бўлуб ва яна жовдирлаган кўзим қассобдан эт олуб, боққол бирлан муомала қилатурган даражага етубдир.

Эркака чиққан кунимдан бошлаб эмчакдан чиқуб, нон кавшапни таълим олубдирман. Фурсати келганда волидаи марҳума: «Боламининг чайний-чайний жағи узулди», деб ҳолимга тараҳҳум¹⁴ айлаб, лўмба-лўмба нон чайнаб, оғзимга солур ва фақир ҳам гилққа-гилққа ютар эрканман. Ул замонда падари бузрукворнинг давлатлари кўланкасида нон важҳидан беармон бўлуб ва яна эртадан-кечгача нон бирлан ҳамнишин эрканман. Аммо фақирнинг қорни кундан-кунга ровлаган тарбуздек ўсиб, бул маънидан падар бирлан волида «Боламиниз қорин сола бошлади», деб бениҳоят хушнуд бўлар эрканлар.

Алқисса, фақирни томоқ босқанлиғиданми, ҳайтовур, бец ёшгача оёғим чиқмабдир. Бул боисдин волидаин муҳтарамайин¹⁵ паришон ва дилгир бўлуб, чорасига киришиб, фақирга ғалтак арава муҳайё қилубдирлар. Аммо фақир ғалтакка тутунганим замон гурс этиб ортим билан ерга йиқилур ва ғалтак арава ҳам фақирга табиъатсозлик қилгандек иккинчи томонга ағнар эркан. Бундан сўнг каминани бир саватга солуб етти эшикка олуб кириб, «Оёғсизга оёғ борми?» деб сўрабдирлар, «Оёғ бор!», деганлари билан ҳам мақсад ҳосил бўлмай, қимирламасдан фароғатда ўлтура берибдирман.

«Муштуми» — 1924 йил, 19-сон, 10 январ

¹⁰ Чалигламоқ — кўзикиш. ¹¹ Такаллум қилмоқ — гапирмоқ. ¹² Зори зорланиш. ¹³ Ҳукамо — ҳакимлар, табиблар. ¹⁴ Тараҳҳум — раҳм қилиш. ¹⁵ Волидаин муҳтарамайин — муҳтарам ота-она.

Олти ёшқа кирганимда (буниси эсимда бор) ўлгура-ўлгура ўзим ҳам зериккан бўлсам керак: ниҳоятда эҳтиёт бирлан деворларни ушлаб, андак-андак сайр ва саёҳат қилишқа бошладим. Бул маънидин волидайин муҳтарамайин бисёр хушнуд бўлуб, дарҳол бир эчкуйи бод рафторни¹ бўғузлаб ва унинг қонидан бир сопол табоққа солуб, фақирнинг оёғимга сурдилар. Бағдазон мазкур эчкунинг барча сўнгах-саёғини бир қозонга солуб фақирнинг «Оёғ тўйим» учун ҳамма қариндош-уруғларимизни чақирибдирлар.

Қудрати илоҳий бирлан ўшал кун иттифоқо оёғимга ғойибдан бир қуввати кириб, ҳатто ўчоқ бошиғача саёҳат қилуб ва яна қозонда пишиб турган этка кўнглум кетубдир. Волидай марҳума дарҳол бир устихоники сергўштни олуб, фақирнинг қўлумга тутқазганларида ўшал ўчоқ бошидаёқ, жойимдан силжимай пок-покиза тановул қилубдирман. Ва яна иштаҳом айни жунбушқа кирган экан, яна қозондағи бир устухонни кўрсатиб, олуб беришқа ишорат айлабдирман.

Худо волидани раҳмат қилсунки, фақирга бениҳоят меҳрибон эрдилар, Дар он раёйимни қайтармай уни ҳам қўлимга тутқазганларида иштаҳойи тамом бирлан буни ҳам тановул айлаб ва яна қуруқ суякини қайтадан қозонга ташлабдирман. Аммо бул вақт ўз оёғим бирлан қайтуб кетишга қудратим етмай, тўйга келган бир заифанинг муованати² бирлан базўр манзилга етуб олубдирман. Аммо оёғ тўйимга йиғилган хотунлар фақирнинг кўнглумни олмоқ учун қўюларида, чўнчаларида нок, қурт, туршак ва шуларга ўхшаш анвоёи турлук неъматлардан келтирган эрканлар: этагимни, қўлимни ва тўппимни мазкур нозу неъматлар бирлан тўлдирганларида бориға бозор қилуб ва яна ниҳоят саросималик бирлан шошуб-пишуб борчасидан андак хўрак қилубдурман.

Бағдазон меҳмонларга айни шўрба тортилган фурсатда фақирга сассиғ меъдалик юз бериб ва яна юрагимда бир боди пайдо бўлуб ва яна қулдир-қулдир деган овозлар эшитилуб, бул ҳодиса бора-бора кўнгулни беҳузур қилишғача етуб ва яна кўзларим олайиб беҳуд бўлуб қолубдирман. Бул замон тўйимиз азаға айланиб, шўрба-шўрбада, эт-этда қолуб, ким кинначига, ким домлама югуруб, аммо фақирнинг ҳам оғзимдан, ҳам ортимдан хилт ва сафролар кета бошлаб, бош ёстиққа етуб, ўзим беморлик даражасига борибдирман.

¹ Чопоғон эчки.

² Муованат — ёрдамлашиш.

Бул ҳодисани ҳар ким ҳар нарсага йўйиб, бирав кинна кирди, деса, бирав ҳасан урди, деб ва яна учинчиси нарса тегди, деганда тамин бириси кўзикди, деб. Аммо ўша тўрт эҳтимолларнинг барчасининг чоралари кўрилганда, яъни кинна солдирилиб, чиллаёсин қилдирилиб, кўз тумор тақдирилганда ҳам бир фойдаси кўрилмай, фақир шу касалим билан олти ой чамаси кўб қаттиқ риёзат чекиб ётиб қолдим. Бул касалим асносида чўб-устихон бўлуб, озиб, самоворнинг ичидан кўринатурган ажива аксдек бўлуб, кишилар ҳазар қилатурган даражаларга етуб, меъдам хазимадан қолуб, таом ботмай, аммо эндиликда волидаин муҳтарамайин фақирни юрмасданок тинчкина егулигимни еб ўлтурушимгагина рози бўлган эдилар.

Аммо бул касали хавфноқдан андаккина соғлана бошлағанимдан сўнг табиъатим ниҳоятда нозиклашиб, ундай-бундай гаплар кулоғимга ёқмай, эгри деган ҳам, тўғри деган ҳам гуноҳқор бўлуб, аммо бул феълим падарга ниҳоят хуш келиб, фақирни «Инжиқ махзум» деб хитоб қилур эрдилар. Ва лекин волида бул маънидин рози бўлмай, фақирга жинлардан хабар бериб, гоҳо ажиналар ҳикоясидан сўзлаб хархаша қила бошлаған замонимда «Ана келди!» билан товшимни ўчурур эдилар. Аммо камина жинлардан бисёр кўрқар эрдим, қорайиб турған девор ва ёғоч кавакларининг ичига ҳам шу жинлар ваҳмаси билан боқолмас эрдим. Бир кун эмақлаб бориб, кийизнинг тегидан нимадир олмоқчи бўлган эрдим, «лоп» этуб бир ажина чиқуб қолмасунми, ўтакам ёрилуб, биғиллаб йиқилдим. Бир вақт юзимга сепилган совуқ сув билан ўзимга келиб кўзимни очсам, ажиша ҳамон менга қараб турубдир. Дарҳол ўзимни волиданинг бағирлариға олуб қолдим.

— Ҳа, нима бўлди?

Фақир ажинага ишорат қилган эрдим, волида қаҳқаҳа бирлан кулиб, ажинани кўллариға олдилар. Фақир диққат билан қараған эрдим, волиданинг тароқдан чиққан сочлари эркан. Аммо фақирнинг алҳол ёшим эллиқдан ошқан бўлса ҳам ажиналардан бисёр кўрқадирман. Бул боисдин кечалари ёлғиз юролмай ва яна бир ўзим ҳам ётолмайдирман. Ва лекин ҳар кимга ҳам инсу жиндан ҳазар қилмоқ лозим ва лобуддир.

Алқисса, каминага бирмунча қувват кириб, оҳиста-оҳиста ҳожатимга бориб келатурган бўлдим: бора-бора йўлакларга чиқуб касб-ҳаво қилар даражага етдим, гоҳи остонада ўлтуруиб, кўчадаги болаларнинг ўюнлариға тамошо ҳам қилур эрдим. Аммо болалар орасида бирар турлук жанжал ва тўғолон чиқса, орада мушлаш бош-

³ Риёзат — азоб, машаққат.

ланса фақир чирқираб йиғлаганимча уйга қараб чопар эрдим. Гарчи болалар ўзаро ўйнаб ўзаро ёқалашсалар-да, бунда фақирнинг фойда ва ё зарарим бўлмаса-да, аммо камина бисёр сулҳпарвар ва жанжалларга тобим йўқлигидан бул ишни қилур эрдим, деб ўйлайман.

Фақирнинг ёшим саккизга кириб, андаккина қаддимни ростлаб олган эрдим, сабаби вужудлар ҳам «Боламиз ўсиб-унди» деб қувонган эрдилар. Бул орада фалокат босиб, фақирга иситма арз бўлуб, бир неча кун рингшиб ётқанимдан сўнг ҳар бириси туршакдек-туршакдек бўлуб чечак тошуб кетмасунми...

Камина беҳуд бўлуб ўзимдан кетибдирман, волидаин муҳтарамайин ҳам «Боламизнинг тағи қандай кўргулути бор экан!» деб ҳўнгур-ҳўнгур йиғлашибдирлар. Кундан кунга ҳолим оғирлашур эркан. Ул жаноблар фақирдан умидларини узиб, қўлларини ювиб, қўлтиқлариға уриб, халтаи кафанларимгача ҳозирлаб, ҳар бир ишка муҳайё бўлуб турубдирлар. Аммо ўн биринчи кун, худойи таолонинг қудрати бирлан фақирга атса келиб, кўзимни очибдирман. Руҳсиз таналарга жон кириб, суюнч-қувонч бошланибдир. Дарҳол етти қадоқ буғдойдан кўғурмоч кўғуруб ажиб бир хурсандликлар қилубдирлар. Ба тадриж-ба тадриж⁵ фақирнинг гулларим тўкулуб, ўн еттинчи кунда салимул-аъзо⁶ бўлуб, туруб ўлтуратурган бўлдим.

Лекин бул чечак деган нимарсанинг ажаб бир ҳусн бузатурган хоссаси бўлур эркан. Агарда ўзингизга ҳам чечак чиққан бўлса сезарсиз: мисоли юзингиз ғалвирак бодом... Аммо фақирнинг юзимда баъзи чандиқлар ҳам зуҳурга келгани учун гўёки ҳусни Юсуф бизда хотима топди... Агар сиз бир ҳовуч тариқни юзимизга қаратиб сепсангиз-да бир, дона ерга тушса биз минават⁶ ..

«Муштум» — 1924 йил, 20-сон, 20 январ

* * *

Вақтики, фақир кўз кўриб, қулоқ эшитмаган анвоъи турлук амрозлар бирлан тўққуз-ўн ёшларга етдим ва андак ўзимни бул бевафо дунёнинг иситма ва безгакларидан, сассиқ кекирдак ва юрак буруғларидан фориғбол² ва холи кўрдим. Бағдазон Худойи таолоға шукурлар айтиб доимо волиданинг олдиларида камари хизматни берк боғлаб дасти алиф лом турар эрдим.

Падарнинг муҳаббатлари каминага бисёр эрди. Фақирнинг одоб ва заковатимдан ниҳоятда хушнуд ва ҳар замон муборак қўллари

⁴ Ба тадриж --- аста-секинлик билан. ⁵ Салимул-аъзо -- соғлом тан; соғаймоқ. ⁶ Минават --- виноват, айбдор.

¹ Амроз --- касалликлар. ²Фориғбол --- озод, тинч.

билан орқамға уриб навозиш³ бисёр қилур эрдилар. Ва яна гоҳо ул жаноб рўйимоллари бирлан оғзимға оқуб тушаёзган бурнимнинг обиятини покиза айлаб ва бул маънига бирмунча панд ва насиҳат ҳам қилур эрдилар.

Шул аҳволда волидаи меҳрибонимизнинг бағриларида қоғозда асралган қантдек парвариш топар эрдим. Кунлардан бир кун, фақир волидаи марҳума бирлан «чорий — чамбар» ўйнаб ўлтурган эрдим, падар бул маънидан ранжийда хотир бўлуб меҳрибончилик қилдиларким: «Махдумнинг бўйи чўзулиб қолди, эмди андак-андак сабақ бошласунлар», — деб. Бағдазон фақир волидадин сабақ олуб, бениҳоят фэйзиёб⁴ бўла бошладим.

Бул миёнада падари бузруквор фақирнинг қўлимни ҳалолламоққа ҳаракат айлаб ва яна қўлларида дунё важҳи⁵ каминанинг кори хайримга кофий⁶ бўлмагани учун боғимиздан қирқ беш туп дарахт сотуб ва яна бу маблағ ҳам озлиқ қилуб, боз боғимиздан бир андак ер ҳам фуруҳт⁷ айлаб, бағдазон кори хайрни бошладилар.

Фақирнинг тўйимға жамиъи оламдин уламо ва фузалолар, давлатманд ва зукколар чақирилган эрдилар.⁸ Бир неча кунгача юртдаги жамиъи хотунларға бир пут зиғир мойидан ош берилиб, аларни жамиъи таом важҳидин сероб ва мамнун қилинди. Бағдазон тўрт дона ғунон қўйни забиҳ⁹ айлаб ва яна ботмон биринч ва шул миқдор сабзи бирлан уч қозон ош дамлаб жамиъи қурту қурмисқаларға табақ-табақ ош берила бошланди. Кўча бошидан тортиб то манзилимизгача шаҳарнинг казо-казолари саф боғлаб асо ушлаб келган-кетканни кузатиб турар эрдилар. Тўй бисёр шукуҳлик эрди. Ош ҳам фақирдек беҳад ширин бўлган ва мойи ҳам шилқиллама эрди. (Аммо бул замондаги тўй қилаётқанлар ушбу тўйимиздин ибрат олсалар кўб яхши бўлур эрди) Камина кимхоб ва духоба саруполарға ўралуб ясанган эрдим, бошимға ажаб бир нафис салла ўраган эрдим, ҳар ким каминага тамошо қилур эрди.

Алқисса, тўй асносида баъзи бир беҳирадлар фақирға дағал муомала бирлан ҳазил-мutoяба қилур эрдилар ва яна айтар эрдиларким: «Махдумга бир ароба қайроқ буюрилди. Болта бирлан кесамизми,

³ Навозиш — сийлаш, марҳамат. ⁴ Фэйзиёб — баҳраманд. ⁵ Дунё важҳи — маблағ. ⁶ Кофий — етарли. ⁷ Фуруҳт — сотиш. ⁸ Домланинг «жамиъи оламдин» деб юборишлари муболаған сухандир. Буни аҳли донишлар онгласалар керак. (Муал.). ⁹ Забиҳ — сўйиш, бўғизлаш.

арра бирлан...» Агарчандики бул гапларга бовар қилмас эрдим ва илло кўнглимга кўб хавотир ўрнашқан эрди ва яна асноий забиҳ, яъни хатна замонида атрофимга йиғилган гўдакларнинг башарти тигнинг заҳрига чидолмай гиря оғоз қилсам қаҳқаҳа қилишларидан беҳад хавотирда эрдим.

Бағдазон ош хитомига етуб, фақирни чекка ўринга олуб бордилар. Фақирнинг атрофимга кўб бемаъни йигитлар йиғилган эрдилар, яккаш мазкур бир ароба қайроқ бирлан бир қанча аррадан дам ураб эрдилар, фақир бўлсам бениҳоят хавф-ҳаросга тушар эрдим. Бағдазон ул ҳаромзодалар бир чилимга банг (дар истилоҳ фиръавннинг тезаги)¹⁰ тўлдириб чекишдилар ва яна фақирга ҳам таклиф қилдилар, камина бул манига ризолиқ бермаганимда ҳаромзодалардан бириси айдиким: «Эй Махдум, агар бул таклифга рози бўлмасангиз, асноий суннатда шарманда бўлурсиз», — деб. Аммо фақир қабул қилмадим, зўрлаб эрдилар, гиря оғоз қилдим.

Аммо бир ҳаромзода бангнинг тутунидан оғзига йиғуб бағдазон фақирга дамида¹¹ қилур эрди. Фақир, асноий суннатни кўб мулоҳаза қилур эрдим. Ҳаромзодалар айткандек, гаплар вуқуъга¹² келса кўб ёмон бўлур эди. Бул хавф-ҳарос бирлан агарчандики фиръавннинг тезаги бўлса ҳам бангдан бир андакни истеъмол айлаб кўрмоқчи бўлдим. Бениҳоят аччиғ эрди, андак-андак қақир-қуқир қилиб тортдим. Бул фурсатда йигитлардан бири қўлимга муштумдек набот тутқузди ва яна «Бекор ўлтурманг, тақсир», деб меҳрибончилик қилган эрди, беандоза хурсанд

¹⁰ Дар истилоҳ Фиръавннинг тезаги — халқда нашани Фиръавннинг тезаги деб аталади. Ривоят қилишларича, Миср подшоҳи Фиръавн ўзини «Мен худоман» деб эълон қилган экан. Бир кунни Фиръавн ўз душманини енгмоқчи бўлиб аскарларига айтибдики, «Сизлар шу адирнинг у томонидан, мен бу томонидан бориб душманини қуршаб енгамиз» деб жангга киришибдилар. Аскарлар мўлжалдаги жойга етиб борибтилар, лекин подшоҳдан дарак бўлмабти. Хавотир олиб адирнинг у томонига ўтсалар Фиръавн ёзилиб ўтирган эмиш. Ёзилган жойидан наша ўсиб чиққан эмиш. Шунда аскарлари «Худо бундай иш қилмайди-ку, сен Худо эмас экансан», деб ундан юз ўгирган эканлар. Шундан бери халқ нашани Фиръавннинг нашаси, тезаги деяб экан.

Ҳақиқатда эса қадимги Миср фиръавнлари ўта зулмкор бўлгани ҳатто Тавротда, Инжилда ва Қуръонда, шунингдек, ислом диний тарихларида қайд этилган. Шунинг учун турмушдаги ёмон нарсалар, ёмон феъл-атворлар халқ орасида фиръавнларга нисбатан айтиб келинган. Масалан, ким айёрлик ёки такаббурилик қилса, фиръавнмисан, дейишади.

¹¹ Дамида — димоғга пуфлаш. ¹² Вуқуъ — юз бериш — воқе бўлиш.

бўлуб мазкурни эрмак қилуб ўлтурдим. Ва яна бириси бирмунча магиз инъом қилди. Ул таррорлар¹³ фақирни бениҳоят сийлар эрдилар.

Иштаҳойи тамом бирлан набот ва магизларни тановул қилуб тугаткан эрдим, фақирга ажаб бир ҳоле юз берди. Нафасим оғзимга тиқилиб келгандек бўлур эрди, кўзимга ажаб бир нимарсалар кўринур эрди. Бул фурсатда ул таррорлардан бири фақирга табассум қилуб ва яна бармоқларини кўрсатиб: «Бул нечта, Махдум?» деб майнабозлиқ оғоз қилуб эрди. Фақир бул замон ул набот ва магизларнинг банг билан олуда қилинган бўлганини онглар эрдим. Зиёда маст бўлган эрдим, кўзим одамларни илғамас, ҳушим бошимдан учкан эрди. Аранг-аранг қулоғимга чилдирманинг дангир-дунгир қилган нағмаси кирар эрди, ул таррорлар фақирни бул аҳволга солуб, ўзлари ажаб бир хурсандлиқ қилуб рақс айлар эрдилар. Бағдазон фақир, бангнинг асорати билан беҳуд бўлуб қолубдирман...

Бир замон кўзимни очсам, бошимда волида бирлан падар пиқ-пиқ йиғлаб ўлтуруибдилар. Фақир улардан аҳвол сўрадимки, бул йиғининг боиси нимадир ва яна тўйлар тинчлик бирлан ўтдими, деб. Ул жанобларнинг сўзларидан маълум бўлдики, фақирнинг суннатим бажо келтирилибди, аммо камина ўшал банг асорати бирлан беҳуд бўлуб йиқилганимдан буён тўрт кеча-кундуз миёнасида беҳушона ётар эрканман, бул беҳушлик ўшал фиръавнинг тезагининг хосияти эркан. Бо ин ҳама фақир зиёда хурсанд эрдим, зероки, ул бангнинг асорати бирлан гўдакларнинг таънасини қутулиб ва яна асноий ҳатнада гирия қилиш бу ёнда турсун андак бетоқатлик ҳам вужудга келмабдир. Аммо ул икки меҳрибон бениҳоят андуҳ тортибдилар. Ва яна тўйлари азага айлаибдир.

Бағдазон фақирнинг аҳволимдан хотиржамълик айлаб, падари бузруквор фаройиз¹⁴ машқ қилуб кори хайрга масруф¹⁵ бўлган маблағни ҳисоблаб кўрган эрдилар, йиғилган тўёналар бирлан жамбул-жамъи тўрт юз сўлкавой Никалай ақчаси чиқим бўлубдир.

«Муштум» — 1924 йил, 21-сон, 7 феврал

¹³ Таррор — касавур, ўғри; фирибгар.

¹⁴ Фаройиз — зарурий ҳисоб-китоб. ¹⁵ Масруф — сарфланган.

КАЛВАК МАХЗУМДАН ИДОРАМИЗГА ОЧИҚ ХАТ

Имлоси ўзгартирилиб босиладир

Алф-алф¹ салом ва паёмларимиз баъдида сиз баланд мартабалик «Муштум» китоби мусаннифи буродаримизга етуб андоғ маълум ва равшан бўлсунки, алҳамдулиллоҳ, биз дуоғўйлари бул жонибда² сихҳат ва саломатлик даражасида барқарордирмиз, аммо ул жонибдаги сиз мусанниф буродаримизнинг дуойи жонларини салоти хамса³ олдида борий⁴ таолодин талаб айлаб турмоқдамиз.

Бағдазон сизга сўз шулки, чоп қилдираётқан «Муштум» китобингизнинг бир неча жузъиларига фақирнинг назарим тушди. Аммо китобнинг гоҳи жузъиларида фақирнинг таснифотлари ҳам бор эркан. Мулла Жулқунбой жиянимиз фақирингиздан беижозат таснифотларимиз баъзисидан сиз ҳурматлу буродаримизга нусха кўтариб берган эркан, «Зар қадрини заргар билар — чилангар нени билар» деганларидек, фақирнинг қадримга сизлардек донишманд мусаннифлар етмаса, каминанинг имомагимни ҳам кўралмаган маҳалла бўрсукла⁵ри⁶ етсунларму. Кўб яшанг, буродар, фақирнинг таснифотларимни⁶ писанд айлаб китобингизда нўғой босмаси бирлан чоп қилубдирсиз.

Аммо таснифотимдаги имло — ишшоларимга бир андаккина ҳалал етканлигини кўрдим, бул маънидан кўнгилга бир андак кудурат етди, сўзларнинг ёнига «ҳе» кўюб, «бе» кўюб ёзишдан ва яна «сот», «зот», «итқи», «изғи», «зе» ўрунларига ўзга нимарсалар битишдан мурод нимадир? Башарти бул замондағи саводсиз одамларнинг беҳирад ва беидрок бўлганларини назарда тутуб, таснифот учун бундай қилган бўлсалармукин ёинки ул соч кўйган калтадум ҳаромзодалар бул маънига ҳам закўн чиқардиларму ва яна закўн чиқарган бўлсалар ул беҳирадларнинг қаршисига бирар закўн айтиб мағлуб айлаб бўлмадиму, башарти мусаннифнинг ўзлари закўн айтишдан ожиз бўлган бўлсалар, Ибонуфдек бирар адвакатга бир-икки сўлкавой бериб, закўн айттиролмадиларму, баҳарҳол бул ишка кўб ғайрат керак эрди.

Иккинчи сўзимиз шулки, таснифотларининг исмини «Муштум» деб аташ фақирларича писанд эрмасдир. Хусусан ул китобда уламо ва фузалоларнинг сўзлари бўлгандан сўнг «Муштум» деган бемаъ⁷ни гапнинг ўрнига «Ибратаңгиз» ёки «Маслаки муттақини соний»

¹ Алф-алф — минглаб. ² Жониб — томон, тараф. ³ Салоти хамса — беш вақт намоз. ⁴ Борий — яратувчи (худонинг сифати). ⁵ Маҳалла бўрсуклари — маҳалла катталари. ⁶ Таснифот — китоб, ёзишма. ⁷ «Маслаки муттақини соний» — фикҳга оид форсча китоб.

деб тасмия қилсалар бениҳоят марғуб бир тасниф бўлур эрди ва яна таснифотингиздаги сурати қабиҳаларни ўзингиз жўрттага тортдиразизму ёки китобингизга қоғоз тополмай ноиложликдан шундай суратлик қоғозларнинг оқ томонига чоп қиласизму? Башарти бул тақдирда узур воқеъ бўлуб сизга ҳам бизга ҳам ҳеч боки бўлмай гуноҳ ёки куфр хавфи йўқдир ва илло тонг-ла рўзи қиёматда ул сурати қабиҳаларга жон бериш биз бандаларнинг қўлидан келадирган иш эрмасдир. Фақир, ўз таснифотларим чоп қилинган жузъиларни уйимда сақлашдан ҳароснок бўлуб, аввало мазкур жузъилардаги сурати қабиҳаларни бирмунча сув бирлан ювиб ташламоқчи бўлган эрдим, аммо кетказиш бисёр қийин бўлди, бағдазон сиёҳ бирлан ул қабоҳатларнинг пешоналарига «лоши-лоши»¹⁰ деб битиб, суратлик ҳолатдан чиқариб қўйдим. Агарчандики, фақирнинг кўнглум бундай суратларга эътиқод қилмоқдан пок бўлса ҳам, баҳарҳол, эҳтиёти шарт ва ўзингиз ҳам бизнингдек аҳли илмларнинг парҳезига қойилдирсиз, деб ўйлайман. Яна сизга илтимос шулдирки, башарти бундан кейин ҳам каминанинг таснифотларимдан қўлингизга етишуб чоп қилмоқчи бўлсангиз зинҳор ўшал суратлик томонга босмоқдан эҳтиёт қилингиз, зероки, бул маънидан кўб ташвишга тушуб қолдим.

Шул миёнларда баъзи кишилардин «Лилим»¹¹ подшо ўлди» деган хабарларни эшитадирман, бул хабарга башарти ишонса бўладирму, ҳайтовур тунов кундан бери ушбу шонъа¹² чиқуб қолди, аммо «Лилим» деган кишини кўб шижоатлик одам деб эшитар эрдим.

Бағдазон арз шулки, камина имоматдан тушуб қолганимдан берли бениҳоят дилгирдирман, эрта-кеч қилатурган ишим уйга кириш, эшикка чиқиш — бундан бошқа гап йўқ, бул маънидин волидангиз ҳам кўб танглик изҳор қилуб, фақир бирлан ҳар кун юқори— қуйи сўзлашиб каминани ранжитиш даражаларига ета бошлади. Аммо бул иш иккимизнинг ҳам охиратимиз учун яхши иш эрмас. Эндиликда фақирга ўғуллик қилуб ўшал яқинлардан бўлса ҳам бирар имоматдан ўрун топуб берсангиз ва илло кўб тангдирман, башарти имомат топилмаса маҳкамаларга мирзабоши бўлиб киришга ҳам розидирман. Бул тақдирда фақирнинг бисёр омилкор, корчолон ва чапдаст эрканимни ва яна ўрус забонидан ҳам бирмунча баҳраманд бўлганлиғимни, мирзабоши лозим бўлган маҳкамага яхшилаб уқдирарсиз. Бул маъниларида-

⁸ Сурати қабиҳа — ёмон сурат.⁹ Бу ерда махзум ўзининг «Муштум»да босилган суратини (корикатурани) айтмоқчи.¹⁰ Лоши-лоши — жонсиз, ўлик.

¹¹ Лилим — махзум «Ленин» демоқчи.¹² Шонъа — тарқалган миш-миш гап.

ги хабарларни Мулла Жулқунбой жиянимизга айтсангиз, ул фақирга етқузар деб қиссаи кўтоҳ қилдим.

*Домла маъ бужур мулаққаби Калвак Махзум ибни Салимсоқ
Охунд Шоишӣ*

Ва яна махфий қолмағайким, шу яқин кунларда туткан нафл рўзаларимиздан¹³ бирисини сизнинг уйингизда очуб бағдаз ихтиёр мусанниф буродаримиз билан байтута¹⁴ қилуб қайтқаймиз, агарда ажалга омон берса деб.

Ассалому алайкум

«Муштум» — 1924 йил, 22-сон, 22 феврал

АВВАЛИ ИЛМ КАДОМ АСТ, ОХИРИ ИЛМ КАДОМ АСТ

Алқисса, бағдаз тўй волиданинг пинжларидан чиқмай ул муштипардин шаб-рўз сабақ ўқур эрдим. Фақирнинг зеҳним бениҳоят эрди. Бинобарин олти ой миёнасида алифбени батамом ёдлаб чиқдим. Бағдазон «Абжад»га тушуб, буни ҳам шул фурсатда хатм қилдим ва яна «Ҳафтияк» бошлаб, «Озодлиғим»¹ учун падари марҳум волидаи муҳтарамга бир кўйлак ва бир лозимлик чит олуб бердилар. Бир йили комил деганда «Ҳафтияки шариф»²ни ҳижожалаш тариқасида тамомлаб, бағдазон «Каломи шариф»³ бошладим. Ало ҳозал-қиёс «Чаҳор китоб», «Сўфи Оллоёр»³, «Хўжа Ҳофиз»ларни⁴ гоҳи волидадин ва гоҳи падардин ўқуб ёшим ўн олти-ўн еттиларга етди.

Бағдазон бузруквор фақирга меҳрибончилик қилдиларким: «Эмди саводингиз чиқди, баъдал-явм⁵ мадрасага борурсиз», — деб. Алқисса, фақир учун янги саруполар тикилди, бағдазон рўзи душанба, бағдаз нонушта шул тариқада ясандим:

¹³ Нафл рўза — ихтиёрий рўза.¹⁴ Байтута — тунамоқ, кечани ўтказмоқ.

¹ Озодлик — ўқишнинг маълум қисми тугалланганда олиб келинадиган тортиқ. Тортиқ келганда домла болаларга дарсдан жавоб бериб юборди, «озод» этади. ² «Каломи шариф» — Куръон.³ «Сўфи Оллоёр» — Бухорода минглар қишлоғидан, вафоти 1720 йил, «Саботул-ожизин», «Тўҳфатут-толибин», «Маслакул-муттақин», «Муродул-орифин» номли китобларни ёзган. Асарларидаги асосий мавзу ақоид масаласидир, яъни «Одамнинг тўғри эътиқодда бўлиши унинг инсонлигини белгиловчи ягона омил» ғоясидир. Бу ғояни у турмуш ҳужжатлари — оят-сунналар билан гўзал шаклда ифодалаган. Асарлари мактабларда ўқитилган. ⁴ Хўжа Ҳофиз Шерозий — тахаллуסי, исми Шамсиддин Муҳаммад ибн Муҳаммад (тахминан 1325 — Шероз — 1389), буюк форс шоири, «Девон»и мактабларда ўқитилган. ⁵ Баъдалаявм — бундан кейинги кун.

Оқ сурфдан ёқасиға ироқи жияк тутулған кўйлак, олти газ сурфдан кенг-ковул иштон, оқ сурфдан кашта тикилган белбоғ ва яна бурун артиш учун гул тикилган рўймолки, бунни белбоққа қистирған эрдим. Бағдаз устимдан бухори бичиқ оқ-сарик олачадан тўн, кафш-маҳси, оқ дўппи... Аммо салла олиш падари марҳумнинг ёдларидан фаромуш бўлган эркан, бинобарин, агарчандики, фақирга номуносиб бўлса ҳам ул жанобнинг қарийб ўн беш газлик дасторларини ўрадим (ўшал вақтгача амомага зарурат тушса волидаи марҳуманинг даканаларини чулғар эрдим).

Шул тариқа шукуҳ бирлан қўлтиғимға «Кофия»⁷ қистириб, падарнинг орқаларидан батамом виқор, тамкин, тавозиълар бирлан бир-бир босуб борар эрдим. Кўй — гузарлардаги халойиқлар гоҳи падарга ва гоҳи фақирга дасти алиф лом ўрунларидан туруб, салом берар эрдилар. Ва яна бир-бирларига айтар эрдиларким, бул муллабачча қайси боғнинг гули ва қайси алломанинг ўғли ва яна бул муллабаччанинг юзидан илму урфон нурлари хувайдодир⁸, деб...

Алқисса, мадрасага етдик. Жамиъи муллабаччалар фақир махзумларнинг истиқболимға чиқуб, иззат-икром бирлан падарнинг дарсхоналариға тушурдилар. Фақир бузрукворнинг ёнлариға ўлтурдим, муллабаччалар теварагимизда ҳалқа олдилар. Бағдаз дуойи фотиҳа муллабаччалар тарафидан муҳайё қилинған дастурхонлар ёзилуб, чой бирлан андак-андак тановул қилған бўлдиқ ва яна ул дастурхондаги неъматларни падари марҳум йиғуб-теруб қутилариға саранжом қилғанлари баъдида фақирға китобни очмоққа ишорат қилдилар. Бузруквор уйда экан чоғимда китобнинг қаеридан ибтидо қилишимни баён қилған эрдилар. Бинобарин, фақир беистиҳола «Аввали илм»ни очдим. Каминанинг заковатимдин барча муллалар ангушти таҳайюрни дандони тафаккурға¹⁰ олуб бордилар...

Бағдаз аузибисмиллоҳ, падар ўқудилар ва фақир эргашдим: «Агар шахсе гўядки, аввали илм кадомаст ва охири илм кадомаст... жавоб мегўямки аввали илм шиноҳтан Оллоҳ таоло аст ва охири илм гузоштан хамаи амриҳоаст...»¹¹ Падар аввали илм бирлан охири илмнинг таърифини қилғанларидан сўнг фақирнинг ҳаққимға дуо қилинуб, биринчи дарс хатм бўлди.

⁶ Амома — салла. ⁷ «Кофия» араб тили грамматикаси. ⁸ Хувайдо — аён бўлмоқ, кўринмоқ.

⁹ Ангушти таҳайюр — ҳайрат (кўрсатгич) бармоғи. ¹⁰ Дандони тафаккур — ақи тиши. ¹¹ Агар биров: «Илмнинг аввали қайсию охири қайси» деб сўраса, жавоб бераманки; аввали Худони таниш ва охири унинг буйруқларига буйсуниш.

Аммо бузруквор шул миёнда халқада ўлтурган мутаваллига юз ўгуруб мутояба тариқасида айдиларким, махзумга вақф вазифасини авсат¹³ бирлан берурсизму аъло бирланму, деб. Мутавалли одоб бирлан табассум айлаб жавоб бердиким, аъло бермасак бўлурму, деб. Бағдазон падар мутаваллининг ҳаққиға дуо қилдилар...

Агарчандики таснифотимизнинг бул жузъи мундоғ мабҳаснинг¹⁴ ўрни эрмас эрди, илло мазкур бўлган ул илм баҳсидин файзиёб бўлуб, фақирнинг қоним лойқаб ва яна ул ҳаромзодаларнинг илм деб юрган нимарсаларининг ҳақиқатини ошкора қилмоқ муддаосида бирмунча қалам тебратмоқчи бўлдим.

Бул фитна замонида жадид бўлуб ва яна соч қўюб юрган ҳаромзодалар илм деб қўб бемаъни нимарсаларни айтар эрканлар. Ва яна табинёт, фалакиёт деган илмларга қўб катта эътибор қилур эрканлар. Ул бемаънилар ерни юмалоқ деб, даъвои беҳуда қилганлари баробарида офтоб қаерда, юлдузлар неча дона, гиёҳлар нимадан пайдо бўлган, раъд¹⁵ нима, ой нега куйди-ю, ер нима боисдин қимирлади, деб таажжуб қилур эрканлар.

Аввало шулки, ул ҳаромзодаларнинг илм деб юрганлари мазкур аввали илм бирлан охири илмга алоқаси бўлмаган хаёли фосидлардир¹⁶. Бас, батаҳқиқ¹⁷ уларнинг даъволари фосид ва ботилдир¹⁸ ва шу нарсаларни илм деган киши шубҳасиз кофирдир. Аз баски илмининг таърифин «ду қисм»ға йиғуб «аввал — охир» бирлан тамомлабдилар, аммо «се» ва ё «чор» демабдилар.

Иккинчи шулки, жайробия¹⁹ бирлан табиётларни ҳар бир киши биломашаққат²⁰ қилса бўладир. Аммо машаққатсиз таҳсил қилинган илм-илм эрмасдир. Зероки, илм ба маъноий машаққатдир ва яна бизнинг туркийда, «Илм таҳсил қилмоқ игина бирлан қудуқ қазиш бирдур», деган гап ҳам бор. Масалан, ул бемаънилар айтадурларким, Арабистон дунёнинг қайси тарафидадир, деб. Алжавоб инастки,²¹ аввало оташ аробага²² ўлтурасиз, сўнгра Адасга²³ борурсиз, бағдазон Манбай²⁴ бағдазон Шоми шариф²⁵, бағдазон Попур²⁶, сўнгра бедав халқининг юрти²⁷, бағдаз бевосита Арабистон!

¹² «Вақф вазифаси — ойлик. ¹³ Авсат — ўрта. ¹⁴ Мабҳас — баҳс, мавзу. ¹⁵ Раъд — момақалдиروق. ¹⁶ Хаёли фосид — бузуқ фикр. ¹⁷ Батаҳқиқ — ҳақиқатан.

¹⁸ Ботил — нотўғри, асоссиз, пуч. ¹⁹ Жайробия — жуғрофия (Муал.). — география. ²⁰ Биломашаққат — машаққатсиз. ²¹ Алжавоб инастки — аниқ жавоб шуки. ²² Оташ ароба — поезд. ²³ Адас — Одесса. ²⁴ Манбай — Бомбай. ²⁵ Шоми шариф — Дамашқ (Шом) Суриянинг пойтахти. ²⁶ Попур — вопур, кема. ²⁷ Бедав халқи — бадавийлар.

Башарти ул ҳаромзодалар айткандек ер юмалоқ бўлса ва яна доимо чарҳфалакдек айланиб турса, нима бўлур эрди, одамларнинг оёғлари осмондан келиб (худоё тавба) ва яна дарёларнинг суви ҳар тарафга тўкилиб, тўфон бўлмасму эрди? Ва яна ул аҳмақлар ернинг курралигини қаердан кўрдилар. Сони шулки, офтоби оламтоб бўлса бешак — шубҳа тўртинчи осмонга михлангандир. Гиёҳлар нимадан пайдо бўлган? (Аҳмақнинг катта-кичиги борму.) Гиёҳ илдиздан чиқган, илдиз уруғлиқдан пайдо бўлган, гиёҳ деган зот ёғмурдан баҳра оладир... Шу ҳам илм бўлдим.

Юлдузлар илмига келганда ул ақлсизларга фақир савол берсамки, — Соқолимнинг туки нечадир? — деб, бас, нима дер эрдилар.

Ойнинг куйиши бирлан ернинг қимирлаши бўлса ўшал ҳаромзодаларнинг гуноҳи касофатидандир. Ул озғанларни ер ютмаса, юзлари қаро бўлмаса, фақир асло рози эмасдирман. Бас, маълум бўлдики, жайробия деган гаплар илм эрмас, ботилдир. Таснифотимизда ул ботил илмларнинг ҳақиқатини бирин-бирин очиб борсақ керак.

«Муштум» — 1924 йил, 24-сон, 8 март

* * *

Алқисса, мадрасадаги беш йиллик умримнинг ҳосили ушбу эрди.

Бидон, асъада коллоҳу фид — дорайн, ки калимоти араб бар се қисм аст: исм аст, феъл аст, ҳарф аст. Исм ҳамчун «ражул», феъл ҳамчун «зараба», ҳарф ҳамчун «мин», «ан», «ила»...

Зараба — мозий, зад як мард дар замони гузашта... Йазрибу — музореъ, мезанад он мард дар замони оянда...

Аз феъл иштиқоқ бо ин тариқа мебошад: зараба, йазрибу, зорибун, мазрубун, изриб, лийазриб, ло тазриб, лам йазриб...

Исм бар се қисм аст: сулоси, рубои ва хумоси. Феъл бар ду қисм аст, сулоси ва рубои... Аммо ақсоми исм ва феъл аз ҳафт қисм берун нест, саҳиҳ аст ё музоаф, ё мисол, ё ажваф, ё ноқис, ё лафиф, ё мултави, Саҳиҳ он аст ки...

Ҳарфи иллат бар се қисм аст: алиф, ёй, вов.

Ал-калимоту лафзун вузиаъ лимаъна муфраден ва ҳийа... ал-эъробу махталафа охируҳу биҳи лийадулла алалмаъони алмуътаврирати алайҳи. Ваанвоъҳу рафъун ва насбун ва жаррун фаррафъу...

¹ Онглагилки, Аллоҳ сени икки дунёда ҳам бахтли қилсин, араб сўзлари уч қисмга бўлинади: исм, феъл ва ҳарф. Исм «ражул» (киши) сўзига ўхшаш, феъл «зараба» (урди) сўзига ўхшаш, ҳарф «мин», «ан», «ила» сўзларига ўхшаш.

«Зараба» — ўтган замон: бир эркак ўтган замонда урди. «Язрибу» — ҳозирги — келаси замон: у эркак келажак замонда уради.

Аммо илм денгизига шўнғиған эрдим ва яна фақирни қорийи жамоа қилған эрдилар. Шериклардан ҳеч бирида фақир бирлан муколама қилишға ҳад йўқ эрди, баҳслашганларни дарҳол авомилдан, наҳвдан мисол келтуруб мулзам қилур эрдим. Бурун мулла Салим-соқ Охунднинг махдумлари бўлуб иззат кўрган бўлсам, эмдиликдаги кўргуликларим ўз ижтиҳодимнинг⁴ самаралари эрди деб фикр қиладирман.

Алқисса, таҳсил ҳафтада уч кун эрди: шанба, якшанба, душанба, аммо сешанба кун и ҳар бир жамоанинг ўз олдиға гаплари бор эрди. Биз ҳам ўз жамоамиз бирлан гап қилған эрдик. Фақирға падари марҳум бир ҳужрани хослатиб берганлари учун кеча-кундуз мадрасада истиқомат қилур эрдим.

Бизнинг жамоада Муҳаммадкарим отлиқ бир навжувон бўлур эрди. Ўзи бениҳоят хушрўй ва заки таъб ўғлон эрди. Фақир ўшал Муҳаммадкарим барнони бисёр дўст тутар эрдим. Мазкурсиз фақирдин таом ўтмас эрди. Ва яна бошқа пешқадам муллалардан тортуб то фаррошгача уни дўст тутар эрдилар. Ҳатто падари марҳум ҳам мазкурға табассум қилуб боқар эрдилар ва яна дарсхонада ёлғуз қолған фурсатларида чой қуйдириб ичканларидан воқиф эрдим. Алқисса, Муҳаммадкаримни дўст туткучиларға қарши бисёр рашким келур эрди, аммо шуниси ажаб эрдик, ул нозанин аксар вақт фақирдин безонғлаб қочар эрди. Фақир бўлсам бу важҳдан бисёр маълули хотир бўлуб, ҳар турлук чораларни кўрар эрдим. Ва яна ҳар турлук баҳоналар бирлан унинг ёниға яқинлашар, азбаройи шул Муҳаммадкарим барно учун ош дамлаб, уни

Феълдан сўз ясаш қуйидаги тартибда бўлади, зараба (урди), язрибу (уради), зорибун (урувчи), мазрубун (урулган), изриб (ур), лийазриб (урсин), латазриб (урма), ламазриб (урмади).

Исм уч қисмга бўлинади: уч ҳарфли, тўрт ҳарфли ва беш ҳарфли. Феъл икки қисмга бўлинади: уч ҳарфли ва тўрт ҳарфли. Аммо исм ва феълнинг бўлаклари етти қисмдан иборатдир: саҳиҳ (соғлом, яъни тўғри феъл), музоаф (таркибида икки бир хил ҳарф бўлган феъл), мисол (бошидаги ҳарфи иллатли феъл), ажваф (ўрта ҳарфи иллатли феъл), ноқис (охирдаги ҳарфи иллатли феъл), лафиф (икки карра иллатли феъл), мултави (бошида ёки охирида иллатли феъл).

Саҳиҳ феъл шундайки...

Иллатли ҳарф учтадир: алиф, ёй, вов. Калима бир сўз бўлиб, у бирон бир маънони ифодалайди, у... Эъроб сўз охирининг шундай ўзгаришики, бу ўзгариши сўзга бериладиган маъноларни кўрсатишға хизмат қилади. Эъробнинг турлари: рафъ (сўзнинг бош келишидаги кўриниши), насб (сўзнинг тушум келишидаги кўриниши) ва жарр (сўзнинг қаратқич келишидаги кўриниши)...² Қорийи жамоа — бир жамоанинг қориси. ³ Авомил, наҳв — грамматика.

⁴ Ижтиҳод — интилиш, ғайрат.

Ўз ҳужрамга таклиф қилганимда, башарти таклифимни бажо келтурса шодлиғимдан дунёга сиғмас, агарда келмаса, ош ҳам фақирга заҳар бўлуб, аччиғимдан қозони билан фаррошга тутқазар эрдим...

Сешанбалик ўлтуришимизнинг бири эрди. Жамоамизнинг барчаси ҳам ҳозир бўлуб дастурхон ер эрдик. Муҳаммадкарим навжувон фақир бирлан амакбаччаси мулла Маъруфнинг орамизда ўлтуриб, аммо амакбаччаси бирлан суҳбатлашур эрди. Фақир бир неча савол берган эрдим илтифот қилмай мулла Маъруфдан юз ўгурмади. Бениҳоят хўрлиғим келиб ўз-ўзимга дедимки, бул қандай инсофким, мулла Маъруф бирлан ҳамҳужра бўлса ва яна кеча-кундуз ул ноинсоф бирлан ҳар турлук ишлар қилуб суҳбат айласа, аммо фақирнинг саволимга жавоб бериш у ён турсун ҳатто юзини ҳам кўрсатмаса... Бағдазон ғазабим аланга олуб баланд овоз бирлан айдимки: «Эмди сўзнинг бақиясини⁵ ҳужрада сўзлашурсиз!» деб. Бу сўздан Муҳаммадкарим навжувон дарғазаб бўлуб фақирга қаради:

— Бу ерда сўзлашсак нима-ю, ҳужрада суҳбатлашсак сизга нима кам?

Фақирнинг ғазабим яна аланга олди:

— Шунча ишларни қилуб, яна баҳслашгали уялмайсанму?.. — дедим. Мулла Маъруф кўрқоқроқ бир йигит эрди, бинобарин хароснок бўлуб қолди, аммо Муҳаммадкарим кўб қизишқан эрди...

— Ман қандай уялгулуқ иш қилдим!?

— Мулла Маъруф бирлан ҳужрада қилганларингиздан тонасанму?! Мадрасадек бир жойда бул иш жоизму?! Бул қайси мазҳабда бор, сан ҳаромзода ҳали қараб тур!

Бениҳоят ғазабланган эрдим, ораға муллабаччалар келиб тушдилар, «Кўйинг-кўйинг, шайтонга ҳай беринг, махдум!» дейишдилар. Мулла Маъруф бўлса бисёр бўшашған эрди. Бағдазон сирт бериб ўлтурдим. Эмдиликда ул навжувон каминага илтижо қилғандек тез-тез боқар эрди ва лекин фақир димоғ — фироқ бирлан терсаяр эрдим.

Алқисса, фақирнинг бул талбирим бениҳоят жойгир бўлуб бул соатдин бошлаб ул парирў каминага андак ром бўлғаннамо эрди. Бо ин ҳама ул шақкаргуфторга сўз қотқали агарчандики талабгор эрдим. Илло, сир бой бергали нафсим бовар қилмас эрди. Шулу аснода ораға бир баҳс тушуб «ялин» феъли сулоси мазидму, рубои му-

⁵ Бақия — қолгани, давоми.

жаррадму⁶ деган муколама бошлануб, ҳарким ҳар нимарса дер эрди. Ул шақкаргуфтор ҳам баҳсга аралашуб айдиким, сулоси мазид, деб. Бул замон фақир ул нигорга қараб айдимки, — Лонусаллиму. Он сарвқад савол кард ки исбот? Ман дар жавоб ба он гар гуфтам ки дар асл феъли он «яли» аз қисми «лафиф» аст, аммо бо нуни таъкиди мушаддада «ялиянна» шавад маънои айна феъл музорӣ бо нуни мушаддада ин аст ки — албатта, дўст мешавад он мард дар замони оянди. Аз ин тақрири равшан ва бо лутф он нигор ханда кард, аммо ёрон дигар ба ман таслим ва таҳсин кардандир⁷.

Ушбу ҳангамадин сўнг Муҳаммадкарим навжувон фақирга беандоза лутфу карамларини чизи дариф тутмас, доим-ул авқот ҳужрамдин кетмас ва беижозат киши бирлан сўзлашмас эрди. Фақир ошиқи нотавон ҳам ҳамиша ул хўбнинг⁸ кўнглини олмоққа кўшуш қилур ва анвои турлук нозу неъматлар бирлан зиёфат айлар эрдим.

Алқисса, ул хўб ҳам фақирга кўнгил боғлаб нозу карашмалар бирлан ҳар бир амирларни берар, ошиқ бўлса «Етса мол, етмаса жон» деб доимо ҳар бир фидокорликка муҳайё эрдим. Киши сийлаганнинг қули, деганларидек ул хўбларнинг султони, мулла Маъруф бирлан ҳамҳужралик аълоғасини узуб фақирнинг ҳужрамда истиқомат қила бошладики, бутун мадраса бул маънидин бесаранжом бўлган эрди. Аммо падари бузрукворнинг туфайлиларидин фақирга бир сўз айткали ҳеч кимда жасорат йўқ эрди. Гоҳи волидадин ва гоҳи падардин чизи маблағ ҳосил қилуб, рўзғоримнинг шамъига сарф айлар эрдим ва яна ишқим туғён қилган миёналарда беихтиёр ул хўбонга:

Дорам умеде аз шумо,⁹

байтини ўқур эрдим. Шул тариқа ошиқ бирлан маъшуқ дунё ишларидин Мосуво¹⁰ бўлуб, умргузаронлиқ қилур эрдик...

Алқисса, икки калима сўзни ул фитнаангиз мулла Маъруфдан эшитингим, ўшал мажлисдан бошлаб фақирга улуг кина сақлар эркан, аммо ул танноз фақирнинг ҳужрага кўчкандан эътиборан ул

⁶ «Ялин» феъли кўшимча қабул қиладиган уч ҳарфли ўзакми қабул қилмайдиган тўрт ҳарфли ўзакми. ⁷ Биз қўшилмаймиз. Ул сарвқад савол қилдиким, исбот? Мен ул нигорга қараб айдимки, «яли» (дўст бўлади) феълнинг ўзаги «лафиф» феъллар жумласидандир. Аммо ташдидли нун қўшилганда ҳозирги, келаси замонда «ялиянна» бўлади. Мазкур феълнинг маъноси ушбу-дир, у киши келажакда, албатта, дўст бўлади. Ушбу равшан шарҳларимдан ва қочириқларимдан сўнг у нигор кулди, аммо бошқа дўстлар менга таслим бўлиб, таҳсин қилдилар. ⁸ Хўб — гўзал, жонон. ⁹ Сиздан умидим бор. ¹⁰ Мосуво — йироқ, нари бўлиш.

чаённинг кинаси яна ҳам аланга олган эркан. Ва лекин фақир содда лавҳ бул маънидин жиддан¹¹ хабарсиз юрар эрдим. Кунлардан бир кун ул наммом¹² фурсатини топуб, падари бузрукворга фақир бирлан ул бегуноҳ ҳаққида бўлмаган бўҳтонлар, шаънимизга нолойиқ туҳматлар арз қилубдир. Дарҳол ул зот дарғазаб бўлуб ўзлари фақирнинг ҳужрамга қадам ранжида қилубдирлар. Бул аснода икки ошиқ айни ширин суҳбатда эрдик. Саросималик бирлан салом бериш у ён турсун, ҳатто ўрнимиздин туришни ҳам ёдимиздан чиқаруб қўйдиқ.

— Чиқ ҳозир падар лаънат! — дедилар ва бегуноҳга ва яна фақирга юз ўгуруб айдиларким. — Бул нима деган расволиқ?

Каминанинг тилим тағлайимға тортилған, бир сўз дейишка қудратим қолмаған эрди. Ул жаноб ҳам фақирга қабиҳ бир назар бирлан қараб турар эрдилар. Гўёки итдан қўрққан мушукдек титрар эрдим.

Бузруквор шул аҳволда узоқ қараб турғач, ҳеч бир озор бермай чиқуб кетдилар (Камина урарларми, деб зиёда қўрққан эрдим).

Алқисса, ул наммом ҳаромзоданинг касофати бирлан сарви равонимдан жудо бўлдим. Яъни шул куни ул хўбларнинг султони мадрасадин қувланған эрди. Камина ошиқи зор қанотимдан айрилуб қолған эрдим. Кечалари зор-зор йиғлаб ул инсофсизнинг ҳаққиға дуойи бадлар қилсам ҳам аммо фойдаси йўқ эрди.

«Муштум» — 1924 йил, 25-сон, 8 апрел

* * *

Алқисса, падари марҳум фақир фарзанди ноқобилларининг мадрасадаги кирдикоримдан волидаи мушфиқага шаммаи изҳор¹ айлаб, бул маънидин бисёр маълули хотир бўлғанларини баён қилғанларида волида ҳам фақирларидан андак ранжибдирлар. Бағдазон малолатни кўнгилдан чиқариб фарзандларини бул балиятди² озод айламакликка кўшуш қилуб ул икки меҳрибон билиттифоқ³ фақирнинг бошини икки қилишға қарор берибдирлар.

Ўшал кундан бошлаб ул мушфиқа атроф жавонибга азбаройи совчилик учун юрганларида фақирга мувофиқут-табъ⁴ бир нозанин топилмас эркан. Аммо топқанларида ул қадирношунослар фақирнинг баъзи жузъий айбларимни сўзлаб ва яна илми ирфонимдан қатъий назар рад қилур эрканлар. Бағдазон узоқ жойлардаги «этуклик»

¹¹ Жиддан — қатъий. ¹² Наммом — чақимчи.

¹ Шамман изҳор — озгина арз. ² Балият — бало. ³ Билиттифоқ — иттифоқлик билан. ⁴ Мувофиқут-табъ — табъга мос.

кишиларнинг қизларидан умид узуб, ўз яқинларимизнинг қизлариға борғанларида ул бадкирдорлар ҳам «Оғзи сассиқ, кўзи ғилай, юзи чўтур, боши қийшиқ» деган жузъий айблар билан жавоб берар эрканлар. Аммо узоқ — бегона одамлар фақирни «куёв кўрар» воситаси билан тамошо қилуб, бағдазон айнаган бўлсалар, бул кейинги абдахлар фақирни кўруб мулоҳаза қилмасданоқ ўшал хирадсизликни қилур эрдилар.

Алқисса, бул маънидин волида бирлан падари марҳум зиёда тангликка келиб, узоқ мулоҳаза қилғанларида волиданинг кўнгилларига бир андиша тушуб, бул маънини падарга айтқанларида ул жаноб ҳам мувофиқ кўрибдирлар. Бағдазон биздан узоқ бўлған бир хонадоннинг ажиб бир париваш нозанин қизининг совчилиғига бориб ва яна қизнинг ота-онасиға падарнинг ким бўлғанлиқларини ва каминанинг кимнинг пушти камаридан бўлғанлиғимни ва яна ҳусни жамолим, ҳадди камолим, илми ирфон ва сучук сўзларимдан шаммаи баён қилуб, уй-жойимизни ва яна лозим кўрсалар фақирни ҳам тамошо қилуб келишга таклиф қилубдурлар. Аммо бул таклифдан фақирнинг асло хабарим йўқ эди. Алқисса, куёв кўргали келгучи хотунларға бағдаз зиёфат кўшнимизнинг ўғли бўлған мулла Субҳонқулини фақирнинг авазимда⁶ кўрсатқанларида аларға бениҳоят марғуб кўриниб ва яна бир неча кундан сўнг жавоби босавоб берибдирларким, тезроқ тўйни бошлайлиқ ва яна фотиҳа қилғали кишилар юборилсун, деб.

Алқисса, каминанинг пешонам очилуб, токи орадағи бузуқи ҳаромзодалардан қайин ота бўлмишимизға фақирнинг ҳақимда бузуқи сўзлар етмасун ва яна биткан иш йитмасун деб, дарҳол тўйни бошлаб юборилди, аммо камина ул нозаниннинг тавсифини эшитуб, зиёда хурсанд ва ғойибона ошиқи беқарор бўлған эрдим: шул аҳволда тинчлик ва осойишталик бирлан тўйлар саранжом топуб, алқисса, никоҳ қуни кўш сурнай ила мадрасадаги жамиъи муллабаччалар ҳамроҳлиғида қайин отамизнинг уйлариға бордик.

Бағдаз никоҳ фақир гўшангага кирган эрдим, ҳавлидағи бир ҳужрада ажаб бир бесаранжомлик юз бериб, бир заифанинг фарёд ва фиғон қилғани эшитилиб қолди. Фақирдан тортиб никоҳдағи борча одамлар бул жонсўз⁷ фарёддан зиёда таваҳҳумга⁸ тушкан эрдик. Бул фарёд бирмунча фурсат қулоғимға кириб турди. Бағдазон ош тортилиб, андин сўнгра фақирға заррин чопон ва яна жиғалиқ салла

⁵ Хирад — ақл. ⁶ Аваз—эваз. ⁷ Жонсўз—жон ўртовчи, азоб берувчи. ⁸ Таваҳҳум — ваҳима, кўрқув.

келди. Кийиб ва яна буродарларнинг дуоларини олуб, қайин отамизнинг уйларидан чиқдик.

Аммо мазкур фарёд-фигон тўғрисида ёр-дўстлардан сўрашиб билдимки, ул беҳирад ақли кўзида бўлган қайин отам фақирни никоҳ асносида кўриб, бечора қайин онамни беҳуда ҳақоратлар айлаб ва яна: «Сенинг кўруб ёқтирган куёвинг шу бўлдим, қизингга эр топилмаганму эрди?» — деб ул мазлумани итдек урган эркан ва фарёд-фигоннинг сабаби ҳам шул эркан.

Бул маънидан фақир зиёда маҳзун бўлуб ва яна ўз-ўзимга хўрлигим келиб, муножот⁹ қилуб айдимки: «Эй парвардигоро, фақир, банди хосингда¹⁰ нима ҳикмат бор? Бул беҳирад бандаларингнинг жазоларини ўзинг бергайсан!» деб.

Бағдазон хонамизга келиб баъзи урф-одатлардан сўнг хотунлар ҳамроҳлигида ул хўбон ҳам етуб келди. Андин сўнгра янгалар фақирни ул нозаниннинг ёнига ундаб эрдилар, камина ҳам бул таклифка ижобат қилдим. Аёлларнинг «тортишмачоқ» деган одати ҳасанаи пур ҳикматлари баъдида ул тўтиқушга камина лочини биланд парвоз човут қилуб, кўтариб бағримга босуб хотунларнинг қий-чувлари ичида ул хўбон билан фақирга хосланган гўшангага олуб кирдим.

Алқисса, ул нозанин юзини фақирга кўрсатмай, бурчакка қислиб, нима боисдандир зор-зор йиғлар эрди. Фақир бул маънидин дилгир бўлуб ва яна йигитлик томирим ҳаракатка келиб, бир хезланиш билан ул парирўнини юзидаги пардани олуб ташладим ва яна кўрдимки, юзи ўн тўрт кунлик ой: қалам қош, қаро кўз ва яна маммаси ҳам чиқмаган ўн икки-ўн уч ёшлардаги бир нозаниндир. Аммо фақирга етти ёт-бегоналардек адоват бирлан хўмрайиб ва яна девордан бир ёриқ топса ҳузуримдан қочиб кетиш ҳаракатларигача қилур эрди. Ва яна зор-зор йиғлар эрди. Янгалари ҳарчанд насиҳат қилсалар ҳам бовар қилмас эрди.

Билдимки, ул нозаниннинг бундай беҳуда ҳаракатлари азбаройн ёшлик ва гўдаклигидандир. Чунки фақир завжидан андак бад ҳаракатлик, андак ёмонлик алҳол ўткан эмасдир.

«*Мунтум*» — 1924, 1 (26)-сон, 24 апрел

⁹ Муножот — ёлвориш; худога ёлвориш. ¹⁰ Банди хос — қул.

Аммо бир неча кундан сўнг билдимки, каминага хотун олуб берган эмас эрканлар, билъакс, бир бадбахт, бир беидрок гўдакни азбаройи нозанинлиғига қизиқуб, нима бўлса ҳам ўғлимизга ярар, деб олуб берган эрканлар. Ва лекин тамоми уч рўз ҳамнишинлик баъдида зиёда тангликка келган эрдим. Агарчандики,¹ гўдак эрди иллохудраъй, худбин, одобсиз бир мочаҳар эркан. Аммо никоҳ асносида қайин отамизнинг хотунига айлаган муомаласидаёқ бундай зolim, беандиша падарланънатининг фарзандидан хурсанд бўлмоқдин умидимни узиб қўйган эрдим. Дарвоқиб бул мулоҳаза дуруст чиқди. Ул итбачча² бир рўз мутакаммил йиғлаб юрди, иккинчи шаб, яъни зафоф шаби³ йиғидан тўхтаб каминанинг муомалаи шаръиларимга куч билан мудофағача иқдом⁴ қилуб ва яна ожиз келгач, фақирни анвоъи таҳқиромиз сўзлар бирлан тақдир ва тақбиҳ⁵ айлаб ва яна эшикка қараб қочмоқчи бўлганида янгаларнинг базўр: «Тут-тут! Ушла-ушла!» деб қилган ҳужумлари баъдида аранг уйга олуб кириб ва яна ялиниб ялпоғланганимдан ҳам бир мурод ҳосил бўлмай, кўб бесаранжомлик ва шармандаликлар юз бериб, волида йиғлаб, фақир газабланиб, падар йўлаккача келиб-кетиб, баҳарҳол бул кечани амалтақал навъи қилуб кечирган эрдим.

Учунчи шаб агарчандики, ҳама рўз уйдаги катта-кичиклар ул сакбаччага панду насиҳатлар баён қилганларида ҳам яна кечаги бесаранжомликни бадтарроқ қилди. Ҳатто фақирнинг шаънимга нолайиқ моляъниларни⁶ айтса ҳам камина сукут қилуб, ром қилишнинг кўшушида⁷ эрдим. Аммо хинзирбаччанинг асло эпка келишига ақлим бовар қилмай бошлаған эрди. Алқисса, тўртинчи кун уйдагилар ул мочаҳарни бир азайимхон домладин ўқутуб ташламоқ андишасига тушуб, бирар адоватпешанинг сиҳрига дучор бўлуб, эрига муҳаббатсиз бўлдуму деб забардаст бир домлаға ўқутуб «эзиб ички» ва «тутатқи» ва «тумор»лар олуб ва яна фақирнинг ўзим истеъмол қилдирганимда ҳам бир фойдаси кўрилмай, танглигим зиёда ошди.

Бул тадбирларнинг жамъидин ноумид бўлуб, алқисса, ёр-дўстлардан маслаҳат сўраганимда улар ҳам бул маънидан таажжубга тушуб, аларнинг ичидан бириси фақирдан сўрадики «Сиздан қўрқадирму» деб. Ман «Йўқ» деганимда яна савол қилдики, уруб кўрмадингизму деб. Ман ҳамиша ялиноб гоҳи оғзаки даваралар қилганим-

¹ Агарчандики — гарчи. ² Рўз мутакаммил — кун бўйи. ³ Қўшилиш кечаси. ⁴ Иқдом — журъат. ⁵ Тақдир — қоралаш, хайфсан. ⁶ Тақбиҳ — ёмонлаш. ⁷ Моляъни — бемаъни нарсалар. ⁸ Кўшуш — ҳаракат.

ни сўзлаганимда ул киши кулди ва айдиким, «Ҳирс мулло мешавад аз зарби чўб»⁹. Эй махзум, бул тариқа лавандлик ва лабдирлик¹⁰ бирлан хотун ушлаб бўлурму, яқинан билингизки шул йўсун муомала қилсангиз хотундан ажралуб ва яна оёғ ости бўлурсиз. Башарти ул мочаҳарни хотун қилмоқ муддаонгиз бўлса, ўшандоқ бадҳаракатлик қилуб, сизга қўпол сўзлар айткан фурсатда айбини кўрсатиб шундоғ урингки, ҳатто тавба қилуб қилмишларидан пушаймонлиғини иқрор қилгунча қўйманг, деб. Алқисса, бул маслаҳат каминаға бисёр писанд бўлди. Дарвоқий алҳолгача ҳар бир чораларни кўрган бўлсам ҳам ва лекин бул тадбири бописандани қилмаган эрдим.

Шул куни уйга келиб анинг ёниға бориб, жўрттага бағри ширин сўзлар бирлан ишқибозликлар оғоз қилганимда ул баттола қадими тундлиғини кўймай тескари қараб эрди, дарҳол фурсатни ғанимат билиб, тарсаким илан андоғ урдимки, азбаройи шиддати зарбимдан гарангсиб муккасица йиғилди. Алқисса, «Ёмонлиғингдан тавба қиласанму йўқму», деб гоҳи оёғим бирлан, гоҳи кўлим бирлан андоғ урмоққа олдимки, дунё бунёд бўлуб хотун боласи эр кишидан мундай калтак еган бўлмаса керак. Ул мачаҳарнинг фарёд-фигониға ҳавлидаги бала-чақалар югуришиб уйга кириб, ул баттолани чанғалимдан қутқариб олмоққа ҳарчанд кўшуш қилсалар ҳам, аммо фақир асло куч бермай айни қон чиқмас ерини чоғлаб, мазкур шиддат билан зарб берар эрдим ва яна ул адабсизга ҳар замон: «Тавба қилдингму, сакбачча?» дер эрдим. Алқисса, калтакнинг зарби билан тамом ҳолдан кетиб, ҳатто фарёдга ҳам оғзи келмай, ниҳоят ул мочаҳардин «тавба қилдим» сўзини бир-икки бора ўз қулоғим бирлан эшиткач, бағдазон шул кўйи қолдириб кўчага чиқуб кетдим. Бир неча соатдан сўнг қайтиб кирган эрдим, ани ҳушсиз равишда кўрпа-ёстиқ қилуб ётқизилган ҳолда кўрдим. Аммо оғиз теваракларида андак қон аломатлари ҳам намоён эрди. Ва яна волиданинг юзларидан паришонлик зоҳир эрди. Шул вақт волида маҳзун товуш бирлан айдиларким, «Санга хотун олуб бермай ўлай, биравнинг қизини ўлдирдинг, жувонмарг!» Гарчи бул сўздан фақирга бир оз ваҳима тушкан эрди, илло одамгарчиликни қўлдан бермай, «Мундай сакбаччани ўлгани дуруст», дедим.

Билдимки, калтакнинг зарбидан оғзидан бирмунча қон ташлаб ва яна муғомбирлик билан ўзини ҳушсизликка солуб ётар эркан. Шул миёналарда падар ҳам мадрасалин қайтуб келиб, бул жаҳл ишидан зиёда паришон хотир бўлуб, фақирдан зиёда ранжиб, «Бизларни

⁹ Айиқ калтак еб мулло бўлган экан. ¹⁰ Лабдир — шалвираган, бўшанг.

ерга қаратдинг, бунинг ота-оналарига нима деб жавоб берамиз», деганларида камина жавоб бердимки, ўзи муғомбирлик қилуб ётибдир, деб. Аммо падарнинг ташвишлари ортиб ул адабсизнинг пешонасини ушлаб ҳол сўраб эрдилар, кўзини очса ҳам аммо муғомбирлик бирлан жавоб бермаганида падарнинг яна ваҳималари зўрайиб, дарҳол ўзлари ҳақимга югуриб кетдилар.

Ҳақим келиб томирини кўриб ва яна турғузиб, ўтқузиб кўкрагини кўтариб ололмагани важҳидан «Кўкраги бир оз лат ейибдир, кўкка қаратиб тинч ётқузилсун ва тез-тез кепак қиздириб кўксига қўюлсун», деди.

«Муштум» — 1924 йил, 2 (27)-сон, 20 май

* * *

Алқисса, эртаси кун бул ҳабар анинг отасига етиб, дарҳол ул ҳаромзода беандиша сакчашм¹ бўлгани ҳолда етиб келди. Қизининг бул² аҳволда ўз жазосини тортиб ётқанини кўруб, беандоза хашмгин³ ва дарғазаб бўлган эрди. Аммо падар ул келган аснода уйда йўқ эрдилар. Фақир анга салом бериб эрдим, жавоб бермай тарқ³ суннат қилуб ва яна қизининг ҳолини билиб, фақирдин дурушт⁴ овоз бирлан савол қилдики.

— Буни қайси итдан туққан урди? — деб. Одобни кўлдан бермай дасти алиф лом жавоб бердим:

— Фақир! — деб. Бул жавобдан анинг ғазаб ва сакчашмлиги ортиб, тевадек бўкириб савол берди:

— Санга нима гуноҳ қилди? — деб.

— Гуноҳини сизга айтишдан шарм қилурман!..

— Қизимни бул аҳволга қўйишга санга ким ҳақ берди?

— Шарият!

— Шарият?!

Ҳаромзоданинг кўзлари ўтдек ёниб, ўзи қабиҳ суратга кирган эрди. Алқисса жавоб бердим:

— Қизингиз фақирнинг шаръан хасмидир, бас, ўз хасмимни ҳар турлук йўллар бирлан тасарруф қилсам ва яна одоб берсам жоиздир, — деб. Аммо каминанинг бул шаръий жавобимдан хили сукутга бориб бағдазон яқинимга келиб савол қилди:

— Шариятнинг қайси китобида?

— Барча китоби мутақаддиминда!⁴

— Қайси китобида, дейман?

¹ Сакчашм — итфеъл. ² Хашмгин — ғазабланган, аччиеланган. ³ Дурушт — кўпол, дағал. ⁴ Китоби мутақаддимин — қадимги китоблар.

— Аҳли илмга қўлингизни пахса қилманг, ноинсоф бўлурсиз...

— Мана ноинсофлик! — деб фажъатан ул кофир фақирнинг юзимга андоғ бир шапалоғи урдики, камина гарангсиб қолган эрдим. Алқисса, устимга итдек ҳужум қилуб, яна бир неча зарб берган эрди, уйда қий-чув кўпиб, волида устимизга югуриб келдилар. Бул миёнада ул золим яқинда турган болтаға қараб югурган эрди, фақир фурсатни ғанимат билиб, «дафъи қазо аз қабли вуқуъ» сўзига амал айлаб, кўча томонға қараб қочдим. Лекин ул ҳаромзодаи бедин орқамдин тамоми бир суръат билан қувлаб келур эрди... Алқисса, ул золим тарафидин бешак даражаи шаҳодатга⁵ етишмокимга ақлим етиб, аранг кўчага чиқдим, бағдазон бор овозим бирдан: «Дод, му-сулмонлар бормусан!» деб бонг уриб ҳамон фирорда⁶ эрдим. Алҳосил, катта кўчага қадар чиқиб орқамға қарадим, ҳайтовур ул ҳаромзода кўринмай, бағдазон нафасимни ростлаб, худога шукурлар айтиб, оҳиста-оҳиста мадраса сари равона бўлдим.

Алқисса, мадрасага бориб, падарга воқъани баён қилганимда ул жаноб ҳам мазкур ҳаромзода ноинсофдин тарсида⁷ бўлуб, алҳол ҳавлига борғандин бормағанни беҳроқ⁸ деб, кечкача мадрасада бўлдимиз. Бағдазон падар ёнлариға бир неча забардаст муллабаччалардан олуб уйга келдик. Келсак, эшик остида волида пиқ-пиқ йиғлаб ўлтурибдирлар. Ҳол-аҳвол сўрағаннинг баъдида маълум бўлди-ким, ул ҳаромзода фақирни тутолмай ноумид бўлуб ва яна баланд овоз бирлан во-войлолар айтиб, атрофига бисёр одамларни йиғиб, фақир бирлан падарнинг шаънилари-мизда бўлмаган бўҳтон ва ифтироларни⁹ тўқуб, бағдазон бир ароба келтуруб ва яна қизики каминанинг ҳасмим, яъни манкуҳам¹⁰ эрди, ани мазкур аробаға ётқузуб, фақир завжидан беижозат ўз уйига олуб кетибдир. Ва лекин камина бул зўрликдин бисёр андишага тушуб қолдум. Падар ҳам бениҳоят паришон бўлган эрдилар. Алқисса, падар бирлан дуру — дароз ўйлашиб бирар чорасини тополмай, нисфи шаб¹¹ эллибоши бирлан юрт оғасини чақириб келиб, маслаҳат қилуб кўрганимизда уларнинг сўзларидан маълум бўлди-ким, иш кўб катта фасодга айланибдир ва яна тезлик бирлан ул ҳаромзодани бул қилган беҳуда ҳаракати юзасиндин шарийатка чақирилмаса, бизларнинг коримиз харобга айланур эркан. Дарҳол юрт оғаси бирлан падари бузруквор куйи маҳаллада-

⁵ Бало келишидан олдин уни даф қилиш керак. ⁶ Даражан шаҳодат — шаҳид бўлиш даражаси. ⁷ Фирор — қочиш. ⁸ Гарсида — кўрқмоқ. ⁹ Беҳ — яхши, маъқул. ¹⁰ Ифтиро — бўҳтон. ¹¹ Манкуҳа — никоҳли хотин. ¹² Нисфи шаб — ярим кеча.

ги мулла Шамсиддин муфтига маҳзар¹³ ёздирағали кетдилар. Аммо ҳамма шаб барча лозим тадбирларни саранжом айлаб, бағдазон хотиржамълик бирлан ухлаган эрдик.

Алқисса, эртаси кун бағдаз ноништа падар бирлан биргалашиб, қозининг уйларига бориб, мазкур маҳзари шаръийни ушлаганимизда эшонни қози маҳзарни ўқуб, кўб яхши ёзилибдир, аммо муддаи алайҳингиз¹⁴ кеча аробада қизи бирлан келиб, мазрубанинг¹⁵ жароҳатларини кўрсатиб, сизларнинг устларингиздин ёздириб кеткан эрди, бинобарин сизлар кечга қолубсизлар, деганида бизлар бениҳоят саросималиқда қолдик. Падари бузруквор қозидан эндиги тадбирни сўраганларида ул қози ислом жавоб бердиларким, агарда шаръи шариф ҳукмига сўралганда, албатта, сизларга кўб жарималар тушадир ва лекин сизлардек зотларнинг ишларини, албатта, безарар қилғаймиз ва яна бул важҳидан хотиржамъ бўлғайсизлар, деб. Алқисса, қози исломнинг ҳақлариға дуо қилишиб, ул зотнинг ҳузурларидин чиқар вақтда падари марҳум ёнларидин бирмунча пул чиқариб узатқан эрдилар, эшонни қози «Ҳожат эмас эрдик, хайр, энди сизнингдек кишиларнинг пулини табаррукан оламиз», деб мазкур ҳаққи хизматонани астагина ёнлариға солдилар. Аммо бул маънидин бизларга хотиржамълик юз берган эрди.

Алқисса, орадан бир ҳафта ўткандан сўнг мулозим фақирни истаб келганида эшонни қозининг таълимотларича бирмунча оқча бирлан мулозимни «Уйда йўқ эркан», деб қайтарган эрдик. Ало ҳозал-қиёс учтўрт чақириқларга ҳам шу янглиғ радду бадал¹⁶ воқий бўлди. Аммо ул сакбачанинг ўшал олган зарбидан сиҳҳат тополмай ётганини эшитуб турар эрдик. Аммо бул маънидин бизларга бисёр ташвиш ортар эрди.

«Муштум» — 1924 йил, 3 (28)-сон, 31 май

КАЛВАК МАХЗУМДАН

Бухоройи Шариф билодида фақирнинг ота қадрдон бир ошнализ бўлур эрди, ўзи бисёр алломаи замон ва яна содот наслидан эрди. Аммо дарсгўйлик касби бирлан машғул эрди. Ва лекин шул фурсатларда ул азизга ҳозирги дорул-ҳукумат¹⁷ ҳаромзодаларидан кўб заҳмат ва аламлар етубдир ва яна миёнада ул бепарҳез ҳаромзодалар ул бечора мулла Аброрхўжа ҳожинул-ҳарамайн буродаримизга беҳад зўриқлар қилубдирлар. Фақир бул замонанинг ҳукуматдор бўлган ҳаромзода-

¹³ Маҳзар — арзнома. ¹⁴ Муддан алайҳи — даъво қилинувчи. ¹⁵ Мазруба — калтакланган аёл. ¹⁶ Радду-бадал — борди-келди.

¹⁷ Содот — саййидлар, мўътабар одамлар. (Муҳаммад пайғамбар авлоди).

² Дорул-ҳукумат — пойтахт-ҳукумат уйи.

ларига ҳайрон бўлурманким, бир бегуноҳ одамнинг фарзандини закўнчи қилурман, деб ва яна ҳирсхоналарга зўрлиқ тариқасида ўқушга юбориб кўб бесаранжомлиқлар қилур эрканлар. Ва яна ул ҳаромзодалар фикр қилмас эрканларки, бизнинг бул ислом мамлакатларида закўнчи ўруслар бисёрдир. Бас, бирар закўн айтмак эҳтиёжи тушканда ўшал аҳли кафара закўнчиларининг биттасига бир андак маблағини бериб, закўн айтдирилса иш халос, наинки мулла Аброрхўжа ҳожи мударрисдек кишиларнинг фарзандларини зўрлиқ тариқасида Топшканд ва Мастқўф ҳирсхоналариға жўнатиб ва яна бир мусулмонни андоғ ташвишларга қўйиб. Сони шулки, ҳукуматдорликка етишкан амирларнинг таомили боин тариқа бўлмас, аввало фуқародин таноб ва закот тариқасида солиқ олғайлар, сони, мамлакатнинг муҳофазати учун бир лак, икки лак сарбоз сақлағайлар, учланчи, раиятнинг осойишига қўшуш қилғайлар, чаҳорум, умури диния масалан, мадраса ва вақфларни ўз соҳиблариға топширғайлар, панжум, намоз, рўза, закот яъни аркони исломнинг назорати важҳига бир раиси забардастни муҳтасиб таъинлағайлар ва яна бул муҳтасибнинг ужраси дорул-ҳукуматдин бўлғай: шашшум, улуламир бўлмиш форигбол айшу ишратда бўлғай, башарти пирликка етишкан бўлса уламолар бирлан суҳбат тутқай. Амирларнинг вазифалари мана ушбулар турур, нучукким, ўтмиш султон-салотин, ҳоқон-ҳавоқин, аъни Норбўтахон,*Олимхон.* Умархон,* Ботирхон.* Маъдалихон,* Шералихон,* Худоёр* ва Маллахонларнинг* таомиллари ушбу эрди. Аммо фуқароға мундоғ зулмни раво кўрмас эрдилар.

Ва лекин ул азиз қадрдонимиз бул зўрликдин бисёр ранж тортуб, Бухоройи шарифнинг ижроиясига бир ариза бериб, аммо ул бепарҳез¹⁰ ҳукуматдорлар илтифот қилмаганларида мазкур аризанинг нухасини фақирға пўчтавойдин юбориб, мадад сўрабдир. Аризанинг нухаси ушбу турур (айнан):

«Бухоройи шариф ижроиясига»

Ҳазрат Шайх Шамсиддин кулол, раҳматуллоҳи алайҳи, авлодларидин мулла Аброрхўжа ҳожи мударрис. эшони пир набиралари мулла Асрорхўжа судур ўғли тарафидин камоли эҳтиром ила ҳузурингизга арз шулким, дуоғўйни дунё тирикликда бир ўғлим бордирким, исми Хўжа Муҳаммад Боғий, умри гўё сабаби тамоми ҳаётим ва асосу маи-

¹ Кафара --- кофирлар. ⁴ Ҳирсхона — фоҳишахона. ⁵ Умури диния --- диний ишлар. ⁶ Аркони ислом --- ислом рукнлари --- Аллоҳга имон келтириш, намоз, рўза, закот, ҳаж. ⁷ Муҳтасиб --- шайрий урф-одатлар, маросимларни назорат қилувчи махсус лавозим. ⁸ Ужра --- маош. ⁹ Аъни --- яъни. ¹⁰ Бепарҳез --- тийиқсиз, нопок.

¹ Судур --- катта амалдор, вазир, Бухорода энг юқори диний илмий унвон.

шату рўзгорлигим ушбу ўғлимни ҳузуримға бўлурға вобастадир. Биз фақирни касби деҳқончиликдур. Ўн саккиз нафар кабиру сағир нонхўрдурмиз, ҳаммамизға шул ўғлимни саъйи ва кўшуши билан бўлган сабабдур, бозор ва хариду фурўхт шул бачани ихтиёрида эрди. Бул ожи-зи нотавони дуогўй аз аввал дар умури дунёким иштиғол эрдук.² Ҳозирда мазкур Хўжа Муҳаммад Боқий хонаи дорул-ҳукумат тарафидин амр беруб, Тошкандга ўқутмоқ учун юбордилар. Ба сад ажз маълум қил-дук ва аҳли ҳукуматларға ҳам хўб маълумдур. Бул маъни бутун фақирни дуогўйни маъюс этиб, ниҳоят андуҳ ва маҳзунликда қолдим. Алҳамду-лиллоҳ,⁴ жаноби азиз ва муҳтарам саодатпаноҳ гулшанларини фаҳмида қилуб,⁵ шукри ба даргоҳи қозии-юл ҳожот⁶ этиб, умид ила маъруза қилур-манки, қодиру бофазл ҳакимдурлар. Амр қилсаларки, қайтариб олиб фақирни ногавонни хурсанд қилуб бизға топшурсалар топқай нафси ҳақларинда икки живор зоти шарифда⁷ дуо ҳайриятларин қилурман, илоҳи Аллоҳ таоло мақсудот ва муродот дорайн некини ҳосил қилсун, омин, ба ҳаққи раббил оламин ал фақир, ал фақир, ал фақир»⁸.

Эй қалам тебраткучи азиз қадрдоним, Бухоройи шарифда мун-доғ бепарҳезлар ҳукуматдорликка миниб сизнингдек аҳли илмларга озор берган бўлсалар уларнинг ҳам жазоларини бергучи қаҳҳори зулжалол⁹ эгам бордир. Аммо бизнинг Тошканд шаҳрида ҳам ўшал Бухоройи шарифдаги бепарҳез ҳаромзодаларнинг бир тоифаси ҳуку-матдорлик қиладилар. Ул ҳаромзодалар бундаги сиз ва бизга ўхшаш аҳли илмларнинг фарзандларимизни зўриқ бирлан ҳирсхоналарда закўн ўқутиб, занона¹⁰ сочлар қўйдириб ва яна кўтоҳ кийимларга одатландириб, фиску фасодга ривож берадилар. Биз аҳли илмлар бўлсақ, уларга қарши сўз айталмай гўшаларда зор-зор йиғлаб маи-шат қилурмиз. Аммо бундаги фиску фасод ашаддий даражага етди,¹¹ болшавой хотунлар пайдо бўлуб, кўчаларда эркаклардек бараҳна¹² юруйдурлар ва яна ёш қизларни йўлдан оздириб ҳирсхоналарга бош-лайдилар, шарму ҳаё йўқ, парҳез¹² йўқ, бул ҳодисалар ҳаммаси қиёматнинг аломатиму, деб бисёр қўрқадирман.

² Аз аввал дар умури дунёким иштиғол эрдук — аввалдан шу иш билан машғул эдик. ³ Ба сад ажз — бир неча бора. ⁴ Саодатпаноҳ гулшанларини фаҳмида қилуб — Аллоҳнинг марҳаматини тушунган ҳолда. ⁵ Шукри ба даргоҳи қозииюл-ҳожот — ҳожатларни чиқарувчи (Аллоҳнинг сифати)га шукр қилиб. ⁶ Топқай нафси ҳақларинда икки живор зоти шарифда — қилган ёрдамлари эвазига дуо ва расулга сифиниб туриб. ⁷ Мақсудот ва муродот дорайн некини ҳосил қилсун — орзу-ниятларини ва ҳар икки дунё яхшиликларини берсин. ⁸ Ал фақир — қулингизман. ⁹ Қаҳҳори зул-жалол — худонинг сифатларидан бири. ¹⁰ Зан — аёл, хотин. ¹¹ Бараҳна — яланғоч. ¹² Парҳез — қўрқиш, ҳайиқиш.

Бо ин ҳама фақир ул ҳаромзодалар ила азбаройи муросасозлик учун «ҳа-па» қилуб, пурс-порслар бирлан навъи тириклик қилурмиз. Аммо ёзган маърузангизда ул фосиқларға саодати дорайн¹³ талабида бўлганлигининг маъносиға дарҳол вақиф бўлуб, муросасозлик тариқасида айтилган деб билдим, илло ул бепарҳез ҳукуматдорларға саодати дорайн талабида бўлмоқ куфр бўлур эрди, ҳоказо аҳли куффорға ва лекин мусулмон фарзандидан чиққан муртадлардан¹⁴ жаҳаннам оташи ҳам ҳазар қилур эркан. Аммо маърузангиз бисёр фасиҳ¹⁵ ёзилган эркан, ўқуб ҳузурлар қилдим. Башарти ул ердан бирар иложининг имкони бўлмаган бўлса, фақир бул жонибда¹⁶ чизи ҳаракат қилуб кўргайман ва яна «Муштум» китобининг мусаннифи бирлан ҳам андак алоқамиз бордир. Бул маънида унинг бирлан ҳам суҳбатлашгаймиз. Аммо маърузангизни бул ердаги ҳукуматдорларға ушлаб юриш бисёр хавфлик кўринадир, зероки, ул ҳаромзодалар андак сабабини айтиб дарҳол қамоққа олмоқдин ҳам тоймаслар, баҳарҳол аёлманд одамга тинчлик ғаниматдир. Аллоҳи таоло сиз қадрдонимизга сабр бериб, ул золимларнинг жазоларини берсун, омин, ба ҳурмати Қитмир, Қитмир, Қитмир.¹⁷

Камина домла маъ бужур¹⁸ мулаққаб¹⁹ ба Калвак махдум ибн мулла Салимсоқ Охунд мударрис марҳум Шоший Нақшбандий.

Бу мақола аслида махзум тоғам томонидан мулла Аброрхўжа домлага ёзилган бир мактуб эди. «Қалам учи» бериш ваъдаси билан мактубнинг бош томонига бир муқаддима ёздириб ҳам мулла Аброрхўжанинг маърузасини айнан кўчиртириб олдим ва «Муштум»га юбордим. Агар мувофиқ кўрсангиз, ўқуғучиларингизга тақдим қилурсиз. Ва яна махфий қолмасунким, домланинг «Хотира дафтари»ни бир неча кундан бери йўқотиб қўйиб, тополмай юрибман. Топқан кунимдан бошлаб бурунгича ҳоли қудрат кўчириб турарман.

Жулқунбой

«Муштум» — 1924 йил, 6 (26)-сон, 25 июл

¹³ Саодати дорайн — ҳар икки дунё саодати, яхшилиги. ¹⁴ Муртад — диндан қайтган. ¹⁵ Фасиҳ — равон. ¹⁶ Жониб — томон, тараф. ¹⁷ Қитмир — ривоятларға кўра, бир гуруҳ йигитлар золим ҳоким зулмидан дину имонларини сақлаш учун қочиб, бир қаҳфга — ғорға яширинадилар. У йигитларға Қитмир номли ит ҳам эргашиб, ғорға кириб жаннати бўлган экан. Яхшиликни қабул бўлишида, ёмонликни қайтаришда ўқиладиган дуоларда ана шу саҳобаларни ёди қаторида ушбу итнинг номи ҳам эсланади. ¹⁸ Маъ бужур — маъ би жавр — жабр кўрган. ¹⁹ Мулаққаб — лақабланган.

Аммо юрт оғасининг кенгаши бирлан ул сакбаччанинг амлок рўзгоротини қўшниларникига таратиб, уйини шипшийдам қилуб кўйган эрдик. Зероинки, ул мочаҳарнинг отаси бўлган ҳаромзода Абу жаҳл¹ мингбошидан одам олуб келиб, уйни хатлатишдан ҳам тоймас эрди. Ва лекин бул ақл падари бузрукворга бисёр писанд бўлган ва яна юрт оғасини дуойи хайр қилган эрдилар.

Алқисса, бизлар бул жиҳатдан саранжомимизни олуб, ишнинг оқибатини кутиб турганимизда, Абу жаҳл ҳаромзоданинг томонидаги одамлар падарга хабар берибдиларким: «Қудангизнинг авзои бузуқ, сизлар мурофаага ўлтурмай қочқанларингиз важҳидан қудангиз қизининг олган жароҳатининг Ботиршин дўхтурға кўрсатиб ва яна ул дўхтурнинг тазкираси² бирлан ишни акражнайни сутга бериб, сизларни катта жаримага тортмоқчидир», — деб.

Аммо бизлар ул ҳаромзоданинг бунчалик гаврлигини билмаган эрдик. Бул хабарни падар эшитканлари замон уйга югуриб келдилар ва ул жаноб бисёр бесараңжом ва беҳаловат бўлуб ва яна ташвишга тушуб, фақирға итобомиз⁴ сўзлар билан хитоб қилдиларким: «Сан ҳаромзода фарзанди ноқобилнинг жатингга⁵ қоладирғанға ўхшайман. Кексайган кунларимда манга акражнайни сути нима эрди? Кофирнинг судя пристуфи⁶ бирлан баҳсу жавоб қилиш осонму? Кофир шариятни билмаса, йўл-йўриққа тушунмаса, закўн китобига қараб, риояю андишасиз шартга Сибирга ҳукм қилса, нима қилур эрдинг? Ва яна бул тақдирда эшиткан одамлар нима дейдилар. Кимсан, фалончининг ўғли хотунини уруб, Сибирга кетибдир, ҳайф бундай фарзанд ўстирганға, демасларму, бул кунингдан кўра ўлганинг яхши эмасму?»

Аммо фақир сукутка кетиб жавоб бермас эрдим, падарнинг барча сўзлари ҳақ ва рост эрди. Алқисса, обидийда қилуб, падарга жавоб бердимки: «Фарзанди ноқобилингнинг ҳақиға нима десангиз оздир, нима қилсалар соҳиби ихтиёр ўзларидирлар...»

Алқисса, шул кун кечаси эллибоши бирлан юрт оғасини чақириб келиб, падар улар бирлан дуру дароз кенгаш қилуб, алҳосил натижада сулуҳ-салоҳ йўлини кўзлаб, эртаси кунига ул ҳаромзода гаврнинг уйига эллибоши бирлан оғаси боратурған бўлуб ва яна азмойиш олиб, ҳали-

¹ Абу жаҳл — асли исми Амр ибн Ҳишам. Муҳаммад пайғамбар с.а.в. даврида яшаб ўтган бойлардан, исломга қарши қатъий курашгани учун шундай лақаб олган. Калвак маҳзум шунга ўхшатапти. ² Тазикира — маълумотнома маъносига. ³ Окружной — Округ суди. ⁴ Итоб — таъна. ⁵ Жат — жатингга қолдим, касофатингга, ёмонлигингга, шумлигингга қолдим. (Муал.). ⁶ Приступ — пристав, маҳаллий полиция бошлиғи.

гидек жанжал акражнайнига чиқатурған бўлса битикчилик тариқасида ишни бартараф қилатурған бўлдилар. Эртаси кун улар борғанларида ул ҳаромзоданинг ўшал нопок мақсади ҳақиқат чиқуб ва яна фақирнинг ҳақимда анвоъи беҳуда дўқлар айтиб, сухандарозликлар қилубдир. Дуру дароз гуфтигўлардан сўнг «Отанг яхши, онанг яхши» қилуб ул гаврни бо ин тариқа битикчиликка кўндирибдирлар: аввало фақир хотунимни талоқ қилгайман, сони ул сакбаччага тегишли рўзгорот, ҳамчинин кийим-бошларни бекам-кўст топширғайман, аммо бунга қарши ул ҳаромзода ўзининг даъвосидан кечар ҳам маҳрни талаб қилмас.

Бул маънига падари бузруквор дарҳол ризолиқ бериб, бириси куни қозихонаға тушиб талоқ хатисини бердим ва яна бир аробага молларини юклаб жўнатдим. Бул аснода волида фиғон кўтариб каминани маъюсият босқан эрди.

Хулласи калом, бул биринчи уйланишим анвоъи ташвиш ва тўполон бирлан баайни тушдагидек бўлуб ўтди, икки миёнада етти юз сўлкавой Никалай оқчаси дод деб кетди, фақирнинг оғзим ошқа етмасдан, бошим тошқа тегди. Онадан туғма бева бўлуб қолдим, баҳарҳол ишимиз безарар эрди.

Алқисса, кўрпа-ёстиқни кўтариб мадрасаға йўртдим, қайта бошдан эски ҳужрамни ясагиб мадрасада истиқомат қила бошладим. Бу миёналарда «Шамсия»нинг мантиқ баҳсига қаттиғ берилган эрдим ва яна «Мухтасарул-виқоя»ни тамомлаб «Шарҳул-виқоя» бошладим. Фақирнинг машғулотим фақат шулардан иборат бўлмай, бўш вақтларимда кофияхон боаларнинг бир нечасига мукаррирлик⁸ ҳам қилур эрдим. Бевалим унча сезилмас эрди, падарнинг тазъийқотлари бурунғидан кўб юмшаған, илгаригидек ҳар бир моляъни гапка ишона бермас эрдилар. Аммо иккинчи тарафдан волидаи муҳтарама тинч фақирни уйлантириш қасдида эрдилар. Башарти қиз топилмаған тақдирда эри ўлган ва ё эридан чиқған мусулмони қобил жувон бўлса ҳам майли, деб камина ризолиқ билдирган эрдим.

Аммо тақдирнинг тақозоси бирлан икки йил чамаси фурсат бева юрдим ва лекин юқорида мазкур бўлганидек кўб умрим мадрасада ўтиб, бинобарин бевалик унча билинмади. Алқисса, тақдир соати сўқиб, фақир учун теглик бир жойға унашилди, ўзи эри бирлан муро са қилолмай ажралишқан эркан.

⁷ «Шамсия» — арабча дарслик.

⁸ Мукаррир — ассистент.

Қуда бирлан бўлган тўй шарт-шароитлар осонлиқ ила битиб, тўй кунлари ҳам белгуланганида бирдан падар бетобланиб қолдилар, маразнинг ибтидосига бизларнинг бепарволик қилуб, кўрпа-ёстиқ қилганларининг бешинчи кунда ул жаноб ниҳоятда бетоқатликка тушиб, алқисса, камина ҳақимга югурдим. Ҳақимнинг муоянаси баъдида маълум бўлдики, падар зотилжон¹⁰ бўлган эрканлар, дарҳол ҳақим енгини шимариб қон олиш ҳаракатига тушди. Ва лекин во афсуски вақт ўткан эркан, падарнинг томирлари бир томчи қон бермай бениҳоят андуҳимиз ортиб, алқисса, ҳақим таваккулга¹¹ буюриб жўнади. Вақт битиб қазо еткан эркан, ул жаноб алломаи замон, обрўйи мадорисон, пешвойи мусулмонон, шул кун кечаси бу дунёи фонийга видоъ қилуб, ул дунёи боқийга рихлат этдилар.¹²

«Муштум» — 1924 йил, 8-сон, 26 август

* * *

Падари жаннатмакон вафотлари билан неча юзлаб толиби илмларни дарёи файз осорларидан маҳрум қилдилар, ҳар бир эшиткан кимарса: «Во дариғ, шундай кутби замондин айрилибмиз», — деб фарёд чекар эрди, бул хабар мадрасага етиши бирлан ундаги жамиъи катта-кичиклар бел боғлашиб, югуришиб келдилар ва яна кечаси бирлан такфин, тажҳиз² чораларини кўриб, ўз киссаларидан тўн ва йиртишлар³ муҳайё қилдилар. Жаноза учун шаҳардаги барча мадрасаларга хабар берилган эрди. Алқисса, уламо, фузало, ағниё, шоҳу гадолардан жамоати азим йиғилди, ҳар кимга ўз қадру қийматига қараб тўн ва йиртиш эҳсон қилинди, жанозани ҳазрати қози домла ўқудилар ва томомий иззат-ҳурмат бирлан ул жаноб дафн қилинди, бағдаз дафн халойиқ анбарни⁴ бурда-бурда қилуб талаб кетдилар, азбаройи табаррук деб.

Фақир бузрукворнинг барча расм, тағзияларини тамом обрў бирлан адо қилишга бел боғлаган эрдим, масалан, етти, йигирма, хатми, қирқ ва ҳоказоларни ул жанобнинг ўз мартабаларига қараб бажо

⁹ Муояна — текшириб кўриш.

¹⁰ Зотилжон — зотулжанб, ўпканинг шамоллаши. ¹¹ Таваккул — Аллоҳнинг иродасига топширмақ. ¹² Рихлат — кўчиш; вафот этиш, қазо қилиш.

¹ Кутби замон — даврининг улуғи, яғнаси. ² Такфин, тажҳиз — кафанлаш ва жиҳозлаш. ³ Тўн ва йиртиш — марҳумнинг яқинлари жаноза кунини ҳоли қудрат турли матолардан, янги қудали бўлган бўлса, қудаси тўнсарпарлар олиб келиб, марҳум сартахтага олингандан сўнг тўнсарпарлар уй эгаларига берилади, матолар йиртилиб яқинлар орасида тарқатилади. Иримда гўё мато йиртилганда марҳумнинг жони бу оиладан узилади. ⁴ Анбар — тобут устига ёпиладиган чойшаб.

келтирилди. Илло, тўйға аталған оқчалар тағзия бирлан саранжом топиб, шул сабабдин тўй тўхталиб қолған эрди. Фақир бўлсам падар бул дунёдин нима олиб кетдилар, деб инъом-эҳсондин чизи ақча дариг тутмаған эрдим.

Алқисса, мадрасанинг бош мударрислигига, яъни бузрукворнинг мақомларига домла Солиҳ махзум таъйинланиб фақир шул жанобдан дарсимни давом қилдирдим. Илло, етимлик асар қила бошлаған эрди. Зероки, уй-рўзгороти каминанинг зиммамга тушиб, аммо фақир даромадим маълум эрди, яъни вақфдин бошқа тўрт пул йўқ. Бул вақф ҳам аъло бирлан бир йилга олтмиш беш сўм эрди. Иккинчи тарафда тўрт ойдан берли бечоралар каминанинг фурсатимни кутиб ва лекин оқча важҳидан ҳайрон эрдим.

Алқисса, тўй тўғрисида волида бирлан маслаҳатлашиб ниҳоят, боғдин бир танобини сотишға қарор бердик.

Бағдазон тўй жўнашди, эсон-омон тўйни ўтказдик, аммо бул иккинчи хотундан ниҳоят хурсанд бўлдим, агарчандики, сайиба эрди, илло эр кўрган мўъмин-мусулмон эр ҳурматини бажо келтиргучи оқида ва болиға бир покдоман эрди.

Эндиликда хотун важҳидан хурсандчилик бўлди, магар рўзгор важҳида сиқилдим. Падарнинг тириклари фақирнинг давлатим эркан, тоинки, маҳалла имоматига ўтуб олғунимча кўб абгорчиликларни кўрдим, таҳсилдин ҳам футур кетди, яъни бирмунча дуохонлиғ ҳамда бағзи йигит-ялангларга иссиқ-совиқ қилуб беришлар бирлан овора бўлуб қолдим. Агарчандики, шаҳарда катта азайимхонлар кўб, фақирдек янги рўзгорларнинг қадр-қиймати йўқ эрди, илло «Қул ўлмас, ризқи камимас» деганларидек, ушбу баҳона бирлан навъи тириклик ўтиб турди. Маҳалла имоматига таъйинланғанимдан сўнг ишлар бир андак ўнганғандек бўлди, ўзим ҳам дуохонликни кутиб ўлтурмай мадрасага бориб, дарсимга киришдим. Падарнинг вафотларидан сўнг учуланчи йил таҳсилда «Ақоид»ни тамомлаб таҳзиб қилдим.

Худойи таоло уйланганимнинг учунчи йили бир ўғул ато қилған эрди. Садхайфки, пешонага сиғмай бир ёшига етиб, айни суйгунчи бўлғанида қизамиқ деган касал бирлан қазо қилди. Бешинчи йили яна бир қиз ато айлаб, аммо бул ҳам ёшлай дунёдин ўтуб, бул миёнада волида ҳам дорул-фанодин дорул-бақога рихлат қилдилар. Қўлдан

⁴ Сайиба — бева. ⁶ «Ақоид» — Аллоҳнинг мавжудлигидан, бирлигидан хабар берувчи илм. ⁷ Таҳзиб қилиш — покланиш, «Ақоид» илмини эгаллаган киши. Аллоҳ таолога имон келтириб, унинг қудрати ва ҳикматини тафаккур қилади, ҳар бир ишни унинг ихтиёрига ҳавола қилади. Исломга хилоф иллатлардан, хурофотлардан холи бўлади, яъни руҳан ва маънан покланади.

келганча иззатларини бажо келтируб кўмдим. Учунчи фарзанд Ўлмас-биби, агарчандики, ожиза эрди, илло умри бирлан берган эркан, ўткан йили ўн олти ёшида домла Саидхўжа Охунднинг набираларига тўю, тамошо бирлан узатдим. Фақирнинг кўзимнинг оқу қораси бўлган фарзандим фақат шул ожизадир. Алҳол кампир ҳам қариб қолди, ўзим ҳам кексайдим, лекин кўнгил қаримас эркан. Эбини топсам бирарга ёшроқ хотунга уйланиш хаёлим ҳам йўқ эрмас, лоақал қариган кунларимда бирарга ўғлим бўлар эрди-ку, деб ўйлайман. Бу тўғрига кампир ҳам рози: «Ўзингиз топиб, ўзингиз уйлансангиз манга нима, боқишни ҳам ўйлаб қўйинг!» — дейдир.

Бул ўйлағанларнинг барчаси ҳам осонлиқ бирлан вужудга чиқар эрдими, магар болишвой деган ҳаромзодаларнинг касофати бирлан биз уламолар мадрасалардин ҳайдаламиз, бизлар учун мадраса эшиклари беркилди. Аҳли илмнинг ҳаққи шаръийси бўлган вақфлар бепарҳез жадидларнинг кўлига ўтуб, бизнингдек уламо аҳли илмлар кўчакўйларда сарсон бўлуб қолдиқ. Бул бепарҳез жадид ҳаромзодалар мадрасаларнинг ўзи бирлан қаноат қилмай ҳатто тумшуқларини маҳалла кўйнинг қозониға ҳам тиқа бошладилар. Маҳаллалардин ҳам жадидлар чиқди. Жумладан, фақир маҳалладаги бир неча янги бобий, жадид палидларга ёқмай, алар фақирнинг мақомимға янги жадид имом таъйинлаб, аввало мадрасадан қувланған бир аҳли охирда имоматдан ҳам маҳрум қилдилар. Аллоҳ таоло илмни жазоларини берсун. Ҳозирги касбим фақат дуохонлиқ бўлуб қолди. Аммо дуохонлиқ орқасидан кун кўриш бисёр қийин. Зероки, дуохонлиқдаги шуҳратим халойиққа унча ошкора эрмасдир. Шул кеча-кундузларда уйга кириб, эшикка чиқишдан ўзга гап йўқ. Худо кампирнинг хайрини берсунки, чархи бирлан жонға оро кириб турибдир. Йўқса, бир аҳли илм сойиллик қилур эрдиму?! Наузанбиллоҳ!

Махзум домланинг хотира дафтарининг биринчи қисми шу ерда тамом бўлди. Хотира дафтарнинг биринчидан сўнг киратурган қисми «Муштум»нинг 16-17 ҳам 18-сонларида намуна тариқасида ёзилиб ўтилган эди. Домланинг эндиги хотиралари, агарда худо домланинг ажалларига омон берса, ҳамда «Муштум» ўқуғучиларига малол келган бўлмаса, ўшал илгариги тариқа ёзилиб борилур. Биринчи қисми асл нусхасига мувофиқлаб кўтариб битирдим.

Жулқунбой

«Муштум» — 1924 йил, 9-сон, 8 сентябр

⁸ Сойил — тиланчи, гадой.

КАЛВАК МАХЗУМДАН ХАТ

Тошпўлод тажаниг номлиг ҳаромзоданинг куфри баёнида

Бир оз кечикиб босилди

Эй мўъмин буродарлар, ривоятда келтурубдурларким, охир замон яқин бўлса, фосиқ ва фожир¹ одамлар китоб таълиф² қилуб ва ул китобларда фисқу-фужудин³ дам уриб аҳли имонлардин шикоят ва забондарозлиқ қилгайлар, деб. Алқисса, бул замони беамон дунёи фонийнинг охири эрмасмуким, жадиди мактабнинг тўққуз ёшлиқ⁴ бир шогирди шеър иншод⁵ қилуб ва фасоҳати шайтони⁶ билан ағниё⁷ ва уламони саббу шатама⁸ айлаб юрар эмиш ва ҳукуматдор бўлган ашрофлар⁹ бул беағни гапларни ўз газнитларида чоп қилуб, ул саодати манхусада¹⁰ дунёга келган ҳаромзодаи жаҳаннами гўдакга ҳой-хуй демас эрканлар. Аммо ул гўдагиким, тўққуз ёшда шеър иншод айлаб, ағниёни ҳақорат қилубдир, албатта, тавба қилса аз жиҳати сағрлиги мақбул бўлғай¹¹ ва лекин Тошпўлод рўинатанким¹² тунов кун газнитда бирмунча фисқу фасод сўзлардин ёзиб ва қўб бегуноҳларга забондарозлиқ билан ҳақорат айтиб аз жумла уламодин фақирни ҳам ҳақорат қилган эрканким, дарҳол камина бир маҳзар ёзиб, ул пешвойи шарийат қозию ислом ҳузурларига таклиф қилдим. Албатта, мурофаа¹³ асносида жавобини берса керакдир, ул бепадар!

Ва лекин ул Тошпўлод ҳаромзода тўғрисида бирмунча ривоят кўриб, ул руинатаннинг ўз феъли атворидин ва яна ўз иқроридин мағно чиқариб мутолаъа юритқан эрдик, наузанбиллоҳ, куфрида¹⁴ шубҳамиз қолмади. Андоқким, бир кимарса уммул хабоис¹⁵ ичса, хуни ба ғайри ҳақ¹⁶ қилса, киши молини ўғурласа, улуламирга, яъни ҳукуматдорларга дурушт сўзлар айтса, бир мўъминнинг пўшида¹⁷ сирини ошкор айласа ва яна фақирликка сабр қилмаса ва энг ашаддийси уламони алфози қабиҳа¹⁸ бирлан ёдласа ва яна саллани ва тасбиҳни тахфиф¹⁹ қилса бешакку шубҳа кофир бўлғай. Шул мағнига

¹ Фосиқ ва фожир — ёмон ишларни қилувчи ва ёлгончи. ² Таълиф — ёзмоқ, битмоқ. ³ Фисқу фужур — фосиқлик ва аҳлоқсизлик. ⁴ Иншод — шеър битини. ⁵ Фасоҳати шайтон — шайтони гаплар. ⁶ Ағниё — бойлар. ⁷ Саббу шатама — сўкмоқ. ⁸ Ашроф — эътиборли, олий одамлар. ⁹ Саодати манхуса — наҳс босган бахтли замон. ¹⁰ Шоир Чўлпон тўққиз ёшида уламоларни ва андижонлик Миркомилбойнинг золим ва зиқналигини танқид қилиб газетага шеър ёзган экан. Муаллиф шунга шама қияпти. ¹¹ Рўинатан — тажаниг, ўжар. ¹² Мурофаа — суд мажлиси. ¹³ Куфр — кофир, динсиз. ¹⁴ Уммул хабоис — ичкилик. ¹⁵ Хуни ба ғайри ҳақ — ноҳақ қон тўкиш. ¹⁶ Пўшида — яширин. ¹⁷ Алфози қабиҳа — ёмон сўзлар. ¹⁸ Тахфиф — узунлигини озайтирмоқ, донасини камайитирмоқ.

«Раддул-мухтор» ва «Оламгири фатова»ларида «Мансабул-уламоа фақад кафара¹⁹» мазмунида нақллар бор, наузанбиллоҳ. Бас, ўшал Тошпўлод ҳаромзоданинг куфри сариҳ²⁰ маълум бўлди. Сони шулким, ул газнитда мирзолик қилуб ва яна маданият тараққий бўлуб ўлтурган муаллиф буродарларга одамизоднинг ақли ажаб ҳайрон қолурким, ул подшоҳи амир ва навоҳиларни²¹ ёзиб интишор²² қиладурган газнитда Тошпўлоддек хардаҳаннинг²³ қабиҳ сўзини чоп қилуб ва бир неча бегуноҳларни халойиқ наздида рўи бар замин²⁴ қилурлар. Ба чи маъни?²⁵ Ва ёким сўз тополмай қолдиларму. Башарти сўз камлик қилган бўлса, ўшандоғ алфози қабиҳа ўрнига эски газнитчилардек пошшоликдин амалдорларга берилган медаллардин ёзиб турсалар бўлмасму.²⁶ Аввало ул ҳаромзоданинг сўзида бир маъни борму, фасоҳат борму, балоғат борму ва яна вағзу ва насиҳатдин амри маъруф,²⁷ наҳй анлмункардин²⁸ чизи ажз мумкинму, ҳоказо. Бул жиҳатларни ул газнитнавислар ҳўб мулоҳаза қилсалар керак эрди.

Ул ҳаромзода забондарозлиқ қилганлардин мулла Ҳоқимийким,³⁰ алҳол шахри Шошнинг ашроф ва ақобирларининг олди ҳисобланур, синни соли³¹ шул жойға етиб бирар кишидин ит эмгани хусусида эшиткан эмасдирман. Ўзи бўлса қўб йиллардан буён ҳукуматда барқарор туриб ширин сўзлик ва сучук забонлик бирлан ағниёларга алоқа ҳосил қилуб ва яна аларнинг ионалари³² бирлан ажаб бир таҳсин ўқурлиқ иморатлар бино қилдиким, ақллар ҳайрондир. Аммо ҳукуматда йигирма ширвон,³³ ўтгуз ширвон вазифадор бўлганлар алҳолғача бир сари паноҳға молик бўлолмай ҳар кимнинг ҳовлисида ижарабардор юрибдирлар. Бу ҳама тадбирсизлик кассофатидир, ўзларидан кўрсинлар. Мулла Ҳоқимнинг алҳол алоҳида тижорати ҳам бор ва яна ганжи ағниёлардин шериклари ҳам мавжуд. Туркийда келтурибдирларким:

*«Кўнса давлатнинг қуши бир бедавонинг бошига,
Кўргали келгай Сулаймон³⁴ ул гадонинг қошига».*

¹⁹ «Кимки уламоларни ҳақорат қилса, албатта, кофир бўлади». ²⁰ Сариҳ — очиқ, ошкора. ²¹ Навоҳи — теварак-атроф. ²² Интишор — ёйилиш, тарҳалиш. ²³ Хардаҳан — оғзи ёмон. ²⁴ Рўи барзамин — ер билан баробар; юзини ерга қаратмоқ. ²⁵ Ба чи маъни — нима маънода? ²⁶ Чор ҳукумати ўзига содиқ маҳаллий амалдорларга медаллар тақиб, мукофотлар бериб, раҳматлар айтиб «Туркистон вилояти газети»да эълон қилиб турган. Калвак махзум шунга шаъма қиялпти. ²⁷ Амри маъруф — яхши ишларга буюриш. ²⁸ Наҳй анлмункар — ёмон ишлардан қайтариш. ²⁹ Чизи ажз — бироз ожизлик. ³⁰ Бу кишидан Тошпўлат ҳам таъна қилиб ўтган эди. ³¹ Синни соли — ёш, умр. ³² Иона — ёрдам, кўмак. ³³ Ширвон — червон пул. ³⁴ Сулаймон — бутун дунёнинг эгаси.

Аммо ул Тошпўлод ҳаромзоданинг ёнида тўққуз пули бўлмаса ўзининг қилмишидан кўрсин. Ва яна Мирзаҳошим номлиг тўртта гўдаги бирлан хотунини талоқ қилган бўлса ҳеч боки йўқ. Шаръан жоиз ва яна закўнга ҳам сиғадур, деб масмуъим бўлди.³⁵ Башарти ул тўртта гўдакка тараҳҳум назари бирлан қаралса, шаръийси шулким, қиз онага, ўғул отага бўлур. Ва яна қизларга нафақа бериб турилур, халос. Агарчандики, фақир ул бепадар айтканидек, кўб тангдирман, илло, кимарсага шикоят қилишдин ор қилурман ва яна алҳолғача рўзгордин чизи фуруш³⁶ қилганим маълум эрмас, ҳоказо. Имоматдин ва яна мадраса вазифасидин маъзул³⁷ бўлган бўлсам яхшиларнинг назаридин маъзул бўлган эмасдирман. Тўй, маърака, жаноза, зиёфат ало ҳозалқийёс, башарти Тошпўлодда чизи диёнат бўлса ва яна киши ҳаққидин хавф қилса уч йиллик имомат муздумни³⁸ берсун, илло қаргарман, деб Калвак махзум ёзиб кўлим кўйдим қурбон ойида.

Идорадан: *Сиз айткандек, Тошпўлад тажсаннинг сўзи кўб бемаъни эрди, бо ин ҳама³⁹ ўзи ҳозирги ҳукуматнинг низомидаги ялан оёғ бўлган важҳидин сўзини газетамизда босқан эрдик. Агар сўз берса яна босармиз. Зеро, замона зўрники, томоша кўрникидир. Ўзлари ҳам андак пайқасалар керак.*

Чичора

«Қизил Ўзбекистон» — 1925 йил, 7 июл, 166-сон

ОДАМИЗОДНИНГ АҚЛИ ЕТМАЙДИР

Калвак махзумдан хат

Ушбу фитна замонасида кўб гаплар борки, одамизоднинг ақли бовар қилмайди. Фақир фориғбол фурсатларимда жиян келтурган газнитлардин андак-андак мутолаа қилуб, бағдазон ул газнитда битилган норасо сўзлардин таажжубга қолурман. Ул ақли кўтоҳ ва яна саводи норасо ҳаромзодаларнинг битиб чиқарган сўзларидин чизи истиъфода одамизод фарзандига кўб душвордир. Алқисса, камина тунови кун азбаройи фориғболлиқдин дилгир бўлуб мулла Ҳомид кафшдўзнинг дўкониға чиқиб эрдим. Кўзим бир қитъа йиртиқ қоғазга тушиб ва ул қоғазда «Қишлоққа юзингни ўгир», деб нўғойи босма бирлан битилган бемаъни гапдин билдимки, ҳаром-

³⁵ Масмуъим бўлди — эшитганим бор. ³⁶ Фуруш — сотиш. ³⁷ Маъзул — озода, бекор. ³⁸ Музд — хизмат ҳақи. ³⁹ Боин ҳама — шу билан бирга.

¹ Душвор — мушкул, қийин.

зодаларнинг чоп қилган газнитларидин эрур. «Қишлоққа юзингни ўгир!» — ба чи маъни? Кўб ҳайрон бўлдим. Бирар қишлоқдин аҳли каромат² чиқдиму? Ва яна аҳли диёнатларга³ рўи ба қишлоқ фарз бўлдиму! Аммо хотирга бир хавфи тушкан эрди — ул ақли норасо, бобий ҳаромзодалар қишлоқдин бир ўрунни муқаддас билиб ва яна намозни шул тарафка ният қиладирған бўлдиларму, деб ва лекин ул палид табиатларнинг ибодатка суствлиги вазҳидин яна кўнгилга ғайри гаплар келур эрди. Боз шулки, қишлоққа чодир хаёл⁴ келдиму ёинки қишлоқдин масхарабоз чиқдиму, бо ин ҳама шаҳардаги олий иморатлар, анвоъи илму ҳикмат ва яна айшу ишратларга қаноат ҳосил қилмасдин бул аблаҳлар босмачихона⁵ ва боз айронхўр⁶ яъни оғилнишин, дарҳақиқат, сарупо бараҳна,⁸ мунқариз андоз қишлоқ халойиқидин парҳез қилмайдирларму, деб. Магар бир воқиъа боз кўнгилга хутур¹⁰ қилур эрди, андоғки, фақир даҳанаки дўстлиқ¹¹ изҳор қилуб юрган бир афанди бор эрди, ўзи ҳажга бормаған бўлса ҳам азбаройи мактабдорлиги вазҳидин «афанди» бўлған эрди. Алқисса, ўшал афанди бир неча замон қишлоқда мактабдорлиқ қилуб тез фурсатда шаҳардаги чодир хаёл, масхарабозхона¹² ва яна илму ҳикматларни соғиниб, алҳол шаҳардаги бир эллибоши камисарнинг отбоқарлик хизматиға кирганини фақирга изҳор қилған эрди.

Алқисса, кафшдўз мулла Ҳомид бирлан ҳарчанд ақллашиб мазкур норасо сўзнинг мазмуниға бисёр танглик воқиъ бўлди. Ғараз¹³ бул мактубдин шулки, «Муштум» мусаннифи бизларни бул ақли кўтоҳларнинг фикридин огоҳ қилсалар, деб ёзилди.

«Муштум»: Домланинг ақллари бовар қилмаганидек, бу масала устида бизнинг ҳам бошимиз қотди. Келаси сонда бирарта эси бутун чиқиб бу тўғрида жавоб ёзса сўйинчисига домланинг саллаларидан бир қулочини йиртдириб берар эдик.

«Муштум» — 1925 йил, 6-сон, 17 сентябр

² Аҳли каромат — башоратчи. ³ Аҳли диёнат — инсоф ва адолат пешалари. ⁴ Чодир хаёл — кино (Муал.). ⁵ Босмачихона — тўпланиб маслаҳатлашадиган жой. ⁶ Айронхўр — ароқхўр. ⁷ Оғилнишин — ҳайвонсифат яшаш. ⁸ Сарупо бараҳна — бошдан оёқ яланғоч. ⁹ Мунқариз андоз — инқирозга юз тутган; бечораҳол. ¹⁰ Хутур — хотирга келиш, ўтиш. ¹¹ Даҳанаки дўстлиқ — оғиздагина, номига дўстлиқ. ¹² Масхарабозхона — театр (Муал.). ¹³ Ғараз — мақсад.

«ҚИШЛОҚҚА ЮЗИНГНИ ЎГИР!» БАЧИМАЪНИ

Калвак махзум поччамизга

Азизул-вужуд¹, касирус-сужуд², олиюл-қадр махдум поччамға чунон равшан ва мубарҳан³ ўлғайким, зоти олийингизнинг ўн олтиланчи адад «Муштум» китобида: «Қишлоққа юзингни ўгир!» ба чи маъни?» деб улуғ бир иштибоҳлик⁴ саволингиз чоп бўлиб, Мовароуннаҳрнинг умумуламо ва фузалолари миёналарида ҳаддан зиёда қилу қолларға⁵ сабаб бўлди. Камина ҳам мазкур соҳибул-амомалар зумрасидан бўлганимдан манга ҳам иштибоҳи кулли⁶ воқият бўлиб, дуру дароз мулоҳазаларга боис бўлди. Шул манвол⁷ узра бир неча кунлар хаёл дарёсига фарқ бўлиб юрган эдимки, баногоҳ жадиди лоюфлихунлардан⁸ бир нафари бу оғир мушкилимни осон қилди. Ул жадид ҳам бундан саккиз йил муқаддам ўз аҳлимиздан, яъни соҳиби амомалардан бўлса ҳам, «Бадўстон мурувват, бодушманон мадор»⁹ деб айтилган мазмунлик суханға амал қилган бўлса керак, эгнига жомаяи кўтоҳ ва оёғига патинка пўшида айлаб «бобий» ҳаромзодалар миёнасиға ихтилот¹⁰ қилиб кеткан эрди. Жанобингиз ҳам мафҳум¹² ва мазмуниға қосирлиқ¹³ қилган «Қишлоққа юзингни ўгир!» деган мушкил масалани ул маҳмадона шул тариқа ҳал қилди:

«Қишлоққа юзингни ўгир!» яъни: Эй болшавойлар дафтарига ёзилган хурду калон¹⁴ амалдорлар ва ғайри камсомонлар! Болшавой ҳукумати оқ подишоҳни мақомидан азл қилуб, ўзи тахтға жулус¹⁵ қилганининг баъдида, жамъи шаҳар ва билодларни¹⁶ ободон қилишға ҳаддан зиёда кўшуш қилдингиз; беадад жадид мактаблар очуб, уларга саводи бурро муаллимлар қўйдингиз, жамиъи фуқаро ўғулқизларини ўшал аъло ва авсат мактабларга дохил¹⁷ қилдингиз ва уларни осмонға муаллақ қилуб, яъни сакраб-сакраб ўйнамоққа моҳир айладингиз; кўча ва маҳаллаларнинг баланд-пастлик ва чақир-чуқур ерларини ва ҳам кўпрукларини бир зарра қолдирмасдан тузатиб ислоҳ қилдингиз; олий томошахоналар ва гўратўр (театр)ларни

¹ Азизул-вужуд — мўътабар. ² Касирус-сужуд — сернамоз. ³ Мубарҳан — аниқ, белгилли. ⁴ Иштибоҳ — шубҳа, хато. ⁵ Қилу қол — миш-миш. ⁶ Соҳибул амома зумраси — (айнан: саллалилар сираси) зиёлилар сираси. ⁷ Иштибоҳи кулли — тўлиқ шубҳа, хато. ⁸ Манвол — тарз, тариқа, йўсин. ⁹ Жадиди лоюфлихун — омадсиз жадид. ¹⁰ «Ба дўстон мурувват, бо душманон мадор» — дўстларга мурувват душманлар билан мураса. ¹¹ Ихтилот — аралаш. ¹² Мафҳум — фаҳмланган, тушунилган. ¹³ Қосир — ожиз. ¹⁴ Хурду калон — катта-кичик. ¹⁵ Жулус — ўтириш, эгаллаш. ¹⁶ Билод — вилоят, ўлка. ¹⁷ Дохил — тегишли, даҳлдор.

ҳеч бир нуқсонотсиз тамомиға еткиздингиз; етим-есир, сару-по бараҳналарга либос ва таом бериб ўзларингиздан мамнун қилдингиз; ағниёларнинг давлат ва савлатидан, мулла ва эшонларнинг дуойибад ва кароматидан ҳеч ҳавф-ҳарос ва андиша қилмасдан уларни шарманда ва сарафканда¹⁸ қилуб зери по¹⁹ айладингиз; умум амалдорларнинг лақабларини тағйир топтирддингиз,²⁰ ҳоказо ва ҳоказо!..

Энди қишлоққа юз ўғирингиз, яъни юғирингиз! Уларни ҳам бир ярим олчинлик кўйлак ва лозимлардан баҳраманд қилингиз, яъни калтадум айлангиз! Янги мактаблар очуб, эр ва қиз болаларни ўқуттириб, мактаб фойдасига йиғилган донларни шаҳарга кетириб, уйингизга босиб олуб, муаллимларга ўз тишларининг кирини сўрдилингиз! Сигирларга ҳўкуз ва ҳўкузларга бузоқ деб ном берингиз! Отлиқ кишини эшакка ва эшақли кишини отға миндилингиз! Қишлоққа қадам ранжида қилуб борғанингизда бообрў, оғзи катта шахсларнинг хоналариға меҳмон бўлуб, шул шахсларнинг маслаҳати билан бир тангалик солиқни ўн танга қилуб йиғиб, ортуғини орада бўлуб олингиз! Ҳукумат томонидан берилган отлар, ҳўкузлар ва бошқа деҳқончилик ашёларини фақир деҳқонларға тақсим қилмасдан ўзингизга фойдалиқ ва қорни тўқ одамларға тақсим қилингиз! Сепадирган донларнинг тоза ва покизасини ўз фойдангизга сарф қилуб, деҳқонларга бошқа ярамас донлардан олуб берсангиз ҳам катта илтифот қилган бўласиз! Ўзингизга доимул-авқот фойда чиқуб турмоқ учун қишлоқ муштумзўрларини ҳам ҳеч нарсадан қайтмайдирган бўлис ва овул ижроқўмларини ҳимоя қилингиз! Арақ ва бўза қайнатувчи майфурушларни дўқ қилуб қўрқитиб ўзингизни мазкур шароблар билан се-роб қилуб турингиз!

Батрак ва камсомонларға зоҳирда ривож берган бўлуб, орқадан тўсқин бўлишнинг йўлини излангиз! Ҳар вақт махфий ришватчилардан ва ўзингизга аҳил бўладурган одамлардан маҳкамаларга сайлаб қўйишға фикр юритингиз! Мана шул тариқа ишларни бажо кетирсангиз маишатингизга аслан ва қатъан халал етмасдан амну²¹ -омонда даврон сурарсиз!»

Мана махдум почча, ман мазкур жадиднинг ҳал қилган бу масаласига бир оз қаноат ҳосил қилгандек бўлсам ҳам яна жаноблари-

¹⁸ Сарафканда — таҳқирлаш. ¹⁹ Зери по — оёқ ости. ²⁰ Тағйир топтирмоқ — ўзгартмоқ. ²¹ Амн — тинчлик, осойишталик.

нинг маслаҳатларига мунтазир бўлиб қолдим. Энди қандай маслаҳат берадирлар? Ёки, шул болода²² зикр қилинган мулоҳазотлар кофий бўлмасмикин ва ёки мазкур жадиддан ҳам маҳмаданароқ бўлган ғайри бир жадидга ҳавола қилсақмикин? Ҳар ҳолда ўзлари соҳиби ихтиёрдирлар; бандага нима ихтиёр!

Кўчирувчи: Шаккок

«Муштум» — 1925 йил, 17-сон, 4 октябр, 2-3 бет

ҚИШЛОҚҚА ҚОПИНГНИ ЎГИР

Калвак махзум бўлса «Қишлоққа юзингни ўгир!» гапига тушунолмай кўб ҳайрон қоладир. Тўғриси ҳам махдум поччанинг бунга ҳаққи бордирки, «Қишлоққа қопингни ўгир!» шиори билмадим, қайси бир соддалавҳнинг¹ таъбидан чиққандир?! Башарти сиз ўқуғучининг бир озғина фикри салимингиз² бўлса ўзингиз ҳам иқрор этарсиз: елмай, югурмай «Қишлоққа юзингни ўгир!» шиорини майдонга отишдан илгари бунинг амалда татбиқи учун замин ҳозирламоқ керак ва мантиқ пишириш лозим эди. Мантиқ сўзи бизга қолса фардининг³ манфаати, манфаат эрса шахснинг оғзидан мой куйиб бурнидан чиқаришдир. Башарти, ўша соддалавҳларнинг тилаги бизнингдек аҳли мантиқларни қишлоққа чиқариб биз орқалиқ «аммамнинг бузоқлари»га⁴ манфаат еткурмак бўлса, аввало лозим эди: «Қишлоққа юзингни ўгир!» бойчечаги ўрнига «Қишлоққа қопингни ўгир!» шиорини қабул қилиш ва ундан сўнг ҳар биримизни қишлоқдаги катта мансабларга, масалан, ижроқўм, саркотиб, суд, ер-сув, шўъба, милисия бошлиғи, хўжалик идора (аммо муаллим белгилаш яна ярамайдир, чунки бу дунёда шундай расво ва унумсиз ҳунар йўқ!) ва бошқа амалларга белгулаб баъдазон ҳар биримизнинг қўлимизга топилса қоп, топилмаса халта бериб қишлоқларга чиқариш керак эди. Бу тақдирда ҳалиги «Қишлоққа юзингни ўгир!» шиори хоҳнохоҳ амалга ошиб шаҳарда қолган катта гўзимларни ҳам биз каминалар топиб тутқан жийда халталаримиз билан қишлоқ томонга табассум қилдирган бўлар эдик.

Сўз бир мантиқ устида айтилса киши ҳеч вақт дард қолмайди. Шунингдек, мен ҳам бу даъвомни «Тарихга бир нуқтадан қараш»

²² Боло — юқори.

¹ Соддалавҳ — гўл, бу ерда муаллиф киноя қияпти. ² Фикри салим — солом фикр. ³ Фард — шахс. ⁴ «Аммамнинг бузоқлари» — қишлоқ аҳли.

метўдлари⁵ билан ва ҳозирғи кунимизнинг туртиб чиққан фактлари билан исбот қилишга ҳозирман. Мисол учун кечагина бўлиб ўткан бир воқиъа:

Куркулдак⁶ суви ва унинг устига солинадирған кўпрук; бу кўпрукга деҳқонларнинг эҳтиёжи ва иккинчи тарафда пахтақўм. Ҳалиги иштонсиз деҳқонлар кўпрук солиб чарчаган фурсатларида пахтақўм эшигига ўн икки дона хари сўраб «шайъан-лиллоҳ» ўқуйдирлар. Пахтақўм бўлса попирисининг кулини, черта-черта: «Худой берсин!» жавоби жалиласини⁹ берадир.

Ана, жоним!

Даъвом анови, исботим манови! Фақирнинг кутканим оёғ остимдан лўп этти, яъни пахтақўмдек бир идора ҳам аптини четка буриб қопини кенг қилиб, қишлоққа ўгирди!

Демак, яна бир қайта янги шиорни такрор қилайлик: «Қишлоққа қопингни ўгир!» — нажот шунда!

Думбул

«Муштум» — 1925 йил, 18-сон, 15 октябр

⁵ «Тарихга бир нуқтадан қараш» методи — бирон масалага бир томонлама, яъни манфаат назаридан қараш. ⁶ Куркулдак суви — бу сув Янгийўл шаҳридан оқиб ўтади. ⁷ Пахтақўм — деҳқон жамоа хўжаликлари ёрдам тариқасида «Пахтачилик комитети»дан қарз пули олиб, ҳосилни келишган ҳолда шу комитетга сотар эди. Бу комитет коллективлаш даврига келиб тугатилди. ⁸ Шайъан-лиллоҳ — Худо йўлига бир нарса беринг. ⁹ Жалила — улуғ, буюк. ¹⁰ Ҳақиқатан ҳам, Совет ҳукумати инқилобни душманлардан сақлаб қолиш учун ҳарбий коммунизм даврида (1918-1921) деҳқон халқини талади, развёрстка — деҳқон етиштирган маҳсулотга паст нарх қўйиб, қишлоқларга «Озиқ отрядлари» юбориб, рўзгоридан ортиқ маҳсулотининг ҳам-масини сотиб олди, тортиб олди. Бозор йўқолди, очарчилик бошланди...

НЭП даврида эса деҳқон халқи бирмунча жонланди. 1925 йиллардан партия «Қишлоққа юзингни ўгир!», «Ишлаб чиқаришга юзингни ўгир!» шиорларини майдонга ташлаб шаҳардаги завод-фабрикаларнинг, партия ташкилотларининг минглаб ишчи ва ходимларини деҳқон аҳлига илм-ҳунар ўргатиш учун, кадрлар тайёрлаш учун қишлоқларга юборган эди. Бу тadbир «пастдан-юқорига» яъни эски зиёлилар ва ишбилармонларни ишдан четлатиб ўрнига пастдан — ишчи-деҳқон синфидан кадрлар тайёрлаш сиёсий компаниясининг оқибати эди. Оқибатда қишлоқларга чиққан ҳашарчилар озми-кўпми ёрдам берган бўлиб, яна бир марта деҳқон аҳлини талаб қайтган эди.

ДАРДИСАР

Бир неча айёмларким фақир дардисар¹ бирлан ранжида эрдим. Мулла Абдусамад ҳақимким, ки бул замондаги аҳли ҳукамонинг пешвоси турур, ҳарчанд муолажа қўшушида ҳабби танакор,² ҳабби раммонлардин³ истеъмол қилдирди, аммо чизи манфаат воқиб бўлмади. Бул маъни ҳароратдан эрурму, деб бир неча кун агарчандики, тарки суннат эрди, аммома истеъмол қилмай, боз дафъи ранж хусулға келмади. Волидангизким, фиқирға бисёр меҳрибон эрур, ушбу ранж айёмларида кўб ташвиш чекиб, туркона адвиялардин⁴ муҳайё қилуб, алқисса ноилож фолбинга муурожаат қилганида маълум бўлубдирким, бул маъни лаъини шаётин⁵ ва асари инсу жиндур. Ўшал адвиялар истеъмолида ранжининг ташдиди⁶ важҳидин ҳам ушбу маънини фақир гумон қилған эрдим. Тафсирда келтурибдирларқи, одамизодга уч хил қазо бордур. Аввалинчи нафси ҳарисдур⁷, иккиланчи шаётиндир⁸, учуланчи қазойи осмонийдир. Аммо учуланчи балодин бани одамга¹⁰ нажот йўқ, дебдурлар.

Алқисса, фолбин дарҳол бир қора қўйнинг бошини пишириб етти қўшниға улашиб ва яна ўшал раиси гўсфанднинг¹¹ мағзи саридин¹² чизи хомакини ранжиданинг миясига чапласин ва яна ўпкаси бирлан сотқоғлатилсин,¹³ деб таълимот берган эркан. Калла хариди учун фақирда чизи маблағ йўқ эрди, бисёр танглиқ воқиб бўлди. Алҳамбой маъракасидан кийган сурра пўшакни фуруҳта борасида маслаҳат солганимда волидангиз ҳайф кўрди. Алқисса, билмоқ керакким,

¹ Бош оғриғи (Муал.). ² Ҳабби танакор — бура билан ош содасининг биргаликдаги эритмаси (болалар тутқаноғида берилади). ³ Ҳабби раммон — анор пўстлогининг кукуни (ич сурганда ва ички яраларни қотиришда ичилади). ⁴ Адвия — дорилар. ⁵ Лаъини шаётин — лаънати шайтонлар. ⁶ Ташдид — кучайиш, зўрайиш. ⁷ Нафси ҳарис — нафсининг ихтиёрига берилиш; очкўзлик. ⁸ Нафси шаётин — шайтоннинг ихтиёрига берилиш; туйғуга берилиш. ⁹ Қазойи осмоний — Аллоҳнинг иродаси, ҳукми. ¹⁰ Бани одам — одам авлоди. ¹¹ Раиси гўсфанд — қўчқор. ¹² Мағзи сар — мия қатиги. ¹³ Сотқоғлаш — жонлиқни садақа қилиш, қушноч беморнинг оғриётган аъзосига кўра янги атаб сўйилган жонлиқнинг (асосан қўй, эчки) ўша аъзосини олиб, беморнинг устида айлантириб дуо ўқийди, қонини беморнинг бўғинларига суртади, сўнгра у аъзосини итга беради. Шунинг билан гўё беморнинг дарди ўша жонлиққа ўтади. Товуқни эса тожисидан қон чиқариб, қонини беморнинг бўғинларига суртади, ўзини беморнинг устида айлантириб дуо ўқийди. Товуқ қушночга бериб юборилади.

Тангри таолонинг бир оти Раззоқдур,¹⁴ чунончи, Сўфи Оллоёрда кел-
турибдирларким, байт:

*Агар дарё тегида бўлса жойинг,
Баҳона бирла еткургай худойинг.*

Ваҳолонки, аҳли куффор¹⁵ ҳам ул парвардигорнинг иноятидин
насибадордурлар. Чунончи ушбу рубъи маскундаким,¹⁶ алҳол Ўзба-
кистон деб тасмия қилубдирлар, неча лак аҳли бедин умргузарон-
лиқ қилурлар ва яна ул қавми лоюфлихунлардин¹⁷ ҳар рўз ва ҳар шаб
оташ ароба бирлан вақон-вақон сарупо бараҳна хурду калон бул
жонибларга азимат қилуб ва андак фурсатларда хўрақлик¹⁸ ва пўшак-
лик¹⁹ бўлуб даражот ба даражот ўшал мағриби заминда умргузарон-
лиқ қилғучи фарангилардек кўпас бўлуб кетар эрканлар. Ваҳолонки,
биз калимағў аҳли мамлакатлар ул парвардигорнинг чизи марҳама-
тига як рўз ташна ва як рўз гурусна бо ин ҳама шукур ва зикри
илоҳийга забонгўёлиқ қилурмиз.

Алқисса, калла хариди борасида тахайюлда²¹ қолуб ва яна кеч-
лик таом важҳига чизи иссиғдин хўрак мавжуд бўлмай тангри
таолоға зори ва тазарруъ қилуб, бағдаз хуфтан эру хотин кўзимиз
уйқуға кетубдир. Моҳи тобон айни ба жониби мағриб мойил
бўлуб, фақирнинг кўзим бир овози бирлан очилиб бошимнинг
оғриғи андак дафъи бўлубдир. Алқисса, андак фурсат у ён-бу ёнга
қулоқ оққанамда дарбоза жиҳатдин қоқилган товуш келур эрди:
«Ушбу ним шаб фурсатида чақирғучи ким эркан ва яна жин ўюни
бўлмасун», деб андак таҳаммул²² қилган эрдим, боз тақ-тақ овози
муқаррар бўлди. Алқисса, кампирни бедор қилуб, азбаройи эҳти-
ёт учун, бо ҳамроҳи йўлакка чиқуб, эру хотин як овоз «ким», деб
савол қилғанамизда, кўча тарафдин одам товши масмуъимиз
бўлуб, бо ин ҳама фақир «Оятул Курси»ни²³ дамида қилуб, дар-
бозани очуб, кўчада бир кишини кўриб, бемаҳал дарбоза қоқиш-
нинг маъносидин савол қилғанамда, улуғлардин бирининг вафо-
тидин хабар берди. Фақир ҳайрон булуб айтдимки: «Алҳукми
лиллоҳ,²⁴ эрта бирлан жанозага борурмиз», — деб. Ул одам арз
қилди: «Марҳум ўзи ўшал, наузанбиллоҳ, ҳақдин тонғанлардин

¹⁴ Раззоқ — ризқ берувчи. ¹⁵ Аҳли куффор — кофирлар. ¹⁶ Рубъи маскун — одамлар
яшаб турган ер, қуруқлик. ¹⁷ Лоюфлихун — тўғри йўлдан алашганлар. ¹⁸ Хўрак — овқат.
¹⁹ Пўшак — кийим. ²⁰ Бир кун ташна, бир кун оч бўлишимизга қарамай Аллоҳнинг ёди
билан машғулмиз. ²¹ Тахайюр — ҳайрат. ²² Таҳаммул — сабр. ²³ «Оятул курси» —
«Бақара» сурасининг 254 ояти, жумладан кўрққан пайтда ҳам ўқилади. ²⁴ Алҳукми
лиллоҳ — ҳукм Аллоҳдан бўлади.

эрди, аммо ботинда дини исломни дўст тутиб, қабзи руҳ²⁵ асносида васият қилубдирким, «Агарчандики махфий бўлса ҳам фақирни жаноза бирлан дафн қилингиз», деб. Алҳол мурдашўй марҳумнинг такфин қилур, жаноблари таҳорат олуб, дарҳол сари қадам²⁶ жанозани ўқуб берсалар» деганида, камина бул маънига ижобат қилуб ва ул одамни таҳорат учун андак таваққуфга²⁷ буюриб, бағдазон биргалашиб кетдим. Азбаройи адовати важҳидин ўшал маҳалланинг имомига ҳам хабар берилмаган эркан, токим ўзга улуғларнинг қулоғига бу маънидин чизи хабар етмасун, деб. Узоқ-яқин қавми-қариндошларидин қарийб ўн беш нафар одам ҳозир эрканлар, давра²⁸ ва исқот²⁹ баъдида аларға амри маъруф, наҳй анлмункардин суҳан қилуб ва яна жанозанинг ҳар бир ислом фарзандига хоҳ махфий, хоҳ ошкор фарзлиғидин, аммо фарзи кифоянинг³⁰ агарчандики, як фарди адо қилса ҳам ўзгалар зиммасидин суқутини³¹ баён қилдим. Ва лекин марҳумнинг ака-укаларининг жабҳасидин улуғлиқ ва яна истаршин десатнайлик ҳувайдо эрди. Эрта бирлан ўшал мансабдор партинайлар тушиб, муздакон³² бирлан закўнска³³ қилуб, марҳумни кўмар эрканлар. Алқисса, бағдаз жаноза фақирнинг қўлимға чизи ҳадя бериб узатдилар. Фақир ҳавлига яқинлашқанимда атрофдин субҳ азони масмуъим бўлуб, мазкур ҳадяни моҳи тобонға³⁴ солуб қараған эрдим, сариф тамғалик ширвон маълум бўлди. Ул раззоқи меҳрибонға ҳазорон³⁵ шукурлар айтиб, уйга кирдим.

«Муштум» — 1925 йил, 21-сон, 25 ноябр

²⁵ Қабзи руҳ — жон олиш. ²⁶ Сари қадам — оёқ устида, тезла. ²⁷ Таваққуф — тўхтаб туриш. ²⁸ Давра — марҳумнинг аёл қариндошлари (айрим жойларда эса фақат эркаклар) давра туриб, энг яқинлари эса тоқ ҳолда (3-5 тадан) унинг ичига — садрга тушиб ўлганнинг бирон кийимларини кийиб, фазилатларини марсия қилиб, айтиб йиғлаш (тескари ашула деб ҳам аталади). Садрга тушганлар айтиб йиғлашади, атрофлагилар аста қарса уриб, ҳай-ҳов-ҳа, деб жўр бўладилар. Бу одат фақат жаноза куннда қилинади. ²⁹ Исқот — дафн пайтида, мазор тепасида одамларга бериладиган рўмолча, чорси ёки масжидга ҳадя қилинадиган гилам. ёки шолча ёки кўрпача. Илгарилари қўй, қорамол, от, шароитга қараб дон ҳам берилган. ³⁰ Фарзи кифоя — бир жамоа мусулмонлар зиммасига фарз этилган амал бўлиб, масалан бирон жойда жаноза борлигини эшитиб жамоадан баъзилари иштирок этса ўзгалари гуноҳкор бўлмайди. Агар жамоадан ҳеч бири иштирок этмаса ҳаммалари баробар гуноҳор бўладилар. ³¹ Суқут — соқит бўлиш, халос бўлиш. ³² Муздакон — стакан. ³³ Закўнска — закуска, егулик. ³⁴ Моҳи тобон — ой. ³⁵ Ҳазорон — минглаб.

БАЧТУР ЗАМОНА ДУЧОР ШУДЕМ

Бачтур замона дучор шудем? ¹ Ҳай дариф, бул найрангбоз ҳаром-зодалар рӯз ба рӯз аҳли мўъминларни сарипӯш ² қилуб, аз меҳроб ³ амри маъруф, наҳй анлмункардан ҳам ваҳимадор бўлди. Эмди бул ноинсоф худобехабарлар ўз асҳобларини ⁴ масжид ва хонақоҳларга ҳам жойгир ⁵ қилубдирларки, фақирдек одамлар беҳабар эрканмиз.

Рӯзи душанба бағдаз ҳуфттан қавмларга амри маъруф, наҳй анл-мункардин сўзлаб ва яна ўшал ер ислоҳот деб, амлокдорлардин базўр тасарруф қилинған заминларни агарчандики, як мушт туфро-гини эвасиз тасарруфоти аҳли мўъминларга ҳаромлигини оёту аҳодис ⁷ ва жумҳури уламо қавллари ⁸ бирлан исбот қилуб қўйған эрдим. Алқисса, рӯзи дигар бағдаз пешин уйда волидангиз бирлан ўлтурғанимда дарбозанинг тақ-тақ урилғани масмуъим бўлуб, таш-қаридин хабар олғанимда, бўсағадин қоровул кўриниб, биронта одам вафот қилдиму ёки Бобоназарнинг маърака ошиға даъват борасида келдиму, деб йўлақдан бир неча қадам илгари барғанимда анга ба ҳамроҳи шапкапӯш милтиқбардор бир бадбуруш милискани кўриб, ⁹ тамоми ағзо дар ларза бо ин ҳама забон дар таваккул рўбарў бўлдим. Ул ҳаромзода деви сийрат камар бандидин бир повускани суғуриб, фақирдин: «Калвак Мағзим сизму», деб сўрағанида каминадин «Оре» ¹⁰ жавобини олиб, «Сизни раёнисканинг бошлуғи даъват қила-дир», деганида, ҳароснок ¹¹ бўлуб, уйда киши йўқлигини ва яна ўзим-нинг чизи нотоблигимни ҳарчанд узр мақомида пеш келтурдим, асло ул деви сийрат бовар қилмай, закўн айтиб, алқисса, ноилож ҳароси-да ¹² ўшал уфритнамо бирлан йўлга тушдим. Аммо шайтон анвоъи ¹³ васвас бирлан машғул эрдим. Дам-бадам ул ҳайвон: «Чаққон юринг, домла!» деб милтигини силтаб елкасига олғанида камина «Астаффи-руллоҳ» айтиб чор-ночор қадам узар эрдим.

Алқисса, арақ-арақ тер босиб ва яна қалб мисли кабутар бачча бетоғат ва беором ул тўдаи саклар жойгир бўлған буқъага ¹⁴ етдим. Ул деви сийрат фақирни бўсағада девбаччаи дигарга ¹⁵ топшуриб ўзи ғойиб бўлди.

¹ Қандай замонга дучор бўлдик? ² Сарипӯш — юз-кўзини ёпиш. ³ Аз меҳроб — меҳробдан туриб айтилувчи. ⁴ Асҳоб — дўст, яқин. ⁵ Жойгир — жойлашмоқ. ⁶ Амлок — мулклар. ⁷ — Оёту аҳодис — оятлар ва ҳадислар. ⁸ Жумҳуриуламо қавллари — кўпчилик уламо сўзлари. ⁹ Бутун аъзойи баданим қалтираб, таваккал қилиб унга рўпара бўлдим. ¹⁰ Оре — ҳа, худди шундай. ¹¹ Ҳарос — қўрқув. ¹² Уфритнамо — девга ўхшаш. ¹³ Анвоъ — турли. ¹⁴ Буқъа — ер, жой. ¹⁵ Дигар — бошқа, ўзга.

Бул каш-кашон гардан-кашон¹⁶ маъносидин ҳайрон ва ҳаросон таҳорат танг қилуб, аммо як қадам силжимоққа ул деви сийрат ва мажҳулун-насаб¹⁷ андишасида эрдим.

Алқисса, ичкаридин ўшал шапкаўш чиқуб, фақирни чақирганида «Дуойи забон бастии»¹⁸ такрорлаб бир эшикдин кириб, биравидин чиқуб, боз бир эшикни босиб, алҳосил учуланчи хонада сандалнишин¹⁹ бир бадҳайкал сарбараҳнага²⁰ йўлиқдим. Албатта, ҳаромзодаларнинг сардори шул бўлғай деб, муросасози дасти алиф лом тағзим адосидин сўнг, ул сардор «Келинг, домла» деб заҳарханда қилди. Шапкаўш орқага қайтиб, фақир ул сандалнишин сари атфи назар²¹ қилганимда, ошнага ўхшатиб ва яна ул сардор сандали дигардин²² ўрин кўрсатиб ўлтурганим баъдида фақирдин ном-насаб сўради. Жавобдин сўнг ҳайрон эрдимки, бул амалдорни қайси жойда кўрган эрканман, жанозадаму, тўйдаму, маърака ва ё намоздаму? — деб.

Алқисса, амалдор чорпоянинг²³ мурдигардон қутисини тортиб ичидин бир тазкирани олиб, сўрадики: «Гўристон» маҳалланинг²⁴ имоми ким бўлур?» — деб. Фақир айдим: «Уч ой бўлди, «Гўристон» маҳалла имоматини фақир адо қилуб турурман», — деб. Амалдор табассум бирлан айди: «Ушбу кеча масжидда қавмларингизга кўб яхши амри маъруфлар баён қилубсиз», — деб. Фақир айдим: «Ер ислоҳоти тўғрисидаму?» — деб. Амалдор айди: «Оре, башарти сизга бемалол бўлса, ўшал борада ўз оғзингиздин ҳам чизи эшитмоққа муштоқ эрдим», — деб. Фақир айдим: «Амри маъруф борасида уламоға малолат гуноҳи кабирадир»²⁵, — деб. Алқисса, кечаги бағдаз ишо²⁶ қавмларға сўзланған ер ислоҳот борасидаги амри маъруфдин баён қилуб, хоҳ мол, хоҳ мулк, алҳосил, ҳаққи дигарни эвазсиз тасарруфотининг аҳли мўъминларға ҳаромлиғидин, аммо аҳли бадроқлар олса жавоизидин²⁷ шаммаи изҳор қилдим. Амалдор фақирнинг фасоҳатнавоз сўзимдин табассум қилуб, сўради: «Бадроқлар ким, деб ўйлайсиз?» — деб. Камина айдим: «Бадроқнинг мағнойи луғавийси шулдирким,

¹⁶ Каш-кашон, гардан — кашон — сарсон-саргардон. ¹⁷ Мажҳулун насаб — насли номаълум. ¹⁸ «Дуойи забон бастии» — ёмонликка қарши ўқиладиган дуо. ¹⁹ Сандалнишин — мансабдор. ²⁰ Сарбараҳна — бошланг. ²¹ Атфи назар — меҳрибонлик билан, лутф билан қараш. ²² Сандали дигар — бошқа курси. ²³ Чорпоя — устал (Муал.). ²⁴ «Гўристон» маҳалласи — бундай маҳалла бўлмаган, муаллиф киноя қиялпти. ²⁵ Уламоларга амри маъруф қилишнинг малол келиши катта гуноҳдир. ²⁶ Ишо — хуфтан намози. ²⁷ Жавоиз — жоиз.

форсийда «бад» — деб ёмон, яъни арабий «ҳабис»га айтурлар, «роқ» — деб туркийда исми тафзил²⁸ ва ёхуд сиғай муболағага²⁹ келур. Бадроқ — яъни туркийси одамларнинг ёмонроқи, деган сўздир. Азбаски³⁰, аҳли мўъминлар ҳар ду жаҳон масъуддирлар.³¹ Бадроқ фақат ўшал ер ислоҳотини чиқарган мастиравойларнинг исми ҳосидир.³² Ҳаққи дигарни³³ эвазсиз тасарруф³⁴ ҳалоллиги борасида Инжили шарифда оёт ва аҳодис бўлса керак», — деганимда ул сарбараҳнанинг чеҳраси бузилди ва яна аптида тундлик зоҳир бўлуб: «Сиз кавантирсиз!»³⁵ деди. Дафъатан саросима бўлдим. Бағдазон шикастаҳол сўрадим: «Ба чи маъни кавантир бўлурман, вақтоки худо йўлиға амри маъруф қилсам ва яна муслмонларни наҳй анлмункар қилсам!»

Ул бадҳайкал фикрға мутабассум³⁶ узоқ фурсат қараб турди. Бағдазон меҳрибончилик қилдиким, «Бу гапингиз бирлан, албатта, қамалсангиз вожиб эрди, аммо тунов кунги хизматингиз важҳидин ушбу мартабада гуноҳингизни авф қилурман ва лекин минбаъд бундоғ бемаъни гапни масжидда айтманг», — деб. Ўшал лоҳазлик фурсатимда тунов кун ним шаб дардисар асносида ўғулған жанозанинг соҳиби ёдимға тушди. «Аҳли дунёнинг жанозадин, аҳли уламонинг закўндин хабари йўқ, адашкан бўлсак кечиурсиз», — деб узр айтдим ва «— Яна хизматларингиз ва жанозаларингиз бўлса шабу рўз тайёрмиз», — дедим. Баҳарҳол ул бадҳайкалдин сиҳҳат-саломат қутилиб чиқдим. Аммо чаҳор такбир жанозанинг³⁷ хосияти улуг эрди. Бул охир замонада ҳар бир аҳли меҳроб³⁸ шунингдек, амри маъруфдин ҳазар қилсун, деб қалам тебратдим токи бало ва қазодин омонда бўлғайлар.

«Мунтум» — 1926 йил, 24-сон, 1 январ

²⁸ Исми тафзил — сифатнинг қиёсий даражаси. ²⁹ Сиғай муболаға — ортирма даража. ³⁰ Азбаски — шундай экан. ³¹ Ҳар ду жаҳон масъуддирлар — фоний ва боқий дунёда бахтлидирлар. ³² Исми хос — махсус, аталган исм. ³³ Ҳаққи дигар — ўзганинг ҳаққи. ³⁴ Тасарруф — эгаллаш, босиб олиш. ³⁵ Кавантир — кўнтр (Муал.), контрреволюционер. ³⁶ Мутабассум — табассум билан. ³⁷ Чаҳор такбир жаноза — муслмончиликда фарз бўлган беш маҳал намоздан ташқари жаноза ҳозир бўлганда ўқиладиган фарзи кифоя — тўрт такбир жаноза намози. Такбир айтиш — жаноза намозида сано, салавот, дуо орасида «Аллоҳу акбар» деб айтиш. ³⁸ Аҳли меҳроб — намозхонлар.

«ҚАВОИДУЛ – УМАРО»

Бюрократизм кимга ёқади

Нодон пастарин одамлар ушбу замондаги баъзи арбоби ҳукуматларимиздин шикоят қилиб айтурларким: «Фалони маҳкаманинг баланд мақомнинг ҳузурларига кирмак учун изн сўраб уч соату яна фалон дақиқа бўсағада бекорга кутиб ўлтурдим ва ғайри интизор кишилар ҳам бор эрдилар ва лекин охирул-амр¹ ҳузурдин «Алҳол фурсатим йўқ, рўзи дигар келсунлар!», деган фармон бўлди ва яна биз бул саргардонлиқдин беҳад ранжиб ўз маконларимизга пароканда бўлдиқ», деб.

Ва яна маҳалламиздин Исҳоқ батрак кеча фиқирға шикоят мақомида хабар бердиким: «Бул кун ҳам ул садрнишинимизнинг боши оғриб, яъни дардисарга мубтало бўлиб ва яна шул боисдин арзи додимни боз айталмай келдим», деб.

Ҳарчи нодон косиб фуқаролардин ушбу мақомда турли шикоятлар эшитурман ва яна уларнинг бул маънидаги шикояти беҳудаларидин ханда қилурман. Зеро, ул нодонлар илми сипоҳгарчиликдин² хабарсиз ва яна «Қавоидул-умаро»³ китоби ҳикматларидин баҳрасиздирлар, деб.

«Қавоидул-умаро»⁴да андоғ келтирибдурларким: Агар бир зот мақоми аднодин⁴ мақоми аълоға етушса, зинҳор ва зинҳор неъмат қадрини билгай, деб. Масалан, пастарин фуқаронинг саломига илтифот этмагай, улар бирлан дуру дароз суҳбаг тутмагай, бир табақдин таом тановул қилмагай ва ҳузурига киргизмагай ва яна бир зарурат бирлан бар тақдир ўз ҳузурига қабул қилмоқчи бўлса, неча кунлар саргардон айлаб ва яна ўз қадрини билдириб, баъдаз арзи-долиға етгай, деб. Агарчанди арбоби ҳукуматдин бирининг қадим вақтларда қадрдон бўлган дўсти роҳи олда⁵ учрашиб қолса саломға ёинки каломға тутиш эҳтималидин ҳазар айлаб юзини четка ўгурсун ёхуд осмонға назора қилсун, яъни ул ҳукуматдор ўзини тағофилга солса маъзур, деб.

Ушбу «Қавоидул-умаро» китоби қадимул-айёмлардаги жумла подишоҳ ва амирлар, султон ва салотинлар наздида кўб мўътабар

¹ Охирул-амр — охири, пироварди. ² Илми сипоҳгарлик — давлатчилик, маъмурнатчилик илми. ³ «Қавоидул-умаро» — амирларнинг қондалари. ⁴ Адно — паст, қуйи. ⁵ Роҳи ом — кўча.

эрди ва яна ул баҳодир Худоёрхоннинг бек ва бекзодалари ва яна ул Некалай оқ подишоҳ марҳумнинг жондорол губирнатўрлари, фурустуф, паласкаминистр ва ҳоказо бадҳайбат, дароз мўйлаб тўралари ҳам ушбу қонунни маҳкам ушлаб ва яна закўнга амал қилур эрдилар ва яна алар бирлан ҳар ким қўркуб, хавфу хатар остида муомала қилур эрди, деб. Аммо ушбу ҳуррият, мардикор, сарадеҳқон⁶ замона ҳукуматдорлари орасида ҳам ўшандоғ кўҳна ва лекин пухта қоидаларга амал қилғучи арбоблар бор экан, деб бениҳоят хушнуд бўлуб, мазкур шикояткунанда бемаънилар аҳволига табассум қилур эрдим, деб.

Қиссаи кўтоҳ, «Қавоидул-умаро» китобидин баҳраманд бўлған ўшал арбобларга сўзим шулки, ул бемаъниларнинг шикоятига қулоқ солмасунлар ва яна алар саргардон бўлсалар ҳам қоидаи қадима ҳукуматдорлиқ низомларини риоя қилсунлар, тумшугини бир қарич чўзиб ва яна димоғидин ягон-ягон қурт ташламоқ казолика арбоб учун жоиз, деб фақир муҳрим бостим, деб.

Калвак Махзум Шошӣ

«Қизил Ўзбекистон» — 1927 йил, 34-сон, 10 феврал

ШАРВОН ХОЛА НИМА ДЕЙДИ

— Йилдан-йилга замонани ер ютвотти айланай эгачи. Эркак-ку эркак, ёш-яланг хотинларниям худо тенг-теппасидан уриб товонидан чиқарвотти, ман сизга қоқиндиқ!

Ўткан жума Норпоччавонининг кичкина ошхарамиси¹ ўзига ўхшан шиллингпоччаларга² зиёфат қилиб берган экан, жоним ўргилсин сиздан. Норпоччавони ош-сувга қарашиб берсин Шарвон, деб боладан айттирипти. Йўқ, дейишка қиёлмай чиқсам бир уй фисқи-фасод, айланай эгачи. Гап шўтта қолсин-ку, чиқганимга минг пушмонларни едим. Тўвва, бу авлоднинг бир зуваласи ҳаромдан, Хамфабуви, Норпоччани ўзи қуриб кеткурниям шайтон али қоплаган. Ёшинг ўлгур отмишка борипти: эндигина номозингни ўқуб, ниёзингни этиб ошҳарамиларингни тийиб олсанг нима қипти? Қачон кўрсанг оғзида чақич чап-чап, илоё лавинг бичилмай ўлсин.. кези келганда тагин шу ошҳарамисини махтайди: «Кички-

⁶ Сарадеҳқон — ишбилармон, миришкор деҳқон. ⁷ Ягон-ягон — гоҳ-гоҳ.

⁸ Казолика — шунингдек.

¹ Ошҳарам — бу ерда: ҳаром луқмани еб ўсган фарзанд. ² Шиллингпоча — кийимсиз; оёқяланг. ³ Алайхи лаъна (Муал.).

нам махтапка муғаллим, ўзи янги кифрга қўшулган!» — Ҳу янги кифрга⁴ қўшулмай қоро турпоққа қўшилсин, ўғлинг!

— Сизга ёлғон, худога чин, жоним ўргилсин. Бувҳамфа: теразадан мўраласам бир уй хотин, эркак аралаш! Жоним ҳиқ эттию ҳалқ-умимга келди-турди. Илоё дедим, ҳаммангни азиз авлиёлар тенг-теппангдан урсин-ла. Сан шариятни хор тутсанг санлани худо хор қилсин, дедим.

— Бир вақт⁵ ош-сувдан кутулиб Норпоччахоним минан бир пиёла заҳарни⁶ ичиб ўлтурсам, эшикдан нортуюдек бўртиб иккита яллачи ўлгур келвотти. Бош яланг, оғзи ўлгурда папириска. Ҳар бало бўлсаям мусилмон фарзанди-ку, туриб кўришай дедим. Ўрнимдан туриб кўришишга кўтарган қўлим кўтарилганча қолаверди. Мачаларинг⁶ ман ўлгур минан кўришишга йирганди. Жувармакнинг биттаси: «Биз кўришишни барҳам берганмиз, хола!» дейди. Шу вақтда ер ёрилмадики, ерга кирсам... Оғзи ўлгурдан алламбало гуркийди. Тўвва денг айланай, Бувҳамфа!

Худу⁷ ўлим берсин очилган махтапи минан янги кифрига. Мусилмон фарзандини сон-савақдан чиқариб қўяр экан, тўвва!..

Думбулниса

«Мухитум» — 1926 йил, 24-сон, 1 январ

⁴ Янги кифр --- янги фикр, қизиллар, большевиклар. ⁵ Заҳар -- ароқ. ⁶ Мача -- моча, урғочи эшак; хотин-қизларга айтиладиган қарғиш. ⁷ Худу — худо (Муал.).

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ — ЖУЛҚУНБОЙНИНГ 1926 ЙИЛ 15-17 ИЮНДА БЎЛИБ ЎТКАН СУДДА СЎЗЛАГАН НУТҚИ

Мен 1926- йилнинг 10-январидан 10-февралигача отпусқага кетуб дам олуб юрганымда бу «Йиғинди гаплар» ном мақолани ёзганман. Отпусқадан қайтқандан сўнгра 14-15 числада навбатдаги чиқатурған «Муштум» журналининг сони учун материаллар тайёрлаганымда уларнинг ичида бу мақолани ҳам қўшуб масъул муҳаррир Комил Алимовга* олуб борганман. Масъул муҳаррир Комил Алимов ҳалиги «Йиғинди гаплар» ном мақоласини маним қўлумдан олуб, ўзининг кабинетида баланд овоз билан ўқуб берди. Ул мақолани ўқуб берган вақтда унинг кабинетида ўртоқ Ғози Юнус, Санжар¹, Шермухамедов² ва қонгўршик Халучев бор эди. Масъул муҳаррир Алимов мақолани ўқуған вақтда баъзи жойларини хато ўқуғани учун мен тузатиб турдим. Кейин ўқуб тамом қилғандан сўнг «Хўб, бостирайлик», деди, ҳам «Яхши кетди» деб қўшимча қилди ва мен бостирғанман, чунки Алимов ижозат бермаган ҳолда табиий мақоланинг материали йиртқилануб ташланса керак эди.

Мақолани масъул муҳаррир Алимовга кўрсатмасдан илгари Зиё Саидийга ҳам ўқуб берган, худда бошлаганымда ҳодисанинг тепасига Хуршид³ ҳам кириб қолди. Мен ўқуб бергандан сўнг «Кўб яхши кетди» деб мақтаб юборди. Бу онглашилмовчиликдан илгари расмият, яъни идорага келган мақолаларни босдириш ёки босдирмаслик тўғрисида муҳаррир резолютсия солмас эди. Ўшанинг учун бу мақола резолютсиясиз бостирилған. Расмият фақат журналнинг 28-сонидан бошланди.

Бу мақола фақат кулгу тариқасида ёзилған, ҳеч бир ҳукуматка ёки сиёсатка тегадирған жойи йўқ. Мақола босилуб журнал тарқалғандан сўнгра беш кунча ўткандан сўнгра Алимов Самарқанддан қайтуб келди ва мени ўзининг олдига чақиртириб, «Нимага бостирдинг, мен ижозат бермаган эдим», деди. Ман «Сен ижозат бердинг, ман бостирдим», деб жанжаллашдик. Мақолани Алимовнинг кабинетида ўқуғанда Зиё Саидий йўқ эди, ҳам кирган эмас, шахсий адоватка кетуб, бор эдим деб гапирадир.

¹ Санжар Силдик.

² Мирмуҳсин Шермухамедов.

³ Шоир Хуршид — Шамсиддин Шарафиддинов.

Бу гувоҳларнинг мундоғ гапириши фақат шахсий адоватдан иборат, чунки бирон вақт жонларига теккан бўлсам керак, аммо қай тариқада уларга гап тегдирганимни айта олмайман. Гувоҳ Зиё Саидийни оғзаки танқид қилар эдим. Матбуотда танқид қилганим йўқ. Қисқаси, умуман Зиё Саидий ва бошқалар манга қарши бўлганлари учун ёлғондан гувоҳлик берадирлар.

«Йиғинди гаплар» мақоласининг маъноси келган-кетган гаплар деган сўздир, ҳам фақат кулги тариқасида ёзилгандир. Ҳақиқатда кулги ёзилганлигини исбот қилмоқ учун қуйидаги изоҳотни беруб кетишни лозим топаман: Кулгуликнинг бошланиш тарихи жуда эскидир. Кулгулик инсонлар билан бирга туғилган, унинг бошқа хусусиятлари, яъни камолат ва руҳий ҳолатлари ила ёндошдир. Шунингдек, биз ўзбекларнинг кулгулигимиз ҳам ўз тарихини эскидан бошлайдир. Аммо янги инқилобий кулгулигимиз ўз тарихини буюк Ўқтабрдан сўнг ёзди. Мунда, албатта, дунё маданияти интибоҳининг ва янги шўролар маданиятининг кулгуликка бағишлаган ҳадялари, янги қўшимчалари орқалиқ кенг қанот ёйган ҳолатда кўринадир. Яъни бу кун бошқа масалалар ўз доираларини кенгайтириб, улғайганда сарбасталанганларидек⁴, кулгулик ҳам ўзига ҳуқуқни катта олган. Бу кунги музҳикани⁵ ўртоқлик кулгулиги, музҳикаси маъноси билан онгланмайдир.

Юқориди деганимиздек, бизнинг янги музҳикамиз жуда ёш, унинг туғилиши ҳам Ўқтабрнинг емишларидан бўлди, десак янглишмаймиз, чунки Ўқтабргача бўлган ўн йил ичида жадидлик байроғи остида чиққан матбуотка назар ташланса, кулгу рангидаги парчага жуда оз учрашилади ёки сира учрашилмайдир. Демак, бизга янги давр кулгулигини бошлаб бергучи, бизга ўхшаш хом кишиларни бу йўлга тортқучи улуг Ўқтабрдир. Унинг шу ёшлиғи ва камчилиги бўлиши ҳам табиийдир.

Ҳар бир нарсани туғилиш тарихига назар ташланиб кўриладирким, ул ибтидоий даврида, албатта, бир эҳтиёж орқалиқ дунёга келса ҳам, аммо бошда рояга тегишлик даражада хизмат қилолмайдир. Шунга ўхшаш кулгулик ҳам туғилишда шахсий ҳангама йўлинигина ўтаб, такомил қондаси бўйинча бу кунги ҳолатка келган. Фарбдаги маъноси билан эмас, бизнинг Шарқ учун ўрта аср—қуруни вуста даврини хотирлатқан хон замонлари музҳикасига бу кунги кулгуликни таққос килуб кўрсак, шубҳасиз ер бирлан кўкча фарқ кўраимиз.

⁴ Сарбаста — мустаҳкам.

⁵ Музҳика --- кулдириш.

Бунинг учун, албатта, таажжубнинг жойи йўқ, биз хонлар замонида эмас, меҳнаткашлар даврида яшаймиз.

Мисол учун эски замон кулгулигини бу кунги музҳика билан тенглаштириб қарайлик: масалан, хон замонларида хонга ёки шунинг каби катта мансаблик беққа ҳазил тўқиш мумкин эмас, аммо куйи мансаблик қози, ўн боши⁶, чўғол⁷ ва шулар сингари кичик маъмурларга муқаллид ва мутояба қилиш мумкин эди. Бунга мисол учун тарихдан излансак кўрамыз: ўткан асрнинг 80-йилларида Афғонистондаги тахт жанжаллари ва ички ифтишошдан қочиб, амир Абдулраҳмонхон Туркистонга сиғинадир. Мунда бир печа вақт қолуб, тошкантик Калпараш исмлиқ ўз замонасида машҳур бир қизиқ билан танишиб қоладир ва унинг ҳазилига, тақлидига мафтун бўладир. Абдулраҳмонхон бир неча замондан кейин Афғонистон тахтига ўлгуриб, тошкантик бояғи Калпарашни ўз ёнига чақирадир. Калпараш ижобат этиб Кобилга борғач, хон воситаси билан ундаги мансабдор ва аён билан танишадир. Хоннинг ишорати билан анжумани олийлардан аёнга ҳазил тўқуб, уларга муқаллид бўла бошлайдир. Хон билан бўлган бир мажлисда хоннинг руҳсати ила Калпараш олдин беқларга бирма-бир ҳазил ва тақлид қилуб чиққан. Кайфи келиб хурсанд бўлган хон «Менга ҳам муқаллид бўл, ҳазил тўқи!» деб Калпарашга буюрадир. Калпараш буйруқ бўлгандан сўнгра хоннинг ўзига муқаллид бўладир: Хон каби тахтда ўлгуриб, чилим сўрайдир. Пояси⁹ чилимни яхши тайёрламағани учун ғазабланиб, уни ўн дарра уришга буюрадир. Бу тақлидни Калпараш шундай адо қиладирким, кўргучилар худда хоннинг ўзини айни ҳолатда кўрадирлар. Аммо хон ўзининг қилиғидан орланадир ва шу ҳолатда Калпарашни жаллодга топшируб, ўлдиртирадир.

Бу мисолдан муддао шундаким, бу кунги музҳика ўзининг эски сиқиқ доирасидан чиққандек, бу кун ишчи-деҳқон бошлуқлари ҳам уларнинг, яъни ишчи-деҳқонларнинг ўз ораларидан чиққан ўз оғаларидирлар. Ҳозирги кулгулик ҳам қанот қуйруқланиб бу кунги бир Калпараш мазкур ўз ҳукуматининг арбобидан бир оғиз сўз ҳазил ва мутояба тўқий оладир, деб биламан.

Юқорида айтилди: кулгулик кишилар билан бирга туғилиб, улар билан бирга камолатка эриша борғуси, деб. Албатта, кулгулик бош-

⁶ Ўн боши — ўн беш аскарнинг бошлиғи.

⁷ Чўғол — бақувват, кучли хизматкор.

⁸ Ифтишош — бетинч.

⁹ Поя — чилим тайёрлаб чектирадиган хизматкор.

ланишда тор, сиқиқ доирада бўлганлигида шубҳа йўқ. Масалан, маданиятда ибтидоий бўлган халқларнинг кулгусини оддий ҳазилдан, вазият музҳикасидан юқорида кўриб бўлмайди. Инсонлар бир оз ўсиб, орада синфлар туғилгандан сўнг, кулгулик бир мунча ўскан, яъни бир синф иккинчи синфдан, бой камбағалдан, мурид эшондан кулиб бошлаган. «Ошқовоқни қайнатиб, ёғини олган авлиё» ёки «Эшонимнинг тасбиҳлари носвой қовоқ», каби синфий ҳажвлар шу жумладандир.

Кулги майдонида кейинги янгилик сажия¹⁰ музҳикасидир. Яъни кулгуликнинг учунчи пояси сажиявий кулгусидир. Биз бунинг мисолларини маним «Тошпўлат тажанг», «Калвак махзум», «Овсарлар» ва «Ўткан кунлар» рўмонимдан «Ўзбек ойим» ҳам бошқаларда кўрамиз. Бизнинг янги адабиётимизда характерли нарсалар оз, балки йўқ даражасида бўлганликдан бунинг учун мисолни ўз асарларимдан олдимки, бунда мени маъзур кўрсинлар.

Албатта, кулгуни кейинги мактабнинггина қолишига солиб юргазиб бўлмайди. Сажия кулгусида ҳам нариги унсурлардан бир мунча қўшилмай чораси йўқ. Инсон деган сўздан, умуман дунёдаги кишилар онгланганидек, ул сажияда ва ҳолати руҳияда ҳам бир-бирисидан жуда узоқлаша олмайди. Биз юқорида музҳикадаги уч давр таърифини қилган эдик. Ҳам шу уч давр бир-бирисининг устига келиб ўлтурган деймиз. Масалан, наъма¹¹ дунёга янги чиқишида бир хил товуш берган ва бу кун камолга эришуб, чин наъмалик ҳолини олган: уни ҳамма оҳангини қўшуб бирга чалинмаса бир хил товуш билан кулолнинг ясаганлари шуштагидан ортиқча камолатни беролмайди. Демак, нима бўлганда ҳам ҳозирги кулгуликда ҳар ҳолда юқорида мазкур уч поянинг бирликда бўлиши мажбурий бўлуб тушадир.

Ички маънавий томондан кулгуликда уч турлик унсур ҳам бор: 1-мутояба (шарж маъносида), 2- юмор (ҳажв), 3- сатира (ибрат). Шу уч турлик кулгуликни ифода қилишда ёрдамчи (воситачи) хизматини ўтагучи унсурлар эрса: ҳазил, киноя, муболага, тасфир, ташбия,¹² тамсил,¹³ истиора,¹⁴ татоқкул,¹⁵ тажоҳул,¹⁶ халқ мақоллари ва таъбирлари ва шунга ўхшаш гаплар.

¹⁰ Сажия — характер.

¹¹ Наъма — мусиқа.

¹² Ташбия — ўхшатиш, мажоз.

¹³ Тамсил — мисол келтириш.

¹⁴ Истиора — бадий ўхшатма.

¹⁵ Татоқкул — кўчиб ўтиш.

¹⁶ Тажоҳул — билиб-билмасликка олиш.

Маним 27-сон «Муштум» журналидаги «Йиғинди гаплар» сарлавҳалик кулги мақолам ҳам шу асосларга солинуб, ёзилган сажиявий чин кулги эди.¹⁷ Мазкур мақоладаги мақсадим кулги мезони билан ҳарфат жадидга олинганда куйидаги мазмунлар ҳар кимга, ҳар бир гўдакка ошкора бўладир: мақоланинг биринчи устун 4- йўлидаги «Ўзбекининг ишчиси, деҳқони, маорифи, шалтай-балтайи... илах ухлайди» жумласи фақат муболаға мақомида қўлланган бир гапдир. Мундан бошқа маънолар чиқариш хаёлот ёки васвасадир. Зеро, бошида бир оз муҳокамаси бўлган ҳар бир киши Ўзбекистоннинг Улуғ Ўктябр инқилобигача бўлган ҳоли билан Ўктябрдан кейинги тўққуз йил ичидаги интибоҳини¹⁸ (ижтимоиятда, илм ва маданиятда, хулоса, ҳар бир жабҳада) чақиштириб кўрса ўзини тамоман бошқа бир оламда ҳис этадир. Бас, мундаги жумла муболаға орқалиқ ишчи-деҳқонни қитиқлаш, яъни уни яна ҳам юқори томонга қараб судраш мақсадида келтирилган; бу жумла зоҳирий тузилишдан муболаға кулги, ички маънодан қитиқлаш. Турмушдан мисол келтирилганда масалан: Тошпўлат аканинг бир ўғли бор. Тошпўлат ака ўғлининг ишга ихлосини, ўз ишида муваффақиятини яхши биладир. Лекин, шундоғ бўлса ҳам ўғлини «Сен ялқовсан, одам бўлмайсан!» деб камситадир. Бу камситиш, яъни пўписа камситилғучининг чиндан ҳам ялқов ва ғафлатда эканини кўрсатмайди, балки унинг яна ҳам излатишга ва ўз нуқсонини қидириб тагин ҳам юқориланишга хизмат этадир.

Мазкур жумладан кейинги: «Аммо ўчоқ бошини холи топқан олақарғалар бўлса, хўбам билган номаъқулчилигини қилаяпти!» жумласидирки, мазмуни ҳаммага ҳам яширин эмас: Чор ва сармоя ҳукуматининг Ўзбекистонда қолган ва қўй терисига бурканиб эски хўжалиқни димоғидан чиқаролмаган жониворлари ҳамон шўро идораларида ҳукм сурадилар. Албатта, улар қўлларидан келганича ишчи-деҳқон иқтисодига ва шу восита орқалиқ унинг маъориф ва маданиятига зарба беришга тиришадилар. Ҳам зарарликда шулар қаторидан қолишмайдирган, фақат ўз шахсий роҳати йўлида элни эмиб, қайғусиз, гоёсиз, эчкининг оти Абдикарим бўлуб, етмаса ифвогарлик билан кун кечиргучи ўзимизнинг баъзи устолпараст, танпараст шахсларимиздан киноядир. Мундан кейинги «Қилаверсин, эгасига товоқ-қошиқ керак бўлса, ахир бир кун қатрон-патрон қилиб олар-ов, оғайни! Ишқилуб ўлмас-

¹⁷ Янги ҳарфат, янги алифбо.

¹⁸ Интибоҳ — уйғониш.

дан баҳорга чиқиб олсамиз бўпти...». Бу ердаги эга — ишчи, деҳқондир ва чиқиладирган баҳор уларнинг юксалиб чин сосализмга етишмакларидир. Яъни ишчи-деҳқонларимиз иқтисодан юксалиб, маърифатан юқорилашсалар, ўшандай зарарлик мустамлакачи ва бошқа унсурлардан қутилурулар, қатрон қилиб уларни йўқотурулар, юварлар, деган маънода.

«Ерлилашдириш, ўзбеклашдириш илах».¹⁹ — Бизда бир хил кишилар бор, яъни зиёлинамолар. Ўзлари амалда бир пуллик иш қилмайдирлар, аммо оғизда кўча саситиб, ҳасратлануб юридирлар. Мазкур жумлалар ўшандай ишсиз, фақат ҳасраттагина таянган унсурлардан киноядир. Масалан: «Ерлилашдиришдан ҳеч бир натижа чиқмади, фалон иш билан мундай ҳолатка тушдим, ҳасратингни кимга айтасан», деб юрғучи олифталарга ҳамма вақт учрашилади. Овсар бўлса уларга «Бибингни олдида ҳасрат қил, ҳезлар!» деб заҳарханда қиладир. Юқорида зикир қилинғанидек, мақсадлари фақат мансабдан, кайфу сафодан иборат бўлган унсурлар бизда ҳали қуритилган эмаслар ва бунга газета бетларидаги хабар ва шикоятлар жонли шоҳиддир ва шулар қаторида ҳалигидек қуруқ ҳасратчилар ҳам йўқ эмаслар. Аммо буларнинг қаршисида жони билан, тани билан ишчи-деҳқон саодатига қурбон бўлуб бош тиканлар ҳам кўб, жумладан ўртоқ Охунбобоев бунинг тимсоли мужассамидир. Ул ҳар қачон ҳар ерда камчилик ва нуқсонларимиздан сўзлаб, бунинг учун чоралар, тадбирлар излашка ҳам ишчи-деҳқон саодати йўлидаги тўсиқ-ғовларни олиб ташламоқ учун барчани кўмакка чақирадир.

Биринчи устуннинг 25-йўлидан бошлаб иккинчи устуннинг 4-йўлиғача бўлган ўртоқ Охунбобоев тўғрисидаги гаплар ёлғиз унинг шу сифатидан киноядир. Масалан, фақат кўча саситиб, оғзаки гиш-гиша қилуб юрган анави ҳасратчилар қаршисида ўртоқ Охунбобоев активний равнишда мажлис ва газеталарда камчиликларни чертиб огадир. «Ҳали-ку бу оғзаки гиш-гиша, аммо кечаги кун газетада... илах» (5-йўл, биринчи устун) муқаддимаси шуни ифодалайдир.

Иккинчи устун 5-йўллардаги: «Шукур, қорнинг тўқ, қайғинг йўқ, бас тинчкина оқсоқоллиғингни қилаверсанг бўлмайдими?» жумласи шахсий ҳазил бўлиши баробарида юқорида зикр қилинган қорни тўқ, бошқа қайғиси йўқ унсурлардан замзамадир. Яъни айтилмоқчим: Эй Охунбобоев! Нега сен анавиларга ўхшамайсан! Қайғира-

¹⁹ Илах — ... гача.

сан, изланасан, билган ва ҳис эткан нуқсонларингни очиқ айтасан, ўртоқлашасан, сен ҳам ўшалардек қорнингни силаб ётсанг бўлмай-дими? Аммо бу жумладан анави танпарастрларга онглантилмоқчи бўлинган, айтилмак исталинган маъно бундайдир: Эй абдулҳақлар²⁰ ва эй тан бандалари, ўртоқ Охунбобоевдан нега намуна олмайсизлар, ул сизларга ўхшаш қорним тўқ, қайғим йўқ деб тинчкина ётибдирми? (Мана шу ўринда айтилган маънони қуйидаги жумлалар, яъни кулгунинг кетиши ҳам таъкидлайдир).

Иккинчи устун 7-йўлдан бошлаб 13-йўлнинг охиригача бўлган «Тузук, чақирим-пақиримингта маним ҳам қаршилиғим йўқ...» жумласи эса ўртоқ оқсоқолнинг мазкур маърузасини дарҳақиқат, илтифот этишка лойиқ бир цифр эканини, бизнинг тўкис маъориф — маданиятга эришмагимиз учун яна катта фидокорликлар кераклигини кўрсатиб онглантиш учун келтирилган.

Иккинчи устун 17-йўлдан бошлаб «Шу замондаги баъзи одамларга ажаб ҳайрон қоламан, бир минг болаға битта мактаб бўлса нимаю, ўн минг болаға битта тўғри келса нима қайғи?» жумласи билан яна юқорида айтканимча, ўртоқ оқсоғолнинг чиндан ишчи-деҳқон маъорифи ва бошқаси учун ғамхўр ва бош оғритканини кўрсатмакчи ва шу гуноҳи, яъни мазлум халқ маъориф-маданияти йўлида ўз-ўзини машаққатлагани учун овсарона уни шилталамакчидирман.²¹ Бундоғ киноялик мадҳ аксар халқ орасида истеъмом қилинадир. Масалан, тиришқоқ ва жонкуяр бўлган кишига иккинчи биров ўзини овсарликка солиб «Қўй, нима керак сенга мунча ташвишни! Шукур бир кунинг бўлса ўтиб турибдир; беш кунлик дунёда сен ҳам тинчкина юрсанг-чи!» дейдилар.

Иккинчи устун 20-йўлдан бошлаб 3-устуннинг бешинчи йўлигача бўлган «Муддао мирзабошиларни кўпайтириб, идораларни ерлилашдириш бўлса... илах» кулгулари ёлғиз ўртоқ Охунбобоевнигина эмас, балки бошқа ўртоқлар диққатини ҳам ерлилашдириш ва маданий маъориф ишларига жалб қилиш учун қўлланилгандир.

Маълумки, бизда икки хил зиёлилар бор: 1) Эски, яъни Ўктябрга-ча бўлган зиёлилар. 2) Янги Шўро зиёлилари. Такрорга ҳожат йўқ: инқилобгача бўлган ва Ўктябрдан кейинги зиёлиларни етишдирган омиллар ва шароит ҳаммага маълум. Шунинг учун мен уларни таҳлилига киришмай мазкур «Муштум» сонидagi зиёлилар ҳақида бўлган кулгулиғим устида гапираман:

²⁰ Абдулҳақ — Тангрининг қули.

²¹ Шилталамоқ — жавобга тортмоқ.

Учунчи устун 15-йўлдан бошлаб то 35-йўлгача бўлган гаплар мазкур икки хил зиёлиларни текширув мақсадида ёзилгандир. Масалан: «Ўртоқ Акмал Чўлпонбойнинг... шеъри билан зиёлиларнинг афтига тупургани ҳолда яна нима учундир, «Ҳезлар тавба қилса уларга фирқанинг кучоғи очик!» деб кўядир. Дарҳақиқат, ҳезлар тавба қилса ўртоқ Акмал бу тавбага ишонадими, йўқми аммо унга айтадирган гапим бор...». Бу жумлалар зиёлиларни фирқа кўзида тавба қилган бўлуб кўринуб риёкорлик қилмасинлар, тавбаларга куруқ сўз беришдан иборат бўлмасин мақсадида айтилган. Мундаги ҳарфан кузатилган муддао эрса мундоғ: Эй зиёлилар! Сизлардан баъзи бирларингизнинг яқин мозийдаги камбағаллар ҳукуматига берган заррларингиз майдонда, бунинг учун меҳнаткашлар афтларингизга туфласалар ҳақлидирлар. Меҳнаткашларнинг кучоғи бизга очик экан деб риё билан меҳнаткашлар ишига аралаша кўрмангиз, чунки меҳнаткашнинг ақли ҳуши бошида, яқин ўткан кунларингиз унинг кўз оқида. Эй ўртоқ Акмал, агар улардан биртаси мазкур риёкор мунофиқлик ҳолатида ишка аралашадирган бўлса, сен бунга ҳозир бўл, эҳтиёт тур! Аммо тавба тўғрисида сенга айтадирган сўзим бор: «Мен ҳар кунни худоға тўққуз мартаба осий бўлуб ўн саккиз мартаба тавба ва истиғфор айтаман». Яъни бу гапдан мурод уларнинг тавбалари биздаги оддий маънода юрган тавбадан бўлмасин. Бу кунги фирқа олдида қилинадирган тавба тамоман янги, чин маънодаги тавба бўлсин, ҳар кунни тўққуз мартаба истиғфор айтиб ўн саккиз мартаба қайтадирган тавбадан меҳнаткашларга фойда йўқ.

«Тавбага бўйин буккан банда бандаларнинг энг ярамасидир, қуллик бунёд қилган расво, расволарнинг яна ашаддий расвосидир». Бу жумла билан ўша оддий маънода бўлган тавбани инкор қилинадир, яъни тавба қулликдир, бўйин эгиш бандалиқдир, банда эса ҳақиқатка тушуниб эмас, кучланиб, ожизланиб бўйин букадир. Бас, бу ҳолдаги тавба тавба эмас, балки шахсий ихтиёрни, муҳокамани қўлдан бериб одамгарчиликдан чиқишдир. Тавба, қуллик бу дунёда қилиш бўлмасин, чунки бу расволик, аммо ҳақиқат олдида бўйин эгиш бўлсин. Ўзинг бир ҳақиқатка қонмай туруб ва ўзингнинг хатойингга тушунмай туруб фақат ожиздан қилинган тавба тавба эмас; ҳам ўзингни, ҳам ўзгани алдашдир, расволикдир.

«Ўз бутунлигини сақлай олмаган бошқаға енг бўлмайди». Бу жумла юқорида айтилган ихтиёрий шахсни такрорлайдир. Яъни шахсий бутунлик, мустақил шахсият қуллик билан зиддир. Шахсий

бутунлиги бўлмаган, яъни ўзида ҳақиқатни ихтиёр қилабилиш кучи тополмаган ожиз, ихтиёрсиз одамлар жамият учун фойдалик ва чин ағзо бўлолмаслар. Чунки аксар мунофиқлик ва майдалик ихтиёрсиз ҳам ўзига ишончсиз ва имонсиз кишилардагина гавдаланиши илмий равишда исбот қилинғандир.

Мени маъюблар²² курсисига ўтқизган «Йиғинди гаплар» мақола-сининг асли кузаткани ва ёзғучисининг мақсади юқорида мазкур шарҳлардан иборатдир. Бундан бошқа маънолар чиқариб, турлик ихтимолларга бориб қайтиш ўринсиздир. Агар баъзи ўртоқлар шундай мулоҳазаларга кеткан эканлар, бу эса кулгуликнинг, айниқс: адабий кулгуликнинг бизда ҳали ёшлиғидан ва ўзлашиб етмаганлигидан келадир. Шунини ҳам айтиб ўтишни, ёдларингизга солишни лозим топаманки, кулги мақоладаги мустаор имзо мақоланинг ҳаракатини аксар вақт ўз тарафига буруб юритадир, яъни музҳика ёзғучининг мустаор шахсига лойиқ гаплар, жумла ва таъбирлар орқасидан эргашадир. Мақоланинг имзоси Овсар қўйилган, демак ундаги кўб таъбир, ифодалар овсарона, далиёнадир.²³ Тентакни тентак тинглайдир, деганларидек, кулгуликдагина эмас умуман сажиявий адабиётка яқин турган кишилар бу мақолани шу нуқтадан қараб текширсалар яна ҳам ҳақиқат очиладир. Масалан, маним кулгуликда ишлатадирган неча турлик мустаор имзо²⁴, яъни қаҳрамонларим бор: Калвак махзум, Тошпўлат, Овсар, Думбул, Шилғай ва бошқалар. Агар сиз шу имзолар билан ёзилган кулгуликларни текшириб чиқсангиз, мунда асли ёзғучининг шахсини тамоман кўролмайсиз, фақат сўзни имзо эгасининг ўз оғзидангина эшитасиз: Калвак махзумни ўқинг: кўбдан ҳақиқий ҳаёт билан алоқаси узилган, мадраса хурофоти билан мияси ғовлаған холис бир маҳалла имомши кўрасиз. Тошпўлатни ўқинг: ишсиз, бири бит, бити сирка бўлмаған ва шу фақирлик орқасида ўғрилиқ ва фаҳшият денгизида сузиб тажанланған холис бир чапанни кўрасиз. Овсар ва Думбулларни ўқинг ва текширинг, ҳоказо.

Одил судлардан сўрайманким, мен айбланган мақолани, маним устимда турлик шубҳалар туғдирған кулгуликни шу юқорида саналған мезонларга солиб текширилса ва ҳуқум берилса экан. Кулгуликда улар айткандек ёмон нияг билан яширилған ҳеч бир маъно йўқ. Ҳарна ёзилғани бир «Овсар» тилидан фақат ишчи-деҳқон ман-

²² Маъюб — айбдор.

²³ Дали — тентак, девона.

²⁴ Мустаор — яширин тахаллус.

фаати кузатилиб айтилган, ҳукумат кишиларига бўлган гаплар, ўртоқлик ҳазили, шахсий мазохар²⁵ мунда бошқа гаплар, маънолар бўлса юқорида бир даража теъдод²⁶ қилуб ўтдим. Шоҳидлардан Олий Судга мен қораланғучи — қора курсида ўлтургучининг фақат шахсий адоват орқасида бу ҳолга тушганим яхши онглашилди деб биламан. Шундоғ бўлса ҳам, яна бир даража шоҳидларнинг ўз сўзларидан хулоса ясаб адолатлик судларнинг хотирларига тушуриб ўтаман:

1. Гувоҳлардан ўртоқ Левченконинг сўзига қарағанда Ўрта Осиёда сиёсий жиҳатдан юқори ўринни ушлаган ГПУ²⁷ 27-соннинг дунёга чиқарилишига рухсат берган, яъни ГПУнинг рухсат беришидан шу маъно онглашиладирким, маним мазкур сондаги «Йиғинди гаплар» мақолам судларга илмий ва адабий йўлда шарҳлаб берганимдек зарарсиз, нафсониятчилар айткан маънода эмасдир, ҳам шундоғ бўлиши табиъий. Йўқса ҳар бир нуқтани эринмай текшириш билан машҳур бўлган сиёсий идора 27-сон «Муштум»нинг дунёга чиқарилишига йўл қўймас ва рухсат бермас эди. Аммо бир неча шахслар бу мақолани ўзларининг, билмадим, қандоғдир тарозуларига солиб, зарарлик топишлари эрса ғаразгўйлик, тирноқ остидан кир излашдан бошқа нарса эмасдир.

2. Хуршид Шараф маълумки, олган таълимоти бўйинча мени қораламоқчи бўлади. Лекин ўрисларнинг «Бигизни қопда... алх» деган мақолларидек, унинг маним устимда бўлган туҳматлари, бўҳтонлари ўзининг берган жавоблари орасида «манаман» деб қопнинг қорини ёруб чиқиб турди. Хуршиди тобон деганимиз ўзини жинниликка-тен-такликка солиб қаради. Аммо адолатлик судларнинг тўғри текширишлари ҳақиқатни оча боруб ёлғон шоҳидни ўбдан доводиратди, алвон рангга киргизди. Мен унинг доводир шаҳодатининг ҳамма нуқталари устида тўхтамайман. Чунки улар муфассал равишда суднинг забтно-масига²⁸ киритилгандир. Аммо шунигина айтиб қўяманким, Хуршид дейди: «Мирмуҳсин — мен «Бон-бон» деган манзумасини²⁹ «Босилмасин» деган эдим» деб айтди. Бу гап билан Хуршид, ўртоқ Мирмуҳсиннинг бир ваколатини содиқона адо этмоқчи эди. Бироқ таассуфки, муваффақиятлик чиқмади. Хуршид ўзининг бошқа шаҳодатлари

²⁵ Мазохар — ҳазил.

²⁶ Теъдод — санаш, ҳисоблаш.

²⁷ ГПУ — Государственное Политическое Управление.

²⁸ Забтнома — протокол.

²⁹ Манзума — шеърӣ асар.

каби — «Мирмуҳсин «Босилмасин» деб резолютсия қўйганда мен қараб турган эдим», деса, ихтимолки, маним устимга оғир юкни қўтоб эгасига содиқ қолган бўлур эди.

3. Зиё Саиднинг ҳақиқатка тескари шаҳодати тўғриси унинг коммунистлик виждонига ҳавола қиламан. Аммо бир неча нуқталари устида тўхтаб олишга мажбурман: «Муҳаррирнинг хонасига кируб Комил билан Жулқунбойнинг жанжаллари устидан чиқдим», дейдир. «Орада Санжар билан Ғози Юнус ҳам бор эди», дейдир. «Ундан сўнг матбаага тушуб архивни ахтариб юрсам «Бон-бон» манзумаси чиқди, қарасам «Босилмасин. М.» деб имзо қўйилган экан, лекин ўзим Хуршиднинг «Баҳри қадам» мақоласини олиш учун борган эдим», дейдир. Шундан кейин «Бон-бон»ни папкамга солуб идорага олиб бордим, ундан сўнг терговга топширдик», дейдир. Зиё Саиднинг бу сўзи нимани онглатадир? Унинг бу сўзидан шу келиб чиқадики, ул «Баҳри қадам» мақоласини олиш учун бормаган, балки менга 116-статьяни бердириш нияти билан борган. Чунки, қонунан лозим эдики, архивни қараганда ёниға холис кишиларни чақируб текшириш ва акт қилиш. Мана бу томондан ҳам маним устимга ишланган сохтагарлик ўз оғзи билан айтуб турадир. Янада Зиё Саиднинг кеча берган жавоби ичидаги — «Муштум»да босилиши мувофиқ кўрилганлиги резолютсия қўйилмаган мақолалар ҳам бўлар эди, — деган сўзи ҳам одил судлар учун шоёни диққатдир.

4. Энди облитнинг саркотиби ўртоқ Милков устида тўхтаман. Мен тўғрилиқ орқасида бош кетса «эҳ» дейдирган йигит эмасман. Муқаддимадаги сўзимда айтдим: Мен ўша кун матбаага тушганимда ёлғиз «Йиғинди гаплар»дагина эмас, балки бошқа материалларда ҳам облитнинг штампаси йўқ эди. Энди бугун ҳайрон қоламан, бундаги штампалар қаёқдан келди ёки бунда ҳам маним устимга бир юк ортмоқчи эдиларми? Ўртоқнинг дабба жавобидан маълум бўладирким, бу орада ҳам бир найранг қурмоқчи бўлганға, ишни чалкаштируб, маним бошимни қотириб, довдиратмоқчига ўхшайдилар. Дарҳақиқат, гап шундай бўлмаса, облит деган масъул бир ўринда ўлтурувчи ўғил боланинг жавобига қаранг: эмиш фирқа ўргани бўлгани учун «Муштум»нинг материаллари текширилмасдан устига штамп босилиб берилар экан. Бу ҳолда журнални облитнинг рухсатисиз чиқарабериш лозим бўлмасмиди? Ҳар бир саҳифа материалга штамп босишнинг нима ҳожати ва карточка ёзишнинг қандай зарурати бор эди? Бу масала жуда муаммо. Тузук, облитнинг рухсати, яъни штампаси бўлиши маним учун зарарлик эмас, лекин ўзим матбаада материални кўрган чоғимда штамп йўқ эди.

Мен қайси йилда ва қайси ойда туғилганимни билмайман. Ҳар ҳолда бемавридроқ бўлса керак, камбағал, боғбонлик билан кун кечиргучи бир оилада туғилуб, яқинларимнинг сўзларига қараганда, мустабид Некалайнинг тахтка ўлтурган йилида туғилганман. Бошида бой оилада туғилдимми ёки камбағал оиладами, албатта, билмадим. Аммо ёшим 7-8 га етгач, қорним ошқа тўймаганидан, устим тузукроқ кийим кўрмаганидан аниқ билдимки, беш жоннинг томоғи фақат 80 ёшлик бир чол отамнинг меҳнатидан, 1300 саржин боғнинг ёзда етиштириб берадирган ҳосилидан келар экан. Агар баҳор ёмон келуб, боғ мевалари офатка учраб қолса, биз ҳам очликқа дуч келуб, қиши билан жоврашиб чиқар эканмиз. Ёшим тўққуз-ўнларга борғандан сўнг мени мактабга юбордилар. Мактабда икки-уч йил чамаси эски усулда ўқуб, кейинги вақтларда оиламизнинг ниҳоятда қашшоқлиқ кечиргани важҳидан ўн икки ёшимда мени бир бойга хизматчиликка бердилар. Хўжайиним ўзи савдогар киши бўлуб, ўрисча ёзув-чизув биладурган одамга муҳтож эди. Шу тамаъда бўлса керак, мени ўрис мактабига (русско-туземная школа) юборди. Мактабдан қайтиб келгандан сўнгра хўжайинимнинг хизматини қилуб юрганым учун мактабдан тегишлик истиъфодани ололмадим; икки йил мундоғ хизматда юруб, чидай олмасдан отам-онамга ёлворуб, ўз уйимга қайтуб келдим. Ва ўз уйимдан боруб ҳалиги мактабда ўқуб юрдим. Акам дуродгорлик, яъни тоқичилик қилур эди. Уйга келгач, мактабдан бўшаган кезларимда тоқичилик ҳунарига ўргата бошлади. Икки-уч йил чамаси шу тоқичилик ва боғ ишлари билан бўлуб юрдим. 1912-йилда мануфактур билан савдо қилғувчи бир кишига йилига 50 сўм баробарига прикашчик бўлуб кирдим. Ва шул хўжайинда 1915-йилгача хизматда бўлдим. Шу миёнларда бозор воситаси билан татарлардан чиқадирган газеталарни ўқуб, дунёда газета деган гап борлиғига имон келтурдим. 1913-йилда ўзбекча «Садойи Туркистон», «Самарқанд, «Ойна» газеталари чиқа бошлагач, менда шуларга гап ёзуб юриш фикри уйғонди.

Идорадагилар билан танишлиғим бўлмагани учунми ёки ёзган гапларим маъносиз бўлгани учунми, кўпинча «Идорадан жавоб» билан мени мамнун қилар эдилар. 1913-йилларда чиққан «Падаркуш» пьесаси таъсирида «Бахтсиз куёв» деган театр китобини ёзуб юборганимни ўзим ҳам пайқамай қолдим (1915-йилда). Яна шу йилда татарларда чиқиб турган ҳикоя ва рўмонларга тақлидан «Жувон-

боз» отлик ҳикоячани ёзуб, ношир топилмаганидан, ўзим нашр қилуб юбордим. Энди чин мусанниф³⁰ бўлдимов, деб қувонар эдим.

1915-йилда (прикашчик бўлганимнинг учунчи-тўртинчи йиллари) хўжайинимнинг иши тўхтаб, дўконига печат тушди. Шунинг билан маним прикашчилик тақдирим ҳал қилинуб, уйга қайтдим. Яна акам билан эски тоқичилик касбимга киришиб, ҳар кимларнинг эшигида кунлик ишлаб юрдим. Қиш кириб, дуродгорлик иши тўхталгандан кейин мадрасага ўқушга кирдим. Бир қиш мадрасада ўқуб, кўклам чиққач, яна тоқичиликка кетдим. Шу ҳолда 1917-йил феврал инқилоби етди. Некалай тахтдан йиқилгандан кейин оддий халқ милитсасига кўнгилли бўлуб ёзилдим. Шу хизматда бир ой чамаси турганимдан сўнг, Тошкент Эски шаҳарида очилган «Озиқ комитети»га мирза бўлиб кирдим. Шу чоққача мен ўзимда бирорта сиёсий фирқага мансубият ёки яқинлик ҳис этмас эдим. Бу эрса менда асослик маълумот йўғлигидан, яна тўғриси саводсиз авомлигимдан келар эди. Некалайнинг тахтдан йиғилиб ҳуррият бўлганига хурсандлигим, албатта, дунёга сизмас эди ва сизмаслиги табиий эди. Айниқса 1916-йил рабочий олиш масаласидан кейин умуман Туркистон ишчиларида уйғонган истибдодга нафрат менда ҳам кучлик эди. Феврал инқилобидан кейин учредителний собрания бўлар эмиш, деган гап чиқди. Ўзимиздан бўлса «Турон жамияти», «Турк адам марказият», «Мухторият», «Уломо жамияти», «Шўрои ислом» деган муаммолар тўғилуб, миям шишди. Кўнгилли милитсия бўлуб юрганимда «Турон»га аъзо бўлуб юрган эдим. Аммо «Озуқа комитети»га хизматка киргач, мени «Турон» аъзолигидан чиқарганлар эмиш, деб эшиткан эдим. «Хўб» дедим ҳам юра бердим.

Шу вақтларда матбуотда Русиядаги сиёсий фирқалардан «социал-демўкрат», «социал-революционер», «кадет», «интернационалист» сўзлари сўзланиб турар эди. Айтиб ўтишим керакки, ҳалиги сиёсий исмларга газета ўқуйдирган бўлганимдан бери таниш бўлсам ҳам уларнинг чин маъноларига тушуна олмас эдим. Чунки бизнинг ўзбекчада ва на татарчада бу сиёсий фирқаларнинг йўлларига оид ҳеч бир ўқуйдирган асар йўқ эди. Феврал инқилобидан кейин газеталарда ўртоқ Ленин исми ва «болшевик» деган гаплар чиқа бошлади. Аммо айта оламанки, ўша вақтларда бизнинг Туркистонда (бу кунги Ўзбекистонда) коммунизм,

³⁰ Мусанниф -- ёзувчи.

умуман социализм маслакидан тублик маълумотка эга бўлган киши йўқ бўлса ҳам эҳтимолки, битта-яримта бўлгандир. Шунинг учун мен ўзимни бу тўғрида умуман Ўзбекистон ишчи-деҳқонларидан ва бу кунги масъул ва ғайри масъул ишчиларимизнинг ўша тарихидаги ҳолларидан юқори ўринга қўя олмайман: яъни мен ҳам ул вақтларда болшевикларга бир онгсиз ишчи ёки деҳқон ва бир мутаассиб мулла ёхуд имомдан ортиқ баҳо бера олмас эдим. Буюк Ўктябр инқилобини ҳам шу йўсун онгсиз миллат ичида қаршиладим. Ўктябр инқилобидан сўнг ўртоқ Исмоил Обидов³¹ билан танишдим. Ул инқилобдан кейин доҳилия комиссарига ўринбосар таъйинланган ва Эски шаҳар ўзбек ишчи-меҳнаткашларини уюшдиришда раҳбарлик қилар эди. Унинг илан танишганим менга кўб фойда берди, чунончи: болшевик ва бошқа сиёсий фирқаларнинг йўллари билан ошнолашдим ва унинг таклифига мувофиқ Эски шаҳар ишчилари орасида бел боғлаб ишлашқа киришдим. Ул вақтларда Тошкентда биринчи уюшкан ишчилар — бинокорлар бўлиб, агар мен зиёли ҳисоблансам, уларнинг орасида ишлай бошлаган бир зиёли фақат менгина эдим. Буни ҳозирги вақтда Марказий Ижроқўм раисининг муовини ўртоқ Султонхўжа Қосимхўжаев* яхши биладир. Исмоил Обидовга мирза бўлуб, уламо ва бойларга қарши хитобнома ва ишчиларни ташкилотка чақириб, тарғибномалар ёза бошладим. Уларнинг баъзиси ўшал вақтдаги «Улуғ Туркистон» газетасида ва баъзиси варақа равишда босилуб, тарқатилар эди. Мундан бошқа, Эски шаҳарда янги уюшдирила бошлаган касаба союзларининг ҳар бирини янги очишда саркотиб тариқасида иштирок этар ва уларга қўлимдан келгани қадар раҳбарлик қилар эдим.

1918-йилнинг бошларида «Эски шаҳар озиқ комитети»ни бойлар қўлидан олинуб, комитетнинг раислиғига ўртоқ Султонхўжа Қосимхўжаев таъйин қилинган эди ва мен мазкур комитетнинг ўзбекча саркотиблиғига кирдим. 1919-йилнинг аввалларида «Озиқ комитети» исмидан чиқарилмоқчи бўлган «Озиқ ишлари» газетасига муҳаррир бўлуб таъйинландим. 1920-йилда касабалар шўросига саркотиб бўлуб кирдим ва Эски шаҳар касабачилик ҳаракати тўғрисида газеталарга хабар ва мақолалар ёзуб турдим. Шу кунгача шўро идораларида қилган хизматларимни бирма-бир санаб ўлтуриш узоққа чўзиладирган бўлганлиқдан, мундан кейин

³¹ Исмоил Обидов — татар инқилобчиси.

муассаса исмларинигина аташ билан кифояланаман: «Рўста» деворий газетасида мухбир бўлуб, «Иштирокиюн» ва «Қизил байроқ» газеталарида сотрудник, собиқ Туркистон марказий фирқа қўмитасининг ташвиқот бўлимидан чиқадирған «Инқилоб» ва «Коммунист йўлдоши» мажмуаларида саркотиб ва сотрудник бўлуб, ҳам «Муштум» журналининг муанниси ва таҳририя аъзоси бўлуб, то 1924-йилгача меҳнаткашлар манфаатига холис ишлаб келдим. Шу ўткан етти йил орасида шўролар ҳукумати ва фирқадан бир оғиз танбия³² олмадим. Хулоса, бошқаларнинг хизмати дафтар билан собит бўлса, маним хизматларим матбуот билан равшандир. Ва хизматим инқилобий «Қизил Ўзбекистон»нинг ҳар бир аъзосига маълумдир. Ишчи-деҳқонлар ёзган асарларимни сўйиниб ўқуйдилар ва мени ёзғучилар қаторига киргиздилар ва ҳамон ўқурлар ва унутмаслар. Чунки мен уларнинг ўз ичларидан чиққан, уларнинг дард ва тилакларини яқиндан билгучи, бунинг устига Улуғ Ўктабр инқилобидан сўнг унинг шароитида, тарбиясида етишкан бир ходимлари эдим. Мени бойлар, эшонлар, уламолар кўролмас эдилар, чунки мен уларни ишчи тилидан чаққан ва сирларини очқучи душманлари эдимки, буларни ҳам сўзлаб ўлтуришка ҳожат йўқ, ҳақиқат майдонда.

Шу хизматларимни, албатта, осонлиқ билан майдонга қўймадим. 1917-йил билан 1923-йил ораларини хотирингизга олингиз. Мамлакатда рўзғор бузғунлиғи, босмачилиқ, очлиқ ва бошқа хароботлар.

Ишчилар ҳукуматига хизмат қилишда оилам билан оғир, фожиё, очлиқ кунларини кечирिशга тўғри келди. Оладирған маошим менга қарашлиқ тарбиямдаги етти-саккиз жоннинг озигиға етмас эди. Лекин озодлиқ йўлида ҳар қандай оғирлиққа ҳам чидаб, муқаддас хизматимни ҳамиша давом этдира бердим. Бас, шу ҳолда мантиқ қолипиға солиб муҳокама қилинсин, меҳнаткашларнинг заиф ва ҳар бир жиҳатдан нуқсонлик бўлған кунларида улар ёнида собит қолуб, бу кун меҳнаткашнинг гуллаш бошлаған даврида тескаричилик кўчасига кирсинми? Бойлар, уломолар, чўнтакчи хоин ва ўғрилар, умуман, Ўзбекистон тескаричиларига қарши матбуот майдонида жиҳоди акбар³³ эълон қилуб, ўзига қарши ҳар бир бурчакдан тескаричи душманлар қаторлашдирған бир киши шўролар ҳукуматининг айни гуллаған кезида зиёнли деб топилсинми?

³² Танбия — огоҳлантириш.

³³ Жиҳоди акбар — дин йўлида уруш.

Балки мени фирқасизликда айблагучилар, ўзинг меҳнаткаш, деҳқоннинг дардига шунчалик яқин бўлатуриб нега фирқага кирмадинг, дегучилар ҳам бўлур. Бу ҳақли гап, дарҳақиқат, мен мунда айбликман, чунки маним табиъатимда фардликка³⁴ яқин бир хусусият бор эди. Фирқанинг интизомига бўйсунма олмаслигимдан кўрқар эдим. Аммо ўзим ғоя ва иш эътибори билан чин коммунист эдим.

Ўктябр кундан-кунга ўсти. Унинг ўсиши баробарида маданий, илмий эҳтиёжлар ҳам ўсти. Юқорида ҳам айтиб ўтдим. Мен тартиблик мактаб кўрмаган нодон бир йигит эдим. Унча-мунча билган нарсаларим ҳам ўз тиришувим орқасида зомон шароити ва мажбурияти остидаги чала-чулла гаплар эди. Кейинги кунларда нодонлигим ўзимга қаттиқ ҳис этила бошлаб, бу ҳол билан узоққа кета олмасимни сездим. Ва 1924-йилда хизматимдан жавоб олуб, Масковга ўқушга кетдим. Мақсадим, уч-тўрт йил илмий муассасаларда бўлинмак эди. Московдан 1925-йилнинг июн ойида ёзги таътилга Тошкантга қайтдим. 1925-26-йилнинг таҳсилига Масковга бораман, деб тайёрланган вақтимда Алимов мени олиб қолди. Алимовнинг мени олиб қолишининг сабаби шулки, ул маним қандай киши эканлигимни яхши билар эди. Чунки бултур мен унинг билан Московда олти ой бир хужрада яшаганман ва маним қандай йигит эканимни ул яхши синанган эди. Биринчи ноябрда бўлса керак, «Муштум» хизматига киришканман ва тўрт ой ишлаганимда мени тамом ҳайратда қўйган маълум арзимаган гап билан қамоққа олиндим.

Қисқача таржимаи ҳолимни баён этиб, сўзимнинг охирида шуни айтмоқчиман: мақолани зарарсиз ва журналга мувофиқ топиб ботишга рухсат бергучи Комилнинг ўзи эди. Бу кун ўз лавзидан қайтуб виждони олдида қибқизил ажива бўлғучи, мени қоралағучи ва устимга бошқа бўҳтонларни тақиғучи ҳам унинг ўзи бўлди. Уч ойлардан бери матбуот саҳифаларида ўринсиз ва бошқа фақат менга қаратилиб бўлган ҳақсиз ҳужумлар, онглашилмовчиликлар, бемаза иснодлар ва жимжималик замзамаларнинг бош омили ҳам шубҳасиз Комил ва шериклари эди. Хулоса, адоват мамлакат рангида бўлди...

Сўзимнинг охирида ўзимнинг асли ғоя ва маслагим билан ҳам ҳозиримни қисқача таништириб қўяйин: мен Шарқ озодлигини ва унинг мазлум пролетариат саодатини фақат ленинизм орқасида вужудга чиқишига ишонган бир кишиман. Бу гапни сизнинг берадирган жазоингиздан кўрқуб эмас, балки виждоним, имоним тазйиқи

³⁴ Фардлик — ёлғизлик.

остида сўзлайман. Лекин бу озодликдаги чин курашчилар лавсиз қўрқоқлар, шахсий адоват орқасидан бахт куткучи майда кишилар бўлмаслар, аммо ўртоқ Лениннинг соғлом, улуғ, ғазовотсиз³⁵, гидирсиз йўлига томон холис ниятда бел боғлағучи қаҳрамонларгина бўлулар. Маним ҳақимда ким нима деса десин, лекин мен Маркс ва Лениннинг ҳароратлик шогирдиман, чунки мен Лениндан руҳ олиб Марксдан илҳомландим.

Сўзим охирида одил судлардан сўрайман: гарчи мен турлик бўхтон, шахсият ва сохталар билан, ҳам онглашилмовчиликлар орқасида иккинчи оқланмайдирган бўлуб қораландим. Лоақал уларнинг, қораловчи қора кўзларнинг кўнгли учун бўлса ҳам менга энг олий бўлган жазони бера кўрингиз. Кўнглида шамси ғубороти, тескаричилик мақсади бўлмаган содда, гўл, виждонлик йигитка бу қадар хўрликдан ўлим тансиқроқдир. Бир неча шахсларнинг орзусича маънавий ўлим билан ўлдирилдим. Энди жисмоний ўлим менга кўркун³⁶ эмасдир. Одил судлардан мен шуни кутаман ва шуни сўрайман.

³⁵ Ғазовот –уруш; босқинчилик.

³⁶ Суд 1926 йил 15, 16, 17-июн кунлари бўлиб ўтиб, охири Қодирий устидан унга икки йил қамоқ жазоси бериш ҳақида ҳукм чиқарилади. Бироқ Олий Суднинг ўзи шу кунги Ўзбекистон ССР Олий Советига уни озод қилиш тўғрисида илтимоснома ёзади. Ўзбекистон ССР Олий Советининг Президиуми махсус мажлис чақириб қарор чиқаради, тайёр ёзилган қарорга президиум аъзолари: Охунбобоев, Биксон, Ғозиев, Волик, Икромов, Иванов, Қосимхўжаев, Раҳимий, Строгонов, Челогозов ўртоқлар «Мен розиман» деб имзо қўйиб, Ўзбекистон Олий Судининг илтимоси қондирилади, Абдулла Қодирий 18 июнда қамоқдан озод қилинади, лекин бундан сўнг матбуот ишларидан узоқ тугилади.

РАВОТ ҚАШҚИРЛАРИ

«Равот қашқирлари» картинаси ҳақидаги мулоҳазалар ёнида мен ҳам қисқагина фикр баён қилмоқчи бўлдим.

Шу кунгача ўзбек ҳаётидан ёки, умуман Ўрта Осиё халқлари турмушидан олиб ўйналган филмларнинг ҳаётимизга ёндашиб келган лавҳалари, кўринишлари бус-бутун деб бўлмаса-да ва лекин қисман хаёлий, сохтанамо бўлади. Бу ҳол ёлғиз кинолардагина эмас, ёвруполикларнинг ҳатто Ўрта Осиёда чиқадурган кундалик газета, журналларида ва адабиётларининг бизга бағишланиб ёзилган парчаларида, лавҳаларида ҳам шу хаёлот ёки ривоят орқалиқ ёзилган ваҳималарга кўб учрашамиз. Аксар шундай сохталикларга йўлиққан ўзбек табиий, ўзини кулгидан тўхтата олмайди, ёқа ушлаб ўзига иснод қилинган «нав ижод ҳаёт»ни бир неча вақтгача кулги мақомида ўртоқларига, ҳазилмандларига сўзлаб юради.

Шунга ўхшаш бултур ўйналиб, бир неча ойлаб кино чодирларини обод қилган «Ажал минораси», «Мусулмон хотин» каби филмлар ўз навбатларида тўқиб ташлаган «афсона»лари билан бизни кулдирган — «Турмушимиздаги шундай гапларни биз билмас эканмизда!» — деб ўз аро мутояба қилишқан эдик.

Ўзбек давлат киносининг «Равот қашқирлари» ҳусулини¹ чодирда кўрсатила бошлаганини эшитгач, кўнгил яна суслана бошлади, балки ... деб шубҳаландим, чунки кўб йиллик тажриба бунга бир жиҳатдан ҳақ ҳам берар эди. Шу сусов ораси «Равот қашқирлари»ни кўргали бордим. «Таассуф» эмас, «тақдир»ким, ўзбекнинг биринчи кино ўюнидан рози, қаноатланган ҳолда қайтдим.

Ўзбекнинг уятсиз бойи, камбағал деҳқони, Каромат бибиси, домла-имоми, Содиқи, Жалили, тўй-ҳашами, ерсиз камбағал деҳқоннинг онгсизлигидан фойдаланиб, ўзи каби қашқирлар подаси тузган босмачисини кўрдим. Буларни қуруққина кўриб қолмадим; Работакнинг «бой ака» исмида юргучи қашқирларини жонлиқ, камбағал деҳқоннинг чорасиз, ғариб ва эҳтиёж орқасида қизини қашқирга баҳолаб бергучини кўрдим. Содиқни хўжасига итдек ихлос билан ишлаб бергучи лаванг, таёқхўр² ва сўнгра шўролар ҳукуматининг ташвиқот ҳам таъсири баракасида одамшаванда кўрдим. Айниқса, Жалил, босмачилиқнинг томир ёйиши ман-

¹ Хусул — ҳосил, натижа.

² Таёқхўр — ақлсиз.

шаъининг жонлиқ тимсоли эди. Жалил онгсиз, саводсиз, ўйлаб-нетиб туриш йўқ; каромат қўлдан кетди. Абдунабибойдан ўч олиш керак! — отиға минди, човиға қамчи берди, от шаталоқ отди, кетди — босмачи!

Дарҳақиқат, қўрбоши акалар нима билан бир неча кун жон сақлай олдилар? Шўро қонунлари йўлга қўйила олмаган янги даврда уятсиз Абунабибойлар ва қўй терисига яширинган қишлоқ арбоблари ва бошқаларнинг ўз тилаганларича иш кўриб, Жалил каби ихтиёрсиз, заиф батрак, камбағалларни жондан тўйдирганлиқларидан келди. Улар ўзларининг қоралиқлари орқасида, қордан қутилиб, ёмғурға тутилиб «амирул мўминин» қўрбошиларға яна ем бўлдилар.

«Равот қашқирлари»ни томоша қилган кўбчилик ёвруполикларнинг олган таассуротлари, тушунишлари қандайдир, билмадим. Аммо ҳар бир ўзбек ўз томошасини роҳатланиб, завқланиб томоша қилди; Абдунабининг уятсизлигини, ўз «бой акаси»нинг виждонсизлиғидан ажратолмади. Совчиликқа, деб судралиб юрган домла-имомни «Калвак махзум эмасми?»³, — деб бир-бирига қарашиб олишди. Кароматнинг дадаси эзилган, бари-барига етмай қарзига одам баҳолаб бериб юрган бир ориқ деҳқон ва бошқалар. Умуман ҳаётимизнинг бир қанча нуқталарини ҳикоя сиғдирган қадар «Равот қашқирлари»да жонлик кўрдик, десам янглиш бўлмас. Бу тўғрида биринчи мулоҳазасини «Правда Востока»да ёзган ва «Ҳаёт йўқ» деб ачинган Гафиз ўртоққа «Ҳаёт бор, лекин хаёл йўқ» деб мутояба қилгум келади.

Бундаги масъул рўлларни ҳаваскор бўла туриб ҳам дуруст адо қилган ўзбек артистларимиз ўзларига яхши умид боғлатдилар. Айниқса, Содиқда талант мўл кўринди. Ўзбек қизи рўлидаги Кароматхоним ўзининг сиймоси ва аксар ҳаракатлари билан ёвруполиқ эканини унутдира ёзди. Бой рўлидаги ўртоқнинг бир мунча ортдириб, тузлаброқ қилган ҳаракатлари сезилиб борди. Камбағал деҳқон рўлидаги «ота»нинг типи жуда муваффақиятли сайланган.

Энди картинанинг бизча танқидбоп нуқталари усгида қитта тўхтаб оламиз. Қарз олгани келган Жалил деҳқоннинг бойнинг олдиға тиз чўкмай қаққайиб туришлари ва турган ҳолда пулни олиб кетишлари тўғри эмасдир. Никоҳ куни бойникига мажбурият ва

³ Калвак махзум — ўзбекча бир ҳикоянинг қаҳрамони (Муал.).

зўрлик остида жўнайдурган Каромат дадасидан фотиҳа олғач, бошқа хотинлар билан бирга чопиб аравага чиқади. Ҳолбуки, ўзбекнинг кекса бойиға ёки ўзи хоҳламаган кишига берилган қизи тижирлик билан, хотинларнинг зўри, судраши билан аравага юзланади. Бой Кароматни уриб турган ҳолатда хизматкори Содиқнинг ичкарига кириб бойни кўтариб олиб чиқиши ҳақиқатдан узоқроқдир. Чунки ҳар қандай ҳолатда ҳам «номахрам»нинг киши уйига кириши мумкин эмас, балки урулган хотинни уйдаги бошқа хотинлар, масалан, бойнинг онаси ёки катта хотини ажратиб олади. Кароматнинг ишдан бўшаган ҳолида эчки билан овиниши ҳам бизга ётроқ, қўшни қизлар билан копток ўйнаш, ҳалинчак (арғимчоқ) учиш ва шунинг каби ўйинлар бор. Босмачилиқ масаласида ўртоқ Гафизнинг фикрига тамоман қўшула олмасақ-да, уларнинг бачча сақлашдан ғайри тарафларини ҳам кўрсатиш керак эди (масалан, Шайхулислом, қози, муфти кабиларнинг босмачилиққа дин номидан фатво беришлари, қўрбошидан инъом-эҳсон кўриб йигитларни ғазотқа даъват қилишлари ва бошқалар). Ҳолбуки, босмачилиқда энг зўр рўл ўйнаганлар шу уламолар эдиларким, буларга кўзим тушмади.

«Правда Востока»нинг ёврополик ўқуғучиларини хатога солгани учун ўртоқ Жўрабоевнинг кечаги сондаги, айниқса, бир жумласи тўғрисида изоҳ бериб ўтишни лозим топаман. Жўрабоев «Жўрабоев» бўлса ҳам янги куёв Абдунабибойға хотинлар томонидан солинган исириқни «тўғри эмас» (неправдаподобно) деб ўтади. Ҳолбуки, бу одатни ўзбекнинг етти ёшлиқ боласи ҳам билади. Жўрабоевнинг инкорини ўқиб «Жўра боев онаси билан тўйға бормаган экан, ёки отасидан егим қолиб, ўзбекдан ғайри бир оилада тарбияланган экан», деб ўйладим. «Жўра боев» ўзбек бўла туриб тўйда келин ва куёвга солинадурган исириқни инкор қилиб ўлтуриши уятдур. Билмаган нарсасини биламан даъвосида бўлиб кўбчиликни адаштириши, билмадим тагин нимадир.

Сўзим охирида ўзбек давлат кинеси биринчи қадамни озгина хато билан, аммо келасидаги муваффақиятига бизни ишонтирган ҳолда бости ва «Равот қашқирлари» бизга бу тўғрида ҳар жиҳатдан таъминот берди, дейман. Менга қолса, ўзбек давлат киносини чин муваффақиятка олиб борадурган нарса мумкин қадар сценария ёзувчиларни ўзбеклардан етиштириш ва ҳозирча бўлса ёврополик сценаристлар ёнига ўзбекларни тир-

каб қўйиш, артист ва артисткаларни ўзбеклардан тарбиялаш- дир. Чунки ўзбек турмушининг майда-чуйдасигача ўзбек бола- си биледи. Ўзбек бўлмағач ҳар қандай мутахассиснинг ҳам аф- сона кўчасига кириши аниқ ва бу ҳолда «ўзбек киноси»нинг маъноси ҳам бўлмас.

А. Қодирий — Жулқунбой

«Қизил Ўзбекистон» — 1927 йил 28 апрел, 94(708)-сон

ИЗОҲ

Кечаги 94 (708)-сон «Қизил Ўзбекистон» газетасида ёзилган «Ра- вот қашқирлари» тўғрисидаги маним мулоҳазаларим бундан бир ярим ойлар илгари «Правда Востока» газетасига атаб ёзилган ва шу кунгача, нима учундир мазкур газетада босилмай келган, ҳам шу мақолани «Қизил Ўзбекистон»да босишқа мувофақат берилган эди. Мақоладаги фикрлар кейинги кунларда «Қизил Ўзбекистон»да ёзил- ган мақолаларнинг мажмуъи, мундарижа ва фикрлари билан бир бўлгани учун, гўё, мундаги мулоҳазалар ўшалардан олинганга ўхшаб қолибдир. Биноан алайҳи «Қизил Ўзбекистон» ўқуғучилариға шуни изоҳ қилиб ўтишни лозим кўрдим.

А. Қодирий — Жулқунбой

«Қизил Ўзбекистон» — 1927 йил 29 апрел, 95-сон

«ЎТКАН КУНЛАР» ҲАМ «ЎТКАН КУНЛАР» ТАНҚИДИ УСТИДА БАЪЗИ ИЗОҲЛАР

Меним «Ўткан кунлар»им тўғрисида Сотти Ҳусайннинг* катта танқиди босилиб, яқинда тамом бўлдим, бу муҳтарам «Шарқ ҳақиқати» ўқуғучиларининг маълумидир. Ижтимоий ёш олимимиз С. Ҳусайн ўзининг кўб вақтини сарф қилиб, танқидчилик бобидаги бирмунча нуқсонларимизни тўлдуршқа буюк жасорат ва ғайрат кўрсатдиким, бунинг учун биз, адабиёт муҳиблари, С. Ҳусайнға та- шаккур айтишқа, ҳар доим бу йўлда унга моддий ва маънавий ёрдам бериб туришқа бурчлимиз.

¹ С. Ҳусайн «Ўткан кунлар» ҳам «Ўткан кунлар» номли жуда катта мақо- ласида ёзувчини ва ушбу романини социалистик реализм қолип-қондаларига солиб таҳлил қилади, таҳқиroomуз баҳолайди. Мақоланинг мақсади ёзувчини ва ижодини синфий жиҳатдан буржуа синфига киритиб унга ғоявий ишонч- сизлик туғдириш эди.

Бундан бирар йиллар муқаддам ўртоқ Сотти Ҳусайн «Ўткан кунлар»ни танқид қилиш ниятида бўлганлигини менга изҳор қилиб, ёрдам сўраганида, унга хурсандлигимни билдирган, «Агар сен шу ниятингда собит қолсанг, танқидчиликдаги бир нуқсонимизни йўқотасан!» деган, керакли маълумотлар бериб, ҳатто мени рўмон ёзишга ҳавасландирган Миср фузалосидан устоз Жўржи Зайдон* билан уни таништириб, Жўржи Зайдоннинг рўмон ва ғайри асарларини С. Ҳусайнга тавсия қилиб ва орзуси бўйинча таржимаи ҳолимни ҳам ёзиб берган эдим. Дарҳақиқат, сиз ва бизнинг вазифамиз бундай ёш, ғаюр² йигитларга ҳар доим далда беришликдир.

Бу қадар катта ва тўла танқидни кўрмаган хонандалардан баъзилари (эҳтимолки, меним юзим учун бўлса керак) «Зериктирди, мавзудан чиқди, фалон» каби шикоятда бўлиндиларким, баҳорҳол бу йўсун сатҳий⁴ тушуниш ёки бундай муфассал танқидни ўзбек матбуотида биринчи мартаба кўришдан ёхуд мунаққиднинг⁵ баҳсига яхши тушунмаганликдандир. Дуруст, бирмунча мавзудан чиқиш каби ҳоллар кўрилди, аммо мунаққиднинг билоқасд⁶ мавзудан чиқишдаги мақсади ўзбек ёш ёзғучиларига адабиёт бобида бир қадар дарс бериш, уларга раҳбарлик қилиш эди, деб ўйлайман. Бошқа жиҳатларда танқидчининг қусури кўрилар экан, бунинг ёшлиғига ва тажрибасизлигига ҳавола қилиш лозимдир.

Мўътабар «Шарқ ҳақиқати» газетасининг шу устунларини қоралашдан мақсадим С. Ҳусайннинг «Ўткан кунлар»им тўғрисидаги танқидига жавоб бериш фалон бўлмай (чунки бу меним вазифамга кирмас деб ўйлайман), балки сарлавҳада кўрсатилганча менга ғариброқ туюлган бир неча нуқталар устида изоҳлар беришдир.

Сўз чўзилмасин, ўқуғучининг қийматли вақти исроф бўлмасин, деб изоҳламакчи бўлган бир неча нуқталаримни бандларга ажратиб юритаман:

1. Танқидчи — «Юсуфбек ҳожи дабдурусдан исён чиқаради, озгина жарчиликдан сўнг тўполон бошланиб, уруш бўлиб кетади» («Шарқ ҳақиқати», 132-сон) деб ажабланадир. Қолбуки, ўша исённинг жараёни айнан мен ёзганчадир. Ёлғон-яшиғи йўқ, исён «дабду-

² Ғаюр — ғайратли.

³ Ҳонанда — китобхон.

⁴ Сатҳий — юзаки.

⁵ Мунаққид — танқидчи.

⁶ Билоқасд — мақсадсиз.

русдан!» Материалистча ўйлаганда ҳам бу «дабдурусдан»нинг сабаби очилса керак. Масалан, 70 кун муҳосарада қолган, очиқган, нонсиз бир халққа бундан юз йил илгариги курс билан 32 танга (бир ярим тилла баробари) солиқ солинсин-чи, қандай томоша бўлар экан! Шундай кезларда халққа бир раҳбаргина керакдир. Шу раҳбарликни «дабдурусдан» Юсуфбек ҳожи ўтаса на ажаб.

2. «Ўткан кунлар»да кўпрак қўлланган дидактика тўғрисида. Дидактика усулини кўпрак қўлланишнинг сабаби «Ўткан кунлар»нинг оммаизмининг савиясига қараб ёзиллишидандир. Маълумки, бизнинг омма то шу кунгача ҳам Ўрта аср дoston ва ҳикоялари билан озиқланиб келадир. Омманинг шу ҳолини назарга олганда, бармоқ билан санарлиқ беш-ўнтагина (улар ҳам ўз ҳунарларида нўноқлардирлар) ёшларимиз учун «сўнгги приём»ни бериш—тиши чиқмаган болаға курт шимитиш каби бўлар эди. Ҳолбуки, бу эски приём жўртта, халқимизнинг савиясини эътиборға олиб қабул қилинғандир. Халқнинг завқини, руҳини назарда тутилмаса, «сўнгги приём» деб Ёврпонинг сўнгги мўдасини тақдим қилинса, бундан нима маъно чиқариб бўлар эди. Ҳаттоки мен «сўнгги приём»лардан баъзисини «Ўткан кунлар»га эртарак киргизган бўлсам керакки, чойхонада ўлтурган таниш бир деҳқондан «Муллака, шу Кумушбибининг китобини хўб ёзгансиз-ку, бироқ, бу баъзи ерида гапини худда чови аралаш ушлайсиз-да, тушуниб олғунча энка-тенкамиз чиқди-да!» деб «сўнгги приём»дан шикоят эшиткан эдим.

«Ўткан кунлар»ни ёзар эканман, доим кўз ўнгимда ўкуғучи оммаиз тулар эди. Мен бу китобим билан халқимиз рағбатини бир оз бўлса ҳам янгиликка тортай дер эдим. Шунинг учундирким, ҳатто бир фаслни тамом ташлаб ўтар эканман, «Фалон ҳолни бундан сўнгги фаслларнинг бирида ўқурсиз» каби сўз билан ўкуғучиға таъминот бериб қўйишқача мажбурият сезар эдим.

Машрабнинг «бердисини айткунча» калтак еб олғанини тушунар эдим. Бу ҳақда ҳануз бир фикрим бор:

Модомики, асар савияси ўзимизга маълум шу халқ учун ёзилар экан, яна бирмунча вақт «сўнгги приём»лардан кўз юмиб туриш, ораликда «сўнгги приём»ни оз-оз қистири бориш лозимдир. На учунким, «сўнгги приём»да ёзилган шеър ва насрларимиз бир табақағина хос бўлиб қолаберғани даъвомизға далилдир. Вақтоки, биз кўбчилик — ишчи ва деҳқон оммаси учун ёзар эканмиз, «эски при-

⁷ Муҳосара — ҳамал.

⁸ «Ўткан кунлар»ни демакчи (Муал.).

ём» билан ёзади, биноан алайҳи⁹ бу ёзғучига биринчи нўмирни бермаймиз», деб қилинган танқидлардан ҳурқмаймиз.

3. Танқидда «дидактика» деб ҳиссий чекиниш (лирическое отступление)ни ҳам аралаштирилиб юборилган. Масалан: «Мен — ёзғучи...» деб, кундаш жанжали тўғрисидаги ўз ҳиссиётимни айтиб ўтар эканман, ҳатто буни «янги приём»лар ҳам маъфу¹⁰ санаб, йўл берадир. Бу «дидактика»дан бошқа гапдир.

4. Танқидчи мени мантиқсизликда айблаб келиб, мисолга — «Кумуш қиз экан, ота-онаси ундан сўрамай, ризолигини олмай эрга беради, эрдан чиққандан сўнг (Отабекдан сохта ажралгандан кейин) иккинчи эрга беришда ота-онаси Кумушнинг ризолигини оламиз, деб овора бўлишдилар. Бу мантиқсизлик А. Қодирийнинг эсига келмайди, чунки шу мантиқсизликни ишламаса, рўмонни бохлайдирган ип чувалиб кетади» («Ш. Ҳ» 137-сон) деб ўтади.

Ҳолбуки, бу «мантиқсизликқа» турмуш ҳақиқатиға қараб иртикоб¹¹ қилинғандир. Зеро, эски турмуш айтади: «Кумри қиз экан, ота-онасининг танлашлари билан эрга чиқсин, бу одоб, ифбат тақозоси. Вақтики эри ўлди ёки эрдан чиқди, эндиликда ота-онасининг унинг эр қилишида ихтиёрлари йўқ, фақат улар маслаҳатчиларгина (бу одат йигитлар устида ҳам шундай. «Ўткан кунлар»нинг 1-бўлим 1-фаслига мурожаат). Қизлари эндиликда куёвни ўз кўзи билан кўради, уй-жойларини, касби корини текширади — унга рухсат». Бинобарин, «Ўткан кунлар»даги «мантиқсизлик» ҳам шу мақомдадир. Бунда мунаққид Сотти Ҳусайн маъфу. Зеро, Кумушдан ризолик сўраш устида озгина тўхтаб «дидактика» истемол қилсам иш тамом эди. Аммо мен халқ орасида маълум ва машҳур бу урф устида «дидактика» ёзишни лузумсиз топқан эдим.

Танқидчи С. Ҳусайннинг бир фикрига мен ҳам қўшиламан: ёзғучиларимиз ва танқидчиларимиз учун халқ орасиға кириш, унинг урф-одатиға гарчи машаққат бўлса ҳам вуқуф¹² ҳосил қилиш лозимдир.

5. Хушрўйбиби танқидчиға ғайритабиий (бўлмаган) тип бўлиб кўринади. Бошқа типларни ғайритабиийроқ топилса ҳам бироқ улар устида Хушрўй каби қатъий ҳукм берилмайдир. Хушрўйнинг табиийлигини онглаш учун яна турмуш кишиларини ўрганиш машаққатини зиммага олиш керак.

⁹ Биноан алайҳи — шунга биноан.

¹⁰ Афв этилган, узрли.

¹¹ Иртикоб — киришиш, ҳаракат қилиш.

¹² Вуқуф — воқифлик, хабардорлик.

6. Танқидчи мени «Ўткан кунлар» билан ўғри қилмаса ҳам, лекин адабиёт ўғрилари тўғрисида баҳс қила келиб: «Ўткан кунлар»нинг анча ери Жўржи Зайдоннинг «Армануса», «Ўн еттинчи рамазон»¹³ рўмонларига ўхшаб кетса ҳам, унда Абдулла Қодирийнинг ўз сўзлари ҳам кўбдир» («Ш. Ҳ», 175-сон) дейди. Ўқуғучилардан баъзилари бу билан шубҳага тушиб, «Ўткан кунлар»даги Жўржи Зайдоннинг сўзлари қайси ва сизнинг сўзларингиз қайси?» деб менга мурожаат қилдилар. С. Ҳусайннинг юқори ва қуйидаги йўллари билан бундай маъно англашилмагани учун уларга «Оқилон пайрави нуқат накунад»¹⁴ жавобини бериш билан кифояландим ва ҳануз шу фикрданман. Шунга ўхшаш танқидчи — ёзувда, тилда бир оз нўноқроқ ва бепарво ҳаракат қилса керакким, унинг жумлаларидан бир қисми изоҳга муҳтож кўринадилар. Жумладан, танқидчи, Ўктябр инқилоби вақтида меним ҳолимдан дам уриб, «А. Қодирий бу ўзгаришлар вақтида ҳаёт эди» («Ш. Ҳ», 199-сон) деб қўяди. Албатта, бундан меним ҳозирда холи ҳаётда бўлмаганлигимни (яъни ўлганлигимни) онглаш тўғри бўлмайди.

7. Отабекнинг ишқидан ва умуман муҳаббатдан баҳс қилиниб, «Ишқ-муҳаббат доимий бўлмайди» дейилади. Бу фикрга мен ҳам қўшуламан. Аммо ишқнинг беш-ўн йилга тортилиши аниқдир. Бунинг мисоллари ҳаётда беҳад кўб. Отабекнинг ишқи уч-ярим-тўрт йилгина. Бундай тинчсиз, ҳажр ва фироқли шароитда ундан ҳам кўбга тортилиши маълум.

8. Баъзан «Меним сўзга усталигим» тўғрисида ҳазм ва қолибдан юқорироқ мадҳларда бўлинган — «Бу ҳолни тасвирига қалам ожиздир» каби узрларимни «Ёлгон айтади, сўзга жуда уста» деган каби талқин қилинадир. Дуруст, менга қараганда тубан кишилар учун мен «Жуда ҳам сўзни қотирадиған кўринарман», бироқ «Ўзимдан ўтади, ўзим биламан», деганларидек, ҳар кимнинг аҳволи ўзига маълумдир. Баъзи руҳий кечинмалар (переживание) борки, киши сезади, тушунади. Бироқ шу ҳолни қоғозга туширмакчи бўлинганда сўз топилмай, ифода қилолмай ҳайратда қолинади, ноилож ажз¹⁶ иқроқ қилишга, «қаламим ожиздир» дейишга мажбур бўлинади. Меним «Ўткан кунлар»даги ажзларим ҳам шу жумладандирлар.

¹³ С. Ҳусайн Жўржи Зайдоннинг фақат шу икки асаринигина ўқуган кўринади. Мен унга Жўржининг ҳамма асарларини тавсия қилган, рўйхатини топширган эдим (Муал.)

¹⁴ Оқиллар нуқтага аҳамият қилмайдилар.

¹⁵ Холи ҳаёт — ҳаётлик, ўлмаганлик.

¹⁶ Ажз — ожизлик.

Изоҳотларим яна бир банд билан битадир. Юқорида айтганимча танқидчининг ҳар бир баҳс ва мақоласига тўхташ меним вазифам эмас.

9. Танқидчи: «Абдулла Қодирий пролетариат инқилобига нисбатан узоқроқ кишидир. Чунки ҳақиқатан А. Қодирий майда буржуазия ёзувчисидир. Унинг синфий асосини белгилаш таҳлил вақтида катта аҳамиятга эгадир» («Ш. Ҳ.» 123-сон), деб меним синфий асосимни белгилашни ўз таҳлилининг негизига олмоқчи бўлса ҳам, бироқ анчагина узун мақолада белгилаш учун қўли тегмагандек бўлиб қоладир. (Ёки ул меним таржимаи ҳолимни ёзиб, ижтимоий аҳволимни белгиладими, шаҳардан четроқда турганим жиҳатдан «Ш. Ҳ.»ни тартибли ололмайман. Ёзган бўлса, мени афв қилсин). Меним қўлимдаги газеталарда фақат «Майда буржуазия вакили» дебгина кетаберадир ва гоҳи «А. Қодирийни нотариус ва банкалар сиқиб қўйди, ўзи майда буржуазиядан туғилди» («Ш. Ҳ.» 201-сон), дегандек ҳам бўладир. Мен шунга ҳайратда қолдимки (агар ижтимоий аҳволимни белгиламаган бўлса), меним таржимаи ҳолим ҳаммадан ҳам С. Хусайнга маълум эди-ку, яна шу ҳолда мени... Бунчалик лобар ҳаракатни Сотти ўртоқнинг ўзи «Чунки А. Қодирий шундай мантиқсизликдан кўз юммаса, рўмоннинг ипи чувалиб кетади», деб ҳукм қилганича, танқиднинг ҳам ипи чувалиб кетишидан кўрқиб қилмадими ёки танқидчи тасаввур қилган «реализма» тақозоси шуми ва ёки ўз таъбирича «Бу нарсалар Жулкунбойга даврни, у яқин турган майда буржуазия синфининг илган хуржинининг натижасидир»ми?¹⁷

Ҳар ҳолда танқиднинг шу тарафи (башарти мен газета сонларини кўрмай кечирган бўлмаганимда), меним назаримда нуқсонли сизилди.

Ўртоқ Ленин ҳақиқатнинг кўзига тўғри қарашқа ўргатадир.

А. Қодирий (Жулкунбой)
*«Шарқ ҳақиқати» — 1929 йил, 218-сон.*¹⁸

¹⁷ Бундаги таъбир маъзур кўрилсин. С. Хусайннинг ўз мақоласидан айнан олинди (Муал.).

¹⁸ «Шарқ ҳақиқати» газетаси 1923-30-йилларда Тошкентда чиққан. Тошкент вилояти партия комитети органи.

ТАРБИЯ ИШЛАРИГА ДИҚҚАТ

ВКП(б) Марказқомининг 1932-йил 23-апрелда чиқарган тарихий қарори Ўзбекистон шўро адабиётида зўр ўзгариш ясади, адабиёти-мизга кенг доира чизди. Аммо биз ҳали бу қарордан тегишинча фойдаландиқ, деб айта олмаيمиз. Ёш ёзувчиларимизга адабий тарбия бериш бобида ҳануз қатъий бир ҳаракатимиз йўқ; уларни адабиёт тарихи, адабий мактаблар, адабиётдаги фалсафий жараёнлар ва бошқача адабиёт ҳунарлари билан таништириш учун қимирламадиқ. Бу масалаларга яна совуқ ҳолда қарар эканмиз, ёш талантларни яна йўлсиз ташлаган бўлиб, ВКП(б) Марказқомининг тарихий қароридан чинлаб фойдаланмаган бўламиз, адабиётимиз сактали ва хом ҳолда давом эта берадир.

Абдулла Қодирий

ВКП(б) М. Қ нинг адабий-бадиий ташилотларни қайтадан қуриш ҳақидаги қарорининг бир йиллиги муносабати билан ёзилган мақола.

«Қизил Ўзбекистон» — 1933 йил, 23 апрел, 94-сон

ЎЗИ ХОН — КЎЛАНКАСИ МАЙДОН

Ёрқори ака коранда ишлатиб, киши кучидан фойдаланувчи эди ва подшоҳ вақтида порахўр ариқ оқсоқоли эди, деб «Ёв» қишлоғидаги «Ўткун» колхозида муваққат раис бўлиб турган Тожибой Ёрқориевни айблаб бўлмайди. Тожибойнинг ўзи шу яқинларда Кўкте-рак бозориға ошпазлик дўкони очиб, неча йиллаб савдо билан шуғулланган ва отасидан қолган 13 таноб ерни ижарага берган эди, деб яна уни тергаш қийин. Бу томонларни текшириш вазифаси бошқалар зиммасида. Аммо бизнинг вазифамиз Ёрқориев «Ўткун» колхозини йўлга қўйиш учун райондан белгиланиб келган эди, у ўз устига юклатилган вазифасини адо қилдими, колхозни йўлга солиб юбордими, устидадир.

Партиянинг чин аъзоси бўлган киши синфий душман билан қизғин курашмоғи керак. Ҳолбуки, бизнинг Ёрқориев қишлоқ муштумзўрлари билан илгарилар очиқча ва ҳозирда зимдан алоқа юритади. Сўнгги очилишларға қараганда, алоға ҳам қуруқғина эмас: қишлоқ муштумзўрларидан бири бўлган Тўлаган Назаров

¹ Сакта -- жонсиз.

тергов ва суд ҳузурида Ёрқориевга «қарз тариқасида» бир тел-пак, бир кумуш соат, бир пут ун, 350 сўм пул берганлигини иқдор қилади.

Ёрқориевга қулоқлардан олинган «қарзлар» кифоя қилмайди, чунки, «эҳтиёж» зўр... Бинобарин, молия идорасига тегишли бўлгон икки қоп ун, бир қоп буғдой ва бир челақ эритилган мойни уйи томонга «шамғалат» қилишга ҳам мажбур бўлади...

Ўтган 1932 йилда Ёрқориев колхоз ячейкасида икки ой чамаси муваққат саркотиб бўлиб турган эди. Таассуфки, ўша вақтларда ўзи асосан транспортда хизмат қилиб, забор билан фойдаланган жиҳатдан уни колхоздан ҳам таъмин қилиш ўринсиз топилган эди. Бу йил Ёрқориев колхоз раислигига белгиланиб келгач, бултурги ячейкалик кунлари учун ўн пудбуғдойни «ундириб» олади.

«Рўзгор» деган сўз «чор ишқал»нинг биринчиси. Нима бўлганда ҳам бу «ишқал»дан чиқиш керак. Ғўзакентдан колхозчилар учун буғдой сотиб олинади. Буғдой у қадар иззатталаб бўлмаса ҳам Ёрқориев буғдойни «истиқбол қилиш» учун ячейка котиби Қобиловни йўлга чиқаради. Лекин... лекин шу қадар иззат ва эҳтиёт билан келтирилган буғдойнинг вазни кутилмаганда 240 кг. кам келади. Ёрқориев ҳам бунга «таассуф» баён қилиб, акт билан «таъзия» изҳор қилади.

Колхознинг қалин-қаттиғ, қоровул ва кўруқчили омборларидан 7 пуд мош, 2 пуд мой йўқолади. Колхозчилар идора ва раисдан дуруст бир тафтиш ва тергов кутадилар. Аммо Ёрқориевнинг бу тўғрида у қадар хуши кетмайди. Бир-икки дапқир «тут ўғриши» дейди-да, шу билан бу дostonни ҳам осонгина хатм қилади. Колхозчилар эса турли «васваса»га тушиб қолаберадилар...

Ёрқориев хотин-қизларга сериштаҳалиғи билан ҳам чакки эмас. Ҳозирда учунчи мартаба уйланиб, тўртинчи ва бешинчи уйланиш фикри ҳам бор, деб эшитилади.

Шу бевафо, таги пуч дунёда ичишдан бошқа қандай овунчоқ бор, деб ўйлайсиз. Бунга Ёрқориев билан ячейка котиби «чорчашм» (чунки колхозчилар уни тўрт кўз атайдилар) Қобиловлар яхши имон келтиргандирлар. Шаҳар ва станциядан яширин ва ошқора келтириб турган ичкиликлар бу икки дўстни ва учунчи томондан мажлисдошлиғи лозим бўлган қишлоқ шўро раиси Раҳимовни унчалик қониқтириб етолмайди. Йигитларимизга четвертлаб ва челақлаб бўлмаса план 100 процент бажарилди, деб бўлмайди. Кооперативга ушла-

¹ Забор --- озуқ-овқат олиш ҳуқуқини берадиган қоғоз.

ниб келган ароқдан 2 ярим четвертини харид қилган Ёрқориевга колхозчилардан бири:

— Хўжайин, бунча ароқни нима қиласиз? — деган саволни берганда:

— Сигир суғораман... Сенинг бундай гапларга аралашишга қандай ҳақкинг бор?! — деб Ёрқориев бўкиради.

Дарҳақиқат, Ёрқориев айтганича, сигир суғориладими ёки учта хўкиз суғориладими, колхозчининг текширишга қандай ҳаққи бор!

Ўта ичкан бир кун Ёрқориев ўз дўстлари билан «сан-ман»га боришади-да, ўз-ўзини жағидан отади. Хушёрликда ўйлашиб кўрилса, албатта, партия аъзоси учун бу яхши гап эмас. Докторга элтадилар. Ёзилган актда «Душманлар колхозни бузмоқчи бўладилар, мен шунга чидолмай, ўзимни отдим...» деган «маъқул» важни кўрсатади. Яна шу ҳолда унинг иши контроль комиссияга жўнайди. Ўзи бўлса бу ёқда лунжигга жимжилоқдек ўқни берикитиб ҳануз оғзини саситиб юрибдир.

Ичкилик деганни совуқ сувдек симирган билан унча кайф қила олмайсиз. Хуруши бўлмаса, бу ҳам бир бало. Аммо Ёрқориев ва шериклари бу ишқалдан ҳам осон қутуладилар. Айни пахта экиш ва чопиқ маъракаларидан қатъий назар колхозчилардан уч нафари балиқ тутушга сафарбар қилинади-да, отини ҳам «Артел» деб тасмия этилади. «Артел» томонидан тутилган балиқлар ҳар кун хуруш-закуска учун қовурилиб турилади. Ҳозиргача балиқ тутиш «Артели»га 130 ишчи куни сарф бўлиб, колхоз бу жиҳатдан ҳам катта муваффақиятларга эга!

Эрта-кеч аччиқ сув ичилавергандан сўнг одамзоднинг шилиниб тушиши аниқ. Ёрқориев бунга ҳам қулай йўл топади. Колхоз қарамоғидаги ҳамма бияларни ўз «раҳбарлиги»да бўлган 11-бригадага йиғиб, қимиз қилдира бошлайди, «рўзғор»дан ортса қимиз бозорга чиқади, ортмаса, унча қийналиб турилмайди. Хулоса, ҳамма жиҳатдан ҳам мамнунчилик...

Ёрқориевларнинг «маъқул» бу ҳаракатлари табиъий колхозчиларнинг тинкасига тегади. Орада танқидчи, дод-фарёдчи меҳнаткашлар кўриниб қоладилар. «Қаттиққўлли» Ёрқориев бунда ҳам унча шошмайди. Ўзини танқид қилувчи башарти бригадир бўлса, вазифадан олиб ташлайди (тасқара каби), дала мудирини бўлиб келганлар колхоздан ҳайдаладилар (Зуфар Фулом шу жумладан), колхозчи бўлса чопиқ ишларининг нақадар зарурлигига

қарамай, юнг юватурған заводга «командировка» қилинади (бундай меҳнаткашлар олтмишлаб ҳисобланадилар). Ишни жуда яхши олиб борған бригадалар «орқада қолди» деб қора тахтага ёзиладилар (15-бригада). Аммо Ёрқориевнинг ишратига қарши сукут қилған бригадаларнинг экин ишлари нақадар орқада бўлмасин, қизил тахтада турадилар. Танқид қилған кишиларнинг хотинлари чопиқ вақтида ишлаб турған жойидан ҳайдалади (чунки бунда иш нуқтаи назаридан эмас, нафсоният нуқтасидан иш юрийди). Танқидчининг бир таноб, ярим таноб боғи бўлса, «боғингни умумийлаштирамиз» деган таҳдидга йўлиқади. Танқидчи четдан келиб колхозга қўшилған батраклар бўлса, Ёрқориев «Колхоздаги кўрпа кўтардиларнинг... га тепиш керак» деган шиорни ташлайди.

Колхозчиларнинг дод-фарёдлариға на район шўроси ва на бошқалар илтифот қилмайдилар, эҳтимолки, уларнинг ўзлари Ёрқориевга шундай йўриқ берған бўлсалар...

Натижа: ҳозирда колхознинг 1, 2, 4, 5, 9, 10, 11, 13 ва 14-бригадаларнинг пахта ерлари танқиддан тубан ҳолда, ҳатто сўнги текшириш асосида Ёрқориев ва Қобиловлар «раҳбарлиги»га боғланған бригадалардан икки гектар пахтанинг биринчи чопиқни ҳам кўрмаганлиги акт қилинди. Аммо «жанжалчи» бригадалар (3, 6, 7, 12, 15) ишни нақадар дуруст олиб борған бўлмасинлар, яна ҳануз қора тахтада яшайдилар...

Яхшини ёмон, ёмонни яхши кўрсатиш «Ўзи хон — кўланкаси майдон» бўлиб юрган Ёрқориевнинг қўлида бўлгандан сўнг, қўлингиздан нима ҳам келарди?!

Йўловчи

«Қизил Ўзбекистон» — 1933 йил, 12 август, 187-(2676)-сон

ЛУҒАТ ПУДРАТЧИЛИГИ ВА ҚУРУҚ РАСМИЯТ

Шўро ёзувчисининг хати

1933-нчи йил август ойларида Ўзбекистон давлат нашриёти бир неча ўртоқлар билан «Русча-ўзбекча тўла сўзли луғат» тузиб беришга шартнома боғлайди. Ўша вақтда шартнома тузувчи коллективнинг бир аъзоси ҳисобланған Абдулла Саидов «П» ҳарфини ишлашни ўз устига олади. Ўзбек тилига оз ошно бўлганлигиданми ёки

киши кучидан фойдаланишни ўзига касб қилиб олганлигиданми, бир неча вақт луғатни ишламай судрайди. Сўнгра Ўзнашр тазийғи остида коллектив аъзолари билан келишиб тузилган шартнома асосида «П» ҳарфини ишлаб беришни сўраб менга мурожаат қилади. Мен қабул қиламан, бир қанча вақтлар ўлтириб «П» ҳарфини тузиб чиқаман. Коллектив қабул қилиб олади.

Мен Саидовни виждонли билиб, шартномани ўз отимга ўтқазиб олиш тўғрисида ўйлаб ўлтирмайман.

Бу кун луғат босилиб, контрол сонлари Ўзнашрга олинади. Ўзнашр билан ҳисобни битириш чоғи етади. Бироқ ўртоқ Саидовнинг мен билан сўзлашгиси келмай қолади. Шартнома устидан оқча олганлиги устига қолмиш ҳисобни битириш учун Ўзнашрга ўз отидан счёт ҳам топиради. Мен мақсадини онглаш учун Саидовга мурожаат қиламан. Саидовнинг менга қарагиси келмайди. Муомала гўё ёвларча, бегоналарча. Мен коллективга ариза бераман. Коллектив: «П» ҳарфидан 497 сўздан бошқаси («П»ни тахминан 11000 сўз деяйлик. А. Қ.) Абдулла Қодирий томонидан ишланган. Бунда Саидовнинг ҳеч қандай алоға ва хизмати йўқ. Ўзнашр ҳисобни Абдулла Қодирий билан юргузсин» мазмунли қарор чиқариб нухсасини Ўзнашрга юборади. Ўзнашр коллективнинг қарор ва мурожаатига илтифот қилмайди. Биз формал равишда Абдулла Саидовни таниймиз, сиз билан ишимиз йўқ, судга берингиз, деди.

Муҳаррир ўртоқ!

Иш, хизмат меники, ўзнашр архивида сақланган асл қўлёзма меники: аммо бу меҳнат бараварига ҳақ олиш «виждонли» Саидовники!

Саидовлар учун илгарилар бу хилда «ҳалол касб» билан кун кўриш мумкин бўлса бўлгандир; аммо энди, айниқса бу кун, яъни ёруғ очиқ кунда ўғрилиқ?!

Абдулла Қодирий — Жулқунбой

Редақциядан: Ўзнашр идорасининг масалага бундай қуп-қуруқ расмият кўзи билан қараб, асл ҳақиқатда ишлаган кишини овора қилиши ҳеч бир кечирилмасликдир. Ўзнашр масалага чиндан қараганда адабиёт ва тилни пудратга олмоқчи бўлганлар билан алоқа қилмаслиги керак эди.

«Қизил Ўзбекистон» — 1934 йил, 11 август, 184-сон

ЎЗУВЧИ ЎЗ ИЖОДИ ТЎҒРИСИДА

Абдулла Қодирий — Жулқунбой докладыдан

«Ўткан кунлар», «Меҳробдан чаён», «Обид кетмон» ва бошқа бир мунча асарларнинг ёзувчиси Абдулла Қодирий 10 мартда «Ёш ленинчи»нинг адабий тўғарагида ўз адабий тажрибаларини ёш ёзувчилар билан ўртоқлашди. Ўзувчи ўзининг узун докладыда ўз ижодининг ҳамма томонларини ёритишга уринди. Унинг докладынинг биринчи қисми то биринчи романи ёзишгача бошидан кечирган саргузаштларига, унинг турмуш мактабига бағишланган эди:

— Менинг бошимдан кечирганларимни айтишимдан мақсадим шуки, ҳақиқий ёзувчи бўлмоқ учун турмушни ҳар тарафлама ўрганиш, бунинг учун унинг ҳар соҳаларидан хабардор бўлиш керак. Қисман менинг бошимдан кечирганларим менинг ёзувчи бўлишимда каттагина рол ўйнаганлар. Ҳақиқий ёзувчи бўлишни истаган ёшларимиз ҳам дастлаб шу турмуш ичига киришлари, уни билишлари керак, — дейди ўртоқ Абдулла Қодирий.

— Турмушнинг турли соҳаларида ишлашим натижасида мен ўзбекларнинг урф-одатларини, улар ичида учрайтурган типларни ўрганоқдим.

Асарлар устида қандай ишлашига кўчиб, ёзувчи айтади:

— Мен бир асар ёзишдан аввал шу ёзмоқчи бўлган нарсам ҳақидаги материалларни пухта ўрганиб чиқаман. Мен бирор жой тўғрисида асар ёзмоқчи бўлсам, ўша жойни аввал неча мартаба кўрганим эсамда, яна бориб текшириб, яхшироқ ўрганиб келаман. Материални ўрганиш маҳалида энг майда нарсаларга (деталларга) ҳам аҳамият бераман. Масалан, мен ҳалиги ўрганмоқчи бўлган ерда қанча дарахт борлиги, уларнинг қанчаси эски ва қанчаси янгилиги, мен борган маҳалда ўша дарахтларда қандай қушлар қайси хилда қўниб турганлиги ва шунга ўхшаш жуда майда нарсаларгача. Биринчи қараганда бу нарсалар ҳеч аҳамиятга молик бўлмайтурғандек кўринса ҳам, кейинроқ фойдаси тегиб қолиши жуда мумкин. Масалан, «Ўткан кунлар»ни ёзиш чоғида Марғилонга борганимда бир кўчада ўтаётиб, намозшом маҳалида доғ қилинаётган зигирёнининг ҳиди бурнимга урулди, мен бунга эсда тутиб қолишга тиришдим. «Ўткан кунлар»нинг бир жойида шу кичкина бир детал киргизилганида, берилаётган тасвирнинг яна ҳам одам ишонарлик бўлиб чиқгани эсимда. Умуман деталлар ўқувчида ёзувчига ишонч

уйғотади. Лекин мен ҳар қандай майда деталларни ҳам асарга киргиза бермайман. Уларнинг шу асарнинг худди жойида тасвир этилаётган аҳволга, идеяга тўғри келиш-келмаслигини суриштириб ишлатаман.

Ёзувчи бўламан деган ҳар бир киши ўзида мана шундай турмуш-ни майда-чуйдаларигача кузата олатурган қобилиятни ўсдириши керак.

Ёзувчининг ўзидан қўшиши (русча айтганда «вымысль») адабий асарда катта рол ўйнайди, — дейди яна ёзувчи, — лекин мен турмушда кўрмаган, билмаган нарсам ҳақида ҳеч нарсга ёзмайман. Ҳар бир асаримнинг ёзилишига турмушда учраган бирор воқеа сабабчи бўлади. Масалан, мен колхозларда юрганимда ҳақиқатан ҳам Обид кетмоннинг баъзи хусусиятларига эга бўлган бир типни кўрдим.

Мен материалларни ўрганиш маҳалида асарни қайси хилда ёзиш ҳақида бош қотириб юраман. Шунинг натижасида мен ўзимга асаримнинг жуда ҳам тахминий бир схемасини тузиб олиб, кейин ишга тушаман. Шундай схема бўлмаса, ҳеч қачон ёзувга ўлтиролмаймаман.

Ўртоқ Қодирий назарий билим олишнинг жуда ҳам зарурлигини уқдириб ўтади:

— Ёзувчи бўлатурган ҳар бир киши адабиётдаги оқим ва мактабларни яхши билиб олиши керак. Энг яхши ёзувчиларнинг асарларини бир неча қайталаб ўқиш зарур. Ўқиғанда ҳам ёзувчининг нима демоқчи эканини ва ўз фикрини қандай йўл билан ўқувчига англата олганини диққат қилиб суриштириб бориши керак. Шундагина ёзувчилардан ҳунар ўрганиши мумкин.

Ёзувчининг айтишига қараганда, у бундан кейинги романни тарихий материаллар юзасидан ёзмоқчи. Ёзувчида яна ўзининг ҳажвчилигини янгидан бошлаш тилаги бор.

«Қизил Ўзбекистон» — 1935 йил, 14 март, 60-сон

ЭСКИ КИТОБЛАР САВДОСИНИ ҚЎЛГА ОЛАЙЛИК

Эски китобларнинг аҳамиятини сўйлаб ўлтиришга ҳожат йўқ. Умуман ҳамма маданий мерослар ичида энг катта ўрин тутқан китоблар экани барчага белгилик.

Жумҳуриятимизнинг турли бурчакларида, ҳар кимларнинг қўлида бекиниб, ортиқча матах бўлиб ётган қимматли асарлар жуда кўп. Булар эгасини тополмай чанг-тупроқ орасида кўмилиб ётади. Ҳол-

буки кундан-кунга сони ўсиб турган илмий ходимларимиз учун улар жуда керак. Ундан ташқари, савияси ўсиб, маданий даражаси кўтарилиб турган омма ҳам янги ва эски китобларга талабгор.

Иттифоқнинг бошқа қисмларида эски китоблар савдоси давлат муассасалари қўлига олинган. Булар қимматли асарлар тушганда дарҳол илмий ташкилотлар, кутубхоналар ва музейларга топшириладилар. Шу билан бирга оммавий талабгорни ҳам қондириб турадилар. Чунончи Москвада нуқул эски китоблар олиб сотилатурган ўнларча давлат магазинлари бор. Бизда ҳам эски китоблар бойлигининг зўр эканига қарамай, бутун Ўзбекистонда лоақал бир киоска ҳам йўқ. Шунинг учун бу иш аллақандай саводсиз одамлар, тўғриси чайқовчилар қўлида қолиб келмоқда.

Бизнинг фикримизча, Ўзнашр бу ишга айрим аҳамият бериб «букинист» дўконлар очмоғи ёки ўз катта магазинларида айрим бурчаклар ташкил қилмоғи керак. Эҳтимол баъзи ўртоқлар: «Ўзнашр янги китоблар савдосини қанчалик йўлга қўйиб эдики, энди эски китоблар билан машғул бўлсин?» деб айтарлар.

Ҳеч бўлмаганда Ўзнашр тажриба учун Тошкентнинг ўзида бундай бир магазин очиши мумкин. Бунинг устига яна, албатта, бу масала аҳамиятли бўлгани учун, маориф комиссарлиги ҳам кўмаклашмай қолмаса керак. Айрим кутубхоналар бу ишга қизиққанлари учун улар ҳам аралашиб турарлар. Демак, жамоат контроллиги ва ёрдами ҳар жиҳатдан таъмин этилажакдир.

Бундай бир магазин очилганда қадимги босма ва ёзма асарларни таниш, уларни керакли кишилар ва муассасалар қўлига тўплаш мумкин бўлганидек, сўнгги вақтларда чиқиб тарқатилиб кетган ва қайтадан босилмаган китобларни айрибошлаб туриш учун ҳам имконият ҳосил бўлади.

Бинобарин, маориф комиссарлиги ва Ўзнашрдан бу ишга эътибор қилиб «саххофлик» (букинист) магазинлар очиш тўғрисида чора кўрмакларини сўраймиз.

А. Қодирий, Чўлпон, Элбек,

Н. Алимуҳамедов, С. Сиддиқ

«Қизил Ўзбекистон» — 1935 йил, 27 май

ШУБҲА

Ҳикоя

— Колхозимизда ва қишлоғимиздаги якка хўжаликлар орасида бунчалик жиноятга жасорат қила олатурган душманлар топилар, деб ўйлай олмайман, — деди колхоз раиси Ғозиев сўзининг охирида, — балки мен янглишарман... Янглишган бўлсам, мана, ўртоқлар яна бу тўғрида ўз фикрларини айтсинлар!

Идора аъзолари ва ячейка котиби ҳам Ғозиевнинг фикрига қўшилишгандан сўнг комиссия узоқ ўйланиб қолди...

— Хайр, — деди комиссиянинг раиси Холдоров, — қишлоғингизга шу ўн куннинг ичида четдан ҳеч ким келганмиди?

Бу саволга орадан ҳеч ким жавоб бермади. аммо жавоб бериш ўрнига идора аъзолари ва ячейка котиби сўз қўйишгандек колхоз хўжалик мудирини Зуҳуровга қарадилар... Зуҳуров ўнгайсиз ҳолга тушгандек сезилди, гарданига ўнг қўлини кўтариб қирт-қирт қичина бошлади. Комиссия Зуҳуровни кузатди.

— Саккиз кундан буён меним бир меҳмоним бор, — деди Зуҳуров, бир оз ўзини йўқотган афт, — менга қолса, бизнинг қишлоққа шу воқеадан илгари ва кейин ҳеч ким келган эмас... Бироқ бу меҳмон шубҳаланатурган...

Холдоров уни тўхтатиб, бир неча савол берди.

— Ўзи шаҳарлик, ишчи, — деди шошинқираган Зуҳуров. — «Қизил шарқ» заводининг электр цехида ишлайди, коммунист...

Холдоров ўчиб қолган папиросини тортиб, овора бўлгандан сўнг кулдонга ташлади.

— Сизнинг бу меҳмон билан қандай яқинлигингиз бор?

— Мен колхоз тузилгунча «Қизил шарқ» заводида қора ишчи бўлиб ишладим. Шунда бу меҳмон — Тўйчибоев билан ўртоқлашдим.

Холдоров янги папирос тутатиб овора бўлди, бошқалар илтифот билан Холдоровнинг оғзига тикилиб қолдилар.

— Меҳмонингиз, яъни Тўйчибоев, — деди оғзидан тутун бурқитган Холдоров, — нега заводни саккиз кундан буён ташлаб, сизга меҳмон бўлиб ётади?

— Бир ойлик истироҳат олган, — деди Зуҳуров. — Мен уни ҳар йил истироҳат чоғида бизнинг қишлоққа чиқиб дам олишини таклиф этар эдим. Бу йилги истироҳатини бизнинг қишлоқда ўтказиш фикри билан менга меҳмон бўлган.

Холдоров комиссиянинг иккинчи аъзоси Султоновга қаради.

— Меҳмонингиз истироҳатни қандай ўтказадиган? — деган саволни берди Султонов.

— Мен аксари кундуз кунлари колхоз ишлари орқасида юрганлигимдан унинг нималар ва кимлар билан машғул бўлганлигини яхши билмайман, — деди Зуҳуров, — аммо ўз сўзи ва бундаги ўртоқларнинг айтишларига қараганда, баъзан қизил чойхонамизда, гоҳо ишлаб турган колхозчиларимиз орасида, қайси вақт менинг ов милтигимни кўтариб қирларда бўлар эмиш; кечалари бўлса ҳамма вақт мен билан бирга бўлади, бирга ухлайди.

— Кеча ва ўтган кунги воқеалар тўғрисида меҳмонингиз қандай фикрлайди?

— Қулоқлар иши, деган мулоҳазани билдиради.

— Сиз, ўзингиз меҳмоннинг бу фикрига қўшила оласизми?

— Йўқ, мен қўшила олмайман, — деди Зуҳуров, — чунки орамиздаги чет унсурларни яхши тозалаганмиз!

— Шу ҳолда уч гектар ғўзангизнинг сувга бостирилиши, икки минг боғ қуруқ бедангизга ўт қўйилиши сизнинг фикрингизча кимлардан бўлиши мумкин?

Зуҳуров бу саволга эпақалик жавоб беролмади. Бошқалар ҳам бундаги омилга лоақал ихтимол ҳам кўрсата олмадилар. Райондан махсус белгиланиб келган комиссия қуруқ акт ёзиб қайтишга мажбур бўлди.

Кўш отлик извошга ўлтирар экан, Холдоров колхоз ячейка котибини бир четга элтиб, ниманидир унинг кулоғига шивирлади. Извош жўнар экан, колхоз идора аъзоларига хитоб қилди:

— Шу хил латтачайнарликда турар экансиз, букун ғўзангиз сувга бостирилиб, бедангизга ўт қўйилган бўлса, келаси кун яна бундан ҳам баттарроқ фалокатни кутиб турингиз!

Комиссия жўнаб кетди. Идора аъзолари ҳам ўз ишларига машғул бўлдилар. Бироқ идора аъзоларидан ҳар кимнинг ҳам кўнгли бир турли ғаш бўлиб қолди.

Зуҳуровнинг кўнгил ғашлиги икки қат эди. Чунки унинг энг яқин дўсти ва қадрли меҳмони бўлган Тўйчибоевга ҳам шубҳа қаратилган эди. Зуҳуровга қолса, Тўйчибоевдан колхозга қарши бундай зараркунандалик асло мутасаввур эмас. Ҳолбуки комиссиянинг «Қишлоғингизга шу зараркунандалик асноси четдан кимлар келган?» саволининг аҳамиятига тушунган-да...

¹ Тасаввурланган, зеҳнга келтирилган.

Зухуров васваса ва ташвиш ичида кундалик вазифасига машғул бўлди. Мияси жуда ҳам шишган ҳолда қандай ишлар қилаётганлигини фарқ қилолмас эди.

* * *

Кечки пайт Зухуров кўрғонига қайтганда, Тўйчибоев ҳовуз ёнидаги суфада чалқанча ётиб, қандайдир китобни ўғир эди. Зухуров унинг ўқишига халақит бермаслик учун астагина кўрғонига ўтиб кетди. Орадан ярим соатлар вақт ўтгандан кейин Зухуров кўйлакчан ва яланг оёғ ҳолда кўрғондан чиқиб суфа ёнига келди.

— Ўқишингизга халақит бермадимми?

Тўйчибоев ётган жойидан кўзғалмади, кўзини бир неча сонияга китобдан узиб Зухуровга қаради.

— Ҳозир! — деди ва яна ўқишида давом этди. Зухуров ҳовуз бўйида турган рух чилобчинни олиб, теваракка сув сепа бошлади. Тўйчибоев китобнинг бир бетини узунасига букиб, қайтиб очишга таниғлик қилгандан сўнг ёстиқнинг тагига тикди, чираниб керишди ва ёстиқдан туриб ўтирди.

Зухуров чилобчинда сув олиб суфага чиқди. Тўйчибоевга сачратмасликка тиришиб кийиз теваракларига секин-секин соча бошлади.

— Нима гаплар бор! — деди Тўйчибоев шер каби ғўқираган товуш билан.

— Қандай гаплардан сўрайсиз?

— Ғаним кўрсата олдиларингми, комиссия қандай фикрга келди?

— Ғаним кўрсата олмадик, — деб Зухуров илжайди, — ғанимни биз кўрсата олмасак ҳам комиссиянинг ўзи топди...

— Ғаним ким экан, — деб Тўйчибоев тиззасига уриб қўйди.

— Ғаним сиз экансиз...

Тўйчибоев жиддий вазиятда комиссиянинг бояги савол-жавобларини эшитиб ўлтирди.

— Комиссия жуда тўғри шубҳаланган, — деди Тўйчибоев товушини яна ҳам дўриллатиб, — модомики, сиз ўз ичингизда ғаним кўрсата олмагансизми, комиссия шу ўртада четдан келгучини сўраган, бунда комиссия жуда ҳақли, жуда!

Зухуров Тўйчибоевнинг мақсадига тушуниб етолмади, баҳарҳол яна унга савол назари билан қараб қолди.

Тўйчибоев давом этди:

² Чилобчин — дастшуй.

— Комиссиянинг кейинги аччиқ-тизиғи жуда тўғри; агар сиз ўз ичингизни сидирға гуноҳсиз кўрсатиш билан бирга қишлоғингизга четдан келгучиларга ҳам қўл тақиздирмаслик тарафида қолсангиз, колхознинг эртага яна бундан ҳам каттароқ фалокатга йўлиқиши аниқ, мен бунга сўз бераман...

Зухуров чамаси яна тушуниб етмади, ҳайрат ичида Тўйчибоевга бир неча вақт қараб турди.

— Сиздан шубҳаланасак, сизни тутиб қамашга берсак, тўғри иш қилган бўлармидик?!

— Албатта, албатта, — деди Тўйчибоев.

Зухуров, энди бу йигитга бошқача бир назар билан қарашга мажбур бўлди: девона, дарвеш, йўқса...

— Янглиш фикрга борасиз, — деб кулди Тўйчибоев ва ўз манг-лайига қўли билан уриб қўйди, — бу яхши ишлайди, бу ҳали жойида...

Зухуровнинг мияси жуда ҳам қотди, қаршисидаги девона эмас, ҳозир унинг назарида шайтонга ўхшаб кўрина бошлаган эди... Дарҳақиқат, Тўйчибоев бир неча вақт у билан шайтонларча ўйнашгандек кўз қорачўғини ғилдир-ғилдир ғилдиратиб кулимсиб турди.

— Ҳайрон қолманг! — деди Тўйчибоев, — модомики, колхозингиз, умуман олганда, қишлоғингиз ғанимдан холи бўлса, ундан кейин шу зараркунандаликни ўзим билан бирга олиб келган — мен ҳам гуноҳсиз бўлсам, шу ҳолда... шу ҳолда бу зараркунандаликни ким қилади, кўкдан шайтон тушган, деб ўйлайсизми? Ишни текширган комиссияни мен жуда яхши кишилар, деб биламан, мен агар шу комиссияда бўлсам идора аъзоларининг бирини ҳам қўймай қаматар эдим. Азбаройи худо, қаматар эдим!

Бу девсифат меҳмоннинг комиссиядан четда турганига ва букунги мажлисда иштирок қилмаганига ичидан шуқр қилиб ўтирган Зухуров энди бир оз мақсадга тушуна бошлади...

Тўйчибоев чорданасини бузиб, ўчоқ қуриб олди ва икки қўли билан тиззаларини бағрига тортиб ушлади, ҳозир унинг кўзида муҳим бир сирни очишга тиришувчи терговчининг ҳолати бор эди.

— Мен сизга бир неча саволлар бераман! — деди Тўйчибоев бутун аъзоси билан олд ва орқасига тебранар экан, — раисингиз ўзи қандай одам?

— Раисимиз — ерсиз, коранда.

— Фирқада борми?

— Бор.

— Унинг қариндош-уруғлари қандай кишилар?

Зуҳуров яхшигина ўйланиб олгандан сўнг жавоб берди:

— Камбағал кишилар.

— Уларнинг ичида қулоқ бўлганлари йўқми?

— Йўқ.

Шу йўсинда Тўйчибоев раис муовини ва идора аъзоларини бир-ма-бир суриштириб борди. Бошқалари Тўйчибоевнинг диққатини жалб этолмасалар ҳам, идоранинг бешинчи аъзоси, ўрта деҳқон, фирқасиз Турсун Холиқовнинг баъзи жиҳатлари унга қизиқроқ туюлганга ўхшади.

— Турсун Холиқов қулоқнинг қизига уйланган денг-чи? — деб такрорлади саволни.

— Ҳа.

— Қачон уйланган?

— ...Тўрт йил бўлган чиқар.

— Ким, ҳали қайнатаси Эшонбўрсуқ дедингизми... Шу одамнинг қулоқликка тортилганига кўп бўлганми?

— Иккинчи йил.

— Ҳозир қаерда?

— Ўзи ва икки ўғли билан Андижон теварагидаги Янгиобод жойига сургун қилинган.

Тўйчибоев бир оз бошини қашиб ўйлагандан сўнг, ёнидаги халтасини қўлига олиб, тамаки ўрай бошлади.

— Турсун Холиқовнинг хотини бўлмиш — қулоқнинг қизи... ўзи очилганми, афти қалай?

Зуҳуров кулди, эринибгина жавоб берди:

— Очилган... Афти бежирим — қишлоқнинг кўркам келинларидан...

— Холиқов билан тотув турсалар керак?

— Билмадим, — деди Зуҳуров ва бир оздан сўнг илова қилди, — овозага қараганда хотин эрига анча ўткур бўлса керак.

— Тўғри, буниси тўғри, — деди Тўйчибоев тамакининг кулини чертар экан. — Мен буни кутган эдим!

Зуҳуров кейинги жумладан ҳеч нарса англамади. Тўйчибоев ҳам «терговчиликни» шу ерда тўхтатиб, янги мавзудан сўз очди.

Кўрғон эшигида Зуҳуровнинг хотини кўринди, эридан кечки ошни сузуб чиқаришга изн сўради. Хотин суза беришга изн олиб, ичкарига киргач, Тўйчибоев бу куннинг жуда ҳам димлигидан шикоятланди. Шикоят қилар экан, ўтирган жойида кўйлагини аста бо-

шидан чиқариб ташлади ва шалоп этган товуш чиқариб ўзини суфа остидаги ҳовузга ташлади. Ҳовузнинг кўм-кўк суви ташланувчини ўз бағрига олиб чайқалди, сув бетида куббалар зоҳир бўлиб, узоқ вақт Тўйчибоев кўзга кўринмай қолди. Зуҳуров кўз очиб юмгунчалик вуқуға³ келган бу уста ҳаракатдан кулимсиради ва Тўйчибоевни ҳовузнинг қайси бурчагидан бош кўрсатишини кузатиб турди.

* * *

Тун қоронғи, теварақдан беҳисоб чигирткаларнинг чириллаши бу қоронғиликка яна ҳам бошқача бир оҳанг бермакда, узоқ-узоқдан эшитилиб турган ҳақчи кушнинг «ҳаақ-ҳаақ» деган товуши кўнгилга сабаби англашилиб битмаган бир маҳзунлик бағишламоқда.

Тўйчибоев ўрнига чалқанча ётиб бармоқлари орасида тутиб турган тамакисини ора-чора чакиб кўяди. Унинг қаторига ёндош солинган ўринга ёнбошлаган Зуҳуров кўлидаги пиёласидан гоҳо қултиллашиб чой ичади.

Ниҳоят орадаги узоқ сукутни Тўйчибоев бузди:

— Турсун Холиқов билан орангиз қандай?

— ...Турсун Холиқов билан яхшимиз, ўзи жондек⁴ йигит.

Тўйчибоев индамади, яна узоқ вақт тамакисини тутатиб ётди.

— Йўқ, мен чойга қондим, — деди Тўйчибоев узатилган пиёлани қайтариб. — Сиз, Зуҳуров, фирқага кирганингизга неча йил бўлди?

— Уч йил.

Тўйчибоев ўрнидан туриб муштугидаги қолдиқни қоқиб ташлади, яна тўшагига ётиб олди.

— Сиз, Зуҳуров ўртоқ, фирқанинг ғоясини яхши тушунасиз-а?

— Биламан, мамлакатимизда социализм қуриш!

— Тўғри, лекин социализм қуриш энгил иш эмас, ўзимиздаги етишмовчилик, қолаберса бу ғояга очиқдан-очиқ душманлик кўрсатувчи унсурлар... Сиз бу ёқни ҳам яхши тушунсангиз керак?

— Албатта.

— Энди бир масала бор, — деб Тўйчибоев ёстиғига ёнбошлади. — Масалан, биров ўзи меҳнатқаш, устига фирқали; лекин онгсизлигиданми ёки бошқа сабабданми, ҳалиги сиз айтган социализм фойдасига зарар етказмакда... Ўзи бизнинг энг яқин дўстимиз бўлган шу зараркунанда кишининг қорбадини сезиб қолганимизда биз шу дўстимиз билан қандай муомалада бўлишимиз керак?..

³ Вуқу — воқе бўлиш, юз бериш.

⁴ Жондек — ширин, азиз.

— Насихат қилишимиз, тўғри йўлга бошлашимиз керак бўлади.

— Жуда яхши... Башарти насихатга қулоқ солмаса-чи?

Зухуров бир оз жавобсиз турди, пиёласини ичиб бўшатди.

— Нима қилишимиз керак? — деб тараддудланди Зухуров, — албатта, сирини фош қилишимиз керак бўлар?

— Албатта! — деди жиддий турда Тўйчибоев. — Мен сизнинг қишлоғингизнинг ва районингизнинг душман билан кураша билиш иқтидорини синаб қараш учун шу уч-тўрт куннинг ичида икки зараркунандалик қилдим: Улардан бириси, уч гектар ғўзани сувга бостириш, иккинчиси, икки минг боғ қуруқ бедани ёндириш бўлди-ким, бу сизга маълум!

— Хўш?

— Қишлоғингиз ҳам хўш, деб қолаверди, — деди кулиб Тўйчибоев. — Душманни тутиш иқтидорингиз йўқлиги устига ҳатто комиссиянинг меним устимдаги тўғри шубҳасига ҳам эътибор этмадингиз, аксинча мени оқлашга тиришдингиз...

Зухуров кейинги жумлалар билан тамом ҳайронликка тушди...

Тўйчибоев давом этди:

— Энди мен учинчи зараркунандаликка ўтаман... Бир ой сизнинг қишлоғингизда дам оладиган бўлсам, колхозингизнинг кулини кўкка соворишимдан шубҳам йўқ... Мен бу ишда ёлғиз ҳам эмасман...

— Синаш учун колхозга зарар бериш! — деди ҳайрат ичида Зухуров. — Мен бундай синашга тушунолмадим?

— Албатта, тушунолмайсиз, шу билан бирга сиз меним зараркунандалигимни била туриб ҳам сирни очолмайсиз... Чунки сиз, қишлоқ халқи ошналикка қурбон бўлган халқларсиз, мен буни яхши билман.

Тўйчибоев Зухуровни лол ва маҳбут⁵ қўйгандан сўнг, ваҳший бир товуш чиқариб хахолаб юборди... Зухуров дармонсизланган-дек узоқ тин олиб ичини бўшатди.

— Мен сизнинг феълингизга... сира ҳам тушунолмадим.

— Мен боя тушунолмайсиз, деб айтдим-ку, — деди Тўйчибоев яна заҳарханда билан, — агар тушунсангиз эртага эмас, ҳозироқ иссиқ ўрнингиздан туриб, меним тўғримда колхоз идорасига хабар берар эдингиз.

Зухуров яна уфлади.

— Мен сизнинг даъвойингизга ишонмайман!

⁵ Маҳбут — мағлуб бўлиш.

— Ишонмайсизми? Мен ҳозироқ сизга ҳужжат қилсам ҳам ишонмайсизми? Мен боя айтдим: меним бу ишда ёрдамчиларим ҳам бор, деб. Агар ёрдамчиларим бирор сабаб билан турган жойларини ўзгартиришмаган бўлсалар, ҳозироқ мен улар билан сизни таништиришга тайёрман!

Бу кейинги сўз Зуҳуровнинг тараддудини бартараф қилгандек бўлди.

— Хўп, таништиринг! — деди қатъий.

— Улар билан сизни таништиргунчалик бир шартим бор: танишганингиздан сўнг бу сирни менинг рухсатимсиз ҳеч кимга сўзламайсиз!

— Нега сўзламайман! — деди тааажжуб билан Зуҳуров. — Зараркунандалар очиқ маълум бўлгандан сўнг нега хабар бермайман?!

— Тўғри! — деди Тўйчибоев кулиб, — ёрдамчиларим фақат меним мажбур қилишим орқасида бу ишга қадам қўйганлар, улар бу ишда гуноҳсизлар... Тутиб берганингизда ҳам фақат мени кўрсатасиз, шунда ҳам фақат мен ижозат берган вақтимдагина!

Зуҳуров кўнди, бироқ энди унда бориб кўриш ва кўрмаслик тўғрисида иккиланиш бошланган эди. Тўйчибоев ўрнидан туриб кийина бошлади. Ёстиқ остига яширган тўшпончасини олиб ичидан осди.

— Нега қўзғалмайсиз? — деди Зуҳуровнинг устига келиб. — Туринг, кийининг, сиз ҳам милтигингизни олиб чиқинг!

— Чиндан айтасизми?

— Чиндан, чиндан, мен сизни бирор мартаба алдаганмидим?

— Мен ишондим.

— Сиз кўрмасдан ишонманг. Қўзғалинг тезроқ. Нима, сиз мени аҳмоқ қилмоқчисизми?

Жекириниб айтилган сўнги жумла билан Зуҳуров чор-ночор туриб кийинишга мажбур бўлди ва қандай балого йўлиққанман, деб кўнглидан кечирди.

Зуҳуров кийиниб бўлгач, ичкаридан милтигини олиб чиқишга борар экан, Тўйчибоев ўқдан кўпроқ олиш, эҳтиёт учун бир арқон ҳам олиб юришни тавсия қилди.

— Арқон нима учун керак?

— Кейин биласиз, ҳозир ола беринг.

Зуҳуров ичкаридан чиқди, йўлга тушдилар, беш-ўн қадам кўрғондан узоқлашганда Тўйчибоев Зуҳуровга қайрилиб тўхтади.

— Мен улар турадиган қўрғонни кечаси топиб боролмайман, сиз бошлаб борасиз, — деди!

— ...?

— Улар кимнинг қўрғонида туришларини ҳозир айтаман... Илгари шуни билиб қўйингизким, бу ишимиз хайрли гап эмас, шунинг учун сиз йўлни биладиган кишисиз, бошқа жойлар билан бошланг!

Зухуров «хўп» дейишдан бошқа гап айтмади. Чунки ҳозирги қоронғи кеча каби қора бу иш билан мияси айнаган, муҳокамаси чувалган эди. Ўзи ҳам Тўйчибоев олдида илон томонидан авралган чумчуқдек ихтиёрсиз қанот қоқар эди.

* * *

Тевараги ғўза ва жўхори каби экинлар билан ўралган бу қўрғоннинг яқинигача бир қанча итлар акиллашиб келдилар. Итларнинг ҳужумидан қўрққан бир мушук ирғиб, бўғотни тирноқлари билан тирнаб, қўрғон томига чиқиб кетди. Қўрғоннинг муюшидаги катта туб дарахтда тинч ухлаб ётган паррандалар қанот қоқишиб партиллашдилар. Итлар ҳужумидан қўрққан кимдир биров ўзини жўхорилар ичига олди чоғи, узун бўйли жўхорилар шитирлашган товуш чиқардилар. Ёқимсиз, оҳангсиз итлар товуши остида теварақдаги чигирткалар чириллаши эшитилмас бўлди...

Итлар беш дақиқа чамаси ҳуриб, сўнгра бирин-сирин қўрғондан узоқлаша бошладилар. Бир оздан сўнг қўрғон тевараги тинч ҳолга айланиб, ҳашарот товушлари эшитилди. Жўхориларнинг қўрғонга яқин жойи яна шалдираб кетди. Орадан икки кўлага чиқиб, секин-секин қўрғон девори остигача юриб келди. Шунда иккиси ҳам бир оз тўхтаб, недир шивирлашгандан сўнг қўрғон ихотаси бўйинча юри бошладилар. Қўрғоннинг уч томонидан айланиб, бўғотнинг қадди ерга яқинроқ кўринган бир жойида олдинда борувчи кўлага тўхтаб, бўғотни кузатди.

— Шундан.

Иккинчи кўлага жавоб бермади. Биринчи кўлага яна нимадир ғўринглади. Иккинчи кўлага қўлидаги таёқ каби нарсага суяниб, орқасини тутди. Биринчи кўлага иккинчининг орқасига минди. Остидагини тебратиб юбормаслик учун аста-секин унинг елкасига чиқиб қаддини ростлади, бўғотдан қўлтуғигача юқори кўтарилди. Ўзини томга олиш учун чамалаб кўрди, бўлдиролмади.

— Бир оз қаддингизни ростланг, — деди шивирлаб, остидаги инқиллаган товуш чиқариб кучанди. Устадаги ирғиб ўзини томга олди.

Бўғот шитирлашиб остига тупроқ тўкилди. Томдаги бир оз ўзини ростлаб тевааракка разм қўйди. Атроф ёришиб кетди, кўкда юлдуз учган эди. Узоқроқда ит ҳурган товуш эшитилди. Онда-сонда хўроз қичқирган товушлар қулоққа тўқинар эди.

Кўлага том бўйлаб эмаклаб кетди: қўрғон томи деворнинг шарқи билан жанубида бўлиб, шимол ва ғарб қуруқ пахсадан иборат эди. Эмакловчи шарқий томдан ўтиб, жанубий томнинг ўртасигача келди ва шунда бир оз тўхтаб олгандан сўнг ҳовли томонни бўғотига қараб сурила бошлади. Бўғот лабига етгач, бошини жуда ҳам қўйи қилиб ҳовлига мўралади: тун обдан қоронғи бўлса ҳам ҳовлидаги қора кўлагалардан баъзи нарсаларни белгилаш мумкин эди: тўғридаги пахса девор остида қора бир сигир боғланиб турмоқда, ҳовли ўртасидаги зўр ёғоч катда биров ухлаб ётмоқда; булардан бошқа, саҳннинг турли жойларида қора-қура нарсалар кўришиб кўзга чалинмоқда. Бўғот ёнидан мўраловчи буларни кўздан кечирар экан, гўё ўз ёнида бировнинг товушланганини эшитгандек бўлди... Товушланиш қуйидаги бинодан келар эди: кимдир хуруллаган товуш чиқариб ухлар эди, шундан сўнг эмакловчи яна эмаклаган ҳолда орқасига қайтди.

Қуйидаги кўлага ҳануз бўғот остида сўррайиб турар эди.

— Зуҳуров! — деди шивирлаб томдаги.

— Мен...

— Милтиқни менга узатинг.

Милтиқ узатилди.

— Арқоннинг бир учини менга ташланг!

Арқонни учи ташланди.

— Арқонни ушлаб, юқорига!

Зуҳуров эпчил эмас эди. Тўйчибоевга кўп машаққат бериб, базўр бўғот олдига ўлтириб олди. Буёқдан хотиржам бўлган Тўйчибоев устидаги қора тужуркасини ўлтирган қўйи ешиб ташлади ва оёғидаги этикни ҳам икки ҳаракатда ешиб қўйди.

Зуҳуров бир нарса англамас эди. Кечалик «овга» янги чиққан ёш ўғридек кўнгли турли ташвишлар билан тўла эди.

Тўйчибоев ечилган тужуркасини кавлаб гугурт олди. Унинг тамаки чекиш учун гугурт ёқишидан кўрққан Зуҳуров «Бунда ёқманг», деб танбеҳ ясашга мажбур бўлди. Тўйчибоев гугурт ёқмаганидек, унга жавоб ҳам бериб ўтирмади.

— Сиз ана шу қорайиб кўринган тарновга эмаклаб боринг! — деди шивирлаб Тўйчибоев, — мен ҳовлига тушаман!

— Нима учун?

— Катда биров ухлайди... Мен унинг бетига гугурт ёқаман, сиз уни таний олишга ҳаракат қилингиз!

Зухуровнинг аъзосига зирқироқ кириб кетди.

— Нима учун бу?

— Таниб олиш учун, дедим-ку.

Зухуров, номус кучли, Тўйчибоев кўрсатган томонга қараб эмаклади.

Тўйчибоев шарқий томнинг девор бошланган жойига келиб, шундан кўрғонга тушишни мувофиқ кўрди. Чунки бу ернинг сархоки йиқилганданми ёки кўрғон эгалари шундан томга чиқиб юрганданми, баҳарҳол устида ўлик тупроғи йўқ, ўзи пахсанинг бошқа жойларига қараганда пастроқ эди. Ўлик тупроқли бўлганда остига нураб товуш чиқариши мумкин ва бу Тўйчибоевга мағлуб эмас эди.

Тўйчибоев қулайлик билан ўзини пастга олди. Бир оз катни кузатиб тургандан сўнг бинолар ёни билан офилхона, ошхона, уй ва энг охирида — бояги хуруллаган товуш эшитилаётган айвонга келди. Ёнига бешик қўйган бир эр ва бир хотин данг қотиб тўшақда ухлар эдилар. Бир оз тўхтаб айвоннинг нариги ёнига ўтди. Буниси дарвоза йўлаги эди. Йўлакка кириб дарвозагача борди. Қоронғида тимирскилаб занжирни топди. Таажжубланди, чунки занжир очиқ эди. Машаққатланиб томга чиқиб юрганига пушаймонланди.

Секин-секин ерни босиб ҳовли ўртасидаги катда ухловчи устига келди. Ухловчининг бош томонига ўтиб тикилди, аниқлаш мумкин эмас эди. Юқоридаги, бўғотдан мўралаб турувчига қўли билан «Ҳозир бўл» ишорасини бериб, гугуртни олди. Қутичадан чўпни чиқара бошлаганда бўғот ёнидаги Зухуров бир нарса ишоратлар қила бошлади. Тўйчибоев унга қарамадими, ёки қараса ҳам унинг кўрқоқлигига тахмил қилдими, баҳарҳол чўпни дорига суртиш учун тегизганда йўлак томондан дарвозанинг аста ғижирлагани эшитилди. ...Буни илгаридан сезиб турган Зухуров қўли билан «Қоч, яширин», ишорасини бера-бера томнинг нариги томонига эмаклаб кетди. Тўйчибоев кўрғонга киши кирмақда эканини фаҳмлаган эди... Катдан четланиб кетишга вақт тополмади. Секин турган жойида чўкди, иккинчи ҳаракатда ўзини кат тагига олди. Шундан бир-икки сония ҳам вақт ўтмади, йўлак оғзида бир қўлага кўринди. Қўлага айвонга ўтиб қарагандан сўнг тўғри катга томон кела бошлади. Кат-

⁶ Сархок — девор устига қўйиладиган серсомон лўмбоз.

нинг худди Тўйчибоев яширинган жойига келиб тўхтади. Тўйчибоев келгувчининг оёғларидан кучоқлаб олса мумкин эди.

— Солиҳ, Солиҳ! — деб шивирлади ва қўли билан ухловчининг манглайини туртди. — Солиҳ, Солиҳ!

Солиҳ чўчиб уйғонди, бир неча вақт кўзини очолмай турди.

— Мен, мен, Ҳамрабой.

Солиҳ бир оз уйқусини қочириб кўкдаги юлдузларга қаради.

— Вақт етдими?

— Етди, хулқарга қара.

— Қули?

— Қули шунда.

Солиҳ ўрнидан туриб ўтирди, устига кийимини илди ва шундаёқ этигини кия бошлади.

— Сиз чиқа беринг, мен ҳозир! — деди Солиҳ.

Қўлага шипиллаб йўлакка ўтди. У дарвозага етар-етмас Солиҳ катдан тушди.

Зухуров дарвоза теварагида бир неча кишиларнинг юрганларини, дарвоза ғижирлатганларини, катда сўзлашганларини аниқ-аниқ пайқаб ётди, Тўйчибоев тўғрисидаги англашилмовчилик яна унинг назарида ўн қат ортди. Дарвоза тевараги тинчиб, оёғ товушлари битгач, аста ётган жойидан бошини кўтарди ва эмаклаб бўғот ёнига келди, катга ва кат теварагига қаради. Катда биров ётадими, йўқми, бунга ажратолмас ҳам кат ёнида Тўйчибоевни кўролмаганидан сўнг саҳндаги ҳар бир қорани диққат билан кўздан кечириб чиқди. Томга чиққанми, деб теварагига қаранди. Нариди Тўйчибоевнинг тужурка ва этигидан бошқа қора кўринмас эди... Бир неча вақт саҳни таъқиб этиб тургандан сўнг ажаблана бошлади: осмонга ошдими, ерга кирдими, ёки... ёки, унинг ўзи айтганча, ёрдамчилари билан яна бир зараркунандалик сари қадам қўйдими?

Яна ўн дақиқа чамаси ўтгандан сўнг зерикди. Тўйчибоев тужуркаси турган жойга эмаклаб келди. Бунда тагин бир оз кутгандан сўнг ортиқ чидашга тоқати қолмади, этикни тужуркага ўраб ерга ташлади, милтиқнинг ўқини бўшатиб қўлига олди. Бир неча вақт ерга тушинга қулай ўрин излаб, боя Тўйчибоев кўрғонга тушган рахнадан қулайроқ ўрнини тополмади. Бирмунча қийналиб ахирида ерга тушди, милтиқни янгидан ўқлаб бир оз илинжли ҳолда Тўйчибоевнинг кийимлари устида иккиланди: кийимларни олиб қайтайми ёки шу ерга ташлаб кета борайми, деган тараддудда эди. Ахири олиб қайтиш фикрига келди... Кийимни кўтариб йўлга тушди.

Кўрғондан қирқ-эллик одим йироқлашган эди, яқин орадан тўппонча товушини эшитди. Яна ўн қадам босмасдан иккинчи, учинчи мартаба ўқ отилиб, Зуҳуровнинг қулоқлари тиккайди ва тўхтади... Кўнглига кўрқув аралаш таажкуб жойлашган эди. Яна ўқ отилди... Ўқ товуши олдиндан келмоқда эди. Зуҳуров одимини тезлатди. Энди ора-чора қулоғига кишиларнинг олағовури ҳам кела бошлади. Олағовур келган томонни аниқлаш учун йўл увотида ўсган девпечак ёнида тўхтади. Шу ҳолда йўл ёқасидаги ғўза пайкалидан шатир-шутир ғўза тупларига тўқинган товушлар эшитилиб, девпечак орқали пайкалга мўралади: ғўзалар ичидан сузиб уч кўлага ошиқа-ошиқа шу томонга келмақда эди... Зуҳуров бир оз тараддуд ичида тургандан сўнг ўзини секин девпечак остига олди. ғўза ичида сузувчилар бирин-бирин увот орқали йўлга чиқа бошладилар. Учинчиси ҳам йўл устида тўхтади.

Зуҳуров улардан бирисининг оғир-оғир тин олаётганлигини сезар эди.

— Изимизда одам бор экан! — деди бирови.

— Бор экан! — деди иккинчиси нафаси оғзига тиқилган ҳолда. — Меним оёғимга ўқ тегди, этигим қонга тўлди!

— Сўзлашиб туриш вақти эмас, — деди учинчиси, — бундан силжиб қолайлик!

Ҳар уч кўлага Зуҳуров келган томонга қараб йўл солди. Улардан бириси оқсаб орқадан бормоқда эди.

Зуҳуровнинг қалби қаттиғ тепиб нафаси оғзига тиқилиб келгандек бўлди. Яна шу ҳолда товушланди:

— Қочма, отиласан!

Ҳали ўн қадам ҳам босмаган кўлагалар бирдан йўл устида тўхтади, бироқ девпечак остида турган Зуҳуровни бирови ҳам кўролмади.

— Бизда асбоб йўқ, деб ўйладингми? — деди бирови ва қарс эттириб тўппончадан ўқ узди.

Девпечак ичидан ҳам қарсиллаган товуш чиқди. Кўлагадан бириси мукканча ерга йиқилди. Қолмиш икки кўлага икки томонга ажралиб олдинга югуриб кетди.

Зуҳуров милтиқдан бўш гилзани чиқариб янги ўқни жойлагунча қочқинчилар кўздан йўқолдилар. Зуҳуров ўқлаган милтиқни кўлида ушлагани ҳолда нима учундир қалт-қалт титрар эди ва йигирма қадам нарида жон чекишиб ётувчига даҳшат билан қараб турар эди.

Девпечак ичидан яна ўқ узилди, бироқ буниси ҳадафсиз⁷ отилган ўқ эди. Зуҳуровнинг қалтираган бармоғи тепкига ихтиёрсиз тўқинган эди.

Зуҳуровнинг шанғиллаган қулоғи аллақанча оёғ товушларини эшитди. Кўз очиб юмгунчалик ўз теварагида ўнлаб кўлагаларни кўрди. Зуҳуров девпечак остидан чиқа бошлади. Кишилар йўл ўрта-сида хириллаб жон чекиша ётувчининг устига тикилдилар.

— Ким буни отди?

— Отилган ким ўзи?

— Ёппирай!

— Вой қудратингдан кетай!

Биров жоң чекишувчининг юзига гугурт ёқиб тутди. Яна олағовур кўпти:

— Ҳамрабой-ку!

— Қулоқ!

— Ҳамрабойинг ҳўкиз ўғриси бўған экан-да!

— Колхознинг бедасига ўт қўйиш ҳунари ҳам бор десанг-чи!

— Ғўзани сувга бостиришга ҳам уста!

— Имонини ўгир⁸, Жонбой, оғзидан қони кепти!

Ҳангама ва кулги.

— Ким отган буни-а, боплашти-ку!

Тўдадан товуши дўриллаган аллаким овоз қўйиб чақирди:

— Зуҳуров, ўртоқ Зуҳуров!

Зуҳуров қўлида милтиғи билан ўртага келиб кирди.

— Мен... ўртоқ Тўйчибоев, сизми?

— Мен, мен...

Яна гугурт ёқилди, ҳамманинг кўзи Зуҳуровга тушди.

— Вой отангга раҳмат, Курвон Зуҳуров!

— Мерган экансиз-ку Зуҳуров!

Зуҳуров олқишларга қулоқ солиб турмади, чунки унинг кўзи Тўйчибоевнинг қип-қизил қонга беланган ўнг қўлига тушган эди.

— А, а, сизга ўқ тегдими, ўртоқ Тўйчибоев?!⁹

Бошқалар ҳам ўз ичларидаги бу бегона ярадорга биринчи марта ба илтифот билан қарадилар. Тўйчибоев мажруҳ қўлини курсоғи тўғрисиғача кўтариб, сўл қўли билан тўппончасини ушлаган ҳолда илжайиб турар эди.

⁷ Нишонсиз.

⁸ Имонни ўгириш — қазо қилаётган кишини мусулмон қавмида кетиши учун имонга келтирилади, яъни «Калимаи таййиба» айттирилади ёки тилга келмаса унинг ўрнига айтиб турилади.

⁹ Курсоқ — қорин.

— Сиз яхши шогирдсиз! — деди кулиб Тўйчибоев, — коммунистликка лойиқсиз.

Зухуровнинг қулорига мақтов кирмади. Қўлидаги милтиқни бировга бериб, ўзи Тўйчибоевнинг мажруҳ қўлини очиб қарай бошлади. Икки-уч томондан гугурт ёқилиб, ўрта обдан ёриди.

— Арзимаиди, сал! — деди Тўйчибоев, — ўқ ўлиб ўтди!..

* * *

Зухуров дарвозани уч-тўрт карра тўхтаб қоққандан сўнг занжир очилиб, ичкаридан кўйлакчан, яланг оёғ биров чиқди.

— Ким бу?

— Мен, Зухуров.

— Хуш келибсиз!

— Вақтсиз сизни бетинч қилганимиз учун кечирасиз, Холиқов, — деди Зухуров. — Гўёки... гўёки айтишларига қараганда қўрғонингизда қишлоқ учун зарарли ҳисобланган биров турар эмиш... Биз шу кишини текширгали...

Холиқов бошини қашиди, тараддудланди.

— Ким экан... оти нима?

— Солиҳ.

Холиқов чуқур сукутга борди... Бирор дақиқа чамаси Зухуровни куттирди.

— Ёнингиздаги ким? — деб сўради охирида.

— Ёнимдаги... ёнимдаги Солиҳнинг сизнинг қўрғонингизда турганлигига маълумот олган киши!

— Қоронғи кечада кишини тинчсиз қилишга ким унга ҳақ берган?

— Сизнинг хиёнатингиз! — деди заҳарханда билан Тўйчибоев ва Зухуровга мурожаат қилди: — Сиз бу одам билан ҳозирча баҳслашиб турмангиз!

Шу сўзни айтиб сўл қўли билан тўппончасини қинидан чиқарди ва ичкарига кира берди. Зухуров ҳам милтиғини отишга ўнглаб Тўйчибоевни таъқиб этди. Холиқов дарвозанинг табақасига суянган ҳолда қолди.

Иккиси йўлакдан қўрғонга юзланмай туриб, қўрғон ташқарисиди «тут, тут!» деган товушлар эшитилди. Олаговур кўтарилди... Иккиси орқага қайтишга мажбур бўлди.

Ташқаридан қўрғонни қуршаб олган колхозчилар деворлар ошиб, тушиб қочмоқчи бўлган Солиҳни тутиб келтирдилар.

— Қули қаерда? — деб сўради Солиҳдан Тўйчибоев.

Солиҳ жавоб бермади.

— Ўртоқ колхозчилар! — деди Тўйчибоев. — Тонг ёришгунча қишлоқ шўроси идорасида сақлаб бериш учун Солиҳни ва Холиқовни сизларга омонат топширамиз!

Колхозчилар дарҳол иккисини қўлтиглашиб олдилар.

— Меним нима гуноҳим бор? — деб ялворди Холиқов.

— Сиз ўз уйингиздан ўғриларга жой бергансиз! — деб кулди Тўйчибоев.

Халқ тарқала бошлади. Солиҳ ва Холиқовни етаклаб бораётган колхозчилардан: «Тўғри юр! Силтанма, қадамингни чаққон уз!» деган мағрур ва амирона ҳайқириқлар эшитилди.

Тун бўйи уйқусиз кечинган Тўйчибоев билан Зухуров индашмасдангина қўрғонга қайтиб борар эдилар. Кўп қон оққандан ёки тонг салқини тушганданми, баҳарҳол Тўйчибоев ўз вужудида бир увушиш, титроққа яқин бир қалтираш ҳис қилар эди.

Қишлоқ устидан кеча қоронғилиғи бир оз кўтарилиб, табиат қуоқ туман ичида каби гўзал кўринар эди. Теварақдан хўроз қичқирган товушлар эшитилиб, онда-сонда қуш сайроқлари ҳам қулоққа кирар эди.

Яқин ўртадаги бир эшак ҳиқ-ҳиқ-ҳиқиллаб тургандан сўнг жуда ҳам баҳайбат ҳанграб юборди. Бу ҳанграш билан аллақайси дарахтда ўлтуриб «чили-вили, чало-чилий» деган оҳангда сайраб ўлтурган жиблажибон сайроғи эшитилмас бўлди.

Шарқ уфқидан аста-аста қоронғулик кўтарилиб, ўрнига субҳи содиқ жойлашмоқда эди.

1935 йил

1819 ЙИЛ ЁДГОРИ

Учқўрғонлик ўртоқлар менинг Умархон ва Маъдалихон даврига оид тарихий маълумотлар йиғиб юрганлигимни сезгач: «Бизнинг қишлоқда Аҳмад амиркончи исмли бир чол бор, учрашсангиз, эҳтимолки, ундан баъзи маълумотлар оларсиз», — деган таклифда бўлдилар. Унинг ёшини 116 да деб эшитгач, бориб кўришга қизиқсиндим. Учқўрғон район ижроқўми раиси ўртоқ Обид Махзумов ва яна бир неча дўстлар ҳамроҳлигида Аҳмад амиркончи турган жойга яёвлаб кетдик.

Учқўрғон қишлоғи Норин дарёсининг ёқасида қурилган, манзараси гўзал бир қишлоқдир. Нориннинг телба суви тошларга тўқиниб

«шув-шув» товиш чиқариб қуйи шакллар ҳосил қилиб оғади, куннинг энг қизғин шамоли бетга уруниб туради.

Қишлоқдан анчагина йироқлашиб, темир йўлдан кесиб ўтгач, узоқдан дарё устига солинган кўпрук (темир йўл кўпругидан бошқа) кўринади. Бу кўпрукнинг бу юзи Ўзбекистон, нариги юзи Қирғизистон ҳисобланади. Кўпрук ёнига яқинлашгач, кўча юзида ўсган тут дарахти остидаги катда ёстиққа суяниб ўлтирган бир чолни ишорат қилдилар. Бу бояги Аҳмад амиркончи эмиш. Илгари йирик гавдали бўлса ҳам ҳозир эти қочиб, суяклари ўлтирган, орқадан қараганда 12-13 ёшли бола ҳолини эслатади. Юзидаги беҳад ажинлар офтобда қовжираган шафтолини эсга тушуради. Соғол-мурти оз, қовоқ халтимлари орасидан аранг-аранг кўз чизиги сезилади. Оппоққина ювилган, олди очик, кенг чит яхтагининг боғичини бўшгина боғлаб, тек ўлтиради. Катнинг остида ингичка, узун бўйли бир сув қовоғи юмалаб ётади. Кат теварагида бизларни кўргач, қовжираган кўзини каттароқ очишга тиришиб, қаддини ростланқираб ўлтиради ва ҳар қайсимиз билан қўл олишиб кўришди. Қулоғи бир оз оғир, товушни бирмунча кўтарибрак гапиришга тўғри келди. Менинг унинг зиёратига махсус келганлигим англатилгач, ўлтиришга жой кўрсатди.

Бундагилар чолнинг бу қадар ёшга кирганлигига ишониб етмайдилар. Шунинг учун мен уни бир оз синамоқчи бўлдим:

— Соғ-саломат, тетиккина ётибсизми, ота?

— Шукур, ўғлим...

— ... Асли қаерда туғилгансиз, ота?

— Менми? Мен Хўжандда туғилдим.

— Учқўрғонга келганингизга кўп йил бўлганми?

— 90 йилдан ортди.

— Нима касб учун келдингиз?

— Мана шу кўприкка қоровул бўлиб келдим.

— Ҳали ҳам қоровулмисиз! — деб кулиб қўйдим.

— Ҳа, қоровулман.

Айтишларига қараганда чол ҳануз ўзини кўпрукка қоровул деб билади.

— Хонлардан кимларни кўриб-кечирдингиз?

— Хонлардан... хонлардан Мадалихон, Шералихон, Худоёрхон, Маллахонларни кўрдим.

— Сиз «жаннатмакон»ни¹ кўрмадингизми?

¹ Эскилар Умархонни «жаннатмакон» лақабида яхши танийдилар (Муал.).

— Йўқ, мен кўрмадим. Мадалихоннинг 1256 ҳижрий ёки 1834 йил мелодий йилда Бухоро амири Насрулло томонидан ўлдирилганлиги менга маълум.

— Сиз Мадалихонни неча ёшда кўрдингиз, қаерларда кўрдингиз?

— Мен Мадалихон вақтида 15 ёшлар чамалик бола эдим. Ўзини Хўжандда кўрдим.

Қўлимдаги баъзи тарихий ҳужжатлар ва кишиларнинг ривоятларига кўра, мен бир даража Мадалихоннинг қиёфат ва сиймосини биламан. Бинобарин, унга бу тўғрида саволлар бердим. Жавоб қўлимдаги ҳужжатларга мувофиқ чиқиши билан баробар чол менга мажҳул нуқталарни ҳам сўзлаб чиқди.

Яна бир қанча воқеалар устидаги саволларимга яхши жавоблар берди. Жумладан, Маллахон тўғрисидаги бир ҳикояси хонлар ваҳшатини очиқ гавдалантирдик, уни кўчириб ўтаман.

— Мен бир вақт Хўжандга бордим, — деди Аҳмад ота, — Маллахон Хўжанд теварагига кўрғон олдирмоқда, шаҳарнинг ёши-қариси, хотин-қизлари зўрлик билан деворга ишлатилмоқда эканлар. Ҳар қандай узрни ҳам хон ва кишилари қабул қилабермас, хон олдида ўлимдан бошқа нарса узрга ўтмас экан... Ой-куни яқин бўлган бир ҳомилали хотин шотида туриб кўрғонга лой ирғитар экан, туғиб юборди... Боласи ерга тушуб, жон берди, ўзи ҳам шотидан боласи устига йиқилиб, шунда ўлди. Бу ҳолга чидолмаган халқ хонга қарши кўзғолон кўтарди...

Аҳмад отанинг «амиркончи» деб аталишига сабаб унинг бир касби этикчилик бўлиб, дастлаб амиркон тери тикиб, Учкўрғон теварагига тарқатганлиги учундир. Ҳануз уни «Аҳмад амиркончи» деб атайдилар.

Чол бир неча марталар уйланган. Хотин-болалари ўлиб кетган. Ҳозир ўзи ёлғиз яшайди. Шундаги кўпрук қоровули ва қишлоқ меҳнаткашлари ундан хабар олиб турадилар. Бу ёрдам бўлмаган кунларда чол қийналади.

Хайрлашар экан:

— Охунбобоевни кўрсангиз айтасиз, ҳолим оғир... Агар ўлсам ўзи кўмсин. Эсингиздан чиқармангиз! — деб зориллаб қолди.

Жубой.

«Қизил Ўзбекистон» — 1935 йил, 6 июл, 154-(3321)-сон

ҚЎРҚАН ОЛДИН МУШТ КЎТАРАР¹

Тошкент шаҳар Дарвозаи Самарқанд мавзеси (Тошкент, Сталин районида) маданий оқартув ишларида олдинги бўлиши билан атрофдаги маҳаллалардан ажралар эди. Бироқ сўнгги йилларда бу мавзеъ гуруҳбозлик, безорилик ва шунинг сингари яна бирқанча бемаъниликлар манбаига айланди. Бу ерда Раҳимберди Худойбердиев исмлиқ беданобоз, Нуриддин Зокиров каби муттаҳам, Беркин Азизов, Карим Абдурахмонов сингари безори ва Вали Усмонов кабилар мавзеънинг «катта»лари бўлиб олиб, хоҳлаганларича бўлмағурликларни қилиб келдилар. Улар порахўрлик ҳам қилдилар, жамоат мулкини ҳам барбод этдилар, шу атрофдаги колхозларнинг аъзолари орасида игво тарқатиб, уларни бузулишга ҳам ундадилар.

Беданобоз Раҳимберди халқдан йиғилган 3 минг сўм оқчани еб қўйди. Нуриддин Зокиров «Иттифоқ» колхозининг 2 минг сўмини исроф қилди. Вали Усмонов бўлса ёрдам кассасининг 3100 сўм оқчасини совурди. Мавзеъдаги совет ходимларидан Шоусмон Шоқосимов, Абдулла Умаров, Карим Инъомов ва Шобилол Шоқосимов ўртоқлар ҳалиги ярамасларнинг хиёнатларини очишга киришдилар. Хиёнатчилардан баъзиларининг сирлари очилиб, ишлари терговгача бориб етди. Энди улар учун бу оғир аҳволдан қутулиш керак эди.

Узоқ ўйламай дардга илож ҳам топдилар. Бир кечаси йўлда Вали Усмоновга «босмачи» хуруж қилади. Лўттибозлар илгаридан белгиланиб қўйилган планга кўра «шилиб кетган» босмачилар қилиб, Шоусмон ва Шобилол Шоқосимов, Абдулла Умаров ҳам Карим Инъомовларни кўрсатди. Шу «босмачилик» айби билан юқоридаги ўртоқлар қамоққа олиниб, беш ой ётдилар. Ярамаслар яна лўттибозликни учига чиқарабердилар, уларнинг ўғрилиғи, порахўрлиғи ва ҳоказо ярамасликлари борган сари орта борди. Қизиги шундаки, уларга қарши бирон киши ҳам индамади, бирон идора ҳам ишларини суруштирмади. Ўғрилар эса баҳузур «иш»ни давом этдира бердилар.

Шу йил 15-сентябрда Ўзбекистон Олий судининг сайёр ҳайъати Дарвозаи Самарқанд мавзеъида ҳалиги «босмачилар»нинг ишини кўрди. Суд етти кун давом этди. Ўттиз бир гувоҳ сўралди, суд золи-

¹ Бу фельетон «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1935 йил, 21 сентябрь сонида Жўра Алимов имзоси билан босилган. Фельетоннинг ёзилиши сабаблари ҳақида Ҳабибулла Қодирий ўз хотираларида ёзиб ўтади.

да минглаб халқ бўлди. Суд натижасида материаллар ҳалиги найрангбозлар томонидан уйдирилган бўҳтон эканлиги аниқланди. Суд «айбдорлар»ни оқлади.

Суд ҳукмидан тамом рози бўлган мажлисда ҳозир бўлган халқ, «даъвогарлар»ни қаттиқ масъулиятга тортилишини сўради. Дарвозаи Самарқанд меҳнаткашлари хиёнатлари очилган фирибгарларни дарров масъулиятга тортилишини талаб этади:

Жўра Алимов

«ЖИНЛАР БАЗИМИ»¹

Мавҳум ҳикоя

Отам бу ҳикоясини бошлаган вақтда менинг вужудимни кўрқув ўраб олар эди-да, ичимдан: «Мени ҳам шундай жинларга йўлиқтирма», деб Тангрига ёлбориб қўяр эдим.

Кеча холам бизнинг уйга меҳмон бўлиб келган эди. Кечаси ошдан кейин отам, ойим, холам учовлари чой ичишиб ўлтирар ва ўтган кетгандан сўзлашар эдилар. Сўз айланиб келиб яна ўша жинлар, парилар, девлар тўғрисида тўхтади. Отам бўлса ўзи кўрган «жинлар базими»ни сўзлашдан яна тийилолмади. Отамнинг бу ҳикояси, юқорида сўзлаганимча, менинг учун ортиқча ваҳимали бўлганидан дарров ўрнимга кириб, кўрпамга бурканиб ётиб олдим. Отам менга бир кулиб қаради-да, «жинлар базими»дан сўз очди:

«Янги уйланган вақтларим эди. Тирикчилик билан овора бўлиб, боғнинг поясига ўз вақтида қаролмадим. Бир куни пайт топиб боққа бордим, ток жуда ҳам ўсиб кетган, бардидан ҳатто икки қаричғача ўсиб чиққан эди. Шунинг учун ишқомларни шитоброқ тиккайтиришга тўғри келар эди. Боққа бора бошлаганимнинг тўртинчи куни кечаси бир оз ёмғир ёғиб чиқди. Гўё ёмғирни кутиб турган тоқлар яна ҳам ўсиб кетдилар, шўралар барди устига энгашиб, ишқом устига олмаганим учун гўё мендан аразлагандек кўрунар эдилар. Мен нима бўлса ҳам поя ишипи бугун битирмоқчи бўлдим. Эртага токни очмасам, ҳам ўзим учун, ҳам ток учун жабр қилган бўларман, деб ўйладим.

¹ Бу ҳикоя 1921 йилда нашр этилган «Шарқ чечаги» номли болалар журналида биринчи марта босилган эди.

² Барди — қамиш ўзагининг тагида ер бағирлаб ўсадиган ўсимлик, барглари ўриб олиниб, токни ётқизиб қўндоқлагандан сўнг совуқ урмасин учун устига ёпилади.

Истакни³ озроқ олған эканман. Охирпешин⁴ вақтига истак тамом бўлиб қолди. Истак учун бозорга борай десам бир ишкомгина ямоқ қолди, ундан кейин бозордан қайтиб чиққунча кеч ҳам бўлади. Нима қилиш керак? Узоқ ўйлаб турмай, тут, қайрағоч ва тол каби дарахтлардан истак чилпидим. Чилпиган истакларни йиғиштиргунча ҳам бир чой қайнар вақт ўтди. Истакларни белбоғимга қистириб ишкомга кирдим.

Қош қорайиб, қоронғи тушган пайтда аранг поя ишидан кутулдим. Юз-қўлларимни ювиб, салла-чопонимни кийганимда обдон қоронғи босган эди. Боғ ишлагани келган қўшнилardan ҳеч бириси қолмаган, ҳамма шаҳарга жўнаб кетган, кўчада чигирткаларнинг чириллаши, курвақаларнинг қуруллашидан бошқа товуш йўқ эди.

Мен боғдан чиқганда хуфтон бўлмаса ҳам шунга яқинлашиб қолган эди. Қоронғида туртиниб-туртиниб йўлга тушдим».

Отам холамга хитобан деди: «Сиз биласиз, бизнинг боғнинг тевараги қуюқ дарахтлиқ майдонлар билан ўралган. Катта кўчага тезроқ чиқиб олиш учун мен шу майдонлардан юрдим. Майдон ниҳоятда қоронғи ва ваҳимали эди. Лекин мен қоронғида бепарво борар эдим, ёлғиз қоронғида туртуниб қийналар эдим. Катта кўчага чиқиб олмоғим учун орада биттагина Ҳамдам хумдончининг чакалаги қолди».

Отам ҳикоясини шу ерга келтириб тақагач, мен кўрпамга яхшироқ бурканиб олдим. Отам сўзида давом этди: «Бир-икки қадам Ҳамдам хумдончининг майдонига томон юрдим... Йироқдан келган ёруғликни сезиб, теварагимга қарадим-да, ҳайрон бўлиб қолдим... қаршимдаги майдондан ўткир нур шарпаси тушар эди. Бугина эмас, кишиларнинг чағир-чуғур сўзлашиб кулушлари, гижданг-гижданг билан чилдирма, ора-чора дугор, танбур, фижжак каби созларнинг заиф, аммо юракни қитиқлайтурган товушлари эшитилар эди.

Мен тонг қотиб бир неча вақт туриб қолдим. Дарҳақиқат, бойқушлар уяси бўлган бир вайронада бундай воқеанинг юз бериши кишини, албатта, ҳайрон қилар эди. Ҳолбуки, мен шу кун эрталаб ҳам шу майдондан ўтган эдим. Бу ерда бирор зиёфат бўлатурган бўлса.

³ Истак — тол, тут, қайрағочнинг бураб юмшатирилган ингичка новдалари, уни ток бағазларини боғлашда осон ишлатилади.

⁴ Охирпешин — соат тўртлар атрофи, аср намозидан олдинроқ пайт.

эрта билан унинг бир асари кўринар эди. Ёш-яланглар кундуз куни ҳаракат қилганлар-да, хара-кўчалар⁵, деб фикримдан ўтказдим.

Мен базим бўлаётган майдон орқали ўтмоқчи бўлиб, девор наҳрасидан⁶ ошиб тушдим... Ўҳ-ҳў-ў-ў, майдон ичи кундузгидек ёруғ, дарахт шохларига чироқлар осилган, ерларга ипак гиламлар ёзилган. Бир чеккага катта оқ самоворлар кўйилган, бир тарафда катта қозонлар қурилган, жиз-биз давом этар эди. Майдоннинг ўрта ерида юз чоғлиқ ёш-қари кишилар қуршалиб ўлтириб, дугор, танбур, чилдирма, ноғоралар чалиб базим қилар эдилар.

Шу чоқда бир киши олдимга югурди ва базимдагиларга қичқириб:

— Мана, Ўсар акам ҳам келди! — деди.

Базимдагиларнинг ҳаммалари ҳам менга қарадилар.

— Келинг, келинг, Ўсар ака, поядан қутулдингизми? — дейишдилар.

Ўша онда уларга нима деб жавоб берганимни ҳозир эслаёлмайман, чунки жуда ҳам гарангсиган эдим.

Улар мени ўз ихтиёримга қўймай, судраб, тортиб тўрға чиқардилар. Одатда мажлисга кириб ўлтиргандан кейин фотиҳа ўқилар эди. Бироқ, уларнинг ҳар турли савол ва муомалалари билан овора бўлиб, фотиҳа ўқиш ҳам ёдимдан чиққан. Бир оз эсимни йиғиб олгандан кейин мажлисдагиларни кўздан кечириб чиқдим. Кўпларини қайси жойдадир кўргандек бўламан... Аниқлаб қарасам, умримда кўрмаган-танишмаган ёт кишиларга ўхшайдилар. Фақат уларнинг мен билан худди танишларча муомала қилишлари, отимни атаб чақиритишлари, қилган ишларимни сўраб, ҳатто бояги истак чилпиб юрганганими билишлари мени жуда ҳам ажабга қолдирган эди.

Орадан кимдир, билмадим, голибо мажлиснинг бошлиғи бўлса керак:

— Ўсар акамга дастурхон ёзилсин! — деди.

Тўрда ўтирганлардан яна бириси унга қарши чиқди:

— Илгари бир базим қилиб олайлик, сўнгра дастурхонга ҳаммамиз барабар қараймиз! — деди ва менга юзини ўгириб:

— Сиз ҳам базимни соғиниб қолгандирсиз. Илгари базим қилайлик-а? — деб сўради.

Менинг қорним оч бўлса ҳам, меҳмонлигим важҳидан унинг фикрига қўшилишдан бошқа чорам йўқ эди.

⁵ Хара — кўча-бекорчи.

⁶ Наҳра -- раҳна, деворнинг ўпирилган жойи.

Созандалар созларини тўғрилай бошладилар. Созлардан танбур, дутор, ғижжак, рубоб, чанг, най ва даф кабилар менга таниш бўлсалар ҳам, яна мен кўрмаган ва билмаган бир қанча созлар ҳам бор эди. Созлар созландилар, бир хил босиқ оғир машқ чалина бошлади. Машқ сихрлик эди... Мен ерга сингиб кетарлик даражада эзилмоққа, асарланмоққа, ичимдан бир тўлқин келиб ўзимни қаерга ураримни билмай энтикмакка бошладим. Созандалар ҳамон ҳалиги босиқ машқни секин-секин авжга чиқариб бордилар... Ахир чидаб туролмадим, пиқ-пиқ йиғлай бошладим. Нега ва нима учун йиғлар эдим, буни ўзим ҳам билмайман. Узоқ йиғладим. Ниҳоят машқ битди. Битди, лекин мени ҳам ўзи билан бирга битирди. Икки тегирмон тоши орасида янчилган кишидек мажруҳ эдим. Қимир этгали мажолим йўқ эди. Кўзимни очдим. Мажлисдагиларнинг барчаси ҳам гўё бир кўздан менинг ҳолимга кулиб қараб турар эдилар. Мен ўз ҳолимдан уялиб ерга боқдим.

Созлар яна иккинчи машқни чалиш учун тайёрланар эдилар. Лекин мен ҳалигидек машқни эшитишдан безор бўлган эдим. Юрагим гуп-гуп уриб қолди. Боягидек машқни яна бирини тингласам, эҳтимол ажалимдан бурун ўлар, ер билан яксон бўлар эдим.

Иккинчи машқ бошланди. Машқ бошланиши билан бутун вужудимга ҳаёт суви югурди. Ўзимда аллақандай бир лаззат ҳис қилдим. Машқ ғоятда шодликли эди. Бу машққа не деб исм беришни билмайман.

Шу вақт ўртага ўн беш-ўн олти ёшлик бир қиз келиб кирди. Унинг сочлари жингила-жингила, юз ва кўзлари дўндуқ, устида яшил бахмалдан бурма қилиб тикилган чиройли делвагай кийими бор эди. Бир неча қадам чалишиб ўртада юрган эди, оёғидаги қўнғироқлари жинғираб кетди. Қиз машқ билан баравар ўйнай бошлади.

Машқ давом этар, гўё нафис соз товушининг ели ўйинчи қизни ғайри ихтиёрий бир ҳаракатга келтирарди. Дунёга бир шодлик, бир руҳ ёғади, гўёки ўликлар тирилларлар, ерлар силкинарлар, тоғ-тошлар куларлар, юлдузлар учарлар, дарахт шохлари титрагандек бўларлар.

Ахир шодликларим юрагимга сиғмади. Ўз эрким билан эмас, аллақандай бир куч ўтирган жойимдан турғузиб юборди. Қизнинг ёнига қириб мен ҳам ўйнаб кетдим».

Ойим билан холам ўзларини тутолмай кулиб юбордилар. Менинг бўлса кўз ўнгимга дадамнинг ўйнагандаги аҳволи келиб тўхтагандек бўлди. Дадам давом этди:

«Шундай, мен ўйнай бошладим. Нима бўлса ҳам қиз билан бирдек ўйнамоққа тиришаман. Қиз мен билан бир оз ўйнаб тургандан кейин ўртадан чиқиб бир четга кетди. Лекин мен ўйинни тўхтатмадим, тўхтатиш хотиримга ҳам келмаган эди. Кишилар қарс уриб турадилар ва мени масхаралагандек қийқириб, оғиз-бурунларини қийшайтирадилар, лекин мен уларга парво қилмай, ўйинни давом эттираман...

Бир вақт алланарсага туртиниб ерга йиғилдим. Ўзимни ўнглаб олиб яна ўйинга ҳаракат қилган эдим, тагин муккамча йиғилдим.

Бир қанча вақтдан сўнг ўнглашиб ўрнимдан турдим ва кўзимни очиб теварагимга қарадим...

Орада на кишилар, на созлар ва на бошқалар — ҳеч ким, ҳеч гап йўқ!.. Қоп-қоронғи майдон, бир ариқ ичида турибман...»

* * *

Мен отамнинг бу кўрган ҳодисасини муаллим афандига сўзлаган эдим, кулди: — Ваҳима, хаёлот! — деди.

— Чиндан ҳам ваҳимми, ваҳим бўлса кишида қандай воқия бўлади? — деб сўраган эдим, афандим:

— Келаси жума болалар ўртасида бу тўғрида маълумот бераман, сен ҳам шу мажлисда ҳозир бўлсанг ваҳимнинг қандай воқия бўлишини билиб оласан! — деди.

Мен, албатта, жума куни мактабга бориб, афандимиздан ваҳимнинг кишида пайдо бўлишини эшитаман. Вақтингиз бўлса жума куни сиз ҳам борингиз.

Абдулла Қодирий — Жулқунбой

УЛОҚДА¹

Ҳикоя

I

Кеча дадамдан сўраб қўйганим учун бу кун акам ҳам «Керак эмас, борма!» деган жекиришини қилмади. Чойни наридан-бери ичиб, отхонага югурдим.

Дадам билан ойим:

— Оёғинг олти, қўлинг етти бўлиб қолдиёв! — деб кулишиб қолдилар.

Қашлогични олдим-да, қора қашқамни яланғочлаб, уёқ-буёғини қашлаб чиқдим. Жонивор типир-типир қилади, бош чайқайди, ер тепинади, дум силкитади... Шунинг билан менинг кўнглимга: «Худо хоҳласа келаси йилга бирор улоқлар чопайки, ҳамма мени: «Турғун чавандоз» деб атасинлар» деган орзулар тушади.

Улуғ ҳайитдаги ҳайитликка олдирган мўғор эгарча² билан ғалатича қилиб тойчамни эгарладим. Тоғамга ялиниб-ялпоғланиб олдирган ўрус югани артиб-суртиб солдим-да, ўзим четроқдан туриб кам-кўстини кузатдим:

— Қуюшқони ҳам ўрнида, эгар ҳам яхши кўнган, қоринбоғиси ҳам жипс, югани ҳам тўраларникидек!..

Лекин умулдириғининг йўқлиғи бир оз кўнглимни ғаш қилди. Анчагина ўйлаб турганимдан кейин, акамнинг юган учун асраб қўйган қайиши эсимга тушиб, секингина ертўладан ҳалиги қайишни олиб чиқиб, умулдириқ ясадим.

Энди тойчам жуда ҳам гижинглаб, худда тўраларникидек бўлиб кетди. Уёқ-буёғини супургандан кейин устунга қантариб қўйдим. Энди қолди: оқ жужунча камзулимни, ўрисча шимни, амиркон этикни, бахмал тўппини кийиш... Ана шундан кейин отга минсак чин тўрача бўламиз-да!

Ойимнинг бир қизиқ одати бор: ҳар қачон янгироқ кийим киймакчи бўлсам, кўзини ола-кула қилиб: «Қақшағир, кир қиласан, тўй-пўйга борганда киярсан!» — деб қарғай бошлайди. Озгина «шайтон йиғиси» қилмағунингча иш ўнганмайди. Бу гал ҳам ўшандоқ йиғидан қилиб

¹ Бу ҳикоя 1915 йилда ёзилган эди. Болалик давримнинг ёдгори бўлгани учун ортиқча ўзгаришлар киритмадим (Муал.).

² Мўғор-эгар — Самарқанд эгари ҳам дейилади. Асосан отни салт минганда ёки улоқ чопганда отга урилади, одатдаги эгарлардан кичикроқ бўлади.

олғанымдан кейин, кийимларимни кийиб, шоҳи қийиқчамни белимга боғлаб олдым. Ойимга билдирмасдан секингина уйга кириб, дадамнинг кумуш чопқон қамчисини ичимга тикиб, ташқарига чиқдим.

Хизматчи гўшт келтириб турган экан. Отхонадаги қора қашқани кўчага чиқариб туришга буюриб, гўштни ойимга киргизиб бердим-да, ташқарига қараб чопдим.

Ойим орқамдан:

— Кийимларингни кир қилма, тойингни қаттиқ чоптирма, улоқчилар орасига кириб бирор ҳодисага йўлиқма, ўртоқларинг билан бир четдан туриб томоша қил! — деб жавраб қолди.

Хизматчидан отни олиб миндим. Тўнимнинг этаklarини йиғиштириб, қашқачамнинг човига бир-икки қамч берган эдим, жонивор шаталоқ отиб кетди. Хизматчининг: «Ҳа, баракалла! Чавандоз!» деган товушини эшитиб, қаттиқроқ қамчилаб эдим, жонивор қашқачам кўтариб кетаёзди.

II

Чуқур ариқдан тойимни суғориб чиқаётганимда бир тўда улоқчи чавандозлар учраб қолдилар. Уларнинг баъзиси акамнинг ўртоқлари эдилар, мен билан сўрашдилар. Улардан бири акамнинг қаердалигини сўраган эди, мен эрталаб улоққа кетганлигини айтдим.

— Бизнинг Маҳкамбой улоққа жуда ҳам ишқибоз-да! — деди ҳалиги.

— Йўл бўлсин, бойвачча? — деб сўради мендан яна бири. Мен уялинқирадим:

— Улоққа! — дедим.

— Баракалла чавандоз! Баракалла Турғун чавандоз! — дейишди улар. Айниқса мени «чавандоз» деб аташлари жуда ҳам кайфимни келтириб, ичимдан: «Отанга раҳмат», — деб қўйдим.

Биз бир дуркум отлиқ борамиз. Жонивор тойчам бошқа отлардан қолишмайди ва гоҳо уларнинг отларидан ўтиб ҳам кетади. Тойчам ўтақолса: «Отингиз жуда ҳам йўрға экан-да, бойвачча», — деб менга пичинг отишадилар.

Ҳар ким ҳар нарсадан баҳс қилади, орада менга ҳам сўз қотиб қўядилар. Мен уяламан. Сўз уриниб яна Маҳкам акам устида тўхтабди:

— Шу чоққача кўп улоқчи кўрдим, лекин Маҳкамдек улоққа серзавқини кўрмадим! — деди биттаси.

— Маҳкам бойваччанинг ота-бобоси улоқчи бўлиб келган-да! — деди Собир тегирмончининг ўғли. — Ахир ўн икки яшар укасини кўрмайсизми, шу ёшидан улоқ чопмоқчи!

Бу сўздан менинг аъзойи баданим жимирашиб кетди ва оз қолдики кулиб юборсам.

— Дадам Маҳкамнинг бобосининг улоқ чопишини гапираберса киши ҳайрон қолади, — деди яна бир мўйлови шопдек йигит, — юз, икки юз чавандоз ичидан ёппа-ёлғиз улоқни ажратиб чиқар экан-да!

— У вақтнинг одамини улоқнинг пири десанг-чи! — деди Собир тегирмончининг ўғли.

— Отинг яхши ва билагингда куч сероб бўлса, сен ҳам улоқнинг пири бўлаоласан! — деди яна бири.

Мен бобомнинг мақтовини эшитиб, кеккайиб бормоқдаман... Шу пайтда орқамиздан от шаталоғи эшитилиб қайрилиб қараган эдик, олдига бир ола эчкини ўнгарган, кўкраги очиқ, ятакчан, саман отлиқ бир йигитни кўрдик. У бизга етиб тўхтади ва ҳамма билан от устидан туриб сўрашди.

— Бу ҳафта ёрдамлашасиз-да, карвон! — деди кулимсираб Тўғон ака.

— Ҳа, бўлмасам-чи, сиздек оғайниларга кўмаклашмасам бўладими! — деди ҳалиги йигит ва тўзумсизланди: — Қани, илдамроқ юринглар!

Йигит билан биргалашиб кетдик. Бир оз боргач, бизнинг оптимизнинг оёғи билан чавандоз йигитнинг сабри тугади шекиллик, отига бирдан шартиллатиб қамчи берди ва қушдек учиб кетди. Биз фақат унинг: «Мен тезроқ бора!» — деган сўзини эшитиб қолдик.

Энди сўз ҳалиги чавандознинг оти тўғрисида бошланди.

— Валаднинг оти жуда ҳам чопқир-да, — деди Тўғон ака. — Улоқчи бўлганингга яраша шундақанги отинг бўлса!

— Худди бодирафрафдек учади! — деди мўйлови шопдек йигит.

Шу вақт нима учундир ҳамма бирдан шарақлаб кулиб юборди. Кулги сабабига тушунмасам-да, мен ҳам уларга биргалашиб кулишдим.

— Бодирафрафми, бодисарсар? — деб сўради ундан аллаким.

III

Биз, акамга «Дўмбуровот» гузарида учрадик. Акамлар самоворчига палов дамлаб қўйиш учун ўзаро пул йиғиб беришгандан кейин, биз яна йўлга тушдик.

³ Шамолдек демоқчи.

Даланинг кўчаси қишдан бошқа вақтда сув кўрмагани учун икки газ келатурган билқ-билқ гуппок тупроқ; йигирма-ўттиз улоқчилар бирданига йўл босиб, қайси отини чоптириб, қайси лўкиллашиб бо-
ради. Кўчани тўзон қоплаган, киши-кишини танимаслик ҳолга кел-
ган. Мен бўлсам уйга қайтиб борганимда: «Кийимларингни пес
қилибсан!» — деб оиймининг қарғашидан кўрқиб бораман.

Талайгина йўл босгандан кейин улоқ чопилатурган жойга етдик.
Ўзи, тўрт тарафи кўз илғамайтурган даражада катта ва сайхон бир
ер экан. Бу жойга жуда кўп халқ йиғилган, бундаги улоқчи отлар
билан томошачи яёвларнинг ҳад-ҳисоби йўқ.

Катта садақайрағочнинг тагида иккита бордондек самоворга
ўтин қалаб қайнатадилар. Ундан нарироқда бир-икки киши уч-тўрт
қоп бодрингни бир-бирисига тираб кўйиб: «Мирза қирон бодиринг!
Қасир-қусир бодиринг!» деб мақташадилар.

Акамлар саданинг остига — самоварчининг палосига одан
кўндилар. Кун қизигида туриш қийин бўлгани учун мен ҳам тойчам
билан садақайрағочнинг бир бағрига бориб турдим. Тевараклаги
кишилар бир менга ва бир тойчамга қарайдилар. Мен уялиб тойчам-
нинг ёлини тарайман. Теварагимдаги кишилар орасида вағир-вуғур
гап, тўзумсизланиб улоқнинг бошланишини кутадилар. Бириси: «Бу
кун улоқ қизимайди», — деса, иккинчиси: «Бекор айтибсан, бу кун
улоқ жуда ҳам қизийди, чунки Салим билан Мурод чавандозлар
келар эмиш», деди. Яна бири: «Ҳа, ҳа! Агар Салим келса, улоқ жуда
ҳам қизир экан», деса, аллаким: «Салимнинг оти қозоқи от, қамчи
кўтармайди, ҳайт деса бас!»— дейди. Тағин биров: «Улар уч киши
эди, икки йилдан берли бири кўринмай қолди, ана ўшанисига чаван-
доз боласи бас келолмас эди!» — деса, яна аллаким: «Ўлма, ўлма!
Мен ҳам шуни кўндан бери кўрмайман, гирдиғумдан келган, ердан
бичиб олгандек йигит-а?» «Балли, балли! Отанга раҳмат, худда ўша
йигит, қанча сўроғласам ҳам ҳеч кимдан дарагини билолмадим!»

Шу йигитнинг устида анчагина жанжал бўлиб олди, бири: «Ўлиб
кетган», — деса, иккинчиси: «Гирик!» — деб қичқиради. Уларга яна
бириси қарши туриб: «От босқан, докторхонада ўлган!» дейди, сўфи-
роқ бир одам: «Бировга ёмон нафас қилманглар!» — деган эди, алла-
қайси киши: «Ўлса ўлгандир, бунга нима жанжал!» — деб кўйди.
тағин биров: «Бекор ҳам ўлтирибмиз-да!» — деб кулди. Яна: «Сира-
си-сираси!» Тағин шовқин-сурон, яна: «Ҳа, ҳа!» Тағин: «Йўқ йўқ...».

Бир кишининг «Ана улоқ келди!» деб юбориши билан ҳамма тип-
тинч бўлиб улоққа қараб қолди. Яна бир оздан кейин: «Улоғи ён

экан! Яхши чавандозга учурвоқ ҳам бўлмайди!» «Шуниси тузук, шуниси!» — деган жанжал бошланган ҳам эди, майдонга икки чавандознинг от ўйнатиб кириши ҳамманинг товушини ўчириб қўйди ва секин-секин: «Салим чавандоз!», «Мурод чавандоз!» деган шивирлашишлар эшитилиб қолди.

— Қораси Салимми, чўтири-чи?

— Салимнинг билаги кучликка ўхшайди!

Чавандозларнинг бириси кўк човкар ва иккинчиси ола отга минган баҳайбат чапан йигитлар эдилар. Булар келгандан кейин халқ чидамсизланиб қолди:

— Ана энди чин улоқ кўрасан! — дейишадилар.

— Бу кун қиёмат улоғи бўлар экан! — деб бошларини чайқатиб кўядилар.

— Муроднинг отини кўр, худда қаноти борга ўхшайди.

— Кўк човкарни айтасанми, тўруқними?

— Ҳар иккаласига от етмайди, иккови ҳам яхши зот!

— Қулоғи чимирилган от чопқир бўлади!

— Қулоқда гап йўқ, гап зотда!

— Йўқ, йўқ! Серкишновда, ўзим синаб кўрдим!

— Қора от чопқир бўлади, деганлар, қораси яхши, қораси!

— Дадам раҳматлик от олганда туёғига диққат қилар эди, гап туёқда.

Баҳшлашадилар, ҳар ким ўз ёнидаги билан талашда. Мен ҳам шу тўғрида ўйлаб, уларнинг айтган нишонларини қора қашқамдан қидириб топсам суюниб, топмасам куюниб тураман.

Маҳалламиздаги ўртоқларимдан Нурхон, Ҳайдар соқов, Шокир мишиқилар ҳам отларини лўкиллантишиб келиб қолдилар. Биз тўртовимиз отларимизни қатор қўйиб, уёқ-буёқдан гаплашиб турдик. Нурхон дадасидан ола йўргани сўраганда қилган баҳонасини айтиб кулади, Ҳайдар соқов саман отининг йўлда Шокир мишиқининг байталига қараб кишнаганини айтиб, Шокирни масҳара қилади. Кулишамиз. Шокир бўлса бурнини торта-торта: «Уялиб кетдим, бундан сўғун бия минмайман», — деб қизариб-бўзаради. Отимнинг умулдириғига уларнинг ҳаваслари келиб баҳосини сўрашадилар, мен: «Ўн беш танга», деб кумуш қамчини ҳам кўрсинлар учун ўйнагансимон эгарнинг қошига «тақ-тақ» уриб қўяман. Улар: «Қани-қани, кумушми?» — деб қамчини кўлимдан олиб кўрадилар. Мен секингина бошимни қимирлатиб, ўзимда аллани-

ма сезинаман. Уларнинг отларига, ўзимниқига, кийимларига, кийимимга қараб, ўзимни улардан аллақанча юқорида кўраман. Ҳайдар соқов тутила-тутила... «Келинлар, бир чоптирайлик», — деди. Нурхон кўнмаса ҳам юганидан тортиб олиб кетишди. Уларнинг орқасидан Шокир ҳам байталини югуртирди. Чидаб туриб бўлмас экан, улар орқасидан тойчамга бир қамчи бериб юборган эдим, жонивор икки ямлаб бир ютиб, ўн одимда уларни йўлга қолдириб кетди. Анчагина узоқлашганимдан сўнг орқамдагиларга қараган эдим, ҳамманинг кўзида мен эканман. Яна қаттиғроқ ҳайдадим. Қирнинг бир чеккасига бориб, отимни тўхтатдим, таллай вақтдан кейин улар отларини лўкиллаштиб ёнимга етдилар. Бу ерда отларимизнинг чопқирлиги тўғрисида сўзлашдик. Нурхон отининг чопмаслигига акасининг иссиқ ҳолда сув берганлигини сабаб қилиб кўрсатади. Ҳайдар соқов бўлса Эсон кўкнорининг ўғлини сўка-сўка:

— Бозорга ун учун бораётганимда беҳос том бошидан гувала ташлаб юборди. Шундан бери қамчи билан юз минг урсанг ҳам жонивор қулоғини чимириб, ҳуркиб тураберади! — дейди.

Менинг қашқачам тўғрисида Ҳайдар айтади: «Сенинг— дейди, — отинга ҳеч от боласи етмайди!» — дейди. Нурхон айтади: «Отдан сенинг бахтинг бор экан, лекин, — дейди, — ем хашакни ўзинг бер, хизматкорга ишонсанг отингни бузиб қўяди, ўртоқ, мен сенга бир айтиб қўйдим», — дейди.

Шу ерда узоққина сўзлашиб тургандан кейин яна отни кейинга қараб қўйдик. Тагин улардан ўзиб кетдим. Халққа яқинлашганимдан кейин «Мени ҳам таниб қўйсинлар» деб қашқачамни уст-устига қамчилашим борми, шамол-дая, шамол... энди халқ бир ўзимга ва бир қора қашқамга тикила бошлади. Мен бўлсам, «Мени энди танийсизлар!» деб тойимнинг ёлини қамчи сопи билан тараб турабердим.

IV

Томошачилар орасида яна олағовур кўпти:

«Ана, улоқнинг солиғини йиғаётибдилар! Улоқ ҳозир бошланди!», «Мурод чавандоз ҳам турди!», «Салим қалпоғини кийди!», «Рўзи қассоб улоқни бўғизламоқчи, пичоғини қайрапти!», «Бойваччалар ҳам қўзғалишдилар!», «Салим чопонини ечмоқчига ўхшайди!», «Ҳай баракалла, шоввозлар!»

Ўртоқларим билан мен ҳам улоқнинг тезроқ бошланишини кутмоқдамиз. Чавандозларнинг қайсиси тўнини ечмоқда, баъзиси отининг айлини тортмоқда ва қай бировлар улоқнинг солиғини бермоқда эдилар. Акам ҳам шоҳи салласи билан беқасам тўнини менга бериб, ўзи ўртага от ўйнатиб кетди.

Улоқчилар бирин-сирин ўртага жум бўла бошлаган бўлсалар ҳам, ҳануз улоқ ўртага кирмаган эди. Ҳамма томошачилар сабрсизланиб: «Шу тобгача туя бўғизласа ҳам бўлар эди, улоғи яхлаб қолдими?» — дейишадилар.

Орадан талай вақт ўтгандан кейин бўғизланган улоғини олдиға ўнгариб Ориф саркор ва унинг орқасидан бояғи машҳур чавандозлар қалпоқни чаккага қия қўйиб, эгарга қийшиқ ўлтириб ўртага кирдилар. Томошачилар улоқни кўрганлари он: «Ҳоҳ, жонвор, борми-сан!» дейишдилар.

Орадан аллаким: «Улоқнинг қони яхши ювилдими?» — деб сўраган эди, Ориф саркор:

— Хотиржам! — деди ва улоқни шалқ этиб ерга ташлади, сўнгра халққа яқинроқ келиб:

— Оғайнилар! Бола-чақаларни четга чиқаринглар, от оёғида қолғилиқ бўлмасин, ўзларинг ҳам эҳтиётроқ жойда турунглар, ҳайвон билан бўлган иш қийин! — деб вағз айтди.

Ориф саркор халқдан фотиҳа олиб, отини югуртириб тўдага кетди. Томошачилар тўдадаги ўз яқинлариға: «Бу кун ғайратларингни кўрамиз-да!» деб бақирдишдилар.

Улоқ бошланди...

Бириси олади, иккинчиси тортади. Иккинчисининг ёнига учинчиси ва тўртинчиси қўшилиб, бирдан саккиз томонга тортқилашадилар, орага четдаги улоқчилар ҳам сиқилишиб кириб, яна улоқни буйдалашадилар. Жуда қизиқ... Ҳар ким улоқни ўз тақимиға босиш ҳаракатида, лекин улоқнинг думидан, оёғидан, ёлидан тортувчилар жуда ҳам кўп. Тўдадан олиб чиқиш жуда қийин. Баъзан улоқни тўдадан олиб чиқувчи ҳам кўриниб қолади, бироқ унинг кетидан улоқчилар чуғурчиқдек ёпирилишиб, ўн-ўн беш қадамда тутиб оладилар. Яна тортиш бошланади. Бу ёқдаги томошачилар:

«Тақимға бос, тақимға!», «Отнинг бошини қўй, човиға қамчини шиғаб бер!», «Бўш келма, маҳкам тут!», «Юганни бўшат, қамчинингни тишлаб ол, ёнингга алақисма!», «Олдинг, олдинг! Берма, чапга бурил, чапга!», «Тут, қўйма!», «Вой тўймагур, бериб юбординг-а,

Ўз кўнглингда сен ҳам улоқчисан-да!», «Отинг ҳаром қотсин, отми, эшакми— бу ҳаром ўлгуринг?..»— деб ҳар хил товушда бақирришадилар. Улоқ ерга тушиб кетиб қолса, томошабинлардан баъзиси югуриб бориб ердан улоқни азод кўтариб олади, укасими, ошнаси-ми, — ишқилиб бирорта яқин кишисига тутқизмоқчи бўлади. Лекин бошқа чавандозлар улоқни ундан олмоқчи бўлиб устига дув йиғиладилар, у бермасликка тиришади, бошқалар ўртага санжоб қилиб сиқадилар. Бечора анчадан кейин оқсоқланиб ёки қўлини силаб ўртадан аранг чиқиб келади. Чеккан азобини сўзлай-сўзлай бир четга кетади.

Отаси боласини, акаси-укасини танимайди, чанг-тўзон, терланган, пинилган, ҳар ким улоқни тақимга босиш қайғусида. Бош ёри-либ, кўз чиққан билан, отдан йиқилиб қўли синган билан парвойи-фалак... Ишқилиб, улоқни тақимга босилса бўлди... Тақимга босиш ўзи жуда ҳам нашъалик-да!

Лекин тақимга босиш ҳар кимга ҳам муяссар бўлавермайди, тақимга кўпроқ босувчилар бояги чавандозлар; азобланиб, ўлаёзиб бўлса ҳам улоқни тақимга босгач, отга қамчи бериб эллик-олтмиш одим нарига қочиб борадилар-да, яна орқадагилар тарафидан ўралиб олинадилар. Яна тортиш.

Улоқ бошланганидан бирор соат вақт ўтган эди. Бирдан улоқчилар сув қуйғандек тинчиб, тортиш ўрнига тўпланишиб қолдилар. Биз, отлиқ-яёв томошабинлар ҳам ҳаммамиз ўртага югуришдек. Мен кейинроқ борганим учун отлиқ-яёв халқ ўртани сириб олган эди. Мен чеккада қолдим. Ҳар қанча уринсам ҳам ўртага киришнинг эпи бўлмаганидан кейин одамларнинг оғзига қараб турдим. Лекин улоқчилар орасидаги ҳодиса ҳаммага ҳам номаълум эди. Ҳар кимнинг юзида таажжуб ва бир-бирисидан: «Нима гап?»— деб сўрашар эди.

Бир неча дақиқадан кейин: «Қимирлатманг, қимирлатманг!» деган товуш эшитилиб, халқ яна таажжубга тушди.

— Нарӣ бўлинглар, ҳовв! — деб ўртадан биров бақирди.

Халқ бир четлик бўлиб, йўл очди.

— Нима гап, нима гап?

— Ҳеч нарса эмас... Эсонбойни от босибди!

— Қўрқинчли эмасми?

— Йўқ, сағал.

Кишилар бир-бирларига қараб: «Фалакат-фалакат»,— дейишдилар. Нарӣ тур-бери тур қилиб, беш-олти киши отга босириқ бўлганни ўртадан олиб чиқдилар. Кишиларнинг кўмаги остида келтириб,

саданинг остига ётқиздилар. Дарров бир киши аравага юборилди, биттаси ўзига келармикан, деб ўлукдек бўлиб ётган Эсонбойнинг юзига сув сепаиб кўрган эди, қимир этмади.

— Беш-олти отнинг тагида қолди-да, бечора!

— Ўнта отнинг тагида қолса ҳам ҳеч гап эмас-ку, бироқ қалтисроқ жойидан босганга ўхшайди...

— Умри боқи бўлса ҳеч гап эмас.

«Бечора бултурги ҳайитда менга ярим сўм ҳайитлик берган эди. Илоҳи яхши бўлсин», деб кўнглимдан ўтказдим.

Арава келди. Эсонбой акани аравага ётқиздилар. Акам уч-тўртта ўртоқлари билан арава ёнида Эсонбойни кузатиб шаҳарга жўнаб кетди.

— Шўр пахта қилсин, кепак қиздириб боссин, — деб халқ чувирлашиб қолди.

Улар жўнагандан кейин улоқ яна бошланиб кетди. Мен улоқ тугагунча томоша қилиб турдим. Лекин яхшики энди ҳеч кимни от босмади.

* * *

Кеча мени от қоққан экан. Ўрнимга киришим билан тиррақдек қоғиб ухлабман. Эрталаб ойим: «Тур, тур тезроқ, даданг келса нах ўлдиради!» — деб кўрпани тортиб ташлади. Мен уйқулик кўзим билан: «Дадам бозор кетмадими?» — деб сўраган эдим, ойим:

— Эсонбойнинг жанозасида! — деб жавоб берди.

Менинг уйқум ўчди.

Абдулла Қодирий

Ҳикоялар 1936 йилдаги қайта наширдан олинди

ЎҚУШ — ЎРГАНИШ

Майда ҳикоялар ёзганда сўзни қандай тежаш керак

Майда ҳикоялар устаси Чехов сўз тўғрисиға келганда ҳаддан ташқари хасис, ортиқча сўзлар сарф қилиш у ёқда турсин, керакликларидан ҳам мумкин қадар юлишга ҳаракат қилади. Ўзи айтади: «Майда ҳикоялар ёзганда сўзни ортиқча исроф қилгандан кўра, керакликларини ҳам мумкин қадар озроқ ишлатиш керак». Унинг ҳикояларида сўз исрофгарчилигига сабаб бўлатурган ортиқча деталлар ҳам бўлмайди. У бутун деталларни ўзи айткан асосда ишлатади. «Биринчи кўринишда милтиқ бўлса, шу милтиқ учинчи ёки тўртинчи кўринишда, албатта, отилиши керак, йўқса милтиқ тўғрисида сўзлашнинг ҳожати йўқдир».

Унинг «Буқаламун» ҳикояси ҳам бошқа кўп ҳикояларидай (журнализмнинг 10-сонида «Чиновникнинг ўлими» номли бир ҳикояси ҳам босилган эди) ғоят сиқик, куюқ ёзилгандир.

Унинг сўзга хасислиги ўқувчига малол келмайди. Яъни, айтмакчи бўлган фикрининг тушунилишини оғирлаштирмайди. «Буқаламун»да воқеа йилнинг қайси фаслида бўлаётгани айтилмайди, аммо бундаги сўзлардан фаслдан аниқлаш мумкин. (Албатта, бу сўзлар йилнинг фаслини билдириш учунгина келтирилмайди). «Палтомни еч-чи, Елдири... Кун жуда исиб кетди... ёмғур ёғса ҳам ажаб эмас».

Куйидаги сўзлардан воқеа тушки овқатдан кейин бўлаётганини ҳам билиб бўлади:

«Теварак жим. Майдончада ҳеч ким кўринмайди. Дўкон ва қовоқ-хоналарнинг эшиклари очик, ҳувуллаб турадилар. Бу эшиклар ёнида гадоё у ёқда турсин, бир зоғ ҳам кўринмайди».

Мана булар икки мақсад кўзда тутилиб айтилган сўзлар бўлиб, иккинчи мақсад мантиқий равишда биринчисидан келиб чиқади.

Деталлар (воқеани ташкил этган воқеачалар) ҳам ўзи ёлғиз қолиб, кераксиз сўз бўлиб қолмайди. Масалан, ҳикоянинг бошида «Очумилов янги шинел кийган» дейилган экан, бу нарироққа бориб, шинелнинг ечилиши, яна кийилиши билан боғланади.

Хрукеннинг ўнг қўлини юқориға кўтариб, халойиққа қонаған бармоғини кўрсатиши, унинг: «Энди, шу мажруҳ бармоғим билан эҳтимолки бир ҳафта ипга ярамасман», деган арзи Очумиловнинг: «Сен ахлоқ, қўлингни тушир! Айб ўзингда!» деб қичқириши билан боғланган.

¹ Буқаламун — Африкада бўлатурган бир турли эчкешар. Буқаламун ўзининг пўстини тез ўзгартира олади. Қаерда турса ўша ернинг тусига кира олади (Муал.).

Ҳикояни «сер сув» (кўп сўзли) қилатурған нарсалардан бири кўрсатиш ўрнига сўзлаб беришдир. Агар Очумиловнинг «Буқаламун» эканини унинг сўзлари орқали кўрсатилмаса, автор томонидан таърифланса, дунё-дунё сўз кетар эди. Чехов бунини ўзи айтиб бермасдан, Очумиловнинг ўз сўзи билан кўрсатади.

Очумиловнинг дастлабки фикри:

« — Итни ўлдириш керак, кутурған бўлса ҳам ажаб эмас».

Ит генералга қарашли, дейилгандан кейин:

« — Ит нозик, сен ҳўкиздай, бўйингни қара!»

Яна ит генералники эмас, дейилгандан кейин:

« — Генералнинг итлари қимматбаҳо нарсалар эди. Бу бўлса, эгасиз дайди итга ўхшайди. Эпақалиқ юнги ҳам йўқ. Шундай бемаъни итни ҳам сақлайдими киши!»

Яна, ит генералники, дейилгандан кейин:

« — Балки қимматбаҳо зотли итдир».

Ошпаз, ит генералники эмас, дегандан кейин:

« — Бу эгасиз дайди ит».

Ит генералнинг акасига қарашли экани маълум бўлганда:

« — Яхшигина ит кўринади. Ўлгунча югурдак кўринади».

Мана бу диалогларга авторнинг ҳеч қандай изоҳи керак эмас. Бу диалоглар ҳам воқеани силжити, ҳам ҳикоя қаҳрамони Очумиловни характерлайди.

Чехов услубидаги айрим хусусиятни сезган Л. Толстой бундай деган эди: «Чеховнинг импрессионистларга ўхшаган ўзига хос формаси бор... Яқиндан қарасак, худди ҳар бир тўғри келган ва бири-бирига алоқаси бўлмаган бўёқларни фарқ қилмасдан ишлатганга ўхшайди, аммо узоқроқдан қарасанг, бу бўёқлардан ажойиб бир манзара вужудга келганини кўрасан».

Толстойнинг бу сўзи Чеховнинг ўз сўзига жуда мос келади. У дейди: «Табиатни тасвир қилганда майда бўлақлар олиш ва буларга шундай тартиб бериш керакки, ўқиб кўзингни юмганинда кўз олдинга бир манзара келсин».

«Буқаламун» ҳикоясидан бирон сўзни чиқариб ташлаш ёки бирон сўзни қўшиш мумкин бўлмаганлиги, сўзга нақадар диққат қилганлигини кўрсатади.

Абдулла Қодирӣ — Жулқунбой

«Совет адабиёти» — 1936 йил, 3-сон.³

² Санъатда рассомнинг, санъаткорнинг ўз субъектив мушоҳадаси, ҳис-туйғу ва таассуротларини бевосита акс эттириш.

³ «Совет Адабиёти» — «Ўзбекистон Шўро Адабиёти» журналининг кейинги номи.

ТАРЖИМАИ ҲОЛ

Ёзувчи тилга олган шахсларни таништирув асарларнинг жойлашув тартибига кўра берилди

Тошқун — Мўминжон Муҳаммаджон ўғли Тошқин (1883 — Тошкент — 1964) матбаатчи, ёзувчи, шоир, муаллим. Бир неча мадрасаларда ўқиган. Эски ва янги усул мактабларида ўқитувчилик қилган. Матбуотда фаол иштирок этган. Бир неча китоблар муаллифи.

Ғози Юнус — (1885-1942) Тошкент шахрининг Охунгузар маҳалласида бинокор уста оиласида туғилган. Эски мактабда ва Тошкентдаги «Бароқхон» мадрасасида ўқиган. Матбуотда фаол қатнашган. «Иштирокиюн», «Қизил байроқ», «Туркистон» газеталарида муҳаррир, «Муштум» журналинда (1923-1925) бош муҳаррир бўлиб ишлаган. Кўплаб ҳажвий ҳикоялар, фелъетонлар, кичик сахна асарларининг муаллифи ва асарларнинг таржимони. Шахсга сиғиниш даврининг қурбони бўлган.

Маҳмудхўжа Беҳбудий — (1875 — Самарқанд — 1919 — Қарши). Туркистонда жадидлик ҳаракатининг раҳбари — ёзувчи, журналист, матбаачи, жамоат арбоби. Уламо оиласида туғилган. Мадрасаларда таълим олган. Самарқанд қозихоналарида мирзолик қилган. Арабистон, Миср, Туркия ва Россия мамлакатларига саёҳат қилган. Беҳбудий қадимийлар ва мустамлакачилар сиртмоғидан фақат маърифий йўл билангина қутилишни тарғиб қилиб чиққан.

Хуршид — Шамсиддин Шарафиддинов (1892 — Тошкент — 1960) шоир, драматург, режиссёр, таржимон.

Мирмулла Шермуҳамедов (1886-1923) Тошкентнинг «Махсидўзлик» маҳалласида туғилган, Мирмуҳсин, Мирмуслим Шермуҳамедовларнинг акаси, ўзбек театрининг биринчи танқидчиларидан.

Элбек — Машриқ Юнусов (1894 — Тошкент вилояти, Хумсон қишлоғи — 1942). Шоир, носир, тилшунос, таржимон, танқидчи. Шеър ва ҳикоялари ўша вақтдаги вақтли матбуотда чоп этилган, мактаб ўқувчилари учун дарсликлар ёзган. Шахсга сиғиниш даврининг қурбони бўлган.

Фулом Зафарий (1889 — Қўқон — 1944) ўзбек шоири ва драматурги. 20-йилларда машҳур бўлган «Ҳалима» драмасининг ҳамда «Татимбой ота», «Эрк болалари», «Турғунбой» номли пьесалар-

нинг муаллифи. Асарлари ўзбек профессионал болалар театри ва драматургиясининг пайдо бўлиши ва шаклланишига асос бўлди. Шахсга сифиниш даврининг қурбони бўлган.

Клеблеев Ориф Шокирович (1874 — Тамбов губерняси — 1918 — Хўжанд) 1915 йилдан Хива ва Хўжандда Чор армиясида хизмат қилган. 1918 йилдан РСФСР Миллий ишлар халқ комиссари, «Иштирокиюн» газетасининг ташкилотчиларидан ва биринчи муҳаррири.

Керенский Александр Фёдорович — 1917 йил 7 февралдан 25 октябргача Россиянинг Вақтли ҳукумат бошлиғи бўлиб турган. Эсерлар партиясининг ва Вақтли ҳукумат Давлат думасининг аъзоси.

Шералихон Ҳожибек ўғли — 1842-1845 йилларда Қўқон хони бўлган. Ўз укаси Норбўтахоннинг набираси Муродхон хонлик даъвосида ўлдиртириб, ўзи ҳам ўн бир кундан кейин Мусулмонқул томонидан ўлдирилиб, Худоёрни хон кўтардилар.

Худоёрхон Шералихон ўғли — (1832-1881), (1845-1858; 1862; 1863-1875) — йилларда Қўқон хони бўлган.

Маллахон — Худоёрхоннинг акаси, 1856-1858 йилларда Тошкент ҳокими бўлган, укаси Худоёрхонни тахтдан қувиб, 1858-1861 йилларда Қўқон хони бўлган. Маллахонни Алимқул бошлиқ қипчоқлар ўлдиргандан кейин Шералихоннинг набираси, Салимсоқхоннинг ўн ёшли ўғли Муродхонни 1861 йилда хон кўтардилар. Шу вақтда тахтни ташлаб кетган Худоёрхон яна тахт учун урушиб уни эгаллайди. Бухоро амири Музаффариддин 1862 йилда ўзаро ўзбек-қипчоқ низоларидан фойдаланиб, Қўқонга юриш қилади, Худоёрхонни ўзи билан бирга олиб, мамлакатга Муродхонни хон қилиб қолдириб кетади. 1963 йилда Муродхонни Алимқул ўлдиртириб, ўрнига Маллахоннинг ўғли Саид Султонни хон кўтаради. Амир Музаффариддин Султон Саидни бир муносабат билан Жиззахга чақиртириб, шу ерда қатл эттиради.

Муҳаммад Шариф оталиқ — Шералихоннинг хонлиги даврида Бухоро амири томонидан Тошкент ҳокимлигига қўйилган эди. Уни Шералихон ўлдиртирган.

Салимсоқбек Шералихон ўғли — Худоёрхоннинг катта акаси, Муҳаммад Шариф оталиқдан кейин Тошкент ҳокими бўлган. 1846 йили тахтга даъво қилмасин деб Мусулмонқул ўлдиртириб, ўрнига Чуст ҳокими Азизбекни ҳоким тайинлайди. Азизбек эса Худоёрхон

хонлигининг тўртинчи йили ўзига мустақил ҳокимлик тилаб чиққани учун ўлдирилади, ўрнига Кировчи қасабасининг ҳокими Нормуҳаммад қушбеги ҳоким тайинланади (тахминан 1853-1856 йиллар). Ундан кейин эса Шодмон ўроқ ҳоким белгиланиб, у Алимқулнинг Фарғона мамлакатига ҳокимлиги даврида қатл этилади.

Мирза Аҳмад қушбеги — илгари Марғилонда, кейин Чимканд ҳокими, 1864 йили Чимкандни жангсиз русларга ташлаб, Тошкандга қочган. Ўша вақтда Тошкентда Қўшдодхоҳ ҳоким эди.

Мусулмонқул — 1844-1853 йилларда Қўқон хонлигида мингбоши, амирилашкар бўлган. Абдулла Қодирий «Ўткан кунлар» китобида унга шундай изоҳ беради: «Шералихон Мусулмонқулнинг синглисига уйланган эди. Шералихоннинг ўғли Худоёрхон шу Мусулмонқулнинг синглисидан туғилди. Мусулмонқул яхши иш кўриш учун жияни Худоёрга қизини бериб, ўзига куёв қилган эди...» Мусулмонқул мамлакатни ўз ихтиёрича бошқариб, ўзбек-қипчоқ низоларининг бошида туриб кўп бегуноҳ ўзбекларни қатл қилдиргани Худоёрнинг нафсига тегади, уни орадан кўтариб, кўп урушлардан сўнг тутиб ўлдиртиради.

Қаноатшоҳ — ҳозирги Тожикистоннинг Қоратегинидан, Қўқон хонларининг бир нечасида амирилашкар лавозимида, шунингдек, Туркистон вилоятининг ҳокими бўлган. Русларга қарши курашганлардан. Бухорога элчи бўлиб борганда амир Музаффар томонидан 1862 йилда қатл этилган.

Алимқул — (1833-1865) Андижон атрофидаги қирғиз-қипчоқ уруғларидан бирида туғилган, ўзбек-қипчоқ ўзаро урушларида Худоёрхонга қарши курашган. Русларга қарши курашган лашкарбошларидан бири. 1865 йил 9 май кuni Тошкентнинг Шўртапа мавзёсида руслар билан бўлган жангда ҳалок бўлган. Шайхантоҳур қабристонига дафн қилинган.

Ёқуббек — Саркарда Алимқул ҳалок бўлганидан сўнг унинг ўрнига тайинланган Ёқуббек шаҳарни русларга ташлаб, Қўқонга йўл олади. Лекин фитначи ифвогарлар Ёқуббекдан илгарироқ хонга «Ёқуббек Тошкентни пора олиб, русларга ташлаб чиқди», деб гап етказдилар ва Ёқуббекка Андижон йўлида, агар хон ҳузурига борсангиз, ҳибсга олинасиз деган хабарни берадилар. Шу кезлардан Шарқий Туркистон мамлакати Хитой хонининг тасарруфида бўлиб, маҳаллий мусулмон аҳолисининг мустақиллик ҳаракати жонланиб қолган

эди. Даврининг машхур авлиё уламози Шаҳрихонлик Бузрукхон тўра-нинг (авлиё Офоқхўжа авлоди) маслаҳатига кўра, Ёқуббек 1865 йил-нинг баҳорида тахминан олтмиш олти нафар содиқ сарбозлари ва Бузрукхон тўра билан бирга Қашғар томонга йўл олади, у ерга бо-риб жанг қилиб хитойларни мамлакатдан ҳайдайди, ўз ҳокимиятини ўрнатади. Бу хизмати учун Бухоро амири ва Шарқий Туркистон уламолари Ёқуббекка «Оталиқ ғозий», кейинроқ эса Туркия султо-ни Абдулазиз унга ҳомий бўлиб «Амирал-мўминин» фахрий унво-нини беради. Тез орада Ёқуббек мамлакат сарҳадини кенгайтириб «Етти шаҳар» номли қудратли мусулмон давлатини қуради. Ва бу давлат инглиз мустамлакачиларнинг манфаатига мос бўлиб, Хитой хоқонлигининг ва Россия империясининг жанубидаги мустамлака-чилик манфаатига муносиб рақиб бўлиб, сиёсий майдонга келади. «Ўша вақтда хитойларни ҳужум қилиши учун уларга қурол, масла-ҳат ва озиқ-овқат билан таъминлаб турдик, ўзимиз ҳам Қашғарга бостириб кириш учун доим тайёр ҳолда турдик, — деб ёзади гене-рал-адъютант М. Д. Скобелев ўз хотирасида — 1875 йилда марҳум Ёқуббек Осие сиёсий майдонида юлдуз бўлиб турган эди. Унинг хитойлар устидан қозонган ғалабаси, русларга бўлган адовати, Тур-кия ва Ҳиндистон билан алоқаси, инглиз элчиси Форсайтни Қашғар-да тантанали кутиб олиши, бизнинг савдогарларга қилган жабрлари ва бошқалар бизнинг ҳукуматнинг Бадавлат орқасидан диққат би-лан кузатишимизга тўлиқ ҳақ берар эди». Туркистоннинг Пискент шаҳрида туғилиб ўсган Бадавлат Муҳаммад Ёқуббек 1877 йил 27 май куни тўсатдан вафот этади. Гарчи унинг ўлими ҳақида турли тахминлар юрса-да, ҳар ҳолда у ўз ажали билан ўлмагани аниқ... Мамлакатда фарзандлари Бекқулибек, Ҳаққулибек ва Бузрукхон тўра-нинг ўғли Ҳакимхон тўра ораларида тахт учун кураш бошланади, бундан Хитой хонлиги фойдаланиб, мамлакатни бутунлай босиб олади.

Қодирийнинг отаси Қодирмуҳаммад бобо ўша Ёқуббек билан Қашғарга кетган олтмиш олти нафар сарбозлардан бири эди, ўша жангларда қатнашиб, ўз юртига қайтган эди.

Ллойд Жорж — (1863 – Англия – 1945) давлат арбоби, 1916-22 йилларда Англиянинг премьер министри, Совет Россиясига қарши ҳужумнинг ташкилотчиларидан, 1919-20 йилларда Туркиянинг мил-лий мустақиллигига қарши урушни уюштирган. Генуя конференци-ясига борган Англия вакилларининг бири.

Пуанқара — Пуанкаре Раймон (1864-1934) француз сиёсий арбоби, 1913-20 йилларда Франция президенти, 1922-24 йилларда бош министр ва ташқи ишлар министри, 1928 йилгача молия министри. Советларга қарши ҳужумнинг ташкилотчиларидан бири. Генуя конференциясига борган Франция вакилларининг раҳбари.

Абдурауф Фитрат Абдурахим ўғли — (1886 — Бухоро — 1938) ўзбек адиби, шоири, мунаққид, матбуотчи, тилшунос олим, маърифатпарвар. Бухородаги Мир Араб мадрасасида ва Истамбул дорулфунунида ўқиган. 1914 йилда «Ёш бухороликлар» ҳаракатига бошчилик қилган. Бухоро коммунистик партияси аъзоси (1918-24), «Чигатой гурунги» ишида иштирок этган (1919-21), БХСР халқ маорифи нозири (1921), Бухоро Коммунистик партияси сиёсий бюроси аъзоси, Москвадаги Шарқшунослик институтида (1923-24), ЎзССР Давлат илмий тадқиқот институтларида, СамПедакадемиясида, Бухоро ва Тошкент ўқитувчилар тайёрлаш ўқув юртларида, Тил ва адабиёт институтида ишлаган. Ўша давр матбуотида фаол иштирок этган. Шарқнинг кўплаб мумтоз адиблари ижодига бағишлаб назарий мақолалар ёзган. Повест, ҳикоя ва драмалар муаллифи. Шахсга сифиниш даврининг қурбони бўлган.

Баҳоваддин Саид Муҳаммад ибни Жалолиддин — (1318-1389) нақшбандия тариқатининг асосчиси. Одамлар Баҳоваддинни «балогардон» деб биладилар.

Ашурали Зоҳирий — (1885 — Қўқоннинг Ойим қишлоғида туғилган — 1938) маърифатпарвар, матбаачи, тилшунос, муаллим. Дастлаб Қўқондаги Мадалихон мадрасасида таҳсил олган. 1907 йилдан Қўқон рус-тузем мактабида ўзбек тили ва адабиётидан дарс берган. 1916 йилдан «Садои Фарғона», сўнгра «Фарғона» газетаси редакциясида адабий ходим бўлиб ишлаган. Шу даврда Фарғона педтехникумида ўзбек тили ва адабиётидан дарс берган. Навоийнинг «Муҳокаматул-луғотайн» асарини (1918) ва икки жилдлик «Русча-ўзбекча луғат»ни (1925) нашр эттирган. Шахсга сифиниш даврининг қурбони бўлган.

Абдулла Авлоний — (1878 — Тошкент — 1934) шоир, драматург, матбаачи, маърифатпарвар ва жамоат арбоби. «Шухрат», «Осиё» номли газеталарни чиқарган. Янги усулда мактаблар очиб, болаларни ўқитган, дарсликлар ёзган. «Муаллими аввал» (1911), «Муаллими соний» (1912), «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» (1913).

«Адабиёт тўплами» (1909-1915) ва бошқалар. «Адвокатлик осони», «Пинак», «Икки муҳаббат», «Тўй» ва бошқа сахна асарларининг муаллифи. 1919-20 йилларда РСФСРнинг Афғонистондаги элчиси бўлиб ишлаган.

Наримонов Наримон Кербалай Нажаф ўғли — (1870 — Тбилиси — 1925 — Москва), Совет давлат ва партия арбоби, ёзувчи ва публицист.

Назир Тўрақулов — тахаллуси Дарвеш, Номакоб, (1892 — Қўқон — 1939) Совет партия ва давлат арбоби, тилшунос, журналист. 1918 йилдан компартия аъзоси. Қўқон савдо билим юрти (1905-13), Москва савдо институти (1913-16) да ўқиган. Фарбий фронт (Белоруссия) кейин Тўрғай вилоятида Бутун Россия Земство иттифоқида ишлаган (1916-17), 1917 йили сўл эсерлар партиясининг аъзоси (1918-19), Турк АССР МИК раиси, Турк МИК секретари (1920), РКП(б) МК Туркистон бюроси ва Туркистон комиссияси аъзоси (1920-22), СССР Халқлари Марказий нашриёти бошқармасининг раиси (1922-28), СССРнинг Ҳижоздаги бош консули (1928-32), мухтор элчиси (1932-36). 1936 йилдан Ленинград, кейинчалик Москвада Шарқ халқлари тили ва адабиёти институтида ишлаган. Турк, форс, араб, рус, немис, француз тилларини билган. «Халқ газети», «Оқ жўл» ва «Инқилоб» газетаси ва журналида маъсул лавозимларда ишлаган. Шахсга сифиниш даврининг қурбони бўлган.

Бўлат Солиев — (1882—Астрахан—1937) тарихчи олим, матбуотчи, ўзбек тарихшунослик мактабининг асосчиларидан, 1908 йилдан Туркистон ўлкаси қишлоқларида мактаблар очиб, ўқитувчилик қилган. Фарғона ва Тошкент билим юртларида мудирлик қилган. 1927 йилдан Самарқанддаги Ўзбекистон Олий педагогика институтида профессор бўлиб ишлаган. Ўрта Осиё тарихига оид кўплаб илмий асарлар ёзган. Шахсга сифиниш даврининг қурбони бўлган.

Ҳоди Файзи — татар матбуотчиси.

Абдураҳмон Саъдий — (1889 — Уфа губерняси, 1956 — Самарқанд) адабиётшунос, муаллим. Троицк шаҳрида мадрасани тугатиб (1906) рус-татар мактабларида ўқитувчилик қилган. Истамбул дорулфунунини тамомлагач (1907-11) ватанига қайтиб ўқитувчилик қилган. Адабиётдан дарсликлар тузган. Тошкент, Самарқанд, Фарғона ўрта ва олий ўқув юртларида дарс берган (1921-56). Дастлабки ўзбек адабиёти кафедраларини шу киши ташкил қилган.

Неъмат Ҳаким — татар адабиётшуноси, тилшунос.

Кабир Бакир — татар матбаачиси.

Шайх Хованд Таҳур (пок шайх) — илоҳиёт ва тариқат илмининг йирик намоёндаси. Тошкент ёнидаги Бўстонлиқ туманининг Боғистон қишлоғида туғилган шайх Умар Боғистонийнинг ўғлидир. «Яссавия» тариқатидан бориб илми зоҳирий, илми ботинийдан воқиф бўлган ҳамда кароматгўйликда юксак мақомга эришган. «Рашаҳоти айнул-ҳаёт» (муаллифи Фахриддин Али Ассафий) китобида айтилишича, оталари Шайх Умар ўғилларига буюрар эмишларки: «Тоҳир бўлма, сўфий бўлма, у бўлма, бу бўлма, мусулмон бўл», яна «Рашаҳот»да ёзилишича, Шайх Хованд Таҳурнинг тариқати сўфияда кўпгина асарлари бўлиб, рисоаларининг бирида «Тавҳидотни шаҳватдин (нафсдан) айирмаси ибодат учун ва кўнгилни хатаротдин айирмоқдир убудият (бандалик) учун», деб ёзиб ўтадилар. У зотнинг аждолари насабда ўн олти ота-бобо билан саҳобалардан ҳазрат Умар ибни Хаттобга бориб туташар экан. Шайх Хожа Аҳроп Валий онасининг амакисидир. Мақбарасини ўн бешинчи асрда Хожа Аҳроп Валий қурдирган.

Чечарин (Муал.) — Чичерин Георгий Василевич (1872-1936) совет давлат арбоби, Генуя ва Лозанна конференцияларида совет делегациясига бошчилик қилган.

Барту (Муал.) — Жан Луи Бартў (1832-1934) француз сиёсий арбоби, адвокат, тарихчи. Биринчи жаҳон урушида Советларга қарши ҳужум уюштирганлардан бири. Генуя конференциясида Франция делегациясига бошчилик қилиб, Совет давлати билан муносабатда муросасиз мавқеда турган.

Олимжон Иброҳимов — (1887-1938) татар ёзувчиси, олим, публицист, жамоат арбоби. Кўплаб роман ва илмий-танқидий мақола-лар муаллифи. Шахсга сиғиниш даврининг қурбони бўлган.

Остроумов Николай Петрович — (1846 — Тамбов губерняси — 1930 Тошкент) рус шарқшуноси, миссионер. Қозон Диний академиясида таълим олган. 1877 йили Тошкентга кўчиб келиб маориф соҳасида ишлаган. «Туркистон вилояти газетаси»нинг муҳаррири. Рус ёзувчиси ва шоирларининг ҳамда ижтимоий фанларга оид асарларни рус тилидан ўзбек тилига таржима қилдириб нашр эттирган. Сиёсий маслакда Остроумов мустамлака халқларни руслаштириш сиёсатини олиб борган.

Сўфи Оллоёр — Бухорода Минглар қишлоғидан, вафоти 1720 йил. «Саботул-ожизин», «Тухфатут-толибин», «Маслакул-муттақин», «Муродул-орифин» номли китоблар муаллифи. Асарларидаги асосий мавзу ақоид масаласидир, яъни «Одамнинг тўғри эътиқодда бўлиши унинг инсонлигини белгиловчи ягона омил», ғоясидир. Бу ғояни у турмуш ҳужжатлари, оят-сунналар билан гўзал шаклда ифодалаган. Асарлари мактабларда ўқитилган.

Обой Қўнонбоев — (1845-1904) қозоқ шоири, ёзувчиси, маърифатпарвари.

Абдулла Тўқай — (1886-1913) татар шоири.

Аёз Исҳоқ Иложиддин ўғли — Идилли — (1878-Қозон, 1954-Анқара) татар ёзувчиси, матбуотчиси, жадид арбоби, уламо оиласида туғилган. Идил-Урал туркий халқларининг мустақиллиги учун катта сиёсий фаолиятда бўлган.

Фотиҳ Амирхон Зариф ўғли (1886 — Қозон — 1926) татар ёзувчиси, публицисти, жадид арбоби «Ал-ислоҳ» газетасининг ташкилотчиси (1907-1909).

Камол Ғалиасқар (1878-1933) татар ёзувчиси, публицисти, матбуотчи, жадид арбоби.

Мусо Жоруллоҳ Бигиев (1901 — Қозон, 1954 — Миср).

Ризоуддин Фахриддин (1858 — Мусо Жоруллоҳнинг устози).

Рашид Қози — булар татар мужаддид уламоларидирлар.

Исмоилбек Гаспиринский — (Гаспрали) Қрим. (1851-1914) жадидчилик ҳаракатининг отаси.

Мочалов — Подшо замонида Тошкент шаҳар полицияси бошлиғи.

Карим Зарипов — (1890-1960) биринчи ўзбек циркининг асосчиларидан.

Майрамхон Саримсоқова — ғарб типидagi биринчи ўзбек миллий цирк уюшмасини тузган, унинг циркида очиқ аёллар ижросида саҳналар намойиш қилинган, халқ рақслари ижро этилган.

Чўлпон — Абдулҳамид Сулаймон ўғли, (1893 — Андижон — 1938 Тошкент) ўзбек шоири, носири, публицисти, таржимон,

санъатшунос. Дастлаб мадрасада, сўнгра рус-тузем мактабида ўқиган. «Садойи Туркистон», «Турк РосТА», «Иштирокиюн», «Ўзил байроқ», «Бухоро ахбори», «Дархон» газеталарида адабий ходим. Ўзбек давлат театри ва труппасининг мудирини, 1924 йилдан Москвадаги ўзбек драма студиясида, СССР Марказий ижроия кўмитасида таржимон бўлиб, кейинроқ Ўзбекистонда маориф ва театр соҳаларида ишлаган. Кўплаб шеърини китоблар ва драмалар муаллифи. Шахсга сифиниш даврининг қурбони бўлган.

Санжар Сиддиқ — (Босит Сиддиқов, 1902 — Тошкентнинг «Сарчопон» маҳалласида туғилган — 1938 Тошкент) таржимон, журналист, танқидчи. Ўзбекистон ССР Давлат нашриётида адабий ходим (1926-27), муҳаррир (1929), «Китоб ва инқилоб» (1932-33), «Гулистон» (1935-37) журналларнинг масъул котиби. Ўша давр матбуотида фаол иштирок этган. Кўплаб адабий, сиёсий асарларни ўзбек тилига таржима қилган. Шахсга сифиниш даврининг қурбони бўлган.

Ҳожи Муъин Шукрулло — (1883 — Самарқанд — 1942 Тошкент) эски мактабни тугатиб, 1901 йилдан ўқитувчилик қилган. 1913-14 йилларда «Самарқанд», «Хуррият» газеталарида, «Оина» журналинда адабий ходим бўлиб ишлаган. Шеърини тўпламлар ва драма асарлари муаллифи. Умрининг сўнгига қадар ўша давр матбуотида фаол иштирок этган. Шахсга сифиниш даврининг қурбони бўлган.

Шаҳид Эсон Муса ўғли — (1885, Тошкентнинг Сассиққовуз маҳалласида туғилган — 1938, Тошкент) Каллахона маҳалласидаги биринчи ва иккинчи босқичдаги бошланғич мактабларида таълим олади. 1909 йил ўз ҳовлисида жадид мактаби очиб болаларни ўқитади. 1911 йилда Истамбулга кетиб дорулфунунда тил-адабиёт, тарих-география факультетида ўқийди. 1916 йилда тугатиб, шу дорулфунунда тил тарихи ва қадимги туркий халқ оғзаки адабиётидан дарс беради. 1917-18 йилларда ўша ердаги Султония педагогика билим юртида турк тили грамматикасидан ҳам дарс беради. 1920 йил «Афанди» (профессор) илмий даражаси берилади. 1922 йил баҳорда Туркистонга қайтади ва бу ерда «Наримонов» билим юртига мудир этиб тайинланади. 1928 йил аксилинқилобчиликда айбланиб уч йилга қамалади. Қамоқдан қайтиб, ўзбек миллий кутубхонасида ишлайди. 1937 йилда август ойида қамоққа олиниб, 1938 йил 5 октябр куни отилади.

Мирмуҳсин Шермуҳамедов — (1895, Тошкент, Махсидўзлик маҳалласида туғилган — 1929, Тошкент). Ўзбек матбуоти асосчиларидан бири, журналист ёзувчи. 1913 йилдан маҳаллий матбуотда

ижтимоий сиёсий руҳдаги мақолалари ва шеърлари чоп қилинган. 1916-17 йилларда Уфадаги «Олия» мадрасасида таҳсил олган «Иштирокиюн», «Қизил байроқ», «Туркистон», «Касабачилик иши», «Батрақлар», «Қизил Ўзбекистон» газеталарининг, «Коммунист», «Касабачилик ҳаракати» журналларининг муҳаррири. Шахси қораланган.

Усмонхон Эшонхўжаев — (1898 — Андижон — 1938) муаллим, журналист, таржимон. 1915 йилдан компартия аъзоси. Москвадаги Я. М. Свердлов номли коммунистик университетда ўқиган (1920-22). ТуркАССР Маориф халқ комиссарлигида ишлаган (1922-24). 1924-25 йилларда «Қизил Ўзбекистон» газетасининг муҳаррири, ЎзБКП МК ташвиқот-тарғибот бўлими мудири, сўнгра Сирдарё вилоят партия комитети секретари (1926-31), 1931-36 йилларда Москвадаги Қизил профессорлар институтида ўқиган. 1936-38 йилларда ВКП(б) Нижний Новгород ўлка комитети ташкилий бўлими мудири, Шимолий Кавказ вилоят комитети секретари, Красноуфимск т. й. бошқармаси бошлиғининг сиёсий ишлар бўйича ўринбосари. Шахсга сифиниш даврининг қурбони бўлган.

Ш. Бойчур — ўша даврнинг зиёли матбаачиси.

Фотиҳ Бурнаш — (1898-1946) татар драматурги, шоири, публицисти.

Ризо Нурибек — (1879-1943) тиббиётчи, Туркиянинг сиёсат арбоби. Лозанна тинчлик конференциясида делегат бўлиб иштирок этган.

Керзон Жорж Натаниел — (1859 — Англия — 1925) давлат арбоби, дипломат. 1899-1905 йилларда Ҳиндистоннинг вице-қироли бўлиб турган. 1914-24 йилларда Англия ташқи ишлар министри. Советларга қарши ҳужумни уюштирганлардан бири. Лозанна конференциясига инглиз вакилларида бири бўлиб борган.

Инуно Мустафо Исмаи — (1884-1974) турк қўмондони ва давлат арбоби. Туркия жумҳуриятининг иккинчи президенти (1938-1950) ва уч марта бош вазири (1923-1924, 1925-1927, 1961-1965), Лозанна конференциясида Туркия вакили бўлиб иштирок этган.

Шомий домла — Саид ибни Муҳаммад ибни Абдулвоҳид Ашшомий Аттароблис — Шомда (Сурия) туғилган. Ислом ғояларининг тарғиботчиси бўлган. Шарқий Туркистон ва Марказий Туркистонга

келиб, хусусан 1920 йилларда Тошкентдаги «Дегроз» ва «Кўмирчи» маҳаллаларида яшаб, мактабларда «Ҳадис» ва «Қуръон тафсири»дан дарс берган, турк тилини яхши билган.

Хоқоний Ширвоний Афзалиддин Иброҳим Али ўғли — (1120, Шемаҳа — 1199, Табриз) Озарбайжон шоири.

Абулқосим Фирдавсий — (936 — Тус — 1026) улуг форс шоири.

Бухоро амири — Амир Саййид Олимхон (1881 — Кармана, 1944 — Кобул).

Ўктамхон Шарипова — (1869-1959) Фарғонанинг Навқат қишлоғида туғилган. Тошкентнинг собиқ «Ҳофиз Кўҳакий» маҳалласида, ҳозирги «Сағбон» кўчасидаги 39-уйда яшаб, вафот этган. Машҳур яллачи, қўшиқчи.

Ҳофиз кўйки — Султон Муҳаммад Ҳофиз Кўҳакий Тошкандий (туғилган йили номаълум, 1572 йили вафот этган), ўз замонасининг кўзга кўринган йирик олими, машҳур Али Қушчининг невараси. Паркентнинг Кўҳок қишлоғида туғилган. Тошкентда ҳозирги «Сағбон» кўчасидаги «Қайнама» ариғидан то Чорсу бозоригача бўлган маҳаллалар «Ҳофиз Кўҳакий маҳалласи» деб аталган, у шу маҳаллада яшаган. Тарих, ҳуқуқ, таржима, география, этнография, хандаса, риёзат, фалсафа ва адабиёт соҳаларига оид кўплаб китоблар ёзган.

Муссолини Бенито — (1883 — Италия — 1945) италян фашистик партиясининг ва фашистик ҳукуматининг раҳбари (1922-43).

Гардинг — Хардинг Уоррен (1865 — АҚШ — 1923) давлат арбоби, 1921 йилдан АҚШнинг президенти.

Юсуфжон қизиқ Шакаржонов — (1869 — Марғилон — 1959) ўзбек анъанавий театрининг йирик намоёниси, Ўзбек халқ артисти.

Лутфилла Олимий — (1893 — Наманган — 1938) деҳқон оиласида туғилган. Эски мактабни тугатиб, 1913 йили Оренбург Олий ислом мадрасасига ўқишга кириб, икки йил ўқийди. 1924 йили Москвага кетиб Журналистика институтини битириб қайтади, 1927-29 йиллар Кўқон партия мактабида она тили ва адабиётидан дарс берган. 1930 йилда «Ашурали Зоҳирийнинг думи» деб ўн йил қамоқ жазосига ҳукм қилинади, лекин барвақт қайтади. 1938 йили ўлим жазосига ҳукм қилинади. Вақтли матбуотда фаол иштирок этган.

Шохалим ҳожи Шоҳисхоқов — ҳовлиси Чорсуда, масжиди жомеъни атрофида бўлган.

Валиҳожи Абдумалик ўғли — Ўрдага яқин Занжирлиқ маҳаллалик, инқилоб кунлари мол-мулкани давлатга топшириб, ўзи Лабзакдаги кичкина ҳовлида яшаб, тўқсон ёшлардан ошиб вафот этган.

Орифжонбой — Хадрада, Дегроз маҳаллалик.

Орифхўжабой — ота ҳовлиси Бешёғочнинг Қоратош маҳалласида, янги ҳовлиси Ўрдада — Қишлоқ хўжалиги вазирлиги ўрнида бўлган. Тошкент — Оренбург темир йўли, Тошкент вокзали қурилишини пудратга олган. Саидазимбойнинг куёви.

Саидазимбой — Тошкентнинг энг катта бойларидан бири, ҳовлиси Хадрада, собиқ Тоштрам ўрнида бўлган.

Комилжонбой — Тошкентнинг машҳур чойфуруш бойларидан, Каллахоналик, қулоқ қилиниб, 1930 йил Ўзгантда вафот этган.

Абдумавлонбой — ҳовлиси ҳазрати имом Қаффоли Шоший маҳалласида, Жинкўчалик бўлган.

Фуломқорибой — бу киши ҳам ўша маҳаллалик.

Ака-ука Йўлдошхожи, Тошматбой Қурбоновлар — Дегрез маҳаллалик.

Боқижонбой — ҳовлиси Чорсуда, ГУМни ўрнида бўлган, Чорсудаги бузиб юборилган машҳур ҳаммом шу кишининг мулкидан бўлган.

Иброҳимхожибой — Тошкентнинг кўнчи бойларидан, Чорсунинг Бедабозор маҳалласидан, 1925 йил вафот этган.

Азизбой — Ҳофиз Кўҳакий маҳалласидан, Эски жўвадаги Аброр Ҳидоятгов номидаги театр биноси шу кишининг инояти билан қурилган.

Каримбек, Комилбек Норбековлар — Соғбон маҳалласидан.

Тўхтажонбой — Чақичмон маҳаллалик.

Жон Рокфеллер — (1839-1937) XIX аср охиридан АҚШдаги нефт саноати ва савдосининг монополия соҳиби.

Майер Амшел Ротшилд — XIX асрнинг биринчи ярмидан бошлаб Европанинг марказий шаҳарларидаги банкларнинг соҳиби.

Черняев Михаил Григоревич — (1828-1898), (Белоруссия, Могилёв вил.) генерал-лейтенант, дворян оиласида туғилган, ҳарбий академияни битирган. Оренбург бош губернатор штаби бошлиғи, 1865 йили Черняев қўшинлари Қўқон хонлигига қарашли Авлиё ота, Чимкент, Тошкентни босиб олди. 1865-66 йилларда Туркистон вилоят ҳарбий губернатори, 1882-84 йилларда Туркистон бош губернатори, 1886 йил истеъфога чиққан.

Кауфман Константин Петрович — (1812-1884 — Тошкент, 4 май) Туркистон генерал губернатори (1867-82) у Бухоро амирлигини (1868), Хива хонлигини (1873), Қўқон хонлигини (1876) истило қилди. Ўрта Осиёни мустамлака ҳолида сақловчи, Россиянинг хом ашё манбаига айлантирувчи «Туркистон ўлкасини бошқариш низоми»ни жорий этган.

Али Исмоилзода Мозондороний — «Зарафшон» газетасининг бош муҳаррири, моҳир журналист. Шахсга сиғиниш даврининг қурбони бўлган.

Сузук ота — Сайрам шаҳрининг жанубида, Бодомариқ тарафда Хожа Аҳмад Яссавийнинг набираси Сузук отанинг қабри бор. Бу ҳақда «Сайрам тарихи»да шундай битик учрайди: «Марқади мутаббарака ҳазрат шайх Мустафоқул Хожанинг турбатлари бор. Эшон фарзанди аржиманд, ҳазрат Алихўжа ота эрдилар. Ва тағи ҳазрат Султон Хожа Аҳмаднинг қизларидан (Гавҳар Хуштари) бўлган набиралари эрдилар. Ёш баччалик вақтида боболарининг хизматларига борур эрдилар. Ногоҳ боболарининг назари муборақлари тушиб, муҳаббат бирлан айдиларки: «Менинг сузугим, хуш келдингиз, менинг сузугим, хуш келдингиз». Шунинг учун мардумлар Сузук ота дейдилар... Сузук ота бобосидан 50-60 йил кейин, тахминан XII-XIII аср ораларида яшаб ўтган. Сузук ота маҳалласи Тошкентда Самарқанд — Дарвозасига қўшни маҳалла. Маҳаллада у зотга атаб ўтган асрларда қурилган масжид ҳам бор, ёнида мақбара ҳам бор. Умуман Тошкент музофотида Сайрам, Туркистонда яшаб ўша ерга дафн этилган валийларнинг номидаги маҳалла-мавзелар кўплаб учрайди, бу ҳодисани ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

Садриддин Айний — (1878 — Ғиждувонга яқин Соқтаре қишлоғи — 1954 — Душанбе) тожик-ўзбек халқининг улкан ёзувчиси, публицисти шарқшунос олими, жамоат арбоби.

Иззиддин Сайфулмулук — татар доктори, бу киши ўша давр матбуотида турли тиббий мавзуларда мақолалар ёзиб халқни маърифатга доҳил қилган эди. Умрининг охирларида Сибирда ўн йил ахлоқ тузатиш лагерларида хизмат қилиб қайтиб, Тошкентда саксон ёшларда, 1946 йил вафот этган.

Зариф Баширий — (1882-1962) татар шоири, адиби, публицисти, Фердинанд Дюшеннинг «Тамилла», «Қамар» рўмонларини ўзбек тилига таржима қилган.

Вали Алломов — татар журналисти, узоқ йиллар «Қизил Ўзбекистон» газетаси муҳарририятида ишлаган.

Вадуд Маҳмуд — (1898-1977) Самарқандда туғилган — адабиётшунос, мунаққид, 20-йиллар матбуотида фаол қатнашган. Шахсга сиғиниш даврида узоқ йиллар жабрланган.

Ўктам-Қаюм Рамазон (1897 — Тошкент — 1942) муаллим, тилшунос олим, эски ва янги усуллардаги мактабларда ўқиган. Мактаб, техникум ва институтларда ўқитувчи, илмий ходим бўлиб ишлаган. Ўзбек мактаблари учун ўзбек тилидан дарсликлар ёзган. Шахсга сиғиниш даврининг қурбони бўлган.

Шокиржон Раҳимий — (1898 — Тошкент — 1938) шоир, ёзувчи, матбуотчи, муаллим, кўплаб дарсликлар муаллифи, маориф бўлимларида ишлаган. Шахсга сиғиниш даврининг қурбони бўлган.

Зиё Саид — (1901-1938) журналист, ёзувчи, драматург Қосим Солиҳовнинг тахаллуси, шахсга сиғиниш даврининг қурбони бўлган.

Зеҳний — Тўрақул Нарзиқулов (1892 — Самарқанд — 1983 — Душанбе) муаллим, матбаачи, адабиётшунос, тилшунос олим. Шахсга сиғиниш даврида жабрланган.

Олтой (Бонс Қориев) 1903 — Тошкент — 1977) ўзбек шоири, журналисти, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, 1927 йилдан партия аъзоси. Дастлаб эски мактабда сўнг бошланғич совет мактабларида ва муаллимлар тайёрлаш курсида ўқиган. «Ёш ленинчи» газетасининг биринчи муҳаррири (1925), «Қизил қалам» жамиятининг раиси (1929-30), 1930-50 йилларда турли хўжалик ва қурилиш соҳаларида ишлаган. Ўзбек тили ва адабиёти институтида (1956-66), Навоий номидаги адабиёт музейида илмий ходим бўлиб ишла-

ган. Бир неча шеърӣ тўпламлари бор. Шахсга сифиниш йилларида жабланган.

Ғайратий — Абдурахим Абдуллаев (1905 — Тошкент — 1976) Ўзбекистон халқ шоири, кўплаб шеърӣ китоблар муаллифи.

Муҳиддин қори Ёқубов — (1896 — Фарғона — 1957 — Тошкент) Биринчи Туркистон халқ ашулачиси (1923) ЎзССР халқ артисти (1936).

Абдулҳай Тожиев — (1889 — Тошкент — 1937) Я. М. Свердлов номидаги Коммунистик университетида ўқиган (1920). 1920-21 йилларда Тошкент Эски шаҳар район партия комитети тарғибот ва ташвиқот бўлими мудири. 1921 йил апрелдан халқ маорифи бўлими мудири. Июлдан Туркистон КП(б) Сирдарё вилоят шаҳар партия комитетининг масъул секретари. 1922 йил ноябрда «Туркистон» газетасининг ходими, сўнг масъул муҳаррири. Ўзбекистон КП(б) Тошкент вилоят секретари (1925-29). 1929-35 йилларда СССР Олий Советининг Миллатлар Совети секретари, 1935 йил июлдан Тошкент шаҳар Совети раиси. 1937 йил ЎзССР Советлари МИК раиси ўринбосари. Шахсга сифиниш даврининг қурбони бўлган.

Шайх Саъдий — (1203-1210 — Шероз — 1292) Муслиҳиддин Абдуллоҳ Саъдий Шерозий, форс шоири.

Комилжон Алимов — (1903 — Тошкент — 1938) журналист ва давлат арбоби. 1922-1924 йилларда Сирдарё вилояти, сўнг Туркистон комсомоли МКнинг секретари, 1924-1925 йилларда Москва Давлат журналистика институтида ўқиган. «Қизил Ўзбекистон», «Камбағал деҳқон», «Коммунист», «Муштум», «Ер юзи» газета-журналларининг муҳаррири. 1934-1937 йилларда Қорақалпоғистон АССР партия комитетининг секретари. Шахсга сифиниш даврининг қурбони бўлган.

Султонхўжа Қосимхўжаев — (1871 — Тошкент — 1961) инқилобчи, 1890 йилда Ўрта Осиё Темир йўл ва Тошкент вокзали қурилишида ишлаган, Тошкент рус-тузем мактабида ўқитувчи (1910-1916), ўзбек ишчи касаба союзлари ташкилотчиларидан бири, Эски шаҳар Озиқ-овқат отрядининг раиси (1918-1919), Тошкент Эски шаҳар район партия комитетининг масъул секретари, Турк АССР МИК раиси ўринбосари (1920), Тошкент вилоят судининг раиси (1925-1928) ва ҳ.к.

Сотти Ҳусайн — (1907 — Қўқон — 1942) ўзбек совет адабиёт-шуноси. Ўрта Осиё Коммунистик университетида ўқиган (1923-26). «Ёш ленинчи» газетасининг муҳаррири (1927-28), Тожикистонда босмачиларга қарши курашда қатнашган (1931-33). Москвада Қизил профессура институтида ўқиган (1935-38), тил ва адабиёт институтининг мудири (1938-40), Ўзб КПМК агитация ва пропаганда бўлимида мудар ўринбосари (1941-1942).

Жўржи Зайдон — (1861 — Байрут, 1914 — Коҳира) араб адиби. Адабиётшунослик, тил, фалсафа, тарих, ҳуқуқ, география, журналистика, ёзувчилик соҳаларида самарали ижод қилган, кўплаб тарихий рўмонлар ва илмий публицистик асарлар муаллифи.

СЎНГГИ СЎЗ

Қодирийнинг бу кичик асарларини кутубхоналарда сақланаётган, 1920 йиллар газета-журналларидан қидириб топиб, олиб келар эдим-да, дадам билан ўқиб муҳокама қилар эдик. Бир куни дадамга — «Дадангиз менимча Москвага ўқишга бориб фикрларида бирон бир нарса ўзгармаган бўлса керак, қайтага ниятлари ўзгариб келган, бу ёзганларидан билиниб турибти» — дедим. Дадам бироз ўйланиб туриб: «Ҳа, бир куни дадам: Уёққа ўқишга бориб ўзимга ҳеч бир янгилик ололмадим. Ҳамма гап ўзимизда бор экан. Қайтага бориб кўнглим бузилиб келди, деган эдилар» — дедилар. Мен ҳаддим сиғиб «Бу гапни кимга, нимага, қаерда айтдилар?» деб сўролмай у кишидан гап кутиб турдим. «Бир куни уйимизга киночи Сулаймон Хўжака келиб, ўқиш, Москва ҳақида суҳбатлашиб ўтиришганда шу гапни айтган эдилар. Чамаси ўттиз бешинчи йиллар эди. Унда дадам ҳеч бир ерда ишламас эдилар», деб қўшиб қўйдилар дадам.

Бир йил ўқиб, Қодирий 1925 йилнинг ёзида Москвадан қайтиб келадилар. У кишининг ёзганларига эътибор берсак, ҳақиқатан ҳам, ўша ёз ойдан берида ёзган «Тошпўлад тажанг», «Калвак махзум», «Эчкининг оти Абдиқарим» ёки «Йиғинди гаплар» каби ҳажвларида янада сирилиб келаётган мустамлакачилар сиртмоғидан кўнгли бузилганлигини ёки бу сиртмоқни қанча тортса ҳам ўзи таъзимда, қўли кўксидан қотган халқидан кўнгли совиганлигини пайқаш мумкин.

Мен ўша вақтда Қодирийнинг бу исёни, Фитратнинг афсусини, Ғози Юнуснинг фиғони, Чўлпоннинг надомати, Элбекнинг ноласини ўқиб, улар бирон бир кучга, мақсад-рояга суянса керак, ўз бошига ўзи бош кўтармаса керак, бу мақсаднинг боши қаерда экан, деб ўйлар эдим. Мустақиллик ҳаракатининг раҳбари Мунавварқори ўз хотираларида шундай деб ёзди: «Бизлар, айниқса миллий чегараланиш ўтказилганидан кейин пировард мақсадимиз — буржуа демократик Ўзбекистонини барпо этишни амалга ошириш умидида ўз фаолиятимизда асосан қуйидаги уч ҳолатни ҳисобга олган эдик:

1. Оммада миллий руҳни ривожлантириш ва мустаҳкамлаш;
2. Шўро ҳукумати томонидан кўтарилган шўро аппаратини маҳаллийлаштириш ҳақидаги шиордан фойдаланиб, аста-секинлик билан шўро аппаратини унга миллий кайфиятдаги кишиларни жойлаштириш йўли билан қўлга олиш;

3. Муҳожирлар билан алоқани ташкил этиш, муҳожирлар ва уларнинг оилаларига, шунингдек, аксилшўравий фаолиятда жабрланганларга ҳам ёрдам бериш.

Бизлар ўз фаолиятимизни бу кўрсатилган вазифаларга қаратишда, шўро ҳокимиятининг Оврўпо буржуазияси билан тўқнашувда муқаррар равишда ҳалокатга учрашини назарда тутдик. Бизлар шўро ҳокимиятининг йўқ қилинишига ишондик ва бунга тайёргарлик кўришга, шўро ҳокимиятини ҳалокати юз берганда ҳокимиятни қўлга олишга тайёр туришга қарор бердик.

Чегараланиш миллатчилик майлларининг кучайишига туртки бўлди. Бизлар миллатчиликнинг ўсишини ҳамма жабҳаларда — оммада ҳам, матбуотда ҳам, адабиётда ҳам, ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳаларида кузатиб турдик. Бу ҳолатдан бизлар миллийликни ривожлантириш ва мустақкамлаш учун фойдаланишга қарор қилган эдик... Миллий ғоя, миллий руҳни мустақкамлаш ва ривожлантириш соҳасидаги тарғибот ишларини олиб бориш коммунистик кадрларнинг савияси паст бўлганлиги сабабли осон кўчди. Тошкентдаги газета ва журналларнинг редакцияларида ҳамда адабиётда Ғози Юнус, Жулқунбой, Санжар, Элбек каби миллий зиёлилар катта мавқега эгалликлари билан бирга салмоқли таъсирга эгадирлар. Ўзбекистоннинг бошқа вилоятларида ҳам аҳвол шундай эди. Матбуотда миллий таъсир коммунистик таъсирдан кучли эди. Масалан, чегараланишдан кейинги дастлабки даврдаги миллий матбуот аҳволи тўғрисида аниқ ва тўғри тасаввурга эга бўлиш учун маҳаллийлаштириш масаласи соҳасидаги газета мақолалари билан танишишнинг ўзи кифоя. Ғози Юнус очиқдан-очиқ ёзса, бошқалар ўз миллий ғояларини инқилобий сўзлар остига яширган ҳолда, эҳтиётлик билан ёзади...»

Ана шу хотираларни ўқиб Қодирийнинг ёзган жангавор, санъаткор танқидий-ҳажвларидан, романларидан менда туғилган ҳалиги савол ойдин бўлди, қўйди... 1926-27 йилларда маданият ва маориф ходимлари қурултойини урхо-ур билан ўтказиб, миллатнинг ифтихори бўлган зиёлиларни иккига бўлиб, эски зиёлилар нега қувғин қилингани мана шу хотира мазмунидан ҳар кимга энди маълум бўлса керак. Қодирийнинг бу қурултойга саркорлик қилиб катта нутқ сўзлаган Акмал Икромовни бегонанинг ноғорасига ўйнамай бу масаладан ҳам муҳим бўлиб турган ҳақиқатга — мустақилликка томон ғайрат қилишга даъват қилиб ўтгани бежиз эмас эди...

1910-20 йилларни ўша давр матбуотида «Туркистон халқларининг уйғониш даври» деб таърифлашади. Муаллиф ҳажвий ҳикояларига атаб эҳтиёткор, сермаъно муқаддимани ёзганда 1925 йил яъни, Сталин ҳокимиятга келган эди. Қирғинга асосланган болшевиизм сиёсати қўйнида уйғонган Туркистон халқлари энди истиқ-

лол манзилини тобора узоқда кўриб, унга олиб борадиган от-уловлардан ажраётган, яна аниқроғи, истиқлол тулпори чошиб ўтиб кетган, омад қўлдан кетаётган эди. Қизилпараст мутаассиблар эса тобора урчиб кўпаяётган эди. Энди муаллиф Боқи аканинг мойжувозидан хавотир қилиб, халқининг кўрадиган кунларига куйган, фиғони келиб ўтмишидан, келажагидан афсус-надоматлар қилган, «Доҳийларнинг ўсиб-унган ва нашъу намо қилганлари бир ўлкани ҳалокат чуқурига қараб судрағучи, албатта, Тангрининг қаҳрига сазовордир», деб каромат қилган эди.

1917 йил Русиядаги феврал инқилобидан сўнг Тошкентда нашр этилган татар демократларининг «Улуғ Туркистон» газетаси: «Инқилоб бўлди, замон тузуми ўзгарди, мустамлака миллатлар ўз истиқлоли йўлида турли фирқалар тузиб курашиб келяпти. Инқилоб бўлганига саккиз ой бўлибтики, аммо Туркистон уламолари ҳали ҳам бир фикрга кела олмайдилар» — деб мутаассиб уламоларни танқид қилиб ўтган эди. Ўша йиллари Туркистон халқининг энг етакчи кучи бўлган уламолар агар ҳушёр бўлганларида Умумтуркистон мусулмонларининг қурултойларида Туркистон халқларининг яна асоратда қолишқолмаси ҳал бўлиб турган бир паллада «Мухторият нима», «Демократик жумҳурият нима», деб соатлаб тушунтириш сўраб ўтирмаган бўлармидилар, болаларга дунёвий илм берилмасин, бу Қуръонда айтилмаган, деб тараққийпарвар жадид уламоларига қарши турмаган бўлармидилар?.. Ёки Тошпўлад ака айтганидек, Арафотдек муқаддас Туркистон ўлкаси мардикор бозорига айланмаган бўлармиди?.. Болалари Калвак махзумга ўхшаб радъ нимаю, соқолимнинг туки нечта, деб хурофотга ботмаган бўлармиди?.. Зотан, Ҳадиси шарифда айтиладики: «Диннинг офати учтадир: беамал олим, золим подшоҳ ва илмсиз мужтаҳид».

Отабек тузсиз Фузулийни ўқимай ёпиб қўйган экан, Раъно ҳушсиз бошини Умар Хайёмга қўйган экан, Тошпўлад акани на фуқаросига, на ҳукуматига қойил қолиб мияси қотган экан. Кишига шундай кунлар келар, ўша узоқ-яқин йилларда ўтган боболаримизнинг ВАТАНИ, ХАЛҚИ, ДИНИ, МИЛЛАТИ, ФОЯСИ учун чеккан дарди, ташвиши, балки бу кунларда биз авлодга биров малол келар. Лекин барибир кўнглингиз, қўлингиз Қодирийга келаверади. Чунки унда шундай бир хислатлар борки, улар сизни кўп нарасадан қайтаради, кўп нарсага етказилади... Унда Қодирийнинг нафрати бор, муҳаббати бор...

Шу ерда бир лавҳани эслаб ўтсам. Дадам бир куни оталарини эслаб дедилар: «Баъзан дадам дам олиш вақтларида «Муштум» тўпла-

мини варақлаб ўтирар эдилар. «Калвак»ни, «Тошпўлад»ни гапларидан ўқиб, завқланиб кулганларидан кўзларидан ёшлари оқиб кетган эди, «Оббо даюс-эй», деб қўяр эдилар. Икковини жамлаб китобча қилсам, деган эдилар».

Муҳтарам ўқувчи, гарчи бу ҳикояларнинг баъзилари сизга таниш, илгари бир-икки бор нашр қилинган бўлса ҳам ёзувчининг ушбу асарлари бу қадар тўлиқ, мукамал ҳолида илк марта нашр этилмоқда. Бу хайрли иш шу кунларга насиб этибди. Тошпўлад тоғанинг беғидир, аччиқ, куфр, дангал гапларига ёки ҳар қадамидан, ҳар сўздан хурофа анқиб турган Калвак тоғанинг кўз чиқарадиган, содда, ишгибоҳли гапларига ёки ўнинчи-йигирманчи йилларда бўлиб ўтган воқеа-ҳодисаларга рўйи-рост, ҳоли-қудрат изоҳ беришга ҳаракат қилдик. Ушбу жилддаги асарларини ўша вақтдаги асли ҳолига мувофиқ тайёрладик, китобхон қўлига, мулоҳазасига тақдим этдик.

Хондамир Қодирий

ЎЗБЕК ҚАРИНДОШЛАРИМИЗНИНГ ДИҚҚАТЛАРИГА

Отанг боласи бўлма, одам боласи бўл. «Оқ жўл» газетасининг ўткан нўмирларининг уч-тўртида Сирдарё-Еттисув музофотларининг Қозоқистонга муносабати ҳақида мақолалар босилиб эди. «Ўйиндан ўт чиқар» дегандай бу мақолалардаги бир-икки кўпол иборалар ўзбек ёшларининг нафсига тегиб кетканда ўйланмаган, кутулмаган жойдан маюсият пайдо бўлган. Бу сабабдан «Оқ жўл» идораси ҳозирги муҳаррири бошида бўлган қолда ушбу баённомани ўз томонидан интишор этмакни лозими фарз топди. Аввал бир-икки сўз кўпол иборалардан: «Жетисув-Сирдарёни Қозоғистонга қўшув тарихи дурус» (128 нўмир) исмлиқ мақолада учунчи устун тўққизинчи йўлда оға-иниларга қаттиқ теккан бундай ибора бор: «Қозоқдинг ўрталиқ ҳукумати турарлиқ лойиқти фалони бўлмаган сўнг бочкурт, тотор ҳам ўрус оға-инларимиз Ўринбурғдида бериб эди. Чирақдан кездинг ортиқдиғи бор. Тошканди сарт бовурлари қозоққа берса ғажаб эмас».

Мана бу иборада «қулайсиз» нуқта бор: биринчи, Тошканд масаласи ва иккинчи, «сарт» сўзи. Топканд масаласидан бошласақ мақоланинг эгаси «Чирақдан кез ортиқ» (Чорядан газ ортиқ), яъни атрофидида мусулмонлар кўбчилик ташкил этмаган Ўринбурғдан Шарққа яқин, ичи тиши, ўз элимиз ва ўз оғайнимиз билан тўлиқ Тошканд яхши деган маъни чиқар. Саккиз-тўққиз миллиўнлик бир элнинг биргина бўлсун шаҳри йўқ. Табиий шундай бир элнинг бир кишиси оғзидан софдилона шул сўз чиқиб, кўнгли Шарққа, оға-иниларига қарай тортибдир. Мақоланинг ҳарфидан, маънисидан бошқача бир фикр чиқармоқ мумкин эмас. Сарт сўзига келайлик: бу сўз ўн-ўн беш йилдан бери ўзбек-татар матбуотида ҳам мавзуи баҳс бўлуб келди. «Вақт» газетасига ўн беш йил бурун ўзбек ёшлари томонидан ул вақтларда татар матбуотида мустамал бўлган «сарт» сўзига қарши протест ёзилиб бундан кейин «сарт» сўзи ишлатилмасун деган талаб қўюлди ва бу сўз Туркистонга биринчи ўрус қўшунлари билан тўра-тилмоч бўлуб келган қозоқларнинг оғзидан чиқиб ёйилиб кеткан эди. Шул замондан бери неча йил, ой, кун ўтди. Туркистонликлар бу муддат ичида хили ўсди. Ҳар қайсиси ўзини-йўлдошини таниди. Ўзбек Амир Навоийсини топди, қозоқ Обойни тутди. Сиёсий ва тараққий йўлларида бир-бири билан маҳкам қўлга-қўл беришиб ўртадаги умумий душман бўлган мустамлакачига қарши курашмак, олишмоқнинг лузумини билди. Бу тараққий ва саломат йўлида улуг бир ҳодисаки, ҳаммаизнинг идрок этмагимиз керак. Бу кун келамизки сарт сўзини бирар киши атиглаб ижод этмаган. Уйғур адабиёти-

нинг шоҳ асари бўлган: «Кутадғу билигда ўзбек-чиғатой адабиётининг мухтарам ва биз томондан ҳам азиз кўрилган Амир Алишер Навоийни гўзал ашъорида, Бобурнинг кенг руҳлик ўз замонига очиқ фикрлик «Бобурнома»сида бу сарт сўзини кўрамыз. Туркманларда «Тангри билмаяни тот¹ билар» деган мақол бор. Можорлар словак халқи ҳақида бундай дейдилар: «Бўтқа таом эмас, тот одам эмас». Бу балки сатхий мисолларнинг ўзидан ҳам сарт сўзининг турк халқлари оғзида бурундан келаётган бир сўз эканлиги маълум бўлиб маънисини, албатта, ҳаммага мажҳулдир.² Ҳар қолда шуниси маълумки сарт деб аксари (Кауфман) савдогар синфини демишлар. Келажакда ижро этилатурган фанний химматлар, балки маънисини лозим даражада очиқ ва аниқлиги билан топар. Лекин ҳозирги маълуми бу даражада. Асрлардан бери халқ оғзида келаётган бир сўзни уч-тўрт кунда битирмак мумкин эмас. Одатга тортиб кетаберар. Ўзбекнинг ўзида ҳозирги шаҳар халқини ҳануз сарт деб тўлуб ётқан мақоллар чиқармиш. Ўзбеклар аксари тожик халқини сарт дейдир. Ўратепа, Самарқанд атрофида ним кўчма ҳолда қолган найман, жалойир, юз, хитой, қанғли, кўнғирот исмлик ўзбек эллари орасида юрган кишилар тасдиқ этсалар керак. Қозоқда, қора халқ ўзбек ҳам сарт ҳақида «Ўзбек ўз оғам, сарт-садағам» дейр. Бинобарин масаланинг фанний жиҳат тўғрисида кўб ва кўб халқларнинг адабиётини, урф ва одатини, мисол ва тамсилларини изламак керак, балки бу йўл фанний кашфиётка кўб хизмат берадир. Келайлик расмий матбуот ва истилоҳотимизга: юқорида марҳум «Вақт»нида келтирдик ва неча ва неча узун, қисқа мисолларни ўртага солдик. Мақсадимиз татар матбуоти ҳам бир неча узун муноқаша, бир неча кўнғилсиз сиёсатлардан кейин бориб бояғи сўзни кўйдди, ташлади. Одат инсондан зўр бўлур. Табиий Туркистоннинг ўзида ҳам бу сўз кўб вақтгача чўзулуб юрар. Матбуотларда ҳам кўб муноқашаларга сабаб бўлур. Фақат бу муноқашаларни биродарона насиҳатлар билан бир бирларига тушундирмак йўли билан даф қилмоқ чорасидан бошқа чора йўқ. Маъюсиятдан орада мустамлакачилик бор, фойда чиқмас, балки неча ва неча сиёсий зарарлар пайдо бўлар. Ҳар бир гўдакка маълумдир бу.

«Одат зўр, бу эски сўз» деган фикрлардан «Оқ жўл» ё бир бошқа газет ва матбуот бу сўзни истеъмол эта берадир. «Худога йиғлангиз» деган билан натижа чиқмайди. Қатъиян бу сўзлар билан касалнинг

¹ Туркманистоннинг Чоржўй, Марв, Байрамали шаҳарлари ва теварагида яшовчи элат, тожик тилида сўзлашади, қайсарлиги билан машҳур.

² Сарт сўзининг маъноси мажҳул бўлмаса керакки, бу кунга довур «Оқ жўл» газетасида хонн, ўғри ва муттахам ўринларида ишлатилиб келмакда эди. Бу тўғрида «Оқ жўл» идорасининг расмий изоҳи ҳам бор («Қизил байроқ»).

узоқдан келганлигинигина кўрсатдик. Масаланинг сурати зуҳурини баён этканда нафсига оғир тушкан йўлдошларнинг жаҳли бир даража тушар деган умид билан ёзилди. Бошқа ғараз йўқ. Фурсатдан истифода қилиб айтамызки: бизнинг орамизда ҳам бошқа халқлар каби миллатчи мутаассиблар бор. Бизнинг орамизда ҳам жоҳил ва жаҳолат синфи бор. Зиёликларнинг сафида, юртнинг бошчилари орасида ўнлар камчиликни ташкил этар. Ўнларнинг қозоқ юрти исмидан расмий суратда сўйламакка ҳақлари йўқ ва ҳеч вақт умид этмаймиз. Бўлмаса-да, ўнлар юртни харобаликка, сиёсий ва ижтимоий фалокатларга бошлар, тарихимиз шоқиддир. Бизнинг эътиқодимизга, мустамлакачиликка қарши танда жон, юракда дам бор — олишмоқ, тортишмоқ ва шул бечора мамлакатни улуғ йўлга олиб чиқмоқдир. Ўз юртимизни яхши кўрамиз. Бошқа юртларни-да, шул даражада яхши кўрамиз. Бу риёкорлик эмас, чунки бошқа инсонларнида эҳтиром эта билмаган киши ўз юртинида эҳтиром эта билмас. Киши қадрини билмаган ўз қадринида билмас. Бу қуруқ дастурда эмас, балки энг ҳаётий, амалий бир қоидадир. Туркистоннинг бахт ва саодати туркман, ўзбек, қирғиз ва қозоқ меҳнаткашларининг баробар ҳимоятларига, сотсиализм ва оғайнилик йўлида ҳаракат қилмоқларига мувофиқдир. Бошқа йўл йўқ. Ҳеч бир кўзи очиқ Туркистон ёши инкор этмас. Фақат ўртада бир доғ ҳасрат қолдирган «Ўшандоғлар» (173 нўмир) мақоласи бор. Бу ҳақда ўзбек оғайнилари ҳузурида айни самимулқалб билан эътизор этармиз. Идоранинг бошлиқлари кўрмасдан, хусусий бир масъулиятсиз бир киши томонидан берилган ва босилиб кетган фелетўн бўлуб бу ҳақда идора масъулият чекмакка тайёрдир. Ҳар бир киши ва ҳар бир муассаса қаторида масъулият чекмак ҳалолдир ва бу йўл билан ўртадаги оғайнилик шартини ўрнига келтурмак номига ҳар бир жавобгарликдан қочмас. Идора ўз томонидан мазкур киши томонидан яна мақола қабул этмайтурган бўлди ва бундан кейин маъюсиятлардан холи бўлмак учун нозик мақолалар келган ҳолда идоранинг бошлиқлари томонидан рухсат бўлмай туриб босмайтурган бўлди.

*Чу узви бадард оварад рўзгор —
Дигар узвхоро намонад қарор*³.

Саъдий

«Оқ жўл» газетасининг вақтинча муҳаррири Назир Тўрақулов
(Дарвеш)

«Қизил байроқ» – 1922 йил, 179-сон, 27 май

³Оғриқ келса бирон аъзога —
Оғриқ келар ҳамми аъзога.

ЖАСОРАТ

Жулкунбой мени сўймоқчи; лекин пичоғи ўтмас. Жулкунбой мени тепмакчи, аммо оёғи қисқа. Нима қилсун бечора ?!

Матбуот майдони очик, бўш. Кўринган киши йўқ. Бор бўлса-да, кўрсатарлик иши йўқ. «Балиқ бўлмаса, қисқичбақа ҳам балиқ ўрнини босар» деган ўрус мақолиға мувофиқ эр бўлмаса, ҳезалаклар ҳам қаторға кириб қолар. Шул ҳолатни биз ҳозир ижтимоий ҳаётимизда кенг бир миқёсда бўлуб ётқанини мушоҳада эта оламиз:

Ўқутқич кўб — ўқуғучи йўқ.

Ёзғич кўб — ёзғучи йўқ.

Ғирингчи кўб — танқидчи йўқ.

Буларга: «Ҳой муаллим, муқаррир, танқидчи, сиёсийон, табиблар! Ҳар қайсиларингиз кучингизга қараб кучансангиз-чи!» деган киши йўқ. Бир ҳафта ўтуб икки пардалик фожеа ёзиб ташлайтурган театрчи, зеҳнга илинмас, қўлга тутулмас, тутуруғи йўқ сўзларни йиғиб шеъроти билан ўртаға чиққан шоир, ёки ҳаммасидан бохабар ва айни замонда ҳаким, донишманд, дипломат, сиёсатчи, муаллим, муқаррир... соҳиби иқлимлар Туркистоннинггина эмас, бутун Шарқнинг «мазиди хусусия»ларидандир. Истанбул қаҳвахоналаридан ақли шоҳид эмасми? Фотиҳ Каримнинг «Истанбул мактубларини»ни ўқунгиз кўрарсиз. Жулкунбой бу жиҳатдан мамлакатимизнинг ижтимоий типларидандир. Ул танқидчи. Танқидчи — адабиёт ва қисман сиёсат ва қисман ҳаётчи, билмайман, тагин нима танқидчиси. Бир хислати бор: жасорат, бепоён жасорат. Масалан, миллат дарёси масаласи олдидан чиқар экан, жасуруна от қўюб дарёга ўзини ташлар. Кечув қай ерда, ёки қай ерида сув тез, қай ерида саёз? Фалон саволларни бермак мажбурия ақлиясидан ўзини озод этмиш бир ўғлон.

Масалан адабиёт, ҳаёт ёки илми руҳ, ёки илми лисон, ёки ҳатто Муҳийиддин Арабий марҳумнинг маслаки каби тоғ масалалар йўли устидан пайдо бўлсун, кўб фикрлаб турмас, тўғри чопар. Ҳеч бўлмаса «Довонғача чопиб чиқмоқға кучим етарми экан, яъни тилим чиқиб сулайиб қолмайин», деган андиша йўқ.

Унингча тафаккур — таассубдир, андиша — хурофот, мулоҳаза — жаҳолатдир; рия — «Аксилҳаракат»дир. «Ҳой» деган киши йўқ. Маълумот ва тафаккуротнинг нима кераклиги бор. Чопса бўлди. Жасорат, доим жасорат!

Жасур, фақат бечора, бенаво, ғариб. Ғариб йўлдошим! Йиғлайинми, кулайинми аҳволингга? «Қизил байроқ»нинг 186-номерида «Ўн миллион сўм ва бир паспўрт йўқотдим» сақифасида Жулкун-

бой ғарибнинг ҳангама эмас, дашномасини ўқудим. Ўқудим-да афсус дедим. Афсус сени ёзган танқидчиға, ҳайф сен кўтарган қоғоз ва сиёқға, афсус сени босқан жаридага!

Жулқунбой «Инқилоб» журналини «гажит» қилибдир. Ва ним жиддий ва ним ҳажвий танқидида фақат ўзинигина мазлум матбуот дориға осибдир. «Инқилоб» журналининг тўртинчи нўмерини мундарижа жиҳатидан бой топиб «Миррих» ўқуғучиларининг бир нуқтада бўлинув кетканларини бахс этар ва «Инқилоб» журналининг ўзбек журнали бўлмай, балки қозоқ, татар, журнали бўлганлигини ишорат билан даъво этар, даъвонинг асоси учинчи номерда Обойнинг шеъри босилган ва тўртинчида Тўқайнинг «Жайги тонг»и босилмиш эмиш!

Унинг устига журналнинг «ёзувчилари» (Жулқунбойнинг ўзича ёздим. Ўзбекча «ёзғучи» бўлса керак деб ўтаман!) курама бўлуб уч қозоқ (мен, Асфандиёров ва марҳум Обой бўлсақ керак!) тўрт ўрус, етти татар, бир тожик (Ҳожи Муин, Садриддин Айний, Авлонийлардан биринчи мурод экан бўлса керак, Жулқун!), уч ўзбеклардан иборат деб жасорат қилгандай бўладир.

«Мақола»сининг охириға бориб журналнинг домлалар томонидан суюлиб ўқулганиға ҳайроннамо бўлуб ўтуб алла қайдан келтуриб муносабатсиз Садриддин Айнийни ёд айтадир.

Мана бу Туркистонда чиқиб турған, ягона журнал ҳақидаги бутун топқан-таянғаным! Бошқа фикр бошқа лавҳалар ҳам йўқ ва бўлмас. Бир-бириға боғланмаған сўзлар, ёпишмаған фикрлар, арзон қиёслар, ёғоч оёқ ҳазил ва ҳажвлар —»умуман натижада бу хунук бўлмоғи эҳтимоли бор кучанишдир!

Эмдигина оёққа туриб келаётқан ўзбек, қозоқ, тожик адабиётларида татар, ўрусларнинг ишламагиами, таажжуб қиласиз Жулқунбой? Ё уларнинг шул мамлакатнинг бахти ва саодатиға хизмат қилмоқ вазифа ҳақларини инкор этасиз? Ё уларданми ўзимизни маданийрак, маърифатлирак кўриб сизнинг орқангиздан журтайлиқ? Ё Туркистон қоронғулиққа ботиб, зулмға эзилиб ётқан чоқларида Исмоил Гаспиринскийнинг шогирдлари келмай, холабаччамиз келиб жадид мактаблари очиб хизмат қилдимми?

1906-1914 йиллар даврида «Вақт», «Қуёш», «Онг», «Шўро» ўқумай сизнинг ҳангамаларингизни ўқудук. Маданийрак ҳамсояннинг таъсирида бўлмоқ табиийдир. Туркистон уламози орасидан Мусабегии, Ризо Қозиларни етишдирсак, адабиётда Аёз Исқоқ, Фотиқ Амирхоновлар чиқарсақ, танқидчилик ва ҳажвқашликда Олимжон Иброҳимов ва Фуод Тўқторовға ўзингиз, Жулқунбой етишсангиз — ул

вақтда табиий «Инқилоб» журналининг «Тўрт ўрус, бир тожик, етти татарга» ортиқча ҳожати тушмай қолар.

Уят. Бу даража маърифатсизлик билан матбуот дунёсига отилиб чиқиб оғизга келган нарсани сўйламак уят. Ҳар ерда уят.

Германиянинг энг машҳур шоирларидан Хайна - бани Исроил, рус адабиётининг баниси Пушкин араб Иброҳимнинг авлоди, инсоният мафкурасининг илми баниси ва коммунизм маслакининг тожи яҳудий Карл Маркс, араб сарфи наҳвига хизмат қилган турклар ва алоҳозалқиёс. Уят, Жулқунбой! Чин бўлсун, ҳазл бўлсун, танқидни бу хилда ҳеч бир ерда ёзмаслар. Танқид қилмоқ керак, ер билан яксон бўлсун. Ҳажв қилмоқ керак, теккан ери қақшасун. Аммо Туркистон каби хом ва нозик бир жойда бу хилда «ҳангиллаб» ҳангама ёзмоқ ё иғво қилмоқ, ёинки шул Жулқунбой айткан «ўрус» каби ақлига келганини қилабермак демакдир.

«Инқилоб» — ўзбек маданият жадидасининг журналидир. Қозоқ, татар журнали деганлар номаъқул бузоқнинг гўштини есинлар. Ҳар бир жоҳилнинг сўзига илтифот қилинмас. Уларнинг сўзи-сўз эмас ва бўлмас. Жулқунбойнинг пўчталон сўз ташимоғига ҳеч бир заррача ҳожатимиз йўқ. Биз суннида эмасмиз, шиялик даъвосини кўтармакчи экансиз — Карбалога борингки, биз кўрмайлик.

Обойнинг, Тўқайнинг «асари бадиъа»сини ва минбаъд бошқаларнинг асари бадиъасини ҳам дарж этар эканмиз — мақсадимиз, маълумдир, ғаразимиз равшандир («Инқилоб» журналининг 42-саҳифасида) «шоир» шеърининг олдига қўюлган муқаддимани кўзни очуб ўқумоқ керак! Журнал ўқуғучиларнинг зотан, ихтиёрида. Хоҳласалар чурчут санътидан намуналар кўрсатмак вазифамиздир. Бу жиқатдан бизга...¹ отмоғингиз на йўлдошлиқ қондасига, на инсоний риоя ва эҳтиром руҳига ва на агарда бу иккисини рад этсангиз тўғри деганда ақлли бир ҳаракат доирасига сиғмас. Журнал бу даража мушқилот ичида чиқмоқда. Бировга бир мақола ёздирмоқ Жулқунбойга нозик нуқталарни тушундирмакдан ҳам қийин, бовужуд чиқмоқда ва кундан кун такомул этиб жиддийлашиб тузалмакда. Аммо бу вақтгача таассуфларки, «Қизил байроқ»да биргина жиддий, илмий бирор танқид эшитмадик. Доим Ғози Юнус ё Жулқунбойнинг маълум жасорат дастмоялари! Янги дастмоя йўқ. Лекин даъво улуғ.

Аммо шул ҳолга келдикки, хаммамизга афсус!

Назир Тўрақулов

«Қизил байроқ» – 1922 йил 188-сон, 24 июн

¹ Бу ерда ғайри адабий дарвешона сўзларни тушуриб қолдирдик.

ТАНҚИДМИ, ТОШ ОТИШ

«Қизил Ўзбекистон»нинг 193-сонида Жулқунбойнинг «Муштум» тўғрисида бир танқиди босилиб чиқди.

«Муштум»нинг давоми ва кенгайиши, тил томонининг содаланиб авом фаҳм бўлиши учун Жулқунбой каби кулгучи ёзувчиларнинг танқиди қуруқ танқид эмас, биргалашиб ишлаб бориш ва ҳатто «Муштум»нинг жиловини қўлига олиши билан бўладир.

Бироқ бу хусусият ўртоқ Жулқунбойда йўқ. «Муштум»ни бошлаб чиқаришда биз Жулқунбой каби кулгучиларимизга инониб чиқардик. Ялиниш ва ёлбориш, ҳатто тарелка тутиб бўлса-да, икки йилгача иштирок этдириб келдик. Ўртоқ Жулқунбойга ялиниш ва ёлбориш устига шаҳарнинг бир бурчаги бўлган уйига ҳам бориб мақола-сини олиб келиб, камоли эҳтиром билан боса бордик. Ҳали ҳам ялинишдан тўхтаганимиз йўқ. Қанча қийинчиликлар билан «Москов мактублари»ни олиб босдик, кўб ўтмади, ялиниш-ёлборишлар қуруқча чопди. Хайр, дедик, Жулқунбой омон бўлса ўзимизники-ку, ахир бир кун келиб кучоғимизга кирар, камчилигимизни тўлдирад, деб кутдик. Бироқ бу умидимиз ҳам сувга урди. Агар Жулқунбой ўз вазифасини билса эди, ҳозиргача «Муштум»ни Ўрта Осиёда бирдан-бир журнал ҳолига келтирган бўлар эдик. Жулқунбой яна кучоқ ёзиб келар, унинг устига теварақдан ҳам юзларча етишдирган ёш кулгучиларимиз ичидан Жулқунбой каби ҳажжонлар етишар, деб оғриган бошимизни маҳкам боғлаб, босган қадамимизни илгарилатмакдамиз.

Биз бу ерда Жулқунбойнинг яширип, лекин менга очиқ белгилик бўлган мақсади орқасида четдан туриб «Энди ҳорманг!» мазмунида ёзган танқидига ўтамыз.

Жулқунбой: «Икки йилдирки, мавзу бир», дейдир. Бу даъвога исбот қани? Қандай исбот бўлсун! Қуруқ бир демагогия, бўлмаса даъво «бир мавзу» устида бўлатуриб, даъвони исбот қилиш ўрнига «Муштум» мажнунона танқидга киришиб кетди, деб ноғора чалишга ўтадимиз? Жулқун нима дейдир? «Муштумнинг устига қарайсиз:

«Муштум» танпарастлик қайғусида. мазасиз ишлар билан бўлса ҳам қорнини тўлдириб қаппаймоқчи», дейдир. Бу бир янги Америка кашф этиш ёки илгаридан бери «Муштум»ни бир пул қилмасамми, деб қилинган даъвонинг исботидир. Бўлмаса, «Ўзбекистоннинг ҳар бир гўшасида ўзингизга муҳбир ва ёзишгучилар етиштирдиган», деб ташаккур айтмакчи бўлган Жулқунбой уларнинг мақолаларини қисқартмадинг, тузатмадинг, деб таги йўқ челаққа ўлтириши кишини ҳайрон қолдирадир.

Жулқунбой! Келган мақолалар ақалли 50 фоиз қисқартириладир, тузатиладир. Бироқ бу ерда барча мақола «Жулқунбой» мақоласидек тузлик бўлиб чиқмайдир. Ўша сиз масхара қилмоқчи бўлган «Пайтава қош»га материалларни ишлашни ўргатиш учун берилган мақолалар бир оз тузини йўқотадир. Эндигина ёзишни ҳавас қилабошлаган «Тегишқоқ», «Мушфиқий», «Тирмизак»лардан «Жулқунбойлар» етишармикан ниятида уларга бир оз кенг йўл бериб қўйибмиз. Табиий, ўрганчукка ёзабошлаганларнинг олган мавзуи «Жулқунбой», «Оқпадар»нинг олган мавзудек бўлмаса ҳам келгусида улардан Жулқунбойлар етиштириш учун мана шу йўлни тутиш маъқул кўрилди.

«Муштум»нинг сўзда иқтисодсизлиги тўғрисидаги танқид қаноатланурлик эмас, чунки бизнинг тилимиз ҳали ишланмаган бир тилдир, ҳали тилчиларимизнинг ёзган нарсаларида ҳам тилсизлик, дағаллик, услубсизлик, иқтисодсизлик бордир. Бу кун имлочиларнинг ҳар бири бир бошқа имло билан ёзганда, бир жумла сўзни ўн киши ўн хил тузадир. Бўлмаса «Оқпадар»ни «Оқ фадар» ёзган Жулқун хато ўрнида кеткан, «Фалак»ни фалак эмас, «палак» деб кеккайиб ўлтирармиди?

Биз матбаа хатосидан жуда чиққанмиз. Матбаада бир жумла бутун қолиб, онгланиши хато бўлган жумлаларни тўплаб «Қайси бир ишчи-деҳқон тушунадир» деган «Жулқунбой» га, «Ўртоқ, санинг қайси бир ёзганларингга қайси бир ишчи-деҳқон тушунадир?» десак жавоб бўлиб тушадирми, йўқми?

Расм жиҳатидан қаноатланмаган Жулқун ўзининггина тарозуси билан ўлчайдир. Эл ва матбуотнинг «Муштум»нинг тузилиши, карикатура жиҳатининг беназир экани тўғрисида бир оғиздан қилиб кўрган иқдорини, ёлгон, улар билмай айтадилар, демакчи бўладир. Карикатурадаги типларни яхши кўрсатаолмаганлиқ тўғрисида Жулқунбойнинг даъвосига қўшиламиз ва ўзимиздан карикатуристлар етишгунча қалампир чайнаб тураберамиз.

Бир жойда Жулқунбойнинг расмлардан мамнун эканлиги кўрилган ҳолда, 13-сон «Муштум»нинг биринчи бетидаги «Ёвропо сахнасида» деган карикатуранинг эскирганлиги ва бизнинг ишчи-деҳқон савиясига ётлигини билдирмакчи бўладир. Бу томондан ҳозирги вақтнинг қайнаган бир масаласи бўлгани устида Русиядаги карикатура журналларидан кўра илгарирак босилгани учун биз эски демаймиз. «Ишчи-деҳқон тушунмайдир» деяр экансиз, букун-эрта биз газета, журнал чиқариб деҳқонларга «ўқинг» дейишимиз ҳам кулги бир нарса бўлиб чиқади. Жулқунбой ишчи-деҳқон тушунсин! деб

даъво қилатуриб, «Шунғия палакни босмайдир, чиқадир» деб изҳори фазл қилмоқчи бўларди. Буғдойни тортадим и ёки эзиб ун қилдирми? Бу ердаги «Палагимизни шунғия бости»нинг маъноси зиён келтирувчилар бости, маъносида келади. Деҳқонлар ҳам «Палагимиздан шунғия чиқди», демасдан «Палагимизни шунғия бости», дейди. Бунинг учун на маъно бузилади, ва на ота гўри қозихона!

«Яъжуж-маъжуж» расмига мусулмонча ёзилмаганида айблашқа ҳар ким ҳақлидир. Бироқ бунда ҳам бошқармадан бўлмаган бир сабаб билан шундай хато кеткан. Унга мусулмонча ёзиш, сарлавҳа ўрнига «Яъжуж-маъжуж» деб қўйиш иши бир матбаа хизматчисига топширилиб, қўлига ёзиб берилган бўлса ҳам «Яъжуж-маъжуж» ўрнига, «Яғжуж-мағжуж» деб ёзиб, қитғалар устига мусулмонча ёзишни эрдан чиқарган. Албатта, бу айб умрда ишланатурган бир айбдир.

13-сон «Муштум»нинг динга қарши қўйилган карикатураси ҳам ақлга сиғмайтурган эмас, «Аммо бизнинг ишчи-деҳқон руҳидан тамоман узоқ жоҳиллик ва ғафлат деб айтиш қийин бўлса ҳам бироқ қилтиллаб турган «Муштум»нинг ишчи-деҳқон орасидаги обрў ва ҳурматига ҳам ўқулишига (Жулқунбой шу ерда нима деб қўйди!?) кўр-кўрона суиқасддир(?) ва сиёсий саводсизликқа яқинлашаёзган бир андишасизликдир», — деб Жулқунбой «даъвои саҳиҳ» қилади.

Биз билган ишчи-деҳқон бўлса, Жулқунбойнинг фараз қилган ишчи-деҳқонидан бус-бутун бошқадир. Унга тушундириш. ёлғон-яшиқ диний-хурофотларнинг ҳақиқатини онглашиб бориш суиқасд ва сиёсий саводсизлик бўлибдир!

Асрлардан бери ҳақиқатни яширдингиз, натижаси нима бўлиб чиқди? Бугун мазҳабларнинг кишилик дунёсига келтириб турган оғир зарарларининг омили ва унинг қаердан келиб чиққани тўғрисида тушундирмоқчи бўлганлар жоҳил бўладирми, диний таассуб пойғасида биздан қолишмайтурган Русия деҳқонлари орасига кундан-кунга кубрак тарқала бошлаган «Безбожник» (худосиз) журнали билан «Безбожник» газетаси ҳам тўхтаб туриши керак ва бундай журнал ва газеталарни чиқарувчилар Жулқунбойнинг фикрича жоҳил ва сиёсий нодонлар экан-ку...

Ҳали биз «Безбожник» ёки «Мулла Насриддин» каби оёқ босқанмиз йўқ-ку, биздан бешбаттар бўлган озарбайжонлилар учун чиқиб турган «Мулла Насриддин» тўғрисида ҳам Жулқунбойнинг фикрини эшитсак эди.

Ғози Юнус

«Қизил Ўзбекистон» — 1925 йил 17 август, 201-сон

ШАЛЛАҚИ КИМ

Так, так Жулкунбой!

208-сон «Қизил Ўзбекистон»да Жулкунбойнинг «Шаллақи» сарлавҳалик менга бир жавоби бор. Бу жавобни ўқиш билан Жулкунбойга берган шу жавобимга «Шаллақи ким?» деб сарлавҳа қўйишни муносиб кўрдим!

Хабарингиз бордир, «Қизил Ўзбекистон»нинг 193-сонида Жулкуннинг «Танқид» сарлавҳаси остида яширинган «Сўкиш дафтари» босилиб чиқди. Матбуот қондаси билан «Жулкун акам чочини юлмасин!» тарзида жавоб ёзган эдим. Жулкунбой бўлса тўғри бир сўзнинг остига ўзича алла қандай замирлар тиқиштириб «Мен нима дейману эшшагим нима дейдир?» деган экан бир бечора», деб ичдаги жаҳолати бетига тепиб қипқизил «Тошпўлат тажанг» бўлиб сўкишга киришадир, ўтгандаги жавобларимнинг самимиятини йўқотиб, тирноқ орасидан кир излашга киришадир. Чайнаб-чайнаб тиши қамашқандан кейин куфирлиги зиёда бўлиб, мушт дўлайишгача келадир. Агар Жулкунбой мушлашишни хоҳласа, тўппа тўғри «Тошпўлат» оғасининг ёнига борсин!

Жулкунбой мени шахсият гуваласи билан уриб, яна мenden салмоғлиқ жавоб куткан экан, куткани бўлди. Жулкунбойга жавоб берганимда жаҳл тўрвамни Жулкунбойга амонат топширган эдим-да. Даъвом 201-сон «Қизил Ўзбекистон»даги баёнимдан аёнدير. Жаҳли чиққанда инсофлик кишилар бурнини тишлайдир, Жулкунбой каби адибларга ҳақиқат кўзини қўлтуғиға яшириш муносиб эмас эди-ку, десак бизча ҳам бошқаларча тўғри эди. Бироқ тўғри сўзни туққанинға айтма, дегандек, бу беғараз сўз Жулкунбойнинг медалига пором келмабдир. Бир томондан қараганда бу тўғрида айб ўзимда. Жулкунбой бу юзимга урганда, у юзимни тутиб беришим керак экан, мен курғур уни қилмасдан «Куруждонлиқ» қилибман. Бўлмаса Жулкунбой «Шаллақи» деб бошлаған «Сўкиш дафтарча»сида мenden: «Салмоғлик жавоб, саноқлик мулоҳаза» кутатуруб, қалами бир неча жумла узмай туриб, «Муддаининг ҳақиқат кўзи бир оз оқсағанини ва елмай-югурмай «демагогия» деб бақиринини билар эдим. Ҳақиқатан шундай бўлиб чиқди, ахир» дея эдим? Мана бу икки «мулоҳаза», бир-бирига ёпишмаған пойма-пой бир мулоҳазадирки, ўқуған киши: «Бу сўзлар Жулкунбойнинг ўз сўзими, ёки Жулкунбой деб тегирмончи уйғотилдимикан?» деб шубҳа қилса ҳақлидир.

Жулкунбой танқид, танқид дейдир, бироқ танқид тўғрисида қоранондек бижғиб қотқан бир фалсафа билан ўз «танқид»ини ғараз ва

шахсият оғриқларидан пок ва муназзаҳ қилиб кўрсатишка киришадир: «Ғози Юнус танқидга (у қандай танқид?) бир нима демасдан туриб «Лўли кўчасига кириб кетадир», дейдир. Бироқ сўкиш сиёсатида Жулқунбой кўчасига ҳали кирганим йўқ. Жулқунбойнинг бошдан оёқ «дурри ноёб»ини ўқиб чиқиб, меним жавобимни ўқиб чиққан киши қисқа бўлса-да, «Танқид»га жавоб берганимни кўрадир. Бироқ Жулқунбой тухум бўяйдир, пойнакни қилвир (қилбур) қилиб, бошқаларни ёш бола қилмоқчи бўладир.

Журнални тузатиш ва кенгайтириш учун бизнинг «Жулқунбойлар»ғача ялинишимиз табиийдир. Бу мақсаднинг тагида ҳеч бир қандай замир — фамири йўқ, Жулқунбой ва «Жулқунбойлар»ға ялинишни биз ғар билмаймиз. Жулқунбой «Муштум»га бир қанча вақт ишлаганини кўрсатиб ўткан экан, ялинғанимизни яширишга ҳеч эҳтиёж қолмайдир, бироқ ялинғанга қийқонглаш Жулқунбойга ярашмайдир.

Жулқунбой ўзининг «Сўкиш дафтарча»сининг бир ерида «Мен қаерда ишласам ҳам, қай кўчада кезсам ҳам «Муштум»ни унутмадим, масалан, Ғози бўлмаган бир вақтларда баъзи сонларини ўзим чиқардим (атиғи тошқа олинған бир нўмерни чиқарған эди, миннатдормиз). Ва биринчи йилнинг 15-сонидан бошлаб то 35-сонигача давом эткан «Қалвак махзум хотираси» ва бошқаларга — Ғози айткандек тарелка ва ялинишлар натижаси эмас, махзи самимият тўлқунидир» дейдир. Бироқ бу даъво ростми, ёлғонми бир текшириб кўрилса, Жулқунбой тухумининг палағда экани аниқ бўладир.

Жулқунбой 1924 йил 30 ўктабргача, истаган вақтида журналга иштирок этди, 1925 йилнинг ўктабри яқинлашиб келадир. Бироқ «Муштум» тушига ҳам кирмайдир. Орқа оворатдан пўнғиллаб сасиб юрадир. Ҳар нарсанинг исботи керак эди, магар Жулқунбой жаҳли чиққанда исбот билан ҳисоблашиб ўлтирмайдир. Ўзи айтканча «Тут-ман!» бўлмаса мен «Муштум»ни эсимдан чиқармадим, дегани бўлур, мадамларнинг юзига берилган пудрадек ҳавойи бир гап эканини билмайдир дейсизми? Бунда на самимият ва на тўлқун бор! Мен Жулқунга: «Қўй ўртоқ, ўша силап-сийпаб елгага қўйиш деган фикрингни. Минг йиллаб ҳақиқат яширилди, «фалончи» акам ранжимасин дейилди, ниҳоят Шарқ халқи ҳозирги кўриб турғанинг бу ҳолга келди. Дини таассуб ва эл орасига қонун бўлиб ўрнашқан бидъат-хурофотга қарши жиҳоди акбар эълон қилайлиқ, ҳақиқат экан. мунофиқлиқ қилмасдан иқтидоримиз етканча курашайлиқ», дедим. Бу тўғрида эски шаҳар матбаасида фикр олишқанимда «Муштум»-

га иштирок этмаслигининг сабабини билдим. Жулқуннинг фикрича: қўй халқни хафа қилма, халқ билан бориш керак, «Муштум» тадриж билан бормайдир. «Муштум»га иштирок қилиб бўлмайди.

Жавобимда шунга суялиб «Менга маълум бўлган бир сир бор», деган эдим. Жулқун бу ерда ҳам тухум бўяшга киришиб кетадир. Палағда тухумни қайси рангга бўяганини ўзи ҳам сезмайди. Ўзини ҳам бошқаларни тортиб турган эскилик чуқурига қўшоқ қилиб судратмакчидир. «Мени динчи дедими, миллатчи демакчими?» деб 18-йилда босилган «Турма хотирам»дан мисол келтириб: «Сен ҳам мен каби диндор эдинг», деб уялтирмоқчи бўлар. Яхши бўлди, кўпдан бери «Турма хотираси» ҳақида матбуотда бир нарса ёзиб ўтмакчи бўлиб юрар эдим. Жулқунбойнинг масалани очқани далда бўлиб «Турма хотираси» тўғрисида қисқа бир нарса ёзиб кетиш лозим келди. «Турма хотираси» ёзилган ва босилган вақтда Фарғонада босмачилиқ ҳаракатининг кундан-кунга илдиэ отаборган вақти — яъни 18-йиллар эди. Шу вақт худо ва расулни дастак қилиб хитобномалар тарқатилар эди. Яқиндағина ҳам маҳкамаи шаръиянинг «худо ва расуллари» фирқа матбуотида нашр этилар эди. Ҳозирдаги бир неча лидер коммунистларимиз «Ҳақиқат» деган диний бир журналга иштирок этар эдилар ва у вақтда «Шарқ сиёсати» шуни истар эди, қилинди. «Турма хотираси» ҳам ўша сиёсатнинг муҳитида ёзилиб тарқатилган эди. Ҳозирги вақтда ахлатка ташланадурган «Турма хотираси»ни босиб тарқатишга ўша вақтнинг матбуот идораларининг ижозат бериши ортиқча сўзга йўл қўймайдир. Айткандек, «Турма хотираси» яширин бир матбаада босилмаган-ку, садаға Жулқун!

«Турма хотираси» ва бошқа шундай «диний хитобнома»ларнинг тарқалиши ўша вақтда Шарқ сиёсати нуқтаи назаридан тўғри ва муносиб бўлса-да, ҳозир юмалоқлаб эҳтиёжға ишлатишдан бошқаға ярамайдир. Ўша вақтда «Турма хотираси»нинг келтирган фойдасиға келсак эс кетарликдир. Хиёнат, зулм ўчоғи бўлган Тошканд уязида зўр ўзгариш ясади ва хиёнаткорларнинг бошини қуйи қилди. 18-20-йилларда мен тадрижчи эканман ва шу тадриж орқасида «Турма хотираси» ёзиб, ҳозир ундай фойдасиз тадрижлардан юз ўгирган эканман: «Нега мен эскича тадрижчи бўлиб қолдим, сен тадриждан қочасан!» деб дўқ уруш ҳеч бир ақлнинг миясига кириб чиқмайдурган сафсатадир, амаки Жулқун!.. Қалам қўлда деб тўрт томонға от чопиш қулдиргувчилик эмас, клоунлиқдир. Шарқ сиёсати деган муаммо бир дасмояға от чопқанингизда, шимолғами, жанубками чопқанингиз маълум эмас. Қашқар ҳам —

Шарқ, Тошканд ҳам — Шарқ. Тошкандда туриб ўзингизни Қашқардаман деб ҳис қилишингизга қараганда ё кўкнори ичкансиз, ё шаллақиликнинг уччига чиққансиз!

Шарқнинг номи 100 йилда ҳам ўзгарилмайдир. Аммо Шарқнинг тузилиши, элнинг разолатдан қочиб маданият соҳасига бориб кириши турган гап. Шарқ сиёсати деган «зоти шариф» ҳам тошдек бир ерда қотиб турмайдир. Элнинг савиясига қараб ўзгарадир. Уни «Жулқунбойлар» ўзгартмаймиз, дегани билан бўлмайдир. Турмуш келтириб чиқарадир. Ана шу кучлик турмуш тракторининг тиши бўлишимиз керак. Эл чуқурга қараб судралганини кўра туриб «аҳволи руҳия», «тадриж» деб биз ҳам кетаберайликда, дейиш сира бу замонга ярашмайдир.

Бу ерда ўртоқ Калининнинг нутқини сепар қилиб чиқишдан кўра: кўкракдаги қатма-қат тугунни ечиб ташлаш афзалроқ эди. Ўртоқ Калинин нутқида: «Масковга маърифат истаб келган сиз мазлум Шарқнинг деҳқон болалари биринчи галда билим олмоқда, ундан сўнг шу олган билимингизни ўзингиз туғулиб ўскан ердаги онгсиз, мазлум, динда мутаассиб ишчи-деҳқонларга юқдиришга ҳаракат қилингиз!» деган экан, у сўзларни биз ҳам биламиз. Бу ҳақиқатни кўз қорачиғимиздек тутамиз. Бироқ Шарқ Жулқунбой деганча муздек қотиб қолмайдир, мозийси бор экан, истиқболи ҳам бордир. Инқилобдан кейин биз янги мактаб очсақ эл боласини бермайдир, деб кўрқар эдик. Ҳақиқатан, шундай бўлди. Ҳар томонда иғво кетди, «Мактабларда дин дарси берилмайди», дейишди. Уни ҳам бердик, бўлмади. Кўп ердаги янги мактабларимизнинг равнақи йўқолди ва эски мактаблар ривож олди. Кун ўткан сайин эл фойда-зарарни қайда эканини тушунди. Бугун мактабларимиз лиқ тўлган. Эл ош-нон демайди. Мактаб дейди. Мактабларда дин дарси йўқ деб норози бўлувчи бўлса, Жулқунбой исбот қилсин! Маданий маориф ишларимизда ҳам элнинг янги бир йўл тутқани, Жулқунбойларнинг тадрижига бурун қоқиб, липпага қистиргани ҳаммага билгиликдир.

Бу кун умумий интибоҳни кўрамиз, Ўзбекистоннинг онгсиз бир ишчиси билан нодон бир батрағида янги бир туйғу ва эскиликка нафрат бор. 19-20 йилларда «Пешонамизга биткани бўладир. Беш кунлик дунёда хўжайинларимизнинг сув-жойини олиб, тона пардаи рўзи қиёматда нима деб жавоб берамиз», деб сафсатага учиб юрган батрақлар билан фикр олишиб кўринг, нималарни сезасиз. Бутун Ўзбекистон бу билан ишчи ва батрақ оммаси руҳонийлар ва бой монополларга қарши кураш очиб ўз ҳақини дин номидан эмас, шўра-

вий қонун билан қўлга олмоқдадир. Фарғонаға ўртоқ Охунбобаев борғанда ҳар ерда деярлик батрақлар эски турмушга нафратларини билдириб, мактаб ва маориф сўрадилар. Бой ва руҳонийларнинг дин, шарият номидан қўрқитишларининг бир пул эканини майдонга чиқариб ташладилар. Нега бултурдан кўра бу йил аҳвол бунча ўзгарди экан? Афсона зўрми, ҳақиқат ва эҳтиёж зўрми Жулқунбой?!

Жулқунбой менга: ўткан йиллардагина намозини ўқиб рўзасини тутиб юргувчи, матбуот орқали «ҳамд ва сано» айтувчи, деб тарона қилишига ҳеч бир эҳтиёж йўқ. Мендан бир киши илгари қандай эдинг деса, шундай жавоб берар эдим: «Мен мутаассиб бир жоҳил, диндорлиқда ҳозирги Жулқунбойнинг худда ўзгинаси».

Бироқ бултурғина эмас 12-13-йиллардан бошлаб миямда зўр ўзгариш бўла бошлади. Бу табиий ва тўғри ҳодисага Жулқунбой кулар экан мен ҳам Жулқунбойнинг ҳолига қўшулишиб куламан, Ғози Юнус ўзини қўруғлашда танҳодир, деб «Муштум» ёзишғучиларни «Ана сизни сўқди-я!» деб, қутуртирмоқчи. Бироқ камина бундай санъат бозоридан ҳали липша қистириб ўтканим йўқ. Ўтиш кўнгилда ҳам йўқ. Журналнинг кулги қисмидан ташқари жиддий қисми бўлиши ажаб эмас, агар Жулқунбойга билиш керак экан, кулги журналларни кўриб борсин ва илгари чиққанларни ҳам бир карра кўздан кечирсин!

«Рад бўлинг, палагимизга тушкан шунғиялар» жумласи Жулқунбой учун «Обакиданон!» бўлди, бироқ ҳақиқатка ён бермайди: Эл ичида аталиб келган баъзи таркиб ва атамалар бордирки, босди ўрнига эзди, эзди ўрнига тортди келадир. Кўп сўзлар бордирки, аслидан хили ўзгарадир, буни «ғалати машҳур» дейдилар. Масалан, «маъдан» калимаси аслида «маъдин» бўлса-да, аслдаги «маъдин» ишлатилмасдан «маъдан» ишлатилади. Бундай мисолларни турк тилларида ҳам жуда кўблаб учратиш бўладир. Бундай майда ва оғизга олишга арзимайдирған нарсалардан мисол келтиришдан кўра иш ва натижа томонга ўтиш керак.

Даъво осон. Бироқ ишга келинг, мен ундай қилдим, бундай қилдим билан иш битмайди. «Танқид» отини ниқоб қилиб сўкиш осон. Аммо қўлингиз билан қилганингизда оғир воқеалар, қийин ҳолатлар кўндаланг келиб туради. Бўлмаса бирга чиқарған сон «Муштум»лар ҳам майдонда-ку, «ҳувалбори»сидан тортиб «нома тамом вассалом»гача 13-нўмернинг ё акаси, ё укаси!

Осон эмас дедик. Сатираға бой бўлған, юморда ички Русия ва рус матбуотида ахсанта эшиткан «Муштум» журналиға қараб Жулқунбой ҳам таъна тошини отмайди. Бироқ 13-нўмернинг охириги

саҳифасидаги динга қарши кеткан карикатура Жулқунбойнинг теп-па сочини типпатик қиладир. Ҳой бечора, ўн йилдан кейин нима қиласан? Осон эмас дедик. Тўғри бир даъводир-у, — мен билан бирга ишлашканда Жулқунбой бир карикатурага мавзу (тема) берган эди. «Фарғона» газетаси: «Тут ўғрини!» деб қоровул чақирди. Жулқунбой кам ранжидими? Шу кун мудофаа ёзилди. Бунга Жулқунбой ҳақли ҳам эди. Жулқунбой Тошпўлат тажангона сўкишга киришиб «Сен эшшаксан, мард бўлсанг Жувада ҳангра!» деб ахлоқ кўчасининг бир чеккасига буқиниб оладир.

«Муштум», отидан маълум, ҳажвий ва танқидий журналдир. Бошқа кулги журналлар каби унинг ҳам вазифаси солим бир суратда чақишдир. Тўғри сўз Жулқунга ёқмаганидан кейин Жулқундан орқада бўлган шоп-шалоп таққанларга пором келсинми? Муштумнинг бошига келган оғирлиқларнинг бир мисқолига Жулқунлар чидаёлмайди...

Масалан: бултур бир нарса ёзиб қўйиб ҳафталарча бетида бир қарич бўзнинг нархи танга мири бўлиб юрди.

Жулқунбой ҳар қадамда муҳокамани ўқувчиларнинг гарданига юклайди. Мен ҳам муҳокамани ўқувчиларга бир мартаба юклайман. Жулқунбойнинг «Сўкиш дафтари» ниманинг устида. «Муштум»нинг устидами, 13-нўмер устидами, ёки меним устимдами? Биргина 13-нўмерга боғлаб меним устимдадир. Айлантириб 13-нўмерни оладир. Ўргултириб мени сўкадир: «Ҳа, хумса, 13-нўмерингни кўрдингми, мавзуларни бир-бирига чақиштириб қарадингми, агар қарасанг гўлдираб қоласан!» дейди. 13-нўмер босилиб тарқатилгандир. Ҳамманинг қўлида деярлик бор. Унда турли мавзуда мақола ва карикатура борлиги ҳаммага маълум бўлгани каби Жулқунбойга ҳам маълумдир, бироқ кўргиси келмайди. Кўзини чирт юмиб «Қоч, гаврон тегадир!» деб тўрт томонга чарх урадир. Ҳатто: «Сиёсатдан ва на танқид, ижтимоётдан бирорта мақола ёзиб ўқувчиларни сероб қилдингизми?» дейди. Мен қилмаган бўлсам сиз қилдингизми? Ёки даъвонгизча «Муштум» саҳифаси масхарабозларнинг «Бозор сапида оппоқ қоғози»ми? Ёки сизнинг «Тибби Акбар»ингизда, бор нарсани йўқ деб кўрсатиш жоиз дейилганми, Жулқунбой?

Жулқунбойнинг жиғибирёни чиққани 13-нўмернинг бошидан оёғи бир мавзуда, деб кўр-кўрона даъво қилиши қаердан келиб чиқди. Бу тўғри эмас. Кўра била туруб бир мавзуда дейиш демагогия деганимдандир. Бўлмаса 13-нўмер «Муштум»ни дастмоя қилиб бош-

дан оёқ бир мавзуъда деб жар чақириши ҳақиқатан ёлгон, саккиз оёқли урғочи демагогиядир. Қони қизиганда ҳовруққан Жулқунбой, қони совуғанда бир оз инсофга келиши керак эди. Ҳеч вақт бир нўмерда бўлган камчиликка қараб юз нўмерга ўлпон баҳо бериш эсликларнинг эмас, тентакларнинг қилиғидир. Газета, журналларнинг баъзи бир нўмерлари камбағал чиқар экан, мунаққидлар ўша нўмерга қараб ҳаммасининг баҳоси бир пул демайди. Лекин бу қилиқ Жулқунбойда бор экан.

Ер юзида ягона бир мунаққид(!) Жулқунбойга «Тошпўлат тажанг»нинг суҳбати таъсир қилганга ўхшайди. «Калвак махзум»га мурожаат қилсин, «Ихлос — халос», дебдилар, шак келтирилмасин.

Ғози Юнус

«Қизил Ўзбекистон» — 1825 йил, 28 август

1. Янги масжид ва мактаб — «Садойи Туркистон», 1914 й. № 46, 5 ноябр.

2. Майда савдогарларга мурожаат — «Улуғ Туркистон» 1918 й. № 96, 25 май.

3. Эски шаҳар касабалар шўросидан — «Иштирокиюн», 1919 й. 139-сон.

4. Эски шаҳар касабалар шўросинда ўтун масаласи — «Иштирокиюн», 1918 й. 142-сон.

5. Меҳнат кооперативи ҳақида Эски шаҳар ишчилари конференцияси — «Иштирокиюн», 198, 199, 200-сонлар.

6. Эски шаҳарда ишчилар конференцияси — «Иштирокиюн» - 1920 й. 174-сон.

7. Эски Тошканд кўн ишлагучилари жамиятида — «Туркистон», 1924 й. 102-сон.

8. Ўртоқ Рафиқ қори Зоҳидийга очиқ хат — «Туркистон», 1924 й. 372-сон.

9. Фирвонлик маллавоё (очерк) — 1932 й.

10. Качида икки ҳафта (очерк) — 1936 й.

Адибнинг қаламига мансуб ушбу мақолалар хабар мазмунида бўлгани учун китоб тўпламига киритилмади.

МУНДАРИЖА

Беназир дўст	3
Тўй	20
Аҳволимиз	21
Миллатимга бир қарор	22
Фикр айлағил	23
Бахтсиз куёв	24
Жувонбоз	41
Шодмарг	49
Сайловми, босқунчиликми	51
Қимматчилик ҳасрати	53
Думбаси тушиб қолган эмиш	56
Маориф шўроси диққатига	58
Эски шаҳар театру ҳаваскорларига	60
Тошкент хабарлари	60
Бизда аскарлик масаласи	61
Бизда театру ишининг бориши	64
Тиланчилик ёхуд енгил касб	67
Эски шаҳар Чекаси атрофинда	69
Бозор суруштирайдир	70
Нега ким	72
Кула-кула ўласан	73
Қироатхоналаримиз	75
Тинч иш	77
Янги систем бетарафлик	84
Отам ва болшевик	87
Ижмоли саёсий	90
Азоб боқчасида йиғи-сиғи кечаси	93
Қазойи осмонийлар	95
Билдиришлар	97

Нафси шайтон	98
Тарбуз қўлтуқдан тушди	100
Сарт оға-иниларга	101
Ҳақиқат очиб сўзлашдадир	103
Матбуот	108
Жасорат – айб эмас	110
Қурбонлиқ ўғрилари	113
Мочалов	114
Лайли ва Мажнун	116
Пасту баланд дунёда	118
Давосиз дардлар	120
Оғзингга қараб гапир	122
Тилак	124
Лузонда кўнгил озишлар ва исириқ солишлар	128
Икки оғиз тариқатдан ҳам бўлсун	130
Чуви чиқди	132
Бир чимдим билдириш	133
Хусусий мактублардан	134
Қурбон байрами	136
Ҳукуқ	137
Чиқиб бозор	138
«Муштум» таърифида	140
Сиёсат майдонларида	141
Саломнома	142
«Муштум» поччамизга арз	143
Ит урушдириш ишлари	144
Таваккалту алоллоҳ	145
Нима қаёққа кетадир	147
Тараққий	148
Пўскаллеси	148
Наҳс босқан экан	149
«Кўмак» уюшмасига ионалар	151
Шўх байтал	152
Дарди йўқ – кессак, ишқи йўқ – эшшак	154
Ёмон кўз	155
Биринчи май	156
Совинак қори билан мағзава қори	157

Биз ким ва нималардан қўрқамиз	159
Узр	161
Аралаш	162
«Муштум» оқсоқланган эмиш	163
Яшасун кўнчилар ташкилоти	163
Бўтқа	164
«Муштум»нинг иккинчи ёши билан табрик	167
Чақиришлар	169
Келини келганда кўр, сепини ёйганда кўр	169
Тошканд бойлари	171
Ҳой, ер юткур	173
Тошканд хабарлари	175
Истатистиканинг кўрсатишича	176
Дўстларга узрим	179
Ўрганган кўнгил ўртанса қўймас	181
Эшонларимиз	183
Фиди–фиди гаплар	190
Сўнг ойларда тошканд	192
Матбуот куни	194
Маҳкамаи шаръияда холва – талқон масаласи	196
Тошканд хабарлари	198
Олти йиллик базм	200
Масков хатлари I	204
Масков хатлари II	205
Масков хатлари III	208
Кичкина билдириш	212
«Муштум» журналига	213
Масков хатлари IV	215
Масков хатлари V	219
Маслаку мақсаддан шаммаи изҳор	221
Миллий ашулачимиз	225
«Сузук ота» хўжалар жумҳурияти	227
Ёзишғучиларимизга	228
Тошканд фирқа конференциясини томдан кўрдим	230
Саккиз йил	232
Ай, худай урганлар	234
Эчкининг оти Абдиқарим	237

Бир йил	238
Ҳар кимдан анов-манов	239
Шомий домланинг оқ салла ташвиқотчилари	240
Улуғ айём	242
«Муштум»	244
Шаллақи	249
Ўжар кўр	255
Чўлпоннинг «Тонг сирлари» шеърий тўпламига сўзбоши	261
Иби, аҳмақ бўллинг-чи	262
Бўлсун-бўлмасун	264
Бурун ва ҳозир	266
26-йилда кулдиргучиларимиз	267
Йиғинди гаплар	269
Анов-манов	274
Шу яқиндаги бир мусоҳабадан	276
Тошпўлад тажанг нима дейди	277
Бўзахонада	280
Йўлда	283
Маълумот учун	293
Калвак махзумнинг хотира дафтарида	298
Таржимаи ҳолим	310
Калвак Махзумдан идорамизга очиқ хат	318
Аввале илм қадом аст	320
Калвак Махзумдан	334
Калвак Махзумдан хат	343
Одамизоднинг ақли етмайди	345
«Қишлоққа юзингни ўгир!» бачимаъни	347
Қишлоққа қопингни ўгир	349
Дардисар	351
Бачтур замона дучор шудем	354
«Қавоидул—умаро»	357
Ширвон хола нима дейди	358
Абдулла Қодирийнинг суддаги нутқи	360
Равот қашқирлари	377
«Ўткан кунлар» ҳам «Ўткан кунлар» танқиди устида баъзи изоҳлар	380
Тарбия ишларига диққат	386

Ўзи хон кўланкаси майдон.	386
Луғат пудратчилиги ва қуруқ расмият.	389
Ёзувчи ўз ижоди тўғрисида.	391
Эски китоблар савдосини қўлга олайлик.	392
Шубҳа.	394
1819 йил ёдгори.	409
Қўрққан олдин мушт кўтарар.	412
«Жинлар базми»	413
Улоқда.	418
Ўқиш — ўрганиш.	427
Таржимаи ҳол	429
Сўнги сўз	445
Ўзбек қариндошларимизнинг диққатларига.	449
Жасорат	452
Танқидми, тош отиш.	455
Шаллақи ким	458

Адабий-бадний нашр

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ

ДИЁРИ БАКР

Муҳаррир

Толиб ХОЛМИРЗА ўғли

Бадний муҳаррир

Баҳриддин БОЗОРОВ

Рассом

Телман МУҲАММАД ўғли

Мусаҳҳиҳ

Насиба ЮСУПОВА

Саҳифаловчи

Толиб НАЖМИДДИНОВ

Босишга рухсат этилди 06.11.2007. Бичими 84X108 $\frac{1}{32}$.

Times Uzb95 гарнитураси. Офсет босма.

Босма тобоғи 14,75+вкл. 0,25. Шартли босма тобоғи 24,78+вкл. 0,42.

Адади 1000 нусха. Буюртма № 264

Баҳоси келишилган нарҳда.

«Янги аср авлоди» нашриёт-матбаа марказида тайёрланди.

«Ёшлар матбуоти» босмахонасида босилди.

700113, Тошкент шаҳри, Қатортол кўчаси, 60.

Мурожаат учун телефонлар:

Нашр бўлими – 278-36-89; Маркетинг бўлими – 128-78-43

факс — 173-00-14; e-mail: yangiasravlod@mail.ru